

Молода гвардія

Олександр Фадєєв

Частина перша

Розділ перший

— Ні, ти лиш поглянь, Валю, яке це диво! Розкіш! Наче вирізьблена... Вона ж не мармурова, не алебастрова, а жива, та яка холодна! І яка тонка, ніжна робота,— людські руки ніколи б так не зуміли. Поглянь, як вона спить па воді, чиста, строга, байдужа... А оце її відбиття у воді,— навіть трудно сказати, яка з них краща,— а барви? Дивись, дивись, вона ж не біла, тобто вона біла, але скільки одмін — жовтавих, трохи рожевих, якихось небесних, а всередині, з цією вологою, вона перлиста, просто сліпуча,— у людей-бо таких і барв, і назв нема!..

Так говорила, висунувшись з куща лози над річку, дівчина з чорними хвилястими косами, в ясній кофтинці і з такими прекрасними, зволоженими чорними очима, розкритими від яскравого світла, яке раптом линуло з них, що й сама вона була подібна до тої лілеї, віддзеркаленої в темній воді.

— Знайшла коли милуватись! І чудна ти, Улю, їй-богу! — відповіла їй друга дівчина, Валя, слідом за нею висунувши над річку трохи вилицювате й трохи кирпатеньке, але дуже миловиде свіжою своєю молодістю й добротою обличчя. І, не глянувши на лілею, стурбовано пошукала поглядом по берегу дівчат, од яких вони відбилпсь.— Ау!..

— Ау... ау... уу!..— відгукнулись па різні голоси зовсім близько.

— Ідіть сюди!.. Уля знайшла лілею,— сказала Валя, лю-бовио-насмішкувато глянувши па подругу.

І в цю мить знову, як відгомін далекого грому, залунав гуркіт гарматних пострілів — звідти, з північного заходу, від Ворошиловграда.

— Знову!

— Знов...— беззвучно повторила Уля, і світло, що з такою силою линуло з її очей, погасло.

— Невже вони таки ввійдуть на цей раз? Боже мій! — сказала Валя.— Пригадуеш, як минулого року переживали? І все обійшлось! Та минулого року вони не підходили так близько. Чуеш, як бахає?

Вони помовчали, прислухаючись.

— Коли я чую це та бачу небо, таке ясне, бачу гілки дерев, траву під ногами, відчуваю, як її нагріло сонечко, як вона смачно пахне,— мені стає так боляче, немовби все це вже пішло від мене назавжди, назавжди,— грудним схвильованим голосом заговорила Уля.— Душа, здається, так зачерствіла від цієї війни, ти вже привчила її не допускати в себе нічого, що може розм'якшити її, і раптом прорветься така любов, такий жаль до всього!.. Ти знаєш, я ж тільки тобі можу говорити про це.

Обличчя їх серед листя зішлись так близько, що дихання їхнє змішувалось і вони прямо дивилися в очі одна одній. У Валі очі були світлі, добрі, широко розставлені, вони

з покірністю й гарячою любов'ю зустрічали погляд подруги. А в У лі очі були великі, темно-карі,— не очі, а зорі,— з довгими віями, з молочними білками, з чорними таємничими зіницями, в самій, здавалось, глибині яких знов променилось це вологе сильне світло.

Далеке гучне гуркотіння гармат навіть тут, у низині коло річки, озиваючись легким тремтінням листя, щоразу накладало тінь турботи на обличчя дівчат.

— Ти пам'ятаєш, як добре було в степу вчора ввечері, пам'ятаєш? — притишивши голос, спитала Уля.

— Пам'ятаю,— прошепотіла Валя.— Як сонце сідало. Пам'ятаєш?

— Так, так... Ти знаєш, усі лають степ наш, кажуть, він нудний, рудий, горби та горби, і мовби він незатишний, а я люблю його. Пригадую, коли мама ще здужала, бувало, вона працює на баштані, а я, зовсім іще маленька, лежу собі на спині й дивлюсь високо-високо, думаю, ну як високо я зможу подивитися в небо, розумієш, у саму височінь? І мені вчора так боляче стало, коли ми дивились па захід сонця, а потім на тих мокрих коней, на гармати, вози, на поранених... Червоноармійці йдуть такі змучені, запорошені. Я раптом з такою силою зрозуміла, що це ніяке не перегруповання, а йде страшний, так, іменно страшний, відступ. Тому вони й у вічі бояться дивитись. Ти помітила?

Валя мовчки хитнула головою.

— Як подивилась я на степ, де ми стільки пісень співали, та на цей захід сонця, і ледве сльози здержала. А ти часто бачила мене, щоб я плакала? А пригадуєш, коли стало темніти?.. Вони все йдуть, ідуть у сутінках, і весь час оцей гуркіт, спалахи на обрії і заграва,— чи не в Ровеньках,— і захід сонця, такий важкий, багрянний. Ти знаєш, я нічого не боюся в світі, я не боюсь ніякої боротьби, труднощів, мук, та коли б знати, як діяти... Щось грізне звисло над нашими душами,— мовила Уля, і похмурий, тьмянний вогонь позолотив її очі.

— А як же ми добре жили, правда, Улечко? — сказала Валя крізь сльози, що на вернулись на очі.

— Як добре могли б жити всі люди на світі, коли б вони тільки схотіли, коли б вони тільки розуміли! — сказала Уля.— Але що ж робити, що ж робити! — зовсім інакшим, дитячим голосом співуче сказала вона, зачувши голоси подруг, і в її очах заблищав пустотливий вираз.

Вона мерщій скинула туфлі, взуті на босу ногу, і, підхопивши вузькою засмаглою жменькою низ темної спідниці, сміливо ступила в воду.

— Дівчатка, лілея!..— гукнула, вискочивши з кущів, тоненька, гнучка дівчина з хлоп'ячими одчайдушними очима.— Ні, цур, моя! — скрикнула вона і, рвучким рухом підхопивши обома руками спідницю, майнувши смаглявими босими ногами, стрибнула в воду, оббризкавши й себе, і Улю віялом янтарних скалок.— Ой, та тут глибоко! — сміхом за-жебоніла вона, провалившись однією ногою у водорості й задкуючи.

Дівчата — їх було ще шестеро — з гомоном висипали на берег. Всі вони, як і Уля, і Валя, й тоненька дівчина Саша, яка тільки-но вскочила в воду, були в коротких

спідницях, у простеньких кофтах. Донецькі гарячі вітри й пекуче сонце, немов навмисне, щоб відтінити фізичну природу кожної з дівчат, у тої позолотили, у другій засмажили, а в третій загартували, як у вогняній купелі, руки й ноги, обличчя й шию аж до лопаток.

Як усі дівчата на світі, коли їх збирається більше двох, вони говорили, не слухаючи одна одну, так голосно, нестримно, на таких гранично-високих, верескливих нотах, немовби все, що вони говорили, було виявом найвищої крайності і треба було, щоб це знав, чув увесь білий світ.

— ...Він з парашутом стрибонув, їй-богу! Такий гарненький, кучерявенький, біленький, очиці, як намистинки!

— А я б не могла сестрою, їй-право,— я крові страх як боюсь!

— Та невже ж нас покинуть, як ти можеш таке говорити! Та бути того не може!

— Ой, яка лілея!

— Майєчко, циганочко, а якщо покинуть?

— Диви, а Сашка, а Сашка!

— Отак уже зразу й закохатись, та що це ти!

— Улько, чудійко, куди ти полізла?

— Ще потопитесь, навіжені!..

Вони говорили тією характерною для Донбасу мішаною грубуватою говіркою, яка виникла від схрещення мови центральних російських губерній з українською народною мовою, з донським козачим діалектом та розмовною манерою азовських портових міст — Маріуполя, Таганрога, Ростова-на-Дону. Та хоч би як говорили дівчата по всьому білому світу, все стає милим в їхніх устах.

— Улечко, і навіщо вона тобі здалася, золотко моє? — казала Валя, збентежено дивлячись добрими, широко розставленими очима, коли вже не тільки засмаглі литки, а й білі коліна подруги сховались у воду.

Обережно намагаючи поросле водоростями дно однією ногою та вище підібравши поділ, так що видно стало краї чорних її штанців, Уля ступила ще крок і, дуже перегнувши високий стрункий стан, вільною рукою підчепила лілею. Одна з двох важких чорних кіс із пушистим розплетеним кінцем упала в воду і попливла, але в цю мить Уля здобулась на останнє, самими пальцями, зусилля і висмикнула лілею разом з довгим-довгим стеблом.

— Молодець, Улько! Своїм вчинком ти цілком заслужила звання героя союзу... Не всього Радянського Союзу, а, скажімо, нашого союзу неприкаяних дівчат з рудника Перво-майки! — стоячи по литки у воді й витріщаючи на подругу округлені хлоп'ячі карі очі, говорила Саша.— Давай квітку! — І вона, затиснувши між колінами спідницю, спритними тонкими пальцями вправила лілею в чорне, буйно закручене по скронях та в косах Улине волосся.— Ой, як ли-чить тобі, аж завидки беруть... Зажди,— раптом сказала вона, підвівши голову й прислухаючись.— Шкрябає десь... Чуєте, дівчатка? От проклятий!..

Саша й Уля хутко вилізли на берег.

Всі дівчата, підвівши голови, прислухались до уривчастого, то тонкого, осиноного, то низького, буркотливого, рокотання, намагаючись розгледіти літак у розпеченім, аж білястім повітрі.

— Не один, аж три!

— Де, де? Я нічого не бачу...

— Я теж не бачу, я по звуку чую...

Вібруючи, звуки моторів то зливались в одне нависаюче грізне гудіння, то розпадались на окремі, пронизливі чи низькі рокітливі звуки. Літаки гули десь уже над самою головою, і, хоч їх не було видно, немовби чорна тінь од їхніх крил пройшла по обличчях дівчат.

— Мабуть, на Каменськ полетіли, переправу бомбити...

— Або на Міллерово.

— Таке й скажеш — на Міллерово! Міллерово здали, хіба не чула зведення вчора?

— Все одно, бої йдуть десь далі на південь.

— Що ж нам робити, дівчата? — говорили вони, знову мимохіть прислухаючись до гуркоту далекої артилерійської стрілянини, яка, здавалось, наблизилась до них.

Хоч яка тяжка і страшна війна, хоч би які жорстокі втрати й страждання неслала вона людям, юність з її здоров'ям та радістю життя, з її наївним добрим егоїзмом, любов'ю та мріями про майбутнє не хоче й не вміє за стражданням і загальною небезпекою бачити небезпеку й страждання для себе, поки вони не нагрянуть і не порушать її щасливої ходи.

Уля Громова, Валя Філатова, Саша Бондарева і всі інші дівчата тільки цієї весни закінчили школу-десятилітку на руднику Первомайським.

Закінчення школи — це важлива подія в житті молодої людини, а закінчення школи в дні війни — це подія зовсім особлива.

Все минуле літо, коли почалась війна, школярі старших класів, хлопчики й дівчатка, як їх усі ще звали, працювали в найближчих до міста Краснодона колгоспах та радгоспах, на шахтах, на паровозобудівному заводі у Ворошиловграді, а деякі їздили навіть на Сталінградський тракторний, що робив тепер танки.

Восени німці вдерлись на Донбас, зайняли Таганрог і Ростов-на-Дону. З усієї України тільки Ворошиловградська область іще лишалась вільною від німців, і влада з Києва, відступивши з частинами армії, перейшла у Ворошиловград, а обласні установи Ворошиловграда й Сталіно, колишньої Юзівки, розташувались тепер у Краснодоні.

До глибокої осені, поки встановився фронт на півдні, люди з загарбаних німцями районів Донбасу все йшли та йшли через Краснодон, місячи руду грязюку по вулицях, і, здавалось, грязюки стає дедалі більше й більше тому, що люди наносять її зі степу на своїх чоботях. Школярі зовсім були приготувались до евакуації в Саратовську область разом із своєю школою, але евакуацію відмінили. Німців затримали далеко перед Ворошиловградом, Ростов-на-Дону в німців одбили, а взимку німці зазнали поразки під Москвою, почався наступ Червоної Армії, і люди сподівалися, що все ще обійдеться.

Школярі звикли до того, що в їхніх затишних квартирах, у стандартних кам'яних,

під етернітовими дахами будиночках у Краснодарі, і в хутірських хатах Первомайки, і навіть у глиняних мазанках на "Шанхаї" — в цих маленьких квартирках, які, здавалося, в перші тижні війни мовби спорожніли від того, що пішов на фронт батько чи брат,— тепер живуть, ночують чужі люди — працівники прийшлих установ, бійці та командири частин Червоної Армії, які ставали на постій чи проходили на фронт.

Вони навчилися розпізнавати всі роди військ, військові звання, види зброї, марки мотоциклів, вантажних та легкових машин, своїх і трофейних. З першого погляду розгадували типи танків — не тільки тоді, коли танки важко спочивали десь обіч вулиці, під прикриттям тополь, у мареві розпеченого повітря, яке струмує від броні, а й тоді, коли, мов грім, вони мчали по курному ворошиловградському шосе чи буксували по осінніх, розквашених, і по зимових, засніжених, воєнних шляхах на захід.

Вони вже не тільки з вигляду, а й по звуку розпізнавали свої й німецькі літаки, розрізняли їх у жаристому від сонця і в червоному від куряви, і в зоряному, і в чорному, що рине вихором, як сажа в пеклі, донецькому небі.

— Це паші ЛАГи (або МИГи, або ЯКи),—казали вони спокійно.

— Он "месери" пішли!..

— Це Ю-87 пішли на Ростов,— недбало говорили вони. Вони звикли до нічних чергувань у загоні ППХО, чергувань з протигазом через плече, на шахтах, на дахах шкіл, лікарень. І ніхто вже не млів серцем, коли повітря струшувалось від далекого бомбування, і промені прожекторів, як спиці, схрещувались вдалині, в пічному небі над Воронш-лонградом, і заграви пожеж займалися то там, то тут на обрії, і коли ворожі пікірувальники серед білого дня скидали фугаски на колони вантажних машин, що сунули десь далеко в степу, а потім, виючи, били з гармат і кулеметів уздовж по шосе, від якого в обидва боки, мов розпорота глісером вода, розбігались бійці та копі.

Вони полюбили дальній шлях до колгоспних ланів, пісні на весь голос проти вітру з вантажних машин у степу; полюбили жнива серед неозорих пшениць, які знемагають під вагою зерна, щирі розмови та несподіваний сміх у нічній тиші, де-небудь у вівсяній полові; полюбили довгі безсонні ночі на даху, коли гаряча долоня дівчини, не ворухнувшись, і годину, і дві, і три лежить у шорсткій руці юнака, і ранкова зоря займається над блідими горбами, і роса блищить на сірувато-рожевих дахах, капле із скручених осінніх листочків акацій просто на землю в присадку, і пахне загпи-ваючим у сирій землі корінням прив'ялих квітів та димом далеких пожарищ, і півень кричить, мовби нічого не сталося...

І от цієї весни вони закінчили школу, попрощалися з учителями й організаціями, і війна, ніби вона їх дожидала, глянула їм просто в очі.

23 червня наші війська відійшли на Харківським напрямі. 2 липня зав'язались бої на Білгородським та Вовчанським напрямках із противником, що перейшов у наступ. А 3 липня, як грім, грянуло повідомлення по радіо, що наші війська після восьмимісячної оборони залишили місто Севастополь.

Старий Оскол, Россош, Кантемирівка, бої на захід од Воронежа, бої на підступах до Воронежа, 12 липня — Ли-сичанськ. І раптом, відступаючи, посунули через Краснодар

наші частини.

Лисичанськ — це було вже зовсім поряд. Лисичанськ — це означало, що завтра у Ворошиловград, а післязавтра сюди, в Краснодар і Первомайку, на знайомі до кожної биліни вулички з закуреними жасминами та бузками, що стирчать із палісадників, до дідового садочка з яблунями, в прохолодну, з причиненими віконницями хату, де ще висить на гвіздку батькова шахтарська куртка, як він сам її повісив, прийшовши з роботи, перед тим як іти до військкомату,— в ту саму хату, де материнські теплі, в жилочках руки вимили до блиску кожну мостину, й полили китайську троянду на підвіконні, і накинули на стіл квітчасту скатертину, що пахне свіжістю сирового полотна,— може ввійти, ввійде фашист-німець!

За час передишки в місті так міцно, немов на все життя, влаштувались дуже статечні, розсудливі, голені майори-інтенданти, які завжди все знали. Сиплючи веселими примовками, вони перекидалися з господарями в карти, купували на базарі солоні кавуни, охоче пояснювали становище на фронтах і при нагоді навіть не жаліли консервів для хазяйського борщу. В клубі імені Горького при шахті № 1-біс та в клубі імені Леніна в міському парку завжди було чимало лейтенантів, любителів потанцювати, веселих і чи то ввічливих, чи бешкетливих,— не розбереш. Лейтенанти то з'являлися в місті, то зникали, але завжди наїздило багато нових, і дівчата так звикли до їхніх щораз нових засмаглих мужніх облич, що всі вони здавались вже однаково своїми.

І раптом їх зразу нікого не стало.

На станції Верхньодуванна, цьому мирному полустанку, де, повертаючися з відрядження або з поїздки до родичів чи на літні канікули після року навчання в вузі, кожен красно-донець уже вважав, що він дома,— на цій Верхньодуванній і по всіх інших станційках залізниці на Лиху — Морозовсь-ку — Сталінград громадилися верстати, люди, снаряди, машини, хліб.

З вікон будиночків, затінених акаціями, кленочками, тополями, чути було плач дітей, жінок. Там мати споряджала дитину, що від'їздила з дитячим будинком чи школою, там проводжали дочку або сина, там чоловік чи батько, поки-даючи із своєю організацією місто, прощався з родиною. А в деяких будиночках з наглухо зачиненими віконницями стояла така тиша, яка ще страшніша за материнський плач,— будинок або зовсім спорожнів, або, може, одна стара мати, вирядивши всю сім'ю, опустивши чорні руки, нерухомо сиділа в горниці, не в силі вже й плакати, з залізною тугою в серці.

Дівчата прокидалися райком від далеких гарматних пострілів, сварилися з батьками,— дівчата умовляли батьків г.їїздити негайно і покинути їх самих, а батьки твердили, що життя їхнє вже минуло, а от дівчатам-комсомолкам треба тікати від гріха та біди,— дівчата нашвидку снідали її бігли одна до одної по новини. І так, збившись зграйкою, як птиці, знемагаючи від спеки й неприкаяності, вони то годинами сиділи в напівтемній світличці в одній з подруг або під яблунею в садочку, то тікали в тіняву лісову балку біля річки, в потаємнім передчутті нещастя, яке вони навіть неспроможні були осягти ні серцем, ні розумом.

І от воно прийшло.

— Ворошиловград уже, певно, здали, а нам не кажуть,— різким голосом мовила маленька широколиця дівчина з гостреньким носом, з блискучим, гладеньким, немовби приклеєним, волоссям та двома короткими кісками, що задерикувато стирчали наперед.

Прізвище цієї дівчини було Вірікова, а звали її Зіною, але з самого дитинства ніхто в школі не звав її на ймення, а тільки на прізвище: Вірікова та й Вірікова.

— Як ти можеш так міркувати, Вірікова? Не кажуть — значить, іще не здали,— заперечила Майя Пегліванова, з природи смаглява, як циганка, гарна чорноока дівчина, і гонористо підбрала нижню повну свавільну губку.

В школі, до випуску цієї весни, Майя була секретарем комсомольської організації, звикла всіх поправляти і всіх виховувати, і їй взагалі хотілося, щоб завжди все було правильно.

— Ми давно знаємо все, що ти можеш сказати: "Дівчата, ви не знаєте діалектики!" — передражнила Вірікова так схоже на Майю, що всі дівчата засміялися.— Скажуть нам правду, сподівайтесь! Вірили, вірили й віру втратили! — говорила Вірікова, поблискуючи близько зведеними очима і, як жучок — ріжки, войовниче виставляючи вперед гострі косиці.— Мабуть, знову Ростов здали, нам і тікати нікуди.

А самі драпають! — кепкувала Вірікова, видимо повторюючи слово, яке вона часто чула.

— Дивно ти міркуєш, Вірікова,— намагаючись не підносити голосу, сказала Майя.— Як можеш ти так говорити? Адже ти комсомолка, ти ж була піонервожатою!

— Не зв'язуйся ти з нею,— тихо сказала Шура Дуброві-на, мовчазна дівчина, старша за інших, коротко, по-чоловічому, підстрижена, безброва, з дикуватими світлими очима, що надавали їй обличчю дивного виразу.

Шура Дубровіна, студентка Харківського університету, в минулому році, перед тим як німці взяли Харків, повернулась у Краснодар до батька — шевця й лимаря. Вона була років на чотири старша від інших дівчат, але завжди трималась їхньої компанії: вона була таємно, по-дівочому, закохана в Майю Пегліванову й завжди і всюди ходила за Маєю,— "як нитка за голкою", казали дівчата.

— Не зв'язуйся ти з нею. Коли вона вже такий ковпак наділа, ти її не перековпачиш,— сказала Шура Дубровіна Майї.

— Ціле літо ганяли окопи рити, скільки на це сили поклали, я так місяць хворіла, а хто тепер у цих окопах сидить? — не слухаючи Майю, просторікувала маленька Вірікова.— В окопах трава росте! Хіба не правда?

Тоненька Саша з удаваним дивуванням підняла гострі плечі і, блимнувши на Вірікову округленими очима, протяжно свиснула.

Але, видно, не стільки те, що казала Вірікова, як загальний стан непевності примушував дівчат з болісною увагою прислухатись до її слів.

— Ні, таки справді, становище жахливе ж? — несміливо поглядаючи то на Вірікову, то на Майю, сказала Тоня Іва-ніхіна, наймолодша з дівчат, майже дівчинка, довгонога,

з великим носом і товстими, закладеними за великі вуха пасмами темно-каштанового волосся. В очах у неї заблищали сльози.

Відколи в боях на Харківському напрямі пропала безвісти її улюблена старша сестра Ліля, яка з початку війни пішла на фронт військовим фельдшером, все, все на світі здавалось Тоні Іваніхіній непоправним і жахливим, і її сумовиті очі завжди були на мокриці.

І тільки Уля не встрявала в розмову дівчат і, здавалось, не поділяла їхнього збудження. Вона розплела намоклий в ріці кінчик довгої чорної коси, викрутила волосся, заплела косу, потім, виставляючи проти сонця то одну, ю другу мокрі ноги, який час стояла так, нагнувши голову з цією білою лілеєю, що так личила їй до чорних очей та волосся, немов прислухаючись до себе самої. Коли ноги обсохли, Уля довгастою долонькою обтерла підшви засмаглих по високому сухуватому підйому і немов обведених світлим обідком по низу ступнів, обтерла пальці і п'яти і спритним, звичним рухом сунула ноги в туфлі.

— Ех, дурна я, дурна! І чому я не пішла до спецшколи, коли мені пропонували? — говорила тоненька Саша. — Мені пропонували до спецшколи енкавеес, — наївно пояснила вона, поглядаючи на всіх з хлоп'ячою безтурботністю, — лишилась би я тут, в тилу в німців, ви навіть нічого й не знали б. Ви б отут усі якраз зажурились, а мені й голова не болить. "Чого б ото Сашка така спокійна?" А я, виявляється, тут лишаюсь від енкавеес! Я б цими дурниками з гестапо, — раптом пирхнула вона, з лукавою глумливістю глянувши на Вірікову, — я цими дурниками крутила б, як хотіла!

Уля підвела голову і серйозно та уважно подивилась на Сашу, і щось ледь помітно здригнулося в неї в обличчі, чи то губи, чи то дивного вирізу тонкі ніздрі.

— Я без усякого енкавеес лишусь. А що? — сердито виставляючи свої різьки-косиці, сказала Вірікова. — Коли нікому нема діла до мене, лишусь та й буду жити, як жила. А що? Я учениця, за німецькими поняттями, немовби гімназистка: все ж таки вони культурні люди, що вони мені зроблять?

— Немовби гімназистка?! — раптом спаленівши, вигукнула Майя.

— Тільки що з гімназії, здрасте!

І Саша так схоже передражнила Вірікову, що дівчата знову розсміялись.

І в цю мить важкий страшний удар, струсонувши землю й повітря, оглушив їх. З дерев посипалось прив'яле листя, порох з кори, і навіть по воді пройшли жмури.

Дівчата сполотніли, вони кілька секунд мовчки дивились одна на одну.

— Невже скинув десь? — спитала Майя.

— Вони ж давно пролетіли, а нових не чути було! — широко розплющивши очі, сказала Тоня Іваніхіна, яка завжди перша відчувала нещастя.

В цю мить два вибухи, що майже злилися разом, — один зовсім близький, а другий трохи припізнілий, дальший, — потрясли околиці.

Наче змовившись, не зронивши ні звуку, дівчата кинулись до селища, мелькаючи в кущах засмаглими литками.

Розділ другий

Дівчата бігли по донецькому стелу, до того випаленому сонцем і витолоченому вівцями та козами, що аж курява здіймалася з-під ніг. Здавалось неймовірним, що їх тільки-но пестила свіжа лісова зелень. Балка, де протікала річка, по берегах якої тяглась вузька смуга лісу, була така глибока, що, відбігши триста-чотириста кроків, дівчата не могли вже бачити ні балки, ні ріки, ні лісу,— степ поглинув усе.

Це не був рівний степ, як астраханський чи сальський,— він був увесь у горбах та балках, а далеко на півдні й на півночі здіймався високими валами по обрію, цими виходами на поверхню землі крил велетенської синклінали, що всередині її, мов на голубій тарелі, плавало розпечене, аж біле повітря.

То там, то тут по зритуому зморшками обличчю цього випаленого голубого степу, на горбах і в низинах, видно було рудничні селища, хутори серед яскраво— і темно-зелених та жовтих прямокутників пшеничних, кукурудзяних, соняшникових, бурякових полів, поодинокі копри шахт, а поряд — високі, вищі за копри, темно-голубі конуси териконів, утворених викинутою з шахт породою.

По всіх дорогах, що зв'язують селища й рудники, сунули біженці, які намагались вийти на дороги до Каменська і а до Лихої.

Відгомони далекого запеклого бою, власне — багатьох великих та малих боїв, що точились на заході й північному заході й десь уже зовсім далеко на півночі, було добре чути тут, у чистому степу. Дими далеких пожеж поволі здіймались до неба або окремими купчастими хмарами лежали то там, то тут по обрію.

Дівчатам, тільки-но вибігли вони з лісової балки, насамперед упали в око три нові джерела диму — два близькі й одне далеке — в районі самого міста, ще не видного за горбами. Це були сірі негусті димки, що поволі розвіювались у повітрі, і, може, дівчата навіть не звернули б на них уваги, коли б не ці вибухи та не терпкий, немовби часниковий дух, котрий ставав дедалі відчутнішим у міру того, як дівчата наближались до міста.

Вони вибігли на круглий пагорб перед селищем Перво-майським, і перед очима їх постало й саме селище, розкидане по буграх та низинах, і шосе з Ворошиловграда, що пролягає тут по гребеню довгастого горба, який відділяв селище од міста Краснодона. По всьому шосе, скільки було видно, густо йшли військові частини й колони біженців і, випереджаючи їх, несамовито ревучи клаксонами, мчали машини — звичайні цивільні та військові, розмальовані під зелень, побиті й запорошені, машини вантажні, легкові, санітарні. І руда курява, знову й знову збивана цією безліччю ніг та коліс, крученим валом стояла в повітрі на всьому шосе.

І тут сталось неможливе, незбагненне: залізобетонний копер шахти № 1-біс, могутній корпус якого один з усіх міських будівель виднів по той бік шосе, раптом похитнувся. Товсте віяло підкинутої вгору породи на мить закрило його, і новий страшний підземний удар, що гуркотом розкотився в повітрі й десь попід ногами, примусив дівчат здригнутись. А коли все розвіялось, ніякого копра вже не було. Поблискуючи проти сонця, темний конус велетенського терикона нерухомо стояв на своєму місці, а на місці копра клубами здіймався брудний жовто-сірий дим. І над шосе,

і над збаламученим селищем Первомайським, і над невидним звідси містом, над усім довколишнім світом стояв якийсь суцільний протяжний звук, ніби стогін, у якому ледве схлюпували далекі людські голоси,— чи то вони плакали, чи то проклинали, чи то стогнали від муки.

Усе це: машини, що мчали по шосе, і люди, що йшли потоком, і цей вибух, що струсонув небо й землю, і зненацька зниклий копер,— усе це вмить суцільним і страшним враженням спало на дівчат. І всі почуття, які згнітилися в їхніх душах, раптом пройняло одне невимовне почуття, глибше й сильніше, як страх за себе,— почуття безодні, що розверзлась перед ними, безодні кінця всьому.

— Шахти рвуть!.. Дівчатка!..

Чий це був зойк? Здається, Тоні Іваніхіної, але він наче вирвався з душі кожної з них:

— Шахти рвуть!.. Дівчатка!..

Вони більше нічого не сказали, не встигли, не змогли сказати одна одній. Група їхня сама собою розпалась: більшість дівчат поспішала до селища, по домівках, а Майя, Уля і Саша побігли ближньою стежкою через шосе до міста, в райком комсомолу.

Але в ту мить, як вони, не змовляючись, розпались на дві групи, Валя Філатова раптом схопила улюблену подругу за руку.

— Улечко! — сказала вона, благаючи, несміливим, приниженим голосом.— Улечко! Куди ти? Ходім додому...— Вона затнулась.— Ще трапиться щось...

А Уля круто, чсім корпусом обернулась і мовчки глянула на неї,— ні, навг. ь не на неї, а немовби крізь неї, в далеку-далеку далечінь, і в чорних її очах був такий стрімливий вираз, ніби вона летіла,— мабуть, такий вираз очей буває в польоті у птиці.

— Підожди, Улечко...— попросила Валя і притягла її за руку, а другою, вільною рукою хутко вихопила лілею з чорного кучерявого волосся Улі й кинула на землю.

Все це сталося так швидко, що Уля не тільки не встигла подумати, навіщо Валя зробила це, але просто не помітила цього. І от вони, самі того не постерігши, за весь час їхньої довголітньої дружби вперше побігли в різні боки.

Так, трудно було повірити, що все це правда, та, коли три дівчини на чолі з Майєю Пеглівановою перейшли шосе, вони побачили це на власні очі: поряд з велетенським, схожим на конус териконом шахти № 1-біс уже не було стрункого красеня копра з усіма його дужими підймальними пристроями, тільки жовто-сірий дим летів клубами в небо, сповнюючи все довкола нестерпним часниковим смородом.

Нові вибухи, то ближчі, то дальші, стрясали землю й повітря.

Квартали, що прилягають до шахти № 1-біс, були відмежовані од центру міста глибокою балкою з брудним, зарослим осокою струмком, що протікав по її дну. Весь цей район, крім балки з глиняними мазанками, що тулились по її схилах уздовж струмка, був, як і центр міста, забудований одноповерховими кам'яними будиночками на дві-три сім'ї. Будиночки були криті черепицею або етернітом, перед кожним був палісадник — частково оброблений під город, частково з клумбами квітів. Деякі господарі розвели вже вишні, чи бузок, чи жасмин, інші насадили рядком, усередині,

перед акуратним фарбованим парканчиком, молоді акації, клени. І от серед цих охайних будиночків та палісадників, поміж вантажними машинами з майном підприємств і установ Краснодона, тепер поволі текли колони робітників, службовців, чоловіків і жінок.

Усі так звані "неорганізовані жителі" повисипали із своїх будиночків. З виразом страждання, а то й цікавості одні дивилися з палісадників на тих, що відходили, інші сунули вулицями уздовж колон, з клунками та мішками, з тачками, де поміж домашнім добром сиділи малі діти, деякі жінки несли немовлят на руках. Підлітки, зацікавлені вибухом, поспішали до шахти № 1-біс, але там стояв цеп міліціонерів і не пускав. А назустріч ринув потік людей, що тікала від шахти, і в цей потік вливалися з вулички, від бавару, жіпки-иолгоспниці, що розбігалися з кошиками й тачками, повними городини й продуктів, вози, запряжені кіньми, і вози, запряжені волами.

Люди в колонах ішли мовчки, з похмурими обличчями, зосереджені на одній думі, яка так завладала ними, що здавалось, люди в колонах навіть не помічають того, що діється довкола. І лише керівники колон, які йшли обіч, то спинялись, то забігали вперед, щоб допомогти пішим та кінним міліціонерам навести лад серед біженців, що загатили вулицю й заважали рухові колон.

Жінка в натовпі перехопила Майю за руку, і Саша Бондарева теж зупинилась біля них, а Уля, прагнучи тільки якнайшвидше потрапити до райкому, бігла далі вздовж парканів, грудьми налітаючи на стрічних, як птиця.

Зелена вантажна машина, що ревучи виповзла з-за повороту, з балки, відкинула Улю разом з іншими людьми до палісадника одного із стандартних будиночків. Якби не хвіртка, Уля збила б з ніг невисоку на зріст, біляву, дуже граціозну, немов виточену, дівчину з кирпатим носиком і примруженими голубими очима, що стояла біля самої хвіртки, між двох звислих над нею, припалих порохом кущів бузку.

Хоч як дивно це було в такий момент, але, наскочивши на хвіртку й мало не збивши цю дівчину, Уля в якомусь миттєвому осяянні побачила цю дівчину, як вона кружляє у вальсі. Уля почула навіть музику вальсу, виконувану духовим оркестром, і це видиво раптом боляче й солодко пройняло серце Улі, як видиво щастя.

Дівчина кружляла на сцені й співала, кружляла в залі й співала, вона кружляла до ранку з усіма без розбору, вона ніколи не стомлювалась і нікому не відмовляла покружляти з нею, і її голубі очі, її дрібні рівні білі зуби блищали від щастя. Коли це було? Це було, мабуть, перед війною, це було в тому житті, це було вві сні.

Уля не знала прізвища цієї дівчини, всі звали її Люба, а ще частіше — Любка. Так, це була Любка, "Любка-арти-стка", як іноді називали її хлопчики.

Найдивніше було те, що Любка стояла за хвірткою серед кущів бузку зовсім спокійна й одягнена так, немовби вона збиралася йти до клубу. Її рожеве личко, яке вона завжди ховала від сонця, та акуратно підкучерявлене й укладене валом золотаве волосся, маленькі, ніби виточені з слонової кістки руки з блискучими нігтиками, наче вона щойно зробила манікюр, і маленькі стрункі й тілисті ноженята, взуті в кремові туфельки на високих каблуках,— усе це було таке, наче Любка ось зараз вийде на

сцену й почне кружляти й співати.

Але ще більше вразив Улю той незвичайний задержуватий і разом з тим дуже простодушний і розумний вираз, який був у її рожевому, з кирпатеньким носиком обличчі, в повних губах трохи великого для її обличчя нарум'яненого рота, а головне — в цих примружених голубих, напродиво жвавих очах.

Вона, як до чогось цілком природного, поставилась до того, що Уля мало не виламала перед нею хвіртку, і, не глянувши на Улю, далі спокійно й зухвало дивилась на все, що робилось на вулиці, і кричала чортзна-що:

— Балда! Ти навіщо ж людей душиш?.. Видно, сильно в тебе ослабла гайка, коли ти людей не можеш переждати! Куди? Куди?.. Ах ти, балда — новий рік! — задерши посика й поблискуючи голубими в пухнастих віях очима, кричала вона водієві вантажної машини. Водій саме для того, щоб люди схлинули, зупинив машину напроти хвіртки.

На машині було повно майна міліції під охороною кількох міліціонерів.

— Оп вас скільки поналазило, блюстителі! — зрадівши з цього нового приводу, закричала Любка.— Нема того, щоб народ заспокоїти, самі — фіть!..— І вона зробила неповторний рух своєю маленькою ручкою й свиснула, як хлопчисько.

— І чого дзвонить, дурна! — ображений цією явною несправедливістю, огризнувся з машини міліцейський начальник, сержант.

Але, видно, він зробив це на лихо собі.

— А, товариш Драпкін! — привітала його Любка.— Звідки це ти взявся, червоний витязю?

— Замовкнеш ти чи ні?..— визвірився раптом "червоний витязь", вдавши, ніби хоче вистрибнути.

— Та не вистрибнеш, побоїшся відстати! — не підносячи голосу й нітрохи не сердячись, сказала Любка.— Щасливої дороги, товаришу Драпкін! — І вона м'яким недбалим рухом маленької руки напутила міліцейського начальника, який аж почервонів од люті, але й справді так і не вистрибнув з машини, що вже рушила.

Стороння людина, чуючи такі її висловлювання, при таких її вигляді і при тому, що вона спокійно лишалась па місці, коли все довкола тікало, могла б подумати, що це найлютіша "контра", яка дожидає німців і кепкує з нещастя радянських людей, коли б не цей простодушний дитячий вираз її голубих очей та коли б її репліки не були спрямовані переважно до тих людей, які їх насправді заслужили.

— Гей, ти, в капелюсі! Дивись-но, скільки на жінку навалив, а сам порожній ідеш! — кричала вона.— Жінка в тебе он яка маленька. А ще капелюх надів!.. Горе мені з тобою!..

— Ти чого це, бабусю, нищечком колгоспні огірки їси? — кричала вона до старої на возі.— Думаєш, Радянська влада відходить, то вже тобі й одвіту держати нема перед ким? А бог на небі? Він, думаєш, не бачить? Він усе бачить!..

Ніхто на її репліки не звертав уваги, і вона цього не могла не помітити,— схоже було, що вона відновлює справедливість для власної розваги. Її безстрашність і спокій

так сподобались Улі, що Уля відчула вмиль довіру до цієї дівчини й звернулась просто до неї:

— Любо, я комсомолка з Первомайки, Уляна Громова. Скажи мені, з чого це все почалося?

— Звичайно...— охоче відповіла Любка, приязно звернувши голубі сяючі й зухвалі очі на Улю.— Наші залишили Ворошиловград, залишили ще на світанку. Був наказ евакуюватись негайно всім організаціям...

— А райком комсомолу? — збентежено спитала Уля.

— Ти чого ото, облізлий, дівчинку б'єш? У, злидень! От вийду, всиплю тобі! — тоненьким голоском зарепетувала Любка до якогось хлопчиська в юрбі.— Райком комсомолу? — перепитала вона.— Райком комсомолу, він, як і слід, в авангарді, він іще на світанку виїхав... Ну чого ти, дівчино, очі вирячила? — сердито сказала вона Улі. Але раптом глянула на Улю і, зрозумівши, що діялось у тої в душі, усміхнулась: — Я шутю, шутю... Ясно, звеліли йому, от він і виїхав, не втік. Розумієш?

— А як же ми? — зненацька сповнюючись уся мстивим почуттям, гнівно спитала Уля.

— А ти, значить, теж виїзди. Команду таку ще зранку дали. Де ж ти була зранку?

— А ти? — просто в вічі спитала Уля.

— Я?..— Любка помовчала, і розумне обличчя її раптом набрало стороннього, байдужого виразу.— А я ще подивлюся,— сказала вона уникливо.

— А ти хіба не комсомолка? — наполегливо допитувалась Уля, і її великі чорні очі з сильним і гнівним виразом на мить зустрілися з примруженими, настороженими очима Любки.

— Ні,— сказала Любка, трохи стиснувши губи, й одвернулась.— Татку! — скрикнула вона і, одчинивши хвіртку, побігла на своїх високих каблуках назустріч групі людей, які, помітно вирізняючись серед юрби, що злякано й з якоюсь несподіваною пошаною розступалась перед ними, йшли сюди, до цього дому.

Попереду йшли директор шахти № 1-біс Валько, кремезний, голений чоловік років п'ятдесяти, в піджаку й чоботях, з обличчям похмурим і чорним, як у цигана, та відомий усьому місту знатний вибійник тої ж шахти Григорій Ілліч Шевцов. За ними йшли ще кілька шахтарів і двоє військових. А позаду, на відстані, сунула збірна, з різних людей, юрба цікавих: навіть у найнезвичайніші й найтяжчі моменти життя серед людей знаходяться просто цікаві.

Григорій Ілліч та інші шахтарі були в спецівках, з відкинутими башликами. їхня одежа, обличчя, руки були перемазані вугіллям. Один через плече ніс важкий моток електричного кабеля, другий — ящик з інструментами, а в руках у Шевцова був якийсь дивовижний металевий апарат з кінцями оголеного дроту, що стирчали з нього.

Вони йшли мовчки і немов боялись зустрітись очима з ким-небудь з натовпу і один з одним. Піт, лишаючи борозни, котився по їхніх вимазаних вугіллям обличчях. І обличчя в них були такі змучені, немов ці люди несли на собі надмірний тягар.

І Уля раптом зрозуміла, чому всі на вулиці заздалегідь злякано розступались,— вся

дорога була перед ними вільна. Це були люди, які власними руками висадили в повітря шахту № 1-біс — гордість Донецького басейну.

Любка підбігла до Григорія Ілліча, взяла його за темну жилаву руку своєю маленькою білою ручкою, яку він зразу міцно стис, і пішла поряд з ним.

Тим часом шахтарі на чолі з директором шахти Вальком та Шевцовим підійшли до хвіртки і з явною полегкістю скинули через парканчик у палісадник, просто на квіти, речі, які вони несли,— моток кабеля, ящик з інструментами і цей чудний металевий апарат. І стало ясно, що всі ці квіти, посаджені з такою любов'ю, як і все те життя, при якому можливі були й ці квіти й багато чого іншого,— все це вже скінчилось.

Люди скинули все те і трохи постояли, не дивлячись один на одного, в якомусь збентеженні.

— Ну що ж, Григорію Іллічу, збирайся швидше, машина готова, людей ось посаджу і всім гамузом по тебе,— сказав Валько, не зводячи на Шевцова очей з-під широких брів, що зрослись, як у цигана.

І він у супроводі шахтарів та військових пішов далі вулицею.

Біля хвіртки лишились Григорій Ілліч з Любкою, яку він ще тримав за руку, і старий шахтар з прокуреними до жовтизни, рідкими, наче вискубаними вусами й борідкою, вкрай висхлий і цибатий. І Уля, на яку вони не звертали уваги, теж стояла поряд, начебто з'ясувати, що їй мучило, вона могла тільки тут.

— Любов Григорівно, кому сказано? — сердито мовив

Григорій Ілліч, поглянувши на дівчину, не випускаючи, проте, її руки.

— Сказала, не поїду,— похмуро озвалась Любка.

— Не дурій, не дурій,— помітно хвилюючись, тихо сказав Григорій Ілліч.— Як можеш ти не їхати? Комсомолка...

Любка, спалахнувши, підвела очі на Улю, але в лиці її зразу виник непокірливий, навіть зухвалий вираз.

— Комсомолка без року тиждень,— сказала вона, стуливши губи.— Кому я що зробила? І мені теж нічого не роблять... Мені матір жалко,— додала вона тихо.

"Зреклась комсомолу!" — раптом подумала з жахом Уля. Але в ту ж мить думка про власну матір жаром запекла в грудях її.

— Ну, Григорію Іллічу,— таким страшним низьким голосом, що дивно було, як він виходить з такого висхлого тіла, сказав старий,— настала пора розлучатись... Прощай...— І він прямо подивився в обличчя Григорієві Іллічу, що стояв перед ним, схиливши голову.

Григорій Ілліч мовчки стягнув кепку з голови. У нього було світло-русяве волосся й худе, з глибокими подовжніми борознами обличчя літнього російського робітника, з голубими очима. Хоч він був уже й не молодий і одягнений був у цю незграбну спецівку, і обличчя та руки його були у вугіллі, почувалося, що він статурний, і міцний, і красивий старовинною російською красою.

— А може, наважишся з нами? Га? Кіндратовичу? — спитав він, не дивлячись на старого й помітно конфузючись.

— Куди ж нам із старою? Нехай уже нас наші діти з Червоною Армією визволяють.

— А старший твій що ж? — спитав Григорій Ілліч.

— Старший? Про нього що ж і говорити,— похмуро мовив старий і махнув рукою з таким виразом, ніби хотів сказати: "Ти ж і сам знаєш мою ганьбу, навіщо ж питаєш?" — Прощай, Григорію Іллічу,— печально сказав він і простяг Шевцову висхлу кощаву руку.

Григорій Ілліч подав свою. Але, видно, щось вони ще не договорили і, тримаючи один одного за руку, ще трохи постояли.

— Так... що ж... Моя стара і, бач, дочка теж лишаються,— поволі говорив Григорій Ілліч. Голос йому раптом урвався.— Як це ми її, Кіндратовичу?... Га?... Красуню нашу... Всієї, можна сказати, країни годувальницю... Ех!..— раптом незвичайно тихо видихнув він із самої глибини душі, і сльози, блискучі й гострі, мов кристали, випали на його вимазане вугіллям обличчя.

Старий, хрипко схлипнувши, низько похилив голову. І Любка заплакала ридма.

Уля, кусаючи губи, не маючи сили стримати сльози безсилої люті, що душили її, побігла додому, на Первомайку.

Розділ третій

Поки на околицях усе вирувало у хвилюванні відступу й негайної евакуації, ближче до центру міста все вже трохи вщухло, все виглядало звичайніше. Колони службовців, біженці з родинами вже схлинули з вулиць. Коло під'їздів установ чи по дворах стояли в чергу підводи, вантажні машини. І люди, яких було не більше, ніж потрібно для діла, вантажили на підводи й машини ящики з майном та мішки, напхані документами. Чути було гомін, неголосний,— він немов навмисне стосувався тільки того, що люди робили. Із навстіж повідчинюваних дверей та вікон лунав стукіт молотків, інколи — цокання машинок: найпедантичніші канцеляристи складали останній опис майна, яке вивозили чи кидали тут. Коли б не далекий гуркіт артилерійської стрілянини та глибокі струси вибухів, що від них стугоніла земля, могло б здатися, що установи просто переїзять із старих приміщень у нові.

В самому центрі міста, на пагорбі, стояв новий одноповерховий будинок з розкинутими крилами, обсаджений по фасаду молодими деревцями. Люди, які зараз покидали місто, дім той бачили з першого-ліпшого пункту. Це був будинок райкому та районного виконкому, а з минулої осені містився в ньому й Ворошиловградський обласний комітет партії більшовиків.

Представники установ, підприємств, знай, увіходили в будинок через головний вхід і майже вибігали звідти. Безугавні дзвінки телефонів, на відповідь їм — розпорядження в трубку, то навмисне стримані, то занадто голосні, чути було з відчинених вікон. Кілька легкових машин, цивільних і військових, ставши півколом, дожидали біля головного під'їзду. Останнім у ряду машин стояв вельми запорошений військовий всюдиходик. Із заднього його сидіння виглядало двоє військових у вицвілих гімнастерках — неголений майор та височенний молодим сержант. В обличчях і позах шоферів і цих військових був один невловно спільний вираз: вони чекали.

Тим часом у просторій кімнаті, в правому крилі будинку, відбувалась сцена, яка

внутрішньою своєю силою могла б затьмарити великі трагедії древніх, коли б зовнішнім своїм виявом не була така проста. Керівники області та району, хто мусив зараз виїхати, прощалися з керівниками, з тими, хто лишався довершити евакуацію, щоб потім, якщо прийдуть німці, без сліду зникнути, розчинитися в масі, перейти в підпілля.

Ніщо так не зближує людей, як пережити разом труднощі.

Весь час війни, від першого її дня до нинішнього, був злитий для цих людей в один суцільний день праці такого нелюдського напруження, яке під силу тільки загартованим, богатырським натурам.

Все, що було найздоровішого, найсильнішого й наймолодшого серед людей, вони віддали фронтові. Вони перевели на схід найбільші підприємства, що їх ворог міг би зруйнувати чи загартати: тисячі верстатів, десятки тисяч робітників, сотні тисяч родин. Але, немов якими чарами, зразу ж вони вишукали інші верстати й інших робітників і знову вдихнули життя в спустілі шахти й корпуси.

Вони тримали виробництво й усіх людей у тому стані готовості, коли при першій потребі все знову можна було підняти й пересунути на схід. І заразом вони без відмови виконували обов'язки, без яких немислиме було б життя в Радянській державі: годували людей, одягали їх, учили дітей, лікували хворих, випускали нових інженерів, учителів, агрономів, утримували їдальні, крамниці, театри, клуби, стадіони, лазні, пральні, перукарні, міліцію, пожежну охорону.

ліони працювали протягом усіх днів війни так, ніби це був один день. Вони забули, що в них може бути своє життя: родини їхні були на сході. Вони жили, їли, спали не вдома, а в установах та підприємствах,— у всяку годину дня й ночі їх можна було застати на своїх місцях.

Відпадала одна частина Донбасу, потім друга, потім третя, але ще з більшим напруженням вони працювали на тих частинах, що лишалися. З граничним напруженням вони працювали на останній частині Донбасу, тому що вона була остання. Але до самого кінця вони підтримували в людях це титанічне напруження сил, щоб знести все, що війна покляла на плечі народу. І коли вже нічого не можна було видобути з енергії інших людей, вони знов та знов видобували її з власних душевних та фізичних сил, і ніхто не міг би сказати, де ж край цим силам, бо їм не було краю.

Нарешті прийшла пора, коли треба було покинути й цю частину Донбасу. Тоді за кілька днів вони підняли на колеса ще тисячі верстатів, ще десятки тисяч людей, ще сотні тисяч тонн цінностей. І ось настала та остання хвилина, коли їм самим уже не можна було лишатись.

Вони стояли тісною групою у великій кімнаті секретаря Красподонського районного комітету партії, де вже зняли з довгого столу засідань червоне сукно. Вони стояли один проти одного, жартували, поштовхували один одного в плече і все не наважувались вимовити слова прощання. І в тих, хто від'їздив, було так тяжко й тривожно, так боляче на душі, ніби ворон шматував їм душу.

Природним центром цієї групи був працівник обкому Іван Федорович Проценко,

висунутий на підпільну роботу ще восени минулого року, коли перед областю вперше постала загроза окупації. Але тоді це діло само собою відклалось.

Іван Федорович був маленький, доладно й зграбно зшитий тридцятип'ятилітній чоловік з руським волоссям, обрід-ним уже біля скронь, з рум'яним обличчям, раніше завжди чистим, голеним, а тепер зарослим м'якою, темною — вже не щетиною, але ще не борідкою: він почав одпускати її тижнів два тому, коли зрозумів із ходу справ на фронті, що йому не минути підпілля.

Він приязно й шанобливо тряс руку високому літньому чоловікові, що стояв біля нього у військовій формі без знаків розрізнення. Худорляве мужнє обличчя цього чоловіка, покарбоване дрібними зморшками — слідами застарілої перевтоми, визначалося тим виразом спокою, простоти і zarazом значливості, який властивий буває справжнім видатним керівникам і виникає внаслідок великого знання та розуміння того, що діється в світі.

Чоловік цей, один з керівників недавно створеного Українського партизанського штабу, прибув до Краснодона ще вчора, щоб установити взаємодію поміж партизанськими загонами області й частинами діючої армії.

Тоді ще не думали, що відступ зайде так далеко, сподівалися затримати противника бодай на рубежі Нижнього Дінця та Нижнього Дону. За вказівкою штабу Іван Федорович повинен був установити зв'язок між партизанським загonom, що в ньому він мав базуватись, та дивізією, яку перекидали в район Каменська на підтримку нашого заслону на Сіверському Дінці. Дивізія ця, дуже пошарпана в боях у районі Ворошиловграда, тільки-тільки підходила до Краснодона, а її командир прибув учора разом з представниками партизанського штабу та політичного управління Південного фронту. Командир дивізії, генерал років сорока, стояв тут же, дожидаючи своєї черги попрощатися з Іваном Федоровичем.

Іван Федорович тряс руку партизанському керівникові, який і за мирного часу був його керівником, частенько бував дома в Івана Федоровича й добре знав його дружину, — Іван Федорович тряс йому руку й говорив:

— Спасибі й ще раз спасибі, Андрію Юхимовичу, за допомогу, за науку. Коли при нагоді доведеться побувати в центральному штабі, розкажіть, що завелись, мовляв, тепер і в нашій Ворошиловградській такі-сякі партизани. А коли випадє вам, Андрію Юхимовичу, щастя побачити самого товариша головкома, то скажіть йому, що обов'язок свій виконаємо з честю...

Іван Федорович говорив по-російському, часом мимоволі переходячи на рідну українську.

— Виконаєте — вас і так почують. А що виконаєте, не маю сумніву, — з мужньою усмішкою, що осяяла всі зморшки його обличчя, сказав Андрій Юхимович. Раптом він обернувся до людей, що обступили Івана Федоровича, і додав: — Хитрий же оцей Проценко, ще й воювати не почав, а вже намагає, чи не можна постачання діставати з самого центрального штабу!

Всі засміялись, крім генерала, який протягом усієї розмови стояв з виразом суворої

печалі, що застиг на його повному, сильному обличчі.

В ясних синіх очах Івана Федоровича промайнула хитринка, і вони заіскрились, та не обидва разом, а то одне, то друге, немовби яка жвава іскорка стрибнула з ока в око на одній ніжці.

— Припаси в мене свої приховано,— сказав він.— А скінчаться, будемо жити, як той старий Ковпак, без інтендантства: що у ворога візьмемо, те й наше... Ну, а коли чого-небудь підкинете...— Іван Федорович розвів руками, і знов усі засміялись.

— Передайте наше велике спасибі працівникам політ-управління фронту, вони нам велику допомогу подали,— говорив Іван Федорович, трясучи руку пристаркуватому військовому в званні полкового комісара.— А вам, хлоп'ята... вам уже не знаю, що й казати, тільки розцілувати можу...— І розчулений Іван Федорович по черзі обняв і розцілював молодих хлопців із НКВС.

Він був людина тонка й розумів, що ні в якій справі не можна кривдити жодного працівника, більшого чи меншого, коли той працівник вклав у справу свою частку. Так він подякував усім організаціям і всім людям, що допомогли йому формувати загони й підпільну мережу. Довгим і важким було його прощання з товаришами по обкому. Міцно зв'язала їх дружба-доля за всі ці місяці війни, що пролетіли, як один день.

З вологими очима відірвався він од друзів і поглянув круг себе, з ким же він іще не попрощався. Генерал,— він був невисокий на зріст і кремезний,— мовчки зробив назустріч Іванові Федоровичу хуткий, сильний рух усім корпусом і простяг руку, і в простому російському обличчі генерала з'явилось щось дитяче.

— Спасибі, спасибі вам,— зворушено сказав Іван Федорович.— Спасибі, що потурбувались особисто приїхати. Тепер ми з вами наче однією вірвовочкою зв'язані...— І він потряс генералові тверду руку.

Дитячий вираз миттю зійшов з обличчя генерала. Віп хитнув невдоволено, аж наче сердито своєю великою круглою головою в кашкеті, потім маленькі розумні очі його спинились на Іванові Федоровичу з давнішим суворим виразом. Хотілось йому, видно, сказати щось дуже важливе, але він нічого не сказав.

Рішуча мить настала.

— Бережи себе,— змінившись на виду, сказав Андрій Юхимович і обняв Проценка.

Всі стали знов прощатися з Іваном Федоровичем, з його помічником, з тими працівниками, що лишалися, і один на одним виходили з кабінету з виразом якоїсь винуватості. Лише генерал вийшов, високо піднявши голову, звичайною швидкою та легкою ходою, несподіваною при його огрядності: Іван Федорович не пішов їх проводити, він тільки чув, як на вулиці заревли машини.

Тим часом у кабінеті без упину дзвонили телефони, і помічник Івана Федоровича одну по одній хапав трубки й просив подзвонити через кілька хвилин. Тільки-но Іван Федорович попрощався з останнім з-поміж тих, що виїздили, як помічник миттю простяг йому одну з трубок.

— З хлібозаводу... разів десять уже дзвонили...

Іван Федорович маленькою рукою взяв трубку, сів на край столу й зразу став не

тією людиною, то добродушною й розчуленою, то хитруватою й веселою, яка тільки-но прощалася з товаришами. В жесті, яким він узяв трубку, у виразі його обличчя і в голосі, яким він заговорив, з'явилися риси спокійної владності.

— Ти не торохти, ти мене послухай,— гримнув він, зразу примусивши замовкнути голос у трубці.— Я тобі сказав, що транспорт буде, значить, він буде. Міськторг забере в тебе хліб та в дорозі людей годуватиме. А знищувати стільки хліба — злочин. Навіщо ж ти його всю ніч пік? Я бачу, ти сам поспішаєш, так ти не поспішай, поки я тобі не дозволив поспішати. Зрозумів? — І Йвап Федорович, повісивши трубку, зняв другу, що заходилася пронизливою треллю.

В одчинене вікно, звернене до шахти № 1-біс, видно було рух військових частин, вантажних машин, що покидали місто, колони жителів, що евакуювалися. Звідси, з пагорба, видно було, майже як на карті, що рух розпадається в основному на три річища: головний потік посувався на південь, до Новочеркаська й Ростова, трохи менший — на південний схід, до Лихої, а ще менший — на схід, на Каменськ. Машини, які тільки-но рушили від будинку райкому, витягшись в ряд, посунули на Новочеркаськ. І тільки припалій порохом всюдиходик генерала пробивався вулицями в напрямі Ворошиловградського шосе.

А думки генерала, що повертався до своєї дивізії, були вже далеко від Івана Федоровича. Палюче сонце навскоси било йому в обличчя. Курява вкривала й машину, і генерала з шофером, і неголеного майора з ставним сержантом, що притихли на задньому сидінні. Звуки далекої артилерійської стрілянини, ревіння машин на шосе, вигляд людей, що покидали місто,— все це мимоволі приковувало думки цих, таких різних за віком та званням, військових людей до грізної дійсності.

З-поміж усіх, хто прощався з Іваном Федоровичем, тільки представник Українського партизанського штабу та генерал, як люди військові, розуміли, що означало взяття німецькими танковими частинами Міллерова та їхній стрибок на Моро-зовський — місто на залізниці, яка зв'язувала Донбас із Сталінградом. Це означало, що Південний фронт уже ізольовано від Південно-Західного і що Ворошиловградську та велику частину Ростовської області одрізано від центру, а Сталінград — від Донбасу.

Завдання дивізії полягало тепер у тім, щоб якнайдовше затримати німців, які наседали на південь від Міллерова, аж доти, поки армії Південного фронту встигнуть відійти до Новочеркаська й Ростова. А це означало, що дивізія, якою командував генерал, через кілька днів або зовсім перестане існувати, або потрапить у вороже оточення. Думка про оточення була до болю огидна генералові. Та генерал не хотів допустити й того, щоб його дивізія перестала існувати. Адже він знав, що виконає свій обов'язок до кінця. І всі душевні сили його були спрямовані тепер на розв'язання цієї нерозв'язної задачі.

За віком своїм генерал належав не до старшого, а до середнього покоління радянських воєначальників, до того покоління, яке почало свій шлях у громадянську війну або невдовзі після громадянської війни зовсім іще юними й малопомітними людьми.

Рядовий солдат, він сховався ногами той самий донецький степ, по якому мчав тепер на всьохіді. Син курського селянина, дев'ятнадцятилітній пастух, він почав свій військний шлях, коли вже гриміла безсмертна слава Перекопу. Він став солдатом у період ліквідації на Україні банд Махна: це був останній слабкий відгомін битв проти ворогів революції. Він воював ще під командуванням Фрунзе. В ті юні роки він відзначився як стійкий боєць. Він відзначився як розумний боєць. Але він відзначився не тільки через те: стійкі та розумні люди не дивина в народі. Поступово, непомітно, здавалось би навіть повільно, засвоював він усе, чого вчили бійців-червоноармійців ротні політкерівники, батальйонні та полкові комісари — вся незліченна, безіменна армія працівників політвідділів та військових партійних осередків, хай живе на віки вічні пам'ять про цих людей! І він не просто засвоював їх науку, він переробляв і твердо вкладав її в своїй душі. І раптом відзначився поміж бойовими товаришами як людина неабиякого політичного обдаровання.

Дальший шлях його був простий і запаморочний, як шлях першого-ліпшого з воєначальників його покоління.

Велику Вітчизняну війну він почав командиром полку. За плечима в нього була вже Військова академія імені Фрунзе, Халхін-Гол, лінія Маннергейма. Це було нечувано багато для людини його походження, його віку, але як цього було ще мало! Вітчизняна війна зробила його полководцем. Він ріс, але ще більше за те — його ростили. Його ростили тепер на досвіді великої війни, як ростили колись у військовому училищі, в Академії, потім на досвіді двох малих воєн.

Гідним подиву було це нове відчуття, усвідомлення самого себе, яке міцнішало в ході війни, неважаючи на всю гіркоту відступу. Солдат наш — кращий за солдата противника не тільки в розумінні моральної переваги, — які могли тут бути порівняння! — а просто в воєнному розумінні. Наші командири незрівнянно вищі не тільки своєю політичною свідомістю, але й військовою освітою, умінням швидко схоплювати нове, застосовувати практичний досвід різнобічно. Військова техніка не гірша, а в певній частині навіть краща, ніж у противника. Військова думка, що створила все це й направляє все це, виходить з великого історичного досвіду, але водночас вона й нова, смілива, як революція, що її породила, як ця невидана в історії Радянська держава, як геній людей, що сформулювали й запровадили в життя цю думку, — вона ширяє на орлиних крилах. А доводиться все-таки відступати. Противник перемагає поки що числом, раптовістю, жорстокістю, яка не піддається нормальним визначенням совісті, бере щоразу граничним напруженням сил, коли вже не думають про резерви.

Як і багато радянських воєначальників, генерал досить рано зрозумів, що ця війна, більше ніж будь-яка війна в минулому, — війна резервів людських, матеріальних. Їх треба було вміти створювати в ході самої війни. Ще складніше було ними оперувати: розподіляти в часі, посилати туди, куди належить. Розгром противника під Москвою, його поразка на півдні свідчили не тільки про перевагу нашої військової думки, нашого солдата, нашої техніки, — ще більше вони говорили про те, що великі резерви народу, держави — в дбайливих руках, у вмілих руках, в золотих руках.

Прикро, дуже прикро було знову відступати — перед очима народу, коли, здавалось, уже все, все відомо про ворога й про себе!

Генерал мовчки їхав, поринувши в свої думки. Тільки-но всюдихід, насилу пробравшись по вулицях, загачених населенням, що евакуювалось, добрався до ворошиловградського шосе, як майже над самою головою, ревучи моторами, один по одному пройшли три німецькі пікірувальники. Вони вивернулись так раптово, що ні генерал, ні офіцер та сержант, які супроводили його, не встигли вискочити й лишилися в машині. Потік бійців та біженців, роздвоївшись, ринув обабіч шосе,— хто кинувся ниць у канаву, хто привалився до призьби хати чи припав до стіни.

І в цю мить генерал побачив на самій обочині шосе самотню дівчину в білій кофтинці, з довгими чорними косами. Шосе спорожніло, дівчина лишилася зовсім сама. З безстрашним похмурим виразом проводила вона очима цих розмальованих птахів з чорними хрестами на розплатаних крилах, які промчали над нею і летіли так низько, аж, здавалося, обдали дівчину вітром.

Щось раптом клекнуло в горлі в генерала, і супутники злякано глянули на нього. Генерал сердито покрутив великою круглою головою, ніби комір тіснив йому шию, і одвернувся, не в силі бачити цю самотню дівчину на шосе. Всюдихід круто завернув і, стрибаючи по нерівній місцевості, помчав поряд із шосе по степу — не в напрямі Каменська, а на Ворошиловград, звідкіля тільки-тільки підходила до Краснодона дивізія генерала.

Розділ четвертий

Пікірувальники, що промчали над Улею Громовою, вже десь за містом дали кілька кулеметних черг по шосе й зникли в повітрі, яке різало очі сонячним блиском. І лише за кілька хвилин чути стало здалеку глухі вибухи,— мабуть, пікірувальники бомбили переправу на Дінці.

У селищі Первомайському все двигтіло. Назустріч Улі сунули підводи, тікали цілі родини. Вона знала всіх цих людей, як і вони знали її, але ніхто не дивився на неї, ніхто не розмовляв з нею.

Найнесподіванішим враженням було враження від Зі-наїди Вирікової, "гімназистки", яка сиділа між двома жінками на возі, заваленому ящиками, клунками й лантухами з борошном, і її обличчя було страшенно перелякане. Якийсь дід у картузі, звісивши набік білі від борошна чоботи, кінцями віжок щосили періщив шкапину, марно намагаючись погнати її на гору чвалом. Хоч було пеймовірно жарко, Вирікова їхала в драповому коричневому пальті, але без хустки й капелюшка, і поверх драпового цупкого коміра, як завжди, войовничо стирчали наперед її косиці.

Селище Первомайське було найстарішим шахтарським селищем у цьому районі,— від нього, власне, й почалось місто Краснодон. Первомайським, чи в звичайній мові Первомай-кою, воно стало називатися знедавна. А давніше, коли вугілля в цих місцях ще не знаходили, тут розташовані були козачі хутори, серед яких за найбільший вважали хутір Со-рокін.

Вугілля виявили тут при початку століття. Перші дрібні шахти, що закладали їх по

пласту, були похилі й такі маленькі, що вугілля підіймали кінними чи навіть ручними воротками. Дрібні шахти належали різним хазяям, але за старою пам'яттю всю копальню називали — рудник Сорокіп.

Шахтарі, вихідці з центральних російських губерній та з усієї України, селились по хуторах у козаків, ріднилися з ними, та й самі козаки вже працювали на шахтах. Сім'ї розростались, ділились, будувалися поряд.

Закладались нові шахти — за довгим пагорбом, по якому пролягає тепер ворошиловградське шосе, і далі, за балкою, що поділяє тепер місто Краснодон на дві нерівні частини. Ці нові шахти належали самотньому поміщикові Ярмапкіну, або "скаженому панові", тому й виселок, що виник довкола шахт, попервах називався просто виселок Ярманкін, або Скажений. Дім самого "скаженого пана" — мурований сірий одноповерховий будинок, в одній половині якого був зимовий сад з дивовижними рослинами та заморськими птицями,— о тій порі стояв самотньо на високім пагорбі, за балкою, відкритий усім вітрам, і його теж називали "скаженим".

Уже за Радянської влади, в роки першої та другої п'ятирічок, у цім районі закладено нові шахти, і центр рудника Сорокіна перемістився в цей бік, забудувався стандартними будиночками, великими будівлями установ, лікарень, шкіл, клубів. На горбі, поруч із домом "скаженого пана", виросла гарна, з крилами, будівля районного виконкому. А в самому домі "скаженого пана" розташувалась проектна контора тресту "Краснодонвугілля", службовці якої вже й забули, що ото за дім такий, де вони перебувають третину свого життя.

Отак ось рудник Сорокін став городом Краснодоном.

Уля, її подружки й товариші по школі росли разом із своїм містом. Зовсім іще маленькими школярками та школяриками в свято деревосадіння вони садили дерева й кущі на захаращеному купами сміття й зарослому лопухами пустирі, одведеному міською Радою під парк. Думка про те, що тут повинен бути парк, виникла в старих комсомольців — тих іще поколінь, що пам'ятали "скаженого пана", виселок Ярманкін, першу німецьку окупацію та громадянську війну. Деякі з них і тепер працювали в Краснодоні, в декого вже й сивипа посріблила волосся чи козацькі будьоннівські вуса — але здебільшого життя розкидало їх по всій нашій землі, а дехто пішов високо вгору. А керував тим садінням дерев садівник Данилович, він і тоді вже був старий. Але й тепер він був у парку старшим садівником, хоч і став уже зовсім похилим.

І от він розрісся, цей парк, улюблене місце відпочинку дорослих, хоч для молоді він був навіть не місцем, а самим життям у пору юного її цвітіння, він ріс разом з ними, вія був молодий, як вони, але його зелені крони вже шуміли од вітру і в сонячні дні там уже тінився холодок і можна було знайти затишні таємничі куточки, а вночі, проти місяця, він був прекрасний, а в дощовиті осінні ночі, коли опадало жовте мокре листя, кружляючи та шарудячи в темряві, там бувало навіть страшнувато, в тому парку.

Так росла молодь, разом із своїм парком, разом із своїм городом і по-своєму хрестила його райони, слобідки, вулиці.

Набудують нових бараків,— це місце так і назвуть — Нові бараки. Уже й бараків

ніяких нема, вже й кам'яниці довкола, але назва переживає те, що її породило. Досі є околиця Голуб'ятники. Колись це були три дерев'яні хижки на відшибі, де хлопчаки водили голубів,— тепер і там стан-

дартні будинки. Чуриліне — це й зовсім був один будиночок, де жив шахтар Чурилін. Сіняки — там був раніше сінний двір. Дерев'яна — це зовсім окрема вулиця за переїздом, за парканом, вона так і лишилась окремою від усього місто, а будиночки zostались ті самі, дерев'яні. Там живе дівчина Валя Борц, з темно-сірими очима та руськими золотавими косами, самолюбива дівчина, не старша сімнадцяти літ. Кам'яна — це вулиця перших стандартних кам'яних будинків. Тепер таких домів багато, але тільки одну цю вулицю звуть Кам'яною: вона була першою. А Восьмидомики — це вже цілий район, кілька вулиць на тому місці, де стояло всього вісім стандартних будиночків.

З усіх кінців землі нашої сходяться люди в Донбас. І перше питання: де жити? Китаєць Лі Фан-ча зліпив собі на пустирі житло з глини та соломи, а потім став ліпити кімнатки одну до одної, як стільники, й здавати пожиттям, поки прийшли не зрозуміли, що не варт наймати кімнатки в Лі Фан-чі, коли можна зліпити свої. Так утворився широкий район мазанок, що тулились одна до одної,— цей район назвали "Шанхаєм". Потім такі самі хатинки-стільники виникли вздовж усієї балки, яка розділяє місто, і на пустирях довкола міста, і ці гнізда мазанок стали називати "іпап-хайчиками".

Відколи пущено найбільшу в районі шахту № 1-біс, закладену саме поміж хутором Сорокіним і колишнім висілком Ярманкіним, місто Краснодон розрослося до хутора Сорокіна й сливе злилося з ним. Так хутір Сорокін, котрий давно вже зрісся з сусідніми дрібнішими хуторами, став селищем Первомайським — одним з районів міста.

Од районів інших відрізняло його тільки те, що тут більшість житлових будиночків zostалась від колишніх козачих хуторів,— це були власні будинки, кожен на свій кшталт, і жило тут, як і перше, багато козаків, що не на шахтах працювали, а в степу, сіяли хліб і об'єдналися в кілька колгоспів.

Хата батьків Улі Громової стояла в низині, на далекій околиці селища,— колись це був хутір Гаврилів, і ця хата — старою козачою хатою.

Матвій Максимович Громов, родом українець, з Полтавської губернії, з малих літ ходив з батьком на заробітки в Юзівку. Був він ставний, гарний, дужий та відважний парубок з руськими кучерями, що завивалися внизу, зажив слави як силач-вибійник, і його любили дівчата. І не було нічого дивного в тому, що, потрапивши до цих країв на заробітки в ті, вдавалося Улі, біблійні часи, коли тут відкрились перші невеличкі шахти, він зачарував Мотрону Саве-

2 5—285

33

лівну, котра була тоді ще маленькою чорноокою козачкою Мотрунею з хутора Гаврилова.

В російсько японську війну він служив у 8-му Московському гренадерському полку,

шість разів його поранили, двічі тяжко, він мав багато нагород і останню — за врятування прапора свого гренадерського полку — святого Георгія.

З тої пори здоров'я його погіршало. Який час він ще працював на невеликих шахтах, а потім став служити при шахті за кучера, та ось так і осів тут, на хуторі Гавриловім, після бурлацького свого життя, в будиночку, що дістався Мотруні в придане.

Тільки Уля взялася за хвіртку рідної оселі, сили покинули її. Уля матір та батька любила і, як це буває в юності, не те що не думала, а не могла уявити, що настане хвилина життя, коли доведеться самотійно давати раду своїй долі десь окремо від сім'ї. І от ця хвилина настала.

Уля знала, що її мати й батько аж надто приторочені до своєї хати й надто старі та хворі, щоб кудись рушити з дому. Син пішов до армії, а Уля була дівчина ще без визначеного шляху в житті, людина без посади, і не могла взяти їх на своє утримання. А в другій дочки, набагато старшої за Улю, одруженої з працівником шахтоуправління, чоловіком уже літнім, що жив у їхній сім'ї,— у цієї старшої дочки були свої діти, і вона теж не зважувалась іти з дому. І всі вони вже давно вирішили: хоч би там що сталось, нікуди не йти з рідного гнізда.

Сама тільки Уля до цієї крайньої хвилини не мала ні ясного плану, ні твердої мети в душі своїй. Їй усе здавалося, що нею мають керувати інші. То їй хотілось в армію, обов'язково в авіацію, і вона писала листи братові, технікові однієї з авіаційних частин, чи він їй не допоможе вступити до льотної школи. Іноді їй здавалося, що найпростіше — піти б на курси медичних сестер, як зробили декотрі з крас-нодонських дівчат,— таким чином вона могла б хутко потрапити в діючу армію. То їй не давала спокою таємна мрія піти в партизанське підпілля, в місця, зайняті ворогом. То раптом її охоплювала така жадоба вчитися, вчитись далі! Адже війна не вічна, коли скінчиться, треба буде жити, працювати, і які потрібні будуть люди, котрі знають діло,— адже вона швидко може стати інженером або вчителем. Але так ніхто й не розпорядився її долею, і от пора настала, коли дівчина вже мусить відчинити хвіртку і...

Тут лише вона відчула, як страшно може обернутися життя. Вона має покинути матір, батька ворогові на поталу й сама ринути в цей невідомий і страшний світ злигоднів,

поневірянь, боротьби... Вона відчула таку слабкість у колінах, що мало не сіла на землю. Ах, якби вона могла залізти зараз в оцю обжиту хатку, віконниці позачиняти, впасти на свою дівочу постіль і лежати собі тихо-тихо й нічого не вирішувати. Кому яке діло до чорнявенької дівчинки Улі! Ось так залізти в постіль, підібгати ноги й ждати між близькими людьми, які люблять тебе,— і хай буде, що буде... Та й що там буде, та й коли воно буде, та й чи довго ж воно буде? А може, це не так уже й страшно?

Але в ту ж мить вона здригнулась від приниження своєї гордості, приниження від самої тільки змоги припустити такий вихід. Та не було вже й часу вибирати: їй назустріч бігла мати. Яка сила підвела її з постелі? За матір'ю йшли батько, сестра, чоловік сестрин, бігла дівтора. Печать незвичайного хвилювання лежала на всіх

обличчях, а маленький небіж плакав.

— Куди ж ти поділась, доню моя? Тебе від самого світанку знайти не можуть. Біжи мерщій до Анатолія, якщо він іще не виїхав, біжи, доню! — казала мати, і сльози, яких вона й не пробувала витерти, котились по її засмаглих, блідих, зморшкуватих щоках.

Мати її все ще була чорнява, хоч і стара, і вже гнулась до землі. Вона була чорнява, і чорні очі сяяли прегарно, мов у крупної дикої птиці, хоч сама вона була маленька. І вдачу мала сильну та розумну, — дочки й старий Матвій Максимович слухались її. Але ось настала мить, коли дочка сама повинна була вирішити за себе, і сили матері надломилась.

— Хто шукав? Анатолій? — швидко спитала Уля.

— Та з райкому шукали, — стоячи позаду матері й важко опустивши руки, казав батько.

Який він уже був старий! Спереду він майже зовсім облисів, тільки на потилиці й на скронях іще лишилися сліди колишніх кучерів, вони все ще брались кільцями, але в гренадерських рудуватих вусах його вже яскріло стільки сивини, і на лиці щетина вже посивіла, та й ніс був зовсім сизий, а цегляного кольору обличчя його, обличчя солдата, було все в зморшках.

— Біжи, біжи, доню! — повторювала мати. — Подожди, я Анатолія гукну! — І вона, маленька, стара, побігла поміж грядками до сусідів Попових, син яких, Анатолій, разом з Улею закінчив цього року первوماйську школу.

— Та лягайте ж ви, мамо, я сама!

Уля кинулась за матір'ю, але та вже поспішала вишняком униз, і вони побігли разом, стара й молода.

Садиви Громових та Попових межували садами, що

2*

35

положисто спускалися в пересохлу балочку, по самому дну якої пролягала межа — тин. Та, хоч усе життя вони були сусідами, Уля ніколи не бачилася з Анатолієм поза школою та комсомольськими зборами, де він часто виступав з доповідями. В дитинстві він мав свої хлоп'ячі інтереси, а в старших класах з нього кепкували, немовби він боїться дівчат. І справді, коли він зустрічався з Улею, та й не тільки з Улею, десть на вулиці чи на квартирі, він так терявся, що не встигав навіть поздоровкатись, а коли здоровкався, так червонів, що всяку дівчину вганяв у жар. Про це дівчата розмовляли часом поміж себе й глузували з Анатолія. Але все-таки Уля поважала його, він був такий начитаний, розумний, замкнений, любив ті самі вірші, що й Уля, збирав жуків та метеликів, мінерали й рослини.

— Таїсіє Прокопівно! Таїсіє Прокопівно! — гукала мати, перегнувшись через низенький тин у садок до сусідів. — То-лечко! Уля прийшла...

Десть по той бік угорі, невидна за деревами, озвалась тоненьким голоском сестричка Анатолія. І от він уже сам біг поміж дерев, усіяних дрібними, ще

зеленкуватими вишеньками,— в українській вишиваній сорочці з розстебнутим коміром та в збитій на потилицю узбецькій шапочці, яку носив, щоб не розсипалося його довге, зачесане назад вівсяного кольору волосся.

Його завжди серйозне худе засмагле обличчя з білястими бровами аж пашіло, він так спітнів, що мокрі плями кругами виступали в нього попід пахвами. І, видно, він зовсім забув про те, що перед Улею можна соромитись.

— Уляно... ти знаєш, я тебе шукаю від самісінького ранку, я вже всіх хлопців та дівчат оббігав, я через тебе Вітьку Петрова затримав з від'їздом, вони в нас тут, батько його страх як лається, збирайся негайно! — швидко говорив вія.

— Ми ж нічого не знали. Хто дав розпорядження?

— Дав розпорядження райком — усім відходити. Німці ось-ось насунуть. Я всіх попередив, а всієї вашої компанії нема, я страх як перенервувався. А тут з хутора Погорілого їдуть Вітька Петров 8 батьком. Батько в нього ще в громадянську війну тут партизанів проти німців, затримуватись йому, звісно, не слід ні хвилини, і, уявляєш собі, Вітька спеціально заїздить по мене! От товариш, так товариш! Батько в нього лісничий, коні в них у лісгоспі хор-роші! Я, звичайно, став їх затримувати. Батько лається, я кажу: "Ви ж самі старий партизан, розумієте, що товариша покинути не можна, до того ж,— кажу,— ви, мабуть, людина безстрашна..." От ми тебе й дожидаємо,— швидко говорив Анатолій, бажаючи, як видно, мерщій поділитися з Улею всім, що він пережив, поглядаючи на неї то світло-сірими, то голубими, раптом зазорілими очима, які вміть робили таким привабливим його білясте обличчя.

І як це воно здавалось їй раніш непримітним? В обличчі Анатолія мрів вираз душевної сили, так, саме сили — десь у складці повних губ, у широкому вирізі ніздрів.

— Толю,— сказала Уля,— Толю... ти...— Голос її затремтів, вона простягла йому через тин вузьку засмаглу руку.

І тоді він знімав.

— Швидше, швидше,— сказав він, боячись зустрітися з її чорними очима, що пропікали його наскрізь.

— Я вже все зібрала, під'їздить до воріт... під'їздить...— повторювала Улина мама, і сльози все котились і котились по її обличчю.

До цієї хвилини мати ще не зовсім вірила, що дочка її пуститься сама в цей величезний світ, який тепер розпався, вона знала, що дочці лишатись небезпечно, і от знайшлись добрі люди, і хтось дорослий з ними, і тепер усе вже дійшло кінця.

— Але, Толю, ти попередив Валю Філатову? — сказав;) Уля рішучим юлосом.— Ти ж розумієш, це моя найкраща подруга, я не можу виїхати без неї.

На обличчі Анатолія відбився такий щирый жаль, що вігі не міг, та й не намагався його приховати.

— Та коні ж не мої, і нас уже четверо... я просто не знаю,— розгубився він.

— Але ти розумієш, що я не можу її покинути й поїхати?

— Коні, звичайно, дуже сильні, але все-таки п'ять чоловік...

— От що, Толю, спасибі тобі за все, за все... Ви їдьте, а я з Валею... ми пішки

підемо,— рішуче сказала Уля.— Прощайте!

— Господи, як же пішки, доню моя! Я ж тобі всі плаття, білизну в чемодан склала, а постіль?..— І мати, по-дитячому витираючи кулаками обличчя, заридала.

Благородство Улі щодо подруги не тільки не здавалось Анатолієві дивним, воно здавалось йому цілком природним, було б дивно, коли б Уля вчинила інакше. Тому він не дратувався й не виявляв нетерпіння,— він просто шукав виходу з становища.

— Та ти хоч спитай у неї! — вигукнув він.— Може, вона вже поїхала, а може, й не збирається нікуди, вона ж не комсомолка все-таки!

— Я по неї збігаю,— ожила Мотрона Савелівпа; вона вже зовсім утратила міру своїм силам.

— Та лягайте ж ви, мамо, я сама все зроблю! — сердито знеліла Уля.

— Только! Скоро ви там? — дужим звучним голосом покликав згори, від хати Попових, Віктор Петров.

— Коні, звичайно, в них сильні. На крайній випадок, ми зможемо по черзі бігти за возом,— вголос міркував Анатолій.

Та Улі не довелося йти по Валю. Тільки-но Уля з матір'ю зійшли до ґаночка будинку, там, між цим ґаночком і домашніми прибудовами, кухонькою та сарайчиком для корови, стояла серед домашніх Улі змарніла Валя Філатова. Блідість в обличчі її проступила навіть крізь густий загар.

— Валюшо, збирайся, є коні, ми його вговоримо, щоб він узяв нас обох! — швидко сказала Уля.

— Підожди, мені треба сказати тобі два слова... Валя взяла її за руку. Вони відійшли до хвіртки.

— Улю! — мовила Валя, просто глянувши їй в очі своїми широко розставленими світлими очима, що виявляли справжню муку.— Улю! Я не поїду нікуди, я... Улю! — сказала вона з силою.— Ти незвичайна людина, так, так, у тобі є щось сильне, велике, ти все можеш, і правду каже моя мама — бог дав тобі крила... Улечко, ти моє щастя на світі,— говорила Валя з жаром любові,— найщасливіше, що в мене було на світі, це ти, але я... я не поїду з тобою. Я звичайнісінька людина, я це знаю, і я завжди мріяла про звичайне... От, думала, вивчусь, піду працювати, зустріну хорошу, добру людину, вийду заміж, будуть у мене діти, хлопчик, дівчинка, буде в нас життя світле, просте, і більше ні про що я не думала. Улечко, я не вмію боротись, я боюсь пуститися кудись сама... Так, так, я бачу, тепер усе зруйнувалось, ці мої мрії, але в мене мама старенька, я нікому нічого поганого не зробила, я людина непомітна, і я залишусь, і... і прости мені...

І Валя заплакала в хустинку, яку вона весь час жмакала в руках. І Уля, раптом обійнявши й пригорнувши її до себе, теж заплакала над її такою знайомою, милою запашною русявою голівкою. *

З дитинства дружили вони, разом учились, переходили з класу в клас, ділили одна з одною перші дівочі радощі, жалі, таємниці. Уля, потайною буди, тільки в хвилини особливого душевного стану себе розкривала, а Валя завжди розповідала їй усе-все, не

встигаючи своїми почуттями за ходою Улиних признань, але хіба в юності дбають про те, щоб розуміти одне одного,— радість — у почутті довіри, в можливості поділитись. І виявилось, що вони зовсім, зовсім різні. Але стільки чистих, прозорих днів стояло за їхньою ніжною, святою дівочою дружною, що горе розлуки шматувало їм серця.

Валя почувала, що вона відмовляється зараз від чогось найбільшого й найсвітлішого в своїм житті, а лишається щось дуже сіре, щось невідоме й жахливе.

.А Уля почувала, що вона втрачає єдину людину, якій вона могла в хвилину щастя або найбільшого душевного занепокоєння розкрити всю себе, яка вона є, Уля. Вона не дбала про те, щоб подруга розуміла її, вона знала тільки, що завжди знайде відгук почуття — доброти й покірності, любові й просто чулості — в її душі. І Уля плакала тому, що це був кінець її дитинства, вона ставала дорослою, вона виходила в світ, і виходила сама.

Тільки тепер вона згадала, як Валя витягла з її волосся лілею й кинула на землю. Уля зрозуміла тепер, навіщо Валя зробила це. В момент такого потрясіння Валя догадалась, який дивний вигляд мала б з цією лілеєю в волоссі її подруга там, де висаджують у повітря шахти, і тому вона викинула лілею. Виходить, вона зовсім не була такою звичайною, як вона казала, могла вона багато чого зрозуміти.

Якесь передчуття говорило їм, що те, що відбувається між ними, відбувається в останній раз. Вони не тільки відчували, вони знали, що в якомусь особливому, душевному розумінні вони прощаються назавжди. Тому вони плакали від щирого серця, не соромлячись своїх сліз і не намагаючись їх стримувати.

Багато сліз пролито за ці роки — не тільки на донецьку, а й на всю знівечену, випалену, политу кров'ю радянську землю. Серед цих сліз були й сльози безсилля, жаху, прямого, нестерпного фізичного болю. Але скільки було сліз високих, святих, благородних — найсвятіших і найблагородніших, які тільки проливало людство.

Щойно заторохкотів, під'їжджаючи до воріт, довгий, з косими полудрабками, селянський, перероблений з гарби віз, завалений клунками та чемоданами, запряжений в дишель двома добрими гнідими кіньми, яких поганяв огрядний літній чоловік з гладким сильним обличчям, у напіввійськовій гімнастерці та шкурятянім кашкеті,— Уля відірвалась від подруги, низом довгастої долоні, мов подушечкою, змахнула сльози, і обличчя її набрало звичайного виразу.

— Прощай, Валю...

— Прощай, Улечко.— Валя заплакала вголос. Вони поцілувались.

Підвода зупинилась біля воріт. З-за неї, червоні та спітнілі від бігу й теж заплакані, з'явилися мати Анатолія, Таїсія Прокопівна, здорова, з світлими очима та волоссям, ставна, білотіла козачка, і молодша сестра Анатолія, Наташа. Батько його був на фронті з перших днів війни.

Анатолій сидів уже на возі; поряд з ним сидів, у розхристаній на грудях майці, темноволосий, миловидий, з виразом суму в сміливих хлоп'ячих очах, Віктор Петров, тримаючи в руках загорнену в щось м'яке та перев'язану шнуром гітару.

Уля обернулась і, мов дерев'яна, пішла назустріч сім'ї, їй уже несли чемодан,

клунки, хустку. Мати, з чорними очима великої дикої птиці, маленька й стара, метнулась до неї.

— Мамо,— сказала Уля.

Мати сплеснула сухенькими ручками й упала як мертва.

Розділ п'ятий

Від пори великого переселення народів не бачив донецький степ такого руху мас людей, як у липневі дні 1942 року.

Шосейними шляхами, ґрунтовими дорогами й прямо степом під пекучим сонцем, відступаючи, йшли з обозами, артилерією, танками частини Червоної Армії, дитячі будинки й садки, гурти худоби, вантажні машини, біженці — то колонами, то нарізно, штовхаючи поперед себе тачки з речами та з дітьми на клунках.

Вони йшли, толочили вистигаючі і вже достиглі хліба, і нікому вже не було жаль цього хліба — ні тим, хто хліб толочив, ні тим, хто сів, — вони стали нічийми, ці хліба: вони лишались німцям. Колгоспні та радгоспні картопляні поля й городи були відкриті для всіх. Біженці копали картоплю й пекли її в попелі вогнищ, розпалених із соломи чи станичних тинів, — у всіх, хто йшов або їхав, можна було бачити в руках огірки, помідори, соковиту скибку кавуна чи дині. І курява така стояла над степом, що можна було, не мружачись, дивитись на сонце.

Те, що поверховому поглядові окремої людини, як піщинка втягнутої в потік відступу, людини, яка відбиває скорше те, що діється в душі її, ніж те, що діється круг неї, могло здатись випадковим і безглуздим, було насправді нечуваним за масштабами пересуванням величезних мас людей та матеріальних цінностей, приведених до дії складним, організованим, тобто таким, що рухався волею сотень і тисяч великих і малих людей, державним механізмом війни.

Але, як це буває у вимушеному швидкому відступі, крім головних великих, хоч і трудних, та усвідомлених пересувань мас війська та цивільного населення, всіма дорогами й просто степом у напрямі на схід і південний схід йшли біженці, дрібні установи та колективи, розрізнені команди та обози розбитих у боях військ, які втратили зв'язок, збилися з дороги, групи військових, що відстали через хворобу чи поранення, через нестачу транспорту. Більші чи менші оці групи, котрі не мали ніякого уявлення про те, що ж насправді відбувається на фронті, йшли, куди їм здавалось певніше й вигідніше, затикали всі пори та вени головного руху і насамперед затикали переправи через Донець, де біля поромів та понтонних мостів, під ворожим бомбардуванням з повітря, не одну добу юрмились величезні табори людей, машин, підвід.

Хоч яке безглузде було для цивільних людей просування на Каменськ, коли німецькі частини вже вийшли далеко по той бік Дінця, на Морозовський, значна частина біженців з Краснодона рушила саме в цім напрямі, бо сюди посувались, тількино поминувши Краснодон, головні частини дивізії, яку перекидали, щоб зміцнити нашу оборону на Дінці, на південь від Міллерова. І саме в цей потік потрапила запряжена двома добрими гнідами кіньми селянська підвода, якою їхали Уля Громова, Анатолій

Попов, Віктор Петров і його батько.

Тільки зникли з-перед очей останні хутірські будівлі, коли підвода серед інших підвід і машин уже перевалила за пологий схил горба, з глибокого неба раптом зринувало страшенне ревище моторів, і знову низько над головами, застуючи сонце, промчали німецькі пікірувальники, ударили по шосе з кулеметів.

Вікторів батько, енергійний здоровий чоловік у шкуратянім кашкеті, з опасистим обличчям та сильним голосом, раптом сполотнів.

— У степ! Лягай! — гукнув він страшним голосом.

Та хлопці вже зіскочили з воза й шугонули в пшеницю. Батько Віктора, кинувши віжки, теж зіскочив з воза й тут же на місці зник, ніби розтанув, ніби це був не селянин-лісничий у важких чоботях, а дух безплотний. Тільки Уля лишилась на возі,— вона й сама не знала, чому не побігла. Але в ту ж мить злякані коні рвонули так, що мало не викинули її з воза.

Уля була спробувала спіймати віжки, але не могла дотягтись: коні, трохи не наскочивши грудьми на бричку попереду, стали дибки й рвонули набік, мало не обірвавши посторонки. Стійкий, довгий, укладистий віз був перекинувся, але знову став на колеса. Уля, вчепившись однією рукою за край воза, а другою за якийсь важкий чувал, напружувала всі сили, щоб не випасти; її тут же задавили б осатанілі коні інших підвід.

Величезні гніді несамовито рвались по витолоченому хлібу серед людей та підвід, стаючи дибки, хропучи та бризкаючи піною. Раптом з брички попереду зіскочив високий, широкоплечий, світловолосий юнак з непокритою головою й кинувся, здавалось, під самі коні.

Уля не зразу збагнула, що сталося, але за мить вона побачила між кінськими головами з розвіяними гривами та вишкіреними пащами його дуже юне, свіже, з блискучими очима, з виразом незвичайного напруження та сили, з рум'янцем на щоках, вилицювате обличчя.

Схопивши дужою рукою одного хропливого коня за віжку біля самих вудил, юнак стояв між конем і дишлем, більш налягаючи на коня, щоб той його не збив дишлем. Юнак стояв, ставний, акуратний, у добре випрасуваній сірій парі з темно-червоним галстуком та білим кістяним наконечником складаної ручки, що визирав із кишеньки піджака. Другою рукою він поверх дишля намагався схопити за віжки другого коня. Тільки з роздутого під сірим піджаком бугра м'язів та з виразно позначених жил біля засмаглої кисті руки, що нею він тримав коня, видно було його зусилля.

— Тпру... тпру... — говорив він не дуже голосно, ало владно.

І в змиг той, коли пощастило схопити за віжки ще й другого коня, обидва коні разом посмирнішали в його руках. Вони ще стріпували гривами, скося зиркаючи на нього звіриними очима, але він тримав їх, поки вони зовсім не вгамувались.

Юнак випустив віжки з рук, і перше, що він зробив, дуже здивувавши Улю,— великими долонями акуратно пригладив своє майже не розпатлане, розчесане на косий проділ світло-русяве волосся. Потім підвів до Улі мокре від погу вилицювате

обличчя хлопчика з великими очима в довгих темних золотавих віях і широко, простодушно й весело всміхнувся.

— Добрі к-коні, могли рознести,— сказав він, ледь зани-куючись, поглядаючи з широким усміхом на Улю, яка, ще тримаючись за край воза та за чувал, трохи роздимаючи ніздрі, поважливо дивилась на нього чорними очима.

Люди повертались на шосе, шукаючи свої підводи й машини. Подекуди, мабуть, коло вбитих та поранених, горбились жінки: звідтіля чути було стогін і голосіння.

— Я так боялася, що вони зіб'ють тебе дишлем! — сказала Уля, і ніздрі їй ледь тремтіли від хвилювання.

— Я сам того боявся. Та коні не злі, вихолощені,— наївно сказав він і великою загорілою рукою з довгими пальцями недбало поляскав по спітнілій лиснючій шії коня, до якого ближче стояв.

Оддалік, десь уже на Дінці, пролунали глухі й водночас різкі удари бомбування.

— Дуже людей мені шкода,— сказала Уля, озираючись довкола.

Підводи й люди вже йшли мимо з обох боків, куди сягало око, ніби велика шумлива ринула ріка.

— Еге, шкода. А особливо наших матерів. Що вони переживають! І що їм доведеться пережити! — мовив юнак, і обличчя його зразу стало серйозним, і на лобі його збрижились не по літах глибокі зморшки.

— Так, так...— беззвучно сказала Уля, зразу уявивши матір, як вона лежала, маленька, розплатавшись на випаленій землі.

Батько Віктора Петрова так само несподівано, як і щез, виник біля коней і з надмірною увагою став обмацувати посторонки, шлеї, вішки. За ним, посміхаючись і винувато крутячи головою в узбецькій шапочці, і все-таки не втрачаючи звичайного серйозного виразу, з'явився Анатолій Попов, за ним Віктор, теж трохи зніяковілий.

— Гітара моя ціла? — швидко спитав Віктор, заклопотано оглянувши віз. І, побачивши вгорнену в стьобану ковдру, закладену між клунками гітару, блимнув на Улю сміливими сумними очима й засміявся.

Юнак, що стояв досі між кіньми, проліз під дишлем та під шиєю коня і, вільно та легко несучи на широких плечах велику непокриту біляву голову, ступив до воза.

— Анатолій! — радісно вигукнув він.

— Олег!

Вони міцно схопили один одного за руки вище ліктів, а Олег скоса глянув на Улю.

— Кошовий,— назвав він себе й простяг їй руку.

Одне плече, ліве, підіймалося в нього трохи вище за друге. Він був дуже юний, зовсім іще хлопчик, але від його засмаглого обличчя, високої легкої постаті, навіть від одєжі, добре випрасуваної, з цим темно-червоним галстуком та білим наконечником складаної ручки, від усієї його манери рухатись, говорити, трохи заникуючись, віяло таким відчуттям свіжості, сили, доброти, душевної ясності, що Уля зразу відчула довір'я до нього.

А він мимовільною спостережливістю юнака вмить охопив очима її вбраний у білу

кофту й темну спідницю стрункий стан з гнучкою та сильною талією сільської дівчини, звичної до важкої польової роботи, чорні очі, звернені до нього, хвилясті коси, ніздрі чудернацького вирізу, довгі, стрункі, засмагли ноги, трохи нижче колін прикриті темною спідницею,— спалахнув, рвучко обернувся до Віктора і, зніяковівши, простяг йому руку.

Олег Кошовий учився в найбільшій краснодонській школі — імені Горького,— розташований у міському парку. Улю та Віктора він бачив уперше, а з Анатолієм був зв'язаний тою безтурботною дружбою, яка частенько виникає між активними комсомольцями, дружбою від одної комсомольської наради до другої.

— Так ось де довелося зустрітися,— сказав Анатолій.— А пам'ятаєш, ще три дні тому ми заходили до тебе всім гамузом води напиться, і ти нас усіх познайомив... із своєю бабусею! — засміявся він.— Вона як, з тобою їде?

— Ні, б-баба залилась. І мама залилася,— сказав Олег, і на лобі в нього знову склалися подовжні зморшки.— Нас п'ятеро: Коля, мамин брат,— ніяк язик не повернеться назвати його дядьком! — усміхнувся він.— Жінка його, та їхній хлопчисько, та д-дід, що нас везе.— І він кивнув на бричку попереду, звідки йому вже кілька разів гукали.

Бричка, запряжена присадкуватим, прудким на ноги буланим коником, тепер ішла попереду, а гніді коні так натискали ззаду, що їхні вологі ніздрі обдавали жаром шиї та вуха тим, хто сидів у бричці.

Дядько Олега Кошового, Микола Коростильов, або дядя Коля, інженер-геолог тресту "Краснодонвугілля", в синій піджачній парі, гарний, чорнобровий, кароокий і флегматичний молодик, старший од племінника всього років на сім,— він дружив з ним, як з рівним,— потроху дражнив його Улею.

— Цього, брат, прогавити не можна,— бубонів дядя Коля нудним голосом, не дивлячись на племінника,— це ж не жарти, отаку дівку мало не від смерті врятував! Тут, брат, діло не обійдеться без сватів. Чи не так, Марино?

— Ану вас к богу! Я злякалась!

— Правда ж гарна? — питав Олег у своєї молоденької тітоньки.— Просто диво, яка гарна!

— А Леночка?.. Ах ти, Олежка-дролечка! — так і пронизавши його чорненькими очицями, сказала тітонька.

Тітонька Марина була з прегарних тіточок-українок, які, здається, зійшли з лубочної картинки,— у вишиваній українській сорочці, в намисті, чорнявенька, білозуба з пишним волоссям, що пухнастою хмаркою стояло круг голови,— навіть несподіване вирядження в дорогу не перешкодило їй прибратись до лиця.

Вона придержувала рукою трілітнього товстого хлопчика, який напрочуд життєрадісно відгукувався на все, що він бачив довкола, не підозрюючи, в який жахливий світ потрапив.

— Ні, я так скажу: Леночка, таки правда, пара нашому Олегові, а ця, хоч і гарненька, а вона Олега не полюбить, бо Олег іще хлопчик, а вона вже дівчина дай

боже,— швидко говорила тітонька Марина, неспокійно поводячи чорними очицями навкруг та раз у раз позираючи на небо.— Це коли жінка вже стара, то їй подобаються хлопчики, а коли вона ще молоденька, то їй ніколи не полюбитись молодший за неї, то я по собі скажу,— говорила вона такою скоромовкою, яка свідчила, що тітонька й справді злякалась.

З Леною Позднишевою, дівчиною-однокласницею, що лишилась у Краснодоні, Олег дружив, він був у неї закоханий і присвятив їй багато сторінок свого щоденника. Може, він, Олег, і справді недобре вчинив щодо неї, так захоплено говоривши про Улю? Але що ж у тім може бути недоброго? Леночка — це вже назавжди в душі його, це вже ніколи не зникне, а Уля... І він знову бачив перед собою Улю і цих коней і знову відчував, як кінь зліва дихав на нього. І невже ж після всього Марина каже правду, що ця дівчина може не покохати його тому, що він іще хлопчик! "Ах ти, Олежка-дролечка!" Він був влюбливий і знав це за собою.

Обидві підводи, бричка й селянський віз з косими полудрабками, довго ще маневрували по степу, намагаючись випередити колону, та були ще сотні й тисячі людей, що так само поривалися пробитись уперед, і всюди, куди тільки сягало око, був усе той же потік людей, машин та підвід.

І помалу образи Улі та Леночки покинули Олега, і все заступив цей суцільний потік людей, у якому, мов хисткі човни в морі, погойдувались бричка, запряжена буланним коником, та підвода з гнідими кінями.

Степ без кінця-краю стелився в усі кінці світу, густий дим пожеж уставав на обрії, і тільки далеко-далеко на сході папрбдиво чисті, ясні, виткі хмарини купчились у голубому небі, і не було б нічого дивного, якби вилетіли з цих хмар білі ангели із срібними сурмами.

І згадалась Олегові мама, її м'які та добрі руки...

...Мамо, мамо! Я пам'ятаю руки твої з тої хвилини, як я став усвідомлювати себе на світі. За літо їх завжди вкривав загар, він уже не сходив і взимку,— він був такий ніжний, рівний, тільки ледь-ледь темніший на жилочках. А може, вони були й грубіші, руки твої,— адже їм стільки випало робити в житті,— але вони завжди здавались мені такими ніжними, і я так любив цілувати їх у темні жилочки.

Так, з тієї самої хвилини, як я став себе тямити, і до останнього моменту, коли ти в знемозі, тихо, в останній раз поклала мені голову на груди, виряджаючи в тяжку путь життя, я завжди пам'ятаю руки твої в роботі. Я пригадую, як вони снувались у мильній піні, перучи мої простиральця, коли ці простиральця'були ще такі малі, що скидались на пелюшки, і пригадую, як ти в козушку зимою нес па відра на коромислі, поклавши спереду на коромисло міленьку руку в рукавичці, сама така маленька й пухнаста, як рукавичка. Я бачу твої трохи потовщені в суглобах пальці на букварі, і я повторюю за тобою: "бе-а — ба ба-ба". Я бачу, як сильною рукою своєю ти підводиш серпа під жито, зламане жменею другої руки просто на серп, бачу невловне блищання серпа і потім цей миттєвий, плавний, такий жіночий рух руки й серпа, який відкидає колосся жмутком, щоб не поламати зжатих стеблин.

Я пам'ятаю твої руки, негнучкі, червоні, задубілі від холодної води в ополонці, де ти полоскала білизну, коли ми жили самі,— здавалося, зовсім самі на світі, і пам'ятаю, як непомітно могли руки твої витягти скабку з пальця в сина і як вони вмиють просилювали нитку в голку, коли ти шила й співала — співала тільки для себе й для мене. Бо нема нічого в світі, чого б не зуміли руки твої, що було б їм не під силу, чим би вони погребували! Я бачив, як вони місили глину з коров'ячим кізяком, щоб мазати хату, і бачив я руку твою, що визирала з шовку, з перснем на пальці, коли ти піднесла склянку з червоним молдавським вином. А з якою покірною ніжністю повна й біла вище ліктя рука твоя обвилась круг шиї вітчима, коли він, бавлячись з тобою, підняв тебе на руки,— вітчим, якого ти навчила любити мене і якого я шанував, мов рідного, вже хоч би тільки за те, що ти любила його.

Але найбільше за все, на віки вічні запам'ятав я, як ніжно гладили вони, руки твої, трохи шорсткі й такі теплі та прохолодні, як вони гладили моє волосся, і шию, і груди, коли я напівпритомний лежав у ліжку. І коли тільки я розплющував очі, ти була біля мене, і нічник світився в кімнаті, і ти дивилась на мене запалими очима, немовби з п'яними, сама вся тиха, ясна, ніби в ризах. Я цілую чисті, святі руки твої!

Ти вирядила на війну синів,— якщо не ти, то інша, така сама, як ти,— деяких ти вже не діждешся довіку, а коли ця чаша обминула тебе, то вона не обминула іншу, таку саму, як ти. Але, якщо і в дні війни в людей є шматок хліба і є одежа на тілі, і якщо стоять скирти в полі, і мчать по рейках поїзди, і вишні цвітуть у саду, і полум'я бурхав в домні, і чиясь незрима сила підіймає воїна з землі чи з постелі, коли він хворий або поранений,— все це зробили руки матері моєї — моєї, і його, і його.

Оглянься й ти, юначе, мій друже, оглянься, як і я, і скажи, кого ти кривдив у житті своєму більше, ніж матір,— хіба не від мене, не від тебе, не від нього або не від наших невдач, помилок чи не від горя нашого сивіють наші матері! Але ж настане час, коли нестерпним докором серцю обернеться все це біля матеріної могили.

Мамо, мамо!.. Прости мені, бо ти одна, тільки ти одна в світі можеш прощати, поклади на голову руки, як у дитинстві, і прости...

Такі думки та почуття тіснилися в душі Олега. Він уже не міг забути, що мати його залишилась "там", і бабуся Віра, "подруга днів моїх суворих", котра теж була мамою, мамою його матері та дяді Колі, теж лишилась "там".

І обличчя Олега стало серйозним, нерухомим, великі очі в темно-золотавих віях застелились вологим серпанком. Він сидів, зсугнувшись, звисивши ноги, зчепивши довгі сильні пальці великих рук, і різкі продовжні зморшки лягли в нього на лобі.

Прийшли й дядя Коля, і Марина, і навіть їхній маленький синок, і так само тихо стало й на підводі, що йшла за ними. Потім буланій коник, і добрі гніді коні в цій страшній спеці й штовханині притомились, і обидві підводи непомітно знову вибились на шосе, по якому все котився й котився потік людей, машин та підвід.

І хоч би що робили, думали, говорили люди в цьому великому потоці горя — чи жартували вони, чи куняли, годували дітей, заходили в нові знайомства, напували коней біля нечастих колодязів,— за всім оцим і над усім незримо висіла чорна тінь, що

насувалася з-за спини, простерши крила вже десь на півночі й на півдні, що ширилась по степу ще прудкіше від цього потоку.

І відчуття того, що вони вимушено полишають рідну землю, близьких людей, тікають у безвість і що сила, яка накинула цю чорну тінь, може наздогнати й роздушити їх,— тягарем лежало в кожного на серці.

Розділ шостий

Поміж машинами та біженцями, що сунули по обочині шосе, куди прибило бричку й воза, повзла вантажна машина шахти № 1-біс, на якій серед працівників та майна шахтоуправління їхали директор шахти Валько й Григорій Ілліч

Шевцов, що з ним Уля всього кілька годин тому розсталась біля хвіртки його дому.

Тут же йшов пішки дитячий будинок для сиріт учасників Вітчизняної війни, що містився свого часу на Восьмидо-миках,— хлопчики й дівчатка віком п'яти-восьми літ, у супроводі двох дівчат-нянь та завідувачки будинку — виховательки, літньої жінки з пронизливими, невидючими очима, з червоною хусткою на голові, пов'язаною, як у жниці, та в гумових запорошених ботах, надягнених просто на панчохи.

За дитячим будинком їхало кілька підвід з майном будинку, і на них саджали по черзі притомлених дітей.

Як тільки вантажна машина шахти № 1-біс наздогнала цей дитячий будинок, усі пасажери машини повистрибували з неї й посадили туди дітей. Григорієві Іллічу так сподобалась білява голубоока дівчинка з серйозним личком і товстими щічками — "пампушками", як називав їх Григорій Ілліч,— що він майже всю дорогу ніс дівчинку на руках, цілував їй ручки та щічки-пампушки й розмовляв з нею, сам такий же білявий і голубоокий, як вона.

За підводами дитячого будинку, до яких приєднались тепер бричка й віз, йшла, дуже розтягнувшись по шосе, військова частина з кухнями, кулеметами, артилерією. Погляд досвідченого військового зразу звернув би увагу на те, що частина сильно оснащена протитанковими рушницями й гарматами. Дивно вирізняючись на тлі донецького неба, плавно коливаючись, як корогви, поволі пливли гвардійські міномети. Здалеку не видно було вантажних машин, на яких вони стояли, і здавалось, що ці химерні споруди самі собою пливуть над усією цією розтягнутою на багато кілометрів масою військових та цивільних людей.

Густий порох якогось уже іржавого кольору в'ївся в чоботи бійців та командирів,— частина кілька діб була на поході. В голові колони, просто за підводами, обтікаючи їх, коли рух підвід затримувався, йшла рота автоматників. Вони йшли,— обличчя обпалені, як вогнетривка цегла,— несучи на грудях, як немовлят, свої автомати, притримуючи їх однією рукою, натрудженою, набряклою, а то й перев'язаною після поранення.

Підвода, що на ній їхала Уля, за якимось неписаним розпорядком, стала враз немовби надбанням господарства роти автоматників, часткою самої роти: і на поході, і на стоянці підвода незмінно опинялася в центрі роти, і, хоч би куди Уля дивилась, вона зустрічала кидані нишком, а то й просто спрямовані на неї погляди молодих воїнів у цих запорошених чоботях і пілотках та в не раз пропотілих, висохлих

І знов пропотілих, вивалених у сирій землі, в піску, в болоті, у хвої, в солончаку солдатських гімнастерках, які витримали зливи й палюче сонце.

Незважаючи на відступ, бійці були, як звичайно при дівчатах, у бадьорому, пустотливому, жартівливому настрої, і, як в усякій роті на поході чи на відпочинку, в роті автоматників знайшовся свій улюбленець-жартун.

— Куди, куди без наказу? — кричав він Вікторовому батькові, коли той, використовуючи найменшу змогу просунутися вперед, поганяв коней.— Ні-і, друже милий, вам тепер без пас ходу нема. Ми вас приписали до нашої роти навечно, служити вам тепер, як мідному казанкові. Ми вас і на постачання зачислили, на шильне, мильне, на приварок, а дівчину — храни господь і православна церква її красу! — щоранку будем кофієм напувати. Солодким!..

— Добре, Каюткін, не давай скривдити роту! — сміялись автоматники, весело поглядаючи на Улю.

— А що? Ми негайно перевіримо. Товаришу старшина! Федю! Чи він спить? Гляньте, хлопці, на ходу спить... Старшина! Підметки загубив...

— А ти голови не загубив?

— Одну дурну загубив, та вона випадково в тебе на в'язах опинилась, а розумна при мені. Вони ж у мене приставні, диви...

І Каюткін, акуратно взявшись за невеличку свою голову — одною рукою за підборіддя, а другою за потилицю під пілоткою, хвацько збитою на одну брову,— вирячивши очі, почав крутити головою, ніби вигвинчуючи шию. Ілюзія того, що голова відокремлюється од тулуба, була така повна, що вся рота і всі, хто був поблизу, зареготали. Уля не витримала й теж засміялася, дзвінко, по-дитячому, і зніяковіла. І всі автоматники радісно подивились на Улю, ніби вони внали, що Каюткін робить це для неї.

Він був невеликий на зріст, але надзвичайно спритний в рухах, цей жартун Каюткін. Обличчя в нього було все в дрібних зморшках, але таке рухливе, що нелегко було вгадати, скільки йому років,— йому могло бути й понад тридцять, і не більше двадцяти, а постаттю і вдачею він зовсім скидався на хлопчача. Очі були в нього великі, сині, також оточені сіткою дрібних зморщок, і, коли він змовкав, у них, ідучи з найглибшого дна, раптом проглядала застаріла втома, але Каюткін мовби не хотів, щоб люди бачили його втоми, і майже не змовкав.

— Ви звідки будете, молоді люди? — звернувся він до товаришів Улі.— От бачитеї Ви з Краснодона,— вдоволено вауважив він.— А дівчина, скажімо, буде комусь із вас сестриця? Або, звиняюсь, папашо, ваша дочка?... От бачите,— дівчина цілком вільна, ні дочка, ні сестра, ні мужня жона! В Каменську її, не інакше, мобілізують. Мобілізують, поставлять регулювальницею. При суцільному вуличному русі! — і Каюткін неповторним жестом показав на все, що робилось на шосе і в степу.— Уже б краще їй до нас, у роту автоматників!.. їй-богу, ви, хлопці, скоро будете в Росії, там дівок, хоч греблю гати, а в нас у роті жодної. А нам така дівчина вкрай потрібна задля прищеплення справжньої мови та для благородства поведінки...

— Це вже як вона сама захоче,— з усмішкою відповів Анатолій, ніяково поглядаючи на Улю, яка, намагаючись не сміятись і все-таки сміючись, дивилася вбік, щоб не зустрітись очима з Каюткіним.

— У-у, її ми вговоримо! — вигукнув Каюткін.— Ми від нашої роти таких хлбпців виставимо, вони яку хочеш дівчину вговорять!

"А що, як і справді піти, от зіскочити з воза й піти?" — раптом, холонучи серцем, подумала Уля.

Олег Кошовий, що тепер ішов поряд з возом, не зводив в Каюткіна очей, як заворожений. Він був закоханий в Каюткіна й хотів, щоб усі були закохані в нього. Досить було Каюткіну роззявити рота, як Олег уже сміявся, закинувши голову, показуючи всі зуби. Від задоволення він аж потирав кінчики пальців, так йому подобався Каюткін. Але Каюткін немов і не відчував цього, чнавіть ні разу й не глянув на нього, як ні разу не глянув ні на Улю, ні на кого з людей, що їх він розважав.

В одну з таких хвилин, коли Каюткін утнув щось таке, зовсім уже одчайдушне й бійці розсміялися, до роти під'їхав, наздогнавши її просто в степу, весь укритий налиплим пилом всюдиходик.

— Стр-р-рунко!..

Виникши з глибини роти, капітан з довгою жилавою шиєю, придержуючи рукою кобуру, щоб не теліпалася, швидко перебираючи худими ногами, побіг до всюдихода, що вже спинився, звідки виглянув огрядний генерал у новому кашкеті на великій круглій голові. Капітан виструнчився й козирнув.

— Не треба, не треба,— сказав генерал,— відставити... Він вийшов із всюдихода, потиснув руку капітанові, який

уже відкозиряв, тим часом маленькими очима — вони весело блищали на його суворому простому обличчі — оглядаючи автоматників, що йшли в куряві.

— Скажи, на ласку, наші курські і — Каюткін! — сказав пін з явним задоволенням. І, подавши рукою знак всюдиходові, щоб той рушав услід по степу, генерал несподівано легкою для його комплекції ходою пішов разом з автоматниками.— Каюткін — це чудово... Коли живий Каюткін, значить, дух війська непереможний,— говорив він, весело поглядаючи на Каюткіна, але звертаючись до бійців, що юрмились круг нього на ходу.

— Служу Радянському Союзу! — сказав Каюткін не в тому штучно піднесеному, жартівливому тоні, в якому він говорив досі, а дуже серйозно.

— Товаришу капітан, бійці знають, куди й чого йдемо? — спитав генерал, звертаючись до командира роти, який, трохи відстаючи, йшов поруч.

— Знають, товаришу генерал...

— Добре показали себе тоді біля водокачки, пам'ятає-те? — сказав генерал, швидким поблимом оглядаючи бійців, що тіснились до нього.— А головне — себе зберегли... А-а, тож-то й воно! — вигукнув він, наче хтось заперечував йому.— Вмерти не трудно...

Всі розуміли, що генерал не стільки хвалить за минуле, скільки готув до

майбутнього. Посмішки зійшли з усіх облич, і в них виник невловно спільний для всіх значущий вираз.

—: Люди молоді, а досвід у вас, знаєте, який? Хіба можна, наприклад, рівняти до того, як я був молодий,— говорив генерал.— Був час, ступав і я по цій доріжці. Ну-у, і ворог був інший, і техніка не та! В порівнянні з тією школою, що я тоді пройшов, ви пройшли університет...

Генерал повторив той самий рух своєю великою головою, ніби йому хотілось чи то щось прогнати, чи то ствердити. Як видно, це був у нього в одних випадках вияв невдоволення, а в інших — задоволення. Зараз це був вияв задоволення. Йому, либонь, приємно було згадати молодість, і радував його вигляд автоматників з їхньою бойовою виправкою, що стала вже для них природною.

— Дозвольте звернутися,— сказав Каюткін.— Чи далеко він пройшов?

— Далеко, чорти б його не вчили! — сказав генерал.— Так далеко, що нам з вами ніби вже й ніяково.

— І далі піде?

Генерал який час ішов мовчки.

— Од нас із вами залежить... Відтоді як ми його взимку побили, він сили надбав. Зібрав техніку з цілої Європи й ударив у одне місце, на нас із вами. Сподівання таке — не вистоїмо. А резервів у нього нема... А-а, тож-то й воно!..

Погляд генерала впав на підводу попереду, і раптом він упізнав між людьми ту самотню дівчину з шосе, над якою мчали німецькі пікірувальники. Він уявив собі все, що могло скоїтись і в долі, і в душі цієї дівчини за той час, поки він на своєму всюдиході встиг тільки побувати в другому ешелоні дивізії й наздогнати головні частини, які поминули Краснодон. Вираз не те щоб жалощів, а похмурої заклопотаності з'явився на обличчі генерала, і він зненацька заспішив.

— Успіху вам!

І, подавши знак всюдиходові спинитися, він тією легкою ходою, що була така несподівана при огрядності генерала, швидко пішов до всюдихода.

Увесь час, поки генерал був серед автоматників, запитання, звернені до нього, й жести Каюткіна були цілком серйозними. Як видно, він не вважав за потрібне виявляти перед генералом ті самі риси, які його вирізняли серед бійців і за які вони любили його. Але тільки-но всудихід зник з-перед очей, та сама енергія жартливиливої веселості знов охопила Каюткіна.

Боець-піхотинець, здоровенний, з великими та чорними, як ті сковороди, руками, захекавшись, вибився з задніх лав колони, тримаючи в руці якісь важкі речі, загорнені в засмальцьовану ганчірку.

— Товариші! Де тут, сказали мені, шахтарська машина йде? — спитав він.

— Ось вона, та тільки стоїть,— пожартував Каюткін, показавши на вантажну машину, всю заповнену дитворою.

Колона й справді спинилась через затор попереду.

— Пробачте, товариші,— сказав боець, підходячи до Валька та Григорія Іллча, що

обережно поставив білявеньку дівчинку на ґемлю,— хочу вам інструмент віддати. Ви народ майстровий, і вам він знадобиться, а мені це зайвий тягар у поході.— І він став розгортати перед ними засмальцьовану ганчірку.

Валько та Григорій Ілліч, схилившись, дивились йому на руки.

— Бачили? — урочисто сказав боєць, показуючи в розгорненій на його великих руках ганчірці комплект новеньких слюсарних інструментів.

— Не зрозумів — продаєш, чи що? — спитав Валько й недружелюбно підвів на нього з-під зрослих брів циганські свої очі.

Цегляно-червоне обличчя бійця скрасніло так, що аж укрилось краплинами поту.

— Як тільки язик у тебе повертається! — обурився він.— Я його в степу знайшов. Я йду, а він так і лежить у ганчірці,— мабуть, хтось загубив.

— А може, викинув, щоб легше шкандибати! — усміхнувся Валько.

— Робочий чоловік інструменту не кине. Загубив,— холодно сказав боєць, звертаючись уже тільки до Григорія Ілліча.

— Спасибі, спасибі, друже...— озвався Григорій Ілліч і похапцем став допомагати бійцеві загорнути інструменти.

— Добре, що пристроїв, а то жалко, інструмент хороший. У вас он машина, а мені на поході, в повній викладці, куди вже! — говорив боєць, повеселівши.— Щасливо вам! — І він, потиснувши руку тільки Григорієві Іллічу, побіг назад і незабаром щез у колоні.

Валько який час мовчки дивився йому вслід, і на обличчі його був вираз мужнього схвалення.

— Людина... Так...— хрипко сказав Валько.

І Григорій Ілліч, який тримав у одній руці інструменти, а другою гладив по голівці біляву дівчинку, зрозумів, що його директор недовірливо поставився до бійця не від черствої душі. Видно, директор звик до того, що люди іноді обдурюють його — керівника підприємства, на якому працювали тисячі людей, яке давало тисячі тонн вугілля за добу. Підприємство це було тепер висаджене його, директора, власними руками в повітря, люди почасти були вивезені, почасти лишились на загибель. І Григорій Ілліч уперше по думав, як темно може бути зараз на душі в директора.

Надвечір стало чути попереду звуки гарматної стрілянини. Вночі вони наблизились, можна було навіть розпізнати кулеметні черги. І цілу ніч там, у районі Каменська, жахтіли спалахи, часом такі великі, що освітлювали всю колону. Заграви пожеж забарвлювали небо то там, то тут у колір вина і тяжко й багрово вигравали серед темного степу на вершинах могил.

— Братські могили,— кивнув Вікторів батько, що мовчки сидів на возі з вогником самокрутки, який іноді виривав із темряви його гладке обличчя.— Це не стародавніх часів могили, це наші могили,— глухо додав він.— Ми пробивались тут із Пархоменком та з Ворошиловим і поховали своїх...

Анатолій, Віктор, Олег і Уля мовчки подивились на могили, обілляті загравою.

— Так, скільки ми в школі творів написали про ту війну, мріяли, заздрили батькам нашим,— і ось вона прийшла, війна, до нас, немов навмисне, щоб дізнатись, які ми, а

ми відїздимо...— сказав Олег і глибоко зітхнув.

За ніч у русі колони сталися зміни. Тепер машини й підводи установ та цивільних осіб і тлум біженців зовсім не посувались,— казав хтось, що попереду проходять військові частини. Дійшла черга й до автоматників, вони завоштузились у темряві, тихо брязкаючи зброєю, за ними вся частина заворушилась. Машини, даючи дорогу їй, тіснились, ревучи моторами. В пітьмі блимали вогники цигарок,— здавалось, ніби це зірочки в небі.

Хтось торкнув Улю за лікоть. Вона обернулась. Каюткін стояв з боку воза, протилежного тому, де сидів батько Віктора й стояли хлопці.

— На хвилиночку,— шепнув він ледве чутно.

Щось таке було в тім голосі, що вона злізла з воза. Вони трохи відійшли.

— Звиняйте, що потурбував,— тихо сказав Каюткін,— не можна вам їхати на Каменськ, його от-от німець візьме, а по той бік Дінця німець і зовсім далеко пішов. Про те, що я розповів, не кажіть нікому ні слова, я на те права не маю, та люди ви свої, і мені жалко, коли пропадете ні за що. Треба вам звернути ген далі на південь, і то дай бог, щоб устигли.

Каюткін розмовляв з Улею дбайливо, так ніби вогник тримав у долонях, обличчя його ледве мріло в темряві, але воно було серйозне і лагідне, і в очах не стигла втома,— вони блищали в темряві.

І на Улю вплинуло не те, що він сказав, а те, як він з нею говорив. Вона мовчки дивилась на нього.

— Як тебе звуть? — тихо спитав Каюткін.

— Уляна Громова.

— Чи нема в тебе картки своєї?

— Нема.

— Нема...— повторив він сумно.

Почуття жалощів до нього і водночас якесь почуття пустотливе раптом так і підхопило Улю,— вона близько, зовсім близько схилилась до його обличчя.

— У мене пемає картки,— сказала вона пошепки,— але якщо ти добре-добре подивишся на мене,— вона помовчала і який час дивилась йому просто в очі своїми чорними очима,— ти не забудеш мене...

Він завмер, тільки великі очі його печально світились у темряві.

— Так, я тебе не забуду... Бо тебе не можна забути,— прошепотів він ледве чутно.— Прощай...

І він, тупаючи важкими солдатськими чобітьми, приєднався до частини, яка все відходила й відходила в пітьму із своїми цигарками, нескінченна, як Чумацький на небі Шлях.

Уля ще роздумувала, чи сказати кому про те, що він розповів, але, видно, це було відомо не тільки йому й уже дійшло до колони.

Коли вона підступила до воза, багато машин і підвід звертали в степ, на південний схід. В тому ж напрямі посунули валкою біженці.

— Доведеться на Лиху,— почувся хрипкий голос Валька. Батько Вккторів про щось його спитав.

— Навіщо розлучатися, поїдьмо разом, коли вже доля зв'язала нас,— сказав Валько. Світанок застав їх уже в степу без дороги.

Він був такий прекрасний у відкритому степу, цей світанок,— просвітліле небо над неозорими просторами хлібів, тут майже не займаних, ясно-зелена отава на дні балок, посріблена росю, в крапельках якої райдужно відбивалось плинучи вздовж балок, ніжне світло сонця, що вставала просто на людей. Але тим печальніший у світлі цього раннього ранку вигляд мали змучені, заспані, змарнілі обличчя дітей і хмурні, зім'яті, повні тривоги обличчя дорослих.

Уля побачила завідувачку дитячого будинку, в тих її наскрізь пропорошених гумових ботах, надягнених просто на панчохи. Лице в завідувачки все почорніло. Цілу дорогу вона йшла пішки і тільки з ночі підсіла на одну з підвід. Донецьке сонце, здавалось, висушило й випалило її дотла. Цю ніч вона, видно, також не спала і вже весь час мовчала, все робила машинально, в пронизливих невидющих її очах був потойбічний, не тутешнього світу вираз.

З самого ранку в повітрі, не змовкаючи, стояв гуркіт моторів. Літаків не було видно, але попереду зліва весь час гупали громохкі бомбові удари, що струшували повітря, та інколи десь дуже далеко торохкотіли кулемети в небі.

Там, над Дінцем і Каменськом, не видні звідси,, а тільки чутні, розгортались повітряні бої. І тільки один раз люди вздріли попереду німецький пікірувальник, що, скинувши бомби, одходив низом.

Олег раптом зіскочив з брички й підождав, поки віз наздожене його.

— Подумайте тільки, ні, тільки подумайте,—сказав він, ідучи поряд з возом, тримаючись за край його і дивлячись на товаришів великими зволожілими очима,— якщо німці т Дінцем, а ця частина, яка йшла з нами, затримує їх у К-ь менську,— їй уже не вийти, і цим автоматникам, і цьому хлопцеві чудесному, що всіх веселив, і цьому генералові, усім їм уже не вийти! І вони, звісно, знали це, коли йшли, вони знали це! — схвильовано казав Олег.

Думка про те, що Каюткін прощався з нею перед смертю, так і пронизала серце Улі, і вона вся спалахнула від сорому, коли згадала те, що сказала йому. Але чистий внутрішній голос говорив їй, що вона не сказала нічого такого, що було б тяжко згадати Каюткіну, коли він зустріне свій смертний час.

Розділ сьомий

Біженці все ще йшли через Краснодон, і над містом ще стояли хмари куряви, що вкривала одержу людей, квіти, листя лопухів та гарбузів брудно-чорно-рудим шаром.

За парком гримотів туди-сюди по колії поїзд, що визбирував од шахти до шахти устаткування, яке ще можна було вивезти. Чули всі сопіння паровоза, свистки, дудку стрілочника. Звідти, з переїзду, долинали збуджені людські голоси, шарудіння багатьох ніг по пилюзі, гурчання машин і гуркіт коліс артилерії на помості,— ще відступали військові частини. І чути було то в тому, то в іншому напрямі за пагорбами дальній

лункий грім гарматних залпів, неначе там, за цими пагорбами, в неосяжному просторі степу перекочували з місця на місце величезну, з боками до неба, порожню бочку.

На широкий вулиці, що впиалась у ворота парку, біля двоповерхового кам'яного будинку тресту "Краснодонвугіл-ля" ще стояла вантажна машина, і люди, чоловіки й жінки, виносили через головні двері рештки майна тресту й вантажили їх на машину.

Люди працювали спокійно, швидко, мовчки. їхні обличчя, з виразом похмурої заклопотаності, і руки, набряклі від тягання важких речей, були брудні й вологі. А трохи осторонь, під самими вікнами тресту, стояли юнак і дівчина й розмовляли так захоплено й віддано, що видно було — і вантажна ця машина, і спітнілі брудні люди, і все, що діялось довкола, не було й не могло бути для них важливішим від того, про віщо вони говорили.

Дівчина в рожевій кофті й у жовтих туфлях на босу ногу була велика, повна, русява, з темними, матово-блискучими, як мигдалини, ледь косуватими очима. Через те що вона була косувата, вона дивилась на юнака трохи збоку, повернувши на білій повній атласній шії піднесену вгору точену голову.

Юнак був цибатий, незграбний, сутулуватий, у синій, багато разів праній косоворотці з короткими для його довгих рук рукавами, підперезаній вузьким ремінцем, у сірих, в коричневу смужку, короткуватих штанцях і в тапочках на босу ногу. Довге пряме темне волосся не слухалось його, коли він говорив, спадало на лоба, на вуха, і він раз у раз одкидав його рвучким рухом голови. Обличчя його пале-жало до того типу блідих облич, яких майже не бере загар. До того ж юнак був явно соромливий. Але у виразі його обличчя сяяло стільки природного гумору і водночас затаєного натхнення, яке, здавалось, от-от спалахне, що це хвилювало дівчину: вона дивилась йому в обличчя невідступно.

їм було байдужісінько, чи слухають їх, чи дивляться на них люди. Але за ними стежили.

Навскоси через вулицю, біля хвіртки стандартного будинку, стояла дуже побита, подекуди поруділа, подекуди витерта до якогось бляшаного блиску, ніби їй, як євангельському верблюдові, довелось-таки обдерти боки, пролазячи крізь вухо голки, чорна легкова машина старої конструкції, високо поставлена на колесах. Це було перше дітище радянського автомобілебудування, що всюди вже вийшло з ужитку і попростому звалось газиком.

Так, це був газик — із тих, що пройшли тисячі, десятки тисяч кілометрів по степах Дону й Казахстану і по тундрах Півночі, що видирались мало чи не по козиних стежках на гори Кавказу й Паміру, що пробирались у тайгові нетрі Алтаю й Сіхоте-Аліню, обслуговували будівництво Дніпровської греблі та Сталінградського тракторного й Магнітобуду, що підвозили Чухновського та його товаришів до північного аеродрому для врятування експедиції Нобіле і крізь хуртовини й тороси повзли по амурській крижаній трасі на підмогу першим будівникам Комсомольська, — одним словом, це був газик із тих, які, напружуючи сили, витягли на своїй спині всю першу п'ятилітку, витягли, застаріли й поступились місцем досконалішим машинам, дітищам тих самих

заводів, що їх вони витягли.

Газик, який стояв коло стандартного будинку, був закритий газик-лімузин. Всередині в ньому, біля заднього сидіння, в ногах, стояв довгий важкий ящик; збоку, впоперек сидіння та ящика, лежали два чемодани, один на одному; поверх них, аж під дашком,— два туго напхані рюкзаки; до них притулені були два автомати ППШ з надітими дисками, і ще поряд лежали диски. А на сидіння, котре лишалось вільним, сіла білява засмагла жінка з строгими рисами обличчя, в цупкій дорожній сукні невиразного від частого перебування під сонцем та дощем кольору. Їй уже ніде було вільно поставити ноги, і вона, заклавши одну на одну, ледве вмістила їх між ящиком та дверцятами.

Жінка неспокійно поглядала в наскрізні отвори дверцят лімузина,— скла у дверцятах давно вже не було,— то на ганок стандартного будинку, то на вантажену біля тресту машину. Видно було, що жінка дожидає когось, дожидає досить довго, і їй неприємно, що люди, які вантажать машину, можуть бачити й цей самотній лімузин, і її, жінку, в лімузині. Занепокоєння, як тінь, перебігало по її строгому обличчю, потім вона знов одкидалась на сидіння і крізь отвір у дверцятах пильно й задумливо дивилась на юнака і дівчину, що розмовляли під вікнами тресту. Поступово риси її обличчя лагіднішали, і, не помічений нею самою, слабенький відгук доброї й сумної усмішки виникав у її сірих очах та на її твердих, різко окреслених губах.

Жінці було тридцять років, і вона не знала, що цей вираз доброго жалю та суму, який виникав на лиці її, коли вона дивилась на юнака та дівчину, тільки й був виразом того, що їй уже тридцять років і що вона не може бути такою, як оці юнак і дівчина.

Незважаючи на все, що діялось довкола та й у всьому світі, юпак і дівчина освідчувалися в коханні. Вони не могли не освідчитись, бо чекала їх розлука. Але вони освідчувались у коханні, як освідчуються лише в юності, тобто говорили геть про все, крім кохання.

— Я така рада, Ванечко, що ти прийшов, наче тягар у мене з душі спав,— говорила вона, блискаючи на нього мерехтливими очима, з косим оцим поворотом голови, за який милішого для хлопця не було нічого в світі,— я вже думала, ми поїдемо, і тебе я так і не побачу...

— Але ти розумієш, чому я не заходив цими днями? — питав він глухуватим баском, згори вниз дивлячись на неї короткозорими очима, в яких, мов жар під попелом, жевріло натхнення, що могло от-от спалахнути.— Ні, я знаю, ги все розумієш... Я мав виїхати ще три дні тому. Я вже зовсім спакувався і навіть красоту навів, щоб зайти до тебе попрощатись, раптом — до райкому комсомолу. Саме прийшов цей наказ про евакуацію, і все навиворіт пішло. Мені й досадно, що курси мої виїхали, а я залишився, і хлопці просять допомогти, і я сам бачу, що допомогти треба... Сьогодні Олег пропонував мені їхати бричкою на Каменськ,— ти знаєш, як ми з ним дружимо,— але мені вже було незручно виїздити...

— Ти знаєш, у мене наче тягар із серця впав,— сказала вона, невідривно дивлячись на нього матово-блискучими очима.

— Признатись, я в душі теж був радий: думаю, я її ще багато-багато разів побачу. Чорта з два! — басив він, не в силі одірватись від її очей, весь у полоні того жаркого, ніжнього тепла, яке йшло від її трохи скраснілого обличчя та повної шиї і від усього її великого тіла, що пашіло під рожевою кофточкою.— Ні, ти уявляєш собі? Школа імені Ворошилова, школа імені Горького, клуб Леніна, дитяча лікарня — і все на мене. Щастя, що помічник хороший знайшовся — Жора Арутюнянц. Пам'ятаєш? Із нашої школи. От хлопець! Сам визвався. Ми з ним уже забули, коли й спали. І вдень і вночі — все на ногах: підводи, машини, вантаження, фураж, там шина чортова порвалася, там бричку треба до кузні. Сон рябої кобили!.. Але я, звісно, знав, що ти не виїхала. Від батька знав,— сказав він, соромливо усміхнувшись.— Вчора вночі йду повз ваш будинок, мене аж за серце вхопило! А що, думаю, якби постукати? — Він засміявся.— Потім згадав батенька твого,— ні, думаю, Ваню, терпи...

— Ти знаєш, у мене просто тягар...— почала була вона. Але він, захоплений, не дав їй договорити.

— Сьогодні я, правда, вже вирішив плюнути на все. Поїде, думаю! Так і не побачу! І що ж ти скажеш? Виявилось, дитячий будинок — отой, на Восьми домиках, організований узимку для сиріт,— ще не евакуювали. Завідувачка,— вона поряд з нами живе,— просто до мене, мало не плаче: "Товаришу Земнухов, виручіть. Хоч через комітет комсомолу дістаньте транспорт". Я кажу: "Виїхав уже комітет комсомолу, зверніться до відділу народної освіти".— "Я,— каже,— з ним усі ці дні зв'язана, обіцяли от-от вивезти, а сьогодні вранці прибігла — у них і для себе транспорту нема. Поки збігала туди-сюди, вже й відділу народної освіти не лишилось..." — "Куди ж він подівся,— кажу,— якщо в нього транспорту нема?" — "Не знаю,— каже,— якось розсмоктався..." Відділ народної освіти розсмоктався! — Ваня Земпухов раптом так весело зареготав, що його неслухняне довго пряме волосся попадало на лоб та на вуха, але він його зразу ж відкинув рвучким рухом голови.— Отакі чудила! — сміявся він.— Ну, думаю, пропало твоє діло, Ваню! Не бачити тобі Клави, як своїх вух! І можеш уявити собі, взялись ми з /Корою Арутюнянцем до цього діла, роздобули п'ять підвід. І знаєш у кого? У військових. Завідувачка прощалася, сльозами нас до нитки промочила. І ти думаєш, це все? Я Жорі кажу: "Біжи пакуй свій мішок, а я поки що спакую свій". Потім я йому натякаю, що мені, мовляв, в одне місце потрібно, ти, мовляв, заходь по мене, трохи, коли треба буде, почекай, взагалі кажу йому всяке таке... Тільки-но я свій мішок спакував, ввалюється до мене цей, знаєш ти його? Ну, Толя Орлов! У нього ще прізвисько — "Грім гримить"...

— У мене просто тягар із серця впав,— прорвавшись, нарешті, крізь потік його слів і страшно знизивши голос, промовила Клава з пристрасним блиском в очах.— Я так боялася, що ти не зайдеш, я не могла ж сама зайти до тебе,— говорила вона на якихось оксамитових низах свого голосу.

— Чому ж? — спитав він, раптом здивувавшись від цієї думки.

— Ну, як ти не розумієш? — Вона зніяковіла.— А що б я батькові сказала?

Либонь, було це найбільше, на що зважитись могла вона в цій розмові: дати,

нарешті, йому зрозуміти, що їхні взаємини не є звичайні взаємини, що в цих взаєминах є таємниця. Вона, зрештою, мусила йому про це нагадати, коли він сой не хоче говорити про це.

Вій замовк і так подивився на неї, що раптом усе її велике обличчя й біла повна шия аж по виріз рожевої кофти на грудях стали, як ця кофта.

— Ні, ти не думай, що він погано до тебе ставиться,— хутко заговорила вона, блискаючи своїми косуватими, схожими на мигдалини, очима,— він стільки разів казав: "Розумний цей Земнухов..." І ти знаєш,— тут вона знов перейшла на чарівливі оксамитні низи голосу,— якби ти схотів, ти міг би поїхати з нами.

Ця несподівана змога виїхати з коханою дівчиною не спадала йому на думку і така була приваблива, що він розгубився, поглянув на дівчину, ніяково усміхнувся, і раптом обличчя його стало серйозне, і він неуважно позирнув уздовж вулиці. Він стояв спиною до парку, і вся перспектива вулиці, що йшла на південь, обіллята пекучим сонцем, яке било в лице, відкрилась перед ним. Вулиця немов обривалася вдалині, там був спуск до другого переїзду, і ген-ген видніли голубі горби в степу, за якими здіймалися дими дальніх пожеж. Але він цього нічого не бачив: він був дуже короткозорий. Він тільки почув грім гарматних пострілів, свистки паровозні за парком і таку мирну, знайому з дитинства, таку свіжу та ясну під степовим небом дудку стрілочника.

— У мене ж, Клаво, й речей нема з собою,— сказав він сумно й розгублено і розвів руками, немов показуючи й свою непокриту голову з розсипаним довгим темно-русявим волоссям, і цю з короткими рукавами багато разів прану сатинову сорочку, і короткуваті поношені штани в коричневу смужку, і тапочки на босу ногу.— Я навіть окулярів не захопив, я ж і тебе як слід не бачу,— сумно пожартував він.

— Ми попросимо татка й заїдемо по речі,— тихо й пристрасно говорила вона, скося поглядаючи на нього. Вона хотіла була навіть узяти його за руку, але не зважилась.

І, як на те, Клавин батько, в кепці й чоботях та в сірому поношеному піджаку, несучи два чемодани, весь обливаючись потом, вийшов з-за машини, приміряючись, куди поставити чемодани. Машина була завантажена вщепт.

— Давай, товаришу Ковальов, я влаштую,— озвався робітник, що стояв між паками та ящиками, і, припавши на коліно, тримаючись рукою за край машини, один по одному взяв чемодани.

В цей час, так само обходячи машину, підступив батько Вані, несучи поперед себе обома худими, жилавими засмаглими руками клунок, схожий на клунок із пральні,— мабуть, з білизною. Йому було дуже важко нести цей клунок: він його ніс поперед себе на витягнених руках, ледве переставляючи довгі ноги, що підгиналися й човгали по землі. Його витягнене, зморшкувате засмагле обличчя спітніло, навіть зблідло, і на цьому худому, виснаженому обличчі страшно вирізнялись білясті, з хворобливим блиском, нестерпно суворі очі.

Батько Вані, Олександр Федорович Земнухов, був за сторожа в тресті, а Ковальов, батько Клавин, завідувач господарства в управлінні, був його безпосереднім начальником.

Ковальов був одним із численних завгоспів, котрі в звичайну пору спокійно несуть тягар людського обурення, глузування та презирства, що припадають на долю всім завгоспам, як відплата за зло, заподіюване людству деякими їхніми нечесними співбратами,— він був одним із тих завгоспів, котрі в тяжкі хвилини життя виявляють, що ж таке є на світі справжній завгосп.

Протягом усіх останніх днів, з того моменту, як він дістав від директора наказ евакуювати майно тресту, він, неважаючи на благання й скарги співробітників, улесливі вияви дружби тих начальників, які в звичайну пору помічали його не більше від щітки для підмітання в передпокої біля голландської печі, неважаючи на все це, вий так само спокійно, рівно й швидко, як завжди, запакував, навантажив і відправив усе, що мало хоч яку-небудь цінність. Цього ранку, на зорі, він дістав наказ уповноваженого по евакуації тресту не затримуватись довше ні хвилини, знищити документи, яких не можна вивезти, і негайно виїздити на схід.

Але, діставши цей наказ, Ковальов так само спокійно й швидко вирядив спочатку самого уповноваженого з його майном і, невідомо звідки та як здобуваючи будь-який транспорт, далі відправляв рештки майна тресту, бо діяти інакше йому не дозволяло сумління. Більше за все він боявся, що і в цей трагічний день його, як завжди, обвинуватять, що на-оамперед він улаштовує себе, і тому він твердо вирішив виїхати з родиною на останній машині, котру все-таки він залишив про цей випадок.

А старий Земнухов, Олександр Федорович, сторож тресту, через старість свою та хворобу взагалі не збирався й не міг виїхати. Кілька днів тому він, як і всі службовці, хто не міг виїхати, дістав остаточний розрахунок з двотижневою вихідною допомогою, тобто діла його з трестом уже були скінчені. Але всі ці дні й ночі він, так само тягнучи свої скалічені ревматизмом ноги й човгаючи ступнями, допомагав Ковальову пакувати, вантажити й вивозити майно тресту, бо старий уже звик ставитись до майна тресту, як до свого майна.

Олександр Федорович був старий донецький шахтар, добрий тесляр. Ще молодим хлопцем, що причвалав сюди з Тамбовської губернії, він почав ходити по шахтах на заробітки. І в глибоких надрах донецької землі, в найстрашніших осипах та повзунах немало закріпила виробок його чудесна сокирка, котра в руках у нього грала, співала й подзьобувала, як золотий півник. З юних літ працюючи в постійній вогкості, Олександр Федорович нажив лютий ревматизм, вийшов на пенсію, став сторожем у тресті і працював так, наче він, як і колись, був теслярем.

— Клавко, збирайся, матері поможи! — заревів Ковальов, зовнішнім боком брудної набряклої долоні стираючи піт з лоба під задертим козирком кепки.— А, Ваня! — байдуже сказав він, уздрівши Земнухова.— Бачив, що робиться? — Він люто похитав головою, але тут же схопився руками за клунок, який ніс перед собою Олександр Федорович, і допоміг скинути на машину.— Справді, можна сказати, дожились,— вів старий далі, одсапуючись.— Ах, наволоч! — І лице його викривилось від особливо лункого гуркоту тої страшної бочки, що, як божевільна, весело перекочувалась по обрію.— А ти що ж, не їдеш, чи як? Як він у тебе, Олександр Федоровичу?

Олександр Федорович, не відповівши й не глянувши на сина, пішов по новий клунок: він і боявся за сина, і був ним незадоволений, бо син іще кілька днів тому не виїхав до Саратова, навздогін за ворошиловградськими юридичними курсами, де Ваня вчився цього літа.

Клава, почувши батькові слова, подала Вані таємний знак очима й навіть торкнула за рукав і вже сама хотіла щось сказати батькові. Але Ваня випередив її.

— Ні,— сказав він,— я не можу їхати зараз. Я повинен ще роздобути підводу Володі Осьмухину, він лежить після операції апендициту.

Клавин батько свиснув.

— Роздобудеш її! — заперечив він водночас насмішувато й трагічно.

— А крім того, я не сам,— уникаючи погляду Клави, раптом побілілими губами сказав Ваня.— У мене товариш, Жора Арутюнянц, ми тут разом з ним крутились і дали слово, що підемо разом пішки, коли все скінчимо.

Тепер шлях до відступу був одрізаний, і Ваня подивився на Клаву, темні очі якої заволокли туманом.

— От як! — сказав Ковальов з цілковитою байдужістю до Вані, до Жори Арутюнянца, до їхньої умови.— Значить, прощай поки що.— І він, ступивши до Вані й здригнувшись від гарматного залпу, простяг йому свою спітнілу широку долоню.

— Ви на Каменськ поїдете чи на Лиху? — спитав Ваня дуже басистим голосом.

— На Каменськ?! Німці от-от візьмуть Каменськ! — заревів Ковальов.— На Лиху, тільки на Лиху! На Білокалит-венську, через Донець, і — лови нас...

Щось тихо тріснуло й задзвеніло над їхніми головами, і згори полетіло сміття.

Вони підвели голови й побачили, що це одчинилось вікно на другому поверсі, в кімнаті, де містився плановий відділ тресту, і звідти висунулась товста, лисувата, малинова голова, з обличчя та шиї якої буквально струмками лився піт,— здавалось, він зараз почне капати на людей під вікнами.

— Та хіба ж ви не виїхали, товаришу Стаценко? — здивувався Ковальов, упізнавши в цій голові начальника відділу.

— Ні, я розбираю тут папери, щоб не залишилось німцям чогось важливого,— дуже тихо й чемно, як завжди, сказав Стаценко грудним низьким голосом.

— Ото щастить вам, скажи на милість! — вигукнув Ковальов.— Адже ми хвилини через десять рушили б!

— А ви рушайте, я знайду, як вибратися,— мовив Стаценко.— Скажи-но, Ковальов, чи не знаєш, чия це машина он там стоїть?

Ковальов, його дочка, Ваня Земнухов і робітник на вантажній машині обернули голови до газика.

Жінка в газика вмить змінила позу, подавшись уперед, щоб її не було видно крізь отвір у дверцятах.

— Та він вас не візьме, товаришу Стаценко, в нього своєї хвороби вистачить! — вигукнув Ковальов.

Він, як і Стаценко, знав, що в цьому будиночку з минулої осені живе працівник

обкому партії Іван Федорович

Проценко, живе сам, наймаючи кімнату в чужих людей: дружина його працювала у Ворошиловграді.

— А мені й не треба його ласки,— сказав Стаценко й поглянув на Ковальова маленькими червоними очима застарілого любителя випити.

Ковальов раптом зняковів і хутко повів оком на робітника в машині,— чи не сприйняв той слів Стаценка в тому поганому розумінні, в якому їх висловлено.

— Я, в простоті душевній, гадав, що вони вже всі давним-давно втекли, а раптом бачу — машина, от я й подумав: що ж воно за машина? — з добродушною усмішкою пояснив Стаценко.

Якийсь час вони ще дивились на газик.

— Виходить, ще не всі виїхали,— сказав Ковальов, похмурнівши.

— Ах, Ковальов, Ковальов! — мовив Стаценко сумним голосом.— Не можна бути таким правовірним — більше, ніж сам римський папа,— сказав він, перебріхуючи приказку, якої Ковальов і зовсім не знав.

— Я, товаришу Стаценко, людина маленька,— хрипко сказав Ковальов, випроставшись і дивлячись не вгору, на вікно, а на робітника в машині,— я людина маленька й не розумію ваших натяків...

— Чого ж ти на мене сердишся? Я ж тобі нічого такого не сказав... Щасливої дороги, Ковальов! Навряд чи побачимось уже до самого Саратова,— сказав Стаценко, і вікно нагорі зачинилось.

Ковальов невидючими очима і Ваня трохи здивовано поглянули один на одного. Ковальов раптом густо почервонів, немов його образили.

— Клавко, збирайся! — заревів старий і пішов круг машини в будинок тресту.

Ковальов і справді був ображений, і ображений був не за себе. Йому прикро було, що людина, не проста рядова людина, як він, Ковальов, котрий, не знаючи обставин справи, мав би право ремствувати й жалітися, а така людина, як Стаценко, тобто наближена до влади, людина, що немало хліба-солі з'їла з її представниками й сказала їм у хороші часи немало улесливих, пишних слів,— ця людина тепер гудила відсутніх, коли вони вже не могли заступитися за себе.

Жінка в газиду, вкрай занепокоєна зверненою до неї увагою, вся зашарівшись, сердито дивилася на вхідні двері стандартного будиночка.

Розділ восьмий

Повідчинявши вікна, щоб витягло дим від спалених документів, в одній із кімнат, що виходили на глухе подвір'я, сиділи Іван Федорович, а з ним ще двоє. Власники квартири виїхали кілька днів тому. В кімнаті, як і в усьому будинку, було порожньо, хмуро, незатишно: жива душа покинула дім, лишилась сама оболонка. Меблі були зрушені з місць. Іван Федорович та двоє його співбесідників сиділи не біля столу, а посеред кімнати, на стільцях. Вони ділились накресленням майбутньої роботи, обмінювались явками.

Іван Федорович мав зараз рушати на партизанську базу, куди кілька годин тому

вже виїхав його помічник. Як один з керівників обласного підпілля, Іван Федорович мав перебувати при загоні, що базувався в лісі коло станції Митя-кинська, на межі Ворошиловградської та Ростовської областей. А двоє його товаришів лишались тут, у Краснодоні: природжені донецькі шахтарі, вони обидва брали участь у громадянській війні в часи ще тієї німецької окупації п денікінщини.

Пилип Петрович Лютиков, залишений секретарем підпільного райкому, був трохи старший від свого товариша,— вже перейшло йому за п'ятдесят. В густому волоссі Пилипа Петровича позначалась нерівна просивінь, більша на скронях і в чубі. Сивина саянула і в його коротко підстрижених колючих вусах. Відчувалося, що він був колись фізично дужою людиною, але з роками і в тілі, і в обличчі його з'явилась нездорова гладкість, обличчя обпливло донизу, і від того підборіддя, важкувате од природи, видавалось тепер що важчим. Лютиков звик дбати про себе і навіть у нинішніх обставинах був одягнений у охайний чорний костюм, який тісно облягав його велике тіло, та в чисту білу сорочку з відкладним коміром і туго зав'язаним галстуком.

Старий робітник, герой праці ще тих перших літ відбудови господарства, він висунувся як виробничник: був директором спочатку зовсім маленьких, а потім усе більших підприємств. У Краснодоні він працював уже літ п'ятнадцять, останнім часом ставши начальником механічного цеху Центральних майстерень тресту "Краснодонвугілля".

Його товариш по підпіллю, Матвій Шульга, по батькові Костьович, як його частіше й називали українці, належав до найпершого призову промислових робітників, кинутих на допомогу селу. Родом з Краснодона, він так усе життя й працював потім у різних районах Донбасу на посадах, зв'язаних із селом. З початку війни він був заступником голови

3 5—285

65

виконкому одного з північних сільських районів Ворошилов-градської області.

На одміну від Лютикова, який іще з пори першої загрози окупації знав, що лишиться в підпіллі, Шульга дістав призначення всього тільки два дні тому, за його особистим проханням, після того як район, де він працював, зайняли німці. Визнали, що зручно й вигідно лишити Шульгу для підпільної роботи саме тут, у Краснодоні: з одного боку, він був людина місцева, а з другого — його вже тут мало хто знав.

Матвій Шульга, або Костьович, був чоловік років сорока п'яти, з дужими округлими плечима й кріпким, чітких обрисів, засмаглим лицем, з нечастими темними цятками в порах обличчя — цими слідами професії; вони лишаяться навіки в людей, що довго були шахтарями чи ливарниками. Костьович сидів зараз у кепці, збитій на потилицю, голова його була коротко обстрижена під машинку, з-під кепки виступало його дуже тім'я тієї міцної кості, що зрідка випадає людині; в нього й очі були волячі.

У цілому Краснодоні не було людей, настроєних так само спокійно і zarazом урочисто-піднесено, як оці троє.

— Хороший народ, просто, можна сказати, справжній народ лишився під твоїм

командуванням, з таким народом великі діла можна робити,— говорив Іван Федорович.— Сам ти в кого думаєш жити?

— А там, де й жив,— у Пелагії Іллівни,— відповів Лютиков.

На обличчі Івана Федоровича відбився не подив, а ніби якийсь сумнів.

— Чомусь не зрозумів я тебе,— сказав він.

— Чого ж мені ховатись, Іване Федоровичу, міркуйте самі,— сказав Лютиков.— Я тут, у місті, чоловік такий відомий, що сховатись мені неможливо. Так само й Баракову.— Він назвав прізвище відсутнього тут третього керівника підпільного райкому.— Німці нас зразу знайдуть та ще й подумають щось недобре, коли ми будемо ховатись. А нам ховатись нема чого. Німцям майстерні наші потрібні аж ґвалт, а ми — тут як тут! Скажемо: директор підприємства втік, інженерно-технічний персонал більшовики силоміць вивезли, а ми ось — лишилися працювати на вас, на німців. Робітники порозбігались,— ми їх зберемо. Немає інженерів? А ось вам Микола Петрович Бараков, інженер-механік,— будь ласка! Він і по-німецькому розмовляє... Вже ми па них попрацюємо,— сказав Пилип Петрович, не посміхнувшись.

Погляд його, звернений на Івана Федоровича, був суворий, уважний, і в ньому був той особливий вираз ума, що

властивий людям, які звикли не брати нічого на віру, а все перевіряти власними думками.

— А Бараков як? — спитав Іван Федорович.

— Це наш спільний план.

— А знаєш, яка перша небезпека в вас обох? — спитав Іван Федорович, що вмів бачити будь-яку справу з усіх боків, якими вона, ця справа, може обернутися в житті.

— Знаю: комуністи,— відповів Лютиков.

— Не в тім річ. Комуністи пішли працювати на німців, чого ж їм, німцям, кращого! Але не встигнуть збагнути свою вигоду: поки ви будете пояснювати, чого хочете, вони вас зопалу...— Іван Федорович показав під стелю.

— Ми зникнемо на перші дні. Прийдемо, коли будем потрібні.

— От! Про те й мова. Мене й цікавить, куди ти зникнеш.

— Пелагія Іллівна знайде, куди сховати...— Лютиков усміхнувся вперше за весь час розмови, і його важке обличчя, що обпливло донизу, стало таким ясним од цієї усмішки.

Вираз сумніву зійшов з обличчя Івана Федоровича: він був задоволений Лютиковим.

— А як Шульга? — спитав він, поглянувши на Костювича.

— Він не Шульга, він Остапчук Євдоким,— сказав Лютиков,— така в нього трудова книжка з паровозобудівного. Цими днями став до нас за слюсаря, в механічний. Справа ясна: працював у Ворошиловграді, людина самотня, бої почались — перебрався в Краснодар. Майстерні почнуть працювати, закличемо й слюсаря Остапчука попрацювати на німців. Ми на них попрацюємо,— сказав Пилип Петрович.

Проценко обернувся до Шульги і, непомітно для себе, заговорив не російською мовою, якою він тільки-но розмовляв з Лютиковим, а мішаною, то російською, то

українською,— так говорив і Шульга.

— Скажи ж мені, Костьовичу: на тих квартирах укриття, які дали тобі, чи ти знаєш особисто хоч одну людину? Короче говоря, самому-то тебе эти люди известны, що в них за родини, що в них за оточення?

— Сказати, що вони мені відомі, то вони мені досконально не відомі,— поволеньки мовив Шульга, поглядаючи на Івана Федоровича спокійними волячими очима.— Один адресок,— по старинке у нас тот край называется Голубятники, то Кіндратович, чи, як його, Іван Гнатенко, в восемнадцатом году добрый был партизан. А другой адресок, на "Шанхаї",— то Фомін Гнат. Особисто я його не знаю, бо він у Краснодоні чоловік новий, але й ви, мабуть, чули — то наш

3*

67

стахановець із шахти номер чотири, кажуть, людина своя і дав згоду. Зручно те, що він безпартійний, і, хоч і знатний, а, кажуть, ніякої громадської роботи не вів, на зборах не виступав, така собі людина, непомітна...

— А на квартирах у них ти побував? — допитувався Про-ценко.

— У Кіндратовича, чи то — в Гнатенка Івана, я був по-слідній раз років тому дванадцять, а у Фоміна я ніколи не був. Да и когда же я мог быть, Иван Федорович, когда вам самому відомо, що я тільки вчора прибув і мене тільки вчора разрешили остаться и дали эти адреса. Но люди же подбирали, я думаю, люди же знали? — чи то відповідаючи, чи то запитуючи, казав Матвій Костьович.

— От! — Іван Федорович підняв палець і подивився на Лютикова, потім знов на Шульгу.— Папірцям не вірте, чужій указці не вірте! Все і всіх перевіряйте наново, власним досвідом. Хто ваше підпілля організував, тих — ви самі знаєте — вже тут нема. За правилом конспірації — то золоте правило! — вони виїхали. Вони вже далеко. Мабуть, уже біля Новочеркаська,— сказав Іван Федорович з тонкою усмішкою, і жвава іскорка на одній ніжці хутко та весело перестрибнула з одного його синього ока в друге.— Це я до чого сказав? — провадив він далі.— Я сказав це до того, що створювали підпілля, коли ще була наша власть, а німці прийдуть, і буде ще одна перевірка людям, перевірка життям і смертю...

Він не встиг розвинути цю думку. Грюкнули входні двері з вулиці, по кімнатах пролунала хода, і ввійшла та сама жінка, що сиділа в газику коло будинку. На обличчі її було написано все, що вона почувала, дожидаючи Івана Федоровича.

— Заждалась, Катю? Та вже ж їдемо,— з широкою винуватою посмішкою сказав Іван Федорович і встав, підвелися й інші.— Знайомтесь, то жінка моя, вчителька,— сказав він з несподіваним самовдоволенням.

Лютиков поважно потис її енергійну руку. З Шульгою вона була знайома і йому всміхнулась: — А ваша дружина?

— Та мої ж усі...— почав був Шульга.

— Ах, пробачте... пробачте мені,— раптом сказала вона і хутко затулила обличчя долонею. Але між пальцями и нижче долоні видно було, як усе обличчя її зашарілось.

Родина Шульги залишилась у районі, захопленому німцями, і це була одна з причин, що Шульга попросив лишити його на підпільній роботі в області. Сім'я його не встигла виїхати, бо німці вдерлись так навально, а Костьович був на той час у далеких станицях: збивав гурти худоби, щоб гнати її на схід.

Родина в Шульги була дуже проста, як і він сам. Коли родини працівників евакуювались на схід, сім'я Матвія Костьовича — дружина й двоє дітей, дівчинка-школярка та семилітній син,— не хотіла виїхати, і сам Матвій Костьович не наполягав, щоб сім'я виїхала. Коли він був ще молодий і партизанів у цих краях, його молода дружина була з ним разом, і їхній перший син, тепер командир Червоної Армії, побачив світ саме тоді. І їм за давньою звичкою здавалося, що сім'ї і в трудну пору життя не повинні розлучатись, а повинні зносити всі злигодні разом,— так вони виховували й дітей своїх. Тепер Матвій Костьович почував себе винним у тому, що його дружина й діти лишились в руках німців, і сподівався ще визволити їх, коли вони живі.

— Пробачте мені,— знову мовила Проценкова дружина, одводячи від обличчя руку, і співчутливо й винувато поглянула на Костьовича.

— Що ж, товариші дорогі...— почав був Іван Федорович і замовк.

Пора вже була рушати. Але всі четверо відчували, що їм дуже не хочеться розлучатись.

Поминуло всього лише кілька годин, як їхні товариші виїхали, виїхали до своїх, по своїй землі, а вони четверо лишились тут, вони вступили в нове, невідоме й таке химерне, після того як двадцять чотири роки вони вільно ходили по рідній землі, підпільне життя. Вони тільки-но бачили своїх товаришів, товариші були ще так недалеко від них, що фізично ще можна було б наздогнати, але вони не могли наздогнати їх. І вони, четверо, стали тепер такі близькі одне одному — ближчі, ніж найрідніші люди. І їм дуже трудно було розстатись.

Вони стоячи довго трясли одне одному руки.

— Побачимо, що воно за німці, які вони хазяї та правителі,— сказав Проценко.

— Ви бережіть себе, Йване Федоровичу,— промовив Лютиков дуже серйозно.

— Та я живучий, як трава. Бережись ти, Пилипе Петровичу, і ти, Костьовичу.

— А я безсмертний,— сумно всміхнувся Шульга. Лютиков суворо глянув на нього й нічого не сказав. Вони по черзі обнялись, поцілувались, намагаючись не зустрічатися очима.

— Прощайте,— сказала Проценкова дружина. Вона й не всміхнулася, вона сказала це якось навіть урочисто, і сльози навернулись їй на очі.

Лютиков вийшов першим, а за ним — Шульга. Вони вийшли так само, як і прийшли,— чорним ходом, через подвір'я. Тут були всякі господарські прибудови, що поза ними кожен непомітно вийшов на сусідню, паралельну до головної вулицю.

А Іван Федорович з дружиною вийшли на головну, Садову вулицю, що впиралась у ворота парку.

В обличчя їм ударило гаряче пообіднє сонце.

Іван Федорович побачив навантажену машину навпроти через вулицю, робітника

на ній і юнака та дівчину, які прощались біля машини, і зрозумів, чому його дружина так турбувалась.

Він довго крутив ручку, газик двигтів, але мотор мовчав.

— Катю, покрути-но ти, я дам газу,— зніяковіло сказав Проценко, влазячи в машину.

Жінка схопила ручку своєю тонкою засмаглою рукою і з несподіваною силою рвонула кілька разів. Машина заторохтіла. Дружина Йвана Федоровича тильним боком долоні стерла піт з лоба, жбурнула ручку в ноги шоферського сидіння і сама сіла поряд з Іваном Федоровичем. Газик ривками, мов норовистий коник, стріляючи вихлопною трубою та пускаючи цівки бруднувато-синюватого диму, покотив вулицею, потім розійшовся й незабаром зник за спуском до переїзду.

— І, розумієш, увиходить цей Толя Орлов,— знаєш його? — глухуватим баском казав тим часом Ваня Земнухов.

— Не знаю, він, мабуть, із школи Ворошилова,— беззвучно відповіла Клава.

— Одним словом, він до мене: "Товаришу Земнухов, тут за кілька будинків од вас живе Володя Осьмухін, дуже активний комсомолец, недавно пережив операцію апендициту, і його зарано привезли додому, і от у нього шов одкрився й загноївся, чи не можете ви йому роздобути підводу?" Розумієш моє становище? Я цього Володю Осьмухіна чудово знаю — золото, а не хлопець! Розумієш моє становище? "Ну,— я кажу,— йди до Володі, я зараз зайду в одне місце, а потім спробую роздобути що-небудь і зайду до вас". А сам побіг до тебе. Тепер ти розумієш, чому я не можу їхати# з вами? — винувато говорив він, намагаючись зазирнути в її очі, що все більше сповнювалися сльозами.— Але ми з Жорою Арутюнянцем...— знову почав він.

— Ваню,— сказала вона, раптом наблизившись до самого його обличчя і обдавши його теплим молочним диханням.— Ваню, я пишаюсь тобою, я так пишаюсь тобою, я...—

Вона застогнала, зовсім не по-дівочому, а якось низько, по-жіночому, і з цим стогоном, забувши про все на світі, Звільним, теж не дівочим, а жіночим рухом обхопила його шию великими, повними, холоднуватими руками й жагуче припала до губ.

Дівчина одірвалась од Вані й побігла у хвіртку. Ваня постояв трохи, потім обернувся і, вимахуючи довгими руками, підставляючи обличчя й розпатлане волосся, якого вія уже не чепурих, сонцю, швидко пішов вулицею геть від парку.

Те натхнення, що, як жар під попелом, жевріло в душі його, тепер, мов полум'я, освітлювало незвичайне обличчя, але ні Клава, і ніхто з людей не бачили його обличчя тепер, коли воно стало таким прекрасним. Ваня сам ішов по вулиці, вимахуючи руками. Десять у районі ще рвали шахти, десять іще бігли, плакали, лаялись люди, йшли, відступаючи, війська, чути було гарматні залпи, мотори грізно ревли в небі, дим та курява стояли в повітрі, і сонце немилосердно пекло, але для Вані Земнухова не існувало вже нічого, крім цих повних, холоднуватих, ніжних рук на його шиї і цього терпкого, жагучого, змоченого сльозами поцілунку на губах його.

Все, що коїлося довкола, все це вже його не страшило, бо не було вже нічого неможливого для нього. Він міг би евакуювати не тільки Володю Осьмухіна, а ціле місто — з жінками, дітьми й стариками, з усім їхнім майном.

"Я пишаюсь тобою, я так пишаюсь тобою",— казала вона низьким оксамитним голосом, і більше він уже ні про що не міг думати. Йому було дев'ятнадцять років.

Розділ дев'ятий

Ніхто не міг сказати, як складеться життя за німців.

Лютиков і Шульга заздалегідь умовились об тім, як їм знаходити один одного: за певним знаком через третю особу, хазяїна головної явочної квартири в Краснодарі.

Вони вийшли нарізно й пішли кожен своєю доргою. Чи ф могли вони гадати, що вже ніколи не побачать один одного?

Пилип Петрович зробив так, як казав Іванові Федоровичу: віп зник.

Шульзі теж треба було б зараз скромненько сховатись па одній з квартир, указаних йому,— найкраще на квартирі Івана Гнатенка, або Кіндратовича, як його за просто звали, старого партизана, його товариша. Але Шульга не бачив

Кіндратовича дванадцять років і відчув, що йому дуже й дуже не хочеться саме зараз іти до Івана Гнатенка.

Хоч як спокійно він тримався, душа його боліла й страждала. Йому потрібна була зараз людина дуже близька. І Матвій Костьович став згадувати, хто ж в в Краснодарі з тих, з ким він особливо був близький під час того підпілля, 1918—1919 років.

І тут Матвій Костьович згадав сестру старого свого товариша Леоніда Рибалова, Лізу, і на великому обличчі його з цяточками вугілля, що в'їлися на все життя, виступила дитяча усмішка. Він згадав Лізу Рибалову, якою вона була в ті роки, струнка, світловолоса, безстрашна, з рвучкими рухами й голосом, бистроока, згадав, як вона носила йому та Леонідові їжу на Сіняки і як вона сміялась, блискаючи білими зубами, коли Шульга все жартував, що жаль, мовляв, у мене жінка, а то б я до тебе посватався. І вона ж добре знала дружину його!

Років десять-дванадцять тому він якось зустрів її на вулиці, а один раз, здається, на якихось жіночих зборах. Пригадується, вона була вже замужем. Так, вона зразу ж після громадянської війни вийшла за якогось Осьмухіна. Цей Осьмухін служив потім у тресті. Він же сам, Матвій Шульга, був у житловій комісії, коли їм давали квартиру в стандартнім будинку, деь на тій вулиці, що йде до шахти № 5.

Він усе згадував Лізу такою, якою знав її в дні юності, і на нього так владно хлинули спогади молодих днів, що він знову себе відчув молодим. І все, що чекало його тепер, раптом теж уявилося йому немовби осяяне світлом його молодості. "Ліза не могла змінитись,— думав він,— чоловік її, Осьмухін, теж наче був своєю людиною... А, будь-що, хай йому чорт, зайду до Лізи Рибалової! Може, вони не виїхали, може, сама доля веде мене до них. А може, вона вже одна живе?" — в бентезі думав він, спускаючись до переїзду.

За десять років, що він тут не був, увесь цей район забудувався кам'яними будинками, і тепер уже годі було розпізнати, в якому з них живуть Осьмухіни. Довго

ходив він по притихлих вулицях, серед будинків з зачиненими віконницями, не зважаючи на запитання. Нарешті він збагнув, що треба орієнтуватися за копром шахти № 5, який видно було далеко в степу, і коли він пішов вулицею, що дивилась просто на копер, він зразу знайшов будиночок Ось-мухіних.

Вікна з квітами на підвіконні були відчинені,— йому вчулись молоді голоси в кімнатах, і серце його забилося, як замолodu, коли він постукав у двері. Мабуть, його не чути було; він постукав ще раз. До дверей хтось підійшов у м'якому взутті.

Перед ним стояла Ліза Рибалова, Лизавета Олексіївна, в домашніх туфлях, з обличчям водночас і злим, і сповненим гіркоти, з опухлими, червоними від сліз очима. "Ого, як пошарпало її життя",— миттю подумав Шульга.

І все-таки він зразу впізнав її. У неї й замолodu бував цей різкий вираз чи то роздратовання, чи то злості, але Матвій Костьович знав, яка вона була добра насправді. Вона, як і колись, була струнка, і в світлім її волоссі не було сивини, але подовжні зморшки, зморшки тяжких переживань та праці пролягли по її обличчю. І зодягнена вона була якось неохайно,— раніше вона ніколи не дозволяла собі цього.

Вона неприязно й пильно дивилась на незнайомого чоловіка, що стояв на ганку її дому. І раптом вираз подиву й немов далекої радості, яка виникла десь за сльозами, що стояли в очах, з'явився в обличчі її.

— Матвію Костянтиновичу... Товаришу Шульга! — сказала вона, і рука її, що тримала клямку дверей, безпомічно впала.— Яким вас вітром занесло? В такий час!

— Пробач, Лізо, чи Лизавето Олексіївно, не знаю, як накажеш звати... їду ось на схід, евакууюся, забіг провідати...

— Тож-бо, що на схід,— усі, всі на схід! А ми? А діти наші? — раптом зразу збуджено заговорила вона, нервовими рухами хутко поправляючи волосся, дивлячись на нього чи то злими, чи то дуже змученими очима.— Ви от їдете на схід, товаришу Шульга, а син мій лежить після операції, а ви от їдете на схід! — повторювала вона, немовби саме Матвія Костьовича не раз вона попереджала, що так може бути, і от саме так і сталося, і він був винеп у цьому.

— Пробачте, не гнівайтесь,— сказав Матвій Костьович дуже спокійно й примирливо, хоч у душі його несподіваним сумом відгукнулась якась тоненька-тоненька струна. "Ось ти яка, виходить, Лізо Рибалова,— відгукнулась ця струна,— от як ти зустріла мене, люба моя Лізо!"

Але він багато чого бачив у своїм житті й володів собою.

— Скажіть до пуття, що таке у вас приключилось? Він теж перейшов на "ви".

— Та вже й ви пробачте,— сказала вона все так само різко. Тінь давнішнього доброго ставлення знову з'явилась в обличчі її.— Заходьте... Тільки в нас таке діється! — Вона махнула рукою, і на її червоних припухлих очах знов блиснули сльози.

Вона відступила, запрошуючи його увійти. Він слідом за нею пройшов до напівтемного передпокою. І зразу в одчинені двері, в залитій сонцем кімнаті праворуч, побачив трьох або чотирьох парубків та дівчину, що стояли біля ліжка, на якому напівлежав на подушці, вкритий вище пояса простиралом, підліток-юнак із колись

дуже засмаглим, а тепер зблідлим обличчям, з темними очима, в білій майці з відкладним коміром.

— Це до сина прощатись прийшли. Ви сюди пройдіть.— Лизавета Олексіївна показала йому в кімнату навпроти. Кімната була з тіньового боку будинку, в ній було темнувато й прохолодно.

— То драстуйте ж, по-перше,— сказав Матвій Костьович, скидаючи кепку й відкриваючи велику, стрижену під машинку голову, і простяг руку.— Не знаю, як уже вас і називати: Ліза чи Лизавета Олексіївна?

— Звіть, як вам зручніше. За важністю не женусь і величання не вимагаю, а тільки яка вже я Ліза? Була Ліза, а тепер...— Вона рвучко махнула рукою й змучено та винувато і водночас якось дуже по-жіночому поглянула на Матвія Костьовича підпухлими світлими очима.

— Для мене ти завжди будеш Ліза, бо я вже й сам старий,— посміхнувся Шульга, сідаючи на стілець.

Вона сіла проти нього.

— А коли я вже старий, пробач, почну просто з зауваження тобі,— все з тою ж усмішкою, але дуже серйозно провадив далі Шульга.— На те, що я їду на схід та й інші наші люди їдуть на схід, на те ти ремствувати не повинна. Строку нам німець проклятий не дав. Колись ти ніби була своя жінка, значить, можу тобі сказати, що він, той німець проклятий, вийшов нам у глибокий тил...

— А нам од цього хіба легше? — тоскно мовила вона.— Ви ж їдете, а ми лишаємось...

— Хто ж у цьому винен? — спохмурнів він.— Родини, такі, як ваша,— сказав він, згадавши свою сім'ю,— ми з початку війни й досі вивозили на схід, і допомогу давали, і транспорт. Мало сказати, родини — ми тисячі, десятки тисяч робочих людей вивезли на Урал, до Сибіру. Чому ж ви в свій час не їхали? — спитав Матвій Костьович з гірким почуттям, що все більше охоплювало його.

Вона мовчала, і в тому, як вона сиділа, нерухомо, прямо, наче прислухаючись до того, що діялося в другій кімнаті, через передпокій, відчувалося, що вона погано слухає його. І сам він мимохіть став прислухатись до того, що діється в тій кімнаті.

Звідти лише зрідка доходили тихі звуки голосів, і не можна було зрозуміти, що там робиться.

Ваня Земнухов, при всій його наполегливості й холоднокривості, які в товаришів його ввійшли навіть у приказку, так і не знайшов підводи чи місця в машині для Володі Осьмухіна й повернувся додому, де він застав змученого чеканням Жору Арутюнянца. Батько теж був уже вдома, і з цього Ваня зрозумів, що Ковальови виїхали.

Жора Арутюнянц був високий, але все-таки на півголови нижчий від Земнухова, дуже чорний від природи та ще й сильно засмаглий сімнадцятилітній юнак, з красивими, в загнутих віях, вірменськими чорними очима й повними губами. Він скидався на негра.

Невважаючи на різницю в роках, вони здружилися за ці кілька днів: обидва

пристрасно любили книги.

Ваню Земнухова навіть називали в школі професором. У нього був тільки один парадний, сірий у коричневу смужку костюм для врочистих випадків життя і який, як усе, що носив Ваня, був йому вже закороткий. Та коли він під-дівав білу з відкладним комірцем сорочку, зав'язував коричневий галстук, надягав свої в чорній роговій оправі окуляри й з'являвся в коридорі школи з кишнями, повними газет, та з книгою, яку ніс у зігнутій руці, задумливо поляскуючи себе нею по плечу, йшов по коридору перевальцем, незмінно спокійний, мовчазний, з цим прихованим натхненням, що таким рівним та ясним світлом горіло в душі його, кидаючи на бліде обличчя якийсь дальній відблиск,— усі товариші, а особливо учні молодших класів, його вихованці-піонери, з мимовільною пошаною давали йому дорогу, наче він і справді був професором.

А Жора Арутюнянц навіть мав спеціально розлінований зошит, куди він записував прізвище автора, назву кожної прочитаної книги й коротку її оцінку. Наприклад:

"М. Островський. Як гартувалася сталь. Здорово!

О. Блок. Вірші про Прекрасну даму. Багато туманних слів.

Байрон. Чайльд-Гарольд. Незрозуміло, чому цей твір так хвилював уми, якщо його так нудно читати.

В. Маяковський. Добре! (Немає ніякої оцінки).

О. Толстой. Петро Перший. Здорово! Показано, що Петро був прогресивна людина".

І багато чого іншого можна було прочитати в цій розлі-нованій зошиті. Жора Арутюнянц взагалі був акуратний, охайний, наполегливий у переконаннях і в усьому любив порядок та дисципліну.

Всі ці дні й ночі, дбаючи про евакуацію шкіл, клубів, дитячих будинків, вони, ні на хвилину не замовкаючи, з запалом говорили про другий фронт, про вірш "Жди мене", про Північний морський шлях, про кінокартину "Велике життя)), про роботи академіка Лисенка, про хиби піонерруху, про дивну поведінку уряду Сікорського в Лондоні, про поета Щипачова, про радіодиктора Левітана, про Рузвельта й Чер-чилля і розійшлися тільки в одному питанні: Жора Арутю-пянц вважав, що набагато корисніше читати газети і книги, ніж ганяти по парку за дівчатами, а Ваня Земнухов сказав, що він особисто все-таки ганяв би, якби не був такий короткозорий.

Поки Ваня прощався з матір'ю, яка сліз не могла стримати, потім із старшою сестрою та з батьком, що сердито сопів, крякав і намагався не дивитись на сина, а в останню хвилину, одначе, перехрестив його й раптом припав до його лоба сухими губами,— Жора переконував Ваню, що коли він не роздобув підводи, то нема чого вже й заходити до Осьму-хіних. Але Ваня сказав, що Мн дав слово Толі Орлову і треба зайти й пояснити все.

Вони завдали на плечі речові мішки. Ваня глянув востаннє на свій улюблений куток біля ліжка, де в головах висів літографований портрет Пушкіна роботи художника Карпова, виданий українським видавництвом у Харкові, і стояла етажерка з книгами, серед яких на чільнім місці була збірка творів Пушкіна та маленькі томики поетів пушкінської пори, видані "Советским писателем" в Ленінграді,— Ваня глянув на все це,

перебільшено різким рухом насунув на очі кепку, і вони пішли до Володі Осьмухіна.

Володя, в білій майці, вкритий до пояса простиралом, на-півлежав на постелі. Біля нього лежала розкрита книга, яку він, мабуть, іще сьогодні вранці читав,— "Релейний захист".

В кутку біля вікна, за ліжком, сляк-так звалені були, щоб не заважали прибирати кімнату, всілякі інструменти, мотки дроту, саморобний кіноапарат, частини радіоприймача,— Володя Осьмухін захоплювався винахідництвом і мріяв бути інженером-авіаконструктором.

Толя Орлов, прозваний "Грім гримить", найкращий друг Володі й круглий сирота, сидів на табуретці біля ліжка. "Грім гримить" його прозвали за те, що він завжди, і взимку і влітку, застуджувався й глухо кашляв, як у бодню. Він сидів, зсутулившись і широко розставивши великі коліна. Всі його суглоби і зчленування в ліктях, кистях, колінах, ступні та голінки були неприродно розвинені, маслакуваті. Густий сірий вихрястий чуб стирчав у всі боки на великій голові його. Вираз очей у нього був сумний.

— Ходити, значить, ніяк не можеш? — питав Земнухов Володю.

— Куди ж ходити, лікар сказав — шов розійдеться, кишки виваляться! — похмуро відповів Володя.

Він був похмурий не тільки тому, що мусив залишитись, ай тому, що через нього залишались мати й сестра.

— Ану, покажи шов,— звелів розпорядливий Жора Ару-тюнянц.

— Що ви, він же в нього забинтований,— злякалася сестра Володі, Люся, яка стояла в ногах у нього, зіпершись на спинку ліжка.

— Не турбуйтеся, усе буде в цілковитому порядку,— з чемною усмішкою й приємним вірменським акцентом, що надавав його словам особливої значимості, сказав Жора.— Я сам пройшов усю школу першої допомоги і чудово розбинтую й забинтую.

— Це негігієнічно! — протестувала Люся.

— Найновіша військова медицина, якій доводиться працювати в нестерпних польових умовах, довела, що це забобони,— безапеляційно зауважив Жора.

— Це ви про щось інше вчитали,— заперечила Люся гордовито. Але за мить вона вже з деякою цікавістю подивилась на цього чорного негритьянського хлопчика.

— Облиш, Люсько! Ну, я ще розумію — мама, вона людина нервова, а ти чого втручаєшся не в своє діло! Іди, йди! — сердито говорив сестрі Володя і, відкинувши простирало, відкрив свої такі засмаглі й мускулясті худі ноги, що ніяка хвороба та лежання в лікарні не могли знищити цей загар і ці розвинені м'язи.

Люся одвернулася.

Толя Орлов і Ваня підтримували Володю, а Жора трохи спустив його сині труси й розбинтував його. Шов гноївся і був у дуже поганому стані, і Володя, роблячи зусилля, щоб не морщитись від болю, дуже зблід.

— Кепська справа. Так? — сказав Жора, скривившись.

— Справа неважнець,— погодився Ваня.

Вони мовчки і намагаючись не дивитись на Володю, вузькі коричневі очі якого завжди світилися завзяттям і хитринкою, а тепер сумно й запобігливо ловили погляди товаришів, знов забинтували його.

Тепер перед ними було найтрудніше: вони повинні були покинути товариша, знаючи про те, що йому загрожує.

— Де ж чоловік твій, Лізо? — тим часом питав Матвій Костьович, щоб перевести розмову.

— Вмер,— сухо сказала Лизавета Олексіївна.— Минулого року, саме перед війною вмер. Він усе хворів і вмер,— кілька разів повторила вона із злостивим, як здалося Шульзі, докором.— Ах, Матвію Костянтиновичу! — сказала вона з мукою в голосі.— Ви тепер теж — із людей влади і, може, всього не бачите, а коли б ви знали, як тяжко нам зараз!

Ви ж наша влада, для простих людей, я ж пам'ятаю, з яких ви людей,— таких самих, як і ми. Я пам'ятаю, як мій брат і ви боролися за наше життя, і мені вас винуватити нема в чім, я знаю, не можна вам лишатись на погибель. Та невже ж ви не бачите, що разом з вами, все покидавши, тікають і такі, хто меблі з собою везе, цілі машини барахла, й нема їм ніякого діла до нас, простих людей, але ж ми, маленькі люди, все це зробили своїми руками. Ах, Матвію Костянтиновичу! І невже ж ви не бачите, що цій свологі речі, пробачте мені, дорожчі, ніж ми, прості люди? — вигукнула вона викривленими од муки губами.— А потім ви дивуетесь, що інші люди ремствують на вас. Досить один раз у житті пережити таке — в усьому зневіришся!

Згодом Шульга з болісним хвилюванням та скорботою згадував не раз цей момент їхньої розмови. Найнепоправні-ше було те, що він у глибині душі розумів, які почуття володіли цією жінкою, і в душі його, широкій та сильній, були справжні слова для неї. Але в ту мить, коли вона говорила з мукою, що проривалася в ній, і, як йому здавалося, із злобою, її слова і весь її образ так суперечили уявленню про ту Лізу, яку він знав у дні молодості, так вразили його невідповідністю до того, чого він чекав! І образливим здалося йому, що він і сам лишався тут, і вся його родина вже була в руках німців, і, можливо, вже загинула, а вона, ця жінка, говорила тільки про себе, навіть не спитала його про сімо, про дружину, з якою приятелювала замолоду. І з губ Шульги зненацька теж зірвалися слова, що він за ними лотім жалкував.

— Далеко ви заїхали, Лизавето Олексіївно, в думках своїх,— сказав він холодно,— далеко! Воно зручно, звісна річ, зневіритися в своїй владі, коли німецька влада на порозі. Чуєте? — сказав він грізно, піднісши руку з коротким, волосатим пальцем, і відгомін далекої артилерійської стрілянини наче вдерся до кімнати.— А чи думали ви, скільки гине там найкращого цвіту народу нашого, тих, що з простих людей піднеслись до влади, як ви кажете, а я скажу — піднеслись до свідомості, що вони цвіт народу, комуністи! І коли ви зневірилися в тих людях, зневірилися в таку годину, коли нас німець топче, мені з того прикро. Прикро й жалко вас, жалко,— грізно повторив він, і губи його затремтіли, як у дитини.

— Та ви що це?.. Що це?.. Ви... ви хочете обвинуватиш мене, що я німців жду? —

задихнувшись і ще більше розпалюючись від того, що він її так зрозумів, різко закричала Лизавета Олексіївна,— Ах, ви... А син мій!.. Я мати!.. А ви...

— А хіба ви забули, Лизавето Олексіївно, коли ми з вами були прості робочі люди, як ви кажете, і вставала нам небезпека від німців, від білих, хіба ми спершу про себе думали? — не слухаючи її, говорив Матвій Костьович з гірким почуттям.— Ні, ми передусім не про себе думали, а про кращих людей — вожаків, ось про кого ми думали! Зга-дайте-но брата вашого! От як завжди думали й робили ми, робочі люди! Сховати, вберегти вожаків наших, кращих людей, цвіт наш, а самим стати грудьми,— ось як завжди думав і думає робочий чоловік, і думати інакше вважає для себе за ганьбу! Невже ж ви так змінилися з тої пори, Лиза-вето Олексіївно?

— Заждіть! — раптом сказала вона і вся випросталась, гоислухаточись до того, що діялося в другій кімнаті за передпокою.

І Шульга теж прислухався.

В тій кімнаті настала тиша, і ця тиша підказала матері, що там щось діється. Вона, вмить забувши про Матвія Костьовича, рвучко вискочила в двері й пройшла до сина. Матвій Костьович, незадоволений собою, похмуро жмакаючи у великих, порослих темним волоссям руках кепку, вийшов до передпокою.

Син Лизавети Олексіївни, напівлежачи на постелі, прощався з товаришами, довго, мовчки потискуючи їм руки, схвилювано й нервово посмикуючи шиєю і темною, обстриженою під машинку, вже трохи оброслою головою. Хоч як це дивно було в його становищі, на обличчі в нього був вираз радісного піднесення, темні вузькі очі його блищали. Один з його товаришів, чубатий, незграбний, маслакуватий, стояв у нього в головах і, одвернувшись так, що обличчя його видніло тільки в профіль, з виразом просвітління, великими очима дивився в сонячне відчинене вікно.

А дівчина, як і доти, стояла у хворого в ногах і усміхалась. І в Матвія Костьовича раптом боляче стислося серце, коли в цій дівчині він упізнав колишню Лізу Рибалову. Так, це була Ліза, якою він її знав понад двадцять літ тому, тільки більше пом'якшена, ніж та робітниця Ліза з великими руками і рвучкими жестами, яку він знав і любив.

"Так, треба йти",— з сумом подумав він, жмакаючи в руках кепку, й незграбно переступив па скрипучих дошках підлога.

— Ідете? — голосно спитала Лизавета Олексіївна, рвонувшись до нього.

— Як кажуть, нічого не вдієш, пора вже їхати. Не гнівайтесь.— І він надів кепку.

— Уже? — повторила вона. Чи то гірке почуття, чи то жаль прозвучали в цьому її запитанні-вигуку, а може, йому так здалося.— Не гнівайтесь і ви... Дай же вам боже, коли він є, щасливо добратись, не забувайте нас, пам'ятайте про нас,— говорила вона, безпорадно опустивши руки. І ЩОСЬ таке добре, материнське звучало в її голосі, що йому до горла раптом підкотився клубок.

— Прощайте,— похмуро сказав Матвій Костьович і вийшов на вулицю.

Ах, даремно, даремно пішов ти, товаришу Шульга! Даремно ти залишив Лизавету Олексіївну і цю дівчину, що так скидалась на колишню Лізу Рибалову, даремно ти не вдумався, не збагнув почуттям те, що сталося при твоїх очах між цими юнаками, навіть

не поцікавився тим, хто вони, ці юнаки!

Якби Матвій Костьович не вчинив так, може, все його життя склалося б інакше. Але він тоді не тільки не міг розуміти цього, він був навіть чимось скривджений та ображений. І йому нічого не лишалося, як іти в дальній район, який в давнину звався Голуб'ятниками, розшукувати будиночок свого товариша по старому партизанству, Івана Гнатенка, чи просто Кіндратовича, в якого він не був дванадцять літ. Чи міг він думати, що в цей момент він ступав перший крок по тому шляху, котрий привів його до загибелі?

А ось що сталося в останню хвилину перед тим, як він услід за Лизаветою Олексіївною вийшов до передпокою,— ось що сталося в кімнаті, де лежав син Лизавети Олексіївни.

Там панувала тяжка мовчанка. І тоді підвівся з табурета Толя Орлов, той самий Толя Орлов, якого прозвали "Грім гримить",— він підвівся з табурета й сказав, що коли вже його найкращий друг Володя не може виїхати, то він, Толя Орлов, лишиться з ним.

У першу мить усі розгубились. Потім у Володі навернулися сльози, і він став цілувати Толю Орлова, і всіх охопило радісне збудження. Люся, та кинулась "Громові гримить" на шию, стала цілувати його в щоки, в очі, в ніс,— він не знав хвилини, щасливішої за цю. Потім Люся сердито подивилась на Жору Арутюнянца. Їй дуже хотілося, щоб цей акуратний юнак-негр теж залишився.

— От здорово! Оце товариші! Оце молодець, Толю! — задоволеним глухуватим баском говорив Ваня Земнухов.— Я пишаюсь тобою...— раптом сказав він,— Я і ось Жора Арутюнянц, ми пишаємось тобою,— поправився він.

І потис Толі руку.

— Та хіба ми будемо просто так жити? — з блискучими очима говорив Володя.— Ми будемо боротись, правда, Толю?

І не може бути, щоб тут нікого не залишили від райкому партії для підпільної роботи. Ми їх знайдемо! Хіба ми БО зможемо бути корисні!

Розділ десятий

Ваня Земнухов та Жора Арутюнянц, попрощавшись з Володею Осьмухіним, влилися в потік біженців, що котився вздовж залізниці на Лиху.

Спочатку їхній шлях лежав на Новочеркаськ, де в Жори Арутюнянца була впливова, як він сказав, рідня, що може допомогти в дальшому пересуванні,— там дядько його працював за шевця при станції. Але Ваня, що йому Жора підлягав як старшому товаришеві, дізнавшись, що Ковальови їдуть на Лиху, в останню хвилину запропонував Жорі цей новий маршрут, дуже туманно сформулювавши його переваги. І Жора, якому було однаково, куди йти, залюбки змінив свій досить ясний маршрут на туманний маршрут Земну-хова.

На одному з етапів путі до них приєднався маленький, кривоногий і страшенно вусатий майор у пожмаканій гімнастерці з гвардійським значком на правому боці грудей, в сухих зашкарублених чоботях. Його військова форма, особливо чоботи, була в такому жалюгідному стані тому, що, як він пояснив, вона п'ять місяців, поки він

лікувався від ран, валялась у госпітальній кладовій.

Останнім часом госпіталь займав один з відділів красно-донської головної лікарні і тепер евакуювався, але через нестачу транспорту всім, хто міг ходити, запропонували йти пішки, і ще понад сто тяжкопоранених залишилося в Краснодарі без будь-якої надії вибратися.

Крім цього докладного пояснення долі своєї й свого госпіталю, майор за всю дорогу не мовив ні слова. Він був аж надто мовчазний, він мовчав уперто й цілком безнадійно. Крім того, майор кульгав. Але, неважаючи на кульгавість, він досить жваво ступав у своїх зашкарублених чоботях, не відстаючи від хлопців, і незабаром викликав таку повагу до себе, аж хлопці, хоч би про що вони говорили, звертались до нього як до мовчазного авторитета.

Поки безліч людей, літніх і молодих, і не тільки жінок, а й чоловіків із зброєю в руках, страждали й мучились у цьому нескінченному потоці відступу, Ваня та Жора з речовими мішками за плечима, рукава закачавши вище ліктів, несучи в руках кепки, йшли степом, повні бадьорості й райдужних надій. Їхня перевага проти інших людей полягала в тому, що вони були зовсім юні, самотні, не знали, де перебуває ворог і де свої, не вірили чуткам, і цілий світ з неосяжним оцим степом, розпеченим сонцем, димом пожеж га курявою, яка хмарою стояла в районі доріг, що їх то там, то тут бомбив та обстрілював німець,— цілий світ, здавалось їм, був відкритий на всі чотири сторони.

І розмовляли вони про речі, які не мали нічого спільного з тим, що діялось довкола.

— ■ Чому ж ти вважаєш, що бути юристом нецікаво в наші дні? — глухуватим баском питав Ваня.

— Тому що, поки йде війна, треба бути військовим, а коли війна скінчиться, треба бути інженером, щоб відбудувати господарство, а юристом — це тепер не головне,— пояснював Жора з тою чіткістю й певністю суджень, яка була йому властива, неважаючи на його сімнадцять років.

— Так, звісно, поки йде війна, я бути хотів би військовим, але мене в військові не беруть — через очі. Коли ти відходиш од мене, я вже бачу тебе як щось невиразно-довгов'язе й чорне,— усміхнувшись, мовив Ваня.— А інженером бути, звичайно, дуже корисно, але тут справа в нахилі, а в мене нахил, як ти знаєш, до поезії.

— Тоді треба йти в літературний вуз,— дуже ясно й чітко ухвалив Жора й поглянув на майора як на людину, що одна може розуміти, чи він, Жора, правий. Але майор ніяк не відгукнувся на його слова.

— А от цього я саме й не хочу,— сказав Ваня.— Ні Пушкін, ні Тютчев не проходили літературного вузу, та тоді й не було такого, і взагалі навчитися стати поетом у навчальнім закладі не можна.

— Всього можна навчитись,— відповів Жора.

— Ні, вчитись на поета в навчальнім закладі — це просто дурниця. Кожна людина повинна вчитись й починати життя з звичайної професії, а коли в неї від природи є талант поетичний, цей талапт зміцніє в самостійному розвитку, і тільки тоді, я думаю, можна стати професійним письменником. Наприклад, Тютчев був дипломатом, Гарін —

інженером, Чехов — лікарем, Толстой — поміщиком...

— Зручна професія! — сказав Жора, лукаво поглянувши на Ваню чорними вірменськими очима.

Обидва вони засміялись, і майор також усміхнувся у вуса.

— А юристом був хто-небудь? — діловито спитав Жора. Зрештою, коли хто з письменників був юристом, це було б, йому здавалось, непогано й для Вані.

— Цього я не знаю, але освіта юридична дає знання в науках, потрібних письменникові,— в галузі наук суспільних, історії, права, літератури...

— Ну, ці дисципліни,— хизуючись, сказав Жора,— ці дисципліни краще пройти в педвузі.

— Але я не хотів би бути педагогом, хоч ви там і прозвали мене професором...

— Все-таки нерозумно, наприклад, бути оборонцем у нашому суді,— сказав Жора,— наприклад, пам'ятаєш, на процесі цієї наволочі — шкідників? Я весь час думаю про оборонців. От дурне в них становище, га? — І Жора знов засміявся, показавши сліпучо-білі зуби.

— Ну, оборонцем у нас бути, звичайно, нецікаво, у нас суд народний, але слідчим, я думаю, дуже цікаво, можна дуже багато всяких людей пізнати.

— Найкраще — обвинувачем,— сказав Жора.— Пам'ятаєш, ВРШТИНСЬКИЙ? Здорово! Але все-таки я особисто не став би юристом.

— Ленін був юристом,— сказав Ваня.

— То інший час був.

— Я б іще з тобою посперечався, коли б мені не було ясно, що на цю тему — ким бути — сперечатись просто річ марна,— сказав Ваня з усмішкою.— Треба бути людиною освіченою, яка знає своє діло, працюютою, а коли в тебе до того ж є талант поетичний, він себе виявить.

— Ваню, я завжди, ти знаєш, залюбки читав твої вірпті і в стінгазеті, і в журналі "Парус", який ви з Кошовим випускали.

— Ти читав цей журнал? — жваво перепитав Ваня.

— Так, я читав цей журнал,— урочисто проголосив Жора,— я читав наш шкільний "Крокодил", я стежив за всім, що видається в нашій школі,— сказав він самовдоволено,— і я тобі твердо скажу: в тебе є талант!

— Уже и талант,— скося ніяково глянувши на майора, сказав Ваня і кивком голови закинув своє розсипане довге волосся.— Поки що так, шкрябаємо віршики... Пушкін — оце поет, це мій бог!

— Ні, ти здорово, пам'ятаю, Ленку Позднишеву протяг, що вопа все біля дзеркала кривляється... Ха-ха!.. Дуже здорово, їй-богу! — з виразним спалахом вірменського акценту вигукнув Жора.— Як, як це? "Чудовий ротик розтуляла..." Ха-ха...

— Ну, дурниця яка,— ніяково й глухувато казав Ваня.

— Слухай, а в тебе любовних віршів нема, га? — таємниче спитав Жора.— Слухай, прочитай що-небудь любовне, еге? — І Жора підморгнув майорові.

— Які там любовні, що ти справді! — зовсім зніяковів Ваня.

У нього були любовні вірші, присвячені Клаві, і з заголовками зовсім як у Пушкіна: "К...". Саме так — велике "К" і три крапки. І він знову згадав усе, що сталося між ним і Клавою, і всі мрії. Він був щасливий. Так, він був щасливий серед загального нещастя. Але хіба він міг цим поділитися з Жорою?

— Ні, напевне, в тебе є. Слухай, прочитай, їй-богу,— блискаючи хлоп'ячими вірменськими очима, просив Жора.

— Годі вже дурниці говорити...

— Невже й справді не пишеш? — Жора раптом став серйозний, і в голосі його з'явилась та сама вчительська нотка.— Правильно, що не пишеш. Хіба тепер час писати любовні вірші, як цей Симонов, еге ж? Коли треба виховувати народ у душі непримиренної ненависті до ворога? Треба писати політичні вірші! Маяковський, Сурков, еге ж? Здорово!

— Не в цім річ, писати можна про все,— роздумливо сказав Ваня.— Якщо ми народились на світ і живемо життям, про яке, може, мріяли цілі покоління кращих людей і боролися за нього, ми можемо, маємо право писати про все, чим ми живемо, все це важливе й неповторне.

— Ну, їй-богу, прочитай що-небудь! — благав Жора.

Нестерпна задуха стояла в повітрі; вони йшли, то сміючись і скрикуючи, то переходячи на тон інтимно-довірливий; ішли й вимахували руками, спини під речовими мішками були в них зовсім мокрі; порошок осідав на обличчях, і, витираючи піт, вони його розмазували; і обидва — і смаглявий, як негр, Жора, і Ваня, з блідим загаром на довгастому обличчі,— і навіть вусатий майор скидались на сажотрусів. Але весь світ у цю хвилину був для них — і вони нітрохи не мали сумніву, що й для майора,— зосереджений на тому, про що вони говорили.

— Ну що ж, я прочитаю...

І Ваня, не хвилюючись, спокійним глухуватим голосом прочитав:

Ні, нам не скучно і не сумно, Нас не тривожить шлях життя, І зрад, і підступів незнаних Нас не хвилюють почуття.

Біжать бентежно чередою Юнацькі радісні літа, І мрії світлою юрбою Заполонили нам серця.

Огиди до життя не маєм, Чужі нам настрої сумні, Пустої юності розмаєм Ми не захоплюємось, ні!

Нас ваблять радощі суворі, І ми сміливо йдемо туди, Де розцвітають на просторах Комуни сонячні сади! 1

— Ловко! В тебе ж, безперечно, є талант! — вигукнув Жора, в щирім захопленні дивлячись на старшого товариша.

Тут майор видав з горла якийсь дивний звук, і Ваня та Жора обернулись до нього.

— Ви, хлопці... ви навіть не знаєте, які ви, хлопці! — хрипко сказав майор, з хвилюванням дивлячись на них глибоко схованими під навислими бровами вологими очима.— Ні-і! Така держава стояла й буде стояти! — раптом сказав він і на когось люто насварився в простір коротким чорним пальцем.— Він думає, у нас життя припинив! —

з кепкуванням у голосі провадив далі майор.— Ні, брат, дзуськи! Життя йде, і наші хлопці думають про тебе, як про чуму або холеру. Прийшов — і підеш, а життя своєю чергою — вчитись, працювати! А він ото думав! — глузував майор.— Наше-бо життя — навіки, а він хто? Прищ на гладенькому місці,— сколупнув, і нема його!.. Дарма! Я в цьому проклятому госпіталі сам був занепавав духом,— невже ж, думаю, на нього й сили нема, а як я до вас пришвартувався й іду, в мене цілковите оновлення душі... Думаю, багато хто кляне зараз нас, армійців, а хіба можна? Відступаємо — це так. Таж він який кулак зібрав! Але подумайте, яка сила духу! Ах, боже мій! Та це щастя — стояти на місці, не відступати, життя віддати,— повірте совісті, я сам би вважав за щастя життя віддати, віддати життя за таких хлопців, як ви! — з хвилюванням, що струшувало його легке, сухе тіло, говорив майор.

Ваня й Жора, замовкнувши, розгублено і доброзичливо дивились на нього.

Майор сказав усе це, покліпав, витер вуса брудною носовою хустинкою і замовк, і так мовчав уже до самої ночі. А вночі майор з несподіваною енергією й люттю кинувся "розсмоктувати", як він висловився, велетенську пробку 8 машин, підвід та артилерійського обозу, і Ваня та Жора назавжди загубили його і в ту ж мить забули про нього.

До Лихої вони йшли дві доби. На той час уже стало відомо, що на півдні бої точаться коло Новочеркаська, а по той бік Дінця, в широкому степовому просторі між Дінцем і Доном, діють, прорвавшись, німецькі танки й моторизовані частини.

1 Переклад А. М'ястківського.

Але, за чутками, якась частина стійко билась під Камен-ськом, не пускаючи німців на Лиху. Народний поголос передавав із уст в уста прізвище генерала, командира частини. Саме йому та його частині люди завдячували тим, що переправи через Нижній Донець усі були в наших руках і ще можна було степовими дорогами вільно вийти на Дон і переправитись через нього.

В останню ніч, змучені кількома днями путі під сліпучим сонцем, Ваня й Жора, не чуючи ніг, завалилися спати на якомусь хуторі, в сіні. Їх розбудили гучні бомбові удари, від яких двигтів сінник.

Сонце ще невисоко стояло над степом, але вже по всьому простору нив переливалось гаряче, голубувато-золотаве марево, коли Ваня й Жора підходили до велетенського табору машин, людей та підвід, що розкинувся по цей бік Дінця, трохи нижче від великої станиці-міста на тому боці ріки, з зеленими садами, кам'яними будинками урядових і торговельних установ і шкіл, багато з яких уже стали руїнами і ще курились.

Весь цей величезний табір, мінливий за своїм складом, що, проте, мав уже й своїх старожилів, увесь цей табір, поповнюючись новими людьми й транспортом, утворився тут уже тижнів зо два тому й жив своїм особливим, неповторним побутом.

Це була неймовірна суміш залишків військових підрозділів, колективів установ та підприємств, суміш усіх засобів транспорту, біженців усіх соціальних категорій, усякого віку й родинного стану. І всі зусилля, вся увага, вся діяльність цих людей були

спрямовані на те, щоб якнайближче добутись до ріки, до вузької смуги наплавного мосту через Донець.

Але якщо всі зусилля людей, скупчених у таборі, зводились до того, щоб потрапити на міст,— усі зусилля військових людей, які відали переправою, зводились до того, щоб не пустити цих людей на міст, а насамперед дати переправитись підрозділам Червоної Армії, що відходили на нові рубежі оборони між Дінцем і Доном.

У цій боротьбі індивідуальних і окремих воель, зусиль та воєнної, державної необхідності, в умовах, коли ворог от-от міг з'явитися й на тому й на цьому березі Дінця і коли чутки, одна за одну страхітливіша, підігрівали взаємно супротивні пристрасті й зусилля,— в цій боротьбі й минало повсякденне життя табору.

Деякі організації стояли тут так довго, дожидаючись черги, що встигли нарити щілин у землі. Деякі нап'яли намети, поробили тимчасові печі, щоб варити їжу. Табір був повен дітей. І вдень і вночі тягся через Донець суцільний вузький потік машин, людей, підвід, обабіч якого люди переправлялись на плотах, на човнах. Тисячі голів худоби, мукаючи га мекаючи, юрмились на березі й ішли вплав.

Переправу щодня по кілька разів бомбили і обстрілювала 8 літаків німці, і зразу ж починала бити зенітна артилерія, що охороняла переправу, дзвеніли зенітні кулемети, весь табір в одну мить розлітався по степу. Але тільки-но зникали літаки, як усе знов поверталось на свої місця.

Відтоді як Ваня потрапив у цей табір, у нього вже не було іншої мети, як тільки відшукати машину, на якій їхали Ковальови. В ньому боролись два почуття: він уже починав розуміти, яка велика небезпека, і йому хотілося, щоб Клава з батьками була вже не тільки по той бік Дінця, а й по той бік Дону, і водночас він був би щасливий, коли б зустрів Клаву ще тут.

Вони блукали по таборі, Ваня й Жора, шукаючи своїх краснодонців, як раптом від однієї з підвід хтось гукнув їх, і Олег Кошовий, їхній товариш по школі, засмаглий і, як вавжди, свіжий, акуратний, з виразом жвавої діяльності в усій його кремезній постаті і блискучих очах із золотавими віями, вже обіймав товаришів сильними, великими руками й міцно цілував у губи.

Вони натрапили на машину шахти № 1-біс із Вальком та Шевцовим, на підводи з Улею та ріднею Кошового і на той самий дитячий будинок, який вибрався з Краснодона зусиллями Вані та Жори й завідувачка якого тепер навіть не впізнала їх.

Розділ одинадцятий

У всій тій частині табору, куди вийшли Ваня й Жора і де панувала тверда, смаглява рука директора шахти № 1-біс Валька, був уже порядок: машини, підводи стояли окремо витягшись в лінії, скрізь були вириті щілини. Біля вантажної машини шахти лежав запас дров — кілька метрів хутірського тину, і тітонька Марина й Уля варили борщ із свіжої капусти з салом.

Він був справжній хазяїн, цей старий циган Валько. Захопивши своїх робітників та п'яťох хлопців-комсомольців, Валько важкою ходою, так люто позираючи з-під зрослих чорних брів, що люди розступались перед ним, попростував до самої переправи,

сподіваючись накласти свою тверду руку на все це діло.

Відтоді як Валько став наводити порядок, Олег був так само закоханий у Валька, як перед тим він був закоханий у Каюткіна, а ще якийсь час тому — в Улю.

Надзвичайна жадоба діяльності, бажання виявити всього себе, бажання втрутитися в життя людей, в їхню діяльність, щоб додати до неї щось своє, досконаліше, проворніше в обертанні і сповнене нового змісту, — ця духовна сила, яку він ще не цілком усвідомив, але яка охоплювала всю його істоту і становила основу його натури, оволоділа Олегом.

— Ой, і д-добре ж, Іване, що ми з тобою зустрілись! — трохи заникуючись, весело казав Олег, ступаючи поруч із Земнуховим за Вальком. — Добре, що ми зустрілись, бо я дуже скучив за тобою. Бачив? А ти кажеш — вірші! У-у, брат!.. — І Олег очима й пальцем кивнув поважливо в спину Валькові. — Еге, брат, головна сила в світі — сила організації! — говорив він, гостро поблискуючи очима в темно-золотавих віях. — Без неї, видно, найкраще й найпотрібніше діло розлазиться — от як плетена тканина, надірветься й розлазиться на ниточки. Але варто прикласти руку та волю — і...

— І гляди, тобі ж і пику наб'ють, — не обертаючись, сказав Валько.

І хлопці по заслугі оцінили його похмурий гумор.

Як на фронті, потрапивши до других ешелонів армії, важко судити про розміри й запеклість битви на передньому краї, так і на переправі, перебуваючи десь у глибокій її тилу, в останній черзі, не можна судити про справжній обшир лиха.

Що ближче вони підходили до переправи, то заплутані-шою й непоправнішою ставала рахуба тих, хто переправлявся, дужчало й загальне озлоблення: воно було вже таке застаріле й таке роз'ятрене, що навряд чи будь-яка сила могла вже його розрядити. Намагаючись якнайближче добутись до наплавного мосту, задні машини сунули на передні, а між ними йшли маси людей, і всі види транспорту були вже так тісно й непоправно переплутані між собою, стиснуті в найнеймовірнішій безладді, що не було вже ніякої змоги дати їм інший лад — лишалося тільки помалу посуватися вперед.

У нестерпній спеці, яка ще дужчала від тлуму, люди, обливаючись потом, були такі розпашілі, що здавалося, торкнувшись одне одного, вони можуть вибухнути.

Військові люди, що відали переправою, не спали вже багато діб, чорні від безсоння, від сонця, проти якого вони смажилися з ранку до вечора, від куряви, збиваної тисячами ніг та коліс, охриплі від лайки, з червоними повіками та спітнілими чорними руками, доведені до того ступеня нервової втоми, коли ніщо вже не держалося в цих руках, — все-таки не облишали своєї роботи.

Було цілком ясно, що нічого іншого, крім того, що робили ці люди, вже не можна зробити, але Валько таки зійшов униз, аж до виїзду на міст, і його хрипкий голос загубився серед інших голосів та гурчання машин.

Олег з товаришами, насилу пробравшись на берег, стояв і з напруженою увагою великої дитини, з виразом розчарування вражено дивився, як у цій куряві й спеці з берега, що обповз і розмішався в страхітливе місиво, одна по одній сунуть машини й

підводи, навантажені з верхом, і все йдуть та йдуть люди — спітнілі, брудні, люті, принижені, але йдуть, ідуть...

І тільки Донець, ця улюблена з дитинства ріка, па середню течію якої стільки разів у своїм житті їздили хлопці-школярі купатись та ловити рибу, тільки Донець, широкий, плавний у цих місцях, котив, як завжди, теплі каламутні води.

— Ні, все-таки хочеться комусь пику набити! — раптом сказав Віктор Петров, який із сумним виразом у сміливих очах дивився не на переправу, а на річку; він був з хутора Погорілого, виріс на цій ріці.

— Той-бо вже, напевне, переправився! — пожартував Ваня.

Хлопці пирснули.

— Бити треба не тут, а там,— холодно сказав Анатолій, кивнувши головою в узбецькій шапочці на захід.

— Цілком правильно,— підтримав його Жора.

І майже в ту ж мить, як він це сказав, пролунав крик:

— Літаки!

І раптом ударили зенітні гармати, задзвеніли кулемети, почувся рев моторів у небі й пронизливе наростаюче виття скинених бомб.

Хлопці впали на землю. Вибухи поблизу й десь далі стрясає все довкола, посипались грудки землі й тріски, і зразу, слідом за першою чергою літаків, промчала друга черга, за нею третя, і вищання та виття, і вибухи скинених бомб, вогонь зенітних гармат і кулеметів заповнили, здавалося, весь простір між степом і небом.

Але от літаки пройшли, люди стали підводитися з землі, і тут звідкілясь не дуже далеко, від хутора, де почували Жора та Ваня, чути стало округлі постріли гармат, і за мить, здіймаючи стовпи землі й трісок, у самому таборі з різким гуркотом почали рватися снаряди.

Люди, що підвелися з землі, деякі знов попадали, деякі повернули голови туди, де вибухали снаряди, тим часом не спускаючи з очей і переправу. І з облич та з поведження військових, котрі відали переправою, люди зрозуміли: сталося щось непоправне.

Військові, що пильнували переправу, презирнулись, мить постояли, немов прислухаючись: раптом один із них кинувся в бліндаж, біля самого спуску до наплавного мосту, а другий загукав уздовж берега, скликаючи команду.

Через хвилину військовий вибіг з бліндажа з двома шинелями через руку та речовими мішками в другій руці, які він тяг за лямки, і обидва військові та бійці комендантської команди, не шикуючись, кинулись бігцем по наплавному мосту, випереджаючи машини, що знову рушили до мосту й по мосту.

Те, що було далі, сталось так несподівано, що ніхто не міг би сказати, з чого все почалось. Якись люди з криком кинулись слідом за військовими. Почалось сум'яття між машинами й на самому узвозі: кілька машин разом ринули на понтон, зчепилися, почувся тріск, але хоч дорога була явно загороджена цими машинами, інші машини, задні, натискаючи на передні, страшенно ревучи моторами, валилися й далі в цю кашу

з машин на понтоні. Одна машина впала в воду, за нею друга, й готувалася падати третя, але водій сильним рухом руки прикував її на гальмі.

Ваня Земнухов, який з подивом поблимував короткозорими очима на те, що діється з машинами, раптом вигукнув:

— Клаво!

І метнувся до узвозу.

Так, ця третя машина, що замалим не впала у воду, була машина Ковальова, де поверх речей сиділи він сам, його дружина, дочка та ще якісь люди.

— Клаво! — знову крикнув Ваня, невідомо як опинившись біля самої машини.

Люди вистрибували з неї. Ваня простяг руку, і Клава зіскочила до нього.

— Кінець!.. К чортовій матері!..— сказав Ковальов так, що у Вані похололо серце.

Клава, руки якої він не зважився затримувати довше в своїх, скоса, не бачачи, дивилась на Ваню і вся тремтіла.

— Іти можеш? Скажи, можеш? — голосом, що зривався на плач, питав Ковальов дружину, яка, тримаючись рукою за серце, хапала ротом повітря, як риба.

— Залиш, залиш нас... тікай... вони вб'ють тебе...— белькотіла вона, задихаючись.

— Та що, що сталося? — спитав Ваня.

— Німці! — сказав Ковальов.

— Тікай, тікай, залиш нас! — повторювала Клавіна мама.

Ковальов, бризнувши сльозами, схопив Ваню за руку.

— Ваню! — сказав він, плачучи.— Врятуй їх, не кидай їх. Будете живі — до Нижньої Олександрівки, там у нас рідня... Ваню! У мене на тебе...

Знову загуркотіло, снаряд вибухнув біля самого узвозу, в місиві машин.

Люди з берега, військові й цивільні, лавиною мовчки ринули на понтони.

Ковальов, одпустивши Ванину руку, рвонувся до дружини, до дочки — видно, хотів попрощатись, та враз, в одчаї змахнувши руками, разом з іншими людьми побіг по наплавному мосту.

Олег з берега кликав Земнухова, але Ваня нічого не чув.

— Ходімо, поки нас не збили,— суворо, спокійно сказав він Клавіній мамі й узяв її під руку.— Ходімо в цей бліндаж. Чуєте? Клаво, йди за мною, чуєш? — суворо й ніжно говорив він.

Спускаючися в бліндаж, він іще встиг помітити, як бійці коло зеніток, гарячково пометушившись біля гармат, одняли від стволів якісь важкі частини й, тримаючи їх у руках перед собою, побігли на міст і згодом кинули важкі частини в воду. По всій річці, вище та нижче мосту, вплав перебирались люди й худоба. Але Ваня цього вже не бачив.

Його товариші, загубивши і його, і Валька, намагаючись не піддатись людському потокові, що ринув їм назустріч, бігли до того місця, де вони лишили свої підводи.

— Тримайтесь разом, ми повинні бути разом! — перший проштовхуючись між людей своїми сильними плечима, кричав Олег, озираючись на хлопців горючими, жовтими від злості очима.

Весь табір роївся і вже розпадався; машини сунули одна біля одної, ревучи моторами, а ті, що могли пробитись, подавалися вздовж берега, вниз по ріці.

На ту пору, як налетіли літаки, тітонька Марина, сівши навпочіпки, підкидала в огонь паліччя з тину, яке дядя Коля рубав артилерійським кинджалом. А Уля сиділа поруч на траві й, так задумавшись про щось своє, аж в обличчі її, десь у куточках губ і в тонкім вирізі ніздрів, позначились риси хмурної сили, дивилась, як Григорій Ілліч, сидячи на борту машини, обнявши голубооку дівчинку, яку він тільки що напував молочком, щось розповідав дівчинці на вухо, а дівчинка сміялась. Машина, круг якої бавились діти під доглядом своїх нянь та біля якої, байдужа до всього, сиділа завідувачка будинку, була метрів за тридцять від того місця, де розіклали вогнище. Підводи дитячого будинку, так само як і підводи Петрова й Кошового, стояли в ряді інших підвід.

Літаки наскочили так раптово, що ніхто не встиг побігти до щілин, викопаних поблизу, і всі кинулись тут-таки на землю. Уля, теж припавши до землі, почула, як, падаючи, виє бомба, як виття нарастає вихором, наче розширюється донизу. І в ту ж мить страшної сили, як розряд блискавки, різкий удар грянув, здавалось, не тільки над Улею, а в ній самій. Повітря із свистом прошуміло над нею, і на спину посипалась земля. Уля чула ревіння моторів у небі, і знов це виття, але вже далі, і все лежала так, припавши до землі.

Вона не тямала, коли встала і що підказало їй, що треба й можна встати. Але вона раптом побачила світ, який оточував її, і з самої глибини її душі вирвався жагучий звіриний зойк.

Не було перед нею ні машини шахти № 1-біс, ні Григорія Ілліча, ні тієї голубоокої дівчинки,— їх не було й ніде поблизу. На тому місці, де стояла машина, зяяла кругла воронка, розкидана, чорна, обпалена земля, а круг воронки в різних місцях валялись обвуглені уламки машини, понівечені трупи дітей, а за кілька кроків од Улі ворухився дивний, у червоній хустці, оцупок, вивалений у землю. В цьому оцупку вона впізнала верхню частину тулуба виховательки в дитячого будинку. А нижньої частини з тими гумовими ботами, надягненими просто на панчохи, не було ніде,— її взагалі вже не було.

Хлопчик років восьми, з натугою пригинаючи до землі голову, а ручки закинувши назад, немовби він збирався стрибнути, крутився на місці, притупуючи ніжкою, і верещав.

Не тямлячи себе, Уля кинулась до хлопчика, хотіла обійняти його, але хлопчик, не змовкаючи, затріпотів їй у руках. Вона підняла йому голову і побачила, що обличчя в хлопчика здулось пухирем-набряком і вичавлені білі очі вилізли

8 ОрбіТ.

Уля припала до землі й заридала.

Все тікало довкола, та Уля вже нічого не бачила й не чула. Вона отямилась тільки, коли Олег Кошовий опинився біля неї. Він щось казав, і великою рукою гладив її по волоссю, і, здається, намагався підвести її, а вона все ридала, затуливши обличчя

руками. Звуки гарматної стрілянини й розриви снарядів, далеке стукотіння кулемета сягали її слуху, але все це вже було байдуже.

І раптом вона почула, як Олег дуже юним, гучним голосом з дрожем промовив:
— Німці...

І це дійшло до її свідомості. Вона перестала плакати й випросталася. В одну мить вона впізнала Олега й усіх товаришів, що стояли біля неї, Вікторового батька, дядю Колю, Марину з дитиною на руках, навіть діда, що віз Олега та його рідних,— не було тільки Вані Земнухова та Валька.

Всі ці люди з чудним виразом напружено дивилися в один бік, і Уля теж подивилась туди. Там уже не лишилося нічого від табору, що тільки-но оточував їх. Перед ними лежав одкритий, залитий сонцем яскравий степ під розпеченим небом, у тьмяному білому блиску. І в цьому білому тьмяному блиску повітря по яскравому степу сунули просто на них розмальовані під колір деревної жаби німецькі зелепі танки.

Розділ дванадцятий

Німці взяли Ворошиловград 17 липня, о 2-й годині дня, після запеклого бою на дослідному сільськогосподарському полі, де одна з армій Південного фронту виставила бупа заслін, який поліг у цьому бою з дужчими силами противника. Ті, хто лишився в живих, відступали з боями по колії залізниці майже до станції Верхньодуванна, поки останній солдат не ліг у донецьку землю.

На той час усі, хто міг і хотів вийти з Краснодона й ближніх районів, пішли чи виїхали на схід. Але в далекому Біловодському районі, не знаючи обставин справи й не маючи транспорту, затрималась велика група учнів восьмого й дев'ятого класів Краснодонської школи імені Горького, що перебувала в районі на польових роботах.

Вивезти цю групу учнів відділ народної освіти доручив учительці цієї ж таки школи, викладачці російської літератури, Марії Андріївні Борц, яка народилась на Донбасі й добре знала місцеві умови, жінці енергійній і особисто зацікавленій в успіху справи: між учнями була її дочка Валя.

Щоб вивезти цю групу учнів, потрібна була тільки одна вантажна машина, але Марія Андріївна дістала доручення, коли вже ніякого транспорту не можна було роздобути. Вона добиралась до радгоспу з усякими okazіями і згаяла на це більше доби. Змучена тяжкою дорогою та душевним болем за долю дочки-комсомолки і всіх учнів, вона розридалась від хвилювання, що душило її, та від почуття подяки, коли директор радгоспу, який з неймовірним напруженням усього транспорту евакуював майно радгоспу, охрипнувши від лайки, не спавши і не голившись вже кілька діб, віддав, не сперечаючись, Марії Андріївні останню вантажну машину.

Хоч про тяжке становище на фронті добре знали в Біло-водському районі, аж до приїзду Марії Андріївни учні з властивою юності безтурботністю й вірою в те, що дорослі вчасно подбають про них, перебували в тому збуджено-веселому настрої, який завжди створюється, коли збирається багато молодих людей на лоні вільної, чудової природи, коли між ними невимушено виникають дружні, романтичні стосунки, що звичайно зав'язуються між молодими людьми.

Марія Андріївна не стала передчасно бентежити учнів і приховала від них справжнє становище. Але з нервової стурбованості та квапливості, з якою їх збирали, щоб рушати додому, учні зрозуміли, що сталося щось серйозне й погане. Настрій зразу впав, кожен подумав про домівку і про те, що з ними буде далі.

Валя Борц, дівчина рано розвинена, з порослими черв'яковим пушком дуже засмаглими руками й ногами, в яких ще було щось дитяче, з очима темно-сірими, в темних віях, незалежними й холоднуватими своїм виразом, з ясно-русявими, золотавими косами та повними яскравими губами гордовитої складки, заприятелювала за час роботи в радгоспі з учнем їхньої школи Стьопою Сафоновим, невеличким, білоголовим, кирпатим, веснянкуватим хлопчиком з живими, як кажуть, кмітливими очима.

Валя була в дев'ятому класі, а Стьопа у восьмому, і це могло б стати завадою в їхній дружбі, якби Валя дружила з дівчатами,— а Валя не дружила з дівчатами,— і коли б серед хлопців був який-небудь, хто їй подобався, але їй ніхто не подобався. Вона багато читала, добре грала на піаніно, своїм розвитком вона вирізнялася серед подруг і сама знала про це і звикла до поклоніння однолітків-юна-ків. Стьопа Сафонов підійшов їй не тому, що вона йому подобалась, а тому, що він її забавляв; він був справді кмітливий і душевний хлопець, що ховалось в нього під дитячими пустощами, вірний товариш і страшенний базіка. І саме тому, що сама Валя була небалакуча, нікому, крім щодепника, не звіряла таємниць, мріяла про подвиги,— вона, як і всі, хотіла стати льотчицею,— і в думках своїх уявляла свого героя теж як людину подвигу, Стьопа Сафонов забавляв її своїм базіканням та невичерпними вигадками.

Вперше Валя зважилась на серйозну розмову з ним і спитала, що він робитиме, коли до Краснодона таки прийдуть німці.

Вона дивилась на нього холодно темно-сірими очима, які в себе не допускали, дуже серйозно, допитливо, і Стьопа, безтурботний хлопчик, котрий захоплювався зоологією та ботанікою і завжди роздумував про те, як він буде славнозвісним ученим, і ніколи не думав, що він робитиме, коли прийдуть німці,— так само, не замислюючись, сказав, що він вестиме з німцями непримиренну підпільну боротьбу.

— Це не базікання? Це правда? — холодно спитала Валя.

— Чому ж базікання? Звичайно ж, правда! — не задумуючись одказав Стьопа.

— Поклянись...

— Ну, клянусь... Звичайно ж, клянусь... А що ж нам інакше робити? Адже ми комсомольці? — здивовано підвівши брови, питав білоголовий Стьопа, задумавшись нарешті над тим, про що його питали.— А ти? — з цікавістю звідався він.

Валя наблизила губи аж до його вуха й зловісно шепнула:

— Клянусь-сь...

Потім, припавши губами до самого вуха, раптом пирхнула, як конячка, так, що в нього мало не луснула барабанна перетинка, й сказала:

— Все-таки дурень ти, Стьопко! Дурень і базіка! — І втекла.

Вони виїхали проти ночі. Ряба пляма світла приглушених фар бігла перед машиною

по степу. Величезне темне в зорях небо розіп'ялось над ними, і такою свіжістю віяло із степу — сіном пахло, хлібами, що вже достигали, медом, полином; туге й тепле повітря било в обличчя, і якимось не вірилося, що, можливо, дома їх ждуть німці.

В машині було повно школярів. Коли б це іншим часом, вони співали б цілу ніч, гукали б у степ, сміялися б, цілувалися б де-небудь нишком у кутку. Тепер усі їхали зібгавшись, мовчазні, зрідка тихенько обмінюючись сторонніми репліками. Незабаром, більшість задрімала на своїх речах, припавши одне до одного, погойдуючи головами на вибоях.

Валя й Стьопа сиділи в машині позаду всіх,— їх призначили за днювальних. Стьопа теж почав був куняти, а Валя, сидючи на рюкзаку, все дивилась перед себе в степ, у пільму. Повні губи її, з цим гордовитим виразом, тепер, коли її ніхто не бачив, стулились ображено й по-дитячому сумно.

От і не взяли її до льотної школи. Скільки разів домогалась вона, а їй відмовили, дурні. Не поталанило їй у житті. Що чекає її тепер? Стьопка — балакун. Звісно, вона працювала б у підпіллі, але як це робиться і хто цим відає? І що буде з батьком,— Валин батько був єврей,— і що буде з їхньою школою? Скільки сили в душі, навіть покохати нікого не встигла, і от який підсумок життя. У житті таки не поталанило. Валі не пощастить виявити себе перед людьми, виділитися, здобути слави, людського поклоніння. Сльози закипали в її очах. Це були такі хороші сльози,— їй сповнилося сімнадцять літ,— це були не черстві, себелюбні, а дівочі некорисливі мрії сильної натури.

Їй раптом вчувся за спиною дивний звук, такий, ніби кішка, стрибнувши, вчепилася в задню стінку машини.

Вона швидко обернулась — і здригнулась.

Чи то хлопчик, чи то невеличкого зросту парубійко в кепці, худенький, чіпкий, ухопившись обома руками за борт машини і вже налігши животом, підіймав ногу, щоб зовсім перелізти в кузов, і швидко оглядаючи все, що побачив.

Чи не хоче він поцупити щось? Чого йому, власне кажучи, треба? Валя інстинктивно простягла руку, щоб зіпхнути його з машини, потім роздумала і, щоб уникнути переполоху, вирішила розбудити Стьопу.

Але цей хлопець чи парубійко, напрочуд швидкий і моторний, був уже в машині. Він сидів поряд з Валею і, наблизивши своє обличчя з сміхотливими очима до самого її обличчя, притулив до губ пальця. Хлопець, мабуть, не знав, з ким має справу. Ще одна мить, і йому було б дуже погано, але в цю ж мить Валя встигла роздивитись його. Це був юнак її віку, в збитій на потилицю кепці, з обличчям давно не вмиваним, але сповненим виразу благородної хлоп'ячої відваги, з очима, що сміялись і виблискували в пільмі. Ця мить, протягом якої Валя роздивлялась хлопчика, привернула дівчину до нього.

Валя не ворухнулась, не подала голосу. Вона дивилась на хлоп'яка з тим незалежним холоднуватим виразом, який завжди з'являвся на її обличчі, коли вона бувала не сама.

— Що за машина? — пошепки спитав хлопець, схилившись до її обличчя.

Тепер вона могла краще розгледіти його. В хлопця було трохи кучеряве, мабуть, цупке волосся, сильна, грубувата складка губ, тоненьких, випнутих уперед, — здавалось, під губами трохи припухло.

— А що? Не ту подали, якої ти чекав? — холодно відповіла Валя теж пошепки.

Він усміхнувся:

— Моя в капітальному ремонті, а я так стомився, що... — він махнув рукою з виразом: "Мені, мовляв, однаково".

— Пробачте, спальні місця всі зайняті, — сказала Валя.

— Я шість діб не кимарив, годинку перетерплю, — сказав він з дружньою одвертістю, не ображаючись на неї.

Тим часом він хутко оглядав усе, що потрапляло в поле його зору, намагаючись розглянути в темряві обличчя.

Кузов машини кидало на ходу, Валя і цей хлопець зму-

шені були часом хапатися за борт машини. Рука Валина якось упала на його руку, але Валя зразу ж забрала свою, а хлопець рвучко підвів голову й уважно поглянув на неї.

— Це хто спить? — спитав він, наблизивши обличчя до білявої голови Стьопи, що метлялася з боку на бік. — Стьоп-ка Сафонов! — сказав він раптом не пошепки, а на повний голос — Знаю тепер, що за машина. Школа Горького? їдете з Біловодського району?

— Звідки ти знаєш Стьопу Сафонова?

— Ми в балці познайомились коло струмка.

Валя почекала розвитку подій, але хлопець більше нічого не сказав.

— Що ви робили коло струмка в балці? — спитала вона.

— Жаб ловили.

— Жаб?

— Точно.

— Навіщо?

— Спочатку я думав, що він їх ловить, щоб сомів ловити, а виявилось, він ловив їх, щоб різати — І хлопець засміявся, явно кепкуючи з дивних занять Стьопки Сафонова.

— А потім що? — спитала вона.

— Я його вговорив піти сомів ловити, і ми пішли на ніч, я спіймав двох, одного маленького, на фунт, а другого нічого собі, а Стьопка нічого не спіймав.

— А потім?

— Я вговорив його покататися зі мною на світанку, він послухався, виліз увесь синій та й каже: "Я, — каже, — закоцюб, як обскубаний півень, і вуха, — каже, — в мене повні води холодної!" — І парубчак пирхнув. — Ну я його навчив, як зразу зігрітись і вилити воду з вух.

— А як це?

— А одне вухо затулиш і стрибаєш на одній нозі й кричиш: "Катерино, душко, вилий

воду з вушка!" Потім друге вухо й знову кричиш.

— Тепер я розумію, як ви подружили,— сказала Валя, ледь повівши бровою.

Але він не зрозумів захованої в її словах іронії, раптом став серйозним і подивився вперед, у пільму.

— Пізенько ви,— сказав він.

— А що?

— Думаю, сьогодні вночі або завтра вранці в Краснодоні будуть німці.

— А що ж, як німці? — спитала Валя.

Чи то вона хотіла випробувати цього хлопця, чи то кортіло показати, що не боїться німців,— Валя сама не відала,

4 5—285

97

навіщо так сказала. Він хутко підвів на неї світлі очі з прямим і сміливим виразом і, знову опустивши їх, нічого не відповів.

Валя відчула в душі несподіване вороже почуття до нього. І — дивна річ — він відчув це й примирливо мовив:

— Тікати ж нікуди.

— А навіщо тікати? — сказала вона йому на зло.

Але хлопець не хотів перечити й знову сказав примирливо:

— І то правда.

Йому слід було б просто назвати себе, щоб задовольнити її цікавість, і відносини їх зразу б налагодились. Та він або не здогадувався про це, або не хотів себе називати.

Валя гордовито мовчала, а він став куняти, але при кожному поштовху машини й при кожному навмисному чи ненавмисному русі Валі він враз підводив голову.

В пільмі вже вирізнялись будівлі на околиці Краснодо-на. Машина загальмувала коло першого переїзду, не доїжджаючи парку. Ніхто не охороняв переїзду, шлагбауми були підняті, і ліхтар не світився. Машина загуркотіла на помості, брязнули рейки.

Хлопець стрепенувся, щось помацав біля пояса під курткою, недбало надягнуеною на брудну гімнастерку з одірваними гудзиками, і сказав:

— Звідси дійду... Спасибі за добрість.

Він підвівся, і Валі здалося, що у випнутих кишнях його куртки і штанів лежить щось важке.

— Не хотів Стьопку будити,— сказав він, знову наблизивши до Валі усмішливі та сміливі очі.— А прокинеться, скажи, що Сергій Тюленін просить його зайти.

— Я не поштова контора й не телефонна станція,— сказала Валя.

Щира прикрість відбилась на обличчі Сергія Тюленіна. Він так засмутився, що не знайшов, що відповісти, губи його, здавалося, ще більше припухли. І, не сказавши й слова, він зіскочив з машини й зник у пільмі.

І Валі раптом стало сумно, що вона так засмутила його. Найприкріше було те, що, сказавши так, вона вже й справді не могла розповісти все це Стьопі й виправити несправедливість проти цього відважного хлопця, який несподівано виник і

несподівано зник. Так він і запам'ятався їй із тими усмішливими очима, які після її грубих слів стали печальними, із тими немовби припухлими тонкими губами.

Все місто лежало в п'ятмі, ніде — в жодному з вікон, ні в пропускних будках біля шахт, ні на переїздах — не видно було навіть проблеску світла. В простиглому повітрі

тхнуло тліючим вугіллям з шахт, які ще куріли. Жодної людини не видно було на вулицях, і так дивно було не чути звичного гамору праці в районах шахт і на залізничній вітці. Лише гавкали собаки де-не-де.

Серьожка Тюленін безшумною, хуткою котячою ходою простував вздовж залізничної вітки, дійшов до чималого пустиря, де в звичайну пору шумував базар, обминув той пустир і, майнувши повз темні халупки Лі Фан-чі, що зліпилися, мов стільники, оточені вишнями, тихо підступив до мазанки свого батька, яка біліла серед таких самих глиняних, але не білених, укритих соломною надвірних хижок-прибудов.

Тихенько причинивши за собою хвіртку, озирнувся, шмигнув у комірчину, — темрява не заважала йому, бо він добре знав батькове господарство, і за хвилину вже був з лопатою на городі, біля кущів акації, що темніли вздовж тину.

Він викопав ямку між двох кущів, досить глибоку, — ґрунт був пухкий, — і повикладав на дно її з кишень штанів та курточки кілька гранат "лимонок" та два пістолети-бра-унінги з патронами до них. Кожна з цих речей окремо була вгорнена в ганчірку, і він так їх і поклав у ганчірках. Після того він засипав ямку землею, розпушив та розрівняв ґрунт руками, щоб вранішнє сонце, підсушивши землю, приховало сліди його роботи, акуратно обтер лопату полою куртки і, повернувшись у двір та поставивши лопату на місце, тихо постукав у двері мазанки.

Брязнула клямка дверей з кімнати в сіни, і мати, — він упізнав її по важкій ході, — човгаючи босими ногами по долівці, підійшла до надвірних дверей.

— Хто? — спитала вона заспаним тривожним голосом.

— Відчини, — тихо озвався він.

— Господи боже мій! — збуджено шепнула мати. Чути було, як вола, хвилюючись, не могла намацати заціпки тремтячою рукою. Але ось двері одчинились.

Серьожка переступив поріг і, відчуючи в темряві теплий знайомий дух заспаного тіла матері, обійняв велике рідне тіло й припав головою до її плеча. І так вони мовчки трохи постояли в сінях, обнявшись.

— Де тебе носило? Ми думали, може, евакуювався, може, вбитий! Усі вже вернулись, а тебе нема. Хоч би передав з ким, що з тобою, — буркотливо зашепотіла мати.

Кілька тижнів тому Серьожку з багатьма підлітками га жінками вирядили з Краснодона, як виряджали і з інших районів області, копати окопи й будувати укріплення на підступах до Ворошиловграда.

4*

99

— Затримався у Ворошиловграді, — сказав він звичайним своїм голосом.

— Тихше... Діда розбудиш, — сердито буркнула мати. "Дідом" вона звала свого

чоловіка, Серьожчиного батька. В них було одинадцятро дітей, і вони мали вже онуків такого ж віку, як Серьожка.— Він тобі всипле!..

Серьожка пропустив це зауваження повз вуха: віп знав, що батько ніколи вже йому не всипле. Батька, старого вибійника, скалічила сливе на смерть вантажена вугіллям вагонетка, що зірвалася з причепа, на Анненськiм руднику, на станції Алмазній. Двожильний старий вижив і після того немало ще попрацював на всяких наземних роботах, але в останні роки його зовсім скарлючило. Він ледве рухався і навіть, коли сидів, підставляв під плече спеціально зроблену з м'якою шкіряною оббивкою ковiньку, бо тіла його зовсім не держав поперек.

— їсти хочеш? — спитала мати.

— Хочу, та сил немає, в сон кидає.

Навшпиньках пройшов Серьожка через прохідну кімнатку, де хрiпiв батько, до світлиці, де спали дві старші сестри — Даша з пiвтора річної дитиною,— її чоловік був на фронті,— і улюблена, молодша з сестер, Надя.

Крім цих сестер, у Краснодоні жила ще окремо від родини сестра Феня з дітьми; чоловік її теж був на фронті. А інших дітей Гаврила Петровича та Олександрі Василівни життя розкидало по всьому світу.

Серьожка пройшов у цю душну кімнату, де спали сестри, добрався до ліжка, покидав куди попало свою одержу, лишившись у самих трусах, і ліг поверх ковдри, не думаючи про те, що він не мився цілий тиждень.

Мати, човгаючи босими ногами по долівці, ввійшла до кімнати й, намацавши однією рукою цупку його кучеряву голову, другою підсунула йому до рота чималий окраєць свіжого запашного домашнього хліба. Він схопив хліб, поцілував руку матері і, не вважаючи на втому, збуджепо дивлячись у пiтьму гострими очима, заходився жадібно жувати цей чудовий пшеничний окраєць.

Яка незвичайна була ця дівчина на грузовику! А вже характер! А які очі! Але їй він не сподобався, це факт. Коли б вона знала, що він пережив за ці дні, чого зазнав! Якби можна поділитись цим хоча б з однією людиною на світі! Але як добре дома, як це славно опинитися в своїй постелі, в обжитій світлиці, поміж рідних, і жувати цей запашний пшеничний хліб домашньої материнської випічки! Здавалось, ледве торкнеться він постелі, засне як убитий і спатиме щонайменше дві доби вряд, але заснути неможливо без того, щоб хоч хто-небудь не дізнався, що він пережив. Якби те дівчисько із своїми косами дізналось! Ні, він добре зробив, нічого не сказавши. Бог знає, чиє це дівча і що воно таке! Можливо, розповість він усе завтра Стюпці Сафонову і, до речі, дізнається в нього, що це за дівчина. Але Стюпка — базікало. Ні, він розповість усе тільки Віть-ці Лук'янченкові, якщо той не виїхав... Але навіщо ж чекати до завтра, коли все, геть усе можна розповісти зараз же сестрі Наді!

Серьожка безшумно зіскочив з койки й опинився край ліжка сестри з цим шматком хліба в руці.

— Надю... Надю...— тихо кликав хлопець, сівши на ліжко біля сестри і пальцями поштовхуючи її в плече.

— Га?.. Що?..— злякано спитала вона спросоння.

— Тсс...— Він приклав свої немиті пальці до її губ. Але вона вже впізнала й, підвівшись, обняла його голими гарячими руками й поцілувала кудись в ухо.

— Серьожко... живий... Любий братику... живий...— шепотіла вона щасливим голосом. Обличчя її не видно було, але Серьожка уявляв щасливий усміх на обличчі з маленькими, рум'яними зі сну вилицями.

— Надю! Я з самого тринадцятого числа ще не лягав, з самого тринадцятого з ранку й до сьогоднішнього вечора все в бою,— схвильовано говорив він, жуячи в темряві хліб.

— Ой ти! — пошепки вигукнула Надя, торкнула його за руку й у спідній сорочці сіла на постелі, підібгавши ноги.

— Наші всі загинули, а я вибрався. Ще не всі загинули, коли я йшов, чоловік п'ятнадцять було, а полковник, бач, каже: "Іди, чого тобі пропадати". Сам він був уже весь у бинтах, у крові. "Нам,— каже,— однаково гинути, а тобі навіщо?" Я й пішов... А тепер уже, я думаю, нікого в живих нема.

— Ой ти-и...— з жахом прошепотіла Надя.

— Я, перед тим як піти, взяв саперну лопату, позносив зброю з убитих в окопчик, там, за Верхньодуванною,— два горбочки там, гайок ліворуч, місце примітне,— позносив гвинтівки, гранати, револьвери, патрони і все закопав, а потім пішов. Полковник мене поцілував, каже: "Запам'ятай, як звуть мене,— Сомов. Сомов, Микола Павлович. Коли,— каже,— німці відійдуть або ти до наших потрапиш, відпиши в Горьковський військкомат, щоб повідомили родину й кого слід, що, мовляв, загинув з честю..." Я сказав...

Серьожка замовк і, стримуючи дихання, їв мокрий солоний хліб.

— Ой ти-и...— схлипувала Надя.

Так, багато, мабуть, пережив її братик. Вона вже й не пам'ятала, коли він і плакав, літ із семи,— отакий кремінець.

— Як же ти потрапив до них? — спитала вона.

— А от як потрапив,— сказав він, знову пожвавішавши, і з ногами заліз на ліжко до сестри.— Ми ще укріплення кінчали, а наші відійшли, зайняли тут оборону. Всі краснодонці — по домівках, а я до одного старшого лейтенанта, командира роти,— прошу зачислити мене. Він каже: "Без командира полку не можу". Я кажу: "Поможіть". Дуже став просити, тут мене один старшина підтримав. Бійці сміються, а він — хоч би що. Поки ми тут сперечались, почала бити артилерія німецька,— я до бійців у бліндаж. Вони до ночі не відпускали мене, жаліли, а вночі звеліли йти, а я відліз од бліндажа й лишився десь лежати за окопом. Ранком німці пішли наступати, я назад в окоп, узяв у вбитого бійця гвинтівку й давай стріляти, як і всі. Тут ми кілька діб усе відбивали атаки, мене вже ніхто не проганяв. Потім полковник упізнав, сказав: "Якби ми самі не смертники, зачислили б тебе в частину, та,— каже,— жалко, тобі ще жити її жити". Потім засміявся, каже: "Вважай себе ніби за партизана". Так я з ними й відступав майже до самої Верхньодуванної... Я фріців бачив, як оце тебе,— сказав він страшно

пониженим, свистячим шепотом.— Я двох сам убив... Може, й більше, а двох — сам бачив, що вбив,— додав він, скрививши тонкі губи.— Я їх, гадів, буду тепер скрізь убивати, де не побачу, згадаєш моє слово...

Надя знала, що Серьожка говорить правду,— і те, що вбив двох фріців, і що буде ще вбивати їх.

— Пропадеш ти,— мовила вона в страсі.

— Лучче пропасти, ніж їм чоботи лизати чи просто так небо коптити.

— Ай-я-яй, що з нами буде! — у відчаї зітхнула Надя, з новою силою уявивши собі, що чекає їх уже завтра, може, цієї ночі.— У нас у госпіталі понад сто поранених, таких, що лежать. З ними й лікар лишився, Федір Федорович. От ми ходимо коло них та все трусимось, повбивають їх німці! — з тугою сказала вона.

— Треба, щоб їх жителі порозбирали. Як же ви так? — схвилювався Серьожка.

— Жителі! Хто тепер знає, хто чим диха? У нас, на "Шанхаї" он, кажуть, якийсь невідомий чоловік ховається у Гната Фоміна, а хто його знає, що за чоловік? Може, від німців, усе заздальгідь виглядає? Фомін доброго чоловіка переховувати не стане.

Гнат Фомін був один із шахтарів, за свою роботу не раз премійований та відзначений у газетах. Тут, у селищі, віл з'явився на початку тридцятих років, коли багато невідомих людей з'явилося у Краснодарі. як і в усьому Донбасі, і побудувалось на "Шанхаї". І всякі чутки ходили про нього, про Фоміна. Про це й говорила зараз Надя.

Серьожка позіхнув. Тепер, уже все розповівши і доївши хліб, він відчув себе остаточно вдома, і йому захотілося спати.

— Лягай, Надю...

— А я й не засну тепер.

— А я засну,— сказав Серьожка й перебрався на своє ліжко.

І тільки він торкнувся подушки, перед ним постали очі цієї дівчини на вантажній машині. "Все одно я тебе знайду",— сказав їй Серьожка, всміхнувся, і все перед ним і в ньому самому поринуло в пітьму.

Розділ тринадцятий

Як би ти повівся в житті, читачу, коли в тебе орлине серце, повне відваги, сміливості, жадоби подвигу, але сам ти ще малий, бігаєш босоніж, ноги в тебе порепались, і в усьому, геть у всьому, до чого поривається твоя душа, людство ще не зрозуміло тебе?

Серьожка Тюленін був наймолодший у сім'ї і ріс, як трава на степу. Батько його, родом з Тули, вийшов на заробітки в Донбас іще хлопчиком і за сорок літ шахтарської праці набув тих рис наївної, самолюбної, деспотичної гордості своєю професією, які жодній з професій не властиві в такій мірі, як морякам та шахтарям. Навіть після того, як зовсім підтоптався, він усе ще думав, Гаврило Петрович, що він у домі головний. Ранками він будив усіх, бо за старою шахтарською звичкою прокидався ще вдосвіта і йому було нудно самому. А коли б йому й не було нудно, однаково будив би всіх, бо починав його душити кашель. Кашляв він з моменту пробудження не менше години, задихався од кашлю, харкав, відпльовувався, і щось страшно хрипіло, свистіло н

дудніло йому в грудях, як у зіпсованій фісгармонії.

А після того він цілий день сидів, зіпершись плечем на свою обиту шкірою рогату ковіньку, кістлявий і худий, з довгим носом горбинкою, що був колись великим, м'ясови-тим, а тепер став таким гострим, що ним можна було б розрізувати книги, з запалими щоками, порослими цупкою сивуватою щетиною, з величезними, прямими, войовничими вусами, які, зберігаючи первісну пишність під ніздрями,

поступово сходили до крайньої пружної тонкості одного волоса й стирчали в різні боки, як списи.— з очима вицвілими й пронизливими під дуже кущуватими бровами. Так він сидів то в себе на ліжку, то на порозі мазанки, то на колоді біля сарайчика, зіпершись на свою ковіньку, і всіма командував, усіх повчав, різко, уривчасто, грізно, заходячись кашлем так, що хрипіння, свистіння й дудніння чути було по всьому "Шанхаю".

Коли людина ще в нестарому віці втрачає працездатність більш як наполовину, а потім і зовсім впадає в такий-от стан, спробуйте лишень виростити, навчити професії і пустити в діло трьох парубків та вісім дівок, а всього одинадцять Душ!

І навряд чи здужав би те Гаврило Петрович, якби не Олександра Василівна, дружина його, могутня жінка з орловських селянок, із тих, кого називають на Русі "бой-ба-ба",— справжня Марфа Посадниця. Була вона ще й зараз нерушимо дужа й не знала хвороб. Не знала вона, правда, й грамоти, але, якщо треба було, могла бути й грізна, і хитра, і мовчазна, і промовиста, і лиха, і добра, і лестива, і спритна, і в'їдлива, і якщо хто-небудь через недосвідченість заводив з нею сварку, дуже швидко дізнавався, почім ківш лиха.

І от усі десятеро старших уже були при ділі, а Серьожка, наймолодший, хоч і вчився, а ріс, як трава на степу: не знав свого одягу та взуття,— все це перероблялося, перешивалося в десятий раз після старших, і був він загартований на всіх сонцях, і вітрах, і дощах, і морозах, і шкіра в нього на ступнях зашкарубла, як у верблюда, і хоч би які каліцтва та поранення завдавало йому життя, все на ньому заростало миттю, наче в казкового багатиря.

Та й батько, що хрипів, свистів, дуднів на нього більше, ніж на будь-кого з дітей своїх, любив його більше, ніж кого іншого.

— Відчайдушний який, га? — втішливо казав він, погладжуючи свій страшний вус— Правда, Шурко? — Шурка — це була шістдесятилітня подруга його життя, Олександра Василівна.— Ти бачиш, га? Ніякого бою не боїться! Зовсім, як я малюком, га? Кха-кха-кхара-кха...— І він знову кашляв і дуднів до запаморочення.

У тебе орлине серце, але ти малий, погано вдягнений, ноги в тебе порепались. Як би ти повівся в житті, читачу? Звичайно, ти насамперед вчинив би подвиг? Але хто ж у дитинстві не мріє про подвиг,— не завжди щастить його здійснити.

Якщо ти учень четвертого класу й випускаєш на уроці арифметики з-під парти горобців, це не здобуде тобі слави.

Директор — уже котрий раз! — викликає батьків, тобто маму Шурку, шістдесяти років... "Дід" Гаврило Петрович,— з легкої руки Олександри Василівни всі діти зуть

його дідом,— хрипить і дуднить і радий би дати тобі потиличника, та не може дотягтися і тільки люто стукає ковінькою, якою навіть не може пожбурити в тебе, бо вона підтримує його висхле тіло. Але мама Шурка, повернувшись зі школи, дає тобі замашного ляпаса, який палає на щоці й на вусі кілька діб,— з роками сила мами Шурки тільки дужчає.

А товариші? Що товариші! Слава, недарма кажуть,— дим. Назавтра твій подвиг з горобцями вже забуто.

У вільну пору літа можна дійти, щоб став ти чорніший за всіх, краще за всіх пірнав та плавав і спритніше за всіх ловив руками линків під корчами. Можна, побачивши зграйку дівчат, що йдуть понад річкою, розігнатися з берега, пружно відштовхнутись від урвистого краю, смаглявою ластівкою пролетіти над водою, пірнути і в той момент, коли дівчата, вдаючи, що їм байдуже, цікавенько чекають, коли ж ти виринеш, спустити під водою труси й несподівано впливти нагору попкою, білою рум'яною попкою, єдиним незасмаглим місцем на всьому тілі.

Ти на мить відчуваєш задоволення, побачивши, як мигтять рожеві п'яти й розмаїні платтячка мовби вітром зметених дівчаток, що пирхають на бігу в долоньки. Ти дістанеш змогу недбало сприйняти захоплення хлопців-однолітків, що загоряють разом з тобою на піску. Ти на всі часи завоюєш поклоніння зовсім маленьких хлоп'ят, які будуть ходити за тобою зграями, в усьому наслідувати тебе й скорятися кожному твоєму слову чи рухові пальця. Давно вже минули часи римських цезарів, але хлопчаки тебе обожають.

Та цього тобі, звісно, замало. І одного дня, що нічим немовби не відрізняється од інших днів твого життя, ти зненацька вистрибуєш з другого поверху школи на подвір'я, де всі учні школи захоплені звичайними в час перерви невинними розвагами. В польоті ти відчуваєш коротку, як мить, пронизливу втіху — і від самого польоту, і від дикого, повного жаху і zarazом бажання заявити про себе в світі, вищання дівчаток віком від першого класу до десятого. Але все інше несе тобі тільки розчарування й злигодні.

Розмова з директором дуже прикра. Явно йде до того, що треба виключать зі школи. Ти змушений грубіянити директоріві, бо ти винен. Уперше директор сам приходить до мазанки твоїх батьків на "Шанхаї".

— Я хочу знати, як живе цей хлопчик. Я хочу, нарешті, знати причини всього цього,— каже він значливо й чемно. І в голосі його звучить докір батькам.

А батьки — мати. з м'якими, круглими руками, що їх не знає вона куди подіти, бо тільки-но тягала ними з печі чавуни і руки чорні від сажі, а на матері немає навіть фартуха, щоб витерти їх, та батько, вкрай розгублений, принішклий, він намагається підвестись перед, директором, спираючись на свою ковіньку,— батьки дивляться на директора так, ніби вони й справді в усьому винні.

А коли директор іде собі, вперше ніхто не лає тебе, від тебе начебто всі одвертаються. "Дід" сидить, не дивлячись на тебе, і тільки часом крекче, і вуса в нього зовсім но войовничі, а досить похмурі вуса людини, вельми пошарпаної життям. Мати все клопочеться по господарству, човгає ногами по долівці, грюкає то там, то тут, і

раптом ти бачиш, як, схилившись до челюстей варистої печі, вона крадькома витирає сльозу чорною від сажі, прекрасною, старечою, круглою рукою своєю. І вони немов кажуть йому всім виглядом своїм, батько та мати: "Ти придивись лишень до нас, ти придивись, придивись до нас, хто ми, які ми І"

І ти вперше помічаєш, що старі батьки твої давно вже не мають у що вбратися до свят. Протягом майже всього життя не їдять вони за одним столом з дітьми, а їдять окремо, щоб їх не було видно, бо не їдять вони нічого, крім чорного хліба, картоплі та гречаної каші, аби тільки дітей одного по одному звести на ноги, аби тепер ти, наймолодший у родині, став освіченим, став людиною.

І сльози матері пронизують твоє серце, а батькове обличчя вперше здається тобі значущим і печальним, і те, що він хрипить, дуднить, це зовсім не смішно — це трагічно.

Гнів та презирство тремтять у ніздрях у сестер, коли то одна, то друга метне раптом на тебе погляд поверх плетіння. І ти грубіяниш батькам, грубіяниш сестрам, а вночі не можеш спати, тебе гризе водночас і почуття образи, й свідомість своєї злочинності, і ти беззвучно витираєш немитою долонькою дві скупі сльозинки, що викотились на твої маленькі тверді вилиці.

А після цієї ночі виявляється, що став ти доросліший.

Серед ряду печальних днів загального мовчання та осуду перед твоїм зачарованим поглядом відкривається світ казкових, неймовірних подвигів.

Люди пропливають двадцять тисяч льє попід водою, відкривають нові землі; вони опиняються на безлюдних островах і все створюють собі наново власними руками; вони сходять на найвищі верховини світу; люди потрапляють навіть на місяць; вони борються із страшними штормами в океанах, видираючись на розгойдуванні вітром щогли по марсах і салінгах; на своїх кораблях вони проходять над гострими рифами, виливаючи на розбурхані хвилі бочки ворвані; люди перепливають океан на плоту, знемагаючи від спраги, воро-чаючи пересохлим розбухлим язиком свинцеву кулю в роті; вони зносять самуми в пустелі, б'ються з удавами, ягуарами, крокодилами, левами, слонами й перемагають їх. Люди чинять ці подвиги задля наживи, або для того, щоб краще влаштувати життя своє, або з любові до пригод, або з почуття товариськості, вірної дружби, щоб урятувати кохану дівчину, що попала в біду, а то й зовсім некорисливо — для блага людства, для слави батьківщини, для того, щоб вічно сяяло на землі світло науки,— Лівінгстон, Амундсен, Седов, Невельской.

А які подвиги здійснюють люди на війні! Люди воюють тисячі років, і тисячі людей навіки прославили свої імена у війнах. Пощастило ж тобі народитися у такий час, коли війни нема. Ти живеш у місцях, де заростають сивою травою братські могили воїнів, які полягли за те, щоб ти жив щасливо, і до нинішніх днів шумить слава полководців тих великих літ. Щось мужнє й натхненне, як пісня в поході, звучить у душі твоїй, коли ти, забувши про нічну пору, летиш по сторінках їх біографій. Тобі хочеться знов і знов повертатись до них, щоб відбився в душі образ цих людей, і ти малюєш їх портрети,— ні, навіщо казати неправду, ти перебиваєш їхні портрети через скло на папір, а потім

розтушовуєш їх на власний розсуд м'яким чорним олівцем, наслинюючи його для більшої сили та виразності так, що під кінець роботи язик у тебе весь чорний і його не відітреш навіть пемзою. І ці портрети й досі висять над твоїм ліжком.

Діла й подвиги цих людей забезпечили життя твоєму поколінню й лишаться навіки в пам'яті людства. А тим часом ці люди такі ж прості, як ти. Михайло Фрунзе, Клим Ворошилов, Серго Орджонікідзе, Сергій Кіров, Сергій Тюленін... Так, може, і його ймення, рядового комсомольця, стало б поряд із цими іменами, коли б він устиг виявити себе. Яке, насправді, захватне було та незвичайне життя цих людей! Вони побували в царському підпіллі. Їх вистежували, кидали в тюрми, висилали на північ, до Сибіру, але вони втікали знов і знов, і знову ставали до бою. Серго Орджонікідзе втік із заслання. Михайло Фрунзе тікав із заслання двічі. Сталін тікав із заслання кілька разів. За ними спочатку йшли одиниці, потім сотні, потім сотні тисяч, потім мільйони людей.

Сергій Тюленін народився, коли нема чого йти в підпілля. Він нізвідки не втікав, і тікати йому нема куди. Він вистрибнув з вікна другого поверху школи, і це була просто дурість, як це збагнув тепер він остаточно. І йде за ним у житті один тільки Вітька Лук'янченко.

Але не можна втрачати надію. Міцна крига, скувавши простори Північного Льодовитого океану, стиснула корпус "Челюскіна". І страшне було вночі тріщання корабля, почуте всією країною. Та люди не загинули, вони висадились на кригу. Цілий світ стежить за тим, чи їх урятують. І їх урятували. Є на світі люди з орлиним серцем, повним відваги. Це звичайні люди, такі самі, як ти. Вони пробиваються на літаках до потерпілих крізь хуртовину й мороз, вони вивозять їх, підв'язуючи до крил літаків,— це перші Герої Радянського Союзу.

Чкалов! Він така сама звичайна людина, як і ти, але ім'я його гримить на цілий світ, як виклик. Переліт через Північний полюс до Америки — мрія людства! Чкалов. Громов. А папанінці на крижині!

Так іде життя, повне мрій та буденної праці.

По всій радянській землі і в самому Краснодарі немало людей звичайних, як і ти, але відзначених подвигами й славою,— такими, про які раніше не писали в книгах. В Донбасі, та й не тільки в Донбасі, кожна людина знає імена Микити Ізотова, Стаханова. Кожен піонер може сказати, хто така Паша Ангеліна, і хто Кривоніс, і хто Макар Мазай. І всі люди ставляться до них з повагою. А батько завжди просить читати йому ті місця в газетах, де мова йде про цих людей, і потім довго й незрозуміло хрипить і дуднить, і видно, що йому гірко на душі через те, що він старий і що його підбила вагонетка. Так, він багато прийняв на свої плечі труда в житті, Гаврило Тюленін, "дід", і Серьожка розуміє, як йому, "дідові", тяжко, що він уже не може тепер стати в ряд із цими людьми.

Слава цих людей — це справжня слава. Але Серьожка ще малий, він має вчитися. Усе це прийде до нього коли-небудь потім, там, у дорослім житті. А от щоб здійснити подвиги, подібні до подвигів Чкалова чи Громова, він цілком дозрів. Біда в тому, що тільки він один на світі розуміє це й більше ніхто. Серед людства він самотній з цим

почуттям.

Таким застала його війна. Кілька разів Серьожка пробує вступити до спеціальної військової школи,— він повинен стати льотчиком. Його не приймають.

Всі школярі йдуть на польові роботи, а він, вражений у саме серце, йде працювати на шахту. Через два тижні він уже став до забою й рубав вугілля нарівні з дорослими.

Він сам не знав, як добре ставляться до нього люди. Вія з кліті виходив замурзаний, тільки світлі очі та білі дрібненькі зуби виблискували на його чорнім лиці; він ішов разом з дорослими, так само солідно, перевальцем ішов під душ, пирхав, крєктав, як батько, і не кваплячись ішов додому вже босий: обутку мав казенну.

Він повертався пізно, коли всі вже пообідали,— його годували окремо. Він був доросла людина, мужчина, робітник.

Олександра Василівна витягала з печі чавунчик з борщем і насипала йому повну миску просто з чавунця, який вона придержувала в ганчірці обома круглими руками. Борщ парував, і ще ніколи не здавався таким смачним мамин пшеничний хліб. Батько дивився на сина, поблискуючи з-під кущуватих брів пронизливими вицвілими очима, ворущачи вусами. Він не дуднів і не кашляв, він спокійно розмовляв із сином, як з робітником. Усе батька цікавило: як ідуть діла на шахті, хто скільки вирубав? Батько питав і про інструмент, і про спецодяг. Він говорив про горизонти, штреки, лави, забої, гезенки, як про кімнати, кутки, комірчини власної квартири. Старий і справді працював чи не на всіх шахтах у районі, а коли вже не міг працювати, знав про все від своїх товаришів. Знав, у якому напрямі та як успішно посуваються виробки, міг, розкреслюючи повітря довгим кістлявим пальцем, пояснити кожному розташування виробок під землею і все, що там, під землею, робиться.

Взимку, просто зі школи, навіть не попоївши, Серьожка мчав до якого-небудь друга-артилериста, сапера, або мінера, або льотчика; о дванадцятій годині, коли вже злипалися повіки, готував шкільні завдання, а о п'ятій годині ранку був уже на стрільбищі, де ще один приятель-сержант учив його й бійців своїх стріляти з гвинтівки чи з ручного кулемета. І він справді не гірше за будь-якого бійця стріляв з гвинтівки, і з нагана, і з маузера, і з ТТ, і з дегтярьовського ручного, і з "максима", і з ППШ, і метав гранати і пляшки з запалювальною сумішшю, і вмів окопуватись, і сам заряджав міни, міг замінювати й розмінювати місцевість, і знав будову літаків усіх країн світу, і міг розрядити авіабомбу,— і все це разом з ним робив і Вітька Лук'янченко, якого він усюди тягав за собою і який ставився до нього приблизно так само, як сам Серьожка ставився до Серго Орджонікідзе чи до Сергія Кірова.

Цієї весни він зважився на ще одну, найвідчайдушнішу спробу потрапити не в спеціальну для юнаків, а в справжню, дорослу школу льотчиків. І знову зазнав поразки. Йому сказали, що він молодий, нехай приходить на той рік.

Так, це була страшна поразка — замість школи льотчиків іти на будівництво оборонних споруд перед Ворошиловградом. Але він уже вирішив, що не повернеться додому.

Як він мудрував та викручувався, щоб зачислили його до частини! Він не розповів

Наді й сотої дрібки тих хитрувань та принижень, через які йому довелося пройти. І тепер він знав, що таке бій, і що таке смерть, і що таке стра&.

Серьожка спав так міцно, що навіть ранішній батьків кашель його не розбудив. Він прокинувся, коли сонце було вже високо; віконниці в кімнаті були причинені, але він завжди час пізнавав із того, як лягали на долівку й на речі в світлиці смуги золотавого світла із щілин між віконницями. Він прокинувся й одразу зрозумів, що німців ще нема.

Він вийшов на подвір'я вмитися й побачив "діда", що сидів на приступці, а трохи далі Вітьку Лук'янченка. Мати була вже на вгороді, а сестри давно пішли на роботу.

— Ага! Здоров, воїне! Аника! Кха-кха-кхаракха...— привітав його "дід".— Живий? У нинішні часи це найголовніше. Хе-хе! Товаришок твій од самого світанку дожидає, коли прокинешся.— І "дід" дуже приязно повів вусами до Віть-ки Лук'янченка, що нерухомо, покірно й серйозно дивився темними оксамитними очима на заспане, з маленькими вилицями і вже сповнене жадоби діяльності обличчя свого промітного друга.— То добрий у тебе товаришок,— провадив далі "дід".— Щоранку, ледве світ, а він уже тут: "Серьожка прийшов? Серьожка повернувся?" Серьожка йому... кха-кха... тільки й світу, що в вікні! — вдоволено казав "дід".

Так устами "діда" стверджувалась товариська вірність.

Вони обидва були на земляних роботах під Ворошиловградом, і Вітька, що перебував у цілковитій підлеглихості в свого друга, хотів залишитися разом з ним, щоб вступити до військової частини. Однак Серьожка примусив його пд-вернутись додому — не тому, що він жалів Вітьку, а тим паче його батьків, а тому, що був певен, що їм не тільки не пощастить вступити до частини вдвох, але присутність Віть-ки може перешкодити вступити до частини йому, Серьожці. І Вітька, вкрай засмучений, ображений своїм товаришем-деспотом, мусив піти. Він не тільки піти мусив — він запри-сягся, що ні своїм батькам, ні Серьожчиним, взагалі нікому в світі не розповість про плани Серьожки: цього вимагало Серьожчине самолюбство, коли б його спіткала невдача.

З того, що розповідав "дід", ясно було, що Вітька додержав слова.

Серьожка та Вітька Лук'янченко сиділи за мазанкою, на березі брудного, порослого осокою струмка, за яким був вигін для худоби, а за вигоном — самотня велика будівля недавно виведеної і ще не пущеної в діло шахтарської лазні. Вони сиділи край балки, курили і обмінювались новинами.

З їхніх товаришів по школі,— вони обидва вчилися у школі імені Ворошилова,— лишилися в місті Толя Орлов, Володя Осьмухін та Любка Шевцова, яка, за словами Вітьки, вела не властивий їй спосіб життя: нікуди не виходила з дому, і ніде її не було видно. Любка Шевцова теж училась у школі імені Ворошилова, але покинула школу ще до війни, закінчивши сім класів: вона вирішила стати артисткою й виступала в театрах і клубах району — співала й танцювала. Те, що Любка лишилася в місті, було особливо приємно Серьожці: Любка була одчайдушна дівка, своя в дошку. Любка Шевцова була Сергій Тюленін у спідниці.

Іще Вітька сказав Серьожці на вухо те, що вже йому було відомо: у Гната Фоміна

переховується незнайомий чоловік і всі на "Шанхаї" сушать голову над тим, що це за чоловік, і бояться цього чоловіка. А в районі Сіняків, там, де були склади з боеприпасами, в льосі, відкритому зовсім, лишилося кілька десятків пляшок із запалювальною сумішшю, покинутих, видно, в поспіху.

Вітька несміливо натякнув, що непогано було б ці пляшки приховати, але Серьожка раптом згадав щось, посуворішав і сказав, що їм обом треба йти негайно в госпіталь.

Розділ чотирнадцятий

Надя Тюленіна, відколи фронт наблизився до меж Донбасу і в Краснодоні з'явилися перші поранені, добровільно вступила на курси медичних сестер і от уже другий рік працювала за старшу сестру в військовому госпіталі, під який віддали нижній поверх міської лікарні.

Невважаючи на те, що весь персонал госпіталю, крім лікаря Федора Федоровича, вже кілька днів як евакуювався, а більшість медичних працівників на чолі із старшим лікарем також виїхала на схід, лікарня й далі жила колишнім розпорядком. І Серьожка, і Вітька зразу пройнялись повагою до цієї установи, коли їх затримала в приймальні чергова няня-сиділка, звеліла витерти ноги вогкою ганчіркою й дождити в вестибюлі, поки вона збігає по Надю.

Згодом Надя в супроводі няні-сиділки вийшла до них, але це вже не була та Надя, з якою Серьожка розмовляв уночі на її ліжку: на вилицюватому, з наведеними тонкими бровами обличчі Наді, так само як і на доброму, лагідному, зморшкуватому обличчі няні-сиділки, був якийсь новий, дуже серйозний і суворий, глибокий вираз.

— Надю,— жмакаючи в руках кепку й чомусь торопючись перед сестрою, пошепки сказав Серьожка.— Надю, треба ж хлопців виручати, ти ж повинна розуміти... Ми з Вітькою походили б по хатах, ти скажи Федору Федоровичу.

Надя який час, роздумуючи, мовчки дивилась на Серьож-ку. Потім недовіжливо похитала головою.

— Клич, клич лікаря або нас веди! — сказав Серьожка, спохмурнівши.

— Лушо, дай хлопцям халати,— сказала Надя. Няня-сиділка, витягши з білої фарбованої довгої шафи

халати, винесла їх хлопцям і навіть подержала за звичкою, щоб зручніше було попасти в рукави.

— А хлопчик правду каже,— раптом озвалась тьотя Луша, швидко жуєчи м'якими старечими губами, блимнувши до Наді добрими, на весь останок життя втихомиреними очима.— Люди візьмуть. Одного я й сама взяла б. Кому ж не жалко хлопців? А я одна, сини на фронті, я та дочка. Живемо на висілках. Німці зайдуть, скажу — син. І всіх треба попередити, хай кажуть, що рідня.

— Ти їх не знаєш, німців,— мовила Надя.

— Німців, правда, не знаю, зате своїх знаю,— швидко жуєчи губами, з готовістю сказала тьотя Луша.— Я ват.і покажу хороших людей на висілках.

Надя повела хлопців світлим коридором, вікна якого виходили на місто. Важкий теплий дух загнилих, застарілих ран та несвіжої білизни, дух, який не могли

притлумити навіть запахи ліків, обдавав їх щоразу, коли вони проходили повз одчинені двері в палату. І таким світлим, обжитим, мирним, затишним враз видалось їм залляте сонцем рідне місто з вікон лікарні!

Поранені, що лишилися в госпіталі, всі були лежачі, і тільки деякі на милицях никали по коридору. На всіх обличчях, молодих і літніх, голених і зарослих буйною солдатською щетиною, був усе той самий серйозний, суворий, глибокий вираз, як і в Наді та в няні Луші.

Тільки-но кроки хлопців залунали в коридорі, поранені на ліжках запитливо, з надією підводили голови, а ті, що па милицях, мовчки, але теж із ледь помітним пожвавленням на обличчях проводили очима цих двох підлітків у халатах і добре знайому сестру Надю, яка, серйозна та сувора, ступала попереду.

Вони підійшли до єдиних зачинених дверей у кінці коридора, і Надя, не постукавши, рвучким рухом маленької, точеної руки відчинила їх.

— До вас, Федоре Федоровичу,— сказала вона, пропускаючи хлопців.

Серьожка та Вітька, обидва, трохи зніяковівши, ввійшли в кабінет. Назустріч їм підвівся високий, плечистий, сухий, сильний старик, чисто виголений, із сивою головою, з гостро позначеними подовжніми зморшками на засмаглому, темного блиску обличчі, з чітко окресленими вилицями, й горбуватим носом та вугластим підборіддям,— старий був увесь наче вирізьблений на міді. Він підвівся від столу, біля якого сидів, і з того, що він сидів у кабінеті сам, і з того, що на столі не було ні книги, ні газети, ні ліків і весь кабінет був порожній, хлопці зрозуміли, що лікар нічого не робив у цьому кабінеті, а просто сидів сам собі й думав таке, про що не дай бог думати людині. Вони це зрозуміли ще й із того, що лікар був уже не в військовому, а в цивільному: в сірому піджаку, край коміра якого виглядав з-під зав'язаного біля шиї халата, в сірих штанях і в нечищених, мабуть, не своїх штиблетах.

Він без подиву й теж дуже серйозно, як Надя, як Луша і як поранені в палатах, дивився на хлопчаків.

— Федоре Федоровичу, ми прийшли допомогти вам розмістити поранених по квартирах,— сказав Серьожка, зразу зрозумівши, що цій людині нічого більше говорити не треба.

— А приймуть? — спитав той.

— Знайдуться такі люди, Федоре Федоровичу,— співучим голосом сказала Надя.— Луша, няня з лікарні, згодна взяти одного, ще обіцяла й людей показати, і хлопці можуть поспитати, та і я їм допоможу, та й інші з наших красно-донців не відмовляться допомогти. Ми, Тюленіни, теж узяли б, та в нас приміщення нема,— сказала Надя й почервоніла так, що рум'янці засвітились на її невеличких вилицях. І Серьожка раптом теж почервонів, хоч Надя сказала правду.

— Покличте Наталю Олексіївну,— звелів Федір Федорович.

Наталя Олексіївна була молодий лікар; вона не виїхала разом з усім персоналом міської лікарні заради самотньої хворої матері, котра жила, власне, не в місті, а в шахтарському селищі Краснодоні, за вісімнадцять кілометрів од міста. Через те що в

лікарні ще залишались хворі та всяке майно, ліки, інструменти, Наталя Олексіївна, яка ніяковіла перед товаришами по роботі, що вона нікуди не їде й застається при німцях, добровільно взяла на себе обов'язки головного лікаря.

Надя вийшла.

Федір Федорович сів на своє місце біля столу, рішучим, енергійним рухом відкинув полу халата, витяг з кишені піджака табакерку й складену пожмакану стару газету, одірвав клаптик газети кутиком і, швидко орудуючи однією великою жилавою рукою й губами, скрутив козячу ніжку, яку тут же напхав махоркою з табакерки й закурив.

— Так, це вихід,— сказав Федір Федорович і без усміху подивився на хлопців, що тихо сиділи на дивані.

Він перевів погляд з Серьожки на Вітьку й знов обернувся до Серьожки, немовби розуміючи, що він — головний. Вітька збагнув цей погляд, але не образився, бо й він знав, що Серьожка головний, і хотів, щоб Серьожка був головним, і пишався Серьожкою.

До кабінету в супроводі Наді увійшла невеличка жінка років двадцяти восьми, яка, проте, скидалась на дитину, бо в її личку, в ручках та ніжках був той вираз дитинності, лагідності й пухлості, який так часто спантеличує, змушує припускати в такої жінки відповідну вдачу. Цими маленькими пухлими ніжками Наталя Олексіївна колись, як батько не хотів, щоб вона продовжувала освіту в медичному інституті, прийшла пішки з Краснодона в Харків, і цими маленькими пухлими ручками вона заробляла собі на хліб шитвом та пранням, щоб учитись, а потім, коли батько помер, на ці ж ручки вона взяла сім'ю з восьми чоловік, і тепер дехто з членів цієї сім'ї вже воював, дехто працював в інших містах, дехто пішов учитись, і цими ж ручками вона безстрашно робила операції, що їх не наважувались робити й лікарі-чоловіки, старші за неї і з більшим досвідом, і на дитячому пухлому личку Наталії Олексіївни були очі того прямого, сильного, безжального, практичного виразу, якому цілком міг би позаздрити керівник справ десь у всесоюзній установі.

Федір Федорович підвівся їй назустріч.

— Не розповідайте, я все знаю,— сказала вона, притуливши пухлі ручки до грудей жестом, що так суперечив цьому діловому практичному виразові очей та її цілком точній і навіть сухуватій манері говорити.— Я все знаю, і це, звісна річ, розумно,— сказала вона й подивилась на Серьожку й на Вітьку без будь-якого особистого ставлення до них, а теж із практичним виразом: як їх використати? Потім знов подивилась на Федора Федоровича.— А ви? — спитала вона.

Він одразу зрозумів її.

— Мені найвигідніше було б лишитись при вашій лікарні як місцевому лікареві. Тоді я і їм зможу допомагати за всіх умов.— Усі зрозуміли, що під "ними" він мав на увазі поранених.— Це можливо?

— Це можливо,— погодилася Наталя Олексіївна.

— У вашій лікарні не викажуть мене?

— У нашій лікарні вас не викажуть,— відповіла Наталя Олексіївна, притуливши до

грудей пухлі ручки.

— Спасибі. Спасибі вам.— І Федір Федорович, уперше всміхнувшись самими очима, простяг велику, з міцними пальцями руку Серьожці, потім Вітьці Лук'янченку.

— Федоре Федоровичу,— мовив Серьожка, дивлячись в обличчя лікареві своїми твердим і світлими очима, де бринів вираз: "Ви й усі люди можете розцінити це як завгодно, але все-таки я скажу, бо я вважаю це за свій обов'язок".— Федоре Федоровичу, знайте, що ви завжди можете покластись на мене й на мого товариша Вітю Лук'янченка, завжди. А зв'язок з нами можна тримати ось через Надю. І ще я хочу сказати вам від себе й від товариша мого, Віті Лук'янченка: вчинок ваш,— що ви лишилися при поранених у такий час,— вчинок ваш ми вважаємо за благородний вчинок,— відмовив Серьожка, і лоб його спітнів.

— Спасибі,— сказав Федір Федорович дуже серйозно.— Коли ви вже заговорили про це, я вам скажу ось що: в людини, хоч би якої професії, може скластись таке становище в житті, коли їй не тільки можна, а й треба покинути людей, які залежали від неї або яких вона вела й вони покладались на неї, еге ж, може створитись таке становище, коли їй доцільніше покинути їх і піти. Буває вища доцільність. Повторюю, в людей усіх професій, навіть у полководців і політичних діячів, крім одної,— професії лікаря, особливо лікаря військового. Лікар повинен бути при поранених. Завжди. Хоч би що сталося. Немає такої доцільності, котра була б вища за цей обов'язок. І навіть військова дисципліна, наказ можуть бути порушені, якщо вони заходять у суперечність із цим обов'язком. Якби навіть командуючий фронтом наказав мені покинути цих поранених і піти, я не послухав би його. Але він ніколи не звелів би цього... Спасибі, спасибі вам,— сказав Федір Федорович і низько схилив перед хлопцями свою немов вирізьблену на міді, з обличчям темного блиску, сиву голову.

Наталя Олексіївна мовчки притулила до грудей пухлі ручки, і в практичних очах її, звернених до Федора Федоровича, з'явився урочистий вираз.

На нараді у вестибюлі, нараді, в якій брали участь уже тільки Серьожка, Надя, тьотя Луша та Вітька Лук'янченко і яка була найкоротшою за останні чверть віку, бо вона забрала саме стільки часу, скільки було потрібно для того, щоб хлопці зияли халати, вони визначили план дій. І, вже не маючи сили стримувати себе, хлопці кулею вилетіли з лікарні, і в очі їм ударив нестерпучий блиск липневого полудня. Невимовний захват, почуття гордоців за себе й за людство, незвичайна жага діяльності сповнювали їхні істоти вщерть.

— От людина, оце людина! Правда? — спитав Серьожка, збуджено дивлячись на свого друга.

— Точно,— сказав Вітька Лук'янченко й закліпав.

— А я зараз дізнаюсь, що за людина ховається в Гната Фоміна! — раптом без будь-якого видимого зв'язку з тим, що вони почували й говорили, мовив Серьожка.

— Як ти дізнаєшся?

— Я запропоную йому прийняти в хату пораненого.

— Продасть,— сказав Вітька переконано.

— Так я й сказав йому правду! Мені аби до хати зайти.— І Серьожка засміявся, хитро й весело блискаючи очима й зубами. Думка ця вже завладала ним так, що хлопець знав: він її здійснить.

Він стояв біля дверей мазанки Гната Фоміна, де посхилялись під вікнами соняшники, товсті, завбільшки з сито, на далекій від базару околиці "Шанхая".

Довго ніхто не озивався на стукіт, і Серьожка здогадувався, що на нього намагаються роздивитись крізь вікно, і навмисне став так близько до дверей, щоб його не можна було побачити. Нарешті двері відчинились. Гнат Фомін, не випускаючи клямки дверей, а другою рукою зіпершись на одвірок і нахиливши голову,— він був довгий, як черв'як,— з одвертою цікавістю дивився на Серьожку маленькими, глибоко схованими в різноманітних і численних брижах шкіри сіренькими очицями.

— От спасибі,— сказав Серьожка і так спокійно, немовби йому відчинили двері саме для того, щоб він увійшов, пірнув попід зіпертою на одвірок рукою Гната Фоміна і вже не тільки був у сінях, але відчинив двері в світлицю, коли Гнат Фомін, не встигши навіть здивуватись, кинувся за ним.

— Звиняйте, громадянине,— уже ВІ СВІТЛИЦІ сказав Серьожка й покірно схилив голову перед Гнатом Фоміним, що стояв перед ним у картатому піджаку, в жилеті з важким золоченим ланцюжком на животі і в картатих штанях, заправлених у яловичі, начищені ваксою чоботи,— височенний, з довгим благовидим обличчям скопця, яке набрало нарешті здивованого і трохи навіть гнівного виразу.

— Чого тобі треба? — спитав Гнат Фомін, підвівши ріденькі брівки, і численні та різноманітні зморшки довкола його очей складно якимось заворушилися, ніби намагаючись розправитись.

— Громадянине! — несподівано для себе самого й для Гната Фоміна ставши в позу члена конвенту часів Французької революції, патетично проголосив Серьожка.— Громадянине! Врятуйте пораненого бійця!

Брижі круг очей Гната Фоміна вмить припинили свій рух, і очі, звернені до Серьожки, зупинились, як лялькові.

— Ні, не я поранений,— сказав Серьожка, зрозумівши, що саме ввело Гната Фоміна в отакий правець.— Бійці відступали, покинули пораненого просто на вулиці, аkurat коло базару. Ми з хлопцями побачили і просто до вас.

На довгому благовидому обличчі Гната Фоміна відбилось проміття багатьох пристрастей, що враз охопили його, і він мимоволі скося блимнув на двері в другу кімнату.

— Чому ж, однак, просто до мене? — знизивши голос до сичання, спитав він, злостиво втупивши очі в Серьожку, і зморшки круг очей знов заходили в нескінченно складному русі.

— До кого ж, як не до вас, Гнате Семеновичу? Все місто знає, що ви в нас перший стахановець,— мовив Серьожка з напрочуд чистими очима, нещадно встромляючи в Гната Фоміна цей отруєний спис.

— Та ти чий? — дедалі більше нетямлячись і дедалі більше дивуючись, спитав Гнат

Фомін.

— Я син добре відомого вам Прохора Любезнова, теж стахановця,— відповів Серьожка ще рішучіше, бо він точно знав, що ніякого Прохора Любезнова нема на світі.

— Прохора Любезнова я не знаю. І от що, братику мій,— отямившись і метушливо та безглуздо засовавши довгими руками, сказав Гнат Фомін,— у мене й місця немає для того бійця, і жінка в мене хвора, а ти, братику, тее...— Руки його, хоч і не зовсім виразно, засовались у напрямі до вихідних дверей.

— Досить* дивно, громадянине, ви робите, коли всім відомо, що у вас є друга кімната,— з осудом у голосі зауважив Серьожка, в упор дивлячись на Фоміна прозорими, дитячими, зухвалими очима.

І Фомін не встиг поворухнутись чи бодай сказати щось, як Серьожка не дуже й квапливо підступив до дверей у сусідню кімнату, відчинив двері й увійшов до тієї кімнати.

А в кімнаті тій з напівпричиненими віконницями, захаращеним меблями та фікусами в діжках, чистенькій і охайно прибраній, сидів біля столу чоловік в одязі робітника, з круглими сильними плечима, з міцною стриженою головою та обличчям у темних цятках. Він підвів голову й дуже спокійно подивився на Серьожку.

І в ту ж мить Серьожка зрозумів, що перед ним сидить просто хороша, сильна й спокійна людина. І, зрозумівши це, Серьожка в ту ж мить дико й неймовірно перелякався. Так, жодного грама відваги не лишилося в його орлиному серці. Він перелякався так, що не міг сказати й слова, не міг поворухнутись, а в цей час на порозі виникло вкрай розлючене й перестрашене обличчя Гната Фоміна.

— Зажди, куме,— спокійно сказав той невідомий чоловік, що сидів біля столу, Гнатові Фоміну, який насувався на Серьожку.— А чому ж ви не віднесли того пораненого бійця, скажімо, до себе додому? — спитав він Серьожку.

Серьожка мовчав.

— Твій батько тут чи евакуювався?

— Евакуювався,— зашарівшись, кивнув Серьожка.

— А мати?

— Мати вдома.

— Чому ж ти спершу не пішов до неї? Серьожка мовчав.

— Хіба вона така жінка, що не прийме?

Серьожка з жахом у душі ворухнув головою. З того моменту, як гра скінчилася, за словами "батько", "мати" він бачив уже справжніх батька й матір своїх, і нестерпуче соромно було казати про них таку підлу неправду.

Але чоловік цей, видно, вірив Серьожці.

— Так,— заговорив він, розглядаючи Серьожку.— Гнат Семенович сказав тобі правду, що він того бійця прийняти не може,— промовив він, роздумуючи.— Але ти таку людину знайдеш, котра прийме. Це діло добре. І молодець ти, я тобі скажу. Пошукай і знайдеш. Тільки то діло секретне, ти до випадкових людей не ходи. А коли ніде не приймуть,— прийдеш до мене. А як приймуть,— не приходь, краще дай мені

зараз адресок свій, щоб я міг тебе при нагоді знайти.

І тут Серьожці довелося розплатитися за пустощі най-уразливішим і найприкрішим способом. Саме тепер, коли Серьожці дуже хотілося б назвати цьому чоловікові свою справжню адресу, він мусив тут же, на ходу, вигадувати першу-ліпшу й цією брехнею назавжди перетяти собі шлях до зустрічі з цим чоловіком.

Серьожка знову опинився на вулиці. Він був розгублений і збентежений.

Не лишалося сумніву, що той чоловік, котрий переховувався в Гната Фоміна,— людина справжня, велика людина, але навряд чи можна було сумніватися й у тому, що Гнат Фомін — людина щонайменше поганенька. А проте вони, безперечно, зв'язані між собою. У цьому було щось нез'ясовне.

Розділ п'ятнадцятий

Тоді ж таки, покинувши будиночок Осьмухіних, Матвій Шульга подався на околицю Краснодона, що називалась по-старому Голуб'ятниками, до свого друга по колишньому партизанству — Івана Кіндратовича Гнатенка.

Цю околицю, як і багато районів Краснодона, давно заставили стандартними будинками, але Матвій Костьович знав, що Кіндратович, як і колись, живе у власній дерев'яній хаті, в одній із тих старовинних хатин, за які околиця й дістала назву Голуб'ятників.

На стукіт у віконце на порозі стала схожа на циганку, досить іще молода, але дуже одутла й неохайна, хоч і вдягнена не бідно, жінка. Костьович сказав, що він тут мимохідь і йому потрібен Іван Кіндратович, він просить старого, якщо це можливо, вийти до нього на вулицю поговорити.

І тут, за цим будиночком, у степу, де вони зішли в низинку, щоб не стовбичити на белебні, під звуки далекої артилерійської канонади, яку в той день ще було чути, відбулася зустріч Матвія Шульги та Івана Гнатенка.

Іван Гнатенко, чи просто Кіндратович, був один із нащадків тих поколінь шахтарів, котрі по праву могли вважати себе засновниками донецьких копалень. І дід, і його батько — родом з України, і сам Кіндратович — це були справжні, з ласки божої, шахтарі-корінники, що побудували Донбас, хранигелі шахтарської слави й традицій, та сама шахтарська гвардія, об яку зламали собі зуби в Донбасі німецькі інтервенти та білі в 1918—1919 роках.

Це був той самий Кіндратович, який разом із своїм директором Андрієм Вальком та Григорієм Іллічем Шевцовим висадив у повітря гн^хту № 1-біс.

І ось яка розмова відбулась у нього з Матвієм Костьови-чем у низинці в степу, під сонцем, що вже схилялось на вечірній пруг.

— Чи знаєш ти, Кіндратовичу, чого я до тебе прийшов?

— Не знаю, а здогадуюсь, Матвію Костянтинівичу,— печально відмовив Кіндратович, не дивлячись на Шульгу.

Степовий вітрець, що дихав у низинці, косо в один бік одгортав поли залатаної, дідівських часів куртки, що висіла, як на хресті, на висхлому тілі старого.

— Мене залишено тут для роботи, як у вісімнадцятому році, з тим я й прийшов до

тебе,— сказав Костьович.

— Все моє життя — твоє, це ти знаєш, Матвію Костянтиновичу,— низьким, хрипким голосом сказав Кіндратович, не дивлячись на Шульгу.— Але я не можу прийняти тебе в дім, Матвію Костянтиновичу.

Те, що сказав Кіндратович, було таке несподіване й неможливе, що Матвій Костьович навіть не спромігся на відповідь і замовк. І Кіндратович теж мовчав.

— Правильно ли я поняв тебе, Кондратович,— ты отказываешься принять меня в дом? — раптом перейшовши на чисту російську мову, тихо спитав Шульга, боячись глянути на старого.

— Я не відмовляюсь, я не можу,— сумно сказав старий.

Якийсь час вони ось так і розмовляли, не дивлячись один на одного.

— Ти давав згоду? —з гнівом, що закипав у серці, спитав Костьович.

Старий похилив голову.

— Ти знав же, на що йдеш? Старий мовчав.

— Чи розумієш ти, що нас ти ніби зрадив?

— Матвію Костьовичу...— дуже низько й хрипко, з погрозою ніби прогавкав старий.— Не кажи такого, чого не можна поправити.

— А чого мені боятися? — люто мовив Шульга й подивився просто в висхле, з рідкою, немов вискубаною, прокуреною борідкою обличчя Кіндратовича, і волячі очі Шульги набрякли кров'ю.— Чого мені боятися? Страшнішого від того, що я чую, не може бути!

— Стривай...— Кіндратович підвів голову й кощавою рукою з понівеченими чорними нігтями взяв Матвія Костьовича за лікоть.— Віриш ти мені? — спитав він печально й низько, на найстрашніших низах свого голосу.

Шульга хотів був щось сказати, але старий міцно стиснув йому лікоть і, дивлячись на нього пронизливими запалими очима, сливе благально мовив:

— Стривай... послухай...

Тепер вони дивились просто в вічі один одному.

— Я не можу прийняти тебе в дім, бо мого старшого сина я боюсь. Боюсь, продасть,— хрипко прошепотів старий, наблизивши своє лице до лиця Матвія Костьовича.— Пригадай, ти був у нас у двадцять дев'ятім? То встанне ти був у нас, як ми із старою справляли двадцять п'ять літ нашого життя, срібне весілля. Всіх моїх хлопців ти, видно, не пам'ятаєш, та й не повинен,— усміхнувся старий,— а старшого маєш пам'ятати ще з вісімнадцятого року...

Шульга мовчав.

— От він і пустився берега,— хрипко шепотів Кіндратович.— Пам'ятаєш, він тоді, в двадцять дев'ятому, уже був без руки?

Шульга невиразно пригадував похнюпленого, забарного, неговіркового підлітка, якого бачив у Кіндратовича у вісімнадцятому році. Але хто з хлопців, що оточували Шульгу двадцять дев'ятого року в хаті Кіндратовича, хто був колись цим підлітком, хто з них був без руки, цього вже Шульга не пам'ятав. Він здивовано зловив себе на тому,

що взагалі погано пам'ятає той вечір. Мабуть, він тоді йшов до Кіндратовича трохи з обов'язку, і той вечір загубився серед багатьох подібних вечорів, проведених так само, з обов'язку, серед інших людей, за інших обставин.

— Руку йому на заводі відірвало, в Луганську... — Кіндратович згадав стару назву Ворошиловграда, і з цього Шульга прирозумів, що діло це давнє. — Він додому повернувся на моє утримання. Наук учити його пізно було, та ми зразу й не подумались, а професії підходящої, за можливостями своїми, він не здобув — і схибив. Став попивати на батькові гроші, тобто на мої, а я його жалів. Заміж за нього ніхто не йшов, а від того він ще гірше загуляв. А тридцятого року звалилась на нього ота цяця, що ти бачив, обкрутила його, і пішли в них діла темні. Стала вона ніби таємною шинкаркою, взялись вони до спекуляції і — тобі, як на сповіді, — не гребують і крадене скуповувати. Спочатку я його жалів, а потім став боятись ганьби. Ми із моєю старою так і вирішили — будемо мовчати. І мовчали. І перед дітьми рідними мовчали. І мовчимо... Його за Радянської влади двічі судили, хоч треба б судити її, погань, та він усякий раз вину брав па себе. Ну, розумієш, судді знають: я старий партизан, знатний вибійник, людина знаменита, — один раз йому зауваження, другий — умовно. А він з кожним роком усе зліший. Віриш ти мені? Як же я можу тебе в дім прийняти? Він, чого доброго, щоб йому будинок дістався, і нас із старою продасть! — І Кіндратович, соромлячись, од Шульги одвернувся.

— Але як же ти, це знаючи, міг дати згоду? — збентежено спитав Шульга, вдивляючись у гостре, як ніж, обличчя Кіндратовича, пе знаючи, вірити йому чи не вірити, і раптом з одчаєм ловлячи себе на тому, що він утратив у душі всякі критерії, яким людям можна, а яким не можна вірити в умовах, у яких він опинився.

— Та як же я міг відмовитись, Матвію Костянтиновичу? — з тугою в голосі прохрипів Кіндратович. — Ти ж тільки подумай: я, Іван Гнатенко, і раптом — відмовитись. Ганьба ж яка! Адже розмова ця коли була? Казали так: може, й не доведеться, ну, а якщо доведеться, згоден? Він же мовби совість мою перевіряв, а я б йому раптом про сина. Я ж ніби й сам відкрутився, і сина — під тюрму. А він же мені син!.. Матвію Костянтиновичу! — раптом з граничною силою одчаю мовив старий. — Я весь твій, на що завгодно. Ти знаєш мій характер — мовчок до гроба, а смерті я не боюсь. Ти на мене покладайся, як на себе. Я тобі знайду, де сховатись, я людей знаю, я певних людей знайду, ти мені вір. Я ж тоді, в райкомі, так подумав: сам я на все готовий, а щодо сина тут, у райкомі, я, як людина безпартійна, можу й не говорити, значить, совість моя чиста... Мені головне, щоб ти мені вірив... А квартиру я тобі знайду, — говорив Кіндратович, не помічаючи того, що в голосі в нього забриніли навіть нотки запобігання.

— Я тобі вірю, — сказав Матвій Костьович. Але він сказав не щиру правду: він вірив і не вірив. Він мав сумнів. А сказав так, бо це було вигідніше йому.

Обличчя старого раптом усе змінилось, він зразу розм'якнув, похилив голову й мовчки сопів.

А Шульга стояв, і дивився на нього, й зважував усе, що Кіндратович сказав йому,

перекладаючи то те, то те з одної шальки терезів на другу. Звичайно, він знав, що Кіндратович своя людина. Але Шульга не відав, як жив Кіндратович цілих дванадцять років, і яких років: коли вершилися найбільші діла в країні. І те, що Кіндратович покривав свого сина перед владою, приховав його навіть у найвідповідальнішу хвилину життя й зважився на брехню в такому насущному ділі, як змога використати його житло в німецькому підпіллі,— все це переважувало шальку терезів на те, що не можна цілком звіритися на Кіндратовича.

— Ти тут поки що посидь чи полеж, я попоїсти винесу,— хрипким пошептом казав Кіндратович,— а я тут збігаю в одне місце, і все як слід налагодимо.

Одна мить, і Матвій Костьович був би піддався тому, що пропонував йому Кіндратович, але тут же внутрішній голос, який вважав він не просто за голос обережності, а за голос життєвого досвіду, сказав йому, що не треба піддаватись почуттю.

— Навіщо ж ходити, в мене є не одна квартира на прикметі, я знайду собі місце,— сказав він,— а попоїсти — потерплю: гірше буде, коли та сама чортова жінка та син твій щось таке подумують недобре.

— Тобі видніш,— зітхнув Кіндратович.— А все-таки на мене, на старого, ти хреста не клади, я ще стану в пригоді.

— Це я знаю, Кіндратовичу,— сказав Шульга, щоб утішити старого.

— А коли ти мені віриш, то скажи, до кого йдеш. Я тобі пораю, чи добра то людина і чи слід до неї йти, та й знатиму, коли що трапиться, де тебе шукати...

— Сказати, куди йду, того я сказати не маю права. Ти сам старий підпільник і конспірацію знаєш,— відповів Шульга, хитро всміхнувшись.— А людина, до кого я йду, то людина мені відома.

Кіндратовичу хотілося сказати: таж ось і я — людина, тобі відома, а бачиш, скільки виявилось невідомого, і краще вже тобі тепер порадитися зі мною. Але він посоромився сказати ось так Матвієві Костьовичу.

— Тобі видніше,— похмуро мовив старий, остаточно зрозумівши, що Шульга йому не вірить.

— Що ж, Кіндратовичу, ходім! — сказав Костьович з удаваною бадьорістю.

— Тобі видніше,— задумано повторив старий, не дивлячись на Матвія Костьовича.

Він повів був Костьовича по вулиці мимо своєї хати. Але Шульга зупинився й сказав:

— Ти мене краще задвірками виведи, а то ще побачить ота твоя... цяця.— І він усміхнувся.

Старий хотів був сказати: "А коли ти знаєш конспірацію, то сам повинен розуміти, що краще вийти, як прийшов,— кому ж спаде на думку, що ти приходив до старого Гнатенка в підпільній справі". Але він розумів, що йому не вірять і що говорити — марна річ. І він задвірками вивів Матвія Костьовича на сусідню вулицю. Там, біля вугільного сарайчика, вони зупинились.

— Прощай, Кіндратовичу,— сказав Шульга, і в нього так защеміло на серці,

легше в труну лягти.— Я ще знайду тебе.

— То як тобі буде завгодно,— озвався на те старий.

І Шульга пішов вулицею, а Кіндратович іще постояв біля того вугільного сарайчика, дивлячись йому вслід, ви-схлий, цибатий, в обвислій на ньому, як на хресті, старовинного крою куртці.

Так Матвій Шульга ступив другий крок назустріч своїй загибелі.

Розділ шістнадцятий

Серьожка Тюленін, його друг Вітька Лук'янченко, і його сестра Надя, і стара сиділка Луша за кілька годин знайшли в різних частинах міста понад сімдесят квартир для поранених. І все-таки щось із сорок поранених нікуди було подіти: ні Серьожка з Надею, ні тьотя Луша, ні Вітька Лу-к'янченко, ні ті, хто допомагав їм, не знали, до кого ще звернутися з цією просьбою, боялися провалити все діло.

Дивний був цей день — такі бувають хіба що вві сні. Дальні звуки частин, що проходили дорогами через місто, гуркіт боїв у степу стихли ще вчора. Незвичайно тихо було і в місті, і в усьому степу навколо. Чекали, що до міста от-от увійдуть німці,— німці не приходили. Будинки установ, крамниць стояли відчинені й порожні, ніхто до них не зазірав. Підприємства стигли мовчазні, тихі й теж порожні. Над зруйнованими шахтами ще й досі мрів димок. У місті не було ніякої влади, не було міліції, не було торгівлі, не було праці — нічого не було. Вулиці принишкли без людей. Вибіжить якась жінка до водогінного крана, чи до колодязя, чи на вгород — зірвати два-три огірки, і знову тихо і нема нікого. І димарі на домах не диміли,— ніхто не варив обідати. І собаки зачайлись, бо сторонні не порушували їхнього спокою. Тільки часом кішка перебіжить через вулицю, і знов порожньо.

Поранених розміщували по квартирах уночі проти 20 липня, але Серьожка й Вітька вже не брали в цьому участі. Цієї ночі вони перетягли із складу в Сіняках пляшки з пальною рідиною на "Шанхай" і закопали їх у балці під кущами, а по кілька пляшок кожен закопав у себе на вгороді, щоб завжди пляшки були напoxваті.

А куди ж все-таки поділись німці?

Світанок застав Серьожку в степу за містом. Сонце вставало в рожево-сірому серпанку, велике, округле,— можна було дивитись на нього. Потім край сонця висунувся над серпанком, розтопився, і мільйони крапель роси бризнули по степу, кожна своїм світлом, і темні конуси териконів, то там, то тут виступаючи над степом, забарвилися в рожеве. Все ожило й заблищало навкруг, і Серьожка відчув себе так, як міг би відчувати себе гутаперчевий м'ячик, пущений в гру.

Вкочена дорога тяглася вздовж залізничної вітки, то наближаючись, то віддаляючись од неї. Обидві дороги пролягли по узвишшю, од нього відходили обабіч невеликі від-ножипи, розділені балками, котрі поступово знижувались і зливались із степом. І самі відножини і неглибокі приярки між ними поросли кучерявим лісом, чагарями. Вся місцевість мала назву Верхньодуванного гаю.

Сонце, що зразу почало шкварити, хутко вставало над степом. Озираючись навколо, Серьожка бачив майже все місто, яке розкинулось по горбах і низинах,—

нерівномірно, вузлами, більше при шахтах, з їхніми наземними спорудами, що видніли здалеку, і довкола будинків районного виконкому й тресту "Краснодонвугілля". Крони дерев на відногах зелено яскрили од сонця, а на дні зарослих балок іще лежали прохолодні вранішні тіні. Рейки, виблискуючи проти сонця, зливаючись, відходили вдалину й зникали за дальнім пагорбом, що з-за нього поволі здіймався до неба круглий біленький мирний димок,— там була станція Верхньоду-ванна.

І раптом на гребені цього пагорба, в тій точці, де ніби кінчалась укочена дорога, виникла темна пляма, яка хутко стала витягатись темною, вузькою стрічкою. Через кілька секунд ця стрічка одділилася від обрію,— щось довгасте, компактне, темне сунуло навально здалеку назустріч Серьожці, лишаючи позад себе конус рудої куряви. І ще раніше, ніж Серьожка міг роздивитися, що це таке, зрозумів із стрекоту, який виповнив степ, що сюди суне загін мотоциклістів.

Серьожка, шугонувши в куші нижче від дороги, став чекати, лежачи на животі. Не минуло й чверті години, як стрекіт моторів, дедалі дужчий, сповнив усе довкола, і повз Серьожку,— він бачив лише верхню частину тулуба,— промчали німецькі мотоциклісти-автоматники,— їх було понад двадцять. Вони були в звичайних брудно-сірих мундирах німецької армії, в пілотках, але очі, лоб і верх носа затуляли величезні темні опуклі окуляри, і це надавало тим людям, які раптом виникли тут, у донецькім степу, фантастичного вигляду.

Вони доїхали до будиночків на околиці, спинились і, зіскочивши з машин, розбіглись на всі боки; біля машин zostались троє або четверо. Та не минуло й десяти хвилин, як усі мотоциклісти один по одному знов сіли на машини й помчали до міста.

Серьожка втратив їх з ока за будинками в низині, але знав: якщо їдуть вони до центральної частини міста, до парку, їм не минути добре видного звідси підйому дороги з другим переїздом, і Серьожка стежив за тим підйомом дороги. Четверо чи п'ятеро мотоциклістів віялом вскочили на цей підйом, але не подались до парку, а звернули до групи будівель на горбі, де були будинки районного виконкому та "скаженого пана". За кілька хвилин мотоциклісти промчали назад до переїзду, і Серьожка знову побачив увесь загін серед будинків околиці,— загін повертався на Верхньо-дуванну. Серьожка впав ниць між кущами й не підводив голови, поки загін не промчав мимо нього.

Він перебрався на висунуту в напрямі Верхньодуванної, порослу деревами та кущами відножину, звідки видніла вся місцевість. Тут він пролежав під деревом кілька годин. Сонце, посуваючись по небу, знов та знов знаходило Серьожку й так припікало, що він, знай, відповзав од нього по колу — за тінню.

Бджоли та джмелі гули в кущах, збираючи липневого настою нектар з пізніх літніх квітів та прозору липку медвяну росу з листя дерев та кущів, яку утворювала на зворотнім боці листків трав'яна попелиця. Від листя й від трави, яка пишно розрослась тут, хоч на просторі степу вона вже вельми вигоріла, віяло прохолодою. Іноді ледь-ледь подихав вітерець і шелестів листям. Високо-високо в небі стояли дрібні, закучерявлені од сонця баранці хмарин.

І така млість йому сковувала всі члени, лягала на серце, що часом Серьожка

забував, чого він тут. Тихі та чисті відчуття дитячих літ спадали йому на пам'ять, коли він так само, заплющивши очі, лежав у траві десь у степу, і сонце так само припікало, і так само гули навколо бджоли та джмелі, і пахло гарячою травою, і світ здавався таким рідним, прозорим і вічним. І знов у вухах лунав скрекіт моторів, і він бачив цих мотоциклістів у великих чудернацьких окулярах на тлі голубого неба, і він раптом розумів, що ніколи-ніколи вже не вернуться тихі, чисті відчуття дитячих літ, ці ранні, неповторні подихи щастя. І в нього то боляче й солодко щеміло на серці, то все ЙОГО БСТВО знов захлиналось лютою жагою бою, що кипіла в його крові.

Сонце звернуло вже за полудень, коли з-за далекого пагорба знов висунулась на дорогу довга темна стріла й зразу густо знялась курява на обрії. Це були знов мотоциклісти, їх було багато — довга, нескінченна колона. За ними пішли машини, сотні, тисячі вантажних машин у колонах, в проміжках між якими сунули легкові машини командирів. Машини все викочувались і викочувались із-за горба. Довга, товста зелена змія, виблискуючи проти сонця лускою, звиваючись, витягалася і витягалася з-за обрію, голова її була вже недалеко від того місця, де лежав Серьожка, а хвоста ще не видно було. Курява стояла валом над шосе, і ревіння моторів, здавалося, заповнювало весь простір між землею й небом.

Німці йшли до Краснодона. Серьожка був перший, хто їх побачив.

Ковзним рухом, як кішка, він чи проповз, чи проскочив, чи перелетів через укочену дорогу, потім через залізничну колію н бігцем кинувся вниз балкою, вже по другий бік узвишшя, де його за насипом не можна було побачити з ходу німецької колони.

Серьожка придумав увесь цей маневр, щоб устигнути раніш од німців добігти до міста й там зайняти найвигідніший спостережний пункт,— на даху школи імені Горького, розташованій в міському парку,

Пустирем коло виробленої шахти Серьожка вибіг на вадвірки тої самої вулиці за парком, яка з давніх-давен збереглася в своєму первісному вигляді, окремо від міста, і мала в простій мові назву Дерев'яної.

І тут він шось побачив, що вразило так його уяву, аж мусив зупинитись. Хлопець безшумно пробирався вздовж парканів, що облягали обивательські садочки на задвірках Дерев'яної вулиці, і в одному з тих садочків побачив дівчину, з котрою позаминулої ночі доля звела його в степу на вантажній машині.

Дівчина, простеливши на траві під акаціями темний смугастий плед і підмостивши під голову подушку, лежала кроків за п'ять од Серьожки, в профіль до нього, поклавши одну на одну засмагли ноги в туфлях, і, байдужа до подій довкола, читала книгу. Одна з її товстих руських кіс, що вигравала золотом, спокійно та вільно розкинулась на подушці, відтінюючи засмагле обличчя з темними віями та з закопиленою верхньою повною губою. Так, поки тисячі машин, сповнюючи ревищем моторів та бензинним чадом увесь простір між степом і небом,— ціла німецька армія,— сунули на місто Краснодон, дівчина лежала на пледі в садочку й читала книгу, придержуючи її обома засмаглими, вкритими пушком руками.

Серьожка, стримуючи дихання, що свистом виривалося з грудей, тримаючись

обома руками за штахети паркана, кілька секунд, засліплений і щасливий, дивився на цю дівчину. Щось наївне та прекрасне, як саме життя, було в цій дівчині з розгорнутою книгою в саду в один із найжахливіших днів існування світу.

В одчайдушній відвазі він шугонув через паркан і вже стояв біля ніг цієї дівчини. Вона відклала книгу, і очі її в темних віях з виразом спокійним, здивованим і радісним зупинились на Серьожці.

Тої ночі, коли Марія Андріївна Борц привезла дітей з Бі-ловодського району в Краснодар, уся родина Борц — сама Марія Андріївна, її чоловік, старша дочка Валя та молодша дочка Люся,— дванадцяти літ,— не спала до світанку.

Вони сиділи при каганці,— електростанція, що давала світло Краснодонові, не працювала з сімнадцятого числа,— сиділи одне проти одного біля столу, начебто в гостях. Новини, якими вони обмінювались, були нескладні, але такі страшні, що про них не можна було говорити вголос у цій тиші, котра панувала в домі, на вулиці, в цілому місті, їхати куди-небудь уже пізно. Лишатись дуже страшно. Всі вони, навіть Люся, дівчинка з таким самим, як у сестри, золотавим, але ще світлішим волоссям та великими серйозними очима на зблідлому личку, почували: сталось таке непоправне, що розум ще неспроможен охопити обшир лиха.

Батько мав жалюгідний вигляд. Він крутив цигарки з дешевого тютюну й кутив. Дітям уже трудно було уявити час, коли їм здавалося, що батько — втілення сили, опора, захист сім'ї. Він сидів худий, маленький. У нього завжди був поганий зір, а останні роки він просто сліпнув і вже насилу готувався до уроків. Він, як і Марія Андріївна, викладав літературу, і зошити учнів часто переглядала за нього дружина. При світлі каганчика він нічого не бачив, його очі, якогось єгипетського розрізу, дивились не кліпаючи.

Все навкруги було таке звичне, знайоме змалку, і все було інше. Обідній стіл, накритий барвистою скатертиною, піаніно, на якому Валя грала щодня свої п'єски, буфет із скляними дверцятами, за якими симетрично шикувався простий, із смаком дібраний посуд, відкрита шафа з книгами — все це було таке саме, як завжди, і все було чуже. Численні поклонники Валині завжди казали, що в домі в Борц затишно й романтично, і Валя знала, що це вона, дівчина, яка живе в цьому домі, робить романтичним усе, що оточує її. І от усе це стояло перед нею, мов оголене.

Вони боялись погасити світло, розійтись, залишитись кожному в своїй постелі на самоті з думками й відчуженнями. І так вони мовчки сиділи аж до світанку,— лише годинник цокав. Тільки як стало чути, що сусіди набирають воду з крана у водонапірній башті навскоси від їхнього будиночка, вони погасили лампу, відчинили віконниці, і Валя, навмисне шумно це роблячи, роздяглася й залізла з головою під ковдру. Дуже скоро вона заснула. Заснула й Люся. А Марія Андріївна з чоловіком так і не лягли спати.

Валя прокинулася від того, що в їдальні мати й батько тихо брязкали чайним посудом,— Марія Андріївна таки поставила самовар. Сонце било у вікно. І Валя з раптовою відразою згадала це нічне сидіння. Принизливо й жахливо було так

занепадати.

Зрештою, яке їй діло до німців! У неї своє духовне життя. Нехай хто хоче мучиться від чекання й страху, але не вона, ні!

Валя з насолодою вимила волосся гарячою водою й напилась чаю. Потім вона взяла з шафи томик Стівенсона з "Викраденим" та "Катріоною" і, простеливши в садку під акацією плед, поринула в читання.

Тихо було навкруги. Сонце лежало на занедбаній клумбі з квітами й на зеленому моріжку. Коричневий метелик сидів

До стор. 7

До стор. 41

на квітці й то розправляв, то складав крильця. Земляні бджоли, волохаті, темні з білими, широкими, пухнастими смугами круг черевця, перелітали з квітки на квітку, солодко гули. Стара, з багатьма стовбурами та гілками акація кидала тіні навколо. Крізь листя, що почало вже де-не-де жовтіти, мерехтіли аквамаринові плями неба.

І цей казковий світ неба, сонця, зелені, бджілок та метеликів химерно сплітався з іншим, вигаданим світом книги, світом пригод, дикої природи, людської відваги й благородства, чистої дружби й чистої любові.

Іноді Валя відкладала книгу і мрійно, довго дивилася в небо крізь гілки акації. Про що вона мріяла? Валя не знала. Але, боже мій, як хороше було самій лежати отак у цьому казковому саду з розгорненою книгою!

"Мабуть, усі виїхали, встигли,— згадувала вона про шкільних товаришів своїх,— і Олег, мабуть, виїхав". Вона дружила з Кошовим, так само як дружили їхні батьки. "Так, усі забули її, Валю. Олег виїхав. І Стюпка не йде. Теж друг. "Клянусь!" От базікало! Мабуть, якби той хлопець, що скочив тоді на машину,— як його... Сергій Тюленін... Серьожка Тюленін,— якби той хлопець поклявся, він би додержав слова..."

І вона вже уявляла себе на місці Катріони, а герой, Викрадений, сповнений відваги та благородства, уявлявся їй тим хлопцем, що стрибнув уночі в машину. Відчувалося, що в нього цупке волосся, їй так кортіло помацати його. "А що за хлопець, коли волосся в нього м'яке, як у дівчиська, хлопцям потрібне волосся цупке... Ах, якби ж вони ніколи не прийшли, оті німці!" — думала Валя з невимовною тугою. І знов поринала у вигаданий світ книги та залятого сонцем саду з земляними волохатими бджолами й коричневим метеликом.

Так вона провела цілий день і другого ранку знову взяла плед та подушку і томик Стівенсона й пішла в садок. Так вона й житиме тепер у садку під акацією, хоч би там що діялось на світі...

На жаль, такий спосіб життя був недоступний її батькам. І Марія Андріївна не витримала. Вона була жінка галаслива, здорова, моторна, з повними губами, великими зубами, гучним голосом. Ні, так жити не можна. Вона причепурилась перед дзеркалом і пішла до Кошових — дізнатись: у місті вони чи виїхали.

Кошові жили на Садовій вулиці, що впиралась у головні ворота парку, і займали половину стандартного мурованого будиночка, дану трестом "Краснодонвугілля"

Олеговому дядькові, Миколі Миколайовичу Коростильову, або дяді Колі.

В другій половині будиночка жив з родиною вчитель, що працював з Марією Андріївною.

Самотнє цюкання сокири лунало по Садовій вулиці, і Марії Андріївні здалося, що цюкання те лине з двору Кошових. У неї закалатало серце, і, перед тим як увійти на подвір'я, вона озирнулась навкруги, чи їй бачить хто, наче робила вчинок небезпечний і беззаконний.

Чорний кудлатий пес, що лежав біля ґанку в висолопленім од спеки червоним язиком, підвівся був на стукіт каблуків Марії Андріївни, але, впізнавши її, винувато поглянув на неї: пробач, мовляв, спека, нема навіть сил, щоб махнути тобі хвостом,— і знову ліг на землю.

Бабуся Віра Василівна, худа, висока, жилава, колола дрова, високо підносячи колун кістлявими довгими руками й опускаючи його з такою силою, що повітря з хеканням та свистінням вилітало з бабусиних грудей. Як видно, вона ще не жалілась на поперек, а може, вважала, що клин клином виганяють. Обличчя в бабусі було дуже засмагле, темне, худе, ніс тонкий, з тріпотливими ніздрями,— в профіль вона завжди нагадувала Марії Андріївні Данте Аліґ'єрі, зображення якого Марія Андріївна бачила в дореволюційнім багатотомнім виданні "Божественної комедії". Закучерявлене сивувате темно-каштанове волосся облямовувало смагляве бабусине обличчя й спадало їй на плечі. Звичайно бабуся носила окуляри в чорній тонкій роговій оправі, придбані так давно, що одна з дужок, які заправляють за вуха, одлама-лась просто від часу й до оправы була прив'язана чорною ниткою. Але в цю хвилину бабуся була без окулярів.

Вона працювала з особливою — подвоєною, потроєною — енергією, поліна з грюкотом летіли на всі боки. Вираз обличчя й усієї бабусиної постаті був приблизно такий: "Чорт би забрав отих німців, і чорт би забрав вас усіх, коли боїтесь ви німців! Я краще колотиму ці дрова... крах... крах... І нехай ці поліна, чорт би їх забрав, летять на всі боки! Так, я краще грюкатиму цим поліняччям, ніж дійду до вашого принизливого стану. А якщо мені за це судилося загинути, то хай мене чорт забере, я вже стара й смерті не боюсь... крах... крах..."

І бабуся Віра, загнавши колун в сучкувату поліняку, раптом розмахнулась усією полінякою через плече та як гахнула обухом,— поліно так і брязнуло на дві половини, одна з яких мало не збила Марію Андріївну з ніг.

Саме тому бабуся Віра й побачила Марію Андріївну, примружилась, упізнала її і, відкинувши колун, сказала своїм гучним голосом, який пролунав, здавалось, на всю вулицю:

— А, Маріє, чи пак — Маріє Андріївно! Ото діло, ото добре, що зайшла, не погребувала! А то вже дочка моя, Лепа, третю добу в подушку вткнулася й реве, як та білуга. Я їй кажу: "Та скільки ж у тобі сліз?" Заходьте, будьте ласкаві...

Марія Андріївна і злякалась її гучного голосу, і водночас він якось підбадьорив її,— адже вона сама любила говорити голосно... Але все-таки вона спитала тихо і з побоюванням:

— А наші виїхали? — і вказала на квартиру вчителя.

— Сам десь виїхав, а сім'я тутечки, і теж ревуть. Може, поснідаєте аі мною? Я такого борщу наварила з бурячками, та ніхто не хоче їсти.

Ні, вона, як завжди, лишалася на висоті, бабуся Віра, бурлачка. Вона була дочкою сільського столяра, родом з Полтавщини. Чоловік її, сам з Києва, робітник-путіловець, після першої світової війни, з якої він прийшов дуже поранений, осів у їхнім селі. Бувши заможним, бабуся Віра вийшла на самостійну дорогу, стала делегаткою на селі, працювала в комнезамі, потім пішла на службу до лікарні. І смерть чоловіка не зломила її, а ще більше розвинула в ній цю рису самостійності. Тепер вона вже, правда, не служила, а жила на пенсії, але ще й нині могла, коли треба, подати свій владний голос. Бабуся Віра вже років дванадцять була партійна.

Олена Миколаївна, Олегова мати, лежала на ліжку вниз обличчям, у пожмаканім квітчастім платті, з голими ногами, і її світло-русяві пишні коси, які в звичайний час увінчували її голову великою химерною зачіскою, тепер не вкладені, прикривали мало не до п'ят усе її маленьке, з розвиненими формами молодої, гарної та сильної жінки тіло.

Коли бабуся Віра й Марія Андріївна ввійшли до світлиці, Олена Миколаївна одірвала від подушки заплакане вилицювате обличчя з добрими, розумними, лагідними, підпухлими очима і, скрикнувши, кинулась до Марії Андріївни в обійми. Вони обнялись, припали одна до одної, поцілувалися, заплакали, потім засміялись. Вони раді були, що в ці страшні дні могли так ставитись одна до одної, так розуміти й поділяти спільне горе. Вони плакали й сміялись, а бабуся Віра, впершись жилавими руками в боки, хитала своєю кучерявою головою Данте Аліг'єрі та все повторювала:

— От дурні так дурні: то плачуть, то сміються! Сміяйтесь ніби й нема чого, а наплакатись ми ще встигнемо всі...

І в цей час до слуху жінок долинув з вулиці чудний наростаючий шум, ніби гуркіт безлічі моторів, супроводжуваний злісним і теж наростаючим надривним гавкотом собак,— схоже було, що по всьому місту показилися собаки.

5*

131

Олена Миколаївна та Марія Андріївна відхилились одна від одної. І бабуся опустила руки, і її смагляве худе обличчя зблідло. Якусь мить вони постояли, усвідомити не сміючи, що це за звуки, але вони вже знали, що це за звуки. І раптом усі троє — перша бабуся, за нею Марія Андріївна, за нею Олена Миколаївна — вибігли в палісадник і, не змовляючись, чуттям розуміючи, як це треба зробити, побігли не до хвіртки, а між грядками, крізь соняшники, до кущів жасмину, посадженого вздовж паркана.

Шум безлічі машин, розростаючись, долинав з нижньої частини міста. Колеса машин уже гуркотіли по дошках, десь на другім переїзді, що його не видно було звідсіля. І раптом у кінці вулиці, на в'їзді, виникла сіра легкова машина без верху і, відбивши склом на повороті сліпуче сонце, поволі покотила вулицею до жінок, що стояли біля кущів жасмину. В машині прямо, суворо, нерухомо сиділи військові в

сірому, в сірих кашкетах з високо піднятою передньою частиною наголовка.

За цією машиною сунуло ще кілька легкових машин. Вони йшли з переїзду на вулицю і одна по одній нехутко котили сюди, до парку.

Олена Миколаївна, не зводячи очей з цих машин, раптом гарячковими рухами маленьких з трохи потовщеними суглобами пальців підхопила одну, потім другу косу і почала обкручувати навколо голови. Вона зробила це дуже швидко, цілком машинально, і виявивши, що в неї з собою немає шпильок, стояла на місці й дивилась на вулицю, притримуючи коси на голові обома руками.

А Марія Андріївна, легко скрикнувши, кинулась од куща жасмину, 8а яким вона стояла, не до хвіртки на вулицю, а назад, до будинку. Вона оббігла будинок з того краю, де жив учитель, і через другу хвіртку вибігла на вулицю, паралельну тій, якою йшли німці. Ця вулиця була порожня, і цією вулицею Марія Андріївна побігла додому.

— Пробач, я вже не маю сили тебе підготувати... Кріпись. Тобі треба негайно сховатись... Вони можуть от-от ринути в нашу вулицю! — говорила Марія Андріївна чоловікові.

Вона задихалась, прикладала руку до серця, але, як усі здорові люди, вона була така червона й спітніла від бігу, що цей зовнішній вигляд її хвилювання не відповідав страшному змістові того, що вона говорила.

— Німці? — тихо сказала Люся з таким недитячим виразом жаху в голосі, що Марія Андріївна раптом замовкла, глянула на дочку й розгублено повела очима навколо.

— Де Валя? — спитала вона.

Чоловік Марії Андріївни стояв з блідими губами й мовчав.

— Я розкажу, я все бачила,— незвичайно тихо й серйозно сказала Люся.— Вона читала в саду, а якийсь хлопчик, уже дорослий, перескочив через паркан. Вона лежала, а потім сіла, і вони все розмовляли, а потім вона схопилась, і вони перелізли через паркан, і побігли.

— Куди побігли? — з напругою в очах спитала Марія Андріївна.

— До парку..., Плед залишився, і подушка, ^ і книжка. Я думала, що вона зараз повернеться, вийшла й стала стерегти, а вона не вернулась, і я все додому занесла.

— Боже мій...— сказала Марія Андріївна й важко опустила на підлогу.

Розділ сімнадцятий

Бабуся Віра та Олена Миколаївна стояли й стояли в кущах жасмину й дивились, як, сповнюючи собою та своїм гуркотом вулицю, ревучи на в'їзді, вдирались одна по одній величезні, високі, довгі вантажні машини, в яких рядами, в куртках сірого кольору, в сірих брудних пілотках, спітнілі, засмаглі, закурені, сиділи німецькі солдати, тримаючи поміж ніг рушниці. Собаки з усіх дворів, люто гавкаючи, кидались на машини й стрибали навколо в густій рудій куряві.

Передні машини з офіцерами вже дійшли до палісадника коло дому Кошових, як раптом за спиною в жінок розляглося люте гавкання, і чорний кудлатий пес, кульовою блискавкою промчавши поміж соняшниками, перескочив через низеньку горожу палісадника і, низько підвиваючи, гавкаючи хрипко й гучно, по-старечому, затанцював

коло передньої машини.

Жінки з жахом перезирнулися. їм здалося, що зараз має статися щось жахливе. Але нічого жахливого не сталося. Машина проїхала далі, аж до парку, й зупинилась коло будинку тресту "Краснодонвугілля", куди слідом за нею підійшли й інші легкові машини. В цей час вантажні машини з солдатами вже заповнили всю вулицю. Солдати стрибали з машин, розминали руки й ноги і з незвичним для руського вуха, галасливим, різким гомоном розходились по дворах, палісадниках, стукали в двері. Чорний кудлатий пес, розгублений, стояв біля хвіртки й непевно гавкав на всю вулицю.

Офіцери стояли коло будинку тресту, курили, денщики вносили в приміщення чемодани. Маленький офіцер з товстим черевцем і так високо задертим наголовком кашкета, що голова при ньому вже нічого не значила, порядкував при розвантаженні машин. Молоденький офіцер на неприродно довгих ногах у супроводі солдата, здоровенного, незграбного, в грубих черевиках, у пілотці на світлім, яскравого палевого кольору волоссі, хутко перебіг навскоси через вулицю, в будинок, де жив Проценко. Та за хвилину й офіцер, і солдат вийшли відтіля й хутко звернули до хвіртки сусідньої садиби. В цьому сусідньому будинку жили також працівники обкому, але вони кілька днів тому виїхали разом з господарями квартири. Офіцер і солдат вийшли з палісадника й подались до хвіртки в двір Кошових.

Нарешті чорний кудлатий пес таки побачив цілком реального противника, що сунув просто на нього, і з гавкотом кинувся на молоденького офіцера. Офіцер зупинився на довгих розставлених ногах, на обличчі його виник хлоп'ячий вираз, він вилаявся крізь зуби, потім витяг з кобури револьвер і сливе впритул вистрелив у собаку. Пес ткнувся носом у землю, з виттям трохи проповз назустріч офіцерові й витягся.

— Собаку вбили... Що ж це воно буде? — сказала бабуса Віра.

Офіцери біля будинку тресту й солдати на вулиці озирнулись на постріл, але, побачивши вбитого собаку, повернулись до своїх занять. Поодинокі постріли лунали то тут, то там. Офіцер у супроводі здоровенного денщика з палевою головою вже відчиняв хвіртку в двір до Кошових.

Бабуса Віра, нерухомо й прямо несучи свою голову Дайте Аліг'єрі, пішла назустріч їм, а Олена Миколаївна залишилася в кущах жасмину, придержуючи обома руками вкладені круг голови світло-русяві коси.

Зупинившись на довгих ногах проти бабусі і, хоч бабуса теж була висока, згори вниз дивлячись на неї холодними, безбарвними очима, офіцер спитав:

— Хто буде показати вашу квартиру?

Він сказав це, гадаючи, що розмовляв дуже правильно російською мовою, і перевів свій погляд з бабусі на Олену Миколаївну, яка, піднявши руки, стояла в кущах жасмину, а потім знов на бабусю.

— Що ж ти, Лено? Йди покажи, — збентежено сказала бабуса хрипким голосом.

Олена Миколаївна, придержуючи руками коси, пішла між грядками до хати.

Офіцер який час здивовано зиркав на неї, потім знову перевів погляд на бабусю.

— Ну? — сказав він, підвівши світлі брови, і його юне випещене обличчя панича набрало капризного виразу.

Бабуся, незвично дрібочучи ногами, майже побігла до будинку. Офіцер і денщик пішли за нею.

Квартира Кошових складалася з трьох кімнат і кухні.

Просто з кухні відвідувач потрапляв до великої кімнати, що правила за їдальню, з двома вікнами на сусідню, паралельну Садовій вулицю. Тут же стояло ліжко Олени Миколаївни та диван, на якому звичайно стелили Олегові. Двері з їдальні ліворуч вели до кімнати, де жив Микола Миколайович з дружиною й дитиною. Другі двері, праворуч, вели до зовсім маленької кімнатки, де спала бабуся. Кімнатка ця мала спільну стіну з кухнею, саме ту стіну, до якої прилягала плита, і коли на кухні в плиті палили, в кімнаті було нестерпно жарко, особливо влітку. Але бабуся, як усі сільські бабусі, любила тепло, а коли вже занадто дошкуляла духота, стара відчиняла віконце в палісадник, де під самим вікном росли кущі бузку.

Офіцер зайшов до кухні, похапцем її оглянув, потім, пригнувшись, щоб не зачепитись за одвірок, увійшов до їдальні, постояв, поблимумучи навколо. Видно, йому тут сподобалось. Кімната була чисто вибілена й вимита до блиску, фарбована підлога застелена сировими, домашнього виробу, чистими постілками, на столі — білосніжна скатертина, такий же підодіяльник на ліжку Олени Миколаївни, а подушки, одну меншу за одну, пишно підбиті, вкривало щось мережане й легке. На вікнах стояли квіти.

Офіцер швидко увійшов до кімнати Коростильових, так само зігнувшись у дверях. Олена Миколаївна, навіть не помітивши, коли та як вона пришпилила коси, лишилась у їдальні, притулившись до одвірка закинutoю головою в пишній коропі світло-русявого волосся. А бабуся Віра пройшла за німцяхМ.

Ця кімнатка з маленьким письмовим столом, акуратним чорнильним прибором та рейшиною, трикутником і лекалом, що висіли обіч столу, біля одвірка на цвяшку, теж сподобалась німцеві.

— Бпоп! — сказав він вдоволено.

Раптом він побачив зім'яте ліжко, на якому, коли увійшла Марія Андріївна, лежала Олена Миколаївна. Він швидко ступив до ліжка, відгорнув ковдру, простирала, гидливо, двома пальцями підняв перину, нагнувся й понюшив повітря.

— Клоп нет? — кривлячись, спитав він бабусю Віру.

— Клопів нема... Нету,— сказала бабуся, спотворивши мову якнайзрозуміліше для німця, і заперечливо затрясла головою, ображена.

— Бгібп! — сказав німець і, зігнувшись у дверях, знову ступив до їдальні.

До бабусиної кімнати він тільки зазирнув і круто обернувся до Олени Миколаївни.

— Тут житиме генерал, барон фон Венцель,— сказав він.— Ці дві кімнати звільнити,— показав на їдальню та кімнату Коростильових.— Вам дозволяється жити тут,— показав на кімнату бабусі Віри.— Що вам треба в цих дві кімнати, візьміть зараз. Забрати це,— він гидливо, двома пальцями відігнув білосніжний підодіяльник, одіяло,

простирало на ліжку Олени Миколаївни.— І та кімната тяж... забрати... Швидко! — І вийшов з кімнати повз Олену Миколаївну, що сахнулась од нього.

— Клопів, каже, нема? От ворог!.. Ото дожила бабуса Віра на старість! — гучним різким голосом сказала стара.— Лено! Правець напав на тебе, чи що? — обурено додала вона.— Треба ж усе прибрати для барона, щоб йому очі повилазили! Прочумайся трошки. То ще, може, поталанило, що до нас поставили барона, може, він не такий скажений, як вони всі...

Олена Миколаївна мовчки згорнула свою постіль, однесла до бабусиної кімнати і вже не виходила звідти. А бабуса Віра прибрала постіль з кімнати сина та невістки, позабирала зі стін і зі столу фотографії сина та внука Олега в комод ("щоб не випитували — хто та хто") і перенесла до себе в кімнату білизну й одяг свій і доччин ("щоб уже й не лазити до них, хай їм грець!"). Все-таки її мучила цікавість, їй не сиділось, і вона вийшла на подвір'я.

У хвіртці знову з'явився здоровенний денщик з палевою головою та з палевим ластовинням на товстому обличчі, що тяг в обох руках довгі, широкі, пласкі чемодани в шкіряних чохлах. Солдат за ним ніс зброю — три автоматичні рушніці, два маузери, шаблю в срібних піхвах, і ще два солдати несли: один — чемодан, а другий — невеликий важкий радіоприймач. Вони, не глянувши на бабусю Віру, пройшли в дім.

І в цю хвилину генерал, худющий, високий, у вузьких, трохи припорошених блискучих штиблетах і в кашкеті з дуже задертим спереду високим наголовком, старий, зморшкуватий, з чисто промитим обличчям і кадиком, увійшов через хвіртку в палісадник, його шанобливо супроводив цибатий офіцер, що, схиливши голову, йшов на півкорпуса позаду генерала.

Генерал був у діагоналевих сірих штанях з роздвоєними лампасами і у френчі з тьмяно-золотими гудзиками та чорним коміром, прикрашеним золотавим пальмовим гіллям по червоному полю петлиць. Генерал ішов, високо несучи на довгій шиї вузьку голову з сивими скронями, й уривчасто щось казав. А офіцер, ідучи трохи позад нього й нагнувши голову, шанобливо ловив кожне його слово.

Увійшовши в палісадник, генерал зупинився, оглянувся, поволі поводячи головою на довгій малиновій шиї, і це робило його схожим на гусака, особливо тому, що довгий козилок його кашкета з задертим наголовком був виставлений уперед. Генерал озирнувся, і на застиглому обличчі його нічого не відбилось. Рукою з вузькою кистю та сухими пальцями він швидко обвів навкруги, ніби прирікаючи все те, що опинилось у полі його зору, й буркнув щось. Офіцер іще поштивіше схилив голову.

Обвіявши бабусю Віру складним парфюмерним запахом і на ній затримавши побіжний погляд вельми вицвілих, водянистих, стомлених очей, генерал пройшов до хати, нахиливши голову, щоб не зачепити горішнього одвірка. Молодий офіцер на довгих ногах, подавши знак солдатам, які виструнчились біля ґанку, щоб вони не йшли звідси, ступив слідом за генералом, а бабуса Віра залишилась на подвір'ї.

Через кілька хвилин офіцер вийшов, коротко щось наказав солдатам і при цьому обвів рукою палісадник, точнісінько повторивши генеральський жест. Солдати,

обернувшись на місці та стукнувши каблуками, вийшли один за одним з палісадника, а офіцер повернувся до будинку.

Соняшники на вгороді звертали вже золоті свої голови на захід, густі довгі тіні лягли на грядки. З вулиці з-за кущів жасмину линули збуджена чужинна мова й сміх, праворуч на переїзді ще й досі гурчали мотори, то з того, то з того боку чути було постріли, вищання собак, кудкудакання курей.

Двоє вже знайомих бабусі Вірі солдатів знову з'явилися на хвіртці. В руках вони тримали тесаки. Бабуся не встигла ще подумати, навіщо їм ці тесаки, як обидва солдати — один з одного боку від хвіртки, другий з другого — заходились рубати вздовж парканчика кущі жасмину.

— Та що ж це ви робите, та хіба ж воно вам заважає? — не витримала бабуся і, майнувши спідницями, кинулась на солдатів.— То ж квіти, то ж гарні квіти! Та хіба ж вони вам заважають? — гнівно гукала вона, кидаючись від одного солдата до другого, ледве стримуючись, щоб не вчепитись їм у волосся.

Солдати, не дивлячись на неї, мовчки, сопучи, вирубували кущі. Потім один із них сказав щось своєму товаришеві,— обидва вони засміялись.

— Ще й сміються,— презирливо сказала бабуся. Солдат випростався, витер рукавом піт з лоба і, з усмішкою поглянувши на бабусю, сказав по-німецькому:

— Це наказ зверху. Воєнна необхідність. Бачите, всюди рубають.— І він показав тесаком на сусідній палісадник.

Бабуся не зрозуміла того, що він сказав, але глянула, куди показував тесаком солдат, і побачила, що в сусідньому присадку, та далі за ним, і позаду, за її спиною,— всюди німецькі солдати рубали дерева й кущі.

— Партизанен — пу! пу! — намагався пояснити німецький солдат і, присівши за кущем, витягнувши брудний вказівний палець з товстим нігтем, показав, як партизани це роблять.

Бабуся, зразу вся ослабнувши й махнувши рукою, пішла від солдатів і сіла на ганку.

На хвіртці з'явився солдат у білій кухарській шапочці, в білому халаті, з-під якого видніли холоші його сірих штанів та грубі, на дерев'яній підошві, черевики. Він тяг в одній руці великий, дрібного плетіння круглий кошик, у якому брязкотів посуд, а в другій — чималу алюмінієву каструлю. За ним ішов іще солдат у засмальцьованій сірій куртці і щось ніс поперед себе у великій мисці. Вони пройшли повз бабусю на кухню.

Зненацька, наче вихопившись з іншого світу, долинули з дому уривки музики, тріск, шипіння, уривки німецької мови, знову тріск та шипіння і знов уривки музики.

Вздовж усієї вулиці солдати вирубували палісадники, і незабаром і направо й наліво стало видно від другого переїзду до парку, відкрилась уся вулиця, по якій метушились німецькі солдати й шугали мотоциклетки.

Раптом із світлиці за спиною бабусі полинула далека, ніжпа музика. Десь дуже далеко від Краснодона йшло спокійне, розмірене життя, чуже всьому, що тут зараз відбувалось. Люди, для яких призначалось цю музику, жили далеко від війни, від цих солдатів, що сновигали по вулицях і рубали палісадники, й від бабусі Віри. І, мабуть, це

життя було далеке й чуже солдатам, які рубали кущі в палісаднику, бо солдати не підвели голів, не спинились, не прислухались, не обмінялись і словом з приводу цієї музики.

Вони вирубали всі дерева й кущі в присадку аж по самісіньке віконечко в кімнаті бабусі Віри, де, самотня, мовчки сиділа Олена Миколаївна, і заходилися тими ж тесаками рубати попід корінь соняшники, що посхиляли на захід сонця свої золоті голови. Вони вирубали й ці соняшники, і тоді навколо стало вже зовсім чисто, і партизанам нізвідки було робити своє "пу-пу".

Розділ вісімнадцятий

Німецькі солдати й офіцери різних родів зброї протягом цілого вечора розповзались по всіх районах міста, тільки великий "Шанхай", і малі "шанхайчики", та віддалений район Голуб'ятники й Дерев'яна вулиця, де жила Валя Борц, залишилися іще не зайняті.

Здавалося, все місто, на вулицях якого не було місцевих жителів, заповнилось мундирами брудно-сірого кольору, такими ж пілотками й кашкетами із срібним германським орлом. Сірі мундири снували по дворах та городах; їх можна було бачити в дверях будинків, сараїв, комор, кладових.

Вулицю, де жили Осьмухіни та Земнухови, одну з перших зайняла піхота, що в'їхала на вантажних машинах. Вулиця та була досить широка для того, щоб на ній розташувати вантажні машини, але, побоюючись привернути увагу радянської авіації, солдати, за наказом начальників, усюди ламали низенькі штахети палісадників, щоб машини вільно могли пройти в двори, під прикриття будинків та домашніх прибудов.

Висока довга вантажна машина, з якої вже повистрибували солдати, задкуючи та ревучи мотором, наїхала на палісадник дому Осьмухіних величезними подвійними колесами на литих шинах. Огорожа затріщала. Зминаючи квіти й клумби перед будинком, сповнюючи повітря бензиновим чадом і рикаючи, машина задки в'їхала в двір Осьмухіних і зупинилась біля стіни.

Хвертикуватий єфрейтор, увесь чорний, з чорними жорсткими вусиками, які стирчали вперед, з чорним цупким волоссям, що обкладало, наче повстю, його скроні й потилицю під збитою на лоб пілоткою, ногою відчинивши двері в сіни, а з сіней до передпокою, вдерся в квартиру Осьмухіних у супроводі групи солдатів.

Лизавета Олексіївна та Люся, неприродно випроставшись, схожі одна на одну, сиділи біля Володиного ліжка. Хвилюючись і намагаючись не виявити свого хвилювання перед рідними, Володя лежав укритий до підборіддя простиралом і похмуро дивився поперед себе вузькими коричневими очима. Та коли пролунав цей грюкіт у сінях і спітнілі, брудні обличчя єфрейтора й солдатів показалися в передпокої, двері до якого були відчинені, Лизавета Олексіївна рвучко підвелась і, швидка, пряма, з обличчям, яке набрало властивого їй рішучого виразу, вийшла до німців.

— Ошень карашо,— сказав єфрейтор і весело засміявся, з нахабною одвертістю, але приязно дивлячись в обличчя Лизавети Олексіївни.— Тут оселяться наші солдати... Тільки на дві-три нічки. Nur zwei oder drei Nächte. Ошень ка-рашо.

Солдати стояли за його спиною й мовчки, без усмішки, дивились на Лизавету Олексіївну. Вона відчинила двері в кімнату, де звичайно вона жила з Люсею. Вона ще до приходу німців вирішила, якщо німці стануть на постій, перебратись у кімнату до Володі, щоб усім бути разом. Але єфрейтор не пройшов до цієї кімнати, навіть не зазирнув у неї,— він у відчинені двері дивився на Люсю, що прямо й нерухомо сиділа біля Володиної постелі.

— О! — вигукнув єфрейтор, весело всміхнувшись до Люсі й козирнувши.— Ваш брат? — Він безцеремонно тицьнув чорним пальцем на Володю.— Він поранений?

— Ні,— спалахнувши, сказала Люся,— він хворий.

— Вона розмовляє по-німецькому! — Єфрейтор, сміючись, обернувся до солдатів, що, як і раніше, без усмішки стояли в передпокої.— Ви хочете приховати, що ваш брат червоний солдат або партизан і що його поранено, але ми це можемо перевірити,— усміхаючись, казав єфрейтор, заграючи з Люсею чорними блискучими очима.

— Ні, ні,— це школяр, йому тільки сімнадцять років, він лежить після операції,— з хвилюванням відповіла Люся.

— Не бійтесь, ми не зачепимо вашого брата,— сказав єфрейтор, усміхнувшись до Люсі, і, знову козирнувши їй, заглянув до кімнати, яку показала йому Лизавета Олексіївна.— Ошень карашо! А ці двері куди? — спитав він і, не чекаючи відповіді, одчинив двері до кухні.— Чудово! Зараз же розтопити. У вас є кури?.. Яйки, яйки! — І він приязно, з дурною одвертістю засміявся.

Аж дивно стало, бо він сказав саме те, що протягом усіх місяців війни було змістом анекдотів про німців, що можна було почути від очевидців, прочитати в газетних кореспонденціях та в підписах під карикатурами. Але він сказав саме це.

— Фрідріх, подбай про наше харчування.— І він у супроводі солдатів увійшов до кімнати, яку показала Лизавета Олексіївна, і весь будинок сповнився сміхом та гомоном.

— Мамо, ти зрозуміла? Вони просять яєць і просять розтопити в печі,— шепнула Люся.

Лизавета Олексіївна й далі мовчки стояла в передпокої.

— Ти зрозуміла, мамо? Може, я внесу дров?

— Я все зрозуміла,— сказала мати, не змінюючи пози, якимось надто вже спокійно.

Немолодий солдат з дуже випнутою вперед нижньою щелепою, із шрамом, що простягався з-під пілотки на брову, вийшов з кімнати.

— Це ти будеш — Фрідріх? — спокійно спитала Лизавета Олексіївна.

— Фрідріх? Це я Фрідріх,— похмуро сказав солдат.

— Ходім... допоможеш мені принести дров... А яєць я дам сама.

— Що? — спитав він, не розуміючи.

Але вона подала знак рукою й виступила в сіни. Солдат пішов за нею.

— Так,— сказав Володя, не дивлячись на Люсю.— Зачини двері.

Люся причинила двері, думаючи, що Володя щось хоче їй сказати.

Та коли вона повернулась до ліжка, він лежав з заплющеними очима й мовчав. І тут

на порозі, без стуку, з'явився єфрейтор, голий до пояса, дуже волосатий, чорний, тримаючи в руках мильницю, з рушником через плече.

— Де ваш умивальник? — спитав він.

— У нас нема вмивальника, ми зливаємо одне одному з кухля в дворі,— сказала Люся.

— Яка дикість! — Єфрейтор весело дивився на Люсю, розставивши ноги в поруділих черевиках на товстій підметці.— Як ваше ім'я?

— Людмила.

— Як?

— Людмила.

— Не розумію... Лю... лю...

— Людмила.

— О! Luise! — вдоволено вигукнув єфрейтор.— Ви розмовляєте по-німецькому, а вмиваєтесь із кухля,— бридливо сказав він.— Ошень пльохо.

Люся мовчала.

— А взимку? — вигукнув єфрейтор.— Ха-ха!.. Яка дикість! То злийте мені принаймні!

Люся підвелась і ступила до дверей, але він усе ще стояв на порозі, розставивши ноги, чорноволосатий, і, усміхаючись, одверто і прямо дивився на Люсю.

Вона зупинилась перед ним, опустивши голову, й почервоніла.

— Ха-ха!..— Єфрейтор ще постояв трохи й дав їй дорогу.

Вони вийшли на ганок.

Володя, що розумів їхню розмову, лежав, заплющивши очі, відчуваючи всім тілом сильні поштовхи серця. Якби він не був хворий, він міг би сам злити німцеві замість Люсі. Йому соромно було, бо ж розумів приниженість того становища, в якому опинився він і вся його родина і в якому їм треба було жити тепер,— серце калатало, і він лежав, заплющивши очі, щоб не виявити свого стану.

Він чув, як німецькі солдати у важких кованих цвяхами черевиках ходили через передпокій на подвір'я й назад. Мати сказала щось на ганку різким голосом, пройшла на кухню, човгаючи туфлями, і знову вийшла на ганок. Люся нечутно повернулась у кімнату й причинила за собою двері,— мати замінила її.

— Володю! Жах який! — швидко заговорила Люся пошепки.— Паркани всюди переламали. Квітники всі витолочили, і в усіх дворах повнісінько солдатів. Вошей витрушують із сорочок. А просто перед нашим ганком голі обливаються холодною водою з відра. Мене аж занудило.

Володя лежав, не розплющуючи очей, і мовчав. Надворі закричала курка.

— Фрідріх наших курей ріже,— з несподіваним кепкуванням у голосі сказала Люся.

Єфрейтор, пирхаючи та видаючи ротом інші уривчасті різноманітні звуки,— мабуть, він витирався на ходу рушником,— пройшов через передпокій до кімнати, і там залунав його гучний життєрадісний голос дуже здорової людини. Лизавета Олексіївна щось відповіла йому. Згодом вона повернулась до Володипої кімнати, принесла згорнену

постіль і поклала її в куток.

В кухні щось пекли, смажили, навіть крізь зачинені двері пахло смаженим. Квартира перетворилась на прохідний двір, увесь час хто-небудь приходив, виходив. І з кухні, і з двору, і з кімнати, де розташувались єфрейтор з солдатами, чути було німецьку мову, сміх.

Люся, що мала здібності до мов, по закінченні школи весь рік війни спеціально вивчала німецьку, французьку та англійську,— вона мріяла вступити до інституту іноземних мов у Москві, щоб мати змогу коли-небудь потім піти на дипломатичну роботу. Люся мимоволі слухала й розуміла багато чого з цих солдатських розмов, присмачених брутальним словом або жартом.

— А, друзяко Адаме! Здоров, Адаме, що це в тебе?

— Свиняче сало по-українському. Я хочу ввійти з вами в пайку.

— Чудесно! В тебе є коньяк? Ні? Будемо пити, hoPs der Teufel, російську горілку!

— Кажуть, на тому кінці вулиці в якогось діда є мед.

— Я пошлю Гансхена. Треба користатися з нагоди. Чорт внає, чи довго ми тут пробудемо і що нас чекає попереду.

— А що нас чекає попереду? Нас чекають Дон і Кубань. А може, Волга. Запевняю, там буде не гірше.

— Тут ми принаймні живі!

— Та ну їх, ці прокляті вугільні райони! Вітер, курява чи багно, і кожен дивиться на тебе по-вовчому.

— А де вони дивились на тебе приязно? І чому ти думаєш, що ти приносиш їм щастя? Ха-ха!..

Хтось увійшов до передпокою й сказав хрипким баб'ячим голосом:

— Heil Hitler!

— Тьху, чорт, це Петер Фенбонг! Heil Hitler!.. Ах, verdammt noch mal ми тебе ще не бачили в чорному! Ану, покажись... Дивіться, хлоп'ята, Петер Фенбонг! Подумайте тільки, ми не зустрічалися від самого кордону.

— Можна подумати, ви й справді за мною скучили,— з усмішкою відповів цей баб'ячий голос.

— Петер Фенбонг! Звідки тебе принесло?

— Краще скажи — куди? Ми дістали призначення в цю ДІРУ-

— А що це за значок у тебе на грудях?

— Я тепер уже ротенфюрер.

— Ого! Недарма ти розтовстів. Мабуть, у частинах СГ краще годують!

— Але він, мабуть, як і колись, спить в одежі й не миється, я це вчуваю з запаху.

— Ніколи не жартуй так, щоб потім не каятись,— просичав баб'ячий голос.

— Пробач, любий Петер, але ж ми давні друзі. Правда ж? Що залишиться солдатів, коли не можна й пожартувати! Як ти заблукав до нас?

— Я шукаю квартиру.

— Ти шукаєш квартиру?! Вам завжди припадають найкращі будинки.

— Ми зайняли лікарню, це величезна будівля. Але мені потрібна квартира.

— Нас тут семеро.

— Я бачу... Wie die Heringe!2

— Еге, тепер ти пішов угору. Але все-таки не забувай старих товаришів. Заходь, поки ми тут.

Чоловік з баб'ячим голосом щось писнув у відповідь, усі засміялись. Важко ступаючи кованими черевиками, він вийшов.

— Дивна людина цей Петер Фенбонг!

— Дивна? Він робить собі кар'єру, і молодець.

1 Будь проклятий (кім.).

2 Як оселедці (чім.).

— Але ти бачив його коли-небудь не те що голим, а хоча б у спідній сорочці? Він ніколи не мисться.

— Я підозрюю, що в нього болячки на тілі, які він сти-дається показати... Фрідріх, чи скоро там у тебе?

— Мені потрібен лавровий лист,— похмуро озвався Фрідріх.

— Ти думаєш, що діло йде до кінця, і хочеш заздалегідь сплести собі вінок переможця?

— Кінця не буде, бо ми воюємо з цілим світом,— похмуро сказав Фрідріх.

Лизавета Олексіївна сиділа біля вікна, зіпершись одною рукою на підвіконня, задумавшись. З вікна вона бачила великий пустир, заллятий вечірнім сонцем. На далекому краю пустиря, навскоси від їхнього будиночка, стояли окремо дві великі білі муровані будівлі: одна, більша,— школа імені Ворошилова, друга, менша,— дитяча лікарня. І школа, й лікарня були евакуйовані, і будівлі стояли порожні.

— Люсю, поглянь, що це? — сказала Лизавета Олексіївна й припала скронею до шибки.

Люся підбігла до вікна. Курною дорогою, що пролягала зліва через пустир мимо цих двох будівель,— цією дорогою сунув гурт людей. Спочатку Люся навіть не зрозуміла, хто вони такі. Чоловіки й жінки, в темних халатах, простоволосі, ступали дорогою, деякі трудно шкутильгали на милицях, деякі, самі ледве тягнучи ноги, несли на ношах чи то хворих, чи, може, поранених. Жінки в білих косинках та халатах і просто городяни й городянки у звичайній своїй одежі йшли з важкими клунками за плечима. Цей гурт людей сунув по дорозі з тої частини міста, що її не видно було з вікна. Люди юрмились біля головного входу дитячої лікарні, де коло великих парадних дверей морочились дві жінки в білих халатах, намагаючись одчинити двері.

— Це хворі з міської лікарні! їх просто вигнали,— сказала Люся.— Ти чув? Ти зрозумів? — спитала вона, обернувшись до брата.

— Так, так, я чув, я зразу подумав: "А як же хворі?" Адже я там лежав. Там же й поранені були! — схвильовано казав Володя.

Який час Люся та Лизавета Олексіївна спостерігали переселення хворих і переказували пошепки Володі те, що бачили, поки їхньої уваги не привернув гучний

гомін німецьких солдатів. У кімнаті єфрейтора набралось, якщо судити з голосів, чоловіка з десять-дванадцять. А втім, одні виходили й приходили інші. Години з сьомої вечора вони сіли їсти, і от уже зовсім смеркло, а вони все їли та їли, і все ще смажилося щось на кухні. У передпокої туди-сюди гупали солдатські черевики. З кімнати єфрейтора чути було брязкання кухлів, тости, регіт. Розмова то жвавішала, то змовкала, коли приносили нову страву. Голоси ставали дедалі п'яніші й розв'язніші.

В кімнаті, де припишили господарі, було душно: наносило жаром та чадом із кухні, а господарі, як і раніше, не зважувались повідчиняти вікна. Було темно: за мовчазною згодою вони не світили лампи.

Заходила темна липнева ніч, а вони все сиділи, не сте-лячи, не зважуючись лягти спати. За вікном на пустирі вже нічого не можна було роздивитись, лише темний гребінь довгого пагорба, праворуч від пустиря, з будівлями районного виконкому та "скаженого пана", що виступали на ньому, вирізнявся на світлішому тлі неба.

В кімнаті в єфрейтора заспівали пісню. Співали її, як співають не просто п'яні люди, а як співають сп'янілі німці: однаковісінькими низькими голосами, в страшній напрузі; вони сичали навіть і хрипіли — так їм хотілося співати водночас і низько, й голосно. Потім вони знов цокались і пили, знов їли, і на той час, поки їли, все стихало.

Раптом важкі черевики прогупали в передпокої аж до дверей у кімнату господарів і тут зупинились,— той, хто підійшов, прислухався за дверима.

Пролунав сильний стукіт у двері пальцем. Лизавета Олексіївна подала знак не одчиняти, ніби вони вже лягли. Стукіт повторився. Через кілька секунд у двері дуже грюкнули кулаком, вони відчинились, і чорна голова всунулася в двері.

— Кто есть? — по-російському спитав єфрейтор,— Ха-зайка!

Лизавета Олексіївна, прямо підвівшись з стільця, підійшла до дверей.

— Чого вам треба? — тихо спитала вона.

— Я й мої солдати просимо вас немношко їсти з нами,.. Ти і Луїза. Немношко,— пояснив він.— І мальтшик!.. Йому теж можете принести. Немношко.

— Ми вже їли, ми не хочемо їсти,— сказала Лизавета Олексіївна.

— Де Луїза? — не зрозумівши її, спитав єфрейтор, сопучи й відригуючи їжу, від нього тхнуло горілкою.— Луїза! Я бачу вас,— сказав він, широко посміхнувшись.— Я й мої солдати просимо вас їсти з нами. І випити, якщо ви не заперечуєте.

— Моєму братові недобре, я не можу залишити його,— сказала Люся.

— Може, вам треба прибрати зі столу? Ходімо, я допоможу вам, ходімо.— І Лизавета Олексіївна, сміливо взявши єфрейтора за рукав, разом з ним вийшла в передпокій, причинивши за собою двері.

Жовто-синій чад, від якого сльози наворачались, сповнював кухню, передпокій і кімнату, де бенкетували німці. І в цьому чаду неначе розпливалося миготливе жовте світло круглих бляшаних каганців, залитих чи стеарином, чи іншою, схожою на стеарин, білою речовиною. Каганці горіли і на столі, і на підвіконні в кухні, і на дашку вішалки в передпокої, і на столі в кімнаті, повній німецьких солдатів, куди ввійшла Лизавета Олексіївна разом з єфрейтором.

Німці обсіли стіл, приставлений до ліжка. Вони, щільно всунувшись, сиділи на ліжку, на стільцях, на табуретах, а похмурий Фрідріх, із своїм шрамом, сидів на дривітні, аа якій звичайно рубали дрова. На столі стояло кілька пляшок з горілкою, а багато порожніх було й на столі, й під столом, і на підвіконнях. Стіл був захаращений брудним посудом, завалений баранячими та курячими кістками, недогризками зелені, шкоринками хліба.

Німці сиділи без мундирів, у несвіжих спідніх сорочках з розстебнутим коміром, спітнілі, волохаті, з масними від пальців до ліктів руками.

— Фрідріх! — заревів єфрейтор. — Ти чого сидиш? Хіба ти не знаєш, як треба ходити коло матерів гарненьких дівчаток! — Він засміявся ще одвертіше й веселіше, ніж робив це в тверезому стані. І всі навколо теж засміялись.

Лизавета Олексіївна, почувавши, що це сміються з неї, і підозрюючи набагато гірше, ніж сказав єфрейтор, мовчки змītала зі столу недоїдки в брудну порожню миску, бліда, мовчазна й страшна.

— Де ваша дочка Луїза? Випийте з нами, — говорив молодий червоний п'яний солдат, непевними руками беручи зі столу пляшку й шукаючи очима чистий кухоль. Не знайшовши його, він налив у свій. — Покличте її сюди! Її просять німецькі солдати. Кажуть, вона розуміє по-німецькому. Нехай навчить нас співати російських пісень...

Він махнув рукою, в якій була пляшка з горілкою, і, дуже набундючившись та виричавши очі, заспівав жахливим низьким голосом:

Wolga, Wolga, Mutter Wolga,
Wolga, Wolga, Russlands Fluss...

Він підвівся й співав, диригуючи пляшкою так, що з неї вихлюпувалось на солдатів, на стіл і на ліжку. Чорний єфрейтор зареготав і теж заспівав, і всі підхопили жахливими низькими голосами.

— Так, ми виходимо на Волгу! — горлав товстенний ні-

мець з мокрими брівками, намагаючись перекичати ГОЛОСЕ співаків. — Волга — німецька ріка! Deutschlands Fluss. Так треба співати! — кричав він. І, стверджуючи свої слова й самого себе, ввіткнув у стіл виделку так, що зубці її зігнулись.

Вони так захопились піснею, що Лизавета Олексіївна, непомічена, винесла миску з недоїдками на кухню. Стара хотіла сполоснути миску, але не знайшла на плиті чайника з окропом. "Та вони ж не п'ють чаю", — подумала вона.

Фрідріх, що порався біля плити з ганчіркою в руці, зняв з плити сковороду з шматками баранини, які плавали в салі, й вийшов. "Барана, мабуть, у Слонових зарізали", — подумала Лизавета Олексіївна, прислухаючись до безладних однакових п'яних голосів, що німецькою мовою виконували старовинну волзьку пісню. Але це, як і все, що діялось довкола, було вже байдуже їй, бо ту міру людських почуттів і вчинків, яка була властива їй та її дітям у звичайному житті, вже не можна було застосувати в тому житті, в яке вона та її діти вступили. Не тільки зовнішньо, а й внутрішньо вони жили вже в світі, який був такий не схожий на звичний світ стосунків людей, що здавався вигаданим. Здавалось, треба просто розплющити очі — і цей світ зникне.

Лизавета Олексіївна нечутно увійшла до кімнати Володі та Люсі. Вони розмовляли пошепки й замовкли, коли вона з'явилась.

— Може, краще постелитись і лягти тобі? Може, краще, якщо ти будеш спати? — сказала Лизавета Олексіївна.

— Я боюсь лягати,— тихо відповіла Люся.

— Якщо він тільки ще раз спробує, собака,— раптом сказав Володя, трохи підвівшись на ліжку, весь у білому,— якщо тільки він спробує, я вб'ю його, так, так, уб'ю, і хай буде, що буде! — повторив він, білий, худий, упираючись руками в постіль та блискаючи в сутінках очима.

І в цю мить знову пролунав стукіт у двері, і двері поволі відчинилися. Тримаючи в одній руці каганчик, що кидав тремтливе світло на чорне спітніле обличчя його, єфрейтор у спідній сорочці, заправлений у штани, став на порозі. Який час він, витягнувши, вдивлявся у Володю, що сидів на постелі, та в Люсю на табуреті в братових ногах.

— Луїза,— урочисто сказав єфрейтор,— ви не повинні гребувати солдатами, які щодня й щогодини можуть загинути! Ми нічого не зробимо вам поганого. Німецькі солдати — це благородні люди, рицарі, я сказав би. Ми просимо вас до нашої компанії, тільки й усього.

III

— Забирайся геть! — сказав Володя, з ненавистю дивлячись на нього.

— О, ти бравий хлопець, на жаль, повалений хворобою! — приязно сказав єфрейтор: у сутінках він не міг розгледіти обличчя Володі й не зрозумів, що той сказав.

Невідомо, що могло б статися в цю мить, та Лизавета Олексіївна хутко підійшла до сина, обняла його, пригорнула обличчя його до своїх грудей і владно вклала сина в постіль.

— Мовчи, мовчи,— прошепотіла вона йому на вухо сухими, гарячими губами.

— Солдати армії фюрера дожидають вашої відповіді, Луїза! — урочисто казав п'яний єфрейтор у спідній сорочці, 9 чорноволосатими грудьми, похитуючись у дверях з каганчиком у руці.

Люся сиділа бліда, не знаючи, що відповісти.

— Добре, дуже добре! Гут! — різким голосом сказала Лизавета Олексіївна, швидко підійшовши до єфрейтора й киваючи головою.— Зараз вона прийде, розумієш? Фершттей-ге? Переодягнеться й прийде.— І вона показала руками, немов переодягається.

— Мамо...— сказала Люся тремтячим голосом.

— Мовчи вже, коли бог ума не дав,— говорила Лизавета Олексіївна, киваючи головою й випроваджуючи єфрейтора.

Єфрейтор вийшов. У кімнаті через передпокій чути стало вигуки, регіт, брязкання кухлів, і німці з новим піднесенням заспівали однаковими низькими голосами:

Wolga, Wolga, Mutter Wolga...

Лизавета Олексіївна швидко підійшла до гардероба й повернула ключ у дверцятах.

— Залазь, я тебе замкну, чуєш? — шепнула вона.

— А як же...

— Ми скажемо, що ти вийшла на подвір'я...

Люся шурхнула в гардероб, мати замкнула за нею дверцята на ключ і поклала ключ на гардероб.

Німці несамовито співали. Стояла вже глибока ніч. За вікном не можна було вже розпізнати ні будівель школи та дитячої лікарні, ні довгого пагорба з будівлями районного виконкому та "скаженого пана". Тільки попід дверима з передпокою пробивалася в кімнату вузька смуга світла. "Боже мій, та невже ж оце все правда?" — подумала Лизавета Олексіївна.

Німці перестали співати, і зайшла між ними жартівлива п'яна суперечка. Всі, сміючись, нападали на єфрейтора, він одбивався хрипким голосом хвацького солдата, що ніколи не журиться.

І от він знову з'явився на порозі з каганчиком у руці.

— Луїза?

— Вона вийшла на подвір'я, на подвір'я...— Лизавета Олексіївна показала йому рукою.

Єфрейтор, похитнувшись, вийшов у сіни, несучи перед собою каганця й гупаючи черевиками. Чути було, як він з грюкотом зійшов з ганку. Солдати, сміючись, іще погломоніли трохи, потім вони також посунули на подвір'я, гупаючи черевиками в передпокої і по ганку. Стало тихо. В кімнаті за передпокоем хтось, мабуть, Фрідріх, брязкав посудом, і чути було, як солдати мочаться на подвір'ї біля самого ганку. Деякі з них незабаром повернулися, галасливо, п'яно балакаючи. Єфрейтора все не було. Нарешті кроки його простукотіли на ганку та в сінях. Двері в кімнату одчинились, і єфрейтор, уже без каганця, виник на тлі примарного світла й чаду з відчинених дверей кухні.

— Луїза...— пошепки покликав він. Лизавета Олексіївна, як тінь, стала перед ним.

— Як? Ти її не знайшов?.. Вона не приходила, її нема,— говорила вона, роблячи заперечливий рух головою і рукою.

Єфрейтор невидючими очима обвів кімнату.

— У-у-у...— раптом п'яно, ображено промукав він, спинивши каламутні чорні свої очі на Лизаветі Олексіївні. В ту ж мить він поклав їй на обличчя величезну масну п'ятірню, стиснув пальці, мало не вичавивши Лизаветі Олексіївні очей, відштовхнув її од себе і, хитнувшись, вийшов з кімнати. Лизавета Олексіївна хутко повернула ключ у дверях.

Німці ще пометушилися та побубоніли п'яними голосами, потім вони заснули, не погасивши світла.

Лизавета Олексіївна мовчки сиділа навпроти Володі, що й досі не спав. Вони відчували нестерпну втому, але спати не хотілось. Лизавета Олексіївна перечекала трохи й випустила Люсю.

— Я мало не задихнулась, у мене вся спина мокра і навіть волосся,— збуджено шепотіла Люся. Ця пригода якось збадьорила її.— Я тихенько вікно відчиню. Я задихаюсь.

Люся нечутно відчинила найближче до ліжка вікно й висунулась на пустир. Ніч була душна, але після духоти в кімнаті та всього, що творилося в домі, такою свіжістю війнуло з пустиря, в місті було так тихо, що здавалось — і немає довкола ніякого міста, тільки їхній будиночок з німцями поснулими сам собі стоїть посеред темного пустиря.

І раптом яскравий спалах десь там, нагорі, по той бік переїзду, коло парку, на мить осяяв небо, й увесь пустир, і горб, будинки школи та лікарні. За мить — другий спалах, іще дужчий, і знов усе виступило з пільми, навіть у кімнаті на мить стало видно. І слідом за цим — не те що вибухи, а якісь беззвучні струси повітря, ніби від далеких вибухів, один по одному шугонули понад пустирем, і потемнішало знов.

— Що це? Що це? — злякано питала Лизавета Олексіївна.

І Володя підвівся на постелі.

Чудно мліючи серцем, Люся вдивлялась у темряву, в той бік, звідки сяйнули ці спалахи. Відблиск не видного звідси полум'я, то слабнучи, то буйнішаючи, заколивався десь там, на пагорбі, то вириваючи з темряви, то знов одпускаючи дахи будівель райвиконкому та "скаженого пана". І раптом у тому місці, де було джерело цього дивного світла, шугонуло вгору язикате полум'я, і все небо над ним багрово зайтрилось, і освітілося все містечко й пустир, і в кімнаті стало так видно, що проступили обличчя й речі.

— • Пожар!.. — обернувшись у кімнату, сказала Люся з незрозумілим торжеством і знову втупила погляд у це високе язикате полум'я.

— Зачини вікно, — злякано попросила Лизавета Олексіївна.

— Все одно ніхто не бачить, — заперечила Люся, шулячись, як від холоду.

Вона не знала, що це за пожар і як він виник. Але було в ньому щось таке, що очищало душу, щось піднесене й страшне, в цьому високому, буйному, переможному полум'ї. І Люся, сама освітлена, не відриваючись дивилась на нього.

Заграва ширилась не тільки над центром міста, а й далеко навколо. Не тільки будівлі школи та дитячої лікарні було видно як удень, вбачались навіть розташовані за пустирем далекі райони міста, що прилягали до шахти № 1-біс. І це багрове небо, і відблиски пожару на дахах будівель і на горбах створювали картину примарну, й фантастичну, і величну водночас.

Відчувалося, що все місто прокинулось. Там, у центрі, чути було безугавний рух людей, долинали окремі голоси, вигуки, десь гурчали вантажні машини. На вулиці, де стояв будиночок Осьмухіних, і в їхньому дворі прокинулися, заметушились німці. Собаки, — їх ще не всіх устигли перестріляти, — забувши денні страхи, гавкали на пожар. Тільки сп'янілі німці в кімнаті за передпокоем нічого не чули й спали.

Пожежа бушувала майже дві години, потім почала пригасати. Дальні райони міста, горби знову стала обгортати пільма. Тільки окремі останні спалахи полум'я інколи знову проявляли то округлість горба, то групу дахів, то темний конус терикона. Але небо над парком ще довго чаїло в собі багряне проміння, яке то прочахало, то знов дужчало, і що довго видніли будівлі районного виконкому та "скаженого пана" на пагорбі. Потім вони стали мерхнути, і пустир П9-ред вікном дедалі густіше поймала

темрява.

А Люся сиділа та й сиділа край вікна, збуджено дивлячись на пожар. Лизавета Олексіївна й Володя теж не спали.

Раптом Люсі здалось, ніби кішка майнула пустирем ліворуч од вікна, щось зашаруділо по фундаменту. Хтось скрадався до вікна. Люся інстинктивно відсахнулась і хотіла вже мерщій зачиняти вікно, але її спинив чийсь шепіт. Її кликали на ім'я:

— Люсю... Люсю... Вона завмерла.

— Не бійся, це я, Тюленін...— І голова Серьожчина без кепки, з цупким кучерявим волоссям виникла врівень з підвіконням.— У вас німці стоять?

— Стоять,— прошепотіла Люся, злякано й радісно дивлячись в усмішливі та одчайдушні очі Серьожки.— А у вас?

— У нас поки що нема.

— Хто це? — жახнулася Лизавета Олексіївна. Далекий відблиск пожару освітив Серьожчине обличчя,

і Лизавета Олексіївна та Володя впізнали його.

— Володя де? — спитав Серьожка, налігши на підвіконня.

— Я тут.

— А ще хто лишився?

— Толя Орлов. Я більше не знаю, я нікуди не виходив, у мене апендицит.

— Вітька Лук'янченко тут і Любка Шевцова,— сказав Серьожка,— і Стьопку Сафонова бачив, зі школи Горького.

— Як ти заблукав до нас? Уночі? — питав Володя.

— На пожар дивився. З парку. Потім став "шанхайчи-ками" пробиратись додому, та побачив з балки, що у вас вікно відчинене.

— Що це горіло?

— Трест.

— Ну'У?.

— Там їхній штаб розташувався. В самих підштаниках вистрибували,— тихо засміявся Серьожка.

— Ти думаєш — підпал? — спитав Володя.

Серьожка помовчав, очі його поблискували в темряві, мов у кішки.

— Та вже ж не само загорілося,— сказав він і знову засміявся.— Як жити думаєш? — спитав він Володю.

— А ти?

— Ніби не знаєш.

— От і я так,— полегшено сказав Володя.— Я такий тобі радий. Ти знаєш, я такий радий...

— Я теж,— знехотя сказав Серьожка: він терпіти не міг, коли йому звіряли душу.— Німці у вас люті?

— Пиячили цілу ніч. Усіх курей пожерли. Кілька разів до кімнати вдиралися,— сказав Володя недбало і водночас немов пишаючись перед Серьожкою тим, що він уже

зазнав на собі, які вони, німці. Він тільки не сказав, що єфрейтор чіплявся до сестри.

— Ну, це ще нічого,— спокійно сказав Серьожка.— А лікарню зайняли есесівці, там поранених залишилось чоловік сорок, вивезли всіх до Верхньодуванного гаю і — з автоматів. А лікар Федір Федорович, як вони їх стали брати, не витримав і вступився. Так вони його просто в коридорі застрелили.

— Ах, чорт! Ай-я-яй... Яка хороша була людина,— зморщившись, сказав Володя.— Я ж там лежав.

— Людина, яких мало,— сказав Серьожка.

— І що ж це буде, господи! — з тихим стогоном видихнула Лизавета Олексіївна.

— Я побіжу, поки не розвиднілося,— мовив Серьожка.— Будемо зв'язок тримати.— Він глянув на Люсю, зробив якийсь рух рукою і хвацько сказав: — Ауфвідерзеген!..— Він знав, що вона мріє про курси іноземних мов.

Його спритне, в'юнке, щупле тіло майнуло в пільму, і Серьожки зразу не стало ні видно, ні чути,— наче розтанув.

Розділ дев'ятнадцятий

Найдивніше було те, як вони скоро домовились.

— Чого ж ти, дівчино, оце читаєш? У Краснодон ідуть німці! Хіба не чуєш, як машини ревуть з Верхньодуван-ної? — стоячи біля ніг її, ледве стримуючи дихання, казав Серьожка.

Валя все з тим самим зчудованим, спокійним та радісним виразом мовчки дивилась на нього.

— Куди ти мчав? — спитала вона.

На мить він зникнув. Але ні, не могло бути, щоб ця дівчина була поганою дівчиною.

— Хочу на вашу школу злізти, побачити, що воно буде...

— А як ти злізеш? Хіба ти був у нашій школі? Серьожка сказав, що він був у їхній школі один раз,

років зо два тому, на літературному вечорі.

— Та вже як-небудь злізу,— сказав він усміхаючись.

— Але ж німці можуть передусім зайняти школу? — сказала Валя.

— Побачу, що вони йдуть, та просто в парк,— відповів Серьожка.

— Ти знаєш, найкраще дивитися з горища, звідти все видно, а нас не побачать,— зауважила Валя, й сіла на своїм пледі, і швидко поправила коси та блузку.— Я знаю, як туди потрапити, я тобі все покажу.

Серьожка раптом виявив нерішучість.

— Бачиш, яке діло,— сказав він,— якщо німці поткнуться до школи, доведеться стрибати з другого поверху.

— Нічого не вдієш,— відповіла Валя.

— А зможеш?

— Питаєш...

Серьожка поглянув на її засмагли міцні ноги, вкриті золотавим пушком. Тепла

хвиля пройшла в нього по серцю. Ну, звичайно, ця дівчина могла стрибнути з другого поверху!

І от вони вже вдвох бігли до школи через парк.

Велика двоповерхова школа, збудована з червоної цегли, з просторими світлими класами, з великим гімнастичним залом, стояла біля головних воріт парку, проти будинку тресту "Краснодонвугілля". Школа була порожня й замкнена. Але, виходячи з благородних цілей, що їх вони мали на увазі, Серьожка не вважав за гріх, наламавши пучок гілля, видавити одне з вікон на першому поверсі, яке виходило в глиб парку.

Серця їхні шанобливо завмерли, коли вони, навшпиньках ступаючи по підлозі, пройшли через один із класів у нижній коридор. Тиша стояла в усій цій просторій будівлі, найменший шерех, стук лунко відбивались навкруг. За ці кілька днів багато чого змістилось на землі, і багато будівель, як і людей, утратили колишнє своє звання та призначення і ще не набули нового. Але все-таки це була школа, в якій учили дітей, школа, в якій Валя провела багато світлих днів свого життя.

Вони побачили двері з написом: "Учительська", двері з написом: "Директор", двері з написом: "Кабінет лікаря",

"Фізичний кабінет", "Хімічний кабінет", "Бібліотека". Так, це була школа, тут дорослі люди, вчителі, навчали дітей знань і того, як треба жити на світі.

І від цих порожніх класів з голими партами, приміщень, які ще вберігали специфічний шкільний запах, раптом повіяло й на Серьожку, і на Валю тим світом, у якому вони росли, який був невід'ємний од них і який тепер відійшов, вдавалось, назавжди. Цей світ здавався колись таким буденним, звичайним, навіть нудним. І нараз він постав перед ними такий неповторно прекрасний, вільний, сповнений одвертих, прямих і чистих стосунків між тими, хто вчив і хто вчився. Де вони тепер, і ті й ті, куди розкидала їх доля? І серця Серьожки і Валі на мить розкрились, повні такої любові до цього світу, що відійшов, і невиразної шаноби перед високою святістю цього світу, який вони колись цінити не вміли.

Обоє вони переживали однакові почуття й без слів розуміли це, і за ці кілька хвилин надзвичайно зблизились одне з одним.

Вузькими внутрішніми сходами Валя вивела Серьожку на другий поверх і ще вище, до маленьких дверей, які вели на горище. Двері були замкнені, але це не збентежило Серьожку. Пошукавши в кишені штанів, він дістав складаного ножика, сервірованого багатьма іншими корисними речами, серед яких була й викрутка. Викрутивши гвинтики, він зняв ручку дверей, і відкрилась перед ним щілина замка.

— Класно працюєш, зразу видно, професійний злодій,— усміхнулась Валя.

— На світі, крім злодіїв, є ще й слюсарі,— сказав Серьожка і, обернувшись до Валі, посміхнувся їй.

В отворі покопирсавшись долотцем, він одімкнув двері, і на них війнуло жаром розпеченого проти сонця залізного даху, запахом нагрітої на горищі землі, пилуги та павутиння.

Пригинаючись, щоб не зачепити головою бантин, вони пройшли горищем до одного

з вікон, дуже запорошеного, і, шибки не витерши, щоб їх не побачили з вулиці, притулились обличчями до вікна, мало не торкаючись одне одного щоками.

З вікна вони бачили всю вулицю Садову, що впиалась у ворота парку, особливо той бік її, де стояли стандартні будинки працівників обкому партії. Просто перед їхніми очима на розі вулиці видніла двоповерхова будівля тресту "Краснодонвугілля".

З тої хвилини, коли Серьожка покинув Верхньодуванний гай, і до тої хвилини, коли вони з Валею разом припали обличчями до запорошеної шибки на горищі, минуло досить багато часу: німці встигли увійти до міста, і по всій Садовій вулиці тіснились машини, і там і тут було видно німецьких солдатів.

"Німці... Ось вони які, німці! Німці в нас у Краснодо-ні",— думала Валя, і калатало серце, і груди їй здійсмалися від хвилювання.

А Серьожку більше цікавив зовнішній, практичний бік справи; гострі очі схоплювали все, що потрапляло в поле зору з віконця на горищі, і Серьожка, сам того не помічаючи, затамлював кожну дрібницю.

Не більше як десять метрів відділяли будинок школи від будинку тресту. Будинок тресту був трохи нижчий за будинок школи. Серьожка бачив залізний дах, середину кімнат другого поверху та найближчу до вікон частину підлоги в першому поверсі. Крім Садової, Серьожка бачив ще й інші вулиці, подекуди загороджені від нього будинками. Він бачив двори та задвірки садіб, де хазяйнували німецькі солдати. Потроху він втяг і Валею в коло своїх спостережень.

— Кущі, кущі рубають... Дивись, навіть соняшники,— казав він.— А тут, у тресті, в них, видно, буде штаб, бач, як хазяйнують...

Німецькі офіцери та солдати — діловоди, писарі,— хазяйновито розміщувалися в обох поверхах тресту. Німцям було весело. Вони повідчиняли всі вікна в тресті, оглядали приміщення, порпалися в шухлядах, курили, викидаючи недокурки на безлюдну вуличку, що відділяла будинок тресту від школи. Перегодом у кімнатах з'явилися руські жінки, молоді й літні. Жінки були з відрами та ганчірками. Попідтикавши спідниці, вони стали мити підлоги. Акуратні, чистенькі писарі кепкували з жінок.

Все це відбувалось так близько від Валі й Серьожки, що якась іще не зовсім усвідомлена думка, жорстока, болісна й разом солодка, раптом застукала в Серьожчиному серці. Він навіть звернув увагу на те, що віконечка на горищі легко виймаються. Вони були в легких рамах і держалися в своїх лутках на тонких, косо вбитих цвяхах.

Серьожка й Валя сиділи на горищі так довго, що могли вже розмовляти й про сторонні речі.

— Ти Стюпку Сафонова після того не бачила? — спитав Серьожка.

— Ні.

"Значить, вона просто не встигла нічого сказати йому",— задоволено подумав Серьожка.

— Він іще прийде, він хлопець свій,— шепнув Серьожка.— Як ти думаєш жити далі?

— спитав він.

Валя самолюбно повела плечима.

— Хто ж може це тепер сказати? Ніхто ж не знає, як це все буде.

— Це правда,— відповів Серьожка.— До тебе можна зайти коли-небудь? Батьки не лаятимуть?

— Батьки!.. Заходь завтра, якщо хочеш. Я й Стюпу покличу.

— Як тебе звуть?

— Валя Борц.

В цю хвилину до їхнього слуху долинули довгі черги з автоматів, а потім ще кілька коротких,— десь там, у Верх-ньодуванному гаю.

— Стріляють. Чуєш? — спитала Валя.

— Поки ми тут сидимо, в місті, може, хтось-що робиться,— серйозно сказав Серьожка.— Може, німці й на вашій, і на нашій квартирі вже розташувались, як дома.

Тільки тепер Валя згадала, за яких обставин вона пішла з дому, й подумала, що Серьожа, може, й правий, і мати з батьком хвилюються за неї. Із самолюбства не зважилась вона сказати, що пора йти, але Серьожка ніколи не дбав про те, що можуть про нього подумати.

— Пора додому,— сказав він.

І вони тим самим способом вибралися із школи. Вони ще постояли біля паркана, біля садочка. Після спільного сидіння на горищі почували себе трохи ніяково.

— То я зайду до тебе завтра,— сказав Серьожка.

А дома Серьожка дізнався про те, що розповів потім уночі Володі Осьмухину: як вивезли поранених, що залишилися в лікарні, як загинув лікар Федір Федорович. Це сталося при сестрі Наді, вона й розповіла Серьожці, як усе трапилось.

До лікарні під'їхали дві легкові та кілька вантажних машин з есесівцями, і Наталі Олексіївні, яка зустріла їх на вулиці, запропонували за півгодини звільнити приміщення. Наталя Олексіївна зразу дала розпорядження всім, хто може пересуватись, іти в дитячу лікарню, але все-таки стала просити, щоб продовжили строк переселення, посилаючись на те, що в неї багато лежачих хворих і немає транспорту.

Офіцери вже сідали в машини.

— Фенбонг! Чого ця жінка хоче? — сказав старший з офіцерів до великого рихлого унтера з золотими зубами і в окулярах у світлій роговій оправі. І легкові машини від'їхали.

Окуляри в світлій роговій оправі надавали есесівському унтерові якщо не вченого вигляду, то принаймні інтелігент-ного. Та коли Наталя Олексіївна звернулась до нього з проською і навіть спробувала з ним поговорити по-німецькому, погляд унтера крізь окуляри пройшов немовби повз Наталю Олексіївну. Баб'ячим голосом унтер покликав солдатів, і вони стали викидати хворих у двір, не чекаючи, поки минуть обіцяні півгодини.

Вони витягали хворих на матрацах чи просто взявши під пахви й кидали на газон у дворі. І тут виявилось, що в лікарні є поранені.

Федір Федорович, назвавшись лікарем цієї лікарні, намагався був пояснити, що це тяжкопоранені, які вже ніколи не будуть воювати й залишені на цивільний догляд. Але унтер сказав, що коли вони люди військові, то їх вважають за військовополонених і негайно їх відішлють куди слід. І поранених стали зривати з ліжок у самій білизні і кидати у вантажну машину одного на одного, як попало.

Знаючи запальний характер Федора Федоровича, Наталя Олексіївна просила його вийти, але він не виходив, а все стояв у коридорі, в простінку між вікнами. Його засмагле обличчя темного блиску стало сірим. Він усе перебирав губами недокурену козячу ніжку, і в нього так тремтіло коліно, що інколи він нагинався й потирав його рукою. Наталя Олексіївна боялась одійти від нього й просила Надто не відходити, поки все не скінчиться. Наді було жалко й страшно дивитись, як поранених, напівроздягнених, у скривавлених бинтах, тягли по коридору, інколи просто волокли по підлозі. Надя боялась плакати, а сльози самі собою котилися з її очей, але все-таки не йшла відтіль, бо ще більше вона боялась за Федора Федоровича.

Двоє німецьких солдатів тягли пораненого, якому два тижні тому Федір Федорович вирізав нирку, розірвану осколком міни. Пораненому було вже помітно краще останніми днями, і Федір Федорович дуже пишався цією операцією. Солдати тягли пораненого по коридору, і в цю мить унтер Фенбонг гукнув одного з них. Солдат кинув пораненого, якого він держав за ноги, і побіг до палати, де був унтер, а другий солдат потяг раненого по підлозі.

Федір Федорович зненацька відійшов од стіни, і ніхто не встиг допильнувати, як він уже був біля солдата, що тяг пораненого. Цей поранений, як, зрештою, більшість із них, попри всі муки, яких він зазнав, не стогнав, та коли він побачив Федора Федоровича, він сказав:

— Бачив, Федоре Федоровичу, що роблять? Хіба це люди?

І заплакав.

Федір Федорович сказав щось солдатові по-німецькому. Мабуть, він сказав, що так, мовляв, не можна. І, напевне, сказав: дай, мовляв, я допоможу. Але німецький солдат засміявся й потяг пораненого далі. Тим часом унтер Фенбонг вийшов із палати, і Федір Федорович пішов просто на нього. Федір Федорович зовсім побілів, і всього його трусило. Віп майже насунувся на унтера і щось гостро йому сказав. Унтер у чорному мундирі, який зібрався брижами на його великому гладкому тілі, з блискучим металевим значком на грудях, що зображував череп і кості, захрипів на Федора Федоровича й ткнув йому револьвером в обличчя. Федір Федорович відсахнувся і ще сказав щось, мабуть, дуже образливе. Тоді унтер, страшно вирячивши очі під окулярами, вистрілив Федорові Федоровичу просто межі очі. Надя бачила, як у нього між очима наче провалилось, лінула кров, і Федір Федорович упав. А Наталя Олексіївна та Надя вибігли з лікарні, і Надя сама вже не тямила, як опинилась дома.

Надя сиділа в косинці, в халаті, як прибігла з лікарні, і знов та знов починала розповідати. Вона не плакала, обличчя в неї було біле, а маленькі вилиці горіли полум'ям, і блискучі очі її не бачили тих, кому вона розповідала.

— Чув, шльондро? — люто кашляв батько на Серьож-ку.— їй-богу, візьму та відшмагаю батогом. Німці в місті, а він шльондрає де попаде. Матір мало не звів у могилу.

Мати заплакала.

— Я ж замучилася за тобою. Думаю, вбили.

— Убили! — раптом злісно сказав Серьожка.— Мене ось не вбили. А поранених убили. У Верхньодуванному гаю. Я сам чув...

Вій пройшов до світлиці й кинувся на ліжку в подушку. Мстиве почуття трясло все його тіло. Серьожці трудно було дихати. Те, що так томило й мучило його на горищі школи, тепер знайшло вихід. "Підождіть, хай тільки стемніє!" — думав Серьожка, корчачись на постелі. Ніяка сила не могла вже втримати від того, що намислив.

Спати полягали рано, не світлячи світла, але всі були такі збуджені, що ніхто не спав. Не було змоги вийти непомітно,— вій вийшов не криючись, ніби йде надвір, і шмигнув на город. Руками розкопав одну з ямок, де сховав пляшки з пальною сумішшю, вночі небезпечно було копати лопатою. Він чув, як брязнула клямка дверей, з хати вийшла сестра Надя й тихо покликала кілька разів:

— Серьожо... Серьожо...

Вона почекала трохи, покликала ще раз, і двері знову брязнули,— сестра пішла.

Він засунув по плящі в кишені штанів і одну за пааух і в ^мряві липневої ночі, обминаючи "шанхайчиками" центр міста, знову пробрався до парку.

В парку було тихо, порожньо. Але особливо тихо бум ■ будинку школи, куди проліз він крізь вікно, видавлано вдень. В будинку школи було так тихо, що кожен кров, здавалось, чути не тільки в будинку, а й у всьому місті У високі отвори вікон на сходах вливалось зовні якесь на-виразне світло. І коли постать Серьожчина виникла на тлі одного з цих вікон, йому здалося, що хтось, причаївшись у кутку в пітьмі, тепер побачить і схопить його. Але переборовши страх, він опинився незабаром на своєму спостережному пункті на горищі.

Він трохи посидів біля віконця, крізь яке тепер нічого не було видно, посидів просто для того, щоб передихнути. Потім намацав пальцями гвіздки, які тримали раму вікна, відігнув їх і тихенько витяг раму. Свіже повітря війнуло на нього, на горищі все ще було душно. Після темряви школи і особливо горища він уже міг розгледіти, що діялось перед ним на вулиці. Серьожка чув рух машин по місту й бачи, як пересувалися пригашені вогні фар. Безугавний рух од Верхньодуваної тривав і вночі. Там, вздовж усієї дороги, фари світились і в темряві ночі. Деякі машини сунули з повним світлом, воно раптом виривалося з-за горба вгору, як світло прожектора, далеко пронизуючи небо чи освітлюючи шматок степу або дерева в гаю з вивернутою білою спідньою стороною листя.

Біля головного входу в будпнок тресту тривало нічна воєнне життя. Під'їздили машини, мотоциклетки. Входили й виходили офіцери та солдати, брязкаючи зброєю і острогами, лунала чужинна, різка мова. Але вікна в будинку тресту були затемнені.

Почуття Серьожки були такі напружені й такі спрямовані до однієї мети, що ця

нова, непередбачена обставина — те, що вікна були затемнені,— не змінила його рішення. Так він просидів біля цього віконця години дві, не менше. Все вже стихло в місті. Рух біля будинку теж припинився, але всередині його ще не спали,— Серьожка бачив це по смужках світла, яке вибивалося з-за країв чорного паперу. Та от у двох вікнах другого поверху світло погасло, і хтось ізсередини відчинив одне вікно, потім друге. Невидимий, він стояв у темряві біля вікна,— Серьожка почував це. Погасло світло і в деяких кімнатах першого поверху, і ці вікна теж повідчинялись.

— Wer ist da? — пролунав начальницький голос із вікна другого поверху, і Серьожка невиразно розгледів темпу постать, що перегнулася через підвіконня.— Хто там? — знову спитав цей голос.

— Лейтенант Мейєр, Herr Oberst,— відповів юнацький голос знизу.

— Я не радив би вам відчиняти вікна в нижньому поверсі,— сказав голос нагорі.

— Жажлива задуха, Herr Oberst. Звичайно, якщо ви забороняєте...

— Ні, я зовсім не хочу, щоб ви перетворились на духову яловичину. Sie brauchen nicht zum Schmorbraten werden,— сміючись, сказав цей начальницький голос нагорі.

Серьожка, не розуміючи, умліваючи серцем, прислухався до німецької розмови.

У вікнах гасили світло, підіймали штори, і вікна відчинялись одне по одному. Інколи з них долинали уривки розмови, хтось насвистував. Інколи хтось чиркав сірником, освітивши на мить обличчя, цигарку, пальці, і потім вогняна цятка цигарки довго ще видніла в глибині кімнати.

— Яка величезна країна, їй кінця немає, da ist ja kein Ende abzusehen,— сказав хтось біля вікна, звертаючись, мабуть, до приятеля свого в глибині кімнати.

Німці лягали спати. Все затихло в будинку і в місті. Тільки від Верхньодуванної, пронизуючи різким світлом фар споночіле небо, ще сунули машини.

Серьожка чув, як б'ється його серце, здавалось, воно калатає на все горище. Тут було все-таки дуже душно, він геть спітнів.

Будинок тресту з відчиненими вікнами, поринувши в пітьму й сон, невиразно вимальовувався перед ним. Він бачив зяючі тьмою отвори вікон угорі й унизу. Так, це треба було робити зараз... Він кілька разів замірився рукою, щоб уявити можливий розмах і хоч приблизно прицілитись.

Пляшки, які він зразу, сюди прийшовши, повитягав з кишень та з-за пазухи, стояли обік нього. Він намацав одну з них, міцно стиснув її за шийку, замірився і з силою жбурнув у нижнє вікно. Сліпучий спалах осяяв усе вікно й навіть частину вулички між будинком тресту й будинком школи, і в ту ж мить почувся брязкіт скла та легкий вибух, начебто розбилась електрична лампочка. З вікна вирвалось полум'я. В ту ж хвилю Серьожка кинув у це вікно й другу пляшку, вона розірвалася в полум'ї, пролунав вибух. Полум'я вже бурхало всередині кімнати, горіли рами вікна, і язики вогню висувалися вгору по стіні, мало не до другого поверху. Хтось несамовито вив та верещав у цій кімнаті, крики залунали по всьому будинку. Серьожка схопив третю пляшку й жбурнув її у вікно другого поверху навпроти.

Він чув звук, як вона розбилась, бачив і спалах, такий сильний, що все на горищі освітілось, але в цю мить Серьожка був уже далеко від вікна, уже біля виходу на чорні сходи. Стрімголов він промчав цими чорними сходами і, вже не маючи змоги розшукувати у темряві клас, де було видавлене вікно, ускочив до найближчої кімнати,— здається, що була вчительська,— швидко відчинив вікно, вистрибнув у парк і, пригинаючись, побіг у глибину його.

Від того моменту, як кинув третю пляшку, і до того, як усвідомив, що біжить парком, він усе робив інстинктивно і навряд чи зміг би відновити в пам'яті, як усе було. Але тепер він зрозумів, що треба впасти на землю, й полежати яку мить тихо, і прислухатись.

Він чув, як мишка шарудить неподалік десь у траві. З того місця, де лежав, він не бачив полум'я, але звідти, з вулиці, чути було крики та біганину. Серьожка схопився й пробіг іще далі, на самий край парку, до терикона виробленої шахти.

Вій це зробив на той випадок, якщо будуть оточувати парк,— звідси він уже міг утекти за всіх умов.

Тепер він бачив величезну заграву, що дедалі більше ширилась по небу й кидала багрян timer одсвіт навіть на цей старовинний велетенський терикон, який стояв далеко від пожару, й на верховіття дерев парку. Серьожка відчув, що серце його набрякає й летить. Усе тіло здригалось, він ледве стримувався, щоб голосно не засміятись.

— Ось вам! Зетцен зі зіх! Шпрехен зі дейч! Габен зі етвас!...— повторював він з невимовним торжеством у душі цей набір із шкільної німецької граматики, фрази, що спадали на думку.

Заграва дедалі розросталася, забарвлюючи небо над парком, і навіть тут було чути метушню, що знялася в центральній частині міста. Треба було тікати. Серьожку раптом охопило непереможне бажання знов опинитися в садочку, де він побачив сьогодні цю дівчину, Валю Борц,— так, він знав тепер, як її звать.

Нечутно скрадаючись у темряві, він вибрався на задвірки Дерев'яної вулиці, переліз через парканчик у садок і вже збирався через хвіртку вийти на саму вулицю, коли до нього долинув приглушений гомін людей біля хвіртки. Тому що пімці ще не зайняли цієї вулиці, жителі, осмілівши, виходили з хат подивитись на той пожар. Серьожка, обминувши будиночок з другого краю, нечутно перескочив паркан і підійшов до хвіртки. Там стояла група жінок, освітлена загравою. Поміж ними він упізнав Валю.

— Що це горить? — спитав він, щоб знала дівчппа, що він тут.

— Десь на Садовій... А може, школа,— відповів схвильований жіночий голос.

— Це горить трест,— різким голосом мовила Валя з деяким навіть викликом.— Мамо, я піду спати,— сказала вона, вдавано позіхнула і ввійшла у хвіртку.

Серьожка рушив був за нею, але почув, як каблучки її простукали по східцях ганку і двері за нею зачинились.

Розділ двадцятий

Протягом багатьох днів через Краснодар та ближні міста й селища сунули головні сили німецьких військ: танкові частини, піхота на машинах, важкі гармати й гаубиці, частини зв'язку, обози, санітарні та саперні частини, штаби великих і малих з'єднань. Гудіння моторів не змовкаючи котилось по небу і по землі. Густа курява імлою крила небо над містом і над степом.

В цім важкім ритмічнім русі незчисленних військ і зпа-рядь війни був свій невблаганний порядок — Ordnung. І здавалося, нема на світі сили, яка могла б протистояти цій силі з її невблаганним залізним порядком — Ordnung'oM.

Грузячи величезними колесами землю, плавно та важко сунули високі, як вагони, вантажні машини з боеприпасами та продовольством, сплющені й пузаті цистерни з беизипом. Солдати мали добряче на вигляд і до ладу припасовано обмундирування. Офіцери були гарно вбрані. З німцями сунули румуни, угорці, італійці. Танки, гармати, літаки цієї армії мали тавра всіх заводів Європи. В людини, що вміла читати не тільки по-російському, рябіло в очах від самих лише марок заводів легкових та вантажних машин, і жахало її те, яка виробнича сила більшості країн Європи живила німецьку армію, котра сунула тепер через донецький степ у ревінні моторів, у страшенній куряві, що імлою вкривала пебо.

Навіть зовсім маленька людина, котра мало що тямилася у воєнному ділі, почувала й бачила, як під навалою цієї сили радянські армії відкочувались на схід та південний схід, усе далі, невідхильно, декому здавалося — безповоротно,— до Новочеркаська, Ростова, за тихий Дон, до Волги, на Кубань. І хто знає правду, де вони тепер... І вже тільки за німецькими зведеннями та розмовами німецьких солдатів можна здогадуватись, де, на якому рубежі б'ється, а може,

наклав уже головою за землю рідну син твій, батько, чоловік, брат.

Поки через місто ще сунули німецькі частини, вони жерли, як сарана, все, що не пожерли ще частини, котрі пройшли раніше,— в Краснодарі, як у вже освоєному домі, хазяйновито й певно осідали глибокі тили німецьких армій наступу, їхні штаби, відділи постачання, резервні частини.

В ці перші дні існування під владою німців ніхто з місцевих жителів не тямив у тому, яке німецьке начальство тут тимчасове, а яке постійне, яка влада встановилася в місті і чого вимагають від жителів, крім того, що творилося в кожного в домі сваволею перехожих солдатів та офіцерів. Кожна родина існувала сама по собі, дедалі більше усвідомлюючи безвихідь і жах свого становища, кожна по-своєму пристосовувалась до цього нового й жахливого становища.

Новим і жахливим у житті бабусі Віри та Олени Миколаївни стало те, що в їхнім домі розташувався один з німецьких штабів на чолі з генералом бароном фон Венцелем, його ад'ютантом і денщиком з палевою головою та палевим ластовинням. Тепер біля їхнього будинку завжди стовбичив німецький вартовий. Тепер їхній будинок завжди був повен німецьких генералів та офіцерів, що вільно, як до власного дому, приходили й виходили, то радились, то просто пили та їли, повен звуків їхньої німецької мови та звуків німецьких маршів і німецької мови по радіо. А господарів дому, бабусю

Віру та Олену Миколаївну, витіснили в маленьку кімнатку, нестерпно душну від плити, яку поряд, на кухні, без перерви топили, і вони з раннього ранку до пізньої ночі обслуговували панів німецьких генералів та офіцерів.

Ще вчора бабуса Віра Василівна була персональна пенсіонерка, що заслужила собі громадське ім'я роботою на селі, мати геолога одного з найбільших трестів Донбасу, а Олена Миколаївна — вдова значного радянського працівника, завідувача земельного відділу в Каневі, мати найкращого учня краснодонської школи,— ще вчора обидві вони були всім відомі та всіма поважані люди. А тепер вони були в цілковитій незаперечній підлеглихості в німецького денщика з палевим ластовинням.

Генерал барон Венцель, захоплений справами війни, не помічав бабусі Віри й Олени Миколаївни. Він годинами сидів над картою, читав, надписував та підписував папери, які подавав йому ад'ютант, і пив коньяк з іншими генералами. Йоді генерал сердився й горлав так, немов командував на плацу, інші генерали стояли перед ним, витягши руки по здвоєних червоних лампах. І бабуса Віра, й Олена Миколаївна розуміли, що з волі генерала фон Венцеля сунуть

6*

163

через Краснодон у глиб країни німецькі війська з тапкам гг, літаками, гарматами, і генералові важливо саме те, щоб вони просувалися й проходили завжди вчасно і в те місце, куди їх посилали. А все те, що робили вони в місцях, де проходили, це не цікавило генерала фон Венцеля, як не цікавило його й те, що він живе в домі бабусі Віри та Олени Миколаївни.

За наказом генерала фон Венцеля чи з його холодної мовчазної згоди біля нього й круг нього творилися сотді й тисячі негарних, брудних вчинків. У кожному домі що-небудь однімали, однімали й у бабусі Віри та Олени Миколаївни сало, мед, яйця, масло, але це не заважало йому так високо носити нерухому вузьку голову з малиновим кадиком, який впевнено розташувався поміж пальмовим гіллям, що здавалось — ніщо погане та брудне не в силі сягнути до свідомості генерала.

Генерал був дуже охайний чоловік; двічі на день, уранці й перед сном, мився з голови до ніг гарячою водою. Зморшки на вузькому обличчі генерала та його кадик завжди були чисто виголені, промиті, надушені. Для нього збудували окрему вбиральню, яку бабуса Віра мусила щодня мити, щоб генерал міг свої діла справляти, не стаючи навпочіпки. Генерал ходив до вбиральні вранці завжди в один час, а денщик вартував поруч і, почувши покахикування генерала, подавав йому спеціальний вафельний папірець. Але при цій його охайності генерал не соромився при бабусі Вірі та Олені Миколаївні голосно відригувати, попоївши, а коли він сам лишався в кімнаті, він випускав погане повітря з кишок, не дбаючи про те, що бабуса Віра та Олена Миколаївна перебувають у кімнаті поряд.

А його цибатий ад'ютант намагався в усьому наслідувати генерала. Здавалось, він, цей ад'ютант, навіть виріс такий довгий тільки для того, щоб скидатись на свого довготелесого генерала. І так само як генерал, він намагався не помічати ні бабусі

Віри, ні Олени Миколаївни.

Ні для генерала, ні для його ад'ютанта бабуся Віра і Олена Миколаївна не існували не тільки як люди, а навіть як речі. А денщик був тепер їхній повновладний начальник і хазяїн.

І, звикаючи до цього нового й жахливого становища, бабуся Віра з перших же днів виявила, що вона не згодна миритися з ним. Хитра бабуся Віра здогадалася, що денщик у палевому ластовинні не такий уже й владний у присутності своїх начальників, щоб насмілитись убити її, бабусю Віру. І з кожним днем вона все сміливіше сперечалася з денщиком, а коли він гримав на неї, вона сама гримала на деащика. Одного разу, скипівши, він штурхонував її величезним каблуком у поперек, але бабуся у відповідь з усієї сили вдарила його сковородою по голові, і, хоч як це дивно було, почервонівши, денщик немов захлинувся. Такі дивні й складні стосунки встановилися в бабусі Вірі з денщиком у палевому ластовинні. А Олена Миколаївна все ще перебувала в стані глибокого внутрішнього заціпеніння і, нерухомо носячи закинену назад голову в короні пишного світло-русявого волосся, механічно, мовчки виконувала, що від неї вимагали.

В один із таких днів Олена Миколаївна йшла вулицею, паралельною Садовій, по воду і раптом побачила знайому підводу, запряжену буланним коником, що посувалася їй назустріч, і сина Олега, який ішов поряд з підводою.

Олена Миколаївна безпорадно озирнулася, впустила відра й коромисло і, розкинувши руки, метнулася до сина.

— Олежку... хлопчику... — повторювала вона, то припадаючи обличчям до грудей його, то погладжуючи його світло-русяве, позолочене сонцем волосся, то просто прикладаючи долоні до його грудей, плечей, спини, стегон.

Він виріс вищий за неї на голову; за ці дні він дуже засмаг, змарнів на обличчі, змужнів; але крізь цю змужнілість більше ніж коли проступали ті навіки для неї збережені в синові риси, які вона знала в ньому, коли він лепетав перші слова й ступав перші кроки на повних круглих засмаглих ніжках і його заносило вбік, як вітром. Він справ ці був іще тільки велика дитина. Він обіймав свою матір великими дужими руками, а очі його з-під широких світлих брів сяяли так, як вони сяяли матері всі ці шістнадцять з половиною років, — чистим і ясним синівським світлом, і він усе повторював:

— Мамо... мамо... мамо...

Нікого й нічого не існувало для них у ці кілька секунд: ні двох німецьких солдатів, що з ближнього двору стежили за ними — чи немає в цьому чого-небудь, що порушує порядок, Ordnung, ні рідних, що стояли біля бричкп і з почуттям по-різному дивились на зустріч сина й матері: дядя Коля — флегматично та печально, тьотя Марина — із сльозами на чорних гарних стомлених очах, трилітній хлопчик — здивовано й капризно, чому не його першого цілує та обнімає тьотя Лена, а дід-возій — з тактовним виразом старого чоловіка: от, мовляв, які діла бувають на світі. А добрі люди, що нищечком спостерігали з вікон зустріч таких схожих одне на одного ставного юнака, з непокритою, обпаленою сонцем головою, та зовсім іще молодої жінки з пишними

косами, які оббивали їй голову, могли б подумати, що це зустрілися брат і сестра, якби не знали, що це Олег Кошовий повернувся до своєї матері, як повертались тепер до своїх рідних, до своїх хат, зайнятих німцями, сотні й тисячі краснодопців, що не встигли втекти од біди.

Тяжко було в ці дні тим, хто покинув рідні місця, домівку, близьких людей. Але ті, хто встиг утекти від німця, йшли вже по своїй, по радянській землі. Куди ТЯЖЧР було тим, хто доклав усіх сил, щоб від німця піти, і пережив крах цих зусиль, бачив смерть перед лицем своїм і тепер оце плентав по рідних місцях, які ще вчора були своїми, а тепер от стали німецькими,— плентав без їжі, без притулку, самотньо, занепавши духом, відданий на милість стрічного німця-переможця, як злочинець в очах його.

В ту мить, коли в чистому яскравому степу, в білому тьмяному блиску повітря Олег і його товариші побачили німецькі танки, що сунули просто на них, душі їхні здригнулися, вперше ставши перед лицем смерті. Але смерть зачекала.

Німці-мотоциклісти оточили всіх, хто не встиг переправитись, і зігнали в одне місце до Дінця. І тут знову зішлись разом і Олег з товаришами, і Ваня Земнухов з Клавою та її матір'ю, і директор шахти № 1-біс Валько. Валько був увесь мокрий — бриджі й піджак хоч викрути,— вода хлюпала в його хромових чоботях.

В ці хвилини загального сум'яття мало хто звертав увагу одне на одного, але, глянувши на Валька, кожен думав: "От і цьому не пощастило перепливти Донець". А він з виразом якоїсь зосередженої злості на смаглявому неголеному циганському обличчі сів на землю, скинув добрячі свої чоботи, вилив воду, викрутив онучі, взувся й, обернувши до хлопців похмуре обличчя, раптом не те що підморгнув, а ледь-ледь звів повіки чорного ока: не бійтесь, мовляв, я з вами.

Німецький офіцер-танкіст, у чорному шоломі-береті, з обличчям закіптюженим і лютим, каліченою російською мовою наказав усім військовим вийти з юрби. Військові, вже без зброї, виходили з натовпу групами чи поодиноці. Німецькі солдати, штовхаючи їх прикладами в спину, відводили геть, і незабаром неподалік од юрби виникла в степу друга, менша юрба військових. Щось пронизливо-печальне було в обличчях, поглядах цих людей, що тулились один до одного в своїх застаріло-брудних гімнастерках та запорошених чоботях серед заллятого сонцем яскравого степу.

Військових вишикували в колону й погнали вгору по Дінцю. А всіх цивільних розпустили по домівках.

І люди почали розтікаться по степу від Дінця на всі боки. Більшість посунула вздовж дороги на захід, через хутір, де ночували Ваня й Жора, в напрямі Лихої.

Батько Віктора Петрова й дід, що віз Кошового та його рідню, в той змиг, коли побачили в степу німецькі танки, приєдналися з підводами до своїх. І вся їхня група, що в ній були тепер і Клава Ковальова з матір'ю, влилася в потік людей та підвід, які відходили на захід, до Лихої.

Попервах ніхто з людей не вірив, що саме так і буде, відпустили їх, і нема тут ніякого підступу,— всі з побоюванням поглядали па німецьких солдатів, що сунули по дорозі зустрічним потоком. Але солдати із стомленими, спітнілими, брудними від

розмазаного порошу обличчями, заклопотані тим, що чекало їх попереду, майже не дивились на радянських біженців.

Коли минуло перше потрясіння, хтось непевно мовив:

— На те є наказ німецького командування — місцевих жителів не кривдити...

Валько, що від нього йшла під сонцем пара, як від коня, похмуро всміхнувся і, кивнувши на колону лютих, перемазаних, як чорти, німецьких солдатів, сказав:

— Не бачиш, їм нема коли. А то дали б вони тобі водиці випити!

— А ти, кажись, випив уже? — зненацька весело озвався чийсь голос, один із тих безжурних голосів, які в усіх, навіть найжахливіших обставинах життя неодмінно знайдуться, коли збираються руські люди.

— Я вже випив,— похмуро згодився Валько. І, подумавши, додав: — Але ще не всю чару.

Насправді ось що сталося з Вальком, коли він, покинувши на березі хлопців, спустився до переправи. Він мав такий лютий вигляд, що примусив-таки одного з військових, які відали переправою, вступити з ним у переговори. Од військового Валько дізнався, що командування переправою перебуває на тім боці річки. "Я його примушу, щоб він із своїми лайдаками навів порядок",— люто думав Валько, стрибаючи з краю одного понтона на край другого, обіч від машин, що сунули по наплавному, мосту. На той час налетіли німецькі пікірувальники, і він, як і всі люди, що стрибає разом з ним, змушений був лягти. Потім ударила німецька артилерія, на понтонах спалахнула паніка. І Валько тут завагався.

За своїм становищем він не тільки мав право, а й мусив неодмінно скористатися з останньої можливості перебратись на той бік Дінця. Але, як це буває в житті навіть дуже сильних і розсудливих натур, з гарячою кров'ю, що потай кипить у жилах, іноді обов'язок частковий, мепший, але илпжіші, бере гору над обов'язком загальним і головним, але дальнім.

Тільки-но Валько уявив собі, що можуть об нім подумати його робітники, Григорій Іллч Шевцов — його друг, хлопці-комсомольці, що лишились на березі,— тільки-по Валько уявив собі це, вся кров прилила йому до чорного обличчя і він завернув назад. У цей час уже по всій ширині наплавного мосту бігли назустріч йому люди суцільною лавою. Тоді він, у чім був, стрибнув у воду й поплив до берега.

Поки німці обстрілювали й оточували цей берег Дінця і люди з цього берега, божеволіючи, бігли понтонами на другий берег та бились біля спуску до понтонів і десятками та сотнями перебиралися вплав на той берег,— Валько, розсікаючи хвилі дужими руками, плив до цього берега. Він знав, що буде першим, з ким німці розправляться, а плив, бо вчинити інакше не дозволяла совість.

На біду собі, німці зробили необачно, що не вбили Валька, а відпустили разом із іншими. І от, замість того щоб іти на схід, до Саратова, куди він мусив з'явитись по службі і де перебували його дружина та діти, Валько в потоці біженців посувався на захід.

Ще не доходячи до Лихої, колона біженців почала розпадатись. Валько

запропонував групі краснодонців виділитись із колони, обминути Лиху та посуватись до Краснодона осторонь великих шляхів, польовими дорогами, а то н цілиною.

Як це завжди буває в трудні моменти життя народів і держав, у душі навіть щонайменшої людини думки про власну долю тісно переплітаються з думками про долю всього народу й держави.

В ці перші дні після того, що вони пережили, і дорослі, й підлітки перебували в пригніченому настрої і сливе не розмовляли одне з одним. Пригнічувало їх не тільки те, що чигало попереду, а й думка про те, що тепер буде з усією радянською землею. Але кожен переживав це по-своєму.

В стані найбільшої душевної рівноваги перебував трилітній синок Марини, Олегів двоюрідний братик. Ніяких сумнівів щодо сталості світу, в якому він жив, малий не мав, бо мама й тато лишались при ньому. Йому, правда, страшно було якусь мить, коли щось заревло й загриміло в небі, і навкруги так бухкало, й бігли люди. Але він ріс у такий час, коли навколо завжди бухкало й завжди бігли люди, тому він поплакав трохи й заспокоївся. І тепер уже все йшло гаразд. Він тільки вважав, що мандрівка трохи затяглась. Це почуття найдужче торувало в полудень, коли його розморювало її він починав пхикати, чи скоро приїде додому, до бабусі. Але досить було зупинитись на перепочинок і покуштувати кашки, та поштурхати палицею в нірку ховрашка, і обійти, ступаючи боком, шанобливо задираючи голову, круг гнідих коней, що кожен із них був мало не вдвоє більший за буланого коника, а потім солодко поспати, уткнувшись голівкою мамі в коліна,— як усе ставало на свої місця, і світ знову був сповнений принади й чудес.

Дід-возій думав про те, що навряд чи його життю, життю маленької та літньої людини, загрожує небезпека при німцях. Але він боявся, що німці ще в дорозі однімуть у нього коня. Крім того, він думав про те, що німці позбавлять його пенсії, котру він одержував, як возій, за сорок ліг роботи на шахтах, і не тільки позбавлять допомоги, яку він мав за трьох синів-фронтовиків, а ще, мабуть, дошкулятимуть за те, що в цього стільки синів у Червоній Армії. І його глибоко хвилювало: чи переможе Росія у війні? У світлі того, що він бачив, він дуже боявся, що Росія не переможе. І тоді він, маленький дід, із скуйовдженим па потилиці сірим пір'ячком, як у горобчика, дуже шкодував, що не вмер минулої зими, коли в нього, як казав йому лікар, ставсч "приступ". Але іноді він згадував усе своє життя і війни, в яких брав участь, згадував, що Росія велика, багата, а за останній десяток років стала ще багатша,— невже ж у німця сила знайдеться перемогти її, Росію? І коли дід думав так, його опановувало нервеве збудження, він почухував па ногах висхлі, чорні від сонця кісточки, поцмокував на буланого коника, по-дитячому випинаючи губи і підганяючи конина віжками.

Миколі Миколайовичу, дядькові Олега, найприкрішим було те, що його робота, аж так добре розпочата в тресті — робота молодого геолога, який відзначився в перші ж роки надзвичайно вдалими розвідками,— раптом припинилась так несподівано й жахливо. Йому здавалося, що німці неодмінно вб'ють його, а коли не вб'ють, йому доведеться виявити немало спритності, щоб ухилитися від служби в пімців. А він знав,

що за всіх умов не піде служити до німців, бо служити в німців йому було так само неприродно та незручно, як ходити рачки.

А молоденька тітонька Марина підраховувала, з яких джерел прибутку складалось їхнє життя до німців. І виходило, що їхнє життя до німців складалось: із заробітку Миколи Миколайовича, пенсії Олени Миколаївни, яку та одержувала за покійного чоловіка — Олегового вітчима, пенсії бабусі Віри Василівни, квартири, яку їм давав трест, і городу, який вони мали при домі. І виходило так, що перші три джерела існування вони з приходом німців безумовно втратили, а могли втратити й решту. Вона все згадувала вбитий дітей на переправі, й переносила жаль до них на власну дитину, й починала плакати. їй спадали на думку розповіді про те, що німці брутально чіпляються до жінок і гвалтують їх, і тоді вона згадувала, що вона гарненька жінка і до неї вже напевне чіплятимуться німці, і вона то жахалась, то втішала себе тим, що буде зумисне вбиратись найпростіше, і змінить зачіску, і все, може, якось минеться.

Батько Віктора Петрова, лісничий, знав, що повернення додому загрожує смертельною небезпекою йому, як людині, відомій у районі своєю участю в боротьбі проти німців у 1918 році, та його синові-комсомольцеві. Але він потрапляв у безвихідь, коли думав про те, що тепер робити. Він знав, що кого-небудь з партійних людей неодмінно лишили для організації підпільної та партизанської боротьби. Але сам він, людина вже немолода, все життя працював чесно, будучи рядовим лісничим, і звик до тої думки, що він на все життя залишиться лісничим. Він мріяв дати хорошу освіту синові й дочці, щоб вивести їх у люди. Та коли тепер у серце закрадалась думка про те, що минуле його може лишитись невідомим і він матиме змогу служити за лісничого й при німцях,— його охоплювала така нудьга й огида, що його, кремезного сильного чоловіка, поривало в бійку.

Тим часом його сина, Віктора, терзала нестерпно прикра образа за Червону Армію. Він змалку любив над усе Червону Армію та її командирів і з перших днів війни готувався взяти участь у війні як командир Червоної Армії. Він, керуючи військовим гуртком у школі, провадив заняття й фізичні вправи під дощем і на морозі, як цього вчив Суворов. Поразки Червоної Армії, звичайно, не могли захитати в очах Віктора її престижу. Але прикро було, що йому пощастило вчасно стати в Червоній Армії командиром, а якби він був тепер командиром Червоної Армії, вона, без сумніву, не потрапила б у таке тяжке, гірке становище. А щодо його долі при німцях, то про неї Віктор просто не думав, цілком покладаючись на батька та на друга свого Анатолія Попова, котрий у всіх трудних випадках життя вмів знайти що-небудь несподіване й абсолютно правильне.

А друг його Анатолій усією душею вболівав за Вітчизну і, мовчки кусаючи нігті, всю дорогу думав про те, що ж йому, Анатолієві, тепер робити? За час війни він стільки прочитав доповідей на комсомольських зборах про захист Соціалістичної Вітчизни, але в жодній з доповідей він не міг висловити ще й того відчуття Вітчизни, як чогось великого й співучого, якою була його, Анатолієва, мама, Таїсія

Прокопівна, з її ставним повним тілом, обличчям рум'яним, добрим, і з чудовими

старовинними козачими піснями, які вона співала ще над його колискою. Це відчуття Вітчизни завжди жило в його серці й навертало сльози на очі при звуках рідної пісні або тоді, коли він бачив витолочений хліб чи спалену хату. І от Вітчизну його спіткало лихо, таке лихо, що ні бачити це, ні думати про це не можна було без пекучого болю сердечного. Треба було діяти, діяти негайно, але — як, де, з ким?

Такі ж самі думки в більшій чи меншій мірі бентежили й усіх його товаришів.

І тільки Уля не мала сили думати ні про долю рідної землі, ні про долю свою особисту. Все, що вона пережила з того моменту, коли побачила, як похитнувся копер шахти № 1-біс: прощання з улюбленою подругою та матір'ю, цю дорогу по випаленому сонцем, витолоченому степу і нарешті переправу, де в скривавленій верхній частині тулуба жінки з червоною хусткою на голові і в хлопчику з очима, які вичавилися з орбіт, наче втілювалося все, що вона пережила, — все це знов і знов, то гостро, мов кинджал, то тяжко-тяжко, наче жорно, оберталося в наболілому серці Улі. Всю дорогу вона ступала поряд з возом, мовчазна, ніби спокійна, і тільки ці риси похмурої силп, що позначилися в її очах, ніздрях, губах, виказували, які бурі хвилями ходили в душі її.

Зате Жорі Арутюнянцу було цілком ясно, як він житиме при німцях. І він дуже авторитетно міркував уголос:

— Канібали! Хіба наш народ може з ними примиритись, га? Наш народ, як і в раніше окупованих німцями місцевостях, безумовно стане до зброї. Мій батько — тихий чоловік, але я не сумніваюсь, — він візьметься до зброї. Якщо паші старі так роблять, як же ми, молодь, повинні робити? Ми, молодь, повинні взяти на облік — виявити, потім узяти на облік, — поправився Жора, — всіх хлопців і дівчат, які не виїхали, і негайно зв'язатися з підпільною організацією. Мені принаймні відомо, що в Краснодопі лишились Володя Осьмухін і Толя Орлов, — хіба вони сидітимуть склавши руки? А Люся, Володина сестра, ця чудова дівчина, — з почуттям сказав Жора, — вона, в усякому разі, безумовно не сидітиме склавши руки.

Вибравши момент, коли піхто, крім Клави, не міг їх чути, Ваня Земнухов сказав Жорі:

— Слухай, ти, абрек! Слово честі, всі з тобою згодні. Але... придерж язика. По-перше, це діло совісті кожного. А по-друге, ти ж не можеш ручитися за всіх. Ану, коли хтось ненароком бовкне, що тоді буде — і тобі, і всім нам?

— Чому ти назвав мене абреком? — спитав Жора, в чорних очах якого з'явився іатхненно-самовдоволений вираз.

— Тому, що ти чорний і дієш, як вершник.

— Ти знаєш, Ваню, коли я перейду в підпілля, я неодмінно візьму собі прізвисько "Абрек", — знизивши голос до шепоту, промовив Жора Арутюнянц.

Ваня поділяв думки й настрої Жори Арутюнянца. Але в усе, про що зараз Ваня думав, владно вторгалося щастя від близькості Клави і почуття гордоців, коли він згадував свою поведінку біля переправи і знову чув слова Ковальова: "Ваню, врятуй їх", — і відчував себе Клавиним рятівником. Це щастя було тим повніше, що Клава поділяла його почуття. Якби не турбота за батька та не жалібне тужіння матері, Клава

Ковальова була б одверто й просто щаслива з коханою людиною ось тут, у заллятому сонцем донецькім степу, хоч на обрії то там, то тут виникали башти німецьких танків, стволи зеніток і каски, каски, каски німецьких солдатів, котрі мчали над золотавою пшеницею в ревінні моторів та в куряві.

Ле серед усіх цих людей, що так по-різному думали про долю свою й усього народу, було двоє, теж дуже різних вдачею та віком, але напрочуд схожих тим, що обоє вони перебували в надзвичайному моральному піднесенні й енергійній діяльності. Одним із цих людей був Валько, а другим — Олег.

Валько був людина неговірка, і ніхто ніколи не знав, що діється в цій душі під циганською зовнішністю. Здавалося, все в його долі змінилось на гірше. А проте ніколи ще не бачили Валька таким рухливим та веселим. Усю дорогу він ішов пішки, про всіх дбав, охоче починав розмову з хлопцями, то з тим, то з іншим, ніби випробовуючи їх, і дедалі частіше жартував.

А Олегові теж не сиділося в бричці. Він уголос висловлював нетерпіння, коли ж нарешті побачить матір, бабусю. Він задоволено потирав кінчики пальців, слухаючи Жору Арутюнянца, а то раптом починав кепкувати з Вані та Клави, або ж, від несміливості заникуючись, утішав Улю, чи бавив трилітнього братика, чи освідчувався в коханні тітоньці Марині, або заводив політичні затяжні розмови з дідом. А інколи він ішов поряд з бричкою, мовчазний, з чітко позначеними на лобі подовжніми зморшками, з упертою, ще дитячою складкою повних губ, на яких наче бриніла ледве помітна усмішка, з очима, що задумливо й суворо-ніжно дивилися вдалину.

До Краснодона лишався щонайбільше один перехід, коли раптом наскочили на якусь команду німецьких солдатів, що відбилась від інших. Німецькі солдати діловито — навіть г:е дуже брутально, а саме діловито — понишпорили в обох підводах, витягли з чемоданів Марини та Улі всі шовкові речі, стягли з Вікторового батька та з Валька чоботи й забрали у Валька старовинний золотий годинник, який навіть після недавнього купання чудово йшов.

Душевне напруження, якого вони зазнали в цій першій безпосередній зустрічі з німцями, що від них усі чекали гіршого, перейшло в ніяковість одного перед одним, а потім у неприродне пожвавлення — всі навперебій показували, як німці нишпорили в підводах, — потроху дражнили Марину, що дуже вболівала за шовковими панчохами, і не пощадили навіть Валька та Вікторового батька, які більше од інших почували себе ніяково в бриджах і в тапочках. І тільки Олег не поділяв цих удаваних веселощів, в обличчі його довго стояв різкий, злостивий вираз.

Вони підійшли до Краснодона вночі і, за порадою Валька, який гадав, що нічний рух у місті заборонено, не ввійшли до міста, а зупинились на нічліг у балці. Ніч була місячна. Всі були схвильовані й довго не могли заснути.

Валько пішов розвідати, куди тягнеться балка. І раптом почув за собою кроки. Він обернувся, зупинився й при світлі місяця, що мерехтіло в росі, впізнав Олега.

— Товаришу Валько, мені треба з вами поговорити. Дуже треба, — сказав Олег тихим голосом, трохи заникуючись.

— Добре,— сказав Валько.— Але стоячи доведеться, бо дуже мокро.— Він усміхнувся.

— Допоможіть мені знайти в городі кого-небудь з наших підпільників,— сказав Олег, просто дивлячись у потуплені під зрослими бровами Валькові очі.

Валько рвучко підвів голову і який час уважно вивчав обличчя Олега.

Перед ним стояла людина нового, наймолодшого покоління.

Найбільш несполучні, здавалося б, риси — мрійність і ді-йовість, політ фантазії і практицизм, любов до добра й нещадність, широта душі й тверезий розрахунок, пристрасна любов до земних радощів і самообмеження,— ці, здавалося б, несполучні риси разом створювали неповторний образ цього покоління.

Валько добре знав його, це покоління, бо воно в значній мірі було відбитком з нього самого.

— Підпільника ти ніби вже знайшов,— з усмішкою сказав Валько,— а що нам далі робити, про це ми зараз поговоримо.

Олег мовчки ждав.

— Я бачу, ти не сьогодні зважився,— сказав Валько. Це була правда. Тільки-но виникла безпосередня загроза

Ворошиловграду, Олег, уперше приховавши від матері свій намір, пішов до райкому комсомолу й попросився, щоб його використали при організації підпільних груп.

Його дуже образили, коли сказали без будь-якого пояснення причин приблизно таке:

— От що, хлопче: збирай-но своє манаття та їдь собі мерщій, поки живий та цілий.

Він не знав, що райком комсомолу не створював самостійних підпільних груп, а комсомольців, яких лишали в розпорядженні підпільної організації, вже визначено заздалегідь. Тому відповідь, яку він дістав у райкомі, не тільки не була грубою, а була навіть, у певнім розумінні, виявом уваги до товариша. І йому довелось-таки виїхати.

Але в момент, коли пройшло перше напруження подій на переправі й Олег уже збагнув, що вийти не пощастило, його осяяла думка: тепер мрія здійсниться! Весь тягар утечі, розлуки з матір'ю, непевності всієї його долі спав з його душі. І сила душі, всі пристрасті, мрії, сподівання, весь запал і натиск юності — все це разом ринуло на волю.

— Через те ти так і підібрався, що зважився,— провадив далі Валько.— У мене в самого такий характер. Ще вчора — йду, а все в мені на думці: то як ми шахту висадили, то, бачу, армія відступає, біженці мучаться, діти. І такий у мене морок на душі! — з незвичайною щирістю говорив Валько.— Повинен би радіти з того, що хоч сім'ю побачу, з початку війни не бачився,— а в серці стукає: "Ну, а далі що?.." Так було вчора. А що ж сьогодні? Армія наша відступила. Німець нас захопив. Сім'ї я не побачу. Може, й ніколи не побачу. А на душі полегшало. Чому? Тому що в мене тепер один шлях, як у чумака. А це для нашого брата най-головпїтпе.

Олег почував, що зараз у балці під Краснодоном, при світлі місяця, яке сяйно блищало в росі, цей суворий стриманий чоловік з бровами, що зрослись, мов у цигана,

розмовляв з ним, з Олегом, так одверто, як він, може, не говорив ні з ким.

— Ти ось що: ти з цими хлопцями зв'язку не втрачай, це люди свої,— радив Валько.— Себе не виявляй, а зв'язок з ними держи. І наглядай ще хлопців, придатних для діла, тих, що твердіші духом. Але тільки гляди, без мого відома нічого не починай,— завалишся. Я тобі скажу, коли й що тобі робити...

— Ви знаєте, кого залишено в місті? — спитав Олег.

— Не знаю,— одверто признався Валько.— Не знаю, але знайду.

— А як мені шукати вас?

— Тобі шукати не треба. Якби в мене була квартира, я тобі її однаково не назвав би, а в мене, одверто кажучи, поки що її нема.

Хоч як сумно було прийти вісником загибелі батька й чоловіка, та Валько вирішив попервах перебути в родині Шевцова, де Валька знали й любили. З поміччю такого відчайдушного дівчиська, як Любка, він сподівався встановити зв'язки й підшукати квартиру в глухішому місці.

— Ти краще дай мені свою адресу, я тебе знайду. Валько кілька разів уголос повторив Олегову адресу,

поки не завчив.

— Ти не бійся, я тебе знайду,— тихо говорив Валько.— І коли не скоро про мене почуєш, не рипайся, жди... А тепер іди,— сказав він і своєю широкою долонею легенько підштовхнув Олега в плече.

— Спасибі вам,— ледве чутно мовив Олег.

З нез'ясовним хвилюванням, що начебто несло його по росяній траві, підходив він до табору. Всі вже спали, самі лише коні хрумали траву. Та Ваня Земнухов сидів, обхопивши руками гостре коліно, в головах у Клави та її матері, що вже спали.

"Ваню, друже любий",— з розм'якшеним почуттям, яке в нього було тепер до всіх людей, подумав Олег. Він підійшов до товариша і, схвилюваний, сів поруч нього на мокру траву.

Ваня обернувся до нього блідим при світлі місяця обличчям.

— Ну як? Що він сказав тобі? — спитав Ваня глухуватим голосом.

— Про віщо ти питаєш? — сказав Олег, здивувавшись і збентежившись водночас.

— Що Валько сказав? Він знає що-небудь? Олег в нерішучості дивився на нього.

— Чи не думаєш ти зі мною в піжмурки грати? — сказав Ваня з досадою.— Не маленькі ж ми, справді!

— Як ти дізнався? — дедалі більше дивуючись, поглядаючи на друга широко розплющеними очима, пошепки спитав Олег.

— Не так уже й трудно дізнатися про твої підпільні зв'язки, вони такі самі, як і в мене,— сказав Ваня з усмішкою.— Невже ти думаєш, що я теж не думав про це?

— Ваню!..— Олег своїми великими руками схопив і міцно стис вузьку руку Земнухова, що зразу відповіла йому енергійним потиском.— Значить, разом?

— Звісно, разом.

— Назавжди?

— Назавжди,— одмовив Ваня дуже тихо й серйозно.— Поки кров тече в моїх жилах. Вони дивились один одному в обличчя, поблискуючи очима.

— Ти знаєш, він поки що нічого не знає. Але сказав — знайде. І він знайде,— казав Олег з гордістю.— Ти ж гляди, в Нижній Олександрівці не затримайся...

— Ні, про це ти не думай,— рішуче струснувши головою, сказав Ваня. Він трохи зніяковів.— Я тільки влаштую їх.

— Любиш її? — схилившись аж до обличчя Вані, пошепки спитав Олег.

— Хіба про такі речі говорять?

— Ні, ти не соромся. Це ж добре, це дуже добре. Вона т-така чудова, а ти... Про тебе навіть слів нема,— з наївним і щасливим виразом в обличчі та в голосі говорив Олег.

— От скільки доводиться переживати й нам, і всім людям, а життя таки прекрасне,— мовив короткозорий Ваня.

— П-правильно, п-правильно,— сказав Олег, затиноючись, і сльози навернулись йому на очі.

Трохи більше тижня минуло відтоді, як доля звела в степу тих розмаїтих людей: і юнаків, і дорослих. Та от востаннє всіх разом освітило їх сонце, зійшовши над степом, і здавалось, ніби ціле життя лишалося в них за плечима,— таким теплом, і сумом, і хвилюванням сповнилися їхні серця, коли настав час розлучатись.

— Ну, хлопці й дівчата...— почав був Валько, що один лишився серед балки, в бриджах і тапочках, змахнув смаглявою рукою й нічого не сказав.

Всі обмінялись адресами, пообіцяли тримати зв'язок, розпрощались. І довго ще бачили одне одного після того, як розтеклись у всі боки по степу. Ще й іще махне хтось рукою або хусткою. Та ось одні, потім інші — зникли за горбом чи в балці. Наче й не було цієї спільної дороги у велику страшну годину, під палючим сонцем...

Так Олег Кошовий переступив поріг рідного дому, зайнятого німцями.

Розділ двадцять перший

Марина з невеличким сином оселилася в кімнатці біля кухні разом з бабусею Вірою та Оленою Миколаївною. А Микола Миколайович і Олег збили собі з дощок два тапчани й сяк-так улаштувалися в дров'яному сарайчику в дворі.

Бабуся Віра, занудившись без слухачів (не могла ж вона вважати за співбесідника денщика того з палевим ластовинням!), зразу звалила на них купу міських новин.

Два дні тому на вхідних будках найбільших шахт, на будинках шкіл імені Горького та імені Ворошилова, на будинку райвиконкому й іще подекуди хтось наклеїв більшовицькі листівки, паписані від руки. Під текстом стояв підпис: "Краснодонський районний комітет ВКП(б)". Дивно було те, що поряд з листівками наклеєні були номери газети "Правда" за старі роки з портретами Леніна й Сталіна. З чуток, з розмов німецьких солдатів було відомо, що в різних районах області, особливо на Дінці, на межі Вороши-ловградської та Ростовської областей, у Боково-Антрацитів-ському та Кременському районах, партизани нападають на німецький транспорт і військові частини.

Досі жоден комуніст і жоден комсомолец не з'явилися на спеціальну реєстрацію до німецького коменданта. ("Та щоб я сама до них у пельку полізла,— нехай вони там подавляться!"— сказала бабуса Віра), але багатьох уже розкрили й поарештовували. Жодне підприємство чи установа не працює, але з наказу німецького коменданта, люди повинні приходити на місце роботи й відсиджувати належні години. За словами бабусі Віри, на роботу до Центральних електромеханічних майстерень тресту "Краснодонвугілля" з'явилися інженер-механік Бараков та Пилип Петрович Лютиков. За чутками, їх не тільки не зачепили, а призначили Баракова на директора майстерень, а Лютикова лишили на старій посаді — начальником механічного цеху.

— І хто б міг чекати від таких людей? То ж старі члени партії! Бараков на фронті був, поранений був! А Лютиков — такий громадський діяч, його ж усі знають! Чи вони пока-8ИЛИСЯ, чи що? — дивувалась і обурювалась бабуса Віра.

Ще вона сказала про те, що німці виловлюють у місті євреїв і вивозять до Ворошиловграда, де ніби утворено гетто, але багато хто каже, що насправді євреїв довозять тільки до Верхньодуванського гаю й там убивають і закопують. І Марія Андріївна Борц дуже боїться за свого чоловіка, щоб хто-не-будь його не виказав.

Відтоді як Олег повернувся додому, те заціпеніння, в якому всі дні після його від'їзду, а особливо після приходу німців, переС-увала Олена Миколаївна, зняло з неї немов чарівною рукою. Вона тепер жила в стані душевної напруги й тієї енергійної діяльності, що така властива була їй натурі. Як орлиця над орлям, що випало з гнізда, вона кружляла над сином. І часто-густо ловив він на собі її уважний на-пружено-неспокійний погляд: "Як ти, синку? Чи ж ти спро-можен все це пережити, синку?"

А він після того морального піднесення, якого зазнав у дорозі, заляк раптом душею. Все було не так, як він уявляв собі.

Юнакові, що стає до боротьби, виникає вона в мріях, як суцільний ряд подвигів проти насильства й зла. Та зло виявилось невловним і якимось нестерпно, огидно буденним.

Не було в живих кудлатого, чорного, простодушного пса, з яким Олег так любив бавитися. Вулиця з вирубаними в дворах і палісадниках деревами та кущами здавалась голою. І по цій голій вулиці, ввижалось, ходили голі німці.

Генерал барон фон Венцель так само не помічав Олега, Марини й Миколи Миколайовича, як він не помічав бабусі Віри та Олени Миколаївни.

Бабуса Віра, правда, не почувала нічого образливого для себе в поведінці генерала.

— То ж їхній новий порядок,— казала бабуса.— А я вже стара і знаю ще від свого діда, що то дуже старий порядок, як був у нас за кріпацтва. За кріпацтва в нас теж були пім-ці-поміщики, такі ж пихаті й такі ж кати, як цей барон, хай йому очі повилазять. Чого ж мені на нього ображатись? Він однаково буде такий, поки наші не прийдуть та не видеруть йому горлянку...

Та для Олега генерал з його вузькими блискучими штиблетами й чисто промитим кадиком був головним винуватцем того нестерпного приниження, в яке вкинули Олега, й близьких йому людей, і всіх людей довкола. Звільнитись від цього почуття

приниження, здавалось, можна було, тільки вбивши німецького генерала, але на місце цього генерала з'явиться інший і до того ж зовсім такий самий — з чисто промитим кадиком та блискучими штиблетами.

Цибатий ад'ютант став приділяти багато ввічливої холодної уваги Марині і дедалі частіше змушував її прислужувати йому та генералові. В безбарвних очах його, коли він дивився на Марину, був презирливий і водночас хлоп'яцький вираз зацікавлення, ніби він дивився на екзотичну тварину, яка може дати немало розваги, але невідомо, як з нею поводитись.

Тепер улюбленим заняттям ад'ютанта було — поманити цукеркою маленького сина Марини і, діждавшись, коли хлопчик простягне товсту ручку, швиденько вкинути цукерку собі в рот. Ад'ютант робив це раз, і вдруге, і втретє, поки хлопчик не починав плакати. Тоді, присівши перед хлопчиком навпочіпки на довгих своїх ногах, ад'ютант висовував язика з цукеркою на червоному кінчику, демонстративно смоктав та жував цукерку й довго реготав, вирячивши безбарвні очі.

Вій був гидкий Марині весь — від довгих ніг до неприродно білих нігтів. Він був для неї не тільки не людина, а навіть не скотина. Марина гидувала ним, як гидують у нашому народі жабами, ящірками, тритонами. І коли він примушував її прислужувати, вона переживала почуття огиди й водночас жаху, від того, що вони залежать від цієї істоти.

Але хто справді робив життя молодих людей нестерпним, то це був денщик у палевому ластовинні. Денщик мав напрочуд широке дозвілля; він був головним серед інших денщиків, кухарів, солдатів господарської команди, що обслуговувала генерала. І все дозвілля денщика йшло на те, щоб знову й знову розпитувати молодих людей, як вони хотіли втекти від німців і як їм у цьому не пощастило, і, в котрий уже раз, висловлювати їм свої міркування про те, що тільки дурні та дикі люди можуть хотіти втекти від німців.

Він переслідував молодиків і в дров'янім сараї, де вони відсиджувались, і надворі, коли вони виходили подихати вільним повітрям, і в домі, коли генерала не було. І тільки поява бабусі визволяла їх від переслідування денщика.

Хоч як це було дивно, та величезний, з червоними руками денщик, що зовні тримався з бабусею так само розв'язно, як і з усіма, побоювався бабусі Віри. Німець-денщик і бабуся Віра розмовляли одне з одним чудернацькою сумішшю російської та німецької мов, підкріплюваної мімічною роботою обличчя й тіла, завжди дуже точною та дошкульною в бабусі і завжди грубою, якоюсь плотською, і дурною, і злою в денщика. Але вони чудово розуміли одне одного.

Тепер уся сім'я збиралася в дров'яному сарайчику снідати, обідати й вечеряти, і все це робилось наче крадькома, їли пісні борщі, городину, варену картоплю і — замість хліба — пшеничні прісні перепічки, що їх пекла бабуся. В бабусі було приховано чимало всякого добра. Та після того як німці пожерли все, що погано лежало, бабуся варила тільки пісне, намагаючись показати німцям, що більше й нема нічого. Вночі, коли німці спали, бабуся нишком приносила в сарай кусник сала чи сире яєчко, і в

цьому теж було щось принизливе — їсти, ховаючись від денного світла.

Валько не подавав вістей про себе. І Ваня не приходи з. І трудно було уявити, як вони зустрінуться. В усіх домах стояли німці. Вони пильно придивлялись до кожного, хто приходив. Навіть звичайна зустріч, розмова на вулиці викликали підозру.

Болісну втіху діставав Олег, витягтись на тапчані й підклавши руки під голову, коли всі спали навкруг, і свіже повітря із степу вливалось в дверцята сарая, і майже повний місяць розсівав далеко по небу грифельне світло своє і розкішним прямокутником лежав на долівці, біля самих ніг,— болісну втіху діставав Олег, думаючи про те, що тут же, в місті, живе Лена Позднишева. Образ її, невиразний, розрізнений, несполучний, маяв над ним: очі, як вишні вночі, з золотими цятками місяця,— так він бачив ці очі весною в парку, а може, вони приснились йому,— сміх, немов здалеку, весь із срібних звуків, немовби навіть штучний, так відділявся кожен звук од іншого, ніби ложечки перебирали за стіною. Олег знемагав од усвідомлення близькості її й від розлуки з нею, як знемагають лише в юності,— без пристрасті, без докорів сумління,— самим уявленням про неї, самим щастям видіння.

В ті години, коли ні генерала, ні його ад'ютанта не було вдома, Олег та Микола Миколайович вступали до рідної хати. В ніс їм бив складний парфюмерний запах, запах закордонного тютюну і ще той специфічний холостяцький запах, якого не спроможні заглушити ні пахощі одеколону, ні тютюну і який в однаковій мірі властивий житлам генералів і солдатів, коли вони живуть без сімейства.

В одну з таких тихих годин Олег увійшов у дім провідати матір. Німецький солдат-кухар та бабуса мовчки варили на плиті — кожен своє. А в світлиці, що правила за їдальню, розвалившись на дивані в черевиках та в пілотці, лежав денщик, курив і, видно, дуже нудився. Він лежав на тім самім дивані, на яким звичайно спав Олег.

Тільки-но Олег увійшов до кімнати, ліниві з нудьги очі денщика зупинились на ньому.

— Стій! — сказав денщик.— Ти, здається, починаєш кирпу гнути,— так, так, я все більше помічаю це! — сказав він і сів, спустивши додолу величезні ступні в черевиках з товстою підметкою.— Опусті руки по швах і тримай разом п'яти: ти розмовляєш з людиною, старшою за тебе! — Він намагався викликати в собі якщо не гнів, то роздратування, але духота так розморила його, що він не мав на це сили.— Виконуй те, що тобі сказано! Чуєш?.. Ти! — загорлав денщик.

Олег, розуміючи, що каже денщик, і мовчки дивлячись на його палеве ластовиння, раптом скорчив злякане обличчя, швидко присів навпочіпки, вдарив себе по колінах і крикнув:

— Генерал іде!

В ту ж мить денщик уже став на рівні ноги. Він уже встиг вирвати з рота сигарету й зім'яти її в кулаці. Ледаче обличчя миттю набрало улесливо-тупого виразу. Він цокнув каблуками й застиг, виструнчившись.

— Отож-то, холуй! Розлігся на дивані, поки пана нема... Ось так і стій тепер,— сказав Олег, не підносячи голосу, почувуючи насолоду від того, що він може висловити

це денщиків без побоювання, що той зрозуміє його, і пройшов у кімнату до матері.

Мати, закинувши голову, бліда, стояла біля дверей, тримаючи в руках шитво: вона все чула.

— Хіба так можна, синку...— почала була вона. Але в цю мить денщик, люто ревучи, вдерся до них.

— Назад!.. Сюди!..— репетував він несамовито. Обличчя його так почервоніло, що не видно стало ластовиння.

— Не з-звертай уваги, мамо, на цього йо-олопа,— трохи тремтячим голосом сказав Олег, не дивлячись на денщика, немов його тут і не було.

— Сюди!.. Свиня!..— ревів денщик.

Раптом він кинувся на Олега, схопив його обома руками за вилоги піджака й почав скажено трусити, дивлячись на нього зовсім білими на багровім обличчі очима.

— Не треба... не треба! Олежку, ну, поступись перед ним, навіщо тобі...— благала Олена Миколаївна, намагаючись своїми маленькими руками одірвати від грудей сина величезні червоні руки денщика.

Олег, теж почервонівши, обома руками схопив денщика за ремінь під мундиром, і блискучі очі його з такою силою ненависті вп'ялися в обличчя денщика, що той на мить отетерів.

— П-пусти... Чуєш? — сказав Олег страшним шепотом, з силою підтягнувши денщика до себе й ще лютішаючи від того, що на обличчі денщика з'явився вираз не те щоб Страху, але сумніву в тому, що він, денщик, діє досить вигідно для себе.

Денщик пустив його. Вони обидва стояли один проти одного, важко дихаючи.

— Іди, синку... Йди собі...— повторювала Олена Миколаївна.

— Дикун... Найгірший з дикунів,— намагаючись вкласти презирство в свої слова, казав денщик притишеним голосом,— всіх вас треба дресирувати батогом, як собак!

— Це ти найгірший з дикунів, бо ти холуй у дикунів, ти тільки й умієш красти курей, порпатися в чемоданах у жінок та стягати чоботи з перехожих,— з ненавистю дивлячись просто в білі очі його, говорив Олег.

Денщик розмовляв по-німецькому, а Олег — по-російському, але все, що вони говорили, так виразно виявляли їхні пози та обличчя, що обидва чудово розуміли оди одного. При останніх словах Олега денщик важкою набряклою долонею так ударив Олега в лице, що той мало не впав.

Ніколи, за всі шістнадцять з половиною років життя, нічия рука — ні в запалі, ні заради кари — не торкалась Олега. Саме повітря, яким він дихав з дитинства і в родині, і в школі, було чисте повітря змагання, де грубе фізичне насильство було таке ж неможливе, як крадіжка, вбивство, порушення клятви. Кров шугонула Олегові в голову. Він кинувся на денщика. Денщик одсахнувся до дверей. Мати звисла на плечах у сина.

— Олег! Отямся!.. Він уб'є тебе!..— благала вона, блискаючи сухими очима, дедалі дужче припадаючи до сина.

На галас прибігли бабуса Віра, Микола Миколайович, кухар-німець у білій шапочці та в халаті поверх солдатського мундира. Денщик ревів, мов ішак. А бабуса Віра,

розчепірівши сухі руки з барвистими рукавами, що маяли на них, кричала й стрибала перед денщиком, як квочка, відтручуючи його до їдальні.

— Олечку, хлопчику, благаю... Вікно відчинене, тікай, тікай!..— гаряче шепотіла Олена Миколаївна на вухо синові.

— У вікно? Не буду я лазити у вікно в своєму домі! — казав Олег, самолюбно тремтячи ніздрями й губами. Але він уже отямився.— Не бійся, мамо, пусти,— я й так піду... Я піду до Лени,— раптом сказав він.

Він рішучим кроком вийшов до їдальні. Всі відступили перед ним.

— І свиня ж ти, свиня! — сказав Олег, обернувшись до денщика.— Б'єш, коли знаєш, що тобі не можна відповісти...— І неквапливо вийшов з дому.

Щока паленіла. Але він почував, що здобув моральну перемогу: він не тільки ні в чому не поступився перед німцем,— німець злякався його. Не хотілось думати про наслідки свого вчинку. Однаково! Бабуся правду каже: зважати на їхній "новий порядок"? До чортової матері! Він робитиме, як йому треба. Побачимо ще, хто кого!

Він вийшов через хвіртку на вулицю, паралельну Садовій. І майже коло самого дому зіткнувся із Стьопою Сафоновим.

— Ти куди? А я до тебе,— жваво озвався малеїський білоголовий Стьопа, дуже приязно, обома руками струшуючи велику руку Олега.

Олег зніяковів:

— Тут, в одне місце...

Він хотів навіть додати "в сімейній справі", але язик не повернувся.

— Чого в тебе така щока червона? — здивовано спитав Стьопа, випустивши Олегову руку. Він мов найнявся запитувати не до речі.

— З німцем побився,— відповів Олег і всміхнувся.

— Що ти кажеш?! Здорово!..— Стьопа з повагою блимнув на червону щоку Олега.— Тим краще. Я до тебе, власне, й ішов майже в цій справі.

— Тобто в якій справі? — засміявся Олег.

— Ходім, я тебе проводжу, а то ось тут стояти — хто-небудь з фріців причепиться...— Стьопа Сафонов узяв Олега під руку.

— Краще я тебе проводжу,— сказав Олег, зникаючи.

— Може, ти взагалі відкладеш свою справу й підеш зі мною?

— Куди?

— До Валі Борц.

— До Валі?..— Олег відчув докір сумління, що досі не одвідав Валю.— У них німці стоять?

— Ні. В тім-то й річ, що нема. Я, власне, й поспішав до тебе з дорученням од Валі.

Яке це було щастя — раптом опинитися в домі, де не стоять німці! Опинитися в знайомому тінявому садочку з тією ж, наче облямованою хутром, клумбою, схожою на шапку Мономаха, і з тією самою старою акацією з кількома стовбурами, з її світло-зеленим мережаним листям, нерухомим, ніби нашитим на синє степове небо.

Марії Андріївні і досі здавалося, що всі учні її школи ще маленькі. Вона довго

обіймала, цілувала Олега, вигукувала:

— Забув старих друзів? Коли повернувся, а носа не показуєш, забув! А де тебе найбільше люблять? Хто просиджував у нас годинами, наморщивши лоба, поки йому грали на піаніно? В чийй бібліотеці порпався, як у своїй?.. Забув, забув! Ах, Олежко-дролечко! А в нас...— Вона схопилася за голову.— Як же — ховається! — страшно витріщившись, сказала вона шепотом, що виривався з неї, мов паровозна пара, і сичав на всю вулицю.— Так, так, навіть тобі не скажу, де саме... Так принизливо й жахливо ховатись у власному домі! Можливо, йому доведеться піти до іншого міста.

У нього ж не так виразно виявлена єврейська зовнішність,— як ти гадаєш? Тут його просто викажуть. А в Сталіпо в нас є вірні друзі, мої родичі, росіяни. Так, доведеться йому йти звідси,— казала Марія Андріївна, і обличчя її набрало сумного, навіть скорботного виразу, але через прегарне здоров'я Марії Андріївни скорботні почуття не знаходили на її обличчі відповідного вияву: навіть при граничній щирості Марії Андріївни здавалось, ніби вопа прикидається.

Олег насилу визволився з її обіймів.

— І правда, свинство,— говорила Валя, гонористо накопильючи верхню губу,— коли повернувся, а не зайшов!

— І т-ти ж могла зайти! — сказав Олег, ніяково всміхаючись.

— Якщо ти сподіваєшся, що дівчата самі до тебе ходитимуть, тобі забезпечено самотню старість! — голосно сказала Марія Андріївна.

Олег весело глянув на неї, і вони разом засміялись.

— Ви знаєте, він уже з фріцом побився, бачите, яка в нього щока червона! — вдоволено сказав Стьопа Сафонов.

— Серйозно, побився? — Валя цікаво дивилась на Олега.— Мамо,— раптом обернулась вона до матері,— мені здається, тебе в домі ждуть...

— Боже, які конспіратори! — майже прокричала Марія Андріївна, знявши до неба дебелі руки.— Іду, йду...

— З офіцером? Із солдатом? — допитувалась Валя в Олега.

Крім Валі та Стьопа Сафонова, в садочку ще був незнайомий Олегові хлопець, худенький, босий, з кучерявим цупким світлим волоссям на косий проділ і з трохи випнутими губами. Хлопець мовчки сидів у розвилині між стовбурами акації і з моменту появи Олега не зводив з нього твердих своїм виразом, допитливих очей. В цьому погляді і в усій манері триматись щось викликало повагу, і Олег теж мимоволі поглядав на нього.

— Олег! — сказала Валя рішуче, коли мати ввійшла в дім.— Допоможи встановити зв'язок з підпільною організацією... Ні, ти подожди,— сказала вона, помітивши, як в обличчі Олега зразу з'явився відсутній вираз. Проте він тут же простодушно всміхнувся.— Ти ж, мабуть, знаєш, як це робиться? У вас в домі завжди було багато партійних, і дружиш ти більше з дорослими, як із підлітками.

— Ні, на жаль, зв'язки мої втрачено,— усміхнувшись, відповів Олег.

— Кажи кому іншому, а тут усі свої... Так! Ти, може, перед ним вагаєшся? Це ж

Серьожка Тюленін! — вигукнула

Саля, хутко глянувши на хлопця, що мовчки сидів у розвиліні стовбурів.

Валя нічого більше не додала до характеристики Серьо-жі Тюленіна, але й цього було досить.

— Я кажу правду,— мовив Олег, звернувшись уже до Серьожі Тюленіна й не маючи сумніву, що саме він, Серьо-жа, був головним привідцем цієї розмови.— Я знаю, що підпільна організація існує. По-перше, листівки випустили. По-друге, я не маю сумніву, що підпал тресту й лазпі — це діло їхніх рук,— казав Олег, не помітивши, як при цих його словах якась іскорка-дичинка сяйнула в очах у Валі і усміх ледь торкнув її горішню повну яскраву губу.— І в мене в відомості, що найближчим часом ми, комсомольці, дістанемо вказівки, що саме робити.

— Час іде... Руки сверблять! — сказав Серьожка.

Вони стали говорити про хлопців та дівчат, які могли бути в місті. Стьопа Сафонов — товариський юнак, що дружив з хлопцями й дівчатами цілого міста,— всім їм давав такі гострі характеристики, що Валя, Олег і Серьожка, забувши про німців і про те, заради чого вони зняли цю розмову, заходились від реготу.

— А де Ленка Позднишева? — раптом спитала Валя.

— Вона тут! — вигукнув Стьопа.— Я її на вулиці зустрів. Іде така розпринджена, голову ось так задирає.— І Стьопа, задерши веснянкуватого носика, наче проплив по саду.— Я їй: "Ленко, Ленко!" — а вона тільки головою кивнула, ось так,— показав Стьопка.

— І зовсім не схоже! — лукаво, скося позираючи на Олега, чмихала Валя.

— Пам'ятаєш, як ми чудово співали в неї? Три тижні тому, всього три тижні, подумай тільки! — сказав Олег і, сумно всміхнувшись, поглянув на Валю. Він зразу захапався йти.

Вони вийшли разом із Серьожкою.

— Мені Валя багато розповідала про тебе, Олег, та я, як тебе побачив, сам здався на тебе душею,— кинувши на Олега трохи зніяковілий швидкий погляд, промовив Серьожка.— Кажу тобі про це, щоб ти знав, і більше говорити про це не буду. А справа от у чому: це ніяка не підпільна організація підпалила трест і лазню, це я підпалив...

— Як, с-сам? — Олег, спалахнувши, подивився на Серьожку.

— Сам, один...

Вони йшли далі мовчки.

— П-погано, що один... Здорово, сміливо, але... п-погано, що один,— згодом сказав Олег, і на його обличчі виник водночас і добродушний, і заклопотаний вираз.

— А підпільна організація є, я знаю не тільки з листівки,— провадив далі Серьожка, ніяк не відгукнувшись на зауваження Олега.— Я був натрапив на слід, та...— Серьожка прикро змахнув рукою,— не зачепився...

Він розповів Олегові, як зайшов до Гната Фоміна і про всі обставини цього приходу, не втаївши й того, що він мусив людині, котра переховувалась у Фоміна, дати неправильну адресу.

— Ти Валі про це теж розповідав? — звідався раптом Олег.

— Ні, Валі я цього не розповідав,— спокійно сказав Серьожка.

— Добре... Д-дуже д-добре! — Олег схопив Серьожку за руку.— А якщо з тим чоловіком була в тебе така розмова, ти можеш зайти до нього ще,— говорив він збентежено.

— В тім-то й річ, що ні,— заперечив Серьожка і біля його трохи припухлих губ лягла тверда складка.— Того чоловіка Гнат Фомін, його хазяїн, німцям виказав. Він його не зразу виказав, а так на п'ятий чи на шостий день по тому, як німці прийшли. В "Шанхаї" гомонять, мовби він хотів через того чоловіка всю організацію розкрити, але той, видно, був обережний. Фомін підождав, підождав та й виказав його, а сам пішов на службу до поліції.

— До якої поліції? — здивовано вигукнув Олег: поки він сидів у дров'яному сарайчику, от які діла творилися в місті!

— Знаєш барак унизу, за райвиконкомом, де наша міліція була? Там тепер німецька польова жандармерія, і вони при собі поліцію формують з росіян. Кажуть, знайшли сволоту па місце начальника,— якийсь Соліковський. Служив за десятника на дрібній шахтинці, десь у районі. А тепер помагає набирати поліцаїв із усякої шпани.

— Куди вони його поділи? Вбили? — питав Олег.

— Коли дурні, так уже вбили,— сказав Серьожка,— а я думаю, що держать. їм треба від нього про все дізнатись, а він не з таких, що скаже. Мабуть, держать у тому самому бараку й жили тягнуть. Там і ще є арештовані, тільки не можу дізнатись, хто такі...

А Олегові серце замліло від страшної думки: поки він чекає вістей од Валька, цей могутньої душі чоловік із своїми циганськими очима, може, сидить уже в цім бараку під горою в темній і тісній комірці, і з нього також тягнуть, як сказав Серьожка, жили.

— Спасибі... Спасибі, що все це розповів,— глухим голосом казав Олег.

І він, з міркувань самої лиш доцільності, без найменшого вагання в тому, що порушує дану Валькові обіцянку, переказав Серьожці розмову свою з Вальком, а потім з Ванею Земнуховим.

Вони поволі йшли по Дерев'яній вулиці,— босий Серьожка перевальцем, а Олег, легко й сильно ступаючи по пилюзі в своїх, як завжди, акуратно вичищених черевиках,— і Олег розгортав перед товаришем план дій: обережно, поступово, щоб справді не зашкодити, шукати й шукати шлях до більшовицького підпілля; тим часом придивлятися до молоді, до серця брати найвірніших, иайстійкіших, найпридатніших для діла, дізнатись, кого арештовано в місті, в райопі, де саме сидять, знайти змогу допомогти їм і безупинно розвідувати серед німецьких солдатів про всі воєнні й цивільні заходи командування.

Серьожка, зразу пожвавішавши, запропонував збрати зброю: після боїв та відступу багато її валялось по всій окрузі, навіть у степу.

Вони обидва розуміли, які це все діла буденні, але це були діла, які можна здійснити,— в обох заговорило почуття реальності.

— Все, що ми один одному розповіли, все, про що довідаємось і що зробимо, не

повинен знати, крім нас, ніхто, хоч би як близько до нас люди стояли, хоч би з ким ми дружили! — міркував Олег, дивлячись поперед себе розширеними, яскравими очима.— Дружба дружбою, а... тут к-кров'ю пахне,— з притиском сказав він.— Ти, Ваня, я і — все. А встановимо зв'язки, то нам скажуть, що робити...

Серьошка промовчав, він не любив словесних присягань, запевнень.

— Що в парку зараз? — поспитав Олег.

— Німецький автопарк. І зенітки довкола. Порили всю землю, як свині!

— Бідний наш парк!.. А у вас німці стоять?

— Так, проходом: їм наше приміщення не подобається,— всміхнувся Серьошка.— Але в мене зустрічатися не можна,— сказав він, зрозумівши зміст запитань Олега,— народонаселення велике.

— Будемо тримати зв'язок через Валю.

— Точно,— схвалив Серьошка.

Вони дійшли до переїзду і тут міцно потисли один одному руки. Хлопці, майже однолітки, зблизилися за час короткої розмови. Настрій у них був мужньо-піднесений.

Родина Позднишевих жила в районі Сіняків. Вона, як Кошові з Коростильовими, займала половину стандартного будинку. Олег іще здалеку побачив порозчинювані, в старовинних тюлевих завісках вікна їхньої квартири, і до нього долинули звуки піаніно і штучний сміх Леночки з цих роздільних срібних звучків. Хтось дуже енергійний сильними пальцями брав перші акорди романсу, знайомого Олегові, і Лепочка починала співати, але той, хто акомпанував їй, тут же збивався, і Леночка сміялась, а потім показувала голосом, де тон помилився і як треба, і все повторювалося знов.

Її голос та звуки піаніно раптом так зворушили Олега, що він не міг примусити себе зайти в будинок. Вони, ці звуки, знов нагадали йому щасливі вечори тут же, в Лени, в колі друзів, яких, здавалось, було тоді так багато... Валя акомпанувала, а Леночка співала, а Олег дивився на її обличчя, трохи схвильоване, дивився, зачарований і щасливий її хвилюванням, звуком її голосу і цими навіки відбитими в серці звуками піаніно, що сповнювали собою весь світ його юності.

Ах, коли б ніколи більше не переступав Олег порога цього дому! Коли б навіки лишилося в серці це злите відчуття музики, юності, невиразної бентеги першого кохання!

Ало він уже ввійшов у сіни, а з сіней до кухні. В цій напівтемній кухні, що була на тіньовому боці дому, дуже мирно й звично, як вони, очевидно, робили це не вперше, сиділи біля маленького кухонного столика сухенька, в старомодній зачісці буклями Ленпна мати й німецький солдат з такою ж палевою головою, як той денщик, що з ним Олег побився, але без ластовиння, куценький, товстий,— за всіма ухватками,— також денщик. Вони сиділи на табуретках одне проти одного, і німецький денщик з усмішкою, самовдово-Леною і ввічливою, з деяким навіть кокетством у погляді щось витягав з рюкзака, якого тримав на колінах, і передавав це щось до рук матері Лени. А вона з сухеньким своїм обличчям та буклями, з дамським старечим виразом розуміння того, що її задобрюють, і водночас із усмішкою, улесливою та догідливою, тремтячими

руками приймала щось і клала собі на коліна. Вони такі були заклопотані цим нескладним ділом, яке дуже захопило обох, що не дочули, як Олег увійшов. І він зміг розглянути, що лежало на колінах у матері Лени: плеската бляшана коробка сардин, плитка шоколаду та вузенька чотирикутна, півлітрова, з вигвинчуваною затичкою бляшана банка з яскравою, жовтою з синім, етикеткою,— такі бляшанки Олег бачив у німців у своїм домі,— це була прованська олія.

Мати Ленина помітила Олега й мимохіть ворухнула руками, ніби хотіла те прикрити, що лежало в неї на коліпах, і денщик теж побачив Олега і з байдужою увагою вп'явся в нього очима, придержуючи рюкзак.

Водночас у сусідній кімнаті урвалися звуки піаніно та спів Леночки і пролунав її сміх, і сміх чоловіків, і уривки німецьких фраз. І Леночка, роздрібноючи срібні звуки голосу, сказала:

— Ні, ні, я повторюю, *ich wiederhole*, тут пауза і ще раз повтор, і зразу...

І вона сама пробігла тонкими пальчиками однієї руки по клавішах.

— Це ти, Олежку? Хіба ти не виїхав? — здивовано підвівши рідкі брови, говорила мама Лени фальшиво-ласкавим голосом.— Ти хочеш бачити Леночку?

З несподіваною спритністю вона сховала те, що лежало в неї на колінах, на нижню полицю кухонного столика, помацала сухенькими пальцями буклі, чи в порядку вони, і, втягнувши в плечі голову та виставивши носик і підборіддя, пройшла до кімнати, звідки линули звуки піаніно й голос Леночки.

Кров одхлинула йому від обличчя, і Олег, опустивши великі руки, зразу ставши незграбним, вайлуватим, стояв посеред кухні під байдужим поглядом німецького денщика.

В кімнаті пролунав вигук Лени, вигук подиву і збентеження. Вона притишеним голосом сказала щось чоловікам у кімнаті, ніби перепросилась, і її каблучки бігцем протупотіли через усю кімнату. Леночка з'явилась на порозі кухні в сірому, темного малюнка, важкувату на її тонкій фігурі платті, з голою тонкою шийкою, смаглявими ключицями й голими смаглявими руками, якими вона схопилася за одвірок.

— Олег?..— сказала вона, зніяковівши так, що її смагляве личко зашарілось.— А ми тут...

Але виявилось, що в неї рішуче нічого не заготовано для пояснення того, що "вони тут". І вона з суто жіночою непослідовністю, неприродно всміхнувшись, підбігла до Олега, потягла його за руку за собою, потім відпустила, сказала: "Ходім, ходім",— і вже біля порога знов обернул. :я, нахиливши голову, запрошуючи його ще раз.

Олег увійшов слідом за нею до кімнати, мало не зіткнувшись з матір'ю Лени, що шмигнула повз нього. Двоє німецьких офіцерів в однакових сірих мундирах,— один офіцер, сидячи впівоберта на стільці перед відкритим піаніно, а другий, стоячи між вікном та піаніно,— дивились на Олега без цікавості, але й без досади, просто, як на заваду, з якою, хочеш не хочеш, треба миритись.

— Він з нашої школи,— сказала Леночка срібним голоском.— Сідай, Олег... Ти ж пам'ятаєш цей романс? Я вже годину б'юся, щоб вони його вивчили. Ми все повторимо,

панове! Сідай, Олег...

Олег підвів на неї очі, напівприкриті золотавими віями, і сказав виразно й роздільно, так, що кожне його слово наче по обличчю її било:

— Ч-чим же вони платять тобі? Здається, олією? Ти п-прод ешевил а!..

Він повернувся на каблуках і повз матір Лени й повз товстого денщика з стандартно-палевою головою вийшов па вулицю.

Розділ двадцять другий

Отже, Пилип Петрович Лютиков зник і з'явився вже зовсім інакшим.

Що з ним було за цей час?

Ми пам'ятаємо, що його виділили для підпільної роботи ще минулої осені. Тоді Пилип Петрович приховав це від дружини і дуже був задоволений своєю передбачливістю: загроза окупації відсунулась.

Але Пилип Петрович пам'ятав про це, пам'ятав завжди. Та й Іван Федорович Проценко, людина обачна, підтримував його в стані цієї постійної душевної готовності:

— Хто його знає, як воно там буде! А наше з тобою діло піонерське: "Будь готовий!" — "Завжди готовий!"...

Поміж людьми, виділеними минулої осені, так само нерушимо лишалась на своєму посту Поліна Георгіївна Соколова, домашня господиня, безпартійна, відома в місті як активістка в роботі серед жінок. Лютикова, депутата міської Ради, надто добре знали всі жителі Краснодона, — в умовах підпілля він був би скований і в пересуванні, і в зв'язках 8 людьми. Поліна Георгіївна мала стати його очима, руками, ногами, — її виділили як його зв'язкову.

Відтоді як Соколова дала згоду лишитись на цій роботі, вона, за порадою Лютикова, зовсім одійшла від громадської діяльності. Серед жінок, її подруг, це викликало спочатку подив, потім нарікання: чому в таку трудну для Батьківщини пору жінка, завжди така діяльна, одійшла від громадської роботи? Але, зрештою, її ніхто не призначав, не висував, вона працювала добровільно, поки їй це подобалось. Хіба мало що трапляється з людьми? Занедбала все, поринувши у власні справи. А можливо, труднощі життя в дні війни штовхнули її на це? І потроху всі забули Поліну Георгіївну.

Вона купила корову, — купила па мідяки, випадком, у якоїсь родини, що евакуювалась на схід, — і почала ходити по людях, торгувати молоком. Не так уже й багато молока потрібно було родині Пилипа Петровича, — жили вони в трьох — дружина, Євдокія Федотівна, дванадцятилітня дочка, Рая, та сам він, Пилип Петрович. Але його хазяйка, Пелагія Іллівна, мала трьох малят, стара мати жила при ній, — і хазяйка також стала брати молоко в Поліпи Георгіївни. І всі сусіди звикли, що кожного ранку, тільки-но розвиднялося, жінка з добрим руським обличчям, скромно вдягнена, запнена по-селянському білою хусткою, не кваплячись підходить до будиночка Пелагії Іллівни, сама відчиняє хвіртку, просунувши поміж штахетами довгі тонкі пальці, щоб повернути закрутку, і тихо стукає у віконце біля ґанку. Двері відчиняла мати Пелагії Іллівни, що вставала раніш за всіх. Соколова привітно здоровкалася, входила в будиночок, а згодом виходила з порожнім бідомом.

Родина Лютикова жила в цьому будиночку вже багато років. Жінка Лютикова, Євдокія Федотівна, дружила з Пе-лагією Іллівною. Дівчатка-однолітки, Рая і старша дочка хазяйки, Ліза, вчилися в одній школі, в одному класі. Чоловік хазяйки, який з першого дня війни пішов на фронт, був молодший за Пилипа Петровича років на п'ятнадцять,— столярний майстер, молодший офіцер запасу, артилерист, він, вважаючи себе за вихованця Пилипа Петровича, ставився до нього як учень до вчителя.

Ще тієї осені Пилип Петрович з'ясував, що Пелагія Іллівна з її великим сімейством без чоловіка не зважиться лишити господарство й покинути місто, якщо прийдуть німці. І саме тоді в Пилипа Петровича виникла думка — виїхати в разі потреби свою родину на схід, а самому лишитись на старій квартирі.

Хазяйка його, Пелагія Іллівна, була з тих простих, чес-пих і чистих жінок, якими такий багатий наш народ. Пилип Петрович знав, що вона його ні про що не питає, а навіть навмисне вдаватиме, немовби й знати нічого не знає. Так спокійніше й зручніше для її сумління: ніяких зобов'язань не давала, отже, й вимагати нема чого. А мовчати вона буде, і сховає його, і навіть на тортурах не викаже, од глибокої віри в людину, од співчуття до справ її, і просто — через доброту й жалісливість жіночого серця.

І квартира її була зручна Пилипові Петровичу. Будиночок Пелагії Іллівни був одним із тих перших дерев'яних будиночків, що примостились біля халупи шахтаря Чуриліна, яка самотньо стояла тут колись: весь цей район і досі називали — Чуриліне. Поза будиночком починалась балка, яка відходила далеко в степ, також Чурилінська. Район цей іще вважали за глушину,— він і був глушиною.

В ту грізну пору липня, коли довелось-таки Пилипові Петровичу розповісти про все дружині, Євдокія Федотівна, заплакавши, йому сказала:

— Ти старий, хворий... Піди до райкому, побалакай,— тебе ж відпустять... Поїдьмо в Кузбас,— раптом попросила вона, і в очах її з'явився той знайомий йому вираз, який виникав, коли дружина згадувала молоді літа, хороших людей, що-небудь близьке її серцю. До Кузбасу в дні війни евакуювалось багато донецьких шахтарів з родинами, поміж ними були друзі Пилипа Петровича, подруги дружини з дитячих літ.— Поїдьмо в Кузбас! — попросила вона так, немов у Кузбасі їм може бути так само добре, як було колись тут, у рідному краю, коли обоє були молоді.

Бідолашна жінка, немовби й не знала вона свого Пилипа Петровича.

— Більш не кажи мені про це. Все вирішено,— застеріг він, так суворо дивлячись їй у благальні очі, що було ясно: не потерпить він апі прохань, ні сліз.— А вам тут лишатись не можна, заважати мені будете. І душа моя зійде болем, дивлячись па вас...— І він поцілував дружину, і довго не відпускав од серця любимочку свою, єдину доню.

Як і багато родин, його сім'я виїхала надто пізно і повернулась, навіть не дійшовши Дінця. Але Пилип Петрович так і не дозволив дружині й дочці лишитись разом з ппм: він улаштував їх на хуторі, геть далі од міста.

Протягом трьох тижнів, які зміпили становище на фрои-ті, давши на час перевагу німецьким арміям, в обласному комітеті партії і в Краснодарському райкомі йшла

діяльна робота: підпільні організації та партизанські загони поповнювались новими людьми. Під проводом Лютикова опинилась також велика група керівних працівників Краснодон-ського та інших районів.

У той пам'ятний день, коли Пилип Петрович прощався з Проценком, він повернувся додому, як звичайно,— це була година, коли він приходив з майстерень. Діти гуляли на вулиці, стара сховалась од спеки в напівтемній кімнаті з причиненими віконницями. Пелагія Іллівна сиділа на кухні, поклавши одну на одну засмаглі жилаві руки. Така глибока дума була в її ще не старому миловидому обличчі, що навіть прихід Пилипа Петровича не зразу повернув її до тями: який час вона дивилася й не бачила його.

— Скільки років у вас живу, а вперше бачу, щоб ви отак сиділи, не порались,— мовив Пилип Петрович.— Засумували? Не сумуйте.

Вона ледь підняла жилаву руку й знов пімо поклала її на другу.

Пилип Петрович трохи постояв перед хазяйкою, потім важкою, повільною ходою пройшов до світлиці. Він небавом повернувся вже без кепки, без галстука, в капцях, але в тому ж новому чорному піджаку поверх білої, з відкладним комірцем сорочки. Великим зеленим гребінцем він розчісував на ходу густе своє, з нерівною сивиною волосся.

— От що я хочу спитати вас, Пелагіє Іллівно,— сказав він, хутко розділивши гребінцем короткі колючі вуса па два боки.— З того самого дня, як прийняли мене в партію,— в двадцять четвертому році, за ленінським призовом,— виписую я пашу газету "Правда". І всі номери зберіг. У роботі вона мені була дуже потрібна: доповіді робив, гуртки вів політичні... Скриня, ота, що в мене в світлиці, ви, може, думали, вона в мене з яким барахлом? А це в мене газети,— пояснив Пилип Петрович і всміхнувся. Він усміхався нечасто, і, може, саме тому усмішка зразу змінювала обличчя, надаючи йому невластивого виразу лагідності.— Що ж тепер з ними робити? Сімнадцять років збирав. Палити жалко...— І він, питаючи, поглянув на Пелагію Іллівну.

Обоє вони трохи помовчали.

— Куди ж їх приховати? — спитала Пелагія Іллівна мовби сама до себе.— Їх можна закопати. Вночі можна вирити яму на вгороді й просто так, у скрині, й закопати,— міркувала жінка, не дивлячись на Лютикова.

— А коли будуть потрібні? Можуть бути потрібні,— сказав Пилип Петрович.

Як він і сподівався, Пелагія Іллівна не спитала, навіщо йому знадобитись можуть радянські газети при німцях, навіть обличчя її не змінило незворушного виразу. Вона знову помовчала, потім спитала:

— Ви, Пилипе Петровичу, так давно в нас живете, до всього придивились, а я у вас питаю: коли б ви зайшли в нашу хату, зайшли з наміром що-небудь знайти, чи помітили б ви отут, на кухні, щось таке особливе?

Пилип Петрович серйозно й уважно оглянув кухню: маленька, охайна кухонька в маленькому провінціальному будиночку. Як старий майстер, Пилип Петрович зауважив тільки те, що дерев'яну фарбовану підлогу збито не з подовжніх мостин, а з широких, міцних коротких дощок, покладених у ряд від одного поперечного бруса до другого й

припасованих в стик. Людина, що будувала хату, була хорошим хазяїном. Таку добру підлогу робили для тривкості, щоб не прогинались мостини під вагою варистої печі, щоб довше зберігались од гниття в такому приміщенні, де багато сміять, а тому частіше миють.

— Нічого такого не бачу, Пелагіб Іллівно,— відказав Лю-тиков.

— Тут старий льох під кухнею...— Пелагія Іллівна встала з табуретки, нагнулась і помацала ледве помітну темну пляму на одній з мостин.— Ось тут кільце було. Там і драбинка є...

— Можна подивитися? — спитав Пилип Петрович.

Пелагія Іллівна зашпелнула двері й витягла з-під припічка сокиру. Проте Пилип Петрович відмовився взяти її, щоб не лишити на підлозі якоїсь позначки. Вони озброїлись — Лютиков кухонним ножом, а вона звичайним столовим — і акуратно прочистили забиті злеглим сміттям щілини по прямокутнику ляди. Нарешті ледве підняли збиті разом три короткі важкі мостини.

До льоху вела драбинка з чотирма щаблями. Пилип Петрович спустився, засвітив сірник: було в погребі сухо. Зараз навіть важко було передбачити, як може йому стати в пригоді цей чудовий льох!

Пилип Петрович виліз по щаблях до кухні і обережно спустив ляду.

— Ви вже не гнівайтесь, до вас у мене ще запитання,— сказав він.— Я, звісно, потім улаштуюсь, німці не займуть мене. А в перші дні, як прийдуть, боюся, коли б не вбили під гарячу руку. То я, коли що — сюди,— і він тицьнув пальцем у підлогу.

— А якщо солдати на постій?

— До вас не поставлять: Чуриліне... А я чоловік не гордий, посиджу там... Та ви не турбуйтеся,— сказав Пилип Петрович, сам трохи стурбований байдужим виразом обличчя Пелагії Іллівни.

— Я не турбуюсь, моє діло маленьке...

— Коли спитають німці, де, мовляв, такий Лютиков, кажіть: тут живе, подався на село продукти купувати і неодмінно повернеться... А ховатись мені Ліза й Петько допоможуть. Я буду вдень їх ставити на варту,— сказав Пилип Петрович і всміхнувся.

Пелагія Іллівна скося блимнула на нього і раптом по-молодому кивнула головою й засміялась. Такий суворий на вигляд, Пилип Петрович був природженим вихователем, знав і любив дітей і вмів їх причарувати. Діти горнулись до нього. Він тримався з ними, як з дорослими. Він був майстром на всі руки, вмів зробити при них майже все — від іграшки до речі, корисної в господарстві,— і зробити з нічого. В народі таких звуть умільцями.

Він ставився до хазяйчиних дітей, наче до власної дочки, і вся малеча в домі радо виконувала кожне його доручення, тільки пальцем ворухне.

— Ти їх краще собі візьми, дядю Пилипе, отак ти їх привчив,— тебе вони більше за рідного батька шанують! — казав часом чоловік Пелагії Іллівни.— Підете жити до дядька Пилипа назавжди? — питав він, сердито поглядаючи на дітей.

— Не підемо! — хором кричали вони, обліпивши, проте, дядю Пилипа з усіх боків і

тулячись до нього.

В різних галузях діяльності можна зустріти багато най-розмаїтіших характерів партійного керівника з тою чи іншою особливо помітною рисою, що зразу впадає в око. Поміж ними чи не найзвичайнішим став тип партійного працівника-вихователя. Тут мова йде не тільки і навіть не стільки про працівників, що їхньою основною діяльністю є партійне виховання, політична освіта, а саме про тип партійного працівника-вихователя, хоч би в якій галузі він працював,— у галузі господарчій, військовій, адміністративній чи культурній. Саме до такого типу працівника-вихователя належав Пилип Петрович Лютиков.

Він не тільки любив і вважав за потрібне виховувати людей, це було його природною потребою і необхідністю, це було його другою натурою — вчити й виховувати, передавати свої знання, свій досвід.

Правда, це надавало багатьом його висловлюванням характеру мовби повчання. Але повчання Лютикова не були настирливо-дидактичними, назолистими, вони були плодом його праці й роздумів, і саме так сприймали їх люди.

Особливістю Лютикова, як і взагалі цього типу керівників, було нерозривне поєднання слова та діла. Уміння перетворити кожне слово на діло, згуртувати зовсім різних людей саме довкола діла і запалити їх змістом цього діла і стало тою головною рисою, яка робила Пилипа Петровича Лютикова вихователем цілком нового типу. Він був хорошим вихователем саме тому, що був людиною-організатором, людиною — господарем життя.

Його повчання не лишали нікого байдужим, а тим паче не відштовхували, вони приваблювали серця, а особливо серця людей молодих, бо молодь тим дужче запалюється думкою, чим більше думку підкріплено взірцем.

Інколи йому досить було тільки слово сказати або навіть просто глянути. Від природи він був неговіркий, скоріше, навіть мовчазний. На перший погляд наче забарливий,— декому навіть здавалось — млявий,— він насправді перебував завжди в стані спокійної, розумної, ясно організованої діяльності. Вільний од виробництва час він так уміло розподіляв поміж громадською діяльністю, фізичною працею, читанням, забавою, що завжди все встигав.

В поводженні з людьми Пилип Петрович був рівний, не дратувався, в розмові вмів помовчати, послухати людину — якість дуже нечаста в людях. Тому він мав славу доброго співбесідника, чоловіка сердечного: багато людей ділилися з ним такими громадськими та особистими справами, про які ніколи не зважились би розповісти навіть своїм близьким.

При всьому тому він був зовсім не те, що називається доброю людиною, а тим паче лагідною людиною. Він був непідкупний, суворий і, коли треба, нещадний.

Одні поважали, інші його любили, а були й такі, що боялись. Певніше сказати, всім людям, що зналися з ним, включаючи дружину та друзів, були притаманні, залежно від характеру людини, всі ці почуття до нього, тільки в одних переважало одне, в других — друге, а в третіх — третє. Якщо ділити людей за віком, то можна сказати, що дорослі

люди і поважали, і любили, і боялись його, молодь любила і поважала, а діти просто любили.

От чому Пелагія Іллівна засміялась, коли Пилип Петрович сказав: "Ліза й Петько допоможуть мені".

І справді, всі перші дні після приходу німців, поки Пилип Петрович ховався, діти вартували по черзі на вулиці й охороняли його.

Йому пощастило. Ніхто з німецьких солдатів не оселився в Пелагії Іллівни: в місті, навіть по сусідству, можна було знайти будинки просторіші, кращі. Лякала німців балка за будинком: боялись партизанів. Німецькі солдати, правда, заходили інколи оглянути квартиру й поцупити, що погано лежить. Пилип Петрович усякий раз ховався в кухні під помостом. Але ніхто про нього не питав.

Щоранку, як завжди, приходила Поліна Георгіївна, скромна, тиха, запнена по-сільському білою чистою хусткою, відливала молока в два глиняні глечики й проходила з бідомом до Пилипа Петровича. Поки вона перебувала в нього, Пелагія Іллівна та її мати лишались на кухні. Діти ще спали. Поліна Георгіївна виходила від Лютикова і трохи ще затримувалась на кухні погомоніти з жінками.

Так минув тиждень, а може, трохи більше. Одного разу Поліпа Георгіївна, перед тим як передати Лютикову вуличні новини, тихо повідомила:

— На роботу кличуть вас, Пилипе Петровичу...

Він раптом увесь змінився: вираз спокою, байдужості, повільність рухів, інколи майже нерухомість — усе це, вдаване Пилипом Петровичем, поки він тут жив невидимий, влетіло з нього вмиль.

Дужим, левиним стрибком він підскочив до дверей і ви-вирнув у сусідню кімнату. Там, як завжди, нікого не було.

— Всіх кличуть? — спитав він.

— Усіх...

— Микола Петрович?

— Він...

— А був він?..— допитливо вдивляючись в очі Соколовій, домагався Пилип Петрович.

Поліні Георгіївні не треба було пояснювати, де саме був Бараков,— все це вона знала, все це було вже раніш умовлено між нею та Пилипом Петровичем.

— Був,— сказала вона ледве чути.

Пилип Петрович не метушився, не звів голосу, ні, але все його велике, важке тіло, обличчя, що обпливло донизу, очі та голос його — все це сповнилось енергією, наче в ньому випросталась якась туго скручена спіраль.

Він засунув два цупкі, негнучкі, але й точні пальці робітника в зовнішню кишеньку піджака, витяг крихітний, дрібно списаний клаптик паперу й подав Поліні Георгіївні.

— До завтра, до ранку... І побільше!

Поліна Георгіївна миттю сховала аркушик у себе на грудях.

— Трохи зачекайте в їдальні. Зараз я вам хазяйок пришлю...

Пелагія Іллівна і мати її вступили до сусідньої світлиці, куди перейшла й Поліна Георгіївна з бідонем. Вони стоячи обмінювались вуличними новинами. Потім Пилип Петрович гукнув Соколову з кухні, і вона ввійшла до нього.

Він тримав у руці згорток газет. На обличчі Поліни Георгіївни виник подив: це були складені вчетверо і згорнені в товстий сувій номери газети "Правда".

— В бідон,— звелів Пилип Петрович.— Нехай клеять там же, на найвидніших місцях.

У Поліни Георгіївни аж закалатало серце: хоч як неймовірно це було, їй здалося в першу мить, буцімто Пилип Петрович одержав свіжу "Правду". Поліна Георгіївна не втерпіла і, перед тим як засунути пакунок у бідон, глянула на число.

— Старі,— зітхнула вона, не маючи сил приховати розчарування.

— Не старі. Більшовицька правда не старіє,— заперечив Лютиков.

Вона швидко перебрала кілька номерів. Здебільшого це були святкові номери за різні роки з портретами Леніна і Сталіна. Задум Лютикова зрозумівши, вона тугіше згорнула газети й засунула в бідон.

— Щоб не забути,— сказав Пилип Петрович.— Нехай і Остапчук теж виходить на роботу. Завтра...

Поліна Георгіївна кивнула мовчки. Вона не знала, що Остапчук — це Матвій Шульга, і не знала, де він переховується,— вона знала тільки квартиру, де треба передати розпорядження Лютикова: на цю квартиру вона теж носила молоко.

— Спасибі! Все...— Пилип Петрович подав їй свою велику руку й повернувся до кімнати.

Він важко впав на стілець, уперся розчепіреними пальцями в коліна і трохи посидів так. Поглянув на годинник: він показував початок восьмої. Повільними, спокійними рухами він скинув ношену сорочку, витяг білу, свіжу, зав'язав галстук, зачесав волосся, посивіле більше на скронях і спереду, надягнув піджак і визирнув на кухню, де після відходу Поліни Георгіївни знову порались Пелагія Іллівна та її мати.

— Що ж, Пелагіє Іллівно, дайте мені того молочка з-під скаженої корівки та хлібця, коли є. На роботу піду,— сказав він.

Хвилини через десять, акуратно й чисто зодягнений, у чорній кепці, він звичною дорогою, ні від кого не криючись, ступав по вулицях міста, прямуючи до Центральних майстерень тресту "Краснодон-вугілля".

Розділ двадцять третій

Серед багатьох чинів німецької армії та адміністрації "нового порядку", яка сунула слідом за армією, прибув до Краснодона лейтенант Швейде, літній, худючий, сивуватий німець, технік з так званого гірничорудного батальйону. Ніхто з краснодонців не запам'ятав дня його появи: як і всі чини, він ходив у стандартній військовій формі з незрозумілими знаками розрізнення.

Він зайняв під свою особу великий чотириквартирний стандартний будинок з чотирма кухнями, і для всіх чотирьох кухонь з першої ж хвилини, коли з'явився в домі пан Швейде, знайшлось досить роботи. Він привіз із собою чималу групу інших

німецьких чинів, але всі вони оселились окремо від нього, а з ним разом оселилось кілька німців-кухарів, німкень-економка і денщик. Незабаром, однак, штат його челяді виріс за рахунок russischen Frauen, як усіх гамузом називав він присланих до нього біржею праці служниць, пралю, перекладачку, швачку, а скоро ще й керівницю, свинарку та пташницю. Корови, свині завелися в пана Швейде справді наче з помаху чарівної палички, проте особливу пристрасть він мав до свійської птиці.

Зрештою, це не так уже й вирізняло б серед інших німецьких чинів лейтенанта гірничорудного батальйону. Однак про нього заговорили в місті. Пан Швейде та інші прибулі з ним чиновники посіли приміщення школи імені Горького в парку. І замість школи виникла в місті нова установа — дирекціон № 10.

Ця воєнізована установа, з'ясувалось, була найголовнішим адміністративно-господарським управлінням, якому підлягали тепер усі шахти і зв'язані з ними підприємства Краснодонського району з усім їхнім майном та устаткуванням, що його не встигли вивезти або висадити в повітря, і з усіма робітниками, котрі не встигли або не змогли виїхати. Ця установа була тільки одним із численних відгалужень великого акціонерного товариства, яке мало довгу 8 претензією назву: "Східне товариство експлуатації вугільних та металургійних підприємств". Правління товариства перебувало в місті Сталіні, знову перейменованому на Юзовськ. Так зване "Східне товариство" спиралось на "Окружні управління гірничих та металургійних підприємств". Дирекціон "Мі 10 в числі інших дирекціонів підлягав окружному управлінню в місті Шахти.

Все це було аж так добре впоряджено і ще ліпше розплановано, що вугілля й металові радянського Донбасу тепер тільки й лишалось текти широким потоком до кишень німецького "Східного товариства". І пан Швейде дав розпорядження, щоб усі робітники, службовці та інженерно-технічні працівники шахт і заводів колишнього тресту "Крас-нодонвугілля" негайно стали до роботи.

Скільки тяжких сумнівів шматували о тій порі серце робочій людині, перед тим як вона мусила зважитись і вийти на роботу, коли рідні шахти й заводи стали власністю ворогів Вітчизни, коли сини й брати, чоловіки й батьки віддавали своє життя на полі бою з ворогами Вітчизни! Обличчя робітників і службовців, що вийшли на роботу до Центральних майстерень, були водночас похмурими й збентеженими, люди уникали дивитись в очі одне одному, майже не розмовляли.

Майстерні були відчинені навстіж з дня останньої евакуації. Ніхто їх не замикав, не стеріг, бо ніхто вже не був зацікавлений у тому, щоб усе, що лишилося в майстернях, уціліло. Майстерні були відчинені, але ніхто не пішов до цехів. Робітники навіть не трунами, а поодинці, коли-не-коли по двоє, розташувавшись посеред мотлоху та брухту на підвір'ї, мовчки дожидали начальства.

І тоді з'явився інженер-механік Бараков, стрункий, дужий і такий моложавий для своїх тридцяти п'яти років, з самовпевненим виразом обличчя, одягнений не тільки охайно, а ще й претензійно. На ньому був чорний галстук метеликом. Капелюха ніс у руці, і його гладенько виголена голова лисніла проти сонця. Бараков підійшов до цієї

розрізненої групи робітників на подвір'ї, чемно привітався, на мить замулявся і рішучою ходою пройшов до головного корпусу. Робітники, не відповівши на привітання, мовчки провели його очима і крізь одчинені навстіж двері бачили, як він пройшов через механічний цех до конторки.

Німецьке начальство не поспішало. Було жарко вже, коли на подвір'я ввійшли через прохідну будку заступник Швейде пан Фельднер і росіянка, жінка-перекладачка з пишною зачіскою.

Як це часто трапляється в природі, пан Фельднер фізичними якостями і темпераментом був прямою протилежністю свого начальника. Лейтенант Швейде був худючий, педовір-ливий, мовчазний. Фельднер був маленький, кругленький, крикун і базіка. Голос його, що звучав на піднесених у різній мірі інтонаціях, було чути ще здалеку, і завжди здавалося, що йде не один німець, а кілька німців, які сперечаються між собою. Пан Фельднер був у військовій формі, крагах, у сірому кашкеті з високо піднятим наголовком.

Фельднер у супроводі перекладачки підійшов до робітників,— вони один по одному підвелись, і це завдало йому певної втіхи. Не роблячи паузи між тим, що він тільки-но казав перекладачці, і тим, що хотів сказати робітникам, він прокричав одну довгу, а можливо, кілька коротких німецьких фраз. І поки жінка перекладала, він лементував далі. Певне, він не знав, що таке мовчання. Можна було припустити, що з того моменту, як він уперше крикнув, вигулькнувши з черева матері, він уже не спинявся і решту свого життя без перерви перебував у стані різних форм і ступенів крику.

Він цікавився, чи немає тут кого-небудь із старої адміністрації, потім звелів робітникам іти в цехи й провести його, Фельднера. Кілька робітників провели німця, який, горлаючи, йшов попереду разом з перекладачкою до конторки механічного цеху, де сидів Бараков. Набундючившись і так високо, як тільки міг, задираючи голову в кашкеті з підтягненим догори наголовком, Фельднер штовхнув двері пухлим кулачком і ввійшов до конторки. Жінка ввійшла слідом за ним і причинила двері. Робітники зупинились поруч послухати.

Спочатку було чути лише крик Фельднера. Немов кілька німців сварилися. Чекали, що перекладачка от-от скаже, що саме він кричить, але, на диво, Бараков сам заговорив по-німецькому. Він говорив чемно, спокійно і, на думку робітників біля конторки, вільно орудуючи чужинною мовою.

Чи тому, що Бараков говорив по-німецькому, чи тому, що вміст його мови німця вдовольнив, але Фельднер поступово переходив на все тихші інтонації крику. І раптом сталось диво: німець замовк. Замовк і Бараков. За якусь мить німець заговорив уже в цілком мирному тоні. Вони вийшли в конторки — попереду Фельднер, за ним Бараков, позаду перекладачка. Бараков, глянувши на робітників холодними, невеселими очима, звелів, щоб не розходились, а почекали його, Баранова, поки він повернеться. І вони в тому ж порядку пішли через цех до виходу, причому красивий, сильний Бараков, забігаючи ззаду, показував маленькому, кругленькому, карикатурному німцеві, де зручніше пройти. Гидко було на це дивитись!

Трохи згодом Бараков уже сидів у вчительській школи імені Горького, тепер кабінеті начальника дирекціону № 10 пана Швейде. Фельднер і невідома перекладачка були при тій розмові, але перекладачці так і не довелося виявити своє знання німецької мови.

Як ми вже казали, на відміну од балакучого та експансивного Фельднера, лейтенант Швейде не був говіркий. Не маючи змоги висловитись, він видавався навіть понурим, хоч на ділі понурим не був, а любив усі радості й насолоди життя. Напрочуд худий, він страшенно багато їв. Важко було навіть зрозуміти, куди вміщується вся та сила їжі, яку він жер, і як усе це проходить через його організм. Він до самозабуття любив і Mädchen, Frauen, а в нинішньому своєму стані особливо russischen Mädchen und russischen Frauen. І для того, щоб заманювати в дім найпоступливіших поміж ними, він щовечора влаштовував у своєму чотириквар-тирному особняку бучні вечірки, де на стіл подавали всяку всячину — і смаженину, і солодке,— не кажучи вже про різні сорти вин. Він так і говорив кухарям:

— Готуйте більше! — Kocht reichlich Essen! Щоб russischen Frauen наїлись та напились!..

І справді, при надзвичайно нерозбірливій його мові це було єдине, чим він змогу мав причарувати russischen Frauen того сорту, який тільки й міг потрапити в цей дім.

Невміння зв'язувати слова у фрази породило в пана Швейде недовірливе ставлення до всіх людей, які робили це легко. Не довіряв він навіть своєму заступникові Фельднеру. Можна уявити, як недовірливо ставився Швейде до людей інших націй!

В цьому розумінні Бараков потрапив у найневигідніше становище. Але, по-перше, Бараков уразив пана Швейде тим, що легко зв'язував слова у фрази не в російській, а в німецькій мові. А по-друге, Бараков купив Швейде лестощами. Панові лейтенанту нічого вже не лишалось, як прийняти їх.

— Я один з небагатьох представників привілейованого класу старої Росії, які лишилися в живих,— казав Бараков, не зводячи з пана Швейде неблимних очей,— я з самого дитинства закоханий у германський геній, особливо в галузі господарства, власне, в галузі виробництва... Мій батько був директором одного з найбільших підприємств відомого в старій Росії товариства "Сіменс — Шуккерт". Німецька мова була другою рідною мовою в нашій родині. Мене виховано на німецькій технічній літературі. І ось тепер я матиму щастя працювати під керівництвом такого видатного спеціаліста, як ви, пане Швейде. Я зроблю все, що ви накажете...

Бараков раптом побачив, що перекладачка на нього поглядає з подивом, якого навіть неспроможна приховати. Чорт його знає, звідки німці викопали це кудлате стерво! Коли вона місцева, вона не може не знати, що Бараков — не один з представників привілейованого класу старої Росії, які лишилися в живих, а потомственный і почесний представник цілої династії донецьких шахтарів Баракових. На чисто виголеній голові Баракова заблищав піт.

Поки він говорив, пан Швейде мовчки проробив певну розумову роботу, яка не відбилась, проте, па його обличчі, потім сказав, чи то стверджуючи, чи то

заперечуючи:

— Ви комуніст...

Бараков змахнув рукою. Цей рук його руки і водночас вираз обличчя можна було тлумачити так: "Який я комуніст!", або так: "Самі знаєте, що ми всі мусили тут бути комуністами". Або навіть так: "Еге, комуніст, але тим ліпше для вас, коли я йду до вас служити".

Цей жест на певний час задовольнив пана Швейде. Треба було пояснити цьому російському інженерові, як це важливо пустити Центральні майстерні, щоб з їх поміччю відбудувати устаткування шахт. Цю складну думку пан Швейде побудував на запереченні.

— Нітшево нет. Es ist nichts da,— сказав він і страдницьки блимнув на Фельднера.

Фельгтнер, неймовірно потерпаючи від того, що довелось аж так довго мовчати в присутності начальника, автоматично викрикнув усі "нема", стверджуючи начальникову думку.

— Механізмів нема! Транспорту нема! Інструментів нема! Лісу для кріплення нема! Робітників нема! — горлав він.

Він шкодував навіть, що не може назвати ще що-небудь, чого "нема".

Швейде вдоволено кивнув головою, подумав і на превелику силу повторив по-російському:

— Нітшево нет,— also, уголь нет!

Він одкинувся на спинку стільця й поглянув спершу на Баранова, потім на Фельднера. Зрозумівши цей погляд, як сигнал до дії, Фельднер закричав про те, чого ж чекає, нарешті, від Баракова "Східне товариство".

Бараков насилу вибрав у цьому суцільному верещанні паузу-щілинку, в яку йому пощастило увіткнути фразу об тім, як він робитиме все, що тільки здатен зробити.

Тут пана Швейде знов опанувало недовір'я.

— Ви комуніст,— повторив він.

Бараков криво всміхнувся й повторив свій жест.

Повернувшись до майстерень, Бараков вивісив на воротах велике оголошення про те, що він, директор Центральних майстерень дирекціону № 10, пропонує всім робітникам, службовцям та інженерам повернутись на свої місця й приймає на роботу всіх охочих з такими й такими спеціальностями.

Навіть найвідсталіші з-поміж людей, котрі здались на поступки перед сумлінням, коли вирішили вийти на роботу, були душевно приголомшені тим, що інженер Бараков, учасник фінської та Вітчизняної воєн, добровільно згодився стати директором дуже важливого для німців підприємства. Але ще не встигла протряхнути фарба на оголошенні, як до майстерень з'явився не хто інший, як Пилип Петрович Лютиков,— той Лютиков, якого не тільки в майстернях, а і в цілій партійній організації Краснодона називали комуністичною совістю.

Він з'явився вранці, ні перед ким не криючись, чисто вдягнений і гладенько виголений, у білій сорочці під чорним піджаком і з святковим галстуком. І зразу його

зачислили в майстерні на стару посаду — начальника механічного цеху.

З початком роботи в майстернях збіглась поява перших листівок підпільного районного комітету партії. Листівки хтось порозклеював на видних місцях разом із старими номерами газети "Правда". Більшовики не покинули маленький Краснодон напризволяще, вони продовжують боротись і закликають до боротьби все населення,— от що говорили ці листівки! І багатьом людям, які знали Баракова і Лютикова в кращу пору, не раз спадало на думку: як же посміють вони потім, коли прийдуть наші, поглянути в чисті очі своїм товаришам?

Правда, ніякої роботи в майстернях на ділі не було. Бараков знався здебільшого з німецьким начальством і мало цікавився тим, що робиться в майстернях. Робітники спізнювались на роботу, без діла тинялись од верстата до верстата, години марнували на перекур, зібравшись де-небудь па травичці, в затінку на подвір'ї. Лютиков, либонь, для того щоб задобрити людей, охоче відпускав на село й видавав офіційні папери, буцім люди їдуть у справах майстерень. Робітники готували для населення всяку всячину, щоб трошки заробити. Найбільше майстрували запальничок: сірники всюди перевелись, а бензин можна було добувати в німецьких солдатів за продукти.

Щодня по кілька разів забігали до майстерень офіцерські денщики з консервними бляшанками, повними масла чи меду, і вимагали запаяти бляшанки, щоб одіслати в Німеччину.

Дехто з робітників намагався часом поговорити з Лютиковим,— до Баракова й доступитись не можна було,— як же він усе-таки пішов працювати на німців і як же все-таки жити далі? Починали здалеку і все тупцяти коло та навколо. Але Пилип Петрович, зразу викриваючи маневр, казав суворо:

— Нічого, ми на них попрацюємо... Або грубіянив:

— А це, брат, не твого розуму діло. Ти сам па роботу став? Став. Ти мені начальник чи я тобі? Я тобі... Виходить, вимагати я буду від тебе, а не ти від мене. Що я тобі звелю, те ти й будеш робити. Зрозумів?

Щоранку Пилип Петрович повільною, важкою ходою літнього чоловіка, хворого на задишку, йшов на роботу через усе місто, а ввечері повертався з роботи. І нікому не могло б спасти на думку, з якою енергією та швидкістю і водночас обачливістю розгортав Пилип Петрович ту головну свою діяльність, яка принесла згодом маленькому вугільному містечку Краснодону світову славу.

Що пережив він, коли при самім початку діяльності раптом дізнався, що один з найближчих помічників його, Матвій Шульга, зник невідомо як і де?

Пилип Петрович, як секретар підпільного райкому, знав усі квартири, укриття та місця явок у місті й районі. Знав він і квартири Івана Кіндратовича та Гната Фоміна, які, мабуть, повинен був використати Шульга. Але Пилип Петрович не мав права послати на ці квартири жодного із зв'язкових райкому, тим паче Поліну Георгіївну. Коли Шульгу німцям виказали на одній із цих квартир, їй господарям досить було б тільки побачити зв'язкову, щоб по її слідах викрити Лютикова та інших членів райкому.

Коли б у Шульги було все гаразд, він давно довідався б на головній явочній

квартирі, чи не пора йому ставати на роботу в майстерні. Йому не треба було навіть заходити в цю квартиру, а тільки пройти мимо неї. В той самий день, коли Поліна Георгіївна передала па цю квартиру розпорядження Пилипа Петровича, тоді ж виставили на підвіконня першого біля вхідних дверей вікна вазон з геранню. Але Євдоким Остапчук — він же Шульга — па роботу не вийшов.

Минуло чимало часу, поки Пилип Петрович, який збирав усі відомості про зрадників, що вступили на службу до німецької поліції, дізнався, хто такий Гнат Фомін. Мабуть-таки, Фомін і зрадив Шульгу. Але як це сталось і яка дальша доля Матвія Костьовича?

В дні евакуації районний комітет партії, за вказівкою Проценка, закопав у парку шрифти районної* друкарні, і Лютикову в останню годину передали план з точним позначенням місця, де їх закопано. Лютиков дуже турбувався, що шрифти можуть знайти німецькі зенітники й солдати автопарку. За всяку ціну шрифти треба було знайти й видобути під носом у німецьких вартових. Хто міг це зробити?

Розділ двадцять четвертий

В першу воєнну зиму, після смерті батька, Володя Осьмухін, замість того щоб учитися в останньому, десятому класі школи імені Ворошилова, працював за слюсаря в механічному цеху майстерень тресту "Краснодонвугілля". Він працював під керівництвом Лютикова, що був у добрих стосунках з родиною його матері, родиною Рибалових, і добре знав Володю. Володя працював у цеху аж по той день, як його одвезли до лікарні з приступом апендициту.

Після приходу німців Володя, звісно, не збирався повертатись до цеху. Але після того, як вийшов наказ Баранова й пролетіла чутка, що всіх, хто ухилився, поженуть до Німеччини, а особливо після того, як став до роботи Пилип Петрович, поміж Володею та кращим його другом Толею

Орловим точились розмови, що краями серце,— як повестись.

Як і для всіх радянських людей, питання про те, виходити чи не виходити на роботу за німецької влади, було для Володі й Толі одним із найважливіших питань совісті. Стати до роботи — це був найлегший спосіб добути бодай що-не-будь для того, щоб жити, і заразом уникнути репресій, які звалювались на радянську людину, що відмовлялась працювати на німців. Мало того,— досвід багатьох людей показував, що можна й не працювати, а тільки вдавати, що працюєш. Але, як і всі радянські люди, всім своїм вихованням Володя й Толя були морально підготовлені насамперед до того, що на ворога не можна працювати ні багато, ні мало, навпаки — з його прих^{ом} треба кидати роботу, треба боротись проти ворога всіма способами, іти в підпілля, в партизани. От тільки де вони, ті підпільники й партизани? Як їх знайти? А поки їх не знайдено, як і чим жити весь цей час?

І Володя, що вже почав ходити після хвороби, і Толя, валяючись удвох де-небудь у степу проти сонечка, тільки й говорили про цю головну справу їхнього життя,— що ж їм тепер робити?

Якось надвечір на квартиру Осьмухіних прийшов сам Пилип Петрович Лютиков.

Він прийшов, коли дім був повен німецьких солдатів — не тих, з бравим єфрейтором на чолі, який так добивався до Люсі, а других чи вже й третіх: Ось-мухіни жили в районі, що через нього сунув головний потік німецьких військ. Пилип Петрович зійшов на ганок важкою, повільною ходою, як людина з поважним становищем, зняв кепку, гречно привітався з солдатом на кухні й постукав до кімнати, де, як і раніше, жили втрьох Лизавета Олексіївна, Люся й Володя.

— Пилипе Петровичу! До нас?..— Лизавета Олексіївна рвонулась до нього і взяла його за обидві руки своїми гарячими сухими руками.

Лизавета Олексіївна належала до тих людей у Краснодоні, які не осуджували Пилипа Петровича за те, що він повернувся на роботу до майстерень. Вона так добре знала Лютикова, що навіть не вважала за потрібне шукати причини такого вчинку. Якщо Пилип Петрович так зробив, значить іншого виходу не було, а може, так було треба.

Пилип Петрович був першою близькою людиною, що одвідала Осьмухіних після приходу німців, і вся радість бачити його виявилась у цьому рвучкому русі Лизавети Олексіївни. Він зрозумів це і внутрішньо був вдячний їй.

— Прийшов сина вашого витягти на роботу,— сказав він із звичайним суворим виразом обличчя.— Ви з Люсею посидьте з нами для порядку, а потім вийдете ніби в якій справі, а ми з ним трохи побалакаємо...— І він усміхнувся до всіх трьох, і обличчя його зразу пом'якшало.

З моменту, як вій увійшов, Володя очей з нього не зводив. У розмовах з Толею Володя вже не раз висловлював здогад, що Лютиков не з вимушеної необхідності, тим паче не з боягузтва повернувся на роботу в майстерні,— не такою він був людиною. Певно, в нього були міркування глибші, та звідки знати,— можливо, міркування ці не такі вже й далекі від тих, що не раз виникали і в головах Володі й Толі. Принаймні це була людина, з якою можна сміливо поділитися своїми намірами.

Володя заговорив перший, тільки-но Лизавета Олексіївна та Люся вийшли з кімнати.

— На роботу! Ви сказали — на роботу!.. А мені однаково — чи буду я працювати, чи ні: і так, і так мета одна. Мета моя — боротьба, боротьба нещадна. Якщо піду я на роботу, то лише для того, щоб замаскуватися,— сказав Володя з якимось викликом.

Юнацька його сміливість, наївність, завзяття, ледве стримуване присутністю німецьких солдатів за дверима, викликали в душі Пилипа Петровича не побоювання за юнака, не досаду, не посмішку, ні — усміх. Але такою він уже був людиною, що почуття його не відбилися на його обличчі, він і оком не моргнув.

— Дуже добре,— сказав він.— Ти це кожному скажи, хто тільки зайде, як ось я. А ще краще — вийди на вулицю й кожному, кому попало: іду, мовляв, на нещадну боротьбу, бажаю замаскуватись, допоможіть!

Володя спалахнув.

— Ви ж не хто попало,— сказав, разом затьмарившись.

— Та, може, й ні, але ти цього тепер знати не можеш,— сказав Лютиков.

Володя зрозумів, що Пилип Петрович почне зараз учити його. І Лютиков справді став учити Володю.

— За довірливість у таких ділах можна заплатити життям,— часи змінились. До того ж сказано: і стіни мають вуха. І не думай, що вони такі вже простаки, вони хитрі по-своєму.— І Лютиков ледь кивнув головою на двері.— Ну, на твоє щастя, я людина відома, маю завдання повернути всіх на роботу в майстерні, з тим і прийшов до тебе. Ти це й матері, і сестрі скажи, і отим скажи.— І він знову кивнув на двері.— Ми на них попрацюємо...— сказав він і підвів суворі очі на Володю.

Володя зразу все зрозумів,— він навіть зблід.

— Хто із своїх хлопців, на кого можна звіритись, лишився в місті? — спитав Пилип Петрович.

Володя назвав тих, кого він знав особисто: Толю Орлова, Жору Арутюнянца та Ваню Земнухова.

— І ще знайдуться,— сказав він.

— Встанови зв'язок спочатку з тими, на кого, вважаєш, можна цілком звіритись, та не з усіма разом, а з кожним окремо. Коли переконаєшся, що люди свої...

— Вони свої, Пилипе Петровичу...

— Коли переконаєшся, що люди свої,— провадив далі Лютиков, ніби й не дочувши зауваження Володі,— акуратно натякни, що є, мовляв, можливість, чи вони згодні...

— Вони згодні, тільки кожен питає: а що я повинен робити?

— Відповідай: дістанеш завдання. А тобі я зараз дам завдання...— І Лютиков розповів Володі про закопаний у парку шрифт, вказав місце.— Розвідай, чи можна викопати. Не можна,— доповіси мені.

Володя задумався. Пилип Петрович не підганяв його з відповіддю: він розумів, що Володя не вагається, а просто обмірковує справу, як людина серйозна. Але Володя думав не про те, що запропонував йому зараз Лютиков.

— Я буду з вами цілком одвертим,— промовив Володя.— Ви сказали, що я мушу поговорити з хлопцями, з кожним окремо,— це я розумію. Але і в розмові з кожним я повинен дати їм зрозуміти, від кого веду річ... Одне діло, коли діятиму, як одноосібник, інше, коли скажу, що я дістав завдання від людини, зв'язаної з організацією. Імення вашого я не назву, та й ніхто з хлопців не питає,— хіба вони не розуміють? — Володя сказав це, щоб попередити заперечення Пилипа Петровича, та Лютиков нічого не заперечив, вий тільки слухав Володю.— Звичайно, коли б я побалакав з хлопцями просто як Осьмухін, вони теж повірили б мені... Але ж вони все одно стали б шукати зв'язків поза мною з підпільною організацією, адже я їм не укажчик, там є хлопці старші од мене і...— Володя хотів сказати "розумніші од мене".— Взагалі поміж хлопцями є такі, хто більше цікавиться політикою й краще на ній розуміється. Тому краще сказати хлопцям, що я не сам від себе, а від організації. Це — раз,— сказав Володя.— Два: щоб виконати ваше завдання щодо друкарні, потрібно кілька хлопців. А цим і поготів слід пояснити, що це — серйозне завдання й звідки воно йде. І тут у мене теж запитання до вас. У мене є троє друзів: один давній друг — Толя Орлов, другі два —

нові, але це хлопці й раніше добре мені відомі і в біді перевірені, їм я також вірю, як самому собі,— це Ваня Земнухов та

Жора Арутюнянц. Можна мені зібрати їх разом, порадитись?

Лютиков трохи помовчав, дивлячись на свої чоботи, потім ввів очі на Володю і ледь посміхнувся, та обличчя його знову набрало суворого виразу.

— Добре, збери цих хлопців і просто скажи, від кого дієш — без прізвища, звичайно.

Володя, ледве стримуючи хвилювання, що охопило його, кивнув головою.

— Ти зміркував розумно: треба дати наздогад кожній людині, що за всіма нашими ділами партія стоїть,— провадив далі Пилип Петрович, розмовляючи вже мовби сам із собою. Розумні, суворі очі його прямо, спокійно дивилися в саму душу Володі.— А потім ти зрозумів правильно, що при нашій партійній організації добре мати свою молодіжну групу. Я з цим, власне, й ішов до тебе. І коли вже ми про це домовились, одна порада, а коли хочеш,— наказ: ніяких дій, не порадившись зі мною, не починайте,— можете й себе занапастити, й нас підвести. Я ж бо й сам одноосібно нічого не роблю, а раджуся. Раджуся і з товаришами своїми, і з людьми, поставленими над нами,— є такі люди в нас, у Ворошиловградській області. Ти це своїм трьом друзькам розкажи, і ви також радьтеся між собою. Тепер начебто все.— Лютиков усміхнувся і встав.— Завтра приходить на роботу.

— Тоді вже післязавтра,— з усмішкою сказав Володя.— А Толю Орлова можна з собою привести?

— Хотів одного загітувати робити на німців, а маю зразу двох,— усміхнувся Лютиков.— Веди, дуже добре!

Пилип Петрович вийшов на кухню до Лизавети Олексіївни та Люсі й до німецького солдата, іще й пожартував з ними і незабаром пішов. Володя зрозумів, що таємницю, до якої він тепер причетний, не можна відкривати рідним. Але йому важко було приховати збудження, що його охопило, від люблячих очей матері й сестри.

Володя став удавано позіхати, сказав, що йому завтра вставати рано і взагалі дуже спати хочеться. Лизавета Олексіївна ні про що його не спитала, і це було дуже поганою прикметою: Володя мав підозру, що мати догадується, що Пилип Петрович розмовляв з ним не тільки про роботу в майстернях. А Люся прямо спитала:

— Про віщо ви так довго?

— Про віщо, про віщо! — розсердився Володя.— Сама знаєш про віщо.

— І ти підеш?

— А що ж робити?

— Працювати на німців!..

У Люсинім голосі був такий подив, обурення, що Володя навіть не знайшов, що відповісти.

— Ми на них попрацюємо...— похмуро буркнув він словами Пилипа Петровича і, не дивлячись на Люсю, став роздягатись.

Розділ двадцять п'ятий

Жора Арутюнянц, повернувшись з невдалої евакуації, зразу вступив в одверто

дружні стосунки з Володею і Толею Орловим. Тільки з Люсею Осьмухіною відносини в нього склались напружено-офіційні. Жора жив у маленькому будиночку на висітках,— німці не полюбляли цих місць. І друзі здебільшого зустрічалися в Жори Арутюнянца.

На другий день після того, як Володя дістав од Лютикова завдання розвідати, в якому стані перебувають шрифти, всі троє зійшлися у Жори Арутюнянца, котрий мав зовсім крихітну, таку, що ледве влізли в неї ліжка та письмовий столик, але все-таки окрему кімнату. І тут їх застав, повернувшись з хутора Нижньоолександрівського, Ваня Земнухов. Ваня ще більше схуд, одяга його обшарпалась, засмальцювалась,— він ще не заходив додому. Але був у дуже піднесеному діяльному настрої.

— Є в тебе змога ще раз побачитися з тим чоловіком? — спитав він у Володі.

— А для чого?

— Треба попросити в нього дозволу зразу ж залучити до нашої групи Олега Кошового.

— Він сказав: до групи поки що не слід нікого залучати, а треба тільки вибрати хлопців підходящих.

— Я й кажу: треба спитати дозволу,— сказав Ваня.— Чи не міг би зустрітися з тим чоловіком сьогодні,— скажімо, до вечора?

— Не розумію, для чого так поспішати? — сказав Володя, трохи ображений.

— А от для чого... По-перше, Олег справжній хлопець, по-друге, він мій найкращий друг,— отже, хлопець надійний. По-третє, він краще від Жори знає учнів школи Горького з сьомого по дев'ятий, а їх же найбільше лишилося в місті...

Жора хутко блимнув на Володю чорними вогненними очима й проголосив:

— Повернувшись після невдалої евакуації, я дав тобі вичерпну характеристику Олега. Слід зважити й на те, що він живе край парку і найкраще зможе допомогти нам виконати завдання...

Жора завжди висловлював думку правильними фразами, і тому набувала вона характеру такого офіційного, що скидалася вже на директиву. Володя завагався. Але все-таки він поступитись не міг, пам'ятаючи, про що попереджав його Лютиков.

— Добре,— сказав Ваня,— я можу тобі дати ще один доказ, тільки віч-на-віч. Ви не образитесь? — Він з усмішкою, водночас мужньою й соромливою, обернувся до Жори і Толі Орлова й поправив окуляри на носі.

— В умовах конспірації не може й не повинно бути ніяких особистих образ, над усім повинна панувати доцільність,— сказав Жора й вийшов з кімнати разом із Толею Орловим.

— Я доведу, що я тобі довіряю більше, ніж ти мені,— сказав Ваня з усмішкою, що втратила вираз соромливості й стала тепер тільки мужньою усмішкою людини рішучої та сміливої, таким був Ваня Земнухов.— Тобі Жора Арутюнянц розповідав, що разом з нами повернувся Валько?

— Розповідав.

— А ти не сказав про це тому товаришеві?

— Ні...

— Так от, май на увазі: Олег зв'язаний з Вальком, а Валько шукає зв'язку з більшовицьким підпіллям... Ти розкажи це тому товаришеві. І разом наше прохання передай. Скажи, що ми за Олега ручимося...

Так доля судила Володі з'явитися в Центральній майстерні ще раніш, ніж він обіцяв Лютикову.

А поки Володя ходив там, Ваня відрядив Толю "Грім гримить" попитати в людей, чи стоять німці в Кошового, чи можна пробратись до нього.

Підійшовши до будиночка Кошових від Садової вулиці, "Грім гримить" побачив, як з будиночка, біля якого стояв німецький вартовий, в сльозах вибігла красива, з пухнастим чорним волоссям, боса жінка в старенькому платті й сховалася в дров'янім сарайчику, звідки долинули її плач і чоловічий голос, що заспокоював її. Худа засмагла бабуса вискочила в сіни з відром у жилавій руці, зачерпнула води просто з діжки й швидко повернулася до світлиці. В домі панувала метушня, було чути молодий невдоволений пановитий голос німця й голоси жінок, що немов когось перепрошували. Толя більше затримуватись не міг, щоб не привернути до себе уваги, і, обійшовши біля парку весь квартал, наблизився до будиночка з вулиці, паралельної Садовій. Але звідси він нічого вже не бачив і не чув. Скориставшись з того, що в сусідньому дворі, як і в дворі Кошових, були хвіртки на обидві вулиці, Толя пройшов городом цього сусіднього двору і з хвилину постояв біля задньої стінки сарайчика, що виходила на город.

В сарайчику гомоніли тепер три жіночі голоси і один чоловічий. Молодий жіночий голос, плачучи, казав:

— Хоч уб'ють, додому не вернусь! А чоловічий похмуро вмовляв:

— Ото діло! А Олега куди? А дитину?..

"Продажна тварюка!.. За півлітра прованської! Продажна тварюка!.. Ти ще про мене почувеш, так, ти почувеш про мене, ти жалкуватимеш за мною!" — говорив у цей час Олег, повертаючись від Лени Позднишевої, терзаючись вибухами ревностів та муками самолюбства. Сонце, що хилилось надвечір, червоне, жарке, било в очі, і в червоних колах, що нанизувались одне на одне, напливали знов і знов топке смагляве личко Лени, і це важке, з темними візерунками, сіре плаття на ній, і сірі німці біля піаніно. Він усе повторював: "Продажна тварюка!.. Продажна тварюка!.." І задихався від горя, майже дитячого.

Він застав у сараї Марину. Вона сиділа, затуливши обличчя руками, схиливши голову, окутану хмарою пухнастого чорного волосся. Рідня обступила її.

Довгоногий ад'ютант, коли не було генерала, надумав освіжитись холодним обтиранням і наказав Марині принести до кімнати таз і відро води. Коли Марина з тазом і відром води відчинила двері до їдальні, ад'ютант стояв перед нею зовсім голий. Він був довгий, білий — "як глист", — плачучи, розповідала Марина. Він стояв у дальнім кутку біля дивана, і Марина не зразу помітила його. Раптом він опинився майже поруч з нею. Він дивився на неї з цікавістю, презирливо й нахабно. І її охопили такий переляк і огида, що вона впустила таз і відро з водою. Відро перекинулось, і вода розлилась по підлозі. А Марина втекла в сарай.

Всі чекали тепер наслідків необережного вчинку Марини.

— Ну чого ти плачеш? — грубо сказав Олег. — Ти думаєш, він хотів тобі зробити щось? Якби він був тут головний, він би не пощадив тебе. Ще й денщика покликав би па допомогу. А тут він справді просто хотів умитись. А тебе зустрів голий, бо йому навіть на думку не спало, що тебе можна соромитись! Адже ми для цих тварюк гірші за дикунів. Ще скажи спасибі, що вони не мочаться й не паскудять при наших очах, як це роблять есесівські солдати й офіцери на постої! Вони пудять і випорожнюються при наших людях і вважають, що так і треба. У, як я розкусив цю чваньковиту, брудну фашистську породу, — ні, вони не тварюки, вони гірші, вони — виродки! — люто говорив він. — І те, що ти плачеш, і те, що всі ми тут з'юрмились, — ах, яка подія! — це образливо й принизливо! Ми повинні зневажати цих виродків, коли ми не можемо поки що їх бити й знищувати, так, так, зневажати, а не принижуватись до плачу, до бабських пересудів! Вони ще своє дістануть! — говорив Олег.

Роздратований, він вийшов із сарая. І як же й гидко було йому знову й знову бачити ці повирубувані палісадники, всю вулицю від парку до переїзду, наче оголену, і німецьких солдатів на ній.

Олена Миколаївна вийшла слідом за ним.

— Я схвилювалась, так довго не було тебе. Як Леночка? — спитала вона, уважно й допитливо дивлячись у похмуре обличчя сина.

У Олега затремтіли губи, як у великої дитини.

— Продажна тварюка! Ніколи більше не кажи мені про неї...

І, як це завжди бувало, він непомітно для себе розповів матері все — і те, що він побачив на квартирі в Лени, і як повівся.

— А що ж, на правду!.. — вигукнув він.

— Ти не жалій за нею, — лагідно сказала мати. — Ти тому так хвилюєшся, що ти за нею жалієш, а ти не жалій. Якщо вона могла так учинити, значить, вона завжди була не така, як... ми думали. Вона хотіла сказати: "Як ти думав", — але вирішила сказати: "Як ми думали". — Та це свідчить погано про неї, а не про нас...

Великий степовий місяць по-літньому низько висів на півдні. Микола Миколайович і Олег не лягали й мовчки сиділи в сараї біля відчинених дверей, дивлячись на небо.

Олег, очі широко розплющивши, дивився на цей повний місяць, що висів у синьому вечірньому небі, оточений наче загравою, відблиск якої падав на німецького вартового біля ґанку і на гарбузове листя на вгороді, — Олег дивився на місяць і немов бачив його вперше. Він звик до життя в маленькому степовому місті, де все було відкрито і все було відомо, що діється на землі й на небі. І от усе вже йшло повз нього: і як народився місяць-молодик, і як розвивався, і як зійшов нарешті цей місяць-повень на сине-сине небо. І хтозна, чи повернеться коли в житті та щаслива пора широкого, повного злиття з усім, що діється в світі простого, доброго й чудесного?

Генерал барон фон Венцель і ад'ютант, лопотячи мундирами, мовчки пройшли в будинок. Все спало довкола.

Тільки вартовий ходив круг дому. Микола Миколайович, посидівши, також ліг

спати. А Олег з розширеними дитячими очима сидів і сидів біля відчинених дверей, обіллятий місячним сяйвом.

Раптом позад себе, за дощатою стіною сарая, що виходила на сусідній двір, він почув шарудіння.

— Олег... Ти спиш? Прокинься,— шепотів хтось, припавши до щілини.

Олег за мить опинився біля цієї стінки.

— Хто це? — прошепотів він.

— Це я... Ваня... У тебе двері відчинені?

— Я не сам. І вартовий ходить.

— Я теж не сам. Можеш вилізти до нас?

— Можу...

Олег виждав, коли вартовий відійшов до хвіртки на другу вулицю, і, припадаючи до стінки, ззовні обійшов сарайчик. Обіч сусіднього городу, в долину, що на нього падала густа тінь од сарайчика, на животах лежали кружком троє: Ваня Земнухов, Жора Арутюнянц і третій, такий самий, як вони, довготелесий хлопець, у кепці, що затемнювала його обличчя.

— Тьху, чорт! Така ясна ніч, ледве пробрались до тебе! — сказав Жора, блиснувши очима й зубами.— Володя Осьмухін, із школи Ворошилова. Можеш йому довіряти, як мені,— мовив Жора, переконаний у тому, що дає найвищу атестацію, яку тільки можна дати товаришеві.

Олег ліг між ним і Ванею.

— Признатися, зовсім не чекав тебе в цю заборонену пору,— шепнув Олег Вані з широким усміхом.

— Якщо їхніх правил додержувати, з нудьги здохнеш,— сказав, усміхнувшись, Ваня.

— Ах ти ж, мій хлопчику гарний! — засміявся Кошовий і великою рукою обійняв Ваню за плечі.— Влаштував їх? — шепнув він Вані в самісіньке вухо.

— Зможу я до світанку посидіти в твоєму сараї? — спитав Ваня.— Я ж бо ще дома не був, у нас, виявляється, німці стоять...

— Я ж тобі сказав, що ночувати можна в нас! — обурено пирхнув Жора.

— До вас дуже далеко... Це для тебе з Володею ніч ясна, а я навік загину в якому-небудь вогкому шурфі!

Олег зрозумів, що Ваня хоче з ним поговорити сам на сам.

— До світанку можна,— сказав він, стискаючи Вані плече.

— У нас новина надзвичайна,— ледве чутно прошепотів

Ваня.— Володя налагодив зв'язок з одним підпільником і вже дістав завдання... Та ти сам розкажи.

Ніщо так не збудило б діяльної натури Олега, як ця несподівана поява хлопців уночі і особливо те, що розповів йому Володя Осьмухін. На мить йому здалось навіть, що це не хто інший, як Валько, міг дати Осьмухину таке завдання. І Олег, майже припавши лицем до лица Володі й дивлячись у його вузькі темні очі, став допитуватись:

— Як ти знайшов його? Хто він?

— Називати його я не маю права,— трохи зніяковівши, сказав Володя.— Тобі відоме розташування німців у парку?

— Ні...

— Ми з Жорою хочемо зараз піти в розвідку, та вдвох, звісно, трудно. Толя Орлов просився, але дуже кашляє,— усміхнувся Володя.

Олег який час мовчки дивився мимо нього.

— А я не радив би робити це сьогодні,— сказав він.— Усіх, хто підходить до парку, видно, а що робиться в парку, не видно. Простіше все це зробити вдень, без фокусів.

Парк був обведений прозірною горожею, і в усіх чотирьох напрямках до парку прилягали вулиці. І Олег, з властивою йому практичною кмітливістю, запропонував завтра ж послати по кожній вулиці в різний час по одному пішоходові, який повинен тільки запам'ятати розташування крайніх до вулиці зеніток, бліндажів та автомашин.

Те збудження діяльності, з яким хлопці прийшли до Олега, трохи спало. Але не можна було не погодитися з простими доводами Олега.

Чи лучалось тобі, читачу, блукати в глухому лісі вночі, або самотньому опинитись на чужині, або зустріти в лоба небезпеку, або потрапити в біду, таку, що навіть близькі люди одвернулись од тебе, або в шуканнях нового, невідомого людям, довго жити не зрозумілим і не визнаним усіма? Якщо траплялася тобі одна з цих бід або труднощів життя, ти зрозумієш, яка ясна та мужня радість, яке невимовне сердечне почуття подяки, який приплив сил незборимих охоплюють душу людини, коли вона зустріне друга, чие слово, чия вірність, чия мужність і відданість лишилися незмінними І Ти вже не сам на землі, з тобою поряд б'ється серце людини!.. Саме цей світлий потік почуттів, їх високий тиск у грудях відчув Олег, коли, залишившись наодинці з Ванею, при сьйві степового місяця, що вже пересунувся по небу, побачив спокійне, насмішкувате, натхненне обличчя друга з цими короткозорими очима, що мерехтіли добрiстю й силою.

— Ваню! — Олег обхопив його великими руками, і пригорнув до грудей, і засміявся тихим щасливим сміхом.— Нарешті вже я бачу тебе! Чому ти так довго? Я змучився б-беа тебе! Ах ти, ч-чорт такий! — говорив Олег, заникуючись і знову обіймаючи його.

— Пусти, ти ребра мені поламав, я ж не дівчина,— тихо сміявся Ваня, визволяючись з його обіймів.

— Не думав я, що вопа т-тебе на ланцюжок візьме! — лукаво кепкував Олег.

— Як тобі не совісно, справді,— зніяковів Ваня.— Хіба я міг після всього, що сталось, покинути їх, не влаштувавши, не впевнившись, що їм не загрожує небезпека? До того ж це незвичайна дівчина. Якої душевної ясності, яких широких поглядів! — захоплювався Ваня.

Справді, за кілька днів, що Ваня прожив у Нижньоолек-сандрівському, він устиг викласти Клаві все, що він продумав, відчув і написав у віршах за дев'ятнадцять літ життя. І Клава, дуже добра дівчина, закохана у Ваню, мовчки й терпляче слухала його. І коли він що-небудь питав, вона охоче кивала головою, в усьому погоджуючись із ним. Не було нічого дивного в тому, що чим більше Ваня був біля Клави, тим ширшими йому

здавались її погляди.

— Бачу, бачу, т-ти зачарований! — заникуючись, казав Олег, дивлячись па друга усмішкуватими очима.— Ти не сердься,— раптом серйозно сказав він, помітивши, що топ його неприємний Вані,— я ж так, пустую, а я радий твоєму щастю. Так, я радий,— мовив Олег проникливо, і на лобі йому зібгались подовжні зморшки, і він коротку мить дивився мимо нього.

— Скажи одверто, це не Валько дав завдання Осьмухі-ну? — спитав Олег трохи згодом.

— Ні. Цей чоловік просив Володю дізнатися в тебе, як знайти Валька. Я для цього, власне, й залишився тут.

— В тім-то й біда, що я не знаю. Я боюся за нього,— сказав Олег.— Давай, одначе, пробиратися в сарай...

Вони причинили за собою дверцята і, не роздягаючись, улаштувались обидва на вузькому тапчані, й довго ще шепотіли в темряві. Здавалось, нема неподалік од них німецького вартового і нема навколо ніяких німців. Котрий уже раз вони говорили:

— Ну, годі, годі, треба хоч трохи поспати... І знову починали шепотіти.

Олег прокинувся від того, що дядя Коля його будив. Земнухова вже не було.

— Ти чого ж це одягнений спиш? — спитав дядя Коля з ледве помітною усмішкою в очах і губах.

— Сон звалив багатиря...— намагався жартувати Олег, потягуючись.

— Отож-то, багатиря! Чув я все ваше засідання в бур'яні під сараєм. І що ви з Земнуховим базікали...

— Т-ти чув? — Олег із заспано-розгубленим виразом обличчя сів на тапчані.— Чому ж ти нам сигналу не подав, що не спиш?

— Щоб не заважати...

— Не чекав я від тебе!

— Ти ще багато чого від мене не чекаєш,— говорив Микола Миколайович своїм повільним голосом.— Чи знаєш ти, наприклад, що в мене є радіоприймач, просто під німцями, під мостиною.

Олег так розгубився, що обличчя його набрало дурнуватого виразу.

— Як? Т-ти свого часу не здав його?

— Не здав.

— Виходить, приховав од Радянської влади?

— Приховав.

— Ну, Колю, справді... Не знав я, що ти такий лукавець,— сказав Олег, не знаючи, сміятись йому чи ображатись.

— По-перше, цим приймачем мене преміювали за хорошу роботу,— казав дядя Коля,— по-друге, він закордонний, семиламповий.

— Їх же обіцяли повернути!

— Обіцяли. І тепер він був би в німців, а він — у нас, під мостиною. І коли я вночі слухав тебе, я зрозумів, що він стане в пригоді. Виходить, я кругом правий,— без

усмішки казав дядя Коля.

— Все-таки молодець ти, дядю Колю! Умиймося та зіграймо партію в шахи до сніданку. Влада в нас німецька, і працювати нам однаково нема на кого! — в чудовому настрої просторікував Олег.

І в цей час обидва вони почули, як дзвінкий дівочий голос гучно, на весь двір, спитав:

— Послухай-но ти, бовдур: Олег Кошовий не в цьому будинку живе?

— Was sagst du? Ich verstehe nicht¹,— відповів вартовий біля ґанку.

— Чи ти бачила, Ніночко, такого бовдуряку? Ні чорта по-російському не розуміє. Тоді пропусти нас або поклич яку-небудь справжню російську людину,— промовляв дзвінкий дівочий голос.

Дядя Коля й Олег, презирнувшись, повисували з сарая голови.

1 Що ти кажеш? Я не розумію (нім.).

Перед німецьким вартовим, що трохи навіть розгубився, біля самого ґанку стояло двоє дівчат. Та, що розмовляла з вартовим, була така яскрава, аж Олег і Микола Миколайович звернули увагу насамперед на неї. Це враження яскравості йшло від її строкатого плаття, що вбирало очі: по небесно-голубому крепдешину густо посіяні якісь червоні вишеньки, зелений горошок і ще блискітки чогось жовтого та бузкового. Вранішнє сонце блищало в її волоссі, яке, вкладене спереду золотавим валом, спадало на шию й на плечі кучериками, тонкими і, мабуть, ретельно продуманими поміж двох дзеркал. А яскраве плаття так ловко облягало її етап і так легко, ніжно обтікало її повні стрункі ноги в тілесного кольору панчохах та в кремових елегантних туфельках на високих каблуках, що від усієї дівчини йшло відчуття чогось дуже природного, моторного, легкого та прозорого.

В той момент, коли Олег і дядя Коля визирнули з сарайчика, дівчина була спробувала зійти на ґанок, а вартовий, що стояв обіч ґанку з автоматом на одній руці, другою рукою перегородив їй дорогу.

Дівчина, нітрохи не збентежившись, недбало ляпнула своєю маленькою білою ручкою по брудній руці вартового, хутко вийшла на ґанок і, обернувшись до подруги, сказала:

— Ніночко, йди, йди...

Подруга завагалась. Вартовий зіскочив на ґанок і, розчепірівши обидві руки, загородив дівчині двері. Автомат на ремені звисав з його товстої шиї. На неголеному обличчі німця застигла усмішка, самовдоволено-дурна від того, що він викопував обов'язок, і zarazом улеслива від того, що він розумів: тільки дівчина, яка має на те право, може так поводитися з ним.

— Я — Кошовий, ідіть сюди,— покликав Олег і вийшов із сарайчика.

Дівчина рвучко обернула голову до нього, одну мить дивилась примруженими голубими очима і сливе в ту ж мить, стукаючи кремовими каблуками, збігла з ґанку.

Олег дожидав її, великий, з опущеними руками, зустрічаючи наївно-запитливим, добрим поглядом, що ніби говорив: "От я і є Олег Кошовий... Тільки поясніть мені,

навіщо я вам потрібен: якщо для доброго, то будь ласка, а якщо для злого то навіщо ви мене вибрали?.." Дівчина підійшла до нього і дивилась так, немов порівнювала з фотографією. Друга дівчина, на яку Олег не звертав іще уваги, підійшла слідом за подругою й зупинилась осторонь.

— Правильно: Олег...— ніби для самої себе, задоволено потвердила перша дівчина.— Нам би побалакати наодинці.— І вона підморгнула Олегові голубим оком.

Олег, збентежений, зніяковівши, пропустив обох дівчат у сарай. Дівчина в яскравому платті уважно глянула на дядю Колю примруженими очима і, здивована, запитливо перевела їх на Олега.

— Можете говорити при ньому, як і при мені,— сказав Олег.

— Ні, в нас діло любовне,— правда, Ніночко? — обернувшись до подруги, з легкою усмішкою промовила вона.

Олег і дядя Коля теж поглянули на другу дівчину. Обличчя її, з крупними рисами, було дуже пропечене сонцем; руки, оголені до ліктя, смагляві, аж чорні, були великі, гарні; темне густе волосся важкими кільцями, немовби вилитими з бронзи, облямовувало її лице, спускалось на округлі сильні плечі. І в широкому її обличчі був водночас вираз і незвичайної простоти — десь у повних губах, у м'якому підборідді, в зм'якшених лініях простацького носа,— і вираз сили, виклику, пристрасті, польоту — десь у надбрівних буграх лоба, в розкриллі брів, в очах, широких, карих, з прямим, відважним поглядом.

Олегові очі мимоволі затримались на цій дівчині,— в дальшій розмові він увесь час почував її присутність і став заникуватись.

Зачекавши, коли кроки дяді Колі віддалились по подвір'ю, дівчина з голубими очима наблизилася до Олега й сказала:

— Я — від дяді Андрія...

— Сміливо ви... Як в-ви вартового! — помовчавши, сказав Олег з усмішкою.

— Нічого, холуй любить, коли його б'ють!..— Вона засміялась.

— А х-хто ви будете?

— Любка,— сказала дівчина в яскравому запашному крепдешині.

Розділ двадцять шостий

Любов Шевцова належала до тої групи комсомолок та комсомольців, яких іще минулої осені висунули в розпорядження партизанського штабу, щоб їх використати в тилу ворога.

Вона кінчала військово-фельдшерські курси й збиралась уже вирушити на фронт. Але її перевели на курси радистів там же, у Ворошиловграді.

За вказівкою штабу, вона приховала це од рідні й від товаришів і всім казала та писала додому, що й далі вчиться на курсах військових фельдшерів. Те, що її життя тепер оточувало таємниця, дуже подобалось Любці. Вона була "Любка-артистка, хитра, як лиска", вона все життя грала.

Ще давно, зовсім маленькою дівчинкою, вона була лікарем. Викидала за вікно всі іграшки, а всюди тягала сумку з червоним хрестом, повну бинтів, марлі, вати,—

біленька, товстенька дівчинка з голубими очима, з ямочками на щічках. Вона перев'язувала свого батька, й матір, і всіх знайомих, дорослих і дітей, всіх котів і собак.

Хлопчик, старший від неї, босий, стрибнув з паркана й розпорів ступню склом од винної пляшки. Хлопчик був з далекого двору, незнайомий, і нікого з дорослих не було в домі, щоб допомогти йому, а шестилітня Любка промила йому ногу і залила йодом та забинтувала. Хлопчика звали Серьожа, прізвище його було Левашов. Але він не виявив до Любки ні інтересу, ні подяки. Він більше ніколи не з'являвся в їхньому дворі, бо взагалі він зневажав дівчат.

А коли вона почала вчитися в школі, вона вчилась так легко, весело, ніби не насправді вчилась, а гралась в ученицю. Та вже їй не хотілось бути лікарем, або вчителем, або інженером, а хотілось бути домашньою хазяйкою, і хоч до чого в господарстві бралась,— мила підлогу чи варила галушки,— все виходило в неї якось спритніше, веселіше, ніж у мами. А втім, хотіла бути й Чапаєвим, саме Чапаєвим, а не Анкою-кулеметницею, бо, як з'ясувалось, вона також зневажала дівчат. Вона малювала собі чапаєвські вуса паленим корком та й билася з хлопцями до переможного кінця. А коли трохи виросла, вона полюбила танці: бальні — російські й закордонні, і народні — українські та кавказькі. До того ж виявився в неї гарний голос, і тепер уже було ясно, що стане артисткою. Дівчина виступала в клубах і просто в парку, а коли почалась війна, з особливою охотою виступала перед військовими. Але вона зовсім не була артисткою, вона тільки гралася в артистки, вона просто не могла знайти себе. В душі її весь час немов переливалося щось багатобарвне, грало, співало, а то зненацька бурхало, як вогонь. Якийсь живчик не давав їй спокою: її мучила жадоба слави і страшна сила самопожертви. Безумна відвага і почуття дитячого, пустотливого, пронизливого щастя — все кликало та кликало її вперед, чимраз вище, щоб завжди було щось нове і щоб завжди було до чого пориватись. Тепер вона марила подвигами на фронті: вона буде льотчиком або, в найгіршому разі, військовим фельдшером,— але з'ясувалося, що вона буде розвідницею-радисткою в ворожому тилу, і це, звісно, було найкраще.

Склалось дуже смішно й дивно, що з краснодонських комсомольців разом з нею потрапив на курси радистів той самий Серьожа Левашов, якому вона в дитинстві подала медичну допомогу і який поставився тоді до неї так зневажливо. Тепер вона мала змогу відплатити йому, бо він зразу ж у неї закохався, а вона, звичайно, ні, хоч він мав гарні губи й гарні вуха й взагалі був хлопець путящий. Залицятись він зовсім не вмів, він сидів, широкоплечий, перед нею, мовчав і покірно дивився, і вона могла з нього сміятись і мучити його, як хотіла.

ПОКИ вона вчилась на курсах, не раз бувало, що то одип, то другий курсант більше не з'являвся на заняття. Всі знали, що це значить: його випустили до строку й закинули в німецький тил.

Був душний травневий вечір, міський сад поник від духоти, обіллятий світлом місяця, цвіли акації, голова наморочилась од їхнього запаху. Любка, яка любила, щоб довкола завжди було багато людей, все тягла Сергія до кіно або "прошвирнутись" по

Ленінській. А він казав:

— Поглянь, як гарно навколо. Невже тобі не добре? — І очі його з незрозумілою силою світилися в сутінках алеї.

Вони кружляли й кружляли по саду, і Сергій дуже набрид Любці своєю мовчазністю і тим, що не слухався її.

А тим часом до міського саду із сміхом та вереском вбігла компанія хлопців та дівчат. Серед них був один з курсів, ворошиловградець Борис Дубинський, що теж був не байдужий до Любки і завжди смішив її базіканням "с точки зрення трамвайного движения".

Вопа закричала:

— Борка!

Він зразу впізнав її по голосу, і підбіг до неї й до Сергія, і зразу заговорив так, що його вже трудно було спинити.

— З ким це ти? — спитала Любка.

— Це наші дівчата й хлопці з друкарні. Познайти?

— Звичайно! — сказала Любка.

Вони тут же познайомились, і Любка всіх потягла на Ленінську. А Сергій сказав, що він не може. Любка подумала, що він образився, і навмисне, щоб не гнув кирпич, підхопила під руку Борку Дубинського, і вони разом, викручуючи в чотири ноги неймовірні вензелі, вибігли з парку, тільки плаття її майнуло між деревами.

Вранці вона не зустріла Сергія в гуртожитку за сніданком, його не було й на заняттях, за обідом і за вечерею, і марно було б розпитувати, куди він подівся.

Звичайно, вона зовсім не думала про те, що сталося вчора в міському саду: "Подумаєш, новини!" Але надвечір вона раптом засумувала за домівкою, згадала батька й матір, і їй здалося, що вона ніколи їх не побачить. Вона тихо лежала на ліжку в кімнаті гуртожитку, де разом із нею жило п'ятеро подруг. Всі вже спали, затемнення з вікон зняли, світло місяця буйно струміло в ближнє відчинене вікно, і Любці було дуже сумно.

А другого дня Сергій Левашов назавжди пішов з її пам'яті, пемовби його й не було.

Шостого липня Любку викликав начальник курсів і сказав, що справи на фронті йдуть не дуже добре, курси евакуюються, а її, Любку, залишають у розпорядженні обласного партизанського штабу: нехай повертається додому, в Краснодар, і чекає, поки її викличуть. Якщо прийдуть німці, вона повинна поводитись так, щоб не викликати підозри. І їй дали адресу на Кам'яному Броді, куди вона повинна була зайти ще перед від'їздом, щоб познайомитися з хазяйкою.

Любка побувала на Кам'яному Броді й познайомилася з хазяйкою. Потім вона спакувала свій чемоданчик, "проголосувала" на найближчому роздоріжжі, і перша ж вантажна машина, рейсом через Краснодар, підбрала зухвале білоголове дівчисько.

Валько, розлучившись з супутниками, цілий день пролежав у степу і, тільки коли стемніло, вийшов балкою на далеку околицю "Шанхая" і кривими вуличками та завулками пробрався в район шахти № 1-біс. Він добре знав місто, в якому виріс.

Він побоювався, що в Шевцових стоять німці, і, скрадаючися, з тилу, через парканчик, пробрався на подвір'я, й причаївся біля домашніх прибудов, сподіваючись, що хто-небудь та вийде надвір. Так простояв він досить довго і вже втрачав терпець. Нарешті грюкнули сінешні двері, і жінка з відром тихо пройшла мимо Валька. Він упізнав дружину Шевцова, Єфросинію Миронівну, і вийшов їй назустріч.

— Хто такий, боже мій милостивий! — тихо сказала вона. Валько наблизив до неї чорне, заросле щетиною обличчя,

і вона його впізнала.

— Та то ж ви?.. А де ж...— почала була вона. Коли б не нічпа сутінь, в якій крізь сірий серпанок, що вкрив небо, ледве пробивалось ріденьке світло місяця, можна було б побачити, як обличчя Єфросинії Миронівни сполотніло.

— Зажди трохи. І прізвище моє забудь. Називай мене дядько Андрій. У вас німці стоять? Ні?.. Ходімо в хату,— хрипко промовив Валько, тим пригнічений, що мав сказати їй.

Любка — не та пишно вбрана Любка в яскравому платті й черевичках на високих каблуках, яку Валько звик бачити тта сцені клубу,— а проста, домашня, в дешевій кофтинці й короткій спідниці, боса, встала йому назустріч з ліжка, де сиділа й шила. Золотаве волосся вільно спадало па шию й на плечі. Примружені її очі, які при світлі шахтарської лампочки, що висіла над столом, здавались темними, без подиву вступились у Валька.

Валько не витримав її погляду й розгублено оглянув кім-пату, яка зберігала ще сліди достатку господарів. Очі його затримались на листівці, що висіла на стіні в головах ліжка. Це була листівка з портретом Гітлера.

— Не подумайте чогось поганого, товаришу Валько,— сказала мати Любки.

— Дядьку Андрію,— поправив її Валько.

— Чи то — дядьку Андрію,— без усмішки поправилась вона.

Любка спокійно обернулась на листівку з Гітлером і презирливо повела плечем.

— То офіцер німецький почепив,— пояснила Єфросинія Миронівна.— У нас тут усі дні два офіцери німецькі стояли, тільки вчора виїхали на Новочеркаськ. Як тільки зайшли, так до неї — "руський дівчина, красив, красив, блонд", сміються, все їй шоколад, печиво. Дивлюсь, бере, чортиця, а сама носа задирав, грубіянить, то засміється, а потім знов грубіянить,— он яку гру завела! — сказала мати, ганячи по-доброму дочку й вірячи, що Валько все зрозуміє як треба.— Я їй кажу: "Не жартуй з вогнем". А вопа мені: "Так треба". Треба їй так — он яку гру завела! — повторила Єфросинія Миронівна.— І можете уявити, товаришу Валько...

— Дядьку Андрію,— поправив її Валько.

— Дядьку Андрію... Не веліла мені їм казати, що я її мати, мене виставила за свою економку, а себе — за артистку. "А батьки мої,— каже,— промисловці, володіли копальнями, і їх Радянська влада до Сибіру вислала". Бачили, що вигадала?

— Та вже вигадала,— спокійно сказав Валько, уважно поглядаючи на Любку, що стояла проти нього з шитвом у руках із невиразною усмішкою дивилась на дядька

Андрія.

— Офіцер, що спав на цьому ліжку,— це її ліжко, а ми з нею вдвох спали в тій світлиці,— став порпатися в своєму чемодані, білизна йому була потрібна, чи що,— розповідала Єфросинія Миронівна,— витяг оцей портретик і пришпилив до стіни. А вона,— можете собі уявити, товаришу Валько,— просто до нього, і — раз! Портретик геть. "Це,— каже,— мов ліжко, а не ваше, не хочу, щоб Гітлер над моїм ліжком висів". Я думала, що він тут її вб'є, а він схопив за руку, викрутив, портретик одібрав і знов на стінку. І другий офіцер тут. Регочуть, аж шибки дзвенять. "Ай,— кажуть,— руський дівчина шлехт!" Дивлюсь, вона справді злюща стала, червона вся, кулачки постуляла,— я від страху мало не вмерла. І правда, чи вона дуже їм подобалась, чи вони за-плішені дурні, тільки стоять, регочуть. А вона каблуками тупоче й кричить: "Ваш Гітлер потвора, кровопивець, його тільки в сортирі втопити!" І ще таке говорила, що я думала — от витягне він револьвер та й застрелить... А коли вони виїхали, вона не веліла Гітлера знімати. "Нехай,— каже,— повисить, так треба..."

Мати Любчина була ще не така й стара, але, як багато хто з простих літніх жінок, що замолоду нещасливо родили, вона розпливлася в стегнах та в поясі, і ноги в неї попухли в кісточках. Вона тихим голосом розповідала Валькові всю цю історію і тим часом поглядала на нього запитливим, несміливим, навіть благальним поглядом, а він уникав зустрітися з нею очима. Вона все говорила й говорила, наче намагалась відтягти момент, коли він скаже те, що вона боялась почути. Але тепер вона розповіла все і в чеканні, хвилюючись і торопіючи, подивилась на Валька.

— Може, лишилась у вас, Єфросиніє Миронівно, яка-побудь чоловікова одежа, яка простіша,— хрипко сказав Валько,— а то мені наче в такому піджаку та шароварах при тапочках не дуже зручно — зразу видно, що відповідальний,— усміхнувся він.

Щось таке бриніло в голосі його, що Єфросинія Миро-півна знову зблідла, а Любка опустила руки з шитвом.

— Що ж із ним? — спитала мати ледве чутно.

— Єфросиніє Миронівно, і ти, Любо! — тихим, але твердим голосом сказав Валько.— Не думав я, що доля до вас приведе мене з недоброю вістю, але обманювати не хочу, а втішити нема чим. Ваш чоловік і твій батько, Любо, і друг мій, кращого за якого не було, Григорій Ілліч, загинув, загинув од бомби, яку скинули на мирних людей прокляті кати... Хай буде йому вічна пам'ять і слава в серцях наших людей!..

Мати, не скрикнувши, приклала до очей краєчок хустки, якою була запнена, й тихо заплакала. А в Любки обличчя стало білісіньке, наче застигло. Вона трохи постояла ось так і рантом, наче зламавшись, непритомна, впала на підлогу.

Валько підняв її на руки й поклав на ліжко.

Знаючи характер Любки, він ждав од неї вибуху горя з плачем, сльозами, і, може, їй було б легше. Однак Любка

лежала на ліжку нерухомо, мовчки, з обличчям застиглим та білим, і в опущених куточках її великого рота позначилась гірка складка, як у матері.

А мати виявляла своє горе так природно, тихо, просто й сердечно, як це властиво

буває простим руським жінкам. Сльози самі котилися з її очей, вона витирала їх краєчком хустки, або змахувала рукою, або витирала долонею, коли вони затікали їй на губи, на підборіддя. Але саме тому, що її горе було таке природне, вона, як звичайно, виконувала все, що повинна була робити хазяйка, коли в неї гість. Вона подала Валькові вмитися, засвітила йому нічник і витягла із скрині стару гімнастерку, піджак та штани чоловіка, які він носив звичайно вдома.

Валько взяв нічник, вийшов до другої кімнати й пере-одягся. Все це було трохи тіснувате йому, але він почув себе вільніше, коли вліз у цю одягу: тепер він мав вигляд робітника, одного з багатьох.

Він став розповідати подробиці загибелі Григорія Іллїча, знаючи, що, хоч які тяжкі ці подробиці, тільки вони зможуть дати зараз близьким жорстоку й томливу в своїй гіркоті розраду. Хоч Валько був схвилований та заклопотаний, він довго й багато їв і випив графин горілки. Він цілий день пробув без їжі й дуже стомився, але все-таки підвів Любку з постелі, щоб поговорити про діло.

Вони вийшли до сусідньої світлиці.

— Тебе тут залишили наші для роботи, це зразу видно,— сказав він, удавши, буцім не помітив, як Любка од нього сахнулася, як змінилась на обличчі.— Не турбуйся,— піднявши важку руку, сказав він, коли вона спробувала заперечувати,— хто тебе залишив і для якої роботи, про те я тебе не питаю, і ти мені того ні стверджувати, ні заперечувати не повинна. Прошу допомогти мені... А я стану в пригоді тобі.

І він попросив її, щоб вона десь прихистила його на одну добу та звела з Кіндратовичем,— тим самим, що разом з ним ЕОНИ висадили шахту № 1-біс.

Любка з подивом глянула в смагляве обличчя Валька. Вона завжди знала, що це велика й розумна людина. Хоч він і дружив з її батьком, як з рівним, у неї завжди було відчуття, що ця людина високо, а вона, Любка, внизу. І тепер її вразила його проникливість.

Вона влаштувала Валька на сіннику, на горищі, в сараї сусідів по будинку: сусіди держали кіз, але сусіди евакуювалися, а кіз пожерли німці,— і Валько міцно заснув.

А мати й дочка, лишившись самі, проплакали на материному ліжку майже до світанку.

Мати плакала тому, що все її життя, життя жінки, з молодих літ зв'язаної тільки з Григорієм Іллїчем, уже скінчилось. І вона згадувала все це життя з тої самої пори, як вона служила за наймичку в Царичині, а Григорій Іллїч, молодий матрос, плавав по Волзі на пароплаві, і вони зустрічались на обіллятій сонцем пристані чи в міському саду, поки пароплав вантажився, і як їм важко було зразу, коли вони одружились, а Григорій Іллїч ще не знайшов собі професії. А потім вони перебралися сюди, в Донбас, і теж спершу було нелегко, а потім Григорій Іллїч пішов, пішов угору, і про нього почали писати в газетах, і дали їм цю квартиру з трьох кімнат, і в дім прийшов достаток, і вони раділи з того, що Любка їхня росте, як царівна.

І всьому цьому прийшов край. Григорія Іллїча не стало, а вони, дві безпомічні жінки, стара й молода, лишилися в руках у німців. І сльози самі собою текли з очей

Єфросинії Миронівни.

А Любка все говорила до неї таємничим ласкавим шепотом:

— Не плач, мамо, голубонько, тепер у мене є кваліфікація. Німців проженуть, війна скінчиться, піду працювати на радіостанцію, стану знаменитою радисткою, і призначать мене за начальника станції. Я знаю, ти в мене галасу не любиш, і я тебе влаштую в себе на квартирі, при станції,— там завжди тихо-тихо, всюди м'яким пооббивано, жоден звук не проходить, та й народу небагато. Квартирка буде чистенька, затишна, і ми житимемо з тобою вдвох. На подвір'ячку коло станції я посію газон, а як ми трохи розбагатіємо, влаштую вольєрчик для курей, будеш у мене розводити леггорнок та кохінхінок,— таємниче шепотіла вона, примружившись, обійнявши матір за шию і невидно поводячи в темряві маленькою білою рукою з тонкими нігтиками.

І в цю мить пролунав тихий стукіт у вікно пальцем. І мати, й дочка разом почули його, й розняли руки, і, переставши плакати, обидві прислухались.

— Не німці? — пошепки, покійно спитала мати.

Та Любка знала, що не так би стукали німці. Боса, вона підбігла до вікна й трохи підняла краєчок ковдри, якою запнули вікно. Місяць уже зайшов, але з темної кімнати вона могла розрізнити три постаті в палісаднику: чоловічу, біля самого вікна, та дві жіночі, оддалік.

— Чого треба? — голосно спитала вона у вікно. Чоловік припав обличчям до шибки. І Любка впізнала це

обличчя. І немов гаряча хвиля ринула їй до горла. Треба ж було, щоб він з'явився саме зараз, тут, о такій порі, в найтяжчу хвилину життя!

Вона не пам'ятала, як пробігла через кімнати, її знесло з ґанку, наче вітром, і від усього вдячного, нещасного серця вона обхопила шию юнака спритними, сильними руками і, заплакана, напівгола, гаряча після материних обіймів, припала до нього всім тілом.

— Швидше... швидше...— одірвавшись од нього і взявши за руку, сказала Любка, тягнучи його на ганок. І згадала про його супутниць.— Це хто з тобою? — спитала вона, приглядаючись до дівчат.— Оля! Ніна!.. Голубоньки ви мої!..— І вона, дужими руками обхопивши обох і притягнувши їхні голови до своєї, обсипала гарячими поцілунками обличчя одної та другої,— Сюди, сюди... Швидше...— гарячково шепотіла Любка.

Розділ двадцять сьомий

Вони стояли біля порога, не зважаючи на увійти в кімнату, такі були брудні й заповорошені,— Сергій Левашов, неголений, в одежі чи то шофера, чи то монтера, і дівчата, Оля та Ніна, обидві міцної статури, тільки Ніна трохи більша, обидві з бронзовими обличчями й темним волоссям, ніби припудреним сірою пилюкою, обидві в однакових темних платтях та з речовими мішками за плечима.

Це були двоюрідні сестри Іванцови, яких через подібність прізвищ плутали з сестрами Іваніхініми, Лілею і Тонею,— з Первомайки. Була навіть така приказка: "Якщо поміж сестер Іванцових ти побачиш одну білявеньку, то знай, що це сестри Іваніхіні". (Ліля Іваніхіна, та сама, що з початку війни пішла на фронт військовим

фельдшером і зникла безвісти, була білявенька).

Оля й Ніна Іванцови жили в стандартному будинку, неподалік од Шевцових, їхні батьки працювали на одній шахті з Григорієм Іллічем.

— Рідненькі ви мої! Звідки ж ви? — питала Любка, сплескуючи біленькими руками: вона гадала, що Іванцови повертаються з Новочеркаська, де старша, Оля, вчилася в індустріальному інституті. Але дивно було, як Сергій Левашов потрапив до Новочеркаська.

— Де були, там пас нема,— стримано сказала Оля, трохи ворухнувши в усмішці пошерхлими губами, і все обличчя її, з запорошеними бровами та віями, якось асиметрично скривилось.— Не знаєш, чи в нас дома німці стоять? — спитала вона, за звичкою, яка виробилась за дні поневіряння, хутко, самими очима оглядаючи кімнату.

— Стояли, як і в нас, сьогодні вранці виїхали,— сказала Любка.

Олине обличчя ще більше викривилось у гримасі глузу-г :ня чи презирства: вона побачила на стіні листівку з портретом Гітлера.

— Для перестраховки?

— Нехай повисить,— кивнула Любка.— Ви, мабуть, їсти хочете?

— Ні, якщо квартира вільна, додому підемо.

— А коли й не вільна, вам чого боятись? Тепер багато хто, кого німці завернули на Дону чи на Дінці, повертається по домівках... А коли що, кажіть просто — гостювали в Новочеркаську, повернулись додому,— швидко говорила Любка.

— Ми й не боїмося. Так і скажемо,— стримано відповіла Оля.

Поки вони переговорювались, Ніна, молодша, мовчки, з виразом виклику, переводила широкі свої очі то на Любку, то на Олю. А Сергій,, скинувши на підлогу вилинялий проти сонця рюкзак, стояв, притулившись до груби, заклавши руки за спину, і з ледве помітною усмішкою в очах стежив за Любою.

"Ні, вони були не в Новочеркаську",— подумала Любка.

Сестри Іванцови пішли, Любка зняла затемнення з вікон і погасила шахтарську лампу над столом. У кімнаті все стало сіре — і вікна, і меблі, і лиця.

— Вмитися хочеш?

— У наших німці стоять, не знаєш? — питав Сергій, поки вона, швидко снуючи з кімнати в сіни й назад, принесла відро води, таз, кухоль, мило.

— Не знаю. Одні відходять, інші приходять. Та ти скидай свою форму, не соромся.

Він був такий брудний, що вода з рук та обличчя стікала в таз чорнісінька. Але Любці було приємно дивитись на його широкі та дужі долоні й на те, як він енергійними чоловічими рухами намилював їх і змивав, підставляючи пригорщі. В нього була засмагла шия, вуха великі та гарні, і складка губ мужня й красива, і брови були не суцільні, вони густіше збирались біля перенісся, навіть на самому переніссі росло волосся, а крила брів були тонші й не такі густі, й трохи підносились дугами, і тут, на кінцях крил, утворилися сильні зморшки на лобі. І Любці було приємно дивитись, як він обмиває обличчя великими, широкими руками, часом кидаючи оком на Любку та усміхаючись до неї.

— Де ж ти Іваицових підчепив? — питала вона.

Він пирхав, хлюпав на обличчя собі й нічого не казав їй.

— Ти ж прийшов до мене,— значить, повірив. Чого ж тепер мнешся? Ми з тобою з одного дерева листочки,— говорила вона тихо і вкрадливо.

— Дай рушника, спасибі тобі,— сказав він.

Любка замовкла й більш ні про що не питала. Голубі очі її набрали холодного виразу. Але вона й далі клопоталась біля Сергія, запалила керосинку, поставила чайник, приготувала гостеві попоїсти й налила горілки в графинчик.

— От цього вже кілька місяців не куштував,— сказав він, посміхнувшись до неї.

Він випив і почав жадібно їсти.

Уже світало. За тонким сірим серпанком на сході все ясніше червоніло і вже трохи золотилось.

— Не думав тебе тут застати. Зайшов навмання, а воно — оп як...— поволі міркував він уголос.

В його словах ніби крилося запитання, яким чином Любка, що вчилась разом з ним на курсах радистів, опинилася в себе дома. Та Любка не відповіла йому на це. Їй було прикро, що Сергій, знаючи її колишньою, міг думати, що вона, нерозсудливе дівчисько, капризує, і вона страждала, їй було боляче.

— Ти ж не сама тут? Батько, мати де? — розпитував він.

— А тобі не однаково? — холодно відповіла вона.

— Сталося щось?

— Їж, їж,— сказала вона.

Він поглядав на неї, а потім знову налив собі скляночку, випив і далі їв уже мовчки.

— Спасибі тобі,— сказав він, скінчивши їсти і втершись рукавом. Вона бачила, як він загрубів за час поневірянь, але не ця грубість її ображала, а його недовіра до неї.

— Закурити в тебе, звичайно, не знайдеться? — спитав він.

— Знайдеться...— Вона пройшла на кухню й принесла йому листя торішнього тютюну-самосаду. Батько щороку садив його на грядках, знімав кілька врожаїв за рік, сушив і, в міру потреби, дрібно кришив бритвою для люльки.

Вони мовчки сиділи біля столу. Сергій, весь оповитий димом, і Любка. В кімнаті, де Любка лишила матір, як і доти, було тихо, проте Любка знала, що мати не спить, плаче.

— Я бачу, у вас горе в домі. З обличчя бачу. Ніколи ги такою не була,— поволі казав Сергій. Погляд його був повен тепла й ніжності, несподіваної в його грубуватому красивому обличчі.

— У всіх тепер горе,— сказала Любка.

— Коли б ти знала, скільки бачив я за цей час крові! — мовив Сергій з великою тугою і весь оповився клубами диму.— Скинули нас у Сталінській області на парашутах... Народу на той час стільки арештували, що ми навіть здивувались, як наші явки не провалені. Арештували людей не тому, що хтось зрадив, а тому, що він, німець, таким густим волоком загібав — тисячами, і правих і винуватих,— ясно, що хто хоч

трохи на підозрінні, в той волок попадав... У шахтах трупами стволи завалено! — схвильовано говорив Сергій.— Працювали ми поодинці, але зв'язок тримали, а потім уже й кінців не можна було знайти. Напарникові моєму перебили руки й відрізали язика, була б труба й мені, коли б я не дістав наказ іти звідтіля та коли б на вулиці в Сталіно випадково Нінку не зустрів. Її та Ольгу, ще коли Сталінський обком був у нас у Краснодоні, взяли зв'язковими, вони це вже вдруге в Сталіно прийшли. Тут саме стало відомо, що німці вже на Дону. їм, дівчатам, ясно було, що тих, хто їх послав, уже в Краснодоні нема... Передавач я здав, за наказом, до підпільного обкому, їхньому радистові, і вирішили ми йти разом додому, і от ішли... Як я за тебе хвилювався! — раптом вирвалося в нього з самого серця.— А що, думаю, коли закинули тебе, отак, як і нас, у тил до ворога, і лишилась ти сама? А то й провалилась, і де-небудь у застінку німці твою душу й тіло терзають,— говорив він тихо, стримуючи себе, і його погляд, уже не з виразом тепла й ніжності, а з пристрастю так і пронизував її.

— Серьожо! — сказала вона.— Серьожо! — І опустила свою золотаву голову на руки.

Великою, з набряклими жилами рукою він обережно провів один раз по її голові та руці.

— Лишили мене тут, сам розумієш навіщо... Веліли ждати наказу, і от скоро місяць, а нікого й нічого,— тихо розповідала Любка, не підводячи голови.— Німецькі офіцери лізуть, як мухи на мед, уперше в житті видавала себе не за того, хто є, чортзна-що витворяла, викручувалась, гидко, і серце болить за саму себе. А вчора люди, що з евакуації повернулися, сказали: батька вбили німці, загинув на Дінці од бомби,— говорила Любка, покусуючи яскраво-червоні губи.

Сонце сходило над степом, і сліпуче проміння його відбилось од етернітових дахів, укритих росою. Любка закинула голову, труснула кучерями.

— Треба тобі йти звідси. Як думаєш жити?

— Як і ти. Сама сказала ж: ми з одного дерева листочки,— мовив Сергій, усміхаючись.

Провівши Сергія через двір, задвірками, Любка швиденько причепурилась, одягшись, проте, якнайпростіше: її путь була на Голуб'ятники, до старого Йвана Гнатенка.

Пішла вона вчасно. В двері їхнього дому страшно загрюкали. Будинок стояв поблизу Ворошиловградського шосе, це стукали на постій німці.

Цілий день просидів Валько на сіннику, не ївши, бо не можна було пробратись до нього. А вночі Любка вилізла з вікна в материній кімнаті й провела дядька Андрія на Сіняки, де на квартирі знайомої вдови, певної людини, призначив йому побачення Іван Кіндратович.

Ось тут Валько й дізнався про всю історію зустрічі Кіндратовича з Шульгою. Валько знав Шульгу і в юності як земляка-краснодонця, і протягом останніх років, по роботі в області. І у Валька не було тепер сумнівів, що Шульга був одним із тих, кого залишено в краснодонському підпіллі. Але як його знайти?

— Не повірив він, значить, тобі? — з грубуватою усмішкою питав Валько в Кіндратовича.— Ото дурний!..— Він не розумів вчинку Шульги.— А кого-небудь іншого з підпільників ти не знаєш?

— Не знаю...

— А як син? — Валько хитро підморгнув.

— Хтозна,— понурився Кіндратович.— Я його спитав напрямки: "Підеш до німців служити? Кажи мені, батькові, чесно, щоб я знав, чого я від тебе можу сподіватись". А він: "Що я,— каже,— дурень — служити їм? Я й так проживу при них незгірше!.."

— Зразу видно, людина тямуща, не в батька,— усміхнувся Валько.— А ти це використай. Розтруби по всіх перехрестях, що він за Радянської влади судився. І йому добре, і тобі при ньому спокійніше буде від німців.

— Ех, дядьку Андрію, не думав я, що ти мене будеш таких жартів навчати! — з досадою сказав Кіндратович низьким голосом.

— Еге, брат, а ти — стара людина, а хочеш німців здолати в біленькій сорочці!.. Ти до роботи став, ні?

— Яка ж робота? Шахту ж висадили!

— Ну, як кажуть, на місце служби з'явився?

— Щось я тебе не розумію, товаришу директор,..^— Кіндратович аж розгубився, так оте, що говорив Валько, суперечило тому, як він, Кіндратович., вирішив жити при німцях.

— Значить, не з'явився, А ти з'явись,— спокійно сказав Валько,— Працювати ж можна по-різному. А нам важливо своїх людей зберегти.

Валько так і лишився в тої вдови, але на другу ніч змінив квартиру. Нове місце його перебування знав тільки сам Кіндратович, якому Валько безмежно вірив.

Кілька днів Валько з допомогою Кіндратовича й Любки, а також Сергія Левашова і сестер Іванцових, яких йому рекомендувала та сама Любка, рознюхував, що роблять у місті пімці, і налагоджував зв'язки з деякими членами партії, які лишилися в місті, та з відомими йому безпартійними людьми. Але так і не міг натрапити на Шульгу чи кого-небудь з інших людей, залишених у підпіллі. Єдиною ниточкою, що, як йому здавалось, могла зв'язати його з обласним підпіллям, була Любка. Проте з характеру Любки та з її поведінки Валько здогадувався, що вона розвідниця і до пори йому нічого не відкриє. Він вирішив діяти самостійно, сподіваючись, що всі путі, які ведуть в одпу точку, рано чи пізно зійдуться. І послав Любку до Олега Кошового, який міг тепер стати йому в пригоді.

— Я м-можу особисто побачити дядька Андрія? — питав Олег, намагаючись не виявити хвилювання.

— Ні, особисто побачити його не можна,— говорила Любка, загадково всміхаючись,— у нас-бо, правду сказати, справа любовна... Ніночко, підійди, познайомся з юнаком.

Олег та Ніна незграбно подали одне одному руки, і обоє зніяковіли.

— Нічого, ви скоро звикнете,— казала Любка.— Я зараз вас покину, а ви пройдіться

куди-небудь під ручку та й поговоріть по щирості, як жити будете... Бажаю вам щасливо погуляти! — мовила вона і, блиснувши очима, повними лукавства, і майнувши своїм яскравим платтям, випурхнула з сарая.

Вони стояли одне проти одного: Олег — розгублений та зніяковілий, Ніна — з виразом виклику на обличчі.

— Тут нам лишатись не можна,— сказала дівчина з деяким зусиллям, але спокійно,— краще куди-небудь ходім... І воно справді краще, коли ти візьмеш мене під руку...

На спокійному обличчі дяді Колі, що гуляв собі по двору, з'явився крайній подив, коли він побачив племінника, який виходив з двору під руку з цією незнайомою дівчиною.

Вони, і Олег, і Ніна, були ще такі недосвідчені та юні, що довго не могли позбутися почуття взаємної ніяковості. Коли БОКИ торкались одне одного, це позбавляло їх дару мови. Руки, покладені одна на одну, здавались їм розпеченим залізом.

Вчора з хлопцями умовившись, Олег мав розвідати той бік парку, в який упиралася Садова вулиця, і він повів Ніну цим маршрутом. Майже в усіх будинках по Садовій і вздовж парку стояли німці, та, ледве вийшли за хвіртку, Ніна заговорила про діло,— тихим голосом, ніби розповідала щось інтимне:

— Дядька Андрія ти бачити не зможеш, триматимеш зв'язок зі мною... На це не ображайся, я теж його жодного разу не бачила... Дядько Андрій велів дізнатися: чи немає в тебе таких хлопців, що могли б рознюхати, хто з наших сидить у німців арештований...

— Один хлопець, дуже бойовий, до цього взявся,— швидко сказав Олег.

— Дядько Андрій велів, щоб ти розповідав мені все, що тобі відомо... І про своїх, і про німців.

Олег передав їй те, що розповів йому Тюленін про підпільника, якого виказав німцям Гнат Фомін, і те, про що повідомив уночі Володя Осьмухін, і те, що сказав Земнухов: підпільники шукають Валька. І тут же дав Ніні адресу Жо-ри Арутюнянца.

— Дядько Андрій цілком може довірити йому місце свого перебування. Та він же й знає Жору Арутюнянца! А Жора через Володю Осьмухіна все передасть куди треба... П-по-ки ми оце розмовляємо,— усміхнувшись мовив Олег,— я нарахував т-три zenіtkи, праворуч від школи, туди, вглиб, поряд б-бліндаж, а автомашин не видно...

— А зчетверений кулемет і двоє німців — на даху школи? — враз спитала вона.

— Я не помітив,— здивовано сказав Олег.

— А звідти, з даху, весь парк видно,— сказала вона трохи навіть з докором.

— Значить, ти теж до всього додивлялась? Хіба тобі теж доручили? — блиснувши очима, допитувався Олег.

— Ні, я сама. За звичкою,— сказала вона і, схаменувшись, швидко, з викликом глянула на Олега з-під могутнього розкрилля брів,— чи не надто вже вона відкрила себе.

Але він був іще занадто наївний, щоб запідозрити її в будь-чому.

— Ага... он машини — цілий ряд! Носами в землю зарились, тільки краї кузовів стирчать, і там у них кухня похідна димить! Бачиш? Тільки ти не ддоись туди,— в захопленні говорив Олег.

— І нема ніякої потреби дивитись: поки зі школи не знято спостережний пост, шрифтів усе одпо не викопаш,— спокійно сказала вона.

— П-правильно...— Він, задоволений, подивився на неї й засміявся.

Вони вже звикли одне до одного, йшли не кваплячись, і повна, велика жіноча рука Ніни довірливо спочивала на руці Олега. Вони вже проминули парк. Праворуч від них, уздовж вулиці, коло стандартних будиночків, стояли німецькі машини, то вантажні, то легкові, різних марок, то похідна радіостанція, то санітарний автобус, і всюди вештались пімацькі солдати. А ліворуч простягся пустир, в глибині якого, біля кам'яного будинку казарменого типу, німецький сержант у голубуватих погонах з білим кантом проводив навчання з невеликою групою росіян у цивільній одежі, озброєних німецькими рушницями. Вони то шикувались, то розсипалися, плазували, кидалися врукопаш. Всі вони були вже досить літні. На рукавах у них мріли пов'язки із свастикою.

— Жандарм фріцівський... Вчить поліцаїв, як нашого брата ловити,— сказала Ніна, блиснувши очима.

— Звідки ти знаєш? — спитав він, згадавши те, що розповідав йому Тюленін.

— Я вже їх бачила.

— Яка сволота! — сказав Олег з гидливою ненавистю.— Таких душити й душити...

— Варто б,— сказала Ніна.

— Хотіла б — у партизани? — несподівано звідався він.

— Хотіла б.

— Ні, ти уявляєш, що таке партизан? Партизанова робота зовсім не показна, але яка благородна! Він уб'є одного фашиста, вб'є другого, вб'є сотню, а сто перший може вбити його. Він виконає одне, друге, десяте завдання, а на одинадцятому може зірватись. Це діло вимагає, знаєш, якої самовідданості!.. Партизан ніколи не дбає про власне життя. Віп ніколи не ставить життя свого над щастям батьківщини. І, коли треба виконати обов'язок, він життя не пожаліє. І він ніколи не продасть, не викаже товариша. Я хотів би бути партизаном! — говорив Олег з такою глибокою, щирою, наївною захопленістю, що Ніна підвела на нього очі, і в них сяйнуло щось дуже простувате й довірливе.

— Слухай, невже ми будемо з тобою зустрічатись лише в справах? — раптом сказав Олег.

— Ні, чому ж, ми можемо зустрічатись... коли вільні,— відповіла Ніна, трохи зніяковівши.

— Де ти живеш?

— Маєш вільну хвилину?.. Може, проведеш мене? Я хотіла б тебе познайомити з моєю старшою сестрою Олею,— сказала вона, не зовсім певна, що хоче саме цього.

Состри Оля та Ніна жили в районі, що звався Восьмидо-миками. В одній половині

стандартного будинку жили батьки Ніни, в другій — Олі. Ніна провела Олега до себе й покинула на опікування матері.

Олег, розвинений не по літах, вихований своєю українською родиною в дусі поваги до старших, легко розговорив і без того балакучу й моложаву Варвару Дмитрівну. До того ж йому дуже хотілося сподобатись матері Ніни.

Поки Ніна вернулась, він знав уже все про сім'ї Івавцових. Батьки Олі й Ніни, рідні брати, шахтарі, пішли на фронт. Вихідці з Орловської губернії, вони були колись наймитами в багатих селян, а потім подалися на Донбас і тут одружились обидва з українками. Тільки Олина мати була здалеку, з Чернігівщини, а Варвара Дмитрівна — тутешня, донецька, з села Розсипного. Замолоду Варвара Дмитрівна теж працювала на шахтах, і це по-своєму відбилась на ній. Вона мало скидалась на звичайну домашню хазяйку. Жінка смілива, самостійна, вона добре розумілась на людях. Зразу збагнувши, що хлопець прийшов немарно, промацуючи його очима, повними розумного лукавства, вона непомітно для Олега його вивернула всього навиворіт.

Однак вони варті були одне одного. Коли Ніна повернулась, вони, дуже жваві, сиділи поруч на лавці, в кухні, Олег весело дригав ногами і, закидаючи голову та потираючи кінчики пальців, реготав так захватно, що Варвара Дмитрівна не могла не сміятись разом з ним. Ніна, поглянувши на них, сплеснула руками й теж засміялася, — всім трьом стало так гарно та легко, мовби дружили вони багато років.

Ніна сказала, що Олі зараз ніколи, але вона дуже просила, щоб Олег дочекався її. Дві години, поки не було Олі, минули для Олега непомітно, в безтурботних балачках. А це ж були справді вирішальні години, коли зімкнулись нарешті всі ланки краснодонського підпілля. За цей час Оля встигла сходити до Валька, котрий жив далеко від Восьми-домиків, в одному з малих "шахайчиків", і переказати йому все, що дізналась Ніна від Олега.

Коли Оля повернулась, веселощі, які панували в квартирі її сестри, трохи вщухли. Правда, Оля поставилась до Олега з незвичайною, як на її характер, привітністю, — широка добра усмішка оживила її завжди закритне обличчя з неправильними, різкими рисами, — вона сіла навіть поряд з ним на лаву, зайнявши місце Ніни. Та Олі трудно було потрапити в плутану й бурхливу течію розмови, позбавленої для всякої сторонньої людини будь-якого глузду. Душа Олі, — дівчина тільки-но повернувшись од Валька, — сповнилась почуттями зовсім іншими. Оля була серйозніша від Ніни — не глибиною переживань, а здатністю зразу перетворювати мислі й почуття в практичне, життєве діло. Крім того, трохи старша, Оля ще з тієї пори, коли обидві були зв'язковими Сталінського обкому, більше від сестри була втаємничена в саму суть справи, яку вони робили.

Вона сіла поряд з Олегом, скинула хустку, відкривши темне, скручене у важкий вузол на потилиці волосся, й примовкла. Хоч як намагалась вона бути веселою й посміхатись, її очі лишались байдужі. Схоже було, що вона тут найстарша, старша навіть за Нінину матір.

Але Варвара Дмитрівна виявилася жінкою чуйною та дипломатичною.

— А чого ж ми сидимо тут, на кухні? — схаменулась вона.— Ходімо в хату й зіграємо в підкидного!..

Вони перейшли в їдальню. Варвара Дмитрівна хутко зазирнула до сусідньої кімнати, де вона спала з Ніною, й повернулася з колодою карт, темних, набряклих вагою багатьох рук, які тримали їх.

— Ніночка, звісно, на пару з Олегом? — кинула Оля ніби ненароком.

— Ні, я з мамою! — Ніна спалахнула і з викликом поглянула на Олю. Їй дуже хотілось би грати в парі з Олегом, але не могла ж вона так зразу розкрити себе.

Нічого не зрозумівши, Олег зметикував, однак, що мама Ніни, як стара шахтарка, вміє грати в карти, і закричав:

— Ні-ні, я з м-мамою!

Від того, що він заникувався, він не прокричав, а промукав це низько, як теля, і вийшло так смішно, що всі пирснули, і Оля теж.

— Старе та мале,— бережіться, дівчата! — сказала Варвара Дмитрівна.

Настрій знову піднявся.

Стара шахтарка, виявилось, була справді майстром підкидного, та Олега, як завжди у грі, охопив такий азарт, що він став гарячкувати, і вони попервах програвали. Оля, добре володіючи собою, нишком під'юджувала Олега. Варвара Дмитрівна, хоч вони й програвали, лукаво блимала, на нього: хлопчисько їй дуже подобався.

Зрештою вони ледве виграли в четвертому крузі. Оля здала карти. Олег зазирнув у свої й побачив, що вони дуже погані. Зненацька в очах йому майнув також лукавий вираз, і він підвів їх на Варвару Дмитрівну, намагаючись упіймати її погляд. І скоро їхні очі стрілись, він миттю випнув повні губи, ніби для поцілунку, й тут же надав їм звичайного виразу. В оточених зморшками і все-таки дуже молодих очах Варвари Дмитрівни наче іскри сяйнули. Проте вона й бровою не повела і зразу ж пішла з бубни: як і гадав Олег, стара шахтарка чудово розуміла цю сигналізацію.

Олега охопила нестримна веселість. Тепер виграш їм був забезпечений. "Старе та мале" весело сигналізували одне одному, то підводячи очі до неба, що означало "трефи", чи по-тутешньому "жир", то скошуючи їх убік, що означало "піки", то приторкаючись вказівним пальцем до підборіддя що означало "чирву". Наївні дівчата, що грали дедалі старанніше, знай програвали й ніяк не могли помиритися з тим, що виграш назавжди од них пішов. Ніна сиділа вся червона та схвильована. Олег після кожного їх програшу так і заходився реготом, потираючи кінчики пальців. Нарешті досвідченіша Оля зрозуміла, що тут щось негаразд, і, з властивою їй витримкою та вмінням не зрадити себе, почала нишком стежити за супротивником. Незабаром вона все зрозуміла, і вибравши момент, коли Олег випнув свої повні губи, що було сили ляпнула його віялом карт по губах і так ударила об стіл картами, що вони порозлітались.

— У, шахраї! — сказала вона рівним, спокійним голосом.

Варвара Дмитрівна розсміялась, не ображена. Ніна, обурившись, вискочила з-за столу, та Олег, підвівшись вслід за нею, взяв у обидві руки її смагляву ласкаву руку і

вперся їй лобом у плече, перепрошуючи. Нарешті вони розсміялися всі четверо.

Олегові так не хотілося повертатись додому, та наближався вечір, а після шостої ходити по місту забороняли. Оля сказала, що йому все-таки краще піти зараз, і, щоб не було вже ніякої змоги до відступу, попрощалася з усіма й подалась на свою половину.

Ніна вийшла на осяяний вечірнім сонцем ґаночок провести Олега.

— Як не хочеться йти! — одверто признався він. Вони постояли на ґанку.

— У вас там що — садок? — похмуро спитав Олег. Ніна мовчки взяла його за руку й повела круг дому.

Вони опинилися в тіні будинку, між кущами жасмину, такими буйними, що кущі вже стали деревцями.

— Г-гарно тут у вас. А в нас німці все повирубували. Ніна мовчала.

— Ніно,— сказав він, благаючи, дитячим голосом.— Ніно, можна тебе поцілувати?... Н-ні, тільки в щ-щоку, розумієш, п-просто в щоку...

Не пориваючись до неї, він тільки попросив, але дівчина аж одсахнулась і так зніяковіла, що на слово не могла здобутись.

Та він не бачив її зніяковіння і дивився на неї по-дитячому.

— Ні, ти знаєш, ти можеш запізнитись,— сказала Ніна.

Те, що він може запізнитися саме через поцілунок у щоку, теж не здалось дивним Олегові,— ні, звичайно, Ніна була права в усьому. Він зітхнув, усміхнувся й простяг їй РУку.

— Ні, ти обов'язково прихось до нас,— винувато говорила Ніна, затримавши його велику руку в своїх ласкавих руках.

Щасливий новим знайомством і тим, як складалися його справи, дуже голодний, Олег повертався додому. Але, видно, йому не судилось попоїсти сьогодні. Дядя Коля йшов назустріч од хвіртки їхнього дому.

— Я тебе давно вже виглядаю. Конопатий (так вони звали денщика) тебе шукав.

— До ч-чорта! — недбало сказав Олег.

— Все-таки краще геть від нього далі. Ти знаєш, Віктор Бистринов тут учора з'явився. Його німці біля Дону завернули. Зайдімо до нього, у його хазяйки якраз і німців нема,— сказав дядя Коля.

Віктор Бистринов, молодий інженер, товариш по роботі Миколи Миколайовича і його приятель, зустрів їх надзвичайною новиною:

— Чули? Стаценка призначили на бургомістра! — вигукнув він, злостиво вишкірившись одним боком рота.

— Якого Стаценка? Начальника планового відділу? — Навіть дядя Коля здивувався.

— Його самого.

— Не смійся!

— Не до сміху!

— Та не може того бути! Такий тихий, ретельний, зроду нікого не зачепив...

— Так ось той самий Стаценко, тихий, нікого зроду не зачепив, той, без кого не можна було уявити собі жодної випивки, жодного преферансу, про кого всі казали — от

своя людина, от душа-людина, от мила людина, от симпатична людина, от тактовна людина,— той самий Стаценко — наш бургомістр,— говорив Віктор Бистринов, худий, колючий, ребристий, мов штик, увесь клекочучи й навіть булькаючи слиною від злості.

— Слово честі, дай опам'ятатись,— казав, усе ще не вірячи, Микола Миколайович,— бо ж не було серед інженерів жодної компанії, до якої його не запрошували б! Я сам із ним стільки горілки випив! Я від нього не те що якого-небудь нелояльного, я взагалі від нього жодного голосного слова не чув... Було б у нього якесь там минуле — так усі ж його знають як облупленого: батько з дрібних чиновників, а сам він ніколи ні в чім не був замішаний...

— Я з ним горілку пив! А тепер нас перших як давніх знайомих — за галстук, і — або служи, або...— і Бистринов рукою з тонкими пальцями викрутив подібний до зашморга жест попід стелю.— Ось тобі й симпатична людина!

Забувши про припишклого Олега, вони ще довго переживали, як це вийшло, що людина, яку вони знали кілька років і яка всім так подобалась, стала бургомістром при німцях. Найпростіше пояснення випадало таке: німці примусили Стаценка стати бургомістром під страхом смерті. Але чому ж вибір ворога впав саме на Стаценка? І потім внутрішній голос, той таємничий, чистий голос сумління, котрий визначає вчинки людей у найвідповідальнішу, в найстрашнішу хвилину життя, підказував, що коли б їм, звичайним, рядовим радянським інженерам, довелося вибирати, вони воліли б краще смерть, ніж отаке падіння.

Ні, очевидно, діло було не таке просте, боцім Стаценко погодився йти в бургомістри під загрозою смерті. І, стоячи перед таким незрозумілим явищем, вони, в котрий уже раз, говорили:

— Стаценко! Чи ти бачив таке!.. Ні, подумай тільки! Кому ж тоді можна вірити?

І здвигали плечима, й розводили руками.

Розділ двадцять восьмий

Стаценко, начальник планового відділу в тресті "Красно-донвугілля", був людиною ще не старою, десь між сорока п'ятьма й п'ятдесятьма. Він справді був сином дрібного чиновника, що служив до революції в акцизі, і справді ніколи ні в чому "не був замішаний". За освітою інженер-економіст, він усе життя працював як економіст-плановик у різних господарських організаціях.

Не можна сказати, що він швидко просувався по службі. Та не стояв і на місці: можна сказати, він сходив угору не з поверху на поверх, а з щабля на щабель. Але завжди був невдоволений тим місцем, яке посідав у житті.

Він був невдоволений не тим, що його працювитість, енергію, знання, скажімо, замало використовують, і тому він од життя не дістає того, чого він вартий. Він був невдоволений тим, що не має в житті всього без будь-якої затрати труда, енергії, знань. А що таке життя можливе і що воно приємне, він спостерігав сам у старі часи, коли був молодим, а тепер він любив читати про це в книгах — про старі часи або про життя за кордоном.

Не можна сказати, що він хотів би стати казково багатою людиною, крупним

промисловцем, чи комерсантом, чи банкіром,— це теж вимагало б від нього енергії, хвилювань: вічна боротьба, суперники, страйки, якісь там, чорт би їх забрав, кризи! Але ж є на світі й тихі прибутки, яка-пекудь там рента чи просто добра платня на спокійній і солідній посаді.— є всюди, тільки "не в нас". І весь розвиток життя "у нас" показував Стаценкові, що роки його минають, а він чимраз більше оддаляється від ідеалу свого життя. І тому ненавидів суспільство, в якому жив.

Але, невдоволений суспільним ладом і власною долею, Стаценко ніколи нічого не робив, щоб змінити суспільство й свою долю, бо він усього боявся. Він боявся навіть розпускати якісь крупні плітки й був звичайнісіньким рядовим плетуном, що не виходив за межі розмов про те, хто скільки п'є і хто з ким живе. Він ніколи не критикував конкретних осіб, ні ближніх, пі дальніх, але любив поговорити взагалі про бюрократизм в установах, про брак особистої ініціативи в торговельних організаціях, про вади в освіті молодих інженерів у порівнянні з "його часом" і про некультуре обслуговування в ресторанах та в лазнях. Він ніколи ні з чого не дивувався і ладен був од усіх людей чекати геть усього. Якщо хто-небудь розповідав про чималу розтрату, про загадкове вбивство чи просто про родинну неприємність, Стаценко так і казав:

— Я особисто не дивуюсь. Всього можна чекати. Я, знаєте, жив з одною дамочкою,— дуже культурна, між іншим, заміжня,— і вона мене обікрала...

Як і в більшості людей, усе, що він носив, чим меблював квартиру, чим мився й чистив зуби, було вітчизняного виробництва і з вітчизняних матеріалів. І в компанії інженерів, що побували в закордонному відрядженні, Стаценко любив при чарці горілки простувато й хитрувато відзначити це.

— Наше, радянське! — проголошував Стаценко, мнучи повною й дивовижно маленькою, як на його дебелу комплекцію, рукою кінчик рукава свого піджака в смужку. І не можна було зрозуміти, чи каже він це з гордістю, чи в осуд.

Але потай він заздрихав закордонним галстукам та зубним щіткам своїх товаришів так, що його малинова лисина вся вкривалась потом.

— Пречудова штучка! — зітхав він.— Подумайте тільки — запальничка, вона ж складаний ніжик, вона ж пульверизатор! Ні, все-таки в нас так не вміють,— казав цей громадянин країни, в якій сотні й тисячі рядових селянських жінок працювали на тракторах та комбайнах по колгоспних ланах.

Він хвалив закордонні кінокартини, хоч їх і не бачиз, і міг годинами, по кілька разів на день, перегортати закордонні журнали — не ті журнали з економіки гірничої справи, які іноді потрапляли в трест,— ці журнали його не могли цікавити, бо мов не знав і не намагався вивчити,— а ті, що їх часом завозили співробітники: журнали мод і взагалі такі журнали, де було багато елегантно вбраних жінок і просто жінок, якомога більш оголених.

Але в усіх цих висловлюваннях, смаках, звичках і схильностях не було нічого підкресленого, що дуже вирізняло б його з-поміж інших. Тому що багато, дуже багато людей, у яких були зовсім інші інтереси, інша діяльність, інші думки та пристрасті, в стосунках із Стаценком у тому чи в тому випадку виявляли схожі з ним смаки чи

погляди, не замислюючись над тим, що в їхнім житті вони займають десяте, чи останнє, чи просто випадкове місце, а в житті Стаценка вони є виявом усієї натури.

І так він і прожив би, цей дебелий, з малиновим обличчям та лисиною, забарний, не визивно, але гідно солідний чоловік-невидимка, з тихим низьким грудним голосом та маленькими червоними очима застарілого любителя випити, прожив би до кінця днів, ні з ким не друживши, хоч його й приймали геть усі, поміж ненависних йому денних та нічних службових годин, засідань місцевому, незмінним членом якого він був, поміж пиятикою й преферансами, помалу підіймаючись незалежно від власної волі із шабля на щабель по нехуткій службовій драбині,— так би він і прожив, коли б...

Те, що країна, в якій жив цей чоловік-невидимка, не може вистояти проти Німеччини, було ясно Стаценкові од самого початку: не тому, що він мав відомості про ресурси обох країн і щось тямив у міжнародних відносинах,— він зовсім не знав і не хотів знати ні того, ні другого,— а тому, що не могла ж країна, аж така далека від ідеалу його життя, вистояти проти країни, що, як він гадав, цілком відповідала ідеалові його життя. І вже в ту недільну годину червня, коли він почув по радіо про початок війни, в Стаценка всі нутрощі занили від турботи, від якогось хвилювання, що виникає перед нагальною потребою змінити обжиту квартиру.

При кожній звістці про те, що Червона Армія залишає міста далі та далі од кордону, він щораз більше розумів, що квартиру змінити конче треба. А коли німці взяли Київ, Стаценко був уже немовби в дорозі до нового місця проживання з грандіозними планами, як його обладнати й освоїти.

Так до вступу німців у Краснодон Стаценко пройшов духовно приблизно той самий шлях, що Наполеон пройшов фізично від моменту втечі з острова Ельби до вступу в Париж.

До генерала фон Венцеля його, Стаценка, довго й грубо не впускали — спочатку иартовий, потім денщик. На біду його, з будинку вийшла бабуса Віра, якої Стаценко дуже боявся, і він, сам не знаючи, як це сталося, похапцем зняв капелюх, уклонився бабусі в пояс і вдавав, що скористався з двору, щоб пройти з вулиці на вулицю. І бабуса не побачила в цьому нічого дивного. Все-таки він дочекався біля хвіртки, поки вийшов молоденький ад'ютант.

Товстий Стаценко, знявши капелюх, підтюпцем біг обіч і трохи позаду німецького офіцера. Ад'ютант, не дивлячись на нього й не вдаючися в те, що говорив Стаценко, показав йому пальцем на німецьку комендатуру.

Комендант міста, Штоббе, штурмфюрер служби СС, був із тих відлितих за єдиною моделлю пристаркуватих прусе ь-ких жандармів, яких Стаценко в юності немало надивився в "Ниве" на фотографіях, що зображували зустрічі вінценосців. Штурмфюрер Штоббе вигляд мав апоплексичний, кожен вус його був туго закручений, як хвіст морського коника, одутле обличчя, вкрите дрібнісінькою мережею жовто-сизих прожилок, було набрякле пивом, а вирячені очі набирали того каламутного пляшкового кольору, в якому не можна відрізнити білка від роговиці.

— Ви хочете служити в поліції? — відкинувши геть неістотне, прохрипів

штурмфюрер Штоббе.

Стаценко, сором'язливо похиливши набік голову та щільно притуливши до стегон повні невеличкі руки з пальчиками, схожими кольором і формою на закордонні консервовані сосиски, сказав:

— Я інженер-економіст, я гадав би...

— До майстера Брюкнера! — не дослухавши, прохрипів Штоббе й так вирячив водяві очі, в яких білок зливався з роговицею, що Стаценко, зигзагувато відступаючи од коменданта, вийшов у двері задки.

Жандармерія містилась у довгому, давно не біленому, облупленому одноповерховому бараці, що притулився до пагорка, нижче від райвиконкому, за пустирем, відокремленим від того району, який називали по-простому Восьмидомики. Раніше там містилась міська та районна міліція, і Стаценко запросто одвідував це приміщення перед війною в зв'язку з крадіжкою, що сталась у нього дома.

Супроводжуваний німецьким солдатом з рушницею, ввійшов Стаценко в напівтемний коридор, такий знайомий йому, і раптом перелякано сахнувся: він мало не наскочив па довгого, на півтулуба вищого за Стаценка чоловіка в старому картузі, відомого в Краснодоні шахтаря — Гната Фоміна. Гната Фоміна ніхто не супроводжував. Він був у начищених чоботях та в костюмі, такому ж пристойному, як і з

Стацепка. І обидва ці пристойно зодягнені добродії, шмигнувши очима, розійшлися, наче не впізнали один одного.

В приймальні того самого кабінету, де містився колись начальник краснодонської міліції, Стаценко побачив перед собою Шурку Рейбанда, експедитора хлібозаводу, в добре знайомій Стаценкові чорній, з малиновим верхом кубанці на маленькій смаглявій костяній голівці. Шурку Рейбанда, вихідця з німецьких колоністів, знало все місто, бо він одпус-кав хліб їдальням усіх установ, хлібним кіоскам та крамницям міського споживчого товариства. Ніхто його й не звав інакше, як Шуркою Рейбандом.

— Василь Іларіонович!.. — з тихим подивом сказав Шурка Рейбанд, але, побачивши солдата за спиною в Стаценка, запнувся.

Стаценко схилив лисину трохи набік та вперед і сказав:

— Що ви, пане Рейбанд! Я хочу... — він жазав не "служити", а "прислужити".

Пан Рейбанд піднявся на носках, почекав трошки і, не постукавши, пірнув у кабінет начальника. І стало ясно, що Шурка Рейбанд є тепер невід'ємною складовою частиною "нового порядку" — Огсіпипд'у.

Він пробув там досить довго. Потім у приймальні задеренчав начальницький дзвінок, і німецький солдат-писар, обсмикнувши мишачий мундирчик, провів Стаценка в кабінет.

Майстер Брюкнер був, власне, не майстер, а вахтмайстер, тобто жандармський вахмістр. І це була, власне, не жандармерія, а краснодонський жандармський пункт. Окружна жандармерія перебувала в місті Ровеньках. А втім, майстер Брюкнер був не просто вахтмайстер, а гауптвахтмайстер, тобто старший жандармський вахмістр.

Коли Стаценко ввійшов до його кабінету, майстер Брюкнер не сидів, а стояв,

заклавши руки за спину. Він був високий і не вельми опасистий, з опущеним, дуже випнутим круглим животом. Під очима в нього були м'які зморшкуваті темні мішки того походження, яке, коли б ним поцікавилися, з'ясувало б, чому гауптвахтмайстер Брюкнер більшу частину свого свідомого життя стояв, а не сидів.

— За освітою й досвідом я інженер-економіст, і я гадав би...— сказав Стаценко, сором'язливо схиливши голову та прикривши до штанів у смужку щільно стулені пальчикп-сосиски.

Майстер Брюкнер обернув голову до Рейбанда й гидливо сказав по-німецькому:

— Скажи йому, що, за вповноваженням фюрера, я призначаю його на бургомістра.

В ту ж таки секунду Стаценко уявив собі, як люди, ті, кого він знав, хто раніше проходив повз нього чи був із ним запанібрата, тепер потраплять до нього в залежність. І він низько схилив лисину, що зразу вкрилась потом. Йому здавалося, що він багато й сердечно дякує майстрові Брюк-неру, а насправді він мовчки ворухив губами й кланявся.

Майстер Брюкнер відігнув полу мундира, відкривши щільно обтягнутий штаньми опущений живіт, круглий, мов кавун, видобув з кишені золотий портсигар, дістав сигаретку й прямим точним рухом великої, в ромбиках жовтої шкіри руки застромив сигаретку між губи. Подумавши, він узяв з портсигара ще одну сигаретку й простяг її Стаценкові.

Стаценко не посмів одмовитись.

Потім майстер Брюкнер, не дивлячись, намацав на столі розпечатану вузьку плитку шоколаду, не дивлячись, відламав од неї кілька злитих квадратиків і мовчки простяг Стаценкові.

— Це не людина, а ідеал,— розповідав потім Стаценко своїй дружині.

Рейбанд відпровадив Стаценка до заступника старшого вахмістра пана Балдера, який був уже просто вахмістром і всією комплекцією, манерами, навіть тихим низьким грудним голосом так скидався на Стаценка, що, якби Стаценко був у німецькому мундирі, його вже трудно було б відрізнити од вахмістра. Стаценко дістав од нього інструкцію про сформування міської управи й ознайомився з усією структурою влади за "нового порядку" — ОгсІпипе'у.

Відповідно до цієї структури, краснодонська міська управа на чолі з бургомістром була просто одним з відділів канцелярії німецького жандармського пункту.

Так Стаценко став бургомістром.

А Віктор Бистринов та дядя Коля стояли тепер один проти одного, розводили руками й говорили:

— Кому ж тоді можна вірити?

В той вечір, коли Матвій Шульга розпрощався з Кіндратовичем, йому вже нічого не лишалось, як податись на "Шанхай" до Гната Фоміна.

За ознаками зовнішніми,— а тільки за зовнішніми озна^ ками й міг тепер Матвій Костьович скласти перше враження,— Фомін справив на нього враження непогане. Костьо-вичу сподобалося, що, коли він сказав пароль, Гнат Фомін не виявив

збентеження та зайвої хапливості, а уважно оглянув Костьовича, кинув погляд навколо, потім пропустив Костьовича в світлицю і тільки тут сказав йому відзив. Фомін був небалакучий і ні про що не розпитував, а тільки уважно слухав і на всі розпорядження відповідав: "Зробимо". Сподобалось Костьовичу й те, що Гнат Фомін у себе дома був у жилеті, в піджаку й при галстуці, і з годинником на ланцюжку,— в цьому він бачив ознаку культурного, інтелігентного робітника, вихованого в радянський час.

Правда, якісь подробиці не те що не припали до вподоби Костьовичу,— вони були такі незначні, що не могли викликати певного ставлення,— але він їх відзначив як прикрі. Йому здалося, що жінка Фоміна, тілиста, сильна, з широко поставленими вузькими косуватими очима та неприємною усмішкою, яка оголювала великі, рідкі, жовті зуби, з першої ж хвилини знайомства почала ставитись до нього, до Шульги, якось надто влєсливо та догідливо. І він ще мимохідь відзначив у перший же вечір, що Фомін — Гнат Семенович, як зразу ж став називати його Шульга,— трохи скупуватий: на одверте слово Костьовича про те, що він дуже зголоднів, Фомін сказав, що з харчами їм, мабуть, буде сутужно. І справді, не можна сказати, щоб вони так уже добре нагодували його при їхнім достатку. Але Костьович бачив, вони їдять те саме, що й він, і подумав, що він не може знати всіх особистих обставин їхнього життя.

І оці дрібниці не могли похитнути загального сприятливого враження, яке Фомін справив на Матвія Костьовича. А проте найгірший, послідній між людей, до кого Матвій Костьович міг би зайти без будь-якого вибору, цілком випадково, був би кращий за Гната Фоміна. Бо з усіх людей, які населяли місто Краснодон, Гнат Фомін був найстрашнішою людиною, страшною особливо тому, що він давно вже не був людиною.

До 1930 року в нього на батьківщині, в Острогозькій окрузі Воронезької області, Гната Фоміна, що зовсім не був тоді Гнатом Фоміким, вважали за найбагатшу та найсильнішу людину. Він володів безпосередньо й через підставних осіб двома млинами, двома кінними машинами-лобогрійками, багатьма плугами, двома віялками, молотаркою, мав три садиби, щось із десятків коней, шість корів, кілька десятин плодового саду, пасіку — близько ста вуликів,— і, крім чотирьох наймитів, що працювали в нього, він міг день у день використовувати працю селян із кількох волостей, бо в усіх цих волостях було багато людей, що матеріально залежали від нього.

Він був багатий і до революції, але ще багатші були два його старші брати, особливо той старший брат, що успадкував батькове господарство. А Гната Фоміна, як наймолодшого, одруженого перед війною чотирнадцятого року, виділяючи на самостійне господарство, батько скривдив. Та після революції, повернувшись з германського фронту, Гнат

Фомін спритно використав свою начебто бідність, вдав скривджену старою владою людину й проліз в органи Радянської влади та громадські органи села, починаючи з комітету бідноти, як людина не тільки незаможна й революційна, а й нещадна до ворогів революції. Використовуючи ці органи влади і те, що брати його були, як і він, справді багаті й ворожі Радянській владі люди, Гнат Фомін підвів під суд та вислання

спочатку старшого, а потім і другого брата, заволодів їхнім майном і пустив з торбами їхні родини з малими дітьми, яких йому було не жаль, особливо тому, що своїх дітей у нього не було і він не міг їх мати. Так він і став в окрузі тим, ким був. І аж до 1930 року, не вважаючи на ці багатства, деякі представники влади мали його за своєрідне явище на радянському ґрунті — за багату, але цілком свою людину, за так званого культурного господаря.

Але селяни ряду волостей, куди сягав його вплив, знали, що це нещадний кровожер і страшна людина. І коли тридцятого року створювали колгоспи і народ при підтримці влади став роздягати багатіїв, на Гната Фоміна, що жив тоді під старим, власним прізвищем, впала хвиля народної помсти. Гнат Фомін позбувся всього, і його мали вислати на північ, але, як людину відому і, здавалося, смирну, місцева влада не взяла до вислання під варту. А Гнат Фомін з поміччю жінки вночі вбив голову сільської Ради та секретаря сільського осередку, — в ці дні голова й секретар жили не при своїх родинях, а в приміщенні сільської Ради, і в ту ж ніч, коли підстеріг їх Фомін, повернулися з гостей дуже напідпитку. Фомін убив їх і втік разом з жінкою спочатку в Лиски, а потім до Ростова-на-Дону, де були в нього вірні люди.

В Ростові він купив документи на ймення робітника залізничних майстерень Гната Семеновича Фоміна, документи, за якими він мав вигляд заслуженої робочої людини, виправив такі ж документи й на жінку. І так він з'явився в Донбасі, знаючи, що там дуже потрібні робочі руки й ніхто не допитуватиме, хто він та звідкіля.

Він твердо вірив, що рано чи пізно діждеться своєї пори, а тим часом вибрав для себе певну і ясну лінію поведінки. Насамперед він знав, що повинен працювати на совість: по-перше, тому що так йому легше сховатись, по-друге, тому що сумлінна праця при його вправності та вмінні дасть йому змогу жити в достатку, і, по-третє, тому що хоч який він був колись багатий, до праці він завжди мав звичку. А крім того, вирішив особливо не висуватись, не лізти в громадські справи, а до начальства ставитись покірливо і, бо-ронь боже, нікого не критикувати.

Так цього чоловіка-невидимку стали переогодом шанувати власті не тільки як старанного чесного робітника, але й як чоловіка скромного і дисциплінованого. В нього вистачало витримки нічим не змінити цю лінію поведінки, навіть коли німці підійшли близько до Ворошиловграда. Він не сумнівався в тому, що німці будуть тут. І лише тоді, коли його спитали, чи не погодиться він дати свою квартиру підпільній організації, якщо прийдуть німці, він мало не виявив себе, таке його охопило почуття зловтіхи й насолоди помстою.

І навіть те, що так Шульзі припало до вподоби, — що Фомін ходив у себе дома в піджаку, і в галстуці, і з годинником, — пояснювалось не його любов'ю до охайності, — в звичайну пору він, як і всі робітники, одягався чисто, але в просту буденну одягу, — а пояснювалось тим, що він з години на годину чекав німців, і, бажаючи їм сподобатись, витяг із скрині найкраще з того, що мав.

Поки Стаценко був спочатку в старшого жандармського вахмістра Брюкнера, а потім у вахмістра Балдера, Матвій Костьович лежав у тім же бараку, на другій

половині, в маленькій темній комірчині, побитий і скривавлений.

Колись уся ця половина барака, що складалася з кількох камер і була вздовж розділена вузьким коридором, продовженням коридора, який розділяв службові приміщення міліції,— являла собою єдине в Краснодоні місце ув'язнення.

"Новий порядок", Ordnung, полягав у тому, що тепер ті кілька загальних камер та кілька одиночок, з яких складався дім ув'язнення, були вщерть повні чоловіками, жінками, підлітками й старими. Тут сиділи люди з міста і з станиць та хуторів, затримані підозрінням, що вони радянські працівники,, партизани, комуністи, комсомольці, люди, які вчинком чи словом образили німецький мундир; люди, що приховали своє єврейське походження; люди, затримані за те, що вони без документів, і просто за те, що вони люди.

Людей цих майже не годували й не випускали не тільки на прогулянку, а й у природній потребі. В камерах стояв нестерпний сморід, і стара підлога барака, давно сточена грибком, була запаскуджена, промочена сечею й кров'ю.

Але хоч які повні були всі камери, Матвія Шульгу, або Євдокима Остапчука, під чийм іменем його арештовано, помістили окремо.

Його побили, ще коли брали,— він учинив опір і виявив таку фізичну силу, що з ним довго не могли впоратись. Потім його били тут, у тюрмі, гауптвахтмайстер Брюкнер, вахт-майстер Балдер та ротенфюрер СС — Фенбонг, начальник поліції Соліковський і німецький поліцай Гнат Фомін, які арештували його, сподіваючись зразу ж, поки не отямився, зломити його волю. Але якщо від Матвія Костьовича нічого не можна було вивідати в звичайному стані, тим паче не можна було нічого вивідати, коли він був у запалі боротьби.

Він був такий дужий, що й тепер, побитий та скривавлений, лежав не від знемоги, а змушував себе лежати, щоб відпочити. А якби його знову взяли, він міг би ще боротися стільки, скільки було б потрібно. Йому саднило обличчя, одне око заплигло кров'ю. Страшенно ломило руку, по якій, вище од кисті, вдарив його залізним прутом унтер Фенбонг. Душу Матвія Костьовича мучили уявлення про те, як німці десь так само мордують його дружину, його дітей, мордують через нього, через Шульгу, і нема вже ніякої надії, щоб він їх коли-небудь міг урятувати.

Але дужче від болю фізичного й цієї душевної муки палила Костьовича свідомість того, що він потрапив до рук ворогові, не виконавши свого обов'язку, і що він сам у цьому винен.

Те, здавалось би, природне в його становищі виправдання, що не він, а інші люди, які дали йому ненадійну явку, винні в його провалі, тільки в першу годину спало йому на думку, але він мерщій його відкинув, як непевну втіху слабкодушних.

З досвіду свого життя він знав, що успіх будь-якої громадської справи не може не залежати від багатьох людей, що між ними знайдуться й такі, хто погано виконає частину діла чи просто помилиться. Але тільки слабка духом і жалюгідна людина, будучи поставлена до надзвичайного діла за надзвичайних обставин і не виконавши його, здатна жалітись на те, що інші люди винні в цьому. Чистий голос сум-ліпня казав

йому, що він людина особлива, з досвідом колишнього підпілля, тому його й висунули на це надзвичайне діло за надзвичайних обставин, щоб своєю волею, досвідом, організаційним навиком здолати всі і всякі небезпеки, труднощі, злигодні, перешкоди, помилки інших людей, від яких залежало це діло. От чому Матвій Костьович не міг винуватити й не винуватив нікого в своєму провалі. І свідомість того, що він не тільки провалився сам, а й не виконав свого обов'язку, страшніше й гірше за всяку іншу муку краяла душу Костьовича.

Невгамовний правдивий голос сумління підказував йому, що десь у чомусь він схибив. І він знову й знову болісно перебирав у пам'яті найдрібніші деталі своїх вчинків та слів з того моменту, як розлучився з Іваном Федоровичем Проценком та Лютиковим, і не міг знайти, де, в чому й коли схибив.

Матвій Костьович раніше зовсім не знав Лютикова, а зараз він безмірно вболівав за нього,— передусім тому, що тепер тільки від Лютикова залежало, чи виконає він справу, доручену їм обом. Але ще частіше, в страшних муках, у тузі нестерпній, душа його зверталась до Проценка, їхнього спільного керівника та його особистого друга, й питала:

"Де ж ти, Іване Федоровичу? Як ти? Чи живий ти? Чи б'єш ти проклятих ворогів, чи подужав ти їх, чи перехитрував? А що, як і мене, терзають вони твою душу? І, може, круки серед степу вже клюють веселі твої очі?.."

Розділ двадцять дев'ятий

Попрощавшись з Лютиковим та Шульгою, Іван Федорович і дружина його виїхали до загону, що базувався в Митя-кинських лісах по той бік Сіверського Дінця. Довелось дати чималенький гак, обминаючи територію, вже зайняту німцями. Все-таки Іван Федорович устиг переправити свій газик через Донець і вночі прошмигнути на базу, коли німецькі танки входили в станицю, від імені якої й ліси дістали свою назву.

Ліси, ліси... Та хіба ж це ліси? Хіба можна ці чагарникові зарості, розкидані по невеликій території, порівняти з лісами білоруськими чи брянськими — батьківщиною партизанської слави! В районі Митякинських лісів не те що розпочинати воєнні дії, великому загоні навіть сховатись було ніде.

На щастя, коли Іван Федорович і дружина його прибули на базу, партизани вже покинули її й вели бої з німцями на дорогах західного напрямку.

Як жалкував потім Іван Федорович, що в перший день приїзду не зробив, не зумів зробити висновків із такої простої та ясної думки, що майнула в голові: загін, чи не найбільший в області, не має бази укриття!

Ворошиловградська область розділялась на кілька територіальних округ, на чолі яких стали секретарі підпільного обкому партії. Іван Федорович був одним із цих секретарів. Віданню Івана Федоровича підлягало кілька райкомів з безліччю підпорядкованих їм підпільних груп. У районах були ще окремі диверсійні групи, що з них одні підлягали місцевому підпільному райкомові, другі — обкомові, треті — Українському або навіть Центральному штабові.

Цю підпільну розгалужену мережу обслуговувала ще складніша за характером

конспірації система явочних квартир, місць укриття, баз продовольства та озброєння, засобів зв'язку — технічних і через спеціальних зв'язкових. Крім звичайних явочних квартир по районах, у розпорядженні Йвана Федоровича, як і в інших керівників обласного підпілля, були квартири, відомі тільки їм: одні — для зв'язку з Українським штабом, другі — для зв'язку керівників області поміж собою, треті — для зв'язку з керівниками районів або командирами загонів.

На території кожної округи діяло кілька дрібних партизанських загонів. А крім того, в кожній окрузі створили тоді чималий загін, де, за первісним задумом, і мав перебувати секретар обкому — керівник підпілля в окрузі: гадали, що перебування в крупному партизанському загоні забезпечить секретареві обкому відносну безпеку, а значить, і більшу свободу дії.

Головною явочною квартирою для зв'язку керівників во-рошиловградського підпілля був медичний пункт у великому селі Оріхове в Успенському районі. На хазяйку квартири Іван Федорович призначив місцевого лікаря Валентину Кротову, сестру Ксенії Кротової, зв'язкової Івана Федоровича. Тоді, коли Йван Федорович перебував іще в Краснодарі, Ксенія Кротова жила вже у своєї сестри-лікаря, і від неї, Ксенії Кротової, Іван Федорович мав дістати перші відомості про те, як ідуть справи в інших округах після окупації їх німцями.

Поклавши на свого помічника обов'язки головного храни-теля партизанського продовольства та зброї в Митякинських лісах і zarazом — начальника всього зв'язку з округами, Іван Федорович виїхав до свого загону. Власне, він не виїхав, а пішов. Уся місцевість довкола кишіла німецькими військами. Як не тішив себе Йван Федорович думкою, що їздитиме всюди на своєму газику,— він навіть бензину призапасив принаймні на рік,— довелося загнати багатостраждальний газик у печерку в одному з глиняних кар'єрів серед лісу й завалити вхід. Катерина Павлівна, що виконувала в Івана Федоровича обов'язки зв'язкової та розвідниці, посміялася з чоловіка, і вони разом пішли до загону пішки.

Кілька лише діб минуло відтоді, як у приміщенні Крас-нодонського райкому партії Іван Федорович умовлявся з генералом, командиром дивізії, про зв'язок, а як усе змінилося довкола! Звичайно, ні про яку взаємодію з дивізією вже не могло бути й мови. Дивізія ця вистояла на Дінці під Ка-менськом саме стільки, скільки їй наказали, втратила понад три чверті свого вже не повного складу, а потім знялася й відійшла. Вона втратила так багато, що, здавалося, вже й немає ніякої дивізії, але ніхто не говорив про неї в народі "розгромлена", ніхто не говорив про неї — "потрапила в оточення" або "відступила", всі казали про неї — "відійшла". І вона справді відійшла,— відійшла, коли на величезних просторах поміж Сіверським Дінцем та Доном уже діяли чималі німецькі з'єднання.

Дивізія йшла по території, зайнятій ворогом, вона йшла через ріки й степи, йшла з боями, використовуючи для оборони круті береги степових річок, вона то зникала, то знову виникала в іншому місці. В перші дні, коли вона була не так далеко, народний поголос про бойові діла дивізії ще доходив до цих країв. Але дивізія все відходила й

відходила на схід, пориваючись до якоїсь дальньої поставленої їй межі, і, мабуть, така далека вона була, ця межа, що вже й тіні поголосу не лишалось од дивізії, жила тільки пам'ять у серці народу — слава, легенда...

Партизанський загін Івана Федоровича діяв сам по собі, діяв непогано. В перші ж дні загін розгромив у відкритім бою кілька дрібних підрозділів військ противника. Партизани винищували відсталих солдатів та офіцерів, спалювали цистерни з бензином, забирали обози, ловили по селах німецьких адміністраторів і страчували їх. Відомостей про дії інших загонів тим часом іще не було, та Йван Федорович здогадувався, що й інші почали непогано, — з поголосу, що передавався з уст в уста. Народний поголос перебільшував подвиги партизанів, але це означало тільки, що їхню боротьбу підтримує народ.

Коли противник кинув проти загону більші сили, Іван Федорович відхилив пропозицію командування повернутись на базу і вночі нишком переправив загін на правий берег Дінця. Тут партизанів ніхто не чекав, і вони зняли печуваний переполох у німецьких тилах.

Але з кожним днем усе важче було крутитися в неширокій простороні степу, аж так густо населений, що рудники, хутори, станиці сливе прилягали одне до одного. Загін перебував у безупиннім русі. Тільки хитрощі Йвана Федоровича, та досконале знання місцевості, та справне озброєння давали змогу загоні відходити поки що без великих втрат. Але доки ж можна було крутитись, коли ворог наступав на п'яти?

Великі партизанські загани, створені за досвідом загонів у місцевостях лісових чи в незаселених широких степових просторах, — загани цього типу були непридатні в густо заселеному промисловому Донбасі. Іван Федорович цього висновку дійшов, коли біда вже стукала в ворота.

Відомості, що надійшли від Ксенії Кротової, вразили його в саме серце. Чималий загін, який орудував близько від Ворошиловграда, оточений противником, розпався на частини, а секретаря обкому Яковенка, що перебував у цьому загоні, вбили. З Кадіївського загону, створеного за таким же типом, що й загін Яковенка і загін Івана Федоровича, врятувалося всього дев'ять бійців на чолі з командиром загону. Противник, розбивши загін, зазнав утричі більших жертв, але які ж втрати ворога можна було вважати розплатою за шахтарську гвардію славетної Кадіївки, що поклала свої голови в бою! Командир загону повідомляв Івана Федоровича, що набирає нових бійців, але діятиме тепер тільки дрібними групами. Боково-Антрацитівський загін зумів вирватися з оточення без великих втрат і зразу ж розділився на кілька дрібних загонів, що діяли під одним командуванням. Невеликі загани — Рубіжанського, Кременського, Іванівського та інших районів — орудували з успіхом і майже без втрат. Загін Попаснянського району, один з найбільших в області, від самого початку орудував невеликими групами під одним командуванням, і сам народ оцінив успіх його боротьби, прозвавши загін "Грізним". А нові загани, що народжувалися в районах, як гриби, — з місцевого населення, з бійців та офіцерів, що відстали од частин Червоної Армії, — всі вони вже виникали як невеликі партизанські групи.

Так веліло саме життя.

Іван Федорович дістав ці відомості і за кілька годин він уже розділив би й свій загін на невеликі групи, але цих годин доля Йванові Федоровичу вже не дала.

Німці оточили їх на світанку, а тепер вже сонце хилилось на вечірній пруг.

Колись тут був струмок, що впадав у Сіверський Донець. Струмок так давно пересох, що жителі ближнього хутора Макарів Яр уже не пам'ятали, коли була тут вода. На місці струмка зосталась лісиста балка. Вузька в вершині й ширша дедалі до гирла, вона мала форму трикутника,— ліс широкою смугою виходив на самий берег ріки.

Іван Федорович, з м'якою темно-русявою селянською бородою, що тим часом віросла, лежав у низькорослих кущах, на найтруднішій ділянці оборони, при вершині балки. Німецька куля скубонула його вище правої залисина, здерши клаптик шкіри з волоссям, кров натекла на скроню й запеклась, але Йван Федорович не відчував цього. Він лежав у кущах і стріляв з автомата, а 'поряд остигав другий автомат.

Катерина Павлівна, сувора та бліда, лежала неподалік од чоловіка і теж стріляла. Всі її рухи були економні, точні, повні прихованої енергії та природної грації, якої вона сама не помічала,— збоку здавалося: вона керує своїм автоматом самими пальцями. Праворуч від неї лежав дід Наріжний, колгоспник з Макарового Яру, кулеметник "старого германського бою", як називав він себе.

Тринадцятилітній хлопчик, внук Наріжного, обкладений патронними ящиками, заряджав диски. А за ящиками, в улоговинці, не випускаючи нагрітої трубки телефону, ад'ютант командира, що перебував не разом з Іваном Федоровичем, а на березі ріки, знай, бубонів своїм умовним кодом:

— Мама слухає... мама слухає... Хто? Здорова, тьотю? Мало слив? Візьми в племінника... Мама слухає, мама слухає... У нас усе гаразд. А у вас?.. Всипте їм жару!.. Сестричко! Сестричко! Сестричко! Ти чого заснула? Братик просить підсобити вогником наліво...

Ні, не думка про можливість власної загибелі та загибелі дружини, навіть не почуття відповідальності за життя людей, а певність того, що все це можна було передбачити і тоді не склалось би таке тяжке становище, в якому вони опинились, ятрила душу Іванові Федоровичу.

Він розділив-таки загін на кілька груп, і в кожную призначив командира та заступника по політичній частині, й кожному визначив місце, де можна буде потім базуватися. Одним із тих нових дрібних загонів мав командувати колишній командир разом із своїм заступником та начальником штабу. Вони мали командувати всіма загонами і, тому що їх буде тепер небагато, базуватись, як і доти, в Митякинських лісах.

Іван Федорович підготував командирів та бійців до того, щоб вони продержалися тут, у балці, до ночі, а потім на чолі з ним, з Іваном Федоровичем, прорвалися через кільце противника в степ. А щоб людям легше було відійти після прориву, Іван Федорович зробив у самих загонах розподіл на ще дрібніші групки по три-п'ять чоловік,

які вже мали рятуватися кожна своїм шляхом. Його самого з жінкою обіцяв тимчасово приховати в надійному місці старий Наріжний.

Іван Федорович знав, що частина людей загине в час прориву, що частину переловлять, що знайдуться й такі, хто не загине, але виявить малодушність і вже не прийде в призначене місце, на базу. І все це важким моральним тягарем лягало на душу Йванові Федоровичу. Але він не тільки не ділився ні з ким своїми переживаннями, а його обличчя, й жести, і вся його поведінка немовби заперечували те, що він переживав. Лежачи в кущах, маленький, доладний, рум'яний, оброслий темною селянською бородою, Іван Федорович справно бив по противникові й перекидався жартами з дідом Наріжним.

В обличчі Наріжного було щось молдаванське, навіть тур-кувате: борода з кучерявинкою, чорна, смолиста, чорні очі, бистрі, з вогником. Увесь він, підсушений, як стебло проти сонця, з широкими дужими сухими плечима й руками, при деякій повільності рухів, повен був прихованого вогню.

Хоч як тяжко склалось їхнє становище, вони обидва, здавалось, були задоволені і взаємним сусідством, і не можна сказати, щоб надто вже складною розмовою, яку вели поміж себе.

Приблизно через кожні півгодини Іван Федорович з лукавою іскоркою, що поблискувала в очах, питав:

— Ну як, Корнію Тихоновичу, жаркувато?

На це Корній Тихонович не лишався в боргу й відповідав:

— Та не можу скаржитись, що холодненько, але ще й не жарко, Йване Федоровичу.

А коли німець особливо навідав, Іван Федорович казав:

— Коли б він мав міномети та підкинув би нам огірків, от тоді б нам було жарко! Га, Корнію Тихоновичу?

На це Корній Тихонович знов-таки не лишався в боргу й спокійнісінько відповідав:

— Щоб такий ліс закидати, потрібно огірків багато, Йване Федоровичу...

І раптом вони обидва крізь вихор автоматного вогню почули скрекіт моторів, що наростав здалеку від Макарового Яру. На секунду навіть перестали стріляти.

— Чуєш, Корнію Тихоновичу?

— Чую.

Іван Федорович, застерігаючи, повів очима на дружину й випнув губи на знак мовчання.

Дорогою, звідси не видною, сунув на підмогу німцям загін мотоциклістів. Його, мабуть, почули в різних кутках балки. Телефон гарячково задзвонив.

Сонце вже зайшло, та ще місяць не сходив, і не згусли сутінки, і тіні зникли. В небі ще жевріли тихі, світлі, розмаїті барви, що переходили одна в одну, і на землі — на кущах і деревах, на обличчях людей, на рушницях, на порозкиданих у траві стріляних гільзах, — на всьому лежало це дивне згасаюче світло, що його от-от мала поглинути тьма. Лише якусь мить тривала ця непевність — ні день, ні вечір — і раптом наче яка надвечірня мряка чи роса стала розсіюватися в повітрі, осідала на кущах та на землі і

густішала.

Скрекіт мотоциклів, наростаючи від Макарового Яру, линув по всій місцевості. Перестрілка виникала там і тут, щораз дужче розгоряючись коло самої річки.

Іван Федорович поглянув на годинник.

— Треба тікати... Терьохін! О двадцять першій нуль-нуль...— не обертаючись, сказав він ад'ютантові біля телефону.

Іван Федорович умовився з командирами груп партизанів, розсіяних по гаю, що за його сигналом усі групи збираються в улоговині, яка виходить в степ, біля старого граба. Звідси вони мали піти на прорив. Ця мить уже надходила.

Обманюючи пильність ворога, дві групи партизанів, які обороняли гай коло самого Дінця, мали затриматись довше за інших і демонструвати мовби останню відчайдушну спробу перебратись через річку. Іван Федорович хутко озирнувся, шукаючи, кого б до них послати.

Між партизанами, що обороняли вершину балки, був один краснодонський хлопець — комсомолец Євген Стахович. До приходу німців він учився у Ворошиловграді на курсах командирів ППХО. Він вирізнявся серед партизанів своїм розвитком, стриманими манерами й дуже рано виявленими навичками громадського працівника. Іван Федорович випробував Стаховича в різних ділах, гадаючи використати для зв'язку з краснодонським підпіллям. І от ліворуч од себе Іван Федорович побачив його бліде обличчя й мокре розкуйовджене світле волосся, яке іншим часом лежало недбалими пишними хвилями на гордовито піднесеній голові. Хлопець дуже нервувався, але з самолюбства не відповзав у глиб балки. І це сподобалось Іванові Федоровичу. Він послав Стаховича.

Євген Стахович, вимушено всміхнувшись, пригинаючись худим тілом до землі, побіг до берега річки.

— Гляди ж, Корнію Тихоновичу, не затримайся й ти,— сказав Проценко відважному дідові, що лишався з групою партизанів прикрити відхід.

Відтоді як партизани, що сховались коло річки, почали демонструвати переправу через Донець, тут, на березі Дінця, зосередились головні сили німців, і весь вогонь противника був скерований на цю частину лісу та на річку. Вищання куль і клацання їх у кущах зливалися в один суцільний ріжучий звук. Здавалось, кулі кришаться в повітрі і всі дихають розжареним свинцевим пилом.

Діставши через Стаховича наказ Проценка, командир загону вирядив більшість партизанів на збірний пункт, в улоговинку, а сам з дванадцятьма лишився прикривати відхід. Стаховичу було страшно тут і дуже хотілося одійти разом з іншими, але йому незручно було, і він, користуючися з того, що ніхто за ним не стежить, заліз у кущі, ткнувшись обличчям у землю й наставивши комір піджака, щоб хоч трохи затулити вуха.

В хвилини не такого оглушливого вогню причувались різкі покрики німецької команди. Окремі групи німців уже вдерлися в ліс, деś від Макаровою Яру.

— Пора, хлопці,— раптом зважився командир загону.— Гайда, бігом!..

Партизани разом припинили вогонь і кинулися за комап-диром. Хоч ворог не тільки не зменшив вогню, а все посилював його, партизанам, які бігли по лісу, здавалося, що настала абсолютна тиша. Вони бігли щосили і чули дихання один одного. Але ось в улоговині вони побачили темні постаті своїх товаришів, які приховано залягли один біля одного. І, попадавши на землю, вже плазом приєдналися до них.

— А, дай вам боже! — схвально сказав Іван Федорович, що стояв біля старого граба.— Стахович тут?

— Тут,— не подумавши, відповів командир. Партизани переглянулись і не побачили Стаховича.

— Стахович! — тихо покликав командир, вдивляючись в обличчя партизанів в улоговині. Але Стаховича не було.

— Та ви, хлопці, може, так очманіли, що не бачили, як його вбито? А може, покинули його десь пораненого! — сердився Проценко.

— Чи я хлопчик, чи що, Йване Федоровичу! — образився командир.— Як ми з позиції відходили, він був з нами, цілісінький. А бігли ми по самій гущавині й не губили один одного...

Тим часом Іван Федорович побачив гнучку, навіть у похилому віці, постать Наріжного, що потай підповзав до них крізь кущі, за ним тринадцятилітнього внука його і ще кількох бійців.

— Ах ти, сердега! Друг! — радісно вигукнув Іван Федорович, не маючи сили приховати свої почуття.

Нараз він обернувся й тоненько, чутно для всіх протяг:

— Гото-овсь!

У позах партизанів, що припали до землі, з'явилося щось рисяче.

— Катю! — тихо сказав Іван Федорович.— Ти ж не відставай од мене... Якщо я коли... якщо було щось...— Він махнув рукою.— Прости мені.

— Прости мені й ти...— Вона трохи похилила голову.— Якщо залишишся живий, а зо мною...

Він не дав їй договорити й сам сказав:

— Так і зо мною... Розкажеш дітям.

Це було все, що вони встигли висловити одне одному. Проценко тонесенько крикнув:

— Вогонь! Уперед!

І перший вибіг з улоговини.

Вони не знали, скільки їх лишилось і чи довго шони бігли. Здавалось, не було вже ні дихання, ні серця; бігли мовчки, деякі ще стріляючи на бігу. Іван Федорович, озираючись, бачив Катю, Наріжного, його внука, і це додавало йому сили.

Раптом десь позаду й праворуч по степу пролунало ревіння мотоциклів; воно далеко розляглося у нічному повітрі. Звуки моторів виникли вже й десь попереду: здавалось, воші вже оточили тих, що бігли, з усіх боків.

Іван Федорович подав сигнал, і люди розсипались, увійшли в землю, поповзли

нечутно, як змії, під непевним світлом місяця, по крайному рельєфу місцевості. За мить люди зникли з-перед очей — одне за одним.

Не минуло й кількох хвилин, як Іван Федорович, Катя, Наріжний та його внук лишилися самі в степу, осяяному світлом місяця. Вони опинились між колгоспними баштанами, що тяглися на кілька гектарів уперед і вгору, і, мабуть, на той бік довгого пагорба, який вимальовувався своїм гребенем на тлі неба.

— Зажди, Корпію Тихоновичу, бо вже нічим дихати! — І Іван Федорович упав на землю.

— Ще трохи, Йване Федоровичу,— рвучко схилившись до нього й жарко дихаючи йому в обличчя, заговорив Наріжний.— Не можна спочивати! За отим пагорком село, то саме, де сховають нас...

І вони полізли по баштанах за Наріжним, що зрідка обертав до Йвана Федоровича й до Каті крем'яне своє обличчя з пронизливими очима та чорною кучерявою бородою.

Вони виповзли на гребінь пагорба й побачили перед собою село з білими хатами та чорними вікнами,— воно починалось метрів за двісті од них. Баштани простяглися аж до дороги, яка лежала вздовж тинів ближнього ряду хат. І майже в ту мить, коли вони виповзли на— гребінь пагорба, по цій дорозі промчало кілька німців-мотоциклістів, які звернули в глиб села.

Вогонь автоматів ще спалахував то там, то тут; інколи здавалося, що хтось стріляв у відповідь, і ці лункі звуки серед ночі відбивались болем та мороком у серці Йвана Федоровича. Внук Наріжного, зовсім не схожий на діда, білявий, інколи несміливо й запитливо підводив на Йвана Федоровича дитячі очі,— і трудно було дивитися в ці очі.

На селі чути було вдари прикладів у двері, німецьку лайку. То западала тиша, і раптом долинав дитячий викрик чи жіночий зойк, що переходив у плач, і знову здіймався до зойку-благання в ночі. Інколи і в самому селі, і поза ним, і зовсім осторонь починали ревити мотоцикли — один, кілька, а то суне, здавалося, цілий загін. Повний місяць сяяв у небі. Іван Федорович, Катя, якій пекло ногу, натерту чоботом, і Наріжний з внуком — усі лежали на землі, мокрі, скулившись від холоду.

Так діждались вони, поки все стихло й на селі, і в степу.

— Ну, пора, бо світає,— шепнув Наріжний.— Будемо лізти поодиноці, одне за одним.

По селу часом гупали кроки німецьких патрулів. Зрідка то там, то тут займався вогник сірника чи запальнички. Іван Федорович і Катя лишилися лежати в бур'яні за хатою, деś у центрі села, а Наріжний з внуком перелізли через тин. Який час їх не було чути.

Заспівали перші півні. Іван Федорович раптом усміхнувся.

— Ти чого? — пошепки спитала Катя.

— Німці всіх півнів порізали, два-три на все село співають!

Вони вперше уважно, усвідомлено глянули одне одному в обличчя й усміхнулися самими очима. А з-за тину хтось прошепотів:

— Де ви? Йдіть до хати...

Висока худорлява жінка, міцної кості, запнена білою хусткою, виглядала їх через

тин. Чорні очі її поблискували в світлі місяця.

— Вставайте, не бійтесь, нема нікого,— сказала вона. Вона допомогла Каті перелізти через тин.

— Як звуть вас? — тихо спитала Катя.

— Марфа,— сказала жінка.

— Ну, як новий порядок? — з похмурою усмішкою запитував у неї Іван Федорович, коли і він, і Катя, і старий Наріжний з внуком уже сиділи в хаті біля столу при світлі каганця.

— А новий порядок ось який: приїхав до нас німець із комендатури й наклав по шість літрів молока з корови в день та дев'ять штук яєць з курки на місяць,— сором'язливо і водночас із якоюсь дикуватою жіночністю скоса позираючи на Йвана Федоровича чорними очима, відповіла Марфа.

Їй було вже років під п'ятдесят, але в усіх рухах її, як вона подавала на стіл їжу та забирала посуд, було щось молоде, моторне. Чисто прибрано, білена хата, прикрашена вишиваними рушниками, була повна дітей — одне одного менше. Син, чотирнадцяти років, і дочка, дванадцяти, підняті з постелі, вартували тепер на вулиці.

— Як два тижні, так і нове завдання здавати худобу. Ось дивіться, в нашому селі не більше як сто дворів, а вже вдруге вимагають двадцять голів худоби, ото вам і новий порядок,— говорила вона.

— Ти не журись, тітко Марфо! Ми їх знаємо ще з вісімнадцятого року. Вони як прийшли хутко, так і підуть!..— сказав Наріжний і раптом зареготав, сьйнувши міцними зубами. Його туркуваті очі на крем'яному засмаглому обличчі мужньо й лукаво блиснули.

Трудно було навіть уявити, що це говорить людина, котра тільки-но віч-на-віч бачила смерть.

Іван Федорович скоса глянув на Катю, строгі риси обличчя якої розійшлися в добрій усмішці. Після багатьох днів бою та цієї страшної втечі такою молодою свіжістю повіяло на Йвана Федоровича й на Катю від оцих двох уже не молоді.х людей.

— А що ж я бачу, тітко Марфо, хоч як вони вас обідрали, а у вас іще є трошки? — підморгнувши Наріжному, сказав Іван Федорович і кивнув на стіл, де Марфа від щирою серця виставила й сир, і сметану, й масло, і яечню з салом.

— Хіба ж ви не знаєте, що в добрій українській хаті, хоч як би шурував, усього не з'їсти, ні вкрати, поки жінку не вб'єш! — відповіла жартома Марфа з такою дівочою ніяковістю, що аж зашарілась, і з такою грубуватою одвертістю, що й Іван Федорович, і Наріжний пирхнули в долоні, а Катя всміхнулась.— Я ж усе заховала! — засміялась і Марфа.

— Ах ти ж, розумнісінька жінка! — сказав Проценко і покрутив головою.— Хто ж ти тепер — колгоспниця чи одноосібниця?

— Колгоспниця, неначе як у відпустці, поки німці не заберуться геть,— сказала Марфа.— А німці мають нас ні за кого. Всю колгоспну землю вони числять за німецьким... як воно там — рейхом? Чи як воно там, Корнію Тихоновичу?

— Та рейхом, бодай йому! — з усмішкою сказав старий.

— На сходці зачитували якусь там бомагу,— як його там, Розенберга, чи як його там, злодія, Корнію Тихоновичу?

— Та Розенберга ж, бодай йому! — відповів Наріжний.

— Цей Розенберг каже, що колись дістанемо землю в одноосібне користування, але не всі, а хто добре робитиме для німецького рейху і хто матиме свого худобу та свій реманент. А який же там, бачите, реманент, коли вони женуть нас колгоспну пшеницю жати серпами, а хліб забирають для свого рейху. Ми, жінки, вже одвикли серпами жати! Вийдемо в поле, полягаємо в холодку під пшеницею, щоб сонце не пекло, та й спимо...

— А староста? — спитав Іван Федорович.

— Староста в нас свій,— відповіла Марфа.

— Ах ти ж розумнісінька жінка! — повторив Проценко й знов покрутив головою.— А де ж чоловік твій?

— Де ж він? На фронті. Мій Гордій Корнієнко на фронті,— зітхнула вона.

— А скажи прямо: он у тебе скільки дітей, а ти нас ховаєш,— неужто не боїшся за себя и за них? — раптом по-російському спитав Іван Федорович.

— Не боюсь! — так само по-російському відповіла вона, прямо глянувши на нього своїми чорними молодими очима.— Пусть рубят голову. Не боюсь. Знатиму, за що піду на смерть. А ви мені теж скажіть: ви з нашими, з тими, що на фронті, зв'язок звідсіль маєте?

— Маємо,— відповів Іван Федорович.

— То скажіть же нашим, хай вони б'ються до кінця, хай наші чоловіки себе не жаліють,— говорила вона з переконаністю простої чесною жінки.— Я так скажу: може, наш батько,— вона сказала "наш батько", ніби від імені дітей своїх, маючи на увазі чоловіка,— може, наш батько й не повернеться, може, він накладе головою в бою, ми будемо знати за віщо! А коли наша власть повернеться, вона буде батьком моїм дітям!..

— Розумнісінька жінка! — втретє ніжно сказав Іван Федорович, і нахилив голову, і кілька хвилин не підводив її.

Марфа лишила Наріжного з внуком ночувати в хаті: їхню зброю вона сховала й не боялася за них. А Йвана Федоровича й Катю вона провела до занедбаного, порослого зверху бур'яном, а всередині холодного, як склеп, погребу.

— Буде трохи вогко, та я вам узяла два кожушки,—сором'язливо говорила вона.— От сюди, тут солома...

Вони лишилися вдвох і мовчки сиділи на соломі в цілковитій темряві.

Раптом Катя теплими руками обхопила голову Івана Федоровича й притулила до своїх грудей. І щось м'яко розпустилося в його душі.

— Катю! — сказав він.— Це все партизанство ми поведемо інакше. Все, все інакше,— в сильнім хвилюванні казав він, визволяючися з її обіймів.— О, як болить моя душа!.. Болить за тих, хто загинув,— загинув через наше невміння. Але ж не всі загинули? Я ж думаю, більшість вирвалась? — питав він, ніби шукаючи підтримки.—

Нічого, Катю, нічого! Ми в народі знайдемо ще тисячі таких людей, як Наріжний, як Марфа, тисячі тисяч!.. Ні-і! Нехай цей Гітлер зробив дурною цілу німецьку націю, а не думаю я, щоб він пере-дурив Івана Проценка,— ні, не може того бути! — люто говорив Іван Федорович, не помічаючи, що перейшов на українську мову, хоч дружина його, Катерина Павлівна, була росіянка.

Розділ тридцятий

Як непомітно для людського ока попід корінням дерев і трав, по тріщинах і капілярних судинах землі, під ґрунтом, нечутно, безугавно сочаться в різних напрямках ґрунтові води, так під владою німців степовими, лісовими, гірськими стежками, балками, попід крутими берегами річок, по вулицях і завулках міст і сіл, по людних базарах та чорних нічних яругах пересувалися з місця на місце мільйони чоловіків, жінок, дітей, старих людей усіх національностей, що населяють нашу землю.

Ті, кого зігнано з рідних місць, ті, хто знов повертається на рідні місця, ті, хто шукає таких місць, де його не знають, ті, хто поривається через рубежі фронту на вільну радянську землю, хто вибирається з оточення, тікає з німецького полону чи концентраційних таборів, ті, кого просто погнала нужда на пошуки одєжі та їжі, ті, хто підняв зброю на боротьбу проти гнобителя — партизани, підпільники диверсанти, агітатори, розвідники в тилу ворога, розвідники великої армії великого народу, армії, що відступила,— вони йдуть, ідуть незліченні, як той пісок...

Степовою дорогою від Дінця йде під сонцем невеличкий рум'яний чоловік. Він у простій селянській одєжі, в нього темно-русява м'яка селянська борода, за плечима в нього цупкий полотняний мішок. Так само, як і він, ідуть тисячі, тисячі... Як дізнатися, хто він? У нього сині очі, але хіба можна всім зазирнути в очі і хіба про все можна дізнатись по очах? Може, в них пострибують чортівські іскри, а до пана вахтмайстера або навіть гауптвахтмайстера вони обернуться очима звичайнісінької людини.

Невеличкий чоловік з темно-русявою бородою, в одєжі селянина, входить у місто Ворошиловград і губиться у вуличній юрбі. Чого він прийшов до міста? Може, він несе в мішку на базар масло, або сир, або качку, щоб це обміняти на гвіздки, на бязь чи на сіль? А може, це сам Проценка, страшна людина, здатна підірвати владу навіть самого радника сьомого відділу фельдкомендатури доктора Шульца!..

В дерев'яному будиночку на околиці шахтарського містечка, при вершині вузької темної балки, що відходить у степ, у світлиці з одним вікном, запненим ковдрою, сидять двоє при світлі каганця: пристаркуватий чоловік, з важким, донизу обплелим обличчям, і юнак, повний сил, з широко розкритими очима в темно-золотавих віях.

Є щось спільне в них — і в молодому, і в старому,— навіть у тому, що так пізно серед ночі в цю злосчасну пору німецької окупації обидва сидять одягнені підкреслено чисто й акуратно, в галстуках.

— Виховуйте в собі гордість за рідний Донбас. Пам'ятаєш, як боролись старші наші товариші — Артем, Клим Ворошилов, Пархоменко? — каже старий, і здається, що це не тьмяне світло каганця, а проміття тих давноминулих битв одбивається в суворих очах його.— Пам'ятаєш? Товаришам зумієш розповісти?

Юнак сидить, наївно схиливши голову до лівого плеча, яке трохи вище за праве.

— П-пам'ятаю... Зумію,— відповідає він, трохи заникую-чись.

— В чому слава нашого Донбасу? — далі провадить старий.— Хоч би як трудно було нам — і в роки громадянської війни, і потім, і в першу п'ятирічку, і в другу, і тепер, у дні війни,— завжди ми виконували наш обов'язок з честю. Ти це в душу вклади своїм друзям...

Старий змовкає. Юнак дивиться на нього шанобливо й також мовчить. Старий провадить далі:

— І пам'ятайте: пильність — рідна мати підпілля... Картину "Чапаєв" бачив? — питає він без усмішки.

— Бачив.

— Чому загинув Василь Іванович Чапаєв? Він тому загинув, що його дозори заснули й близько підпустили ворога. Пильуйте — і вночі, і вдень, будьте акуратні... Соколову Поліну Георгіївну знаєш?

— Знаю.

— Звідки ти її знаєш?

— Працювала разом з мамою серед жінок. Вони й тепер д-дружать.

— Правильно... Все, що належить знати тобі й мені, будеш передавати Поліні Георгіївні. А звичайний зв'язок — через Осьмухіна, як сьогодні! Нам зустрічатись більше не можна...— І, ніби маючи намір попередити вияв образи чи прикrostі, а то й протесту на обличчі юнака, Лютиков зненацька весело всміхається до нього.

Проте на обличчі Олега не видно жодного з цих почуттів. Довір'я, йому виявлене,— аж до того, що Пилип Петрович дозволив прийти до себе додому, та ще й о такій порі, коли ходити по місту не можна,— сповнює Олегове серце почуттям гордості й відданості безмежної. Широка дитяча усмішка осяває йому обличчя, і він каже теж весело: — Спасибі!

Нікому не відомий молодик, зібгавшись, спить у низинці в степу, сонце його пригріває, і одежа парує. Сонце підсушило мокрий слід на траві, що його лишив юнак, вибравшись із річки. Як же він стомився, пливучи по річці, коли заснув у нічному степу в мокрій одежі.

Та ось сонце починає припікати, юнак прокидається і йде. Світле волосся його висохло і само собою недбалими хвилями лягло на голові. Другу ніч він ночує в шахтарському селищі у випадковій квартирі, де йому дають притулок, бо він майже земляк: він із Краснодона, він учився у Ворошиловграді, а тепер повертається додому. І вільно, серед білого дня, вступає він у Краснодон. Він не знає, що з його батьками, чи стоять у них на квартирі німці, і тому йде спочатку до свого товариша по школі, Володі Осьмухіна.

У Володі раніше стояли німці, але зараз їх нема.

— Женья!.. Звідкіля ти?

Але Володин товариш у звичайній своїй трохи гордовитій та офіційній манері каже:

— Ти мені скажи спочатку, чим ти дихаєш?

— Це давній товариш Володі, комсомолец Євген Стахович, перед ним нема чого критися,— звичайно, не в справах організації, а там, де мова йде про особисті погляди й настрої,— і Володя розповідає Стаховичу все, що стосується особисто Володі.

— Так...— мовить Стахович.— Це добре. Я іншого від тебе й не чекав.

Він висловлює це з відтінком зверхності. Але, мабуть, він має на це право. Він не тільки прагне прилучитись до підпільної боротьби, як Володя,— додержуючи таємниці, Володя сказав, що він тільки ще прагне прилучитись,— Стахович уже бився в партизанському загоні, і, як він каже, його офіційно послав штаб, щоб організувати це діло і в Краснодарі.

— Здорово!...— поважливо озивається Володя.— Ми негайно повинні піти до Олега...

— А хто такий цей Олег? — самолюбно питає Стахович, бо Володя вимовляє ім'я Олега з великою повагою.

— Це, брат, такий хлопець!...—невизначно каже Володя. Ні, Стахович не знає Олега. Але якщо він вартий хлопець, чому б до нього й не піти.

Людина з військовою виправкою, одягнена в цивільне, дуже серйозна, тихо стукає в двері квартири Борца.

Дома сама тільки маленька Люся. Мама пішла на базар обміняти дещо з речей на продукти, а Валя... Ні, дома ще тато, але це і є найстрашніше. Тато в своїх темних окулярах вмить ховається в гардероб. А Люся, завмираючи серцем, набравши виразу дорослої, підходить до дверей і питає якомога незалежно:

— Хто там?

— Валя дома? — приємним несміливим тенорком питає з-за дверей чоловічий голос.

— Її нема...— Люся припинила в чеканні.

— А ви одчиніть, не бійтесь,— каже той самий голос.— Хто це говорить зі мною?

— Люся.

— Люся? Валина сестричка? Ви одчиніть, не бійтесь... Люся відчиняє. На ганку стоїть незнайомий їй високий

стрункий і скромний юнак. Люся сприймає його як дорослого чоловіка. У нього добрі очі й мужнє серйозне обличчя. Він, усміхаючись самими очима, дивиться на Люсю й бере під козирок.

— Скоро вона повернеться? — чомно питає він. Люся сприймає цей знак поваги прихильно.

— Не знаю,— каже вона, дивлячись в очі цьому чоловікові.

На обличчі в нього розчарування. Постоявши мовчки, він знову бере під козирок. Та тільки-но він по-солдатському повертається, щоб піти, Люся швидко питає:

— А що переказати?

В очах у нього вмить виникає кепкування, і він говорить:

— Перекажіть, що приходив жених... І поспішає з ганку.

— І ви зразу йдете? А як вона вас найде? — схвильовано й квапливо каже Люся йому вслід.

Та вона це каже надто несміливо й надто пізно. Він уже простує по Дерев'яній вулиці до переїзду.

У Валі жених... Люся збентежена. Звичайно ж, вона не може розповісти про це татові. Про це немає змоги розповісти й мамі. "Ніхто ж його в нас у домі не знає!.. Але, може, вони ще не женяться?" — заспокоює себе Люся.

Молоді люди — двоє майже хлопчиків та двоє дівчат — гуляють по степу. Чому в такий страшний час, коли зовсім ніхто не гуляє, двоє юнаків та двоє дівчат гуляють у степу?

Вони гуляють дуже далеко від міста в будній день, о робочій порі. Але, з другого боку, гуляти ж ніхто не забороняє.

Вони гуляють парами, юнак, із цупким, світлим, ледь кучерявим волоссям, босий, спритний та бистрий, і засмагла дівчина, з голими, вкритими пушком ногами й руками та світло-русявими золотавими косами; другий юнак, білоголовий, маленький, веснянкуватий, і з ним дівчина, тиха, скромно зодягнена, з розумненькими очима, — її звать Тося Ма-щенко. Пари то розходяться далеко-далеко, то знову сходяться в одне місце. Вони гуляють невтомно, з ранку до вечора, потерпаючи від спраги, під сліпучим сонцем, від якого в білоголового юнака стає втричі більше веснянок. І щоразу вони щось приносять у руках та в кишенях: патрони, гранати, іноді німецьку рушницю, револьвер, російську гвинтівку. В цьому немає нічого дивного: вони гуляють у районі останніх боїв Червоної Армії, що відступила, біля станції Верхньодуванна. Замість того щоб цю зброю здати німецькому комендантові, вони зносять її в одне приховане місце коло гаю і закопують. Але їх ніхто не бачить.

Якось хлопчик, той, бистрий і спритний, котрий усіма коноводить, натрапляє на заряджену міну й при дівчині з світло-русявими косами, надзвичайно точно орудуючи спритними пальцями, розряджає цю міну.

Без сумніву, в цьому районі має бути багато мін. Він навчить усіх, як розряджати. Міни теж придадуться.

Дівчина з золотавими косами повертається додому ввечері, дуже засмагла, стомлена, збуджена, — і це не перший вечір. Люсі щастить на хвилинку затягти її в садок. Поблискуючи в темряві білками очей, Люся страшним шепотом розповідає їй про жениха.

— Який жених? Що ти мелеш? — сердито одказує Валя, трохи розгубившись.

Думка про те, що, може, це шпигун, підсланий німцями, і протилежна думка, що це представник підпільної більшовицької організації, дізнавшись про Валину діяльність, розшукує її, — обидва ці припущення відпадають. Хоч Валя напхана літературою пригод, як міна вибуховою речовиною, вона людина реального, практичного складу, як усе її покоління. Вона перебирає в пам'яті всіх знайомих. І раптом її неначе осінило. Весна минулого року... прощальна вистава драмгуртка в клубі імені Леніна, — проводи Вані Туркенича до Севастопольського зенітно-артилерійського училища. Він у ролі жениха, Валя — нареченої... "Жених"!.. Ну, звичайно!

Ваня Туркенич! Він завжди грав ролі кумедних стариків. Звісно, тут не

Московський Художній театр. "Моя пастанова така,— пояснював Ваня.— Глядач від першого ряду до останнього повинен сидіти мокрий від реготу". І це в нього виходило. Хоч би в чому він виступав, у "Безталанній" чи в "На перші гулі", він незмінно гримувався під садівника Даниловича. Але ж він — на фронті, як же він міг опинитися в Краснодарі? Він же лейтенант Червоної Армії. Минулої зими він заїздив додому по дорозі в Сталінград, куди його послали переучуватися стріляти з зенітних гармат по танках.

— Вічно ти, мамо, ну яке тобі діло? Я не хочу вечеряти! — 1 Валя мчить до Олега. Туркенич у Краснодарі!

Маленька білява дівчина йде через усю велику землю. Вона пройшла вже Польщу й Україну,— піщинка в незчисленному людському піску, загублене зерня... Так доходить вона до Первомайки й стукає у вікно маленького будиночка.

"Якщо серед сестер Іванцових ти бачиш одну білявеньку, то знай, що це сестри Іваніхіни..."

Ліля Іваніхіна, що пропала безвісти на фронті, повернулась до рідного дому.

Уля дізналась про це від Майї Пегліванової та Саші Бондаревої. Повернулась Ліля, добра, весела Ліля, душа їхньої компанії, перша з них, що відірвалась од родини й подруг, перша, що поринула в цей страшний світ боротьби, що пропала безвісти, вже похована й знов воскресла!

І всі три подруги — тоненька, з хлоп'ячими манерами Саша Бондарева, смаглява, як циганка, Майя, з гордовито відкопленою повною нижньою губкою, завжди діяльна,— навіть за німецького панування вона не втратила звички всіх поправляти й усіх виховувати,— і Уля із хвилястими своїми чорними косами, випущеними на груди, поверх темно-синього, в білу цяточку, простого плаття, сливе єдиного, що лишилось після перебування в їхнім домі німецьких солдатів,— усі три подруги побігли до Іваніхіних, які жили в центрі селища, недалеко від школи.

Було навіть дивно бігти по селищу, де вже не було жодного німця. Дівчат опанувало почуття волі, вони самі не помітили, як пожвавішали. В чорних очах Улі заблищала весела й така несподівана на її обличчі пустотлива усмішка, і ця усмішка раптом немов одбилась на обличчях подруг і на всьому довкола.

Ледве підійшли вони до школи, в око впав наклеєний на половинці великих шкільних дверей яскравий плакат. Наче змовившись, дівчата разом гулькнули на ганок.

На плакаті намальовано німецьку родину. Усмішливий підстаркуватий німець у капелюсі, в робочім фартусі та в смугастій сорочці з галстуком-метеликом, з сигарою в руці. Білява, теж усмішлива, моложава повна жінка, в чепчику та рожевому платті, оточена дітьми різного віку, починаючи РІД однорічного товстуна, з надутими щоками хлопчика й кінчаючи білявою дівчинкою з голубими очима. Вони стоять Оіля дверей сільського будиночка з високим черепичним дахом, по якому гуляють воласті голуби. І цей чоловік, і жінка, і всі діти, що з них наймолодший навіть простягав ручки, усміхаються назустріч дівчині, котра йде до них з білим емальованим відром у руці.

Дівчина в яскравому сарафані, в білому мереживному фартусі, в такому ж чепчику, як у хазяйки, та в елегантних червоних черевиках, повна, з дуже кирпатим носом, неприродно рум'яна. Вона теж посміхається так, що видно всі її великі білі зуби. На дальньому плані картини — клуня та хлів під високим черепичним дахом з голубами, які на ньому прогулюються, клопоть голубого неба, клопоть поля з пшеницею, котра вже колоситься, та великі рябі корови біля хліва.

Внизу плаката написано по-російському: "Я нашла здесь дом и семью". А нижче, праворуч: "Катя".

Уля, Майя і Саша особливо зблизились поміж собою, поки в місті стояли німецьки солдата. Дівчата навіть ночували одна в одній, коли в кого-небудь з них ставали німці на постій, а квартира якоїсь із подруг була вільна. Але за весь цей час вони, начебто за мовчазною згодою, ніби відчуючи, що не дозріли ще для цього, не говорили одна з одною про найбільше та найголовніше в їхнім житті,— про те, як жити при німцях. Так і тепер вони тільки пере-зирнулись і мовчки зійшли з ганку і, німуючи, не дивлячись одна на одну, подались до Іваніхних.

Сяючи від щастя, молодша з сестер, Тоня, з довгими ногами ще не дівчини і вже не дівчинки, з великим носом і товстими пасмами темно-каштанового волосся, вибігла з будиночка назустріч.

— Дівчатка! Чули? Боже, я така рада! — заговорила вона, і в неї зразу проступили сльози.

В домі було повно дівчат. Серед них Улі впали в око сестри Іванцови, що недавно повернулись до міста, Оля та Ніна, яких вона багато місяців не бачила.

Але що сталося з Лілею! Із світлим своїм волоссям, з добрими-добрими веселими очима вона завжди була така біленька й чиста, м'яка, округла, наче здобна. Тепер вона стояла перед Улею, опустивши вздовж висхлого тіла безпомічні руки, зсутулившись. Біде її личко хворобливо засмагло, самий лише великий худий ніс виділявся на обличчі її, та очі дивилися з колишнім, добрим виразом... Ні, не колишнім!

Уля мовчки поривчасто обняла Лілю й довго не відпускала, пригорнувши її личко до своїх грудей. А коли Ліля підняла обличчя від грудей Улі, в нім не було виразу розм'якшеності або зворушення. Добрі очі Лілі дивилися з якимось нетутешнім, відчуженим виразом, ніби те, що Ліля пережила, так віддалило її од подруг дитинства, що не могла вже поділяти з ними їхніх звичайних, повсякденних почуттів, хоч би як вони бурхливо й щиро виявлялись.

Саша Бондарева перехопила Лілю й заметушилась біля неї.

— Лілько! Чи ти ж це?.. Лілечко, подружко, золотко моє! Як же ти змарніла!.. Але дарма, дарма, ми тебе підгодуємо. Добре, що ти знайшлась, Лілечко, щастя наше! — говорила Саша в своїй безпосередній манері навалюючи почуття й закружляла з нею по кімнаті.

— Та пусти ж ти її! — сміялась Майя, самолюбно відкопиливши нижню повну свавільну губку. І вона також обняла Лілю й розцілувала її.— Розповідай, розповідай,— зразу ж попросила Майя.

І Ліля, сівши на стілець серед гуртка дівчат, що позсувались до неї, далі розповідала спокійним, тихим голосом:

— Правда, нам трудно було серед чоловіків, але я була рада, не те що рада, а просто щаслива, що не розлучили мене з хлопцями з нашого батальйону. Адже ми весь відступ пройшли разом, стільки людей утратили... Знаєте, дівчатка, завжди жаль, коли гинуть свої люди. Та коли в ротах по сім-вісім чоловік у строю і всіх знаєш, кого як звуть, тоді кожного, мов рідного, одриваєш од серця. Пам'ятаю, минулого року привезли мене до Харкова, поранену, поклали в хороший госпіталь, а я все думаю: "Ну, як же вони там, у батальйоні, без мене?" Щодня листи писала, і мені всі писали, і окремі, й колективні, а я все думала: "Коли ж, коли ж?" Потім мені відпустку дали, а після відпустки я потрапила б до іншої частини, а я вблагала коменданта, і він влаштував мене в ешелон до наших... Я по Харкову все пішки ходила, бо сіла якось у трамвай і так розхвилювалась. Побачила, що є в нас люди, що одне одного штовхають, ображають; і я не за себе, а за них розхвилювалась,— аж незручно: військова, а сльози течуть, і мені враз так прикро й жалко стало цих людей. "Ох, коли б ви знали,— думала я,— як у пас па фронті щодня гинуть люди, тихо, без зайвих слів, як вони один одного бережуть, а не самих себе, а це ж бо ваші чоловіки, батьки, сини... Коли б ви тільки вдумалися в це, то ви, замість того щоб грубіянити, ображати одне одного, давали б одне одному дорогу, казали б най-ласкавіші слова, а якщо кого-небудь ненароком образили, втішали б та гладили б такого по голівці..."

Вона розповідала все це рівним, тихим голосом, дивлячись не на подруг, а кудись крізь них, а вони, притихлі, подавшись до неї, слухали, не зводячи з неї просвітлених очей.

— Жили ми в таборі проти неба. Дощ іде, то дрижаків хапаємо під дощем; годували самою баландою, з висівок чи з картопляного лушпиння, а робота все-таки важка — дороги копати; хлопці наші танули, мов свічки. День у день, день у день, а багатьох уже нема. Ми, жінки,— Ліля так і сказала: "Ми, жінки", а не дівчата,— ми, жінки, витримували-таки довше, як чоловіки. Там був один наш хлопець з батальйону, сержант Федя, я з ним дружила, дуже дружила,— тихо сказала Ліля,— і він усе жартував про нас, про жінок: "У вашої сестри внутрішній запас". А сам він, коли нас уже стали переганяти до іншого табору, сам він уже не витримав, і його конвойний пристрелив. Але він не зразу вмер, а ще жив і все дивився на мене, як я далі йду, а я вже не могла його ні обійняти, ні поцілувати, а то вбили б вони й мене...

Ліля розповіла, як їх перегнали до іншого табору, і там, у жіночому відділі табору, була наглядка німкеня, Гертруда Геббех, і ця вовчиця терзала дівчат до смерті. І Ліля розповіла, як вони, жінки, змовились або загинути самим, або знищити Гертруду Геббех. їм пощастило, повертаючись вночі з роботи в лісі, обдурити охорону, підстерегти Гертруду Геббех, і накрити її шинеллю, й задушити. І вони, кілька жінок та дівчат, утекли. Але вони не могли разом іти через усю Польщу і Україну й розійшлись. Ліля сама добиралась ці сотні й сотні кілометрів, і її переховували й годували поляки, а потім наші, українці.

Все це розповідала Ліля, колись така сама звичайна крас-нодоночка, біленька, товста, добра дівчинка,— вона була така сама, як усі вони. І трудно було уявити, що це вона душила Гертруду Геббех і потім пройшла оцими невеличкими ногами з набряклими жилками через усю Польщу та Україну, зайняту німцями. І кожна з дівчат думала сама собі: "А якби все це випало на мою долю, чи змогла б я знести все це і як би я повелась?"

Вона була колишня Ліля, але вона була й інакша. Не можна сказати, що її серце стало жорстоким після всього, що пережила; вона не виставлялась і не заносилась перед подругами, ні, вона вже дещо тямилася в житті. В якомусь розумінні вона стала навіть добріша до людей, наче пізнала їм ціну. І при всьому тому, що вона й фізично, й душевно стала немовби сухіша, це велике людське світло, світло добра осявало її змарніле обличчя.

Всі дівчата знову стали цілувати Лілю, кожній хотілось погладити її чи бодай доторкнутись до неї. І тільки Шура Дубровіна, дівчина трохи старша, студентка, була стрима-ніша за інших, бо вона вже ревнувала Майю Пегліванову до Лілі.

— І чого це, дівчата, в усіх очі справді на мокрому місці! — вигукнула Саша Бондарева.— Краще заспіваймо!

І вона завела була "Сплять кургани в темряві", але дівчата зацитькали: всякі, мовляв, люди жили в селищі, і міг наскочити хто-небудь з поліцаїв. Стали вибирати яку-небудь старовинну українську, а Тоня запропонувала "Землянку".

— Вона й наша, і вроді не причепись,— несміливо сказала Тоня.

Та всі вважали, що й так невесело на душі, а з цією "Землянкою" ще розплачешся, і Саша, яка поміж усіма пер-вомайськими дівчатами була головна співуха, завела:

Біля вікон ходить хлопець
У вечірній ТИШІШІ І пі слова не промовить,
Лиш підморгує мені...¹

І всі підхопили. У цій пісні не було нічого, що могло б насторожити поліцайське вухо. Але це була пісня, багато разів чувана по радіо у виконанні улюбленого хору імені Ігнатницького, і саме тому, що не раз чули пісню по радіо з Москви, тепер вони мовби долали з цією піснею зворотну путь звідси, з Первомайки, до Москви.

Все те життя, що в ньому дівчата росли, що було для них таким самим природним життям, яким живуть у полі жайворонки, ввійшло в кімнату разом з цією піснею.

Уля підсіла до сестер Іванцових, але старша, Оля, захоплена співом, тільки ласкаво й міцно потисла Улі руку вище ліктя,— в очах у неї ніби горів синій племін, від чого обличчя її з неправильними рисами стало навіть гарним. А Ніна, що з викликом дивилась круг себе з-під могутнього розкрилля брів, раптом схилилась до Улі й гаряче шепнула їй у вухо:

— Тобі привіт од Кашука.

— Якого Кашука? — так само пошепки спитала Уля.

¹ Переклад В. Бичка.

— Від Олега. Для нас,— сказала Ніна з притиском,— він тепер зазжди буде Кашук.

Уля дивилась перед себе, не розуміючи.

Дівчата, заспівавши, пожвавішали, розчервонілись. Як їм хотілося вабути, бодай на мить, усе, що їх оточувало, забути німців, поліцаїв, забути, що треба реєструватись на німецькій біржі праці, забути муки, яких зазнала Ліля, забути, що дома вже хвилюються їхні матері, чому так довго немає дочок! Як їм хотілося, щоб усе було, як колись! Вони кінчали одну пісню й починали іншу.

— Дівчатка, дівчатка! — раптом сказала Ліля тихим, зворушливим голосом. — Скільки разів, коли я сиділа в таборі, коли йшла через Польщу, вночі, боса, голодна, скільки разів згадувала нашу Первомайку, школу нашу і всіх вас, дівчатка, як ми збирались і як у степ ходили та співали... І кому ж це та й навіщо скортіло все це розламати, розтоптати? Чого бракує в світі людям?.. Улечко! — раптом сказала вона. — Прочитай які-небудь хороші вірші, пам'ятаєш, як колись...

— Які ж? — спитала Уля.

Дівчата одна поперед одною стали називати улюблені Уліні вірші, які вони чули не раз у її виконанні.

— Улечко, прочитай "Демона", — сказала Ліля.

— А що з "Демона"?

— На твій вибір.

— Хай читає всього!

Уля встала, тихо опустила руки вздовж тіла і, не маніжачись, не соромлячись, з природною манерою читання, яка властива людям, що не пишуть віршів і не виконують їх зі сцени, почала спокійним, вільним грудним голосом:

Печальний Демон, дух вигнання, Літав над обрієм земним, 1 днів минулих спогадання Пливли юрбою перед ним... Коли крізь вічності тумани, Жадібний знань і повний сил, Він стежив зграйні каравани В простори кинутих світил; Коли, мов ясний небосхил, Йому любов сіяла рання!

І дивна річ, — як і все, що співали дівчата, те, що Уля читала, теж миттю набрало живого, життєвого змісту. Немов те життя, на яке дівчата були тепер приречені, заходило в непримиренну суперечність з усім прекрасним, створеним у світі, незалежно від характеру й часу створення. І те, що в поемі говорило немовби й за Демона, і немовби й проти нього, — все це однаково пасувало до того, що відчували дівчата, і однаково зворушувало їх.

І що негод сумні години, Труда і горя юрб людських, Що йдуть одна одній на зміну?.. Невизнаних страждань моїх Вони не варті і хвилини? —

читала Уля. І дівчатам здавалося, що справді ніхто так не страждає на світі, як вони.

От уже ангел на своїх золотих крилах ніс грішну душу Тамари, і пекельний дух знявся до них із безодні.

Залиш її, о дух загину! —

читала Уля тихо, опустивши руки.

...Дні випробувань пройшли; І з одягом земної мли Закови зла із неї спали. Уз пай! давно її ми ждали! її душа була із тих, Чиє життя лиш мить єдина Страждання, що не

має впину і недосяжних щастя втіх... Вона за сумніви сплатила Ціною мук і горя вкрай... Вона страждала і любила — Їй відкрився для любові ран! 1

Ліля зронила свою білу голівку на руки й голосно, по-дитячому заплакала. Дівчата, зворушені, кинулись її втішати. І той жахливий світ, у якому вони жили, знову ввійшов у кімнату й неначе отруїв душу кожної з них.

Розділ тридцять перший

З того самого дня, як Анатолій Попов, Уля та Віктор з батьком повернулись до Краснодона після невдалої евакуації, Анатолій не жив дома, а переховувався в Петрових, на хуторі Погорілому. Німецька адміністрація ще не добралась до хутора, і Петрови жили відкрито.

Анатолій повернувся в Первомайку, коли пішли геть німецькі солдати.

Ніна Іванцова переказала йому та Улі, щоб вони,— краще Уля, яку менше знали в місті,— негайно налагодили особистий зв'язок з Кошовим і визначили групу хлопців та дівчат, первомайців, які хочуть боротися проти німців і на

1 Переклад В. Сосюрн.

яких можна звіритись. Ніна натякнула, що Олег діє не тільки від себе, і передала деякі його поради: розмовляти з кожним поодиноці, не називати інших, не називати, звичайно, й Олега, але дати наздогад, що вони діють не від себе особисто.

Потім Ніна пішла. А Уля й Анатолій подались до спуску в балочку, що розділяла садиби Попових і Громових, і сіли під яблунею.

Вечір злягав на степ і на сади.

Німці дуже понівечили садочок Попових, особливо вишневі дерева,— на багатьох обламали гілки з вишнями,— але все-таки він зберігся, зовні такий же затишний, охайний, як і в ті дні, коли в ньому порались разом батько й син.

Викладач природознавства, закоханий у свій предмет, подарував Анатолієві при переході з восьмого класу в дев'ятий книгу про комах — "Годованці грушевого дерева". Книга була така стара, що в ній бракувало перших сторінок і не знати було, хто її автор.

Біля входу в садок Попових стояла старезна груша, ще старіша за книгу, і Анатолій дуже любив цю грушу і цю книгу.

Восени, коли достигали яблука,— яблуневим садком родина Попових пишалась,— Анатолій звичайно спав на тапчані в саду, щоб хлопчиська не крали яблук. А як дощило й спати доводилося у кімнаті, він проводив сигналізацію: обкручував гілки яблунь тонким шпагатом, який з'єднував з мотузком, протягненим із саду крізь вікно. Досить було торкнутися хоч би одної з яблунь, як поряд з ліжком, де спав Анатолій, з гуркотом падала порожніх консервних бляшанок, і в самих трусах Анатолій мчав у садок.

І ось вони сиділи в цім саду, Уля й він, серйозні, зосереджені, повні відчуття того, що від моменту розмови з Ніною вони ступили на новий шлях життя.

— Нам не випадало з тобою розмовляти по щирості, Улю,— казав Анатолій, трохи збентежений її близькістю,— але я давно поважаю тебе. І я думаю, настала пора поговорити нам одверто, до кінця одверто... Я думаю, це не буде перебільшенням нашої

ролі, зазнайством, чи що, зміркувати, що саме ти і я можемо взяти на себе все оце, організувати хлопців і дівчат на Первомайці. І ми повинні домовитись насамперед, як же ми самі житимемо... Наприклад, зараз іде реєстрація на біржі. Я особисто на біржу не піду. Я не хочу й не буду працювати на німців. Присягаюсь перед тобою, я не зійду з цього шляху,— говорив він стриманим, повним сили голосом.— Якщо доведеться, я буду переховуватись, перейду в підпілля, загину, але не зійду з цього шляху!

— Толю, ти пам'ятаєш руки того німця, єфрейтора, що порпався в наших чемоданах? Вони були брудні, аж чорні, зашкарублі, чіпкі, я тепер їх завжди бачу,— тихо говорила Уля.— В перший день, коли приїхала, я знову їх побачила, коли нишпорили в наших постелях, у скрині, коли краяли плаття, материні, мої, сестрині на свої шарфи-косинки, вони не гребували навіть чогось шукати в брудній білизні, але вони хочуть добратися й до наших душ... Толю! Я провела не одну ніч без сну в нас на кухоньці,— ти знаєш, у нас вона зовсім окрема,— я сиділа в цілковитій темряві, слухаючи, як німці горлають у домі й змушують прислуговувати хвору матір, я сиділа так не одну ніч, я себе перевіряла. Я все думала: чи вистачить мені сили, чи я маю право ступити на цей шлях? І я зрозуміла, що іншого шляху нема. Еге ж, я жити можу тільки так або не можу зовсім. Присягаюсь матір'ю, що до останнього подиху я не збочу з цього шляху! — казала Уля, дивлячись на Анатолія своїми чорними очима.

Хвилювання охопило їх. Вони трохи помовчали.

— Подумаймо, з ким балакати насамперед,— хрипко озвався Анатолій, опанувавши себе.— Може, почнемо з дівчат?

— Звичайно, Майя Пегліванова і Саша Бондарева. І, звичайно, Ліля Іваніхіна. А за Лілею піде й Тоня. Думаю ще — Ліна Самотина, Ніна Герасимова,— перелічувала Уля.

— А ця наша активістка, ну, як її,— піонервожата?

— Вирікова? — Обличчя Улі набрало холодного виразу.— Знаєш, я тобі що скажу. Бувало, ми всі в тяжкі дні гостро висловлювались про те, про се. Але ж має лишатись у душі в людини щось святе, оте, з чого, як з рідної матері, не можна сміятись, говорити без пошани чи глузливо. А Вирікова... Хто її знає?.. Я б на неї не звірилась.

— Відставити, придивимось,— згодився Анатолій.

— Скоріше вже Ніна Минаєва,— сказала Уля.

— Білявенька, несмілива така?

— Ти не думай, вона не полохлива, вона сором'язлива, але дуже твердих переконань.

— А Шура Дубровіна?

— Про неї ми в Майї питаємо,— всміхнулась Уля.

— Слухай, а чому ти не назвала найкращу свою подругу — Валю Філатову? — раптом з подивом спитав Анатолій.

Уля замовкла, і Анатолій не міг бачити, які почуття відбилися на її обличчі.

— Так, вона була найкращою моєю подругою, я люблю її, як колись, і я, як ніхто, знаю її добре серце, але вона не може ступити на цей шлях, вона безсила,— сказала Уля, і щось здригнулося в її губах та ніздрях.— А з хлопців кого? — спитала вона, немов

бажаючи одвернути розмову.

— Серед хлопців, звичайно, Віктор, я вже з ним балакав. І коли ти назвала Сашу Бондареву, і назвала, звичайно, правильно, то треба й Васю, брата її. І, звичайно, Женька Шепелев та Володька Рагозін... Крім того, я думаю, Боря Главан,— знаєш, молдаванин, що евакуювався з Бесса-рабії...

Так вони перебирали своїх подруг і товаришів. Місяць, який щербився вже, але був ще великий, червоною загравою мрів за деревами, густі різкі тіні лягли вздовж саду, тривожна таємничість розіллалась в природі.

— Яке щастя, що в нашій і в вашій квартирах нема німців! Я не змогла б їх бачити, особливо тепер,— сказала Уля.

Повернувшись додому, Уля жила сама в маленькій кухоньці, яка прилягала до ряду домашніх прибудов. Уля засвітила нічник, що стояв на печі, і який час сиділа на постелі, дивлячись перед себе. Вона була наодинці з собою та своїм життям, у тому стані граничної одвертості перед собою, який буває в хвилини великих душевних звершень.

Вона схилилась, витягла з-під ліжка чемоданчик і з глибини його, з-під білизни, видобула дуже пошарпаний кло-йончатий зошит. Відколи Уля виїхала з дому, вона не брала його до рук.

Напівстертий запис олівцем на першій же сторінці, немовби епіграф до всього, сам говорив про те, чому Уля завела цей зошит і коли це було:

"В житті людини буває пора, від якої залежить моральна доля її, коли відбувається перелом її етичного розвитку. Кажуть, що цей перелом настає тільки в юності. Це неправда: для багатьох він настає в самому рожевому дитинстві (Помяловський)".

З почуттям водночас і сумно-приємним, і подиву перед тим, що вона, будучи майже дитиною, записувала те, що так пасувало тепер до її душевного стану, вона читала навмання то те, то інше:

"В бою треба вміти користуватися хвилиною й мати здатність хутко міркувати".

"Що може протистояти твердій волі людини? Воля містить у собі всю душу, хотіти — означає ненавидіти, любити, шкодувати, радіти, жити; словом, воля є моральна сила кожної істоти, вільне прагнення створювати чи руйнувати що-небудь, творча влада, яка з нічого робить чудеса!.. (Лермонтов)".

"Я не можу знайти собі місця від сорому. Соромно, соромно,— ні, більше,— ганебно сміятися з того, хто погано одягнений! Я навіть не можу згадати, коли я взяла це собі за звичку. А сьогодні цей випадок з Ніною М.,— ні, я навіть не можу писати... Все, що я згадую, примушує мене червоніти, я вся горю. Я зблизилась навіть з Лізкою У., бо ми разом висміювали тих, хто погано одягнений, а її ж батьки... про це не треба писати, взагалі вона погане дівчисько. А сьогодні я так бундючно, саме бундючно покепкувала з Ніни і навіть смикнула за кофтинку так, що вона вилізла із спідниці, а Ніна сказала... Ні, я не можу повторити її слова. Але ж я ніколи не думала так погано. Це почалося в мене від бажання, щоб усе, все було гарно в житті, а вийшло інакше. Я просто не подумала, що багато хто ще може жити в не-статках, а тим паче Ніна М., вона така

безпорадна... Присягаюсь, Ніночко, я більше ніколи, ніколи не буду!"

Далі йшла приписка олівцем, зроблена, очевидно, другого дня: "І ти перепросиш її, так, так, так!..."

Через дві сторінки був запис:

"Найдорожче в людини — це життя. Воно дається їй один раз, і прожити його треба так, щоб не було нестерпно боляче за безцільно прожиті роки, щоб не пекла ганьба за підленьке і дріб'язкове минуле (М. Островський)".

"Все-таки кумедний цей М. Н.! Звичайно, я не криюсь, мені приємно побути з ним (інколи). І він добре танцює. Але він дуже любить хизуватися своїм званням і хвастати своїми орденами, а це мені зовсім мало важить. Вчора він заговорив про те, чого я давно ждала, але чого зовсім не хотіла... Я посміялась і не жалію. А те, що він сказав,— заподію собі смерть,— це й неправда, й свинство. Він такий товстий, йому б треба бути на фронті, з рушницею попоходити. Ніколи, ніколи, ніколи!..."

"Найхоробріший серед скромних наших командирів і най-скромніший серед хоробрих — таким я пам'ятаю т. Котов-ського. Вічна йому пам'ять і слава! (Сталін)".

Уля сиділа, схилившись над своїм учнівським зошитом, поки не почула, як тихо стукнула хвіртка і чийсь легкі маленькі ноги пробігли через двір до дверей у кухоньку.

Дверцята без стуку відчинились, і Валя Філатова, нічого не бачачи перед собою, підбігла до Улі, впала на коліна на долівку й ткнулась обличчям у коліна Улі.

Вони мовчали. Уля відчувала, як здималися Валипі груди, як билось її серце.

— Що з тобою, Валечко? — тихо спитала Уля.

Валя підняла обличчя з напіввідкритим вологим ротом.

— Улю! — сказала вона.— Мене женуть до Німеччини!

При всій своїй глибокій огиді до німців і до всього, що вони робили в місті, Валя Філатова до нестями боялась німців. З першого дня, як прийшли вони, дівчина чекала, що от-от має статися щось жахливе з нею чи з матір'ю.

Після того як вийшов наказ про реєстрацію на біржі, а Валя ще не виконала цього наказу, вона жила в чеканні арешту, відчуваючи себе злочинницею, що стала на шлях боротьби з німецькою владою.

Цього ранку, йдучи на базар, вона зустріла кількох пер-вомайців, що ходили вже на реєстрацію: вони плентали на роботу — відновлювати одну з маленьких шахтинок, яких було немало в районі Первомайки.

І тоді Валя, соромлячись признатись Улі в своїй слабкості, потай від неї пішла на реєстрацію.

Біржа праці містилася в одноповерховім білім будинку на горбі, неподалік од районного виконкому. Невелика черга — кілька десятків чоловік, молодих і літніх, здебільшого жінок та дівчат,— стояла коло входу в будинок. Валя здалеку впізнала в черзі однокласницю по первомайській школі Зінаїду Вірікову. Валя впізнала її, аж надто маленьку на зріст, її гладеньке, наче приклеєне волосся, короткі, гострі косиці, що стирчали вперед, і підійшла до неї, щоб потрапити в чергу ближче.

Ні, це була не одна з тих черг, в яких немало довелось попостояти людям у час

війни — і в хлібній, і в продовольчій, і за продкартками, і навіть при мобілізації на трудовий фронт. Тоді кожен намагався потрапити ближче, і люди сварились, якщо хтось проходив без черги, використовуючи знайомство чи службове становище. Це була черга на німецьку біржу праці, ніхто не намагався потрапити туди раніше од інших. Вирікова мовчки глянула на Валю недобрими, близько зведеними очима й поступилась місцем перед собою.

Черга посувалася досить швидко,— входили по двоє. Валя, тримаючи біля грудей у спітнілій руці паспорт, загорнений у хусточку, ввійшла разом з Виріковою.

В кімнаті, де реєстрували, прямо проти входу стояв довгий стіл, за яким сиділи товстий німецький єфрейтор і росіянка з дуже ніжною, рожевою шкірою обличчя й неприродно розвиненим, довгим підборіддям. І Валя, і Вирікова знали її: вона викладала в краснодонських школах, в тому числі і в первомайській, німецьку мову. Хоч як це дивно, але прізвище її було теж Німчинова.

Дівчата поздоровкалися з нею.

— А... мої вихованки! — сказала Німчинова й неприродно всміхнулася, опустивши довгі темні вії.

В кімнаті цокотіли друкарські машинки. До дверей праворуч і ліворуч простяглися дві невеликі черги.

Німчинова питала у Валі про вік, батьків, адресу й записувала в довгу відомість. Зразу ж вона перекладала всі ці дані німецькою мовою єфрейторові, і він записував їх у другу відомість по-німецькому.

Поки Німчинова питала їх, хтось вийшов з кімнати праворуч, а хтось увійшов. Раптом Валя побачила молоду жінку із скуйовдженою зачіскою, з неприродно червоним обличчям, з заплаканими очима. Вона швидко пройшла через кімнату, однією рукою застібаючи на грудях кофтину.

Тим часом Німчинова ще питала про щось Валю.

— Що? — не дочула Валя, проводячи очима цю молоду жінку із скуйовдженою зачіскою.

— Здорова? Ні на що не скаржишся? — спитала Німчинова.

— Ні, я здорова,— сказала Валя.

Вирікова раптом смикнула її ззаду за кофтину. Валя обернулася, але Вирікова дивилась мимо неї близько зведеними, байдужими очима.

— До директора! — наказала Німчинова.

Валя машинально перейшла в чергу праворуч і озирнулася на Вирікову. Вирікова механічно відповідала на ті самі запитання, які ставили її подрузі.

В кімнаті в директора було тихо, тільки зрідка лунали уривчасті неголосні вигуки по-німецьки. Поки питали Вирікову, з кімнати директора вийшов парубчак років сімнадцяти. Він був розгублений, блідий і теж застібав на ходу гімнастерку.

І тут Валя почула, як маленька Вирікова різким своїм голосом заговорила:

— Ви ж самі знаєте, Ольго Костянтинівно, що в мене те-беце,— ось чуєте? — І Вирікова стала демонстративно дихати на Німчинову й на товстого німецького

єфрейтора, який, відсахнувшись на стільці, з подивом дивився на Вірікову круглими півнячими очима. В грудях у Вірікової справді щось захрипіло.— Мені потрібен домашній догляд,—казала вона далі, безсоромно поглядаючи то на Німчинову, то на єфрейтора,— але якби тут, у місті, я з охотою, просто з охотою! Тільки я дуже прошу вас, Ольго Костянтинівно, по якій-небудь інтелігентній, культурній професії. А я охоче піду працювати при новому порядку, так, так, охоче!

"Боже мій, що вона таке плете?" — подумала Валя, і серце в неї калатало, коли вона входила до кімнати директора.

Перед нею стояв німець у військовій мундирі, вгодований, з гладенько прилизаним на прямий проділ сіро-рудим волоссям. Хоч він був у мундирі, він стояв у жовтих шкіряних трусиках та коричневих панчохах, з голими коліннями, оброслими волоссям, як шерстю. Він швидко й байдуже глянув на Валю й загорлав:

— Роздівайте! Роздівайте!

Валя безпорадно повела очима. В кімнаті, за столом, сидів іще тільки німецький писар, біля нього стосами лежали старі паспорти.

— Роздягайся, чуєш? — сказав німецький писар по-українському.

— Як?..— Валя вся так і зашарілась.

— Як! Як! — перекинув писар.— Скидай одягу.

— Schneller! Schneller 1 — уривчасто звелів офіцер з голими, оброслими волоссям коліннями. І раптом, простягнувши до Валі руки, він чисто промитими вузлуватими пальцями, теж порослими рудим волоссям, розсунув Валі зуби, заглянув у рот і почав розстібати їй плаття.

Валя, заплакавши від страху та приниження, швидко почала роздягатися, плутаючись у білизні.

Офіцер допомагав їй. Вона лишилася в самих туфлях. Німець, нашвидку оглянувши її, гидливо помацав плечі, стегна, коліна і, обернувшись до солдата, сказав уривчасто й так, наче він говорив про солдата:

— Tauglich 2.

— Пачпорт! — не дивлячись на Валю, гукнув писар, простягнувши руку.

Валя, прикриваючись одягом, схлипуючи, подала йому паспорт.

— Адреса! Валя сказала.

— Одягайся,— похмуро й тихо звелів писар, кинувши її паспорт на інші.— Коли з'являтися на збірний пункт, буде оголошення.

Валя отямилася вже на вулиці. Шкварне денне сонце лежало на будинках, на курній дорозі, на випаленій траві. Вже понад місяць не було дощу. Все навколо перегоріло й висохло. Повітря тремтіло, розпечене.

Валя стояла посеред дороги в густому поросі по кісточки.

1 Швидше! Швидше! (Нім.)

2 Придатий! (Нім.)

І раптом, застогнавши, опустилась просто в порошок. Плаття її надулося кругом, як пухир, і опало. Валя затулила обличчя долонями.

Вирікова наче розбудила її. Вони зійшли з пагорба, де стояв будинок райвиконкому, і повз будинок міліції, через Восьмидомики, пішли до себе на Первомайку. Валю то морозило, то кидало в гарячий піт.

— Дурна ти, дурна! — казала Вирікова. — Так вам і треба, таким!.. Це ж — німці, — поважливо, навіть улесливо сказала Вирікова, — до них треба вміти пристосуватись!

Валя, не чуючи, йшла поруч з нею.

— У, ти, дурепа така! — злостилась Вирікова. — Я ж подала тобі знак! Треба було натякнути, що ти хочеш їм допомагати тут, вони таке цінять! І треба було сказати: нездужаю... Там, на комісії, лікарем Наталя Олексіївна, з міської лікарні, вона всім дає звільнення чи обмежену придатність, а німець там просто фельдшер і ні чорта не розуміє. Дурна, дурна ти! А мене призначили на службу до колишньої контори "Заготскот", ще й пайок дадуть...

Улю спершу охопили жалощі. Вона обняла Валю за голову й стала мовчки цілувати її волосся, очі. Потім заройлись плани врятування Валі.

— Тобі треба тікати, — виснувала Уля, — так, так, тікати!

— Куди ж, куди, боже мій? — безпорадно й роздратовано говорила Валя. — У мене ж немає тепер документів!

— Валечко, любя, — почала Уля ласкавим шепотом, — я розумію, кругом німці, але це ж наша країна, вона велика, навколо ж ті самі люди, серед яких ми жили, можна знайти ж вихід. Я сама допоможу тобі, всі хлопці й дівчата допоможуть.

— А мама? Що ти, Улечко! Вони ж її замучать. — Валя заплакала.

— Та не плач ти, справді! — розсердилась Уля. — А якщо тебе в Німеччину заженуть, ти думаєш, їй буде легше? Хіба вона переживе?

— Улечко... Улечко... За що ти ще більше мучиш мене?

— Це огидно, що ти кажеш, це... це ганебно, бридко... Я зневажаю тебе! — із страшним, жорстоким почуттям сказала Уля. — Так, так, зневажаю твою немічність, твої сльози... Навкруги стільки горя, стільки людей, здорових, сильних, прекрасних людей гинуть на фронті, у фашистських концтаборах, катівнях, — подумай, що переживають їхні дружини, матері, але всі працюють, борються! А ти дівчисько, тобі всі дороги відкрито, тобі пропонують допомогу, а ти скімлиш та ще хочеш, щоб тебе жаліли. А мені тебе не жаль, так, так, не жаль! — говорила Уля.

Вона рвучко встала, відійшла до дверей і, притулившись до них закладеними за спину руками, стояла, дивлячись поперед себе гнівними чорними очима. Валя, уткнувшись обличчям в Улину постіль, мовчки стояла на колінах.

— Валю! Валечко!.. Згадай, як ми жили з тобою. Серденько моє! — раптом сказала Уля. — Серденько моє!

Валя заридала вголос.

— Згадай, коли ж я порадила тобі що-небудь погане? Пам'ятаєш, тоді, з цими сливами, або коли ти кричала, що не перепливеш, а я сказала, що я тебе сама втоплю? Валечко! Я тебе благаю...

— Ні, ні, ти покинула мене! Так, ти покинула мене серцем, ще коли виїздила, і

потім уже нічого не було між нами. Ти думаєш, я цього не відчувала? — в нестямі по-прікала Валя, ридаючи.— А зараз?.. Я зовсім, зовсім сама на світі...

Уля їй нічого не відповідала.

Валя підвелась і, не дивлячись на Улю, витерла обличчя хусткою.

— Валю, я кажу тобі востаннє,— тихо й холодно проголосила Уля.— Або ти послухаєш мене, тоді ми зараз же розбудимо Анатолія і він проведе тебе до Віктора на Погорілий, або... не край мені серця.

— Прощай, Улечко!.. Прощай назавжди...— Валя, стримуючи сльози, вибігла з кухоньки на подвір'я, залляте світлом місяця.

Уля ледве стрималася, щоб не наздогнати її і не вкрити поцілунками все її нещасне мокре обличчя.

Вона погасила каганчик, одчинила віконце і, не роздягаючись, лягла на постіль. Соп тікав од неї. Вона прислухалась до невиразних нічних звуків, що долинали із степу та з висілка. Їй усе здавалося, що поки вона лежить тут, до Валі вже прийшли німці й забирають її, і нема нікого, хто міг би сказати бідолашній добре й мужнє слово на прощання.

Раптом їй причулись кроки по м'якій землі та шелест листя десь там, на вгороді. Кроки наближались, ішла не одна людина. Треба було б защепнути двері та причинити вікно, але кроки зашаруділи вже під самим вікном, і у вікні виникла біла голова в узбецькій шапочці.

— Улю, ти спиш? — пошепки спитав Анатолій. Уля вже була біля вікна.

— Жахливе нещастя,—сказав Анатолій,—у Віктора батька забрали.

Уля побачила бліде, мужнє, осяяне місяцем обличчя Віктора з затіненими очима, яке наблизилось до вікна.

— Коли взяли?

— Сьогодні ввечері. Прийшов німець, есесівець, у чорному, товстий, з золотими зубами, смердючий,— з ненавистю сказав Віктор,— з ним іще солдат і руський поліцай... Били його. Потім одвели до контори лісгоспу, там стояла вантажна машина, повна арештованих, усіх повезли сюди... Я біг за ними всі двадцять кілометрів... Якби ти не пішов позавчора, взяли б вони й тебе,— сказав Віктор Анатолієві.

Розділ тридцять другий

Немало днів і ночей минуло відтоді, як Матвія Шульгу кинули в тюрму, і він утратив лік часу. В його камері майже весь час було темно,— світло пробивалось крізь засновану зовні колючим дротом і наполовину прикриту дашком вузьку щілину під стелею.

Матвій Костьович почував себе самотнім і забутим усіма.

Інколи тій чи іншій жінці, матері або дружині, щастило вблагати німецького солдата з жандармерії чи когось із руських поліцаїв передати арештованому синові або чоловікові якусь їжу, білизну. Але в Костьовича не було в Краснодоні родичів. Ніхто з близьких йому людей, крім Лютикова й старого Кіндратовича, не знав, що Костьовича залишено в Краснодоні на підпільній роботі, що нікому невідомий Євдоким Остапчук,

який сидить у цій темній камері,— це Костьович. Він розумів, що Лютиков може й не знати, що з ним сталося, а дізнавшись, не знайти до нього доступу. І Матвій Костьович не ждав допомоги від Лютикова.

Єдині люди, з якими він мав справу, були люди, що його катували, і це були німецькі жандарми. Поміж ними тільки двоє говорили по-російському: німець-перекладач, у кубанці на чорній костяній голівці, і начальник поліції Соліков-ський, у старовинних, з жовтими лампасами, неосяжних козачих шароварах і з кулаками, мов кінські копита,— чоловік, про якого можна було б сказати, що він іще гірший за німецьких жандармів, якби можна було бути гіршим, ніж вони.

Костьович з першої хвилини арешту не приховував, що він людина партійна, комуніст, бо приховувати це було марно, бо ця прямота й правда зміцнювали йому сили в боротьбі з людьми, які мучили його. Він тільки видавав себе за людину звичайну, рядову. Але хоч які дурні були кати, вони з його вигляду й поведінки бачили, що це неправда. Вони хотіли, щоб він назвав іще людей, своїх спільників. Тому не могли й не хотіли зразу вбивати його. І його щодня двічі допитували старший жандармський вахтмайстер Брюкнер або його заступник вахмістр Балдер, які сподівались викрити через нього організацію більшовиків у Краснодарі й вислужитись перед головним фельдкомендантом області генерал-майором Клером.

Вони допитували Костьовича й били його, коли вривався їм терпець. Але частіше його бив і катував, за їхнім дорученням, ротенфюрер команди СС Фенбонг, дебелий лисуватий унтер із золотими зубами й баб'ячим голосом, в окулярах з роговою світлою оправою. Від унтера так бридко тхнуло, що навіть вахтмайстер Балдер і гауптвахтмайстер Брюк-нер крутили носами й кидали йому крізь зуби презирливі репліки, коли унтер опинявся занадто близько від них. Унтер Фенбонг бив і катував зв'язаного Костьовича, якого ще й тримали солдати, методично, із знанням діла й цілком байдуже. Це була його професія, його робота. А в ті години, коли Костьович був не на допиті, а в себе в камері, унтер Фенбонг уже не займав його, тому що боявся Костьовича, коли той не був зв'язаний і солдати не тримали його, і тому що це були в Фенбонга не робочі години, а години відпочинку, коли він перебував у спеціально відведеній для нього та його солдатів двірницькій у дворі тюрми.

Та хоч як вони катували Костьовича і хоч як це довго тривало, Матвій Костьович нічого не змінив у своїй поведінці. Він був такий же незалежний, непокірливий та буйний, і всі з ним стомлювалися, і взагалі він завдавав усім чимало прикростей.

Поки так ось непоправно безнадійно і нестерпуче одноманітно минало зовнішнє життя Костьовича, з тим більшою силою напруження й глибиною розгорталось його життя духовне. Як усі великі й чисті люди перед лицем смерті, він бачив тепер і себе, і все своє життя з граничною, прозорою ясністю, з незвичайною силою правди.

Зусиллям волі він одганяв од себе думки про дружину й дітей, щоб не розм'якшити себе. Але з тим більшою теплотою та любов'ю він думав про друзів молодості — Лізу Рибалову, Кіндратовича, що перебували тут, у місті, неподалік від нього, і горював, що вони й про його смерть не знатимуть нічого, про смерть, яка виправдала б його в їхніх

очах. Так, він розумів уже, що привело його в цю темну камеру, й мучився свідомістю того, що він нічого вже не зможе виправити, навіть пояснити людям, в чому винеп, щоб полегшити собі душу і щоб люди не повторювали його помилки.

Якось удень, коли Костьович очунював після ранішнього допиту, біля його камери почулися розв'язні голоси, двері прочинилися з якимось жалібним дзвоном, і до камери ввійшов чоловік з пов'язкою поліцая та важкою кобурою з жовтим шнуром, яка звисала на ремені. У дверях стояв черговий по коридору, вусатий німецький солдат із жандармерії.

Костьович, звикши до темряви, мигцем розгледів поліцая, що ввійшов до нього. Зовсім іще юний, майже хлопчик, чорненький і одягнений у все чорне, він, не маючи змоги розгледіти Костьовича, ніяковіючи й намагаючись триматися розв'язно, розгублено поводив навколо очима якоїсь звіринки й увесь вихлявся, наче на шарнірах.

— От ти й у клітці звіра! Зараз ми зачинимо двері й подивимось, як ти себе почуватимеш. Хоп-ля! — німецькою мовою сказав вусатий солдат із жандармерії, голосно зареготав і грюкнув дверима за спиною юного поліцая.

Поліцай хутко схилювався до Костьовича, що підвівся на темній підлозі, і, обпікаючи Костьовича пронизливим і зляканим поглядом чорних очей, прошепотів:

— Ваші друзі не дрімають. Дожидайте вночі, на тому тижні, я вас попереджу...

В ту ж мить поліцай випростався і, набравши нахабного вигляду, сказав непевним голосом:

— Не злякаєш... не думай... Не на такого... Німчура проклята!

Німецький солдат, регочучи, відчинив двері й крикнув щось веселе.

— Ха, достукався? — глузував юний поліцай, вихляючись перед Шульгою худим своїм тілом. Щастя твоє, що я людппа чесна й тебе не знаю... У, ти!.. — несподівано вигукнув він і, замірившись тонкою рукою, легенько втовхнув Костьовича в плече й на мить стиснув пальці на плечі, і в цьому хапливому потиску Костьовичу причулося щось дружнє.

Поліцай вийшов із камери, і двері зачинились, і ключ завищав у замку.

Звичайно, це могла бути провокація. Але навіщо це потрібно їм, коли він у їхніх руках і вони завжди можуть його вбити? Це міг бути перший пробний крок на довір'я для того, щоб у підходящих умовах Костьович розкрив себе перед цим поліцаєм, як перед своєю людиною. Але невже вони можуть думати, що він такий наївний?

І надія вдарила в серце Костьовичу й хвилями погнала кров по його змордованому богатырському тілу.

Значить, Пилип Петрович живий і діє? Значить, вони там пам'ятають про нього? Та як же він міг думати інакше...

Почуття вдячності до друзів, які піклуються про нього, новий проблеск надії на врятування сім'ї, радість можливого визволення від мук, від непосильних дум — усе це злилося в душі його в один могутній поклик боротьби, життя. І він, уже літній, грішний, здоровий чоловік, відчув, що йому в грудях закипають щасливі сльози, коли уявив, що буде жити і ще зможе виконати свій обов'язок.

Крізь дощані двері й стіну вдень і вночі він чув усе життя тюрми: як людей приводили й виводили, як мучили та як розстрілювали за стіною, в дворі. Вночі колись його збудили галас, гомін і тупотіння в камерах та коридорах, покрики жандармів, поліцаїв німецькою та російською мовами, брязкіт зброї, плач дітей, жінок. Здавалося, людей виводили з тюрми. Долинали ревіння моторів кількох вантажних машин, які одна по одній виїздили з двору.

І справді, коли Костьовича вели по коридору на денний допит, він зрозумів: тюрма порожня.

Вночі його вперше не потривожили. Він чув, як до тюрми підійшла вантажна машина і жандарми та поліцаї, тихо лаючись, немовби вони соромились один одного, похапцем розводили по камерах арештованих, які мовчки й важко тягнули ноги по коридору. Арештованих підвозили цілу ніч.

Було до ранку ще далеко, коли Костьовича підняли на допит і повели, не зв'язавши йому рук. Він зрозумів, що його не катуватимуть. І справді, його привели не до тієї камери, спеціально обладнаної для катувань, котра в тій половині, що й камери ув'язнених, а до кабінету майстера Брюкнера, де Костьович побачив самого Брюкнера в підтяжках (офіцерський мундир його висів на кріслі: в кабінеті було нестерпно душно), вахтмайстера Балдера в повній формі, перекладача Іїурку Рейбанда й трьох німецьких солдатів у мишачих мундирчиках.

За дверима пролунало важке гупання, і до кабінету, нахиливши голову, щоб не зачепити за одвірок, увійшов начальник поліції Соліковський у старовинному козакому кашкеті, а за ним Костьович побачив свого мучителя, унтера Фенбонга, з солдатами СС, які тримали напівроздягненого, високого, літнього чоловіка з опасистим сильним обличчям, із зв'язаними за спиною руками, босого. Матвій Костьович пізнав у ньому свого земляка, учасника партизанської боротьби 1918 року — Петрова, з яким він не бачився років п'ятнадцять. Петров, видно, давно вже не ходив босоніж, поранився, йому боляче було ступати навіть по підлозі. Опасисте обличчя Петрова яскріло синцями й саднами; відколи Костьович бачив його, він мало постарів, тільки роздався в плечах і в поясі. Тримався він похмуро, але з гідністю.

— Впізнаєш його? — спитав майстер Брюкнер. Шурка Рейбанд переклав запитання Костьовичу:

І Петров, і Костьович удали, буцім уперше бачать один одного. І вже стояли на цьому протягом усього допиту.

Майстер Брюкнер горлав на Петрова, який мовчки стояв перед ним, босий, з похмурим обличчям.

— О, ті льгун, льгун, старий крис! — І тупав наваксованим штиблетом так, що низько звислий живіт майстера Брюкнса підстрибував.

Потім Соліковський величезними своїми кулаками став бити Петрова, поки не звалив на підлогу. Шульга хотів був кинутись на Соліковського, але внутрішній голос підказав йому, що він зможе цим тільки нашкодити Петрову. Він відчував, крім того, що настав час, коли йому краще буде так і лишитись з розв'язаними руками. І, стримуючи

себе, роздуваючи ніздрі, він мовчки дивився, як б'ють Петрова.

Потім їх обох вивели.

Хоч Костьовича на цей раз і не били, його так вразило те, що при нім відбувалось, що на кінець цього, другого за добу, допиту могутній організм його не витримав. Костьович не тямив, як його відвели до камери, впав у тяжке забуття, з якого знову його вивело вищання ключа. Він чув у дверях шамотню, але не міг прокинутись. Потім йому примарилося, що двері одчинились і когось укинули до нього в камеру. Костьович з натугою розплющив очі. Над ним стояв схилившись чоловік з чорними зрослими бровами та чорною цигапськпою бородою і намагався розгледіти Костьовича.

Чоловік цей потрапив із світла в темну камеру і чи то без звички не міг розгледіти обличчя Костьовича, чи то Костьович був уже не схожий на самого себе. Але Костьович зразу впізнав його,— це був земляк, також учасник тої війни, директор шахти № 1-біс Валько.

— Андрію...— тихо сказав Костьович.

— Матвій?.. Доля! Доля!..

Валько рвучко обняв за плечі Костьовича, що підвівся до нього.

— Все робили, щоб тебе визволити, а судилося самому потрапити до тебе... Дай же, дай подивитись на тебе,— помовчавши, заговорив Валько різким та хрипким голосом.— Що ж вони зробили з тобою! — Валько відпустив Костьовича й заходив по камері.

В ньому немов прокинулась його природна циганська задальність, а камера була така мала, що він справді скидався на тигра в клітці.

— Видно, й тобі перепало,— спокійно сказав Костьович і сів, обійнявши коліна.

Валькова одежа була вся в поросі, рукав піджака наполовину відірваний, одна холоша роздерлась на коліні, друга розпоролась по шву, впоперек лоба — садно. Але все-таки Валько був у чоботях.

— Бився, видно?.. То — по-моєму,— вдоволено промовив Костьович, уявивши, як це все було.— Хай йому, не псуй собі нерви. Сідай, розкажи, як воно там...

Валько сів на підлогу проти Костьовича, підібгавши ноги, помацав рукою слизьку підлогу й скривився.

— Дуже відповідальний, ще не звик,— сказав він про себе й посміхнувся.— Що ж тобі сказати? Діла йдуть нормально, наші діла. Ну, а я...

Раптом усе обличчя цієї грубої людини засмикалось такою мукою, що в Костьовича холод пішов по спині. Валько махнув рукою і сховав своє чорне обличчя в долоні.

Розділ тридцять третій

Відтоді як Валькові пощастило встановити зв'язок із Пилипом Петровичем, йому, людині, що добре знала шахти тресту "Краснодонвугілля", передали до рук потаємні нитки саботажу й диверсій у всьому районі.

Інженер Бараков був близький до дирекціону, до самого Швейде, а особливо до його заступника Фельднера, котрий, на одміну од свого мовчазного начальника, був базікало, саме тому Бараков, а через нього й Валько, завжди були в курсі господарських заходів адміністрації.

Сторонній, навіть дуже спостережливій людині трудно було б викрити зв'язок, який був між черговою зустріччю Баракова з Фельднером і тим, що через кілька годин на вулицях Краснодона з'являлась тиха скромна дівчина з неправильними рисами бронзового від загару обличчя — Оля Іванцова. В один будиночок скромна дівчина запесе помідори на продаж, у другий просто зайде в гості, а перегодом незбагненно руйнуються всі добрі заміри німецької адміністрації.

Оля Іванцова працювала тепер як зв'язкова у Валька.

Але не тільки про господарські заходи дізнавався Бараков од Фельднера. В домі лейтенанта Швейде вдень і вночі пиячили чини місцевої жандармерії. Все, про що вони базікали між собою, пан Фельднер так само легковажно вибовкував Баранову.

Не одну безсонну ніч провів Пилип Петрович, обдумуючи, як урятувати Матвія Костьовича та інших, ув'язнених у краснодонській тюрмі. Але довго не щастило встановити навіть зв'язку з тюрмою.

Зв'язок налагодити допоміг Іван Туркенич.

Туркенич походив з поважної краснодонської сім'ї, добре відомої Лютикову. Голова її, Василь Гнатович, старий шахтар, який уже вийшов на інвалідність, і дружина його, Феона Йванівна, родом з обрусілих українців Воронезької губернії, перекочували в Донбас неврожайного двадцять першого року. Ваня був тоді ще немовлям. Феона Йванівна всю дорогу несла його на руках, а старша сестричка йшла пішки, тримаючись за материну спідницю.

Вони дорогою так бідували, що бездітні, в літах уже, кооператор із жінкою, які дали їм притулок на ніч у Мілле-рові, стали вмовляти Феону Йванівну віддати малого на виховання. І батьки почали були вагатись, а потім збунтувались, посварилися, просльозились і не віддали синочка, кровиночку.

Так добулись вони до рудника Сорокіна і тут оселились. Коли Ваня підріс, уже кінчав школу й виступав у драматичному гуртку, Василь Гнатович і Феона Йванівна любили розповідати гостям, як кооператор у Міллерові хотів був узяти їхнього сина і як вони не віддали його.

У дні прориву німцями Південного фронту лейтенант Туркенич, командир батареї протитанкових гармат, маючи наказ стояти на смерть, відбивав атаки німецьких танків у районі Калача-на-Дону, поки і всю гарматну обслугу не перебило і сам він не впав, поранений. З рештками розрізнених рот і батарей його взяли в полон і, як пораненого, що не може пересуватись, його пристрелив німецький лейтенант. Та не дострелив. Вдова-козачка за два тижні виходила Тур-кенича. І він з'явився вдома, перебинтований під сорочкою навхрест.

Іван Туркенич встановив зв'язок з тюрмою через давніх приятелів по школі імені Горького — Анатолія Ковальова та Васю Пиріжка.

Трудно було б знайти друзів більш несхожих — і зовнішністю, і вдачею.

Ковальов був хлопець страшенної сили, кремезний, як степовий дуб, забарливий і добрий до наївності. З хлоп'ячих літ він вирішив стати знаменитим гирьовиком, хоч дівчина, до якої він залицявся, і кепкувала з цього: вона казала, що в спортивному світі

на найвищому щаблі стоять шахісти, а гирьовики па найнижчому — нижче за гирьовиків ідуть уже просто амеби. Він жив помірковано, не пив, не кутив, ходив і взимку без пальта й без шапки, вранці купався в ополонці й щодня підіймав тягарі.

А Вася Пиріжок був худорлявий, моторний, запальний, з чорними, ніби в якого звіряти, очима, улюбленець і любитель дівчат, забіяка, і коли що й цікавило його в спорті, то тільки бокс. Взагалі нахил мав до авантюр.

Туркенич послав до Пиріжка молодшу заміжню сестру по пластинки для патефона, і вона затигла Васю разом з пластинками, а Вася по дружбі привів Ковальова.

На превелике обурення всіх жителів Краснодона, а надто юнаків, що особисто знали Ковальова й Пиріжка, їх незабаром побачили із свастикою на рукаві серед поліцаї^ що вправлялися в новім фаху на пустирі коло парку під керівництвом німця — сержанта з голубуватими погонами.

Вони спеціалізувались на охороні міського порядку. їм випадали чергування в управі, дирекціоні, районній сільськогосподарській комендатурі, на біржі праці, на базарі, нічні обходи по дільницях. Пов'язка поліцая була ознакою благонадійності в їхніх стосунках з німецькими солдатами із жандармерії. І Васі Пиріжкові пощастило не тільки дізнатись, де сидить Шульга, але навіть пробратися до нього в камеру й дати наздогад, що друзі дбають про те, щоб визволити його.

Визволити! Хитрощі й підкуп тут не помогли б. Визволити Матвія Костьовича й інших можна було, тільки напавши на тюрму.

І районна підпільна організація це вже могла б тепер здійснити.

На ту пору вже вона поповнилась офіцерами Червоної Армії з числа поранених, які лежали в краснодонському госпіталі, врятованих стараннями Серьожки Тюленіна, його сестри Наді та няні Луші.

З появою Туркенича група молоді, створена Пилипом Петровичем при підпільному райкомі, дістала бойового керівника — бойового в прямому розумінні цього слова, тобто керівника військового.

Подібно до того як підпільний райком у разі бойових операцій перетворювався на штаб, а керівники райкому, Бараков і Лютиков, ставали відповідно командиром та комісаром загону,— подібно до того вони хотіли побудувати й організацію молоді.

Всі ці дні серпня Бараков та Лютиков готували бойову дружину до нападу на тюрму. І за їх дорученням Іван Туркенич і Олег добирали групу молоді для цієї операції. На допомогу собі Ваня та Олег залучили Земнухова, Серьожку Тюлсніна, Любу Шевцову та Євгена Стаховича як людину, що вже нюхнула пороху.

Хоч Улю й захопила нова роль і хоч добре вона розуміла, що з Олегом треба стрітись якнайшвидше, Уля не звикла ще обмалювати батька й матір і стільки мала вдома справ, що вибралась до Олега лише на другий день після розмови з Віктором та Анатолієм, уже надвечір, і Олега вдома не застала.

Генерал барон фон Вепцель і штаб його виїхали на схід. Дядя Коля, відчинивши Улі, зразу впізнав її, але, як їй здалося, не виявив не те що радості, а навіть привітності після того, як вони стільки пережили разом і так багато днів не бачились...

Бабусі Віри та Олени Миколаївни не було дома. На стільцях одна проти одної сиділи Марина та Оля Іванцова й перемотували шерсть.

Побачивши Улю, Марина випустила клубок і, скрикнувши, кинулась їй на шию.

— Улечко! Де ж ти пропала? Будь вони прокляті, злидні! — радісно говорила вона із сльозами, що заблищали в очах.— Ось дивись, розпустила жакет — синочкові на костюмчик. Думаю, жакет усе одно одберуть, а малого, може, не займуть!..

І вона такою ж скоромовкою стала перебирати в пам'яті спільну їхню дорогу, загибель дітей на переправі, і як розірвало завідувачку дитячого будинку, і як німці повіднімали в них шовкові речі.

Оля, тримаючи перед собою шерсть на розчепіrenих, смаглявих до чорноти, сильних руках, з таємничим і, як здалось Улі, тривожним виразом, мовчки й неблимно дивилась перед собою.

Уля не могла, звісно, пояснити, чого вона прийшла, сказала тільки про арешт Вікторового батька. Оля, не змінюючи положення рук, хутко глянула на дядю Колю, а дядя Коля на неї. І Уля раптом зрозуміла, що дядя Коля не був непривітний, а стривожений чимсь, чого Уля не могла знати. І невиразне почуття тривоги охопило й Улю.

Оля все з тим самим таємничим виразом, посміхнувшись якось убік, сказала, що умовилась зустрітись з сестрою Ніною коло парку і вони зараз прийдуть сюди разом. Вона сказала це, ні до кого не звертаючись, і зразу ж вийшла. Марина говорила й говорила, не підозрюючи, що діється круг неї.

Незабаром Оля повернулася з Ніною.

— Саме про тебе згадували в одній компанії. Хочеш, заїдемо, зараз же познайомлю? — сказала Ніна без усміху.

Вона мовчки повела Улю через вулиці й двори, кудись у самий центр міста. Вона йшла, не дивлячись на Улю: її широко відкриті карі очі були неуважні й люті.

— Ніно, що сталось? — тихо спитала Уля.

— Мабуть, тобі скажуть зараз. А я нічого не можу сказати.

— Ти знаєш, у Віті Петрова батька арештували,— знову сказала Уля.

— Так? Цього треба було сподіватись.— Ніна змахнула рукою.

Вони ввійшли в стандартний будинок того ж типу, що й усі будинки навколо. Уля ніколи не бувала тут.

Кремезний дід напівлежав на просторому дерев'яному ліжку, одягнений, голова його спочивала серед пухких подушок, видно було тільки лінію високого лоба й м'ясистого носа та світлі густі вії. Літня худорлява жінка широкої кості, жовта від загару, сиділа край ліжка на стільці й шила. Дві молоді та гарні жінки з великими босими ногами без діла сиділи на ослоні біля вікна; вони цікаво глянули на Улю.

Уля привіталась. Ніна хутко провела її до другої світлиці.

У чималій кімнаті, за столом, заставленим закусками, кухлями, пляшками з горілкою, сиділо кілька юнаків і одна дівчина. Уля впізнала Олега, Ваню Земнухова і Євгена Стаховича, що якось, у перші дні війни, виступав у первомай-ців з доповіддю.

Двоє хлопців були їй невідомі. А дівчина була Люба, "Любка-артистка", що її Уля бачила біля хвіртки її дому в той пам'ятний день. Обставини їхньої зустрічі так яскраво згадалися Улі, що вона була вражена, побачивши Любу тут. Але в ту ж мить вона все зрозуміла, і тодішня поведінка Люби раптом постала перед нею в справжньому світлі.

Ніна ввела Улю й зразу ж вийшла.

Олег підвівся Улі назустріч, трохи зніяковів, пошукав очима, куди б її посадити, і широко всміхнувся їй. І так раптово зігріла її ця усмішка перед тим незрозумілим і тривожним, що вона мала взнати...

Цієї ночі, взявши Вікторового батька, в місті і в районі арештували майже всіх членів партії, які не встигли евакуюватись, радянських працівників, людей, що провадили будь-яку громадську діяльність, багатьох учителів та інженерів, знатних шахтарів і декого з військових, що переховувалися в Краснодоні.

Ця страшна звістка зранку пройшла по місту. Але тільки Пилип Петрович та Бараков знали, яких втрат ця, не викликана чиймось провалом, а запобіжна операція німецької жандармерії завдала підпільній організації. В свій "густий волок" поліція захопила багатьох із тих, хто мав брати участь у нападі на тюремну охорону.

До Олега прибігли Оля та Ніна Іванцови. Блідість, що проступила на їхніх бронзових од загару, змарнілих обличчях, миттю передалась і йому. Зі слів Івана Кіндратовича вони повідомили, що вночі арештовано дядька Андрія.

У тій нікому, крім Кіндратовича, не відомій квартирі, де переховувався Валько, зненацька вчинили трус. Як потім з'ясувалося, шукали не Валька, а хазяйчиного чоловіка, що Ейїхав кудись в евакуацію. Це було на одному з малих "шанхайчиків", трус робив Гнат Фомін і зразу ж упізнав Валька.

За словами хазяйки, Валько при арешті тримався спокійно, та коли Фомін ударив його в обличчя, Валько спалахнув і збив поліцая з ніг. Тоді на Валька накинулись солдати з жандармерії.

Лишивши Олю з рідними, Олег та Ніна побігли до Тур-кенича. Хоч би там що, треба було побачити Васю Пиріжка або Ковальова. Але те, про віщо дізналась молодша сестра Туркенича, збігавши на квартиру Пиріжка й Ковальова, було вже зовсім незрозуміле й тривожне. За словами їхніх батьків, обидва вони пішли вчора з дому рано ввечері. А трохи пізніше на квартиру до них забігав поліцай Фомін, що служив разом з ними, й розпитував, де вони можуть бути, і дуже був брутальний через те, що їх не застав. Потім він забігав іще раз, уночі, й усе говорив: "Ну й буде їм!.." Ковальов та Вася додому повернулись перед ранком, зовсім п'яні; це було ще дивніше, бо Ковальов ніколи не пив. Вони сказали батькам, що гуляли в шинкарки, і, не звертаючи уваги на переказані їм погрози Фоміна, залягли спати. А вранці прийшли поліцаї й заарештували їх.

Олег через Ніну сповістив про все Поліну Георгіївну Соколову, щоб вона, як тільки зможе, розповіла про все це Пилипові Петровичу. Вони викликали Серьожку Тюленіна, Любку, Ваню Земнухова й Стаховича. Нарада відбувалась на квартирі в Туркенича.

В ту мить, коли ввійшла Уля, поміж Стаховичем і Ванею точилась суперечка, що

зразу захопила й Улю.

— Не розумію, де ж тут логіка? — казав Стахович.— Ми лаштувались визволити Остапчука, поспішали, зібрали зброю, мобілізували хлопців, а коли арештували дядька Андрія й інших, тобто коли стало все аж таким невідкладним і конче потрібним, нам пропонують дождити ще та ще...

Видно, авторитет Стаховича був між юнаками великий. Ваня, ніяковіючи, спитав глухуватим баском:

— Що ж ти пропонуєш?

— Я пропоную: не далі як уночі на післязавтра напасти на тюрму. Коли б ми, замість того щоб розмовляти, почали діяти зранку, напад можна було б учинити цієї ж ночі,— сказав Стахович.

Він розвинув свою думку. Уля помітила, що він дуже змінився з тої пори, коли вона чула його доповідь на комсомольських зборах Первомайки перед війною. Правда, він і тоді легко орудував такими книжними словами, як "логіка", "об'єктивно", "проаналізуємо", але тоді він не тримався так самовпевнено. Тепер він говорив спокійно, без жестів, прямо тримаючи голову з вільно зачесаним назад світлим волоссям, поклавши на стіл стулені в кулаки довгі худі руки.

Пропозиція його, видно, вразила всіх, ніхто не зважився йому зразу відповісти.

— Ти на почуття б'єш, от що...— відказав нарешті Ваня соромливо, але дуже твердим голосом.— І нема чого в піжмурки грати. Хоч ми ні разу не говорили про це, але, я думаю, ти, як і всі, досить добре розумієш, що ми готували товаришів до такого серйозного діла не на свій власний розсуд. І до нових вказівок ми не маємо права навіть пальцем ворухнути. Так можна не тільки людей не врятувати, а ще і нових занапастити... Не хлоп'яки ж ми, насправді! — раптом сказав він сердито.

— Не знаю, можливо, мені не довіряють і не кажуть усього.— Стахович самолюбно стулив губи.— Принаймні я досі не дістав жодної чіткої бойової директиви. Все чекаємо, чекаємо. Дочекаємось того, що людей справді вб'ють... Коли ще не пбили,— жорстко докинув він.

— Нам усім однаково за людей боляче,— мовив ображено Ваня.— Але невже ти й справді думаєш, що вистачило б сил у нас самих?..

— У первомайців знайдуться сміливі, віддані хлопці? — раптом спитав Стахович Улю, прямо глянувши їй в очі з виразом зверхності.

— Так, звичайно,— кивнула Уля. Стахович мовчки поглянув на Ваню.

Олег сидів, утягнувши голову в плечі, і то уважно-серйозно переводив свої великі очі зі Стаховича на Ваню, то, задумавшись, дивився просто перед собою, і очі йому аж наче поймало серпанком.

Серьожка, понурившись, мовчав. Туркенич, не втручаючися в суперечку, невідривно дивився на Стаховича, немовби вивчаючи його.

В цей час Любка підсіла до Улі.

— Впізнала мене? — пошепки спитала Любка.— Пригадуєш мого батька?

— Це сталось при мені...— І Уля пошепки переказала подробиці загибелі Григорія

Ілліча.

— Ах, що тільки доводиться переживати! — зітхнула Любка.— Ти знаєш, у мене до цих фашистів і поліцаїв така ненависть, я їх різала б власними руками! — сказала вона з наївним і жорстоким виразом в очах.

— Так... Так...— тихо озвалась Уля.— Інколи я відчуваю в душі таке мстиве почуття, що навіть боюсь за себе. Боюся, що зроблю щось необачне.

— Тобі Стахович подобається? — на вухо спитала в неї Любка.

Уля знизала плечима.

— Знаєш, надто вже себе показує. Але він правий. Хлопців, звичайно, можна знайти,— сказала Любка, думаючи про Сергія Левашова.

— Справа ж не тільки в хлопцях, а хто буде нами керувати,— пошепки відповіла Уля.

І, ніби вона з ним змовилась, Олег заговорив:

— За хлопцями діло не стане, сміливі хлопці завжди знайдуться, а справа в організації...— Він це сказав дзвінким юнацьким голосом, заникуючись дужче, як звичайно, і всі поглянули на нього.— Ми ж бо не організація... От зібрались і розмовляємо! — сказав він з наївним виразом в очах.— Але ж є партія. Як же ми можемо діяти без неї, поза нею?

— З цього й слід було починати, а то виходить, що я проти партії,— сказав Стахович, і па обличчі його виник вираз зніяковіння й zarazом досади.— Досі ми мали справу з тобою та з Ванею Туркеничем, а не з партією. Ви хоч до пуття скажіть, навіщо скликали нас?

— А от навіщо,— сказав Туркенич таким тихим, спокійним голосом, що всі обернулись до нього,— щоб бути готовими. Звідки ти знаєш, що нас і справді не призвуть цієї ночі? — спитав він, гостро дивлячись на Стаховича.

Стахович мовчав.

— Це перше. Друге,— провадив далі Туркенич,— ми не внаємо, що сталося з Ковальовим та Пиріжком. А хіба можна діяти наосліп? Я ніколи не дозволю собі сказати про хлопців щось погане, а якщо вони провалились? Хіба можна розпочинати хоч би що, не зв'язавшись з арештованими?

— Я з-зроблю це сам,— хутко промовив Олег.— Рідня, мабуть, понесе передачі, можна буде кому-небудь записку вкласти — в хліб, у посуд. Я організую це ч-через маму...

— Через маму! — пирснув Стахович. Олег густо почервонів.

— Німців ти, видно, не знаєш,— презирливо закинув Стахович.

— До німців не треба пристосовуватись, треба примусити їх пристосовуватись до нас.— Олег ледве стримував себе й намагався не дивитись на Стаховича.— Яка твоя думка, Серьожо?

Краще б напасти,— сказав Серьожка, зніяковівши.

— Отож-бо й є... Сили знайдуться, не турбуйся! Стахович зразу став жвавіший, почувши підтримку.

— Я й кажу, що в нас немає ні організації, ні дисципліни,— зауважив Олег, увесь червоний, і встав.

Тим часом Ніна відчинила двері, і в кімнату ввійшов Вася Пиріжок. Все його обличчя було в засохлих саднах і синцях, і одна рука — на перев'язі. Його вигляд був такий гнітючий і дивний, що всі підвелися в мимовільному русі до нього.

— Де тебе так? — помовчавши, спитав Туркенич.

— У поліції.— Пиріжок стояв біля дверей, і його чорні, мов у якого звіряти, очі були повні дитячої гіркоти й збентеження.

— А Ковальов де? Наших там не бачив? — питали всі в Пиріжка.

— І нікого ми не бачили: нас у кабінеті начальника поліції били,— сказав Пиріжок.

— Ти блазняка не корч, кажи ясно,— не підносячи голосу, сердито сказав Туркенич.— Де Ковальов?

— Дома... Відлежується. А що розповідати? — сказав Пиріжок в раптовому роздратуванні.— Удень, в акурат перед цими арештами, нас викликав Соліковський, сказав, щоб надвечір прийшли озброєні — пошле нас із арештом, а до кого — не сказав. Це вперше намітив нас, а що не нас самих і що арешти будуть великі, ми, звичайно, не знали. Ми пішли додому та й думаємо: "Як же це ми підемо брати когось із своїх? Довіку собі не простимо!" Я й сказав Толь-ці: "Ходім до Синюхи, шинкарки, налігаємось і не прийдемо,— потім так і скажемо: "зап'ячили". Ну, ми подумали, подумали, що, справді, з нами зроблять? Ми не на підозрінні. На крайній випадок, пику наб'ють та виженуть. Так воно й вийшло: продержали кілька годин, допитали, пику набили й вигнали,— сказав Пиріжок, украй збентежений.

Хоч яка була прикра хвилина, Пиріжок мав такий жалюгідний і смішний вигляд, і все разом було таке по-хлоп'ячому дурне, що на обличчях юнаків з'явилися ніякові посмішки.

— А д-деякі т-товариші думають, що вони здатні ат-та-кувати німецьку жандармерію! — дуже заникуючись, сказав Олег, і в очах його виник нещадний, злостивий вираз.

Йому було соромно перед Лютиковим, що в першій же серйозній справі, дорученій молоді, виявилось стільки хлоп'ячої легковажності, неорганізованості, недисциплінованості. Йому було соромно й перед товаришами, бо всі вони це відчували так само, як і він. Його обурювали дрібне самолюбство і пиха Стаховича, і заразом йому здавалося, що Стахович з бойовим своїм досвідом мав право ремствувати на те, як Олег організував усю справу. Олегові здавалося, що діло провалилося через його слабкість, з його вини, і він був повен такого морального осуду себе самого, що зневажав себе ще більше, ніж Стаховича.

Розділ тридцять четвертий

Поки дома в Туркенича радила раду молодь, Андрій Валько та Матвій Шульга стояли перед майстером Брюкне-ром і його заступником Балдером у тому самому кабінеті, куди кілька днів тому приводили на очні ставки Шульгу.

Обидва немолоді, невисокі, широкі в плечах, вони стояли поруч, як два брати-дубки

серед галявини. Валько був трохи сухіший, чорний, понурий, білки його очей недобре блискали з-під зрослих брів, а в опасистім обличчі Костьовича, покарбованому цяточками, попри гострі мужні обриси, щось бриніло світле та спокійне.

Арештованих було так багато, що протягом цих днів їх допитували водночас і в кабінеті майстера Брюкнера, і у вахтмайстера Балдера, і в начальника поліції Соліковського. Але Валька та Костьовича не потривожили ще ні разу. Їх навіть годували краще, ніж годували перед тим самого Шульгу. І всі ці дні Валько та Матвій Костьович за стінами своєї камери чули стогін та лайку, тупання ніг, метушню й брязкіт зброї, і дзвін тазів та відер, і хлюпання води, коли змивали кров на підлозі. Інколи з якоїсь дальньої камери ледве долинав дитячий плач.

Їх повели па допит, ке зв'язавши рук, і вони обидва були подумали, що спробують їх підкупити, обдурити м'якістю й хитрістю. Але, щоб вони не порушили порядку, Огсіпиг^'у. в кабінеті майстера Врюкнера були, крім перекладача, ще чотири озброєні солдати, а унтер Фепбонг, який привів арештованих, стояв за їхньою спиною з револьвером у руці.

Допит розпочався з установлення особи Валька, і Валько назвав себе. Він був людина в місті відома, його знав навіть Шурка Рейбанд, і коли йому перекладали запитання майстера Врюкнера, Валько бачив у чорних очах Шурки Рей-банда вираз переляку й гострої, майже особистої цікавості.

Потім майстер Брюкнер спитав Валька, чи давно він знає чоловіка, що стоїть поруч, і хто цей чоловік. Валько ледь усміхнувся.

— Познайомилися в камері,— сказав він.

— Хто він?

— Скажи своєму хазяїнові, щоб він ваньку не валяв,— хмуро сказав Валько Рейбандові.— Він же розуміє, що я знаю тільки те, що мені цей громадянин сам сказав.

Майстер Брюкнер помовчав, округливши очі, як сич, і з цього виразу очей стало ясно: він не знає, що спитати ще, і не вміє він питати, коли людина не зв'язана і людину не б'ють, і від того майстерові Брюкнеру вельми важко й нудно. Потім він сказав:

— Коли він хоче заслужити поводження, відповідне до його становища, нехай назве, кого залишено з ним разом для підривної роботи.

Рейбанд переклав.

— Я таких не знаю. І не мислю, щоб їх устигли залишити. Я повернувся від Дінця, не встиг евакуюватись. Кожен може це потвердити,— сказав Валько, прямо дивлячись спочатку на Рейбанда, потім на майстера Врюкнера циганськими чорними очима.

В нижній частині обличчя майстера Врюкнера, там, де воно переходило в шию, набрякли товсті пихаті брижі. Так він трохи постояв, потім узяв з портсигара на столі сигару без етикетки і, тримаючи її посередині двома пальцями, простяг Валькові і спитав:

— Ви інженер?

Валько був старий господарник, висунений з робітників-шахтарів ще по закінченні

громадянської війни, і вже в тридцятих роках він закінчив Промислову академію. Але безглуздо було б розповідати все це німцєві, і Валько, вдавши, що не помічає простягнутої йому сигари, відповів на запитання майстера Брюкнера ствердливо.

— Людина вашої освіти й досвіду могла б посісти вище й матеріально забезпечене становище при новому порядку, якби вона цього хотіла,— ознаймив майстер Брюкнер і сумпо схилив голову набік, усе ще тримаючи перед Вальком сигару.

Валько мовчав.

— Візьміть, візьміть сигару...— з переляком в очах сказав Шурка Рейбанд свистячим пошептом.

Валько, ніби не чуючи, і далі мовчки дивився на майстера Брюкнера з веселим виразом у чорних циганських очах.

Велика жовта зморшкувата рука майстера Брюкнера, що тримала сигару, стала тремтіти.

— Весь Донецький вугільний район з усіма шахтами й заводами перейшов у відання Східного товариства експлуатації, вугільних та металургійних підприємств,— сказав майстер Брюкнер і зітхнув так, немов йому трудно було вимовити це. Потім він ще нижче схилив голову набік і, рішучим жестом простягти Валькові сигару, сказав: — З доручення товариства, я пропоную вам посаду головного інженера при місцевому дирекції.

При цих його словах Шурка Рейбанд так і завмер, втягнув голову в плечі й переклав слова майстера Брюкнера так, наче йому в горлі дерло.

Валько мовчки дивився на майстера Брюкнера. Чорні Валькові очі звузились.

— Я пристав би на цю пропозицію...— сказав Валько.— Якщо мені створять хороші умови для роботи...

Він навіть знайшов сили надати голосові вкрадливості. Над усе він боявся, що Шульга не зрозуміє, які перспективи одкриває ця несподівана пропозиція майстера Брюкнера. Але Шульга не обернувся до Валька й не глянув на нього,— мабуть, зрозумів усе як треба.

— Умови? — На обличчі майстера Брюкнера виникла посмішка, що падала йому звірячого виразу.— Умови звичайні: ви розкриєте мені вашу організацію — всю, всю!.. Ви зробите це! Ви це зробите зараз! — Майстер Брюкнер поглянув на годинник.— А через п'ятнадцять хвлин ви будете на волі, а через годину сидітимете у вашому кабінеті в дирекції.

Валько зразу все зрозумів.

— Я не знаю ніякої організації, я опинився тут випадково,— сказав Валько звичайним своїм голосом.

— А-а, ті подлеці! — злорадо зіпнув майстер Брюкнер, мовби поспішаючи потвердити, наскільки Валько правильно все зрозумів.— Ті глянний! Мі всьо знайт!..— І, не маючи сили себе стримати, він тицьнув сигарою дядькові Андрієві в обличчя. Сигара зламалася, і пучки жандарма, смердючі від поганющого одеколону, влучили дядькові Андрієві в губи.

В ту ж мить Валько, широко та рвучко замахнувшись смаглявою рукою, вдарив майстера Брюкнера межи очі.

Майстер Брюкнер ображено хрюкнув, зламана сигара випала йому з рук, і він прямо, масивно гримнув на підлогу.

Спливло кілька секунд загального заціпеніння, поки майстер Брюкнер непорушно лежав на підлозі з опукло здутим над усією його масивною фігурою округлим животом. Потім усе неймовірно змішалось в кабінеті майстера Брюкнера.

Вахтмайстер Балдер, невисокий, дуже гладкий, сумирпий, протягом усього допиту мовчки стояв біля столу, поволі й сонно поводячи набряклими вологою досвідченими голубими очима, мірно сопів, і при кожному вдиханні й видиханні його опасисте спокійне тіло, вбране в сірий мундир, то сходило, то спадало, як опара. Коли минулося заціпеніння, вахтмайстер Балдер разом увесь наллявся кров'ю, затрусився на місці й залементував:

— Візьміть його!

Унтер Фенбонг, за ним солдати кинулись на Валька. Але хоч унтер Фенбонг стояв ближче за всіх, йому так і не пощастило схопити Валька, бо в цю мить Матвій Костьович з жахливим хрипким незрозумілим покриком: "Ах, ти, Сибір нашого царя!" — одним ударом попер унтера Фенбонга вперед головою в дальній кут кабінету і, нахиливши широке тім'я, як розлючений віл, ринув на солдатів.

— Ох, то дуже добре, Матвію! — захоплено гукнув Валько, пориваючись із рук німецьких солдатів до опасистого багрового вахтмайстера Балдера, який, виставивши перед собою маленькі цупкі сизі долоні, кричав солдатам:

— Не стріляти!.. Держіть, держіть їх, будь вони прокляті!

Матвій Костьович з надзвичайною силою та люттю бив кулаками, ногами й головою, розкидав солдатів, і визволений Валько кинувся-таки на вахтмайстера Балдера, який з несподіваною в його гладкому тілі рухливістю й енергією побіг од нього круг столу.

Унтер Фенбонг знову спробував був прийти на поміч шефові, але Валько, з вишкіреними зубами, немов огризнувшись, ударив його чоботом між ноги, і унтер Фенбонг упав.

— Ох, то дуже добре, Андрію! — вдоволено сказав Матвій Костьович, ворочаючись справа наліво, як віл, і при кожному повороті відкидаючи від себе солдатів.— Стрибай у вікно, чуєш!

— Там же дріт... А ти пробивайся до мене!

— Ух, Сибір нашого царя! — заревів Костьович і, могутнім ривком видершись із рук солдатів, опинився біля Валька й, схопивши крісло майстера Брюкнера, підняв його над головою.

Солдати, що кинулись за ним, сахнулись. Валько, з вишкіреними зубами та захоплено-лютим виразом у чорних очах, зривав зі столу все, що на ньому стояло,— чорнильницю, прес-пап'є, металевий підстаканник,— і з усього розмаху кидав усе це в противника з такою розгульною люттю, з таким грюкотом і дзвоном, що вахтмайстер

Балдер упав па підлогу, затуливши товстими руками лисувату голову, а Шурка Рейбанд, який доти тулився до стіни, тихо зойкнувши, поліз під диван.

Спочатку, коли Валько та Костьович кинулися в битву, ними володіло те останнє почуття визволу, яке виникає в сміливих, сильних людей, коли вони знають, що приречені на смерть. І цей останній одчайдушний сплеск життя подесятерив їхні сили. Але в битві вони раптом зрозуміли, що ворог не може, не має права, не дістав розпорядження від начальства вбити їх, і це сповнило їх душі таким торжеством, почуттям такої цілковитої свободи й безкарності, що вони були непереможні.

Скривавлені, розгульні, страшні, вони стояли пліч-о-пліч, упершись спинами в стіну, і ніхто не зважувався до них відступитись.

Потім майстер Брюкнер, опритомнівши, знову нацькував на них солдатів. В запалі колотнечі Шурка Рейбанд вислизнув з-під дивана за двері. Через кілька хвилин до кабінету вдерлось іще кілька солдатів, і всі жандарми й поліцаї, що були в кімнаті, гуртом кинулись на Валька та Костьовича. Вони звалили рицарів на підлогу і, давши вихід своїй люті, стали топтати, душити й бити їх кулаками, ступнями, колінами і довго ще терзали їх після того, як померкло світло в очах Костьовича та Валька.

Була темна й тиха пора перед світанком, коли молодий місяць уже зійшов з пеба, а вранішня чиста зірка, яку в народі звуть зоряницею, ще не зійшла на небо, коли сама природа, буцім притомившись, очі заплющивши, вже міцно спить, і найсолодший сон склеплює очі людям, і навіть по тюрмах сплять стомлені жертви й кати.

В цю темну тиху пору перед світанком перший прокинувся від сну, глибокого, безжурного, такого далекого від страшного життя, від страшної долі, що йому судилась, Матвій Шульга,— опритомнів, заворушився на темній підлозі й сів. І сливе в ту ж мить, з беззвучним стогоном,— це був навіть не стогін, а зітхання, такий був тихий,— прокинувся й Андрій Валько. Вони обидва сіли на темній підлозі і наблизили один до одного розпухлі обличчя, на яких запеклася кров.

Ні проблиску світла не мріло в темній і тісній камері, але їм здавалось, що вони бачать один одного. Вони бачили один одного сильними й прекрасними.

— А ти дужий козак, Матвію, дай тобі господи сили! — хрипко мовив Валько. І раптом, відкинувшись всім корпусом на руки, так зареготав, начебто вони були на волі.

І Шульга йому завтोरював хрипким добродушним сміхом:

— І ти добрий січовик, Андрію, ох, добрий!

В нічній тиші й темряві їхній страшний богатирський регіт струшував стіни тюрмного барака.

Вранці їм не принесли попоїсти і вдень не повели на допит. І нікого не допитували того дня. В тюрмі було тихо: якийсь невиразний гомін, як дзюркотіння ручаю під листям, долинав з-поза стін камери. Опівдні до тюрми підійшла легкова машина з приглушеним звуком мотора і згодом від'їхала. Костьович, що звик розпізнавати всі звуки поза стінами своєї камери, знав, що ця машина приходить і відходить, коли майстер Брюкнер, або його заступник, чи вони обидва кудись виїждять із тюрми.

— До начальства поїхали,— тихо, серйозно зауважив Шульга.

Валько й Костьович презирнулися і не мовили ні слова, але поглядами сказали один одному, що вони обидва, Валько й Костьович, знають, що їх кінець близький і вони готові до нього. І, мабуть, це знали всі люди в тюрмі — таке тихе, врочисте мовчання панувало довкола.

Так вони просиділи мовчки кілька годин, наодинці із своєю совістю. Вже заходив присмерк.

— Андрію,— тихо сказав Шульга,— я ще не казав тобі, як я тут опинився. Послухай мене...

Все це він уже не раз обміркував на самоті. Але тепер, коли розповідав це вголос людині, з якою його єднали узи чистіші й нерозривніші за будь-які узи в світі, Матвій Шульга мало не застогнав від нестерпного болю, коли знову побачив перед собою прямодушне обличчя друга своєї молодості Лізи Рибалової, викарбувані на ньому зморшки праці, той гострий, по-матерньому добрий вираз, з яким вона зустріла й провела його.

І, до себе самого нещадний, він Валькові розповів про те, що казала йому Ліза Рибалова, і що він, Шульга, відповідав їй у своїй самовпевненості, і як їй не хотілося, щоб він ішов, і вона дивилась на нього, як мати, а він пішов, повіривши більше непевним явкам, ніж простому й природному голосові свого серця.

Поки він говорив, Валькове обличчя ставало дедалі хмурніше.

— Папір! — вигукнув Валько.— Пам'ятаєш, що казав нам Іван Федорович?.. Повірів паперові більше, ніж людині,— зітхнув він з мужньою печаллю в голосі.— Атож, так буває в нас частенько... Ми самі ж його пишемо, а потім не бачимо, як він бере гору над нами...

— То ще не все, Андрію,— сумно сказав Шульга,— я що маю розповісти про Кіндратовича...

І він розповів Валькові, як узяв під сумнів Кіндратовича, котрого знав змолodu, взяв під сумнів, дізнавшись про історію з сином Кіндратовича і про те, що Кіндратович приховав її, коли погоджувався віддати свою квартиру підпільній організації.

Матвій Костьович знову згадав усе це й жахнувся з того, як сталося, що звичайна життєва історія, яких немало буває в житті простих людей, очорнила перед ним Кіндратовича, а натомість йому сподобався Гнат Фомін, якого він зовсім не знав і в якому було стільки бридкого.

І Валько, що знав усе це з уст Кіндратовича, став іще хмурніший.

— Форма! — хрипко сказав Валько.— Звичка до форми... Багато хто між нами вже звик, що народ живе краще, як жили наші батьки за старих часів, що кожную людину люблять бачити по формі — чистенькою та гладенькою. Кіндратович, божа душа, з форми випав і видався тобі чорненьким. А той Фомін, будь він проклятий, в акурат приймався по формі, чистенький та гладенький, а він був же чорніший від ночі... Ми колись прогавили його чорноту, самі набілили його, висунули, прославили, підігнали під форму, а потім вона ж застувала нам очі. А тепер за те ти й розплачуєшся життям.

— То правда, то свята правда, Андрію,— сказав Матвій Костьович, і, хоч яке важке

було те, про що вони говорили, очі його раптом бризнули ясним світлом.— Скільки днів та ночей я тут сиджу, а не було години, щоб я не думав про це... Андрію! Андрію! Я ж низова людина, і не мені говорити, скільки праці випало в житті на мої плечі. А як озирнусь я зараз на моє життя, бачу, в чім моя помилка, бачу, що не сьогодні я її вчинив. Мені от уже сорок шостий пішов, а я все кручусь, кручусь на одному місці, як кажуть, у повітовому масштабі — років двадцять! І все в чиїх-небудь заступниках... їй-богу! Нас раніш так і називали — укомщи-ки, а тепер кажуть — райкомщики,— з усмішкою мовив

Шульга,— Довкола мене стільки нових працівників піднялося, стільки товаришів моїх, таких самих райкомщиків, пішло вгору, а я все тягну, тягну той самий віз. І звук! Сам не знаю — як, коли воно почалось, а звук. А звук — значить, відстав...

Голос Шульги зненацька урвався, і він у хвилюванні схопився за голову великими своїми руками.

Валько розумів, що Матвій Костьович очищає душу перед смертю, і тепер не можна вже ні докоряти, ані виправдовувати, і мовчки слухав його.

— Що може бути найдорожче в світі,— знову заговорив Шульга,— заради чого варто жити, працювати, вмирати? То ж наші люди, людина! Та чи є на світі щось красивіше од нашої людини? Скільки праці, злигоднів прийняла вона на свої плечі за нашу державу, за народне діло! У громадянську війну восьмушку хліба їла — не ремствувала, в рекоп-струкцію стояла в чергах, драну одержу носила, а не проміняла свого радянського первородства на галантерею. І в цю Вітчизняну війну — зі щастям, з гордістю в серці понесла вона свою голову на смерть, прийняла будь-які злигодпі, труд,— навіть дитина прийняла це на себе, вже не кажучи про жінку,— а це все ж наші люди, такі ж, як ми з тобою. Ми вийшли з-поміж них, всі найкращі, найрозумніші, талановиті, знатні наші люди,— всі вийшли з-поміж них, з-поміж простих людей!.. Не тобі говорити, що все мов життя працював я заради них... Але ж ти знаєш, як у нас буває: крутишся, крутишся ти в цих справах, а справи все найважливіші, найнегайніші, і от уже й не помічаєш, що справи йдуть самі собою, а людина живе сама собою... Ах, Андрію! Як ішов я од Лізи Рибалової, бачив я там трьох парубків та дівчину, сина її, й дочку, та двох їхніх товаришів, як зрозумів я... Андрію!.. Які були в них очі! Як вони подивились на мене! Якось уночі прокинувся я тут, у камері, мене аж дрож пройняв. Комсомольці! То ж напевно комсомольці! Як же я повз них пройшов! Як це могло статись? Чому? А я знаю чому. Скільки разів до мене звертались комсомольці району: "Дядьку Матвію, зроби доповідь для молоді про жнива, про сівбу, про план розвитку нашого району, про обласний з'їзд Рад, та хіба мало про що". А я їм: "Та ніколи мені, та ну вас, комсомолія,— самі вправляйтесь!" А іноді не відкараскаєшся, згодишся, а потім як нелегко цю доповідь зробити! Тут, розумієш, зведення до облземвідділу, там чергова комісія для погодження та розмежування, а тут іщо треба встигнути до директора рудоуправління бодай на годинку,— йому, бачиш, п'ятдесят років стукнуло, а хлоп'якові його минув рік, і він так цим пишається, що справляє вроді іменини й хрестипи, не прийдеш — образиться... Ось ти поміж цими справами, не підготувавшись,

і біжиш до комсомольців на доповідь. По пам'яті балакаєш "загалом і в цілому", добуваєш із себе слова такі, що в самого щелепи вивертає, а в молодих людей і поготів... Ой сором! — раптом вигукнув Матвій Костьович, і його велике обличчя побагряніло, і він сховав його в долоні.— Вони ждуть від тебе доброго слова, як їм жити, а ти — "загалом і в цілому"... Хто є перший вихователь молоді нашої? Учитель. Учитель! Слово ж яке! Ми з тобою кінчали церковно-приходську школу, ти її скінчив років на п'ять раніш од мене, а й ти, мабуть, пам'ятаєш учителя Миколу Петровича. В нас на руднику він учив дітей років п'ятнадцять, поки від сухот не вмер. Я й зараз пам'ятаю його оповідання про будову світу — сонця, землі, зірок, він, може, перший похитнув у нас віру в бога й відкрив очі на світ... Учитель! Легко сказати! В нашій країні, де вчиться кожне дитя, вчитель — це перша людина. Майбутнє наших дітей, нашого народу — в руках учителя, в його золотім серці. Треба б, побачивши його на вулиці, за п'ятдесят метрів шапку скидати з поваги до нього. А я? Сором згадати, як щороку, коли надходила пора подбати про ремонт шкіл, про опалення, директори ловили мене в дверях кабінетів і канючили ліс, цеглу, вапно, вугілля. А я все відбувався жартом: не моє діло, мовляв, нехай райвно дбає. І не вважав це за ганьбу для себе. Думав дуже просто: план по вугіллю виконано, по хлібу перевиконано, зяб піднято, м'ясо здали, шерсть здали, привітання секретареві обкому послали,— мене тепер не чіпай. Хіба не правда?... Пізенько, пізенько я зрозумів усе це, а все-таки душі моїй легше — від того, що зрозумів. Сам-бо я хто такий? — з усмішкою, соромливою, доброю та винуватою, сказав Матвій Костьович.— Я з самої плоті народу, з самого його низу, син його і слуга. Я ще тоді, в сімнадцятому році, як почув Леоніда Рибалова, зрозумів, що немає вищого щастя, як служити народові, і з цього пішла моя доля комуніста-працівника. Пам'ятаєш те наше підпілля, партизанство? Де ми, діти неписьменних батьків і матерів, знайшли таку силу душі й відвагу, щоб витримати й пересилити німців-окупантів, білих? Тоді здавалося, аж ось воно, найважче,— пересилимо, там буде легше. А найважче було попереду. Пам'ятаєш комітети незаможних селян, продрозверстка, куркульські банди, махновщина, і раптом — бац! Неп! Учись торгувати. Га? І що ж, стали торгувати. І навчились!

— А пам'ятаєш, як відбудовували шахти? — раптом напрочуд жваво заговорив Валько.— Мене ж тоді,— я саме демобілізувався,— висунули на директора тієї похилої старухи, що тепер уже виробилась. Ото було діло! Ай-я-яй!.. Господарського досвіду ніякого, спеці саботують, механізми стоять, електрики нема, банк не кредитує, робітникам платити нічим, і Ленін шле телеграми — давайте вугілля, спасайте Москву й Пітер! Для мене ці телеграми були як святе закляття. Я Леніна бачив, як ось тебе, ще на Другому з'їзді Рад, у Жовтневий переворот,— я тоді ще був солдатом-фронтовиком. Я, пам'ятаю, підійшов до нього й рукою помацав. бо не міг повірити, що то жива людина, як я сам... І що ж? Дав вугілля!

— Так, правда...— радісно мовив Шульга.— А скільки ж за ці роки витяг на своїх плечах наш брат укомщик та пай-комщик! Скільки гуль понабивали нам на лобі? Кого так лаяли за роки Радянської влади, як нашого брата райкомщика! Мабуть, скільки

було і є працівників у Радянської влади, нікому не випадало стільки доган, як нам! — у запалі щастя сказав Матвій Костьович.

— Ну, в цій справі, я думаю, наш брат, господарник, перед вами не поступиться,— усміхнувшись, заперечив Валько.

— Ні, правда,— знов проникливо заговорив Шульга,— хоч як я себе лаяв, а все-таки нашому братові райкомщику треба поставити пам'ятник на віки. Я от усе говорив — план, план... А спробуй-но ти рік у рік, рік у рік, день за днем, як машина, мільйони гектарів землі зорати, посіяти, зібрати хліб, обмолотити, здати державі, розподілити на трудодні. А мливи, а буряки, а соняшник, а вовна, а м'ясопоставки, а розвиток поголів'я худоби, а ремонт тракторів і всієї нашої техніки, якої і в цілому світі нема, і навіть не снилась вона їм!.. Адже кожна людина в нас хоче добре одягтися, попоїсти, та ще й солодкого чаю попийти. От він і крутиться, сердешний наш райкомщик, як білка в колесі, щоб удовольнити цю потребу людини. Наш райкомщик, можна сказати всю Вітчизняну війну витягує на своїх плечах по хлібу та по сировині...

— А господарник?! — сказав Валько, zarazом обурено й захоплено.— От уже кому, правда, пам'ятника слід поставити, то це йому! От уже хто витяг на собі п'ятирічки, і першу, і другу, і тягне на собі всю Вітчизняну війну, то це він! Хіба ж не правда? Хіба на селі — то план? У промисловості — ото план! Хіба на селі — то темп? У промисловості — ото темп! Які ми навчилися заводи будувати — чисті, елегантні, як годинники! А шахти наші? Хіба є в капіталістів хоч одна шахта, як наша № 1-біс? Лялечка! І вони ж, капіталісти, звикли на готовенькому. А ми, з нашим темпом, з нашим розмахом завжди в напруженні: робітників не вистачає, будівного матеріалу не вистачає, транспорт відстає, тисяча й одна — великі і малі труднощі. А ми все йдемо та йдемо вперед. Ні, наш господарник — це велетень!

— Отож-бо! — з веселим, щасливим обличчям говорив Шульга.— Я пам'ятаю, на колгоспній нараді в Москві викликали нас на комісію по резолюції, і там зайшла мова про пашого брата райкомщика. Один такий, в окулярах, молоденький, із червоних професорів, як їх тоді звали, став про нашого брата балакати згорда: мовляв, і відсталі ми, і Гегеля не читали, і вроді того, що й умиваємось не щодня. Ну, там йому сказали: "От вас би на виучку до райкомщиків, тоді б ви порозумнішали..." Ха-ха-ха! — розвеселився Шульга.— Мене ж тоді вважали за знавця села, не як-небудь,— мене кидали з села в село, на допомогу селянам по розкур-кулюванню та по колективізації... Ні, то великий час був, хіба його забудеш? Увесь народ заворушився. Не знали, коли й спати... Багато селян тоді вагалось, а вже ось перед війною навіть найвідсталіший відчув величезні плоди тих років... І правда ж, краще стали жити перед війною!

— А пам'ятаєш, що в нас тоді на шахтах творилося? — сказав Валько, поблискуючи своїми циганськими очима.— Я кілька місяців і на квартирі в себе не був, на шахті ночував, їй-богу, тепер, як оглядаєшся,— і не віриш: та невже це ми все самі зробили? Іноді, слово честі, здається, що пе я сам оце все зробив, а якийсь мій близький родич. Зараз очі заплющу та й бачу весь наш Донбас, всю країну в будівництві і всі наші штурмові ночі...

— Так, ніякій людині в історії не випадало стільки, скільки випало нам на плечі, а бачиш, не зігнулись. От я й питаю: що ж ми за люди? — з наївним, дитячим виразом звідався Шульга.

— А вороги, дурні, думають, що ми смерті боїмось! — усміхнувся Валько.— Та ми, більшовики, звикли до смерті. Нас, більшовиків, який тільки ворог не вбивав! Убивали нас катюги царські й жандарми, вбивали юпкери у Жовтні, вбивали біляки та інтервенти всіх країн світу, махновці й анто-новці, куркулі по нас стріляли з обрізів, а ми все живі любов'ю народною. Нехай уб'ють і нас із тобою німці-фатписти, а все ж таки їм, а не нам лежати в землі. Правда, Матвію?

— То велика, то свята правда, Андрію!.. На віки вічні буду я гордий тим, що доля судила мені, простій робочій людині, пройти шлях життя в нашій партії, яка відкрила дорогу людям до щасливого життя...

— Свята правда, Матвію, то наше велике щастя! — з почуттям, несподіваним у цій суворій людині, сказав Валько.— І ще випала мені щаслива доля: в мій смертний час мати такого товариша, як ти, Матвію.

— Велике, добре спасибі тобі за честь... Я зразу збагнув, яка в тебе гарна душа, Андрію...

— Дай же, господи, щастя нашим людям, які лишаться після нас на землі! — тихо, врочисто промовив Валько.

Так у свою передсмертну годину сповідались один перед одним і перед власною совістю Андрій Валько та Матвій Шульга.

Розділ тридцять п'ятий

Майстер Брюкнер і вахтмайстер Балдер подались до окружної жандармерії в місто Ровеньки, кілометрів за тридцять від Краснодона, після полудня. Петер Фенбонг, ротенфюрер команди СС, прикомандировано! до краснодонського жандармського пункту, знав, що майстер Брюкнер і вахтмайстер Балдер повезли до окружної жандармерії матеріали допиту й мають дістати наказ, що вчинити з арештованими. Але Петер Фенбонг уже знав з досвіду, який буде наказ, як знали це і його шефи, бо вони перед від'їздом звелили Фен-бонгові оточити солдатами СС територію парку й нікого не пропускати, а рій солдатів жандармерії під командою сержанта Едуарда Больмана послали в парк копати велику яму, де могли б уміститися, стоячи впритул один до одного, шістдесят вісім чоловік.

Петер Фенбонг знав, що шефи повернуться лише пізнього вечора. Тому він послав своїх солдатів до парку під командуванням молодого ротенфюрера, а сам лишився в двірницькій при тюрмі.

В останні місяці, запрацювавшись, він ані хвилини не лишався на самоті й не мав змоги не тільки вимитися з ніг до голови, а навіть змінити білизну, бо він боявся, щоб хтось не побачив, що він носить на тілі під білизною.

Коли виїхали майстер Брюкнер і вахтмайстер Балдер, і пішли в парк солдати СС та солдати жандармерії, і все стихло в тюрмі, унтер Фенбонг пройшов на тюремну кухню й попросив у кухаря каструлю гарячої води й таз, щоб умитись,— холодна вода завжди

стояла ^ в бочці, в сінях двірницької.

Вперше після багатьох шкварних днів подув холодний вітер і погнав по небу низькі, набряклі дощем хмари; день був сірий, схожий на осінній, і вся природа цих вугільних районів,— не кажучи вже про відкрите всім вітрам містечко з його стандартними будинками й вугільним пилом,— обернулося найбільш непоказними сторонами. У двірницькій було досить видно, щоб умитись, але Петер Фенбонг хотів, щоб ного не тільки не застали тут зненацька, але й не могли б побачити крізь вікно, тому він опустил чорний папір на вікні і ввімкнув світло.

Хоч як він звик з початку війни ось так жити, як він жив", хоч як притерпівся до власного гидкого запаху, все-таки він відчував невимовну насолоду, коли нарешті зміг зняти з себе все й трішки побути голим, без цього тягаря на тілі. Він був тілистий од природи, а з роками став просто гладшати й дуже пітнів під своїм чорним мундиром. Близна, не змінювана кілька місяців, стала слизька й смердюча від прокислого поту, що просочив її, і жовта-чорна від мундира, який линяв з вивороту.

Петер Фенбонг зняв білизну й, вилискуючи тілом, давно не митим, але білим од природи, порослим на грудях та по ногах і навіть трохи по спині білявим кучерявим волоссям. І коли він зняв білизну, виявилось, що носить він на тілі своєрідні вериги. Це були навіть не вериги, це скидалось більше на довгу бинду для набоїв, яку носили в давнину китайські солдати. Це була розділена на маленькі кишеньки, кожна з яких застібалась на гудзик, довга стрічка з прогумованої тканини, що сповивала тіло Петера Фенбопа навхрест через обидва плеча й охоплювала його вище пояса. Збоку її стягали засмальцьовані білі тасьми, зав'язані бантиком. Більшість цих маленьких, розміром з обойму, кишеньок була туго напхана, а меншість лишалася ще порожня.

Петер Фенбонг розпустив тасьми біля пояса й зняв з себе цю бинду. Вона так давно обвивала його тіло, що на ньому, білому та повному, хрест-навхрест по спині й по грудях і ободом вище пояса, утворився темний слід того нездорового ігольору, який буває від пролежнів. Петер Фенбонг зняв бинду і дбайливо та акуратно,— вона була й справді дуже човга й важка,— поклав її на стіл і зразу почав люто чухатись. Він несамовито, шалено розчухував усе своє тіло короткими тупими пальцями, роздирав собі груди, й живіт, і ноги і все намагався дістати до спини то через одне плече, то через друге, то заломлював праву руку знизу, під лопатку, і чухав себе великим пальцем, крекчучи й стогнучи від насолоди.

Трохи вгамувавши сверблячку, він обережно відстебнув гудзика внутрішньої кишені мундира й витяг невеличку, схожу на кисет, шкіряну торбочку, з якої висипав на стіл іптук тридцять золотих зубів. Він хотів був розподілити їх у дві-три ще не заповнені кишеньки бинди. Але, якщо йому вже поталанило залишитися самому, він не вдержався, щоб не полюбуватися всім, що було в інших наповнених кишеньках,— він так давно цього всього не бачив. І він, акуратно розстібаючи гудзичок за гудзичком, став викладати все з кишеньок окремими купками та стопками і незабаром захарастив ними весь стіл. Так, було на що подивитись!

Тут була валюта багатьох країн світу — американські долари й англійські шилінги,

франки французькі й бельгійські, крони австрійські, чеські, норвезькі, румунські леї, італійські ліри. Вони були підібрані по країнах, золоті мотте-ти до золотих, срібні до срібних, папірці до папірців, серед яких була навіть акуратна стопка радянських "синеньких", тобто сотенних, від яких він, правда, не чекав ніякої матеріальної вигоди, але які все-таки лишив у себе, бо його зажерливість переросла вже в маніакальну пристрасть колекціонування. Тут були купки дрібних золотих речей — каблучок, перснів, шпильок, брошок — з коштовними камінцями й без них і окремо — купки дорогоцінних камінчиків та золотих зубів.

Тьмяна електрична лампочка під стелею, загиджена мухами, освітлювала ці гроші й дорожчості на столі, а він сидів перед ними на табуреті, голий, лисий, волосатий, у світлих рогових окулярах, розставивши ноги і все ще зрідка чухаючись, збуджений і вельми задоволений собою.

Хоч було їх тут чимало, цих дрібних речей, і грошей, він міг би, розбираючи кожную монетку й кожную дрібничку, розповісти, де, коли, за яких умов і в кого він її відібрав чи з кого зняв, і в кого вирвав зуби, бо з того самого моменту, як він прийшов до висновку, що повинен робити це, щоб не пошитися в дурні, він тільки цим і жив — все інше було вже самою видимістю життя.

Зуби він виривав не тільки в мертвих, а і в живих, але все-таки він оддавав перевагу мертвим, у яких можна було рвати без особливого клопоту. І коли в партії арештованих він бачив людей з золотими зубами, він ловив себе на тому, що йому кортить, щоб мерщій кінчалася вся процедура допитів і щоб людей цих скоріше можна було умертвити.

їх було так багато, вбитих, замордованих, пограбованих, чоловіків, жінок, дітей, котрі стоять за цими монетками, зубами й дрібничками, що коли він дивився на все це, до почуття солодкого збудження й самовдоволення завжди домішувався й деякий неспокій. Він походив, однак, не від нього самого, Петера Фенбонга, а від якогось уявного, вельми пристойно зодягненого пана, цілковитого джентльмена, з перснем на правому мізинці, в м'якому дорогому світлому капелюсі, з обличчям гладенько виголеним, коректним і сповненим осуду проти Петера Фенбонга.

Це був дуже багатий чоловік, багатший за Петера Фенбонга з усіма його дорожчостями. Але все-таки він вважав, що має право осуджувати Петера Фенбонга за його спосіб збагачення, бо той спосіб начебто брудний. І з джентльменом цим Петер Фенбонг провадив безконечну суперечку, дуже, проте, лагідну, бо говорив тільки сам Петер Фенбонг, який стоїть у цій суперечці на значно вищих і твердіших позиціях сучасної ділової людини, котра знав життя.

"Хе, хе,— казав Петер Фенбонг,— зрештою я зовсім не наполягаю, що я це робитиму все життя. Кінець кінцем я стану звичайним промисловцем, чи торговцем, або просто крамарем, коли хочете, але я повинен з чого-небудь почати! Так, я чудово розумію, що ви думаєте про себе й про мене. Ви думаєте: "Я — джентльмен, мої підприємства в усіх перед очима, кожен бачить джерело мого добробуту; в мене родина; я чисто вимитий, охайно вдягнений і чемний з людьми, я можу прямо дивитись

їм у вічі; коли жінка, з якою розмовляю, стоїть, я теж стою; я читаю газети, книги, перебуваю в двох благодійних товариствах і пожертвував солідні кошти на устаткування лазаретів у дні війни; я люблю музику, квіти і місячне світло на морі. А Петер Фенбонг убиває людей заради їхніх грошей та дорогоцінностей, які він привласнює. Він навіть не гидує виривати в людей золоті зуби й ховати все це на тілі, щоб ніхто не бачив. Він змушений місяцями не митись і гидко смердить, і тому я маю право осуджувати його..." Хе-хе, дозвольте, мій милий і шановний друже! Не забудьте, що мені сорок п'ять років, я був моряком, я об'їздив усі країни землі, і я бачив геть усе, що діється на світі!.. Чи не знайома вам картина, яку я, моряк, побувавши в далеких краях, не раз мав змогу спостерігати: як щороку де-небудь у Південній Африці, в Індії чи в Індокитаї мільйони людей помирають голодною смертю, так би мовити, перед очима шановної публіки? Проте навіщо ж ходити аж так далеко! Навіть у благословенні роки довоєнного процвітання ви могли б майже в усіх столицях світу бачити квартали, населені людьми, що не мають роботи, що вмирають перед очима шановної публіки, інколи навіть на папертях старовинних соборів. Дуже трудно погодитися з думкою, що вони вмирають, так би мовити, з власної примхи! А хто ж не знає, що деякі вельми поважні люди, цілковиті джентльмени, коли це вигідно, не соромляться викидати на вулицю із своїх підприємств мільйони здорових чоловіків і жінок. І за те, що ці чоловіки й жінки не миряться з таким своїм становищем, безліч їх щороку морять по тюрмах чи просто вбивають на вулицях і майданах, вбивають цілком законно, руками поліції та солдатів!.. Я навів вам кілька різноманітних способів,— я міг би їх умножити,— способів, якими на земній кулі щороку вмертвляють мільйони людей, і не тільки здорових чоловіків, а й дітей, жінок і старих,— умертвляють, власне кажучи, задля вашого збагачення. Я вже не кажу про війни, коли за найкоротші строки особливо багато вбивають людей в інтересах вашого збагачення. Милий і шановний друже! Навіщо ж нам гратися в піжмурки? Скажімо один одному щиросердо: якщо ми хочемо, щоб на нас працювали інші, ми повинні щороку тим чи тим способом певну кількість їх убивати! В мені вас лякає тільки те, що я перебуваю, так би мовити, біля підніжжя м'ясорубки, я в цьому ділі чорнороб і за характером занять змушений не митися й смердіти. Але погодьтесь, що ви ніколи не могли обходитися без таких, як я, а що далі йде час, то більше й більше я вам потрібен. Я плоть від вашої плоті, я ваш двійник, я — це ви, якщо вас вивернути навиворіт і показати людям, які ви є насправді. Настане час, я також вимиюсь і буду цілком охайною людиною, просто крамарем, коли хочете, і ви зможете купувати в мене для свого столу добрячі сосиски..."

Таку принципову суперечку вів Петер Фенбонг з уявним джентльменом з гладенько виголеним, коректним обличчям і в добре випрасуваних штанах. І на цей раз, як завжди, здобувши перемогу над джентльменом, Петер Фенбонг остаточно впав у добродушний настрій. Він заховав купки грошей і цінностей у відповідні кишеньки і акуратно застібнув кишеньки на гудзики, після чого став митись, пирхаючи п повискуючи від насолоди й розливаючи по підлозі мильну воду, що, зрештою, його зовсім не турбувало: прийдуть солдати і підітруть.

Він вимився не так уже й чисто, але все-таки полегшиз себе, знову обвинувся й підперезався биндою, натяг чисту білизну, сховав брудну й убрався в свій чорний мундир. Потім він трохи відігнув чорний папір і визирнув у вікно, і нічого не побачив, так було темно в дворі тюрми. Досвід, який уже перетворився на інстинкт, підказав йому, що шефи от-от мають прибути. Він вийшов на подвір'я і трохи постояв біля двірницької, щоб звикнути до темряви, але до неї не можна було звикнути. Холодний вітер ніс над містом, над усім донецьким степом важкі темні хмари, їх теж не видно було, та здавалося, що вони шарудять, випереджаючи й чіпляючи одна одну вологими й вовнистими боками.

І тут Петер Фенбонг почув, як наближається приглушений звук мотора, і побачив дві вогняні цятки напівприкри-тих фар машини, яка спускалася з гори повз будинок — раніше районного виконкому, а тепер районної сільськогосподарської комендатури,— що при світлі фар ледве поступив з п'ятьми одним своїм крилом. Шефи поверталися з окружної жандаремії. Петер Фенбонг пройшов чероз двір і через чорний хід,— його охороняв солдат жандармерії, який упізнав ротенфюрера й віддав йому честь,— увійшов до будиночка тюрми.

Ув'язнені в камерах теж чули, як підійшла машина з приглушеним мотором. І незвичайну тишу, котра панувала в тюрмі цілий день,— цю тишу зразу порушили кроки по коридору, клацання ключа в замку, грюкання дверей і метушня, що знялася в камерах, і цей знайомий, що ранить у само серце, плач дитини в дальній камері. Він раптом піднісся до пронизливого надривного крику, цей плач,— дитина кричала в крайнім напруженні з останніх сил, вона вже хрипіла.

Матвій Костьович і Валько чули в камерах цю метушню, яка наближалась до них, і плач дитини. Інколи їм здавалося, що воничують голос жінки, котра щось гаряче говорила, кричала й благала і також, здається, заплакала. Потім клацнув ключ у замку, жандарми вийшли з камери, де сиділа жінка з дитиною, й зайшли до сусідньої, де зразу зчииилась метушня. Але й тоді, крізь цю метушню, здавалось, долинав надзвичайно сумний і ніжний голос жінки, що вмовляла дитину, і вже тихший голос дитини, що наче заколисувала саму себе:

— А... а... а... А... а... а...

Жандарми ввійшли до камери, сусідньої з тою, де сиділи Валько й Матвій Костьович, і обидва вони зрозуміли, чому виникла метушня, коли жандарми приходили в камери: жандарми спутували в'язням руки.

їхній час настав.

У сусідній камері було людей багато, і жандарми порались там досить довго. Нарешті вони вийшли, замкнули камеру, але не зразу вдерлись до Валька та Костьовича. Вони стояли в коридорі, похапцем обмінюючись зауваженнями, потім по коридору хтось побіг до виходу. Недовго панувала тиша,— чути було тільки бубоніння жандармів. Потім по коридору загупали кроки кількох людей, що наближались до камери, пролунав задоволений вигук німецькою мовою, і в камеру, освітивши її електричними ліхтариками, ввійшло кілька жандармів на чолі з унтером Фенбонгом;

вони тримали револьвери наготові; за дверима бовваніли ще чоловік з п'ять солдатів. Жандарми, либонь, боялися, що ці двоє, як завжди, вчинять опір. Але Матвій Костьович і Валько навіть не покепкували з них: їхні душі були вже далеко від цієї суєти суєт. Вони спокійно дали зв'язати руки за спиною, а коли Фенбонг знаками показав, що вони повинні сісти і їм зв'яжуть ноги, вони дали зв'язати ноги, і на них поклали пута, щоб можна було тільки ступати дрібним кроком і ніяк було втекти.

Після того їх знову лишили самих, і вони мовчки просиділи в камері ще трохи, поки німці не перев'язали всіх арештованих.

І от пролунав у коридорі мірний, швидкий тупіт ніг: він усе наростає,— солдати відбивали крок на місці, і за командою стали, й повернулись, гупнувши черевиками й узявши рушниці до ноги. Загрюкотіли двері камер, і ув'язнених почали виводити в коридор.

Хоч як тьмяно світили в коридорі лампочки попід стелею, Матвій Костьович і Валько мимохіть примружились, так довго вони пробули в темноті. Потім оглядали найближчих сусідів і тих, хто стояв далі в шерезі — в тому і в тому кіпцях коридора.

Через одного від них стояв, також із спутаними ногами, як і вони, ставний літній босий чоловік у скривавленій білизні. І Валько, і Матвій Костьович мимоволі відсахнулись, упізнавши в цій людині Петрова. Все тіло його було таке змордоване, що білизна влипла в нього, як у суцільну рану, і присохла,— мабуть, кожен рух спричиняв цьому сильному чоловікові нестерпні муки. Одна щока його була розрізана до кістки ножом чи багнетом і гноїлась. Петров уїзпав їх і схилив перед ними голову.

Але що змусило Валька і Матвія Костьовича здригнутися від жалю й гніву,— це те, що вони побачили в далекій кінці коридора, біля виходу з тюрми, куди з виразом страждання, жаху та подиву дивились всі ув'язнені: там стояла молода, із змученим, але сильним по виразу обличчям жінка в бордовому платті, з дитиною на руках, і руки її, що обіймали дитину, і саме тіло дитини були так скручені вірьовками, що дитина була наглухо й навечно прикріплена до тіла матері. Дитині ще не було й року, її ніжна голівка з рідким світлим волоссячком, що ледь кучерявилось на потилиці, лежала на плечі в матері, очі були заплющені, але дитина не була мертва,— вона спала.

Матвій Костьович раптом уявив свою дружину з дітьми, і сльози бризнули йому з очей. Він боявся, що жандарми та й свої люди побачать ці сльози й недобре подумають про Шульгу. І він радий був, коли унтер Фенбонг нарешті перелічив ув'язнених і їх вивели на подвір'я поміж шерегами солдатів.

Ніч була така чорна, що люди, які стояли поруч, не могли бачити одне одного. Їх вишикували в колону по четверо, оточили, вивели за ворота і, освітлюючи путь і саму колону електричними ліхтариками, які спалахували то спереду, то позаду, то з боків, повели вулицею вгору. Холодний вітер, одномапітно, з рівним напруженням ринучи над містом, охопив їх своїми вогкими струменями, і чути стало вологе шарудіння хмар, які мчали так низько над головою, що, здавалось, до них можна було б дістати рукою. Люди жадібно хапали ротом повітря. Колона йшла повільно, в цілковитім мовчанні. Зрідка унтер Фенбонг, що йшов попереду, обертався й спрямовував на колону світло

великого ліхтаря, що висів на руці, і тоді знов виступала з п'ятими жінка з прив'язаним до неї дитям, яка йшла в першій шерезі,— вітер заносив убік поділ її бордового плаття.

Матвій Костьович і Валько йшли поруч, торкаючись один одного плечем. Сліз уже не було в очах Матвія Костьовича. Що далі вони йшли, Валько та Матвій Костьович, то все далі відходило від них усе те особисте, навіть найважливіше й найдорожче, що приховано так зворушувало й хвилювало їх до самої останньої хвилини і не хотіло відпустити з життя. Велич осінила їх своїм крилом. Невимовно ясний спокій злетів на їхні душі. І вони, підставляючи обличчя вітрові, мовчки й тихо йшли назустріч своїй загибелі під цими хмарами, що низько шаруділи над головою.

Коло входу в парк колона зупинилась. Унтер Фенбонг, сержант жандармерії Едуард Больман і молодший ротен-фюрер, який командував солдатами СС, котрі охороняли парк, при світлі електричного ліхтаря розглядали спроквола папір, що його Фенбонг витяг із внутрішньої кишені муп-дира.

Після того сержант перелічив людей у колоні, освітлюючи їх короткими спалахами ліхтаря.

Ворота поволі, зарипівши, відчинились. Колону перешикували по двоє й повели головною алеєю, між будинками клубу імені Леніна й школою імені Горького, де містився тепер дирекціон об'єднання підприємств, що входили до тресту "Краснодонвугілля". Але майже зразу після школи унтер Фенбонг і сержант Больман звернули в бічну алею. Колона звернула за ними.

Вітер пригинав дерева й заносив листя в одному напрямі, і шерех листя, що билосся й тріпотіло, безугавний, много-голосо-одноманітний, сповнював тьму довкола.

їх привели на той занедбаний, мало відвідуваний навіть у хороші часи кут парку, що прилягав до пустиря з самотньою кам'яною будівлею німецької поліцейської школи. Тут, серед довгастої галявини, обмеженої деревами, викопали довгу яму. Ще не побачивши її, люди відчули запах розритої сирієї землі.

Колону роздвоїли й розвели на різні боки ями, розлучивши Валька й Костьовича. Люди стали спотикатись об купи виверненої землі й падати, але їх тут же підводили вдарами прикладів.

І параз десятки ліхтариків освітили цю довгу темну яму, і вали зритої землі обабіч неї, і змучені обличчя людей, багнети, що виблискували сталлю А руках у німецьких солдатів, які обступили галявину суцільною стіною. І всі, хто стояв біля ями, побачили над її краєм, під деревами, майстера Брюкнера і вахтмайстера Балдера в наопашки накинутих на плечі чорних прогумованих плащах. Позаду, трохи обіч них, важкий, сірий, багровий, з виряченими очима, стояв бургомістр Василь Стаценко.

Майстер Брюкнер подав знак рукою. Унтер Фенбонг високо підніс над головою ліхтар, що висів у нього на руці, і тихо скомандував хрипким баб'ячим голосом. Солдати ступили вперед і штиками стали підштовхувати людей до ями. Люди, спотикаючись, грузнучи ногами й падаючи, мовчки видирались на вали землі. Чути було тільки сопіння солдатів і шум листя, що билось на вітрі.

Матвій Шульга, важко ступаючи, скільки дозволяли спутані ноги, зійшов на вал.

Він побачив при спалахах ліхтариків, як людей скидали в яму; вони стрибали чи падали, хто мовчки, хто з протестуючими або жалісними вигуками.

Майстер Брюкнер і вахтмайстер Балдер нерухомо стояли під деревами, а Стаценко поштиво, в пояс, кланявся людям, яких скидали в яму,— він був п'яний.

І знов Шульга побачив жінку в бордовім платті, з прив'язаним до неї дитям, яке, відчуючи тепло матері, досі спало, поклавши голову їй на плече. Щоб не збудити його, не маючи змоги ворухити руками, вона сіла на валу і, допомагаючи собі ногами, сповзала в яму. Більше Матвій Шульга її не бачив.

— Товариші! — сказав Шульга хрипким дужим голосом, що покрив собою всі інші шуми й звуки.— Прекрасні мої товариші! Хай буде вам вічна пам'ять і слава! Хай живе...

Штик увігнався йому в спину поміж ребра. Шульга, напруживши всю свою могутню силу, не впав, а стрибнувши у яму, і голос його загримів із ями:

— Хай живе велика Комуністична партія, що вказала людям шлях до справедливості!

— Смерть ворогам! — грізно гримнув Андрій Валько поруч із Шульгою: доля їм судила знов з'єднатися — в могилі.

В яму скинули стільки людей, що не можна було повернутись. Настала мить останнього душевного напруження: кожен готувався прийняти в себе свинець. Але не така смерть була уготована їм. Цілі лавини землі посипались їм на голови, на плечі, за коміри сорочок, в рот і очі,— і люди зрозуміли, що їх закопують живцем. Шульга, піднісши голос, заспівав:

Повстаньте, гнані і голодні, Робітники усіх країн!..

Валько низько підхопив. Все нові голоси, спочатку близькі, потім щораз далші, приєднувались до них, і повільні хвилі "Інтернаціоналу" линули з-під землі до темного неба, що хмарами мчало над світом.

В цю темну, страшну годину в маленькому будиночку на Дерев'яній вулиці тихо прочинилися двері, і Марія Андріївна Борц, і Валя, та ще хтось, невеличкий, тепло зодягнений, з торбинкою за плечима, з палицею в руці, зійшли з ґанку.

Марія Андріївна і Валя взяли того чоловіка за обидві руки й повели вулицею в степ. Вітер шарпав їхні плаття. Через кілька кроків чоловік спинився.

— Темно, краще тобі повернутись,— сказав він майже пошепки.

Марія Андріївна обняла його, і так вони ще трохи постояли.

— Прощай, Машо,— сказав він і безпомічно змахнув рукою.

І Марія Андріївна лишилась, а вони пішли, батько й дочка, що не відпускала його руки. Валя повинна була вести батька, поки почне світати. А потім, хоч який він був слабкий на очі, йому треба було самому добиратись до міста Сталіна, де він гадав переховатись у родичів дружини.

Який час Марія Андріївна чула ще їхні кроки, потім і кроків не стало чути. Безпросвітна холодна чорнота ворухилась довкола, але ще чорніш було в Марії Андріївни на душі. Все життя — робота, родина, мрії, любов, діти,— все це розпалось,

руйнувалось, попереду нічого не було.

Вона стояла, не маючи сили рушити з місця, і вітер, свистячи, обносив плаття круг неї, і чути було, як низько-низько тихо шарудять хмари над головою.

І раптом їй здалось — вона божеволіє... Вона прислухалась... Ні, їй не примарилось, вона знову почула це... Співають! Співають "Інтернаціонал"... Не можна було визначити джерело цього співу. Він вплітався у виття вітру, в шару-

діння хмар і разом з тими звуками линував по всьому темному світу.

У Марії Андріївни, здавалося, спинилось серце, і все тіло її забилося дрожем.

Немов з-під землі, долиняло до неї:

Ми всіх катів зітрем на порох, Повстань же, військо злидарів! Все, що забрав наш лютий ворог, Щоб повернути, час наспів.

Частина друга

Розділ тридцять шостий

— Я, Олег Кошовий, вступаючи в лави "Молодої гвардії", перед лицем своїх друзів по зброї, перед лицем рідної многотраждальної землі, перед лицем усього народу врочисто клянусь: беззаперечно виконувати всі завдання організації, зберігати в найглибшій таємниці все, що стосується моєї роботи в "Молодій гвардії". Я клянусь мститись нещадно за спалені, зруйновані міста й села, за кров наших людей, за мученицьку смерть героїв-шахтарів. І якщо для цієї помсти буде потрібне моє життя, я віддам його без хвилини вагань. Якщо ж я порушу цю священну клятву під катуванням чи з боягузтва, то нехай моє ім'я, мої рідні будуть навіки прокляті, а мене самого скарає сувора рука моїх товаришів. Кров за кров, смерть за смерть!

— Я, Уляна Громова, вступаючи в лави "Молодої гвардії", перед лицем своїх друзів по зброї, перед лицем рідної многотраждальної землі, перед лицем усього народу врочисто клянусь...

— Я, Іван Туркенич, вступаючи в лави "Молодої гвардії", перед лицем своїх друзів по зброї, перед лицем рідної многотраждальної землі, перед лицем усього народу врочисто клянусь...

— Я, Іван Земнухов, урочисто клянусь...

— Я, Сергій Тюленін, урочисто клянусь...

— Я, Любов Шевцова, урочисто клянусь...

Мабуть, він зовсім не зрозумів її, цей Сергій Левашов, коли прийшов тоді до неї вперше й постукав у вікно, і вона вибігла до нього, а потім вони розмовляли останок ночі,— хто його знає, що він таке уявив!

Принаймні перша трудність у цій поїздці в неї виникла ще тут, із Сергієм Левашовим. Звичайно, вони були давні товариші, і Любка не могла виїхати, не попередивши його. Сергій Левашов, ще коли дядько Андрій був на волі, за його порадою став на роботу в гараж дирекціону за шофера вантажних машин. Любка послала по нього хлоп'яка з вулиці,— вони всі дружили з Любкою за те, що вона характером скидалась на них.

Сергій прийшов просто з роботи, пізно, в тій самій спецівці, в якій повернувся із

Сталіна,— спецівок при німцях не давали навіть шахтарям. Він був дуже брудний, стомлений, понурий.

Допитуватись, куди й чого вона їде, це було не в його звичаї, але, видно, тільки це й цікавило його цілий вечір, і він зовсім замучив Любку важким мовчанням. Нарешті Любка не витримала й нагримала на нього. Що вона йому — дружина, любов? Вона не може думати ні про яку любов, коли ще так багато всього чекає на неї в житті,— що він таке уявив, насправді, щоб мучити її? Вони просто товариші, і вона ж не повинна давати йому звіт: їде, куди треба, в родинній справі.

Вона все-таки бачила, що він не цілком вірить в її заняття й просто ревнує її, і це давало певне задоволення.

Їй треба було гарненько виспатись, а він сидів і не йшов. Характер у нього був такий наполегливий, що віп міг цілу ніч не піти собі, і зрештою Любка його прогнала. Все-таки їй було б жалко, якби він увесь час без неї перебував у такому хмурому стані,— вона провела його в палісадник, і біля самої хвіртки взяла під руку, і на мить припала до нього, і втекла в дім, і зразу роздяглась, і лягла в ліжку до матері.

Звісно, дуже трудно було і з мамою. Любка знала, як тяжко буде мамі лишитися самій, такий безпорадній перед життєвими злигоднями, але маму дуже легко можна обманути, і Любка приголубилась до неї, й наспівала усякого такого, чому мама повірила, а потім так і заснула в маминому ліжку.

Любка прокинулась на світанку і, наспівуючи, стала збиратися в дорогу. Вона вирішила одягтись простенько, щоб не зіпсувати найкращу свою сукню, але все-таки найяскравіше, аби впадати в око, а найшикарнішу свою сукню з чистого голубого крепдешину, голубі черевички й мереживну білизну та шовкові панчохи вона поклала в чемоданчик. Вона собі накручувала кучері поміж двох маленьких простих дзеркал, у яких ледве можна було бачити всю голову, години дві, в спідній сорочці і в трусиках, повертаючи голову туди й сюди, і наспівуючи, і від напруження впираючись у підлогу то одною, то другою, поставленою навскіс міцною босою білою, як вершки, ногою з маленькими й теж міцними пальцями. Потім надягла вона поясок з резинками, витерла долоньками рожеві ступні і, надівши фільдеперсові панчохи тілесного кольору та кремові туфлі, обрушила на себе прохолодну шурхітливую сукню в горошках, вишнях і ще чорт знає в чім яскраво-строкатім. Тим часом вона вже щось жувала на ходу, не перестаючи мугикати.

Вона відчувала легке хвилювання, що не тільки не розслаблювало її, а й бадьорило. Зрештою, вона була просто щаслива, бо й для неї настала пора діяти, і їй уже не доведеться марнувати сили.

Днів два тому, вранці, невелика зелена машина з довгастим кузовом,— такі возили з Ворошиловграда продукти чинам німецької адміністрації,— зупинилась біля будиночка Шевцових. Шофер — солдат жандармерії — сказав щось озброєному автоматом солдатові, який сидів з ним поряд, зіскочив з машини й увійшов у будинок. Любка вийшла до нього, коли він був уже в їдальні й оглядався. Він хутко блимнув на Любку, і перш ніж він устиг що-небудь сказати, вона з якихось невлених рис обличчя

й поведінки зрозуміла, що він — росіянин. І справді, він сказав чистою російською мовою:

— Чи не дасте мені води, залити в машину? Росіянин, та ще в формі німецької жандармерії,— погано ж він тямкував, у чий дім потрапив.

— Іди ти в болото! Зрозумів? — сказала Любка, спокійно дивлячись на нього в упор широко розкритими голубими очима.

Вона, зовсім не подумавши, зразу знайшла, що сказати цьому росіянинові у військовій формі. Якби він спробував заподіяти їй щось погане, вона з вищанням вибігла б на вулицю й підняла б на ноги весь квартал, закричала б, що вона, мовляв, запропонувала солдатові взяти воду в балці, а він за це став бити її. Але цей дивний шофер-солдат не зробив жодного руху, він тільки посміхнувся й сказав:

— Грубо працюєте. Це може вам зашкодити...— Він хутко озирнувся, чи не стоїть хто позад нього, і сказав скоромовкою: — Варвара Наумівна просила передати, що дуже скучила за вами...

Любка зблідла й ступила мимохіть до нього. Та він перестеріг її, приклавши до губ тонкі чорні пальці.

Він вийшов услід за Любою в сіни. Вона вже тримала перед собою обома руками повне відро з водою, запобігливо заглядаючи шоферові в очі. Але він не подивився на неї, взяв відро й пішов до машини.

Любка навмисне за ним не пішла, а стала наглядати в щілинку непричинених дверей: вона сподівалась вивідати дещо, коли він принесе відро. Та шофер, виливши воду в радіатор, жбурнув відро біля палісадника, скоро сів у машину, грюкнув дверцятами, і машина рушила.

Отже, Любка мусила їхати до Ворошиловграда. Звичайно, вона була зв'язана тепер дисципліною "Молодої гвардії" й не могла виїхати, не попередивши Олега. Правда, вона ще раніш визнала за можливе натякнути йому, що в неї у Ворошиловграді є такі знайомства, які можуть бути корисні. Тепер вона сказала йому, що випала слухна нагода з'їздити. Однак Олег не зразу дав їй дозвіл, а попросив трохи зачекати.

Як же вона здивувалась, коли всього лише через яку годину-дві після їхньої розмови до Любки додому прийшла Ніна Іванцова й сказала, що дозвіл є. Мало того, Ніна ще додала:

— Розкажи там, де будеш, про загибель наших людей, їхні прізвища і як їх закопали в парку. А потім передай, що, незважаючи на все те, діла йдуть угору,— так просили переказати старші. Про "Молоду гвардію" теж розкажи.

Любка не втерпіла й спитала:

— А звідки Кашук може знати, що там можна про все говорити?

Ніна, з її обережністю, вихованою ще на підпільній роботі в Сталіно, тільки плечима знизала, а потім подумала, що Любка й справді може не зважитися розповісти, що їй доручили. І Ніна сказала байдужим голосом:

— Мабуть, старші знають, до кого ти йдеш.

Любка навіть здивувалася, що така проста річ не спала їй на думку.

Любка Шевцова, як і інші учасники "Молодої гвардії", крім Володі Осьмухіна, не знала, та й не намагалась дізнатися, з ким із дорослих підпільників у Краснодоні зв'язаний Олег КОШОВИЙ. Але ПИЛИП Петрович добре знав, для чого Любку залишено в Краснодоні і з ким вона зв'язана у Во-рошиловграді.

День був холодний, хмари низько пливли над степом. Любка, не відчуваючи холоду, рум'яна од вітру, що задирав яскравий поділ її сукні, стояла на відкритому ворошиловградському шосе, з чемоданчиком в одній руці та легким літнім пальтом на другій.

Німецькі солдати та єфрейтори з вантажних машин, що з виттям мчали повз неї по шосе, закликали її, регочучи й інколи подаючи їй цинічні знаки, але вона, презирливо примружившись, на них уваги не звертала. Потім вона побачила довгу, низької посадки світлу легкову машину, що наближалась до неї, і німецького офіцера поряд з шофером і недбало підняла руку.

Офіцер хутко обернувся всередині кабіни, показавши ви-цвілий на спині мундир,— мабуть, хтось старший їхав на задньому сидінні. Машина, завищавши гальмами, спинилась.

— Setzen Sie sich! Schneller! 1 — сказав офіцер, прочинивши дверцята й усміхнувшись Любці самим тільки ротом. Він грюкнув дверцятами і, закинувши руку, відчинив дверцята заднього сидіння.

Любка, нагнувши голову, тримаючи перед собою чемоданчик і пальто, впурхнула в машину, і дверцята за нею зачинились.

Машина рвонула, заспівала на вітрі.

Поряд з Любкою сидів сухорлявий полковник з несвіжою шкірою гладенько виголеного обличчя, з одвислими губами, у високімг вицвілім од сонця кашкеті. Німецький полковник і Любка з двома прямо протилежними формами зухвалості,— полковник тому, що він мав владу, Любка тому, що вона все-таки дуже здрейфила,— дивились одне одному в очі. Молодий офіцер попереду, обернувшись, теж блимав на Любку.

— Wohin befehlen Sie zu fahren?2 — спитав цей гладенько виголений полковник з усмішкою бушмена.

— Ні-і чорта не розумію! — співуче відповіла Любка.— Кажіть по-російському або вже краще мовчіть.

— Куда, куда...— по-російському сказав полковник, невиразно махнувши рукою вдалину.

— Закудкудакав, слава тобі господи! — сказала Любка.— Ворошиловград, чи то Луганськ... Ферштеге? Отож-бо!

Тільки-но вона заговорила, переляк її минувся, і вона зразу набрала тої природності й легкості поведінки, котра будь-яку людину, а в тім числі й німецького полковника, змушувала сприймати все, хоч би що Любка говорила й робила, як таке, що само собою зрозуміле.

— Скажіть, котра година?.. Годинник, годинник... от балда! — сказала Любка й пальчиком постукала себе вище кисті.

Полковник одставив довгу руку, щоб відтягти рукав, механічно зігнув її в лікті й підніс Любці до обличчя квадратний годинник на кістлявій, порослій рідким попелястим волоссям руці.

Зрештою не обов'язково знати мови, при бажанні завжди можна зрозуміти одне одного.

Хто вона така? Вона — артистка. Ні, вона не грає в театрі, вона танцює й співає. Звичайно, в неї у Ворошиловграді чимало квартир, де вона може зупинитись, її знають багато

1 Сідайте! Швидше! (Нім.)

2 Куди накажете довести? (Нім.)

пристойних людей: адже вона дочка відомого промисловця, власника шахт у Горлівці. На жаль, Радянська влада його позбавила всього, і нещасний помер у Сибіру, залишивши дружину й чотирьох дітей,— всі дівчата і всі дуже гарні. Так, вона молодша. Ні, його гостинністю вона не може скористатись, адже це може кинути на неї тінь, а вона зовсім не така. Свою адресу? Її вона, безумовно, дасть, але вона ще не певна, де саме зупиниться. Якщо полковник дозволить, вона домовиться з його лейтенантом, як вони зможуть знайти одне одного.

— Здається, ви маєте більші шанси, ніж я, Рудольфе!

— Коли це так, я старатимусь для вас, Herr Oberst!

Чи далеко до фронту? Справи на фронті пішли так, що гарненька дівчина може й не цікавитись ними. Принаймні може спати цілком спокійно. Цими днями ми візьмемо Ста-лінград. Ми вже прорвалися на Кавказ,— це її вдовольнить?.. Хто їй сказав, що на Верхнім Дону фронт не так уже й далеко?.. О, ці німецькі офіцери! Виявляється, він не один поміж ними такий балакучий... Кажуть, що всі гарненькі російські дівчата — шпигунки, чи правда це?.. Добре: це сталося тому, що на тій ділянці фронту — угорці. Звичайно, вони кращі за цих смердючих румунів та макаронників, але на них на всіх не можна покладатись... Фронт страшенно розтягнений, силу-силенну людей з'їдає Сталінград. Спробуйте постачити на все це! Я покажу вам це по лініях руки,— дайте вашу маленьку долоньку... Оця велика лінія — це на Сталінград, а ця переривчаста, ця — на Моздок,— у вас дуже мінливий характер!.. Тепер побільшіть це в мільйон разів, і ви зрозумієте, що інтендант німецької армії повинен мати залізні нерви. Ні, хай вона не думає, що він має клопіт тільки з солдатськими штаньми, в нього знайшлось би дещо й для гарненької дівчини, чудові дрібнички, от сюди на ноги, і сюди,— вона розуміє, про що він каже? Може, не відмовиться вона від шоколаду? Не завадило б і вина ковтнути, чортзна-яка курява!.. Це цілком натурально, коли дівчина не п'є, але — французьке! Рудольфе, спиніть машину...

Вони спинились, метрів двісті не доїхавши до великої станиці, що витяглась обабіч шосе, і вилізли з машини. Тут був закурений виїзд на степову дорогу по краю балки, порослої вербами внизу та густою травою, вже висохлою на схилі, схованім от вітру. Лейтенант звелів шоферові з'їхати на степову дорогу до балки. Вітер шарпонував Любчине плаття і вона, притримуючи його руками, побігла слідом за машиною,

попереду офіцерів, грузнучи туфлями в розтовченій сухій землі, що зразу набилася в туфлі.

Лейтенант, обличчя якого Любка майже не бачила, а весь час бачила тільки його вицвілу спину, і шофер-солдат винесли з машини м'який шкіряний чемодан та біложовтий дрібного плетива важкий кошик.

Вони розташувалися з підвітряного боку на схилі балки, на висохлій густій траві. Любка не стала пити вина, хоч як її вмовляли. Але тут, на скатертині, лежало стільки смачних речей, що було б нерозумно від них одмовлятися, тим паче, що вона — артистка й дочка промисловця, і вона їла, скільки влізе.

Їй муляла земля в черевичках, і вона розв'язала сумнів, вчинила б так дочка промисловця чи ні, тим, що скинула кремові черевички, витрусила землю, обітерла долоньками свої маленькі ступні в фільдеперсових панчохах і вже лишилась так, у панчохах, щоб ноги трошки подихали, поки вона сидить. Мабуть, це було цілком правильно,— принаймні німецькі офіцери сприйняли це, як належне.

Їй все-таки дуже хотілось дізнатися, чи багато дивізій перебуває на тій ділянці фронту, яка була найближча до Краснодона й пролягала по північній частині Ростовської області,— Любка знала вже од німецьких офіцерів, котрі в хаті в них жили, що частина Ростовської області, як і доти, перебуває в наших руках. І, на превелике невдоволення полковника, який був настроений більш лірично, ніж діловито, вона весь час висловлювала побоювання, що фронт у цьому місці можуть прорвати і вона знов потрапить у більшовицьке рабство.

Нарешті полковника образило таке недовір'я до німецької зброї, і він,— *verdammt noch mal!* 1 — вдовольнив її цікавість.

Поки вони тут снідали, від станиці стало чути на шосе щораз гучніше тупотіння багатьох ніг. На нього попервах уваги не звертали, та, виникаючи далеко, воно все наростало, притлумлюючи все довкола, немовби йшла довга, нескінченна колона людей. І навіть звідси, зі схилу балки, стало видно густу куряву, що її вітер ніс убік і вгору від шосе. Долинали окремі голоси й вигуки, чоловічі — грубі, і жіночі — жалібні, немов голосили по мертвому.

Німецький полковник, і лейтенант, і Любка повставали, висунувшись з балки. Від станиці по шосе, витягаючись та витягаючись, сунула довга колона радянських військовополонених, конвойована румунськими солдатами й офіцерами. Вздовж колони, іноді прориваючись до неї між румунськими солдатами, бігли старі й молоді козачки, вони лементували й голосили, кидаючи — то в ті, то в інші простягнені до них

1 Прокляття! (Нім.)

із колони чорні сухі руки — шматки хліба, помідори, яйця, часом цілий буханець чи навіть вузлик.

Військовополонені йшли напівроздягнені, в пошматованих, почорнілих і запорошених рештках військових штанів та гімнастеров, здебільшого босі або в страшній подобі взуття, в розбитих постелах. Вони йшли, оброслі бородами, такі худі, що здавалось, одежа в них накинута просто на кістяки. І страшно було бачити на цих

обличчях ясні усмішки, звернені до жінок, які бігли з криком вздовж колони і яких солдати відганяли ударами кулаків і прикладів.

Минула одна мить, як Любка висунулася з балки, але вже в наступну мить, не тямлячи, коли та як, вона схопила із скатертини білі булки і ще якусь їжу, вона вже бігла, як була — в фільдеперсових панчохах, по цьому схилу з розмішаною сухою землею, вибігла на шосе й вдерлася в колону. Вона тицяла булки, шматки в одні, в другі, в треті чорні руки, що простяглись до неї. Румун-фельдфебель намагався її схопити, а вона викручувалась; на неї спадали удари його кулаків, а вона, нагнувши голову і відгороджуючись то одним, то другим ліктем, кричала:

— Бий, бий, суча лапа! Та тільки не по голові!

Дужі руки витягли її з колони. Вона опинилась на обочині шосе й побачила, як німецький лейтенант бив навідліг по обличчю румунського фельдфебеля, а перед розлюченим полковником, схожим на худорлявого ошкіреного пса, стояв навтяжку офіцер румунської окупаційної армії в салатній формі й щось безладно лопотів мовою древніх римлян.

Але остаточно вона отямилась, коли кремові черевички знову були в неї на ногах і машина з німецькими офіцерами мчала її до Ворошиловграда. Найдивніше було те, що й цей вчинок Любки німці сприйняли як щось само собою зрозуміле.

Вони без перешкод поминули німецький контрольний пункт і в'їхали в місто.

Лейтенант, обернувшись, спитав Любку, куди її довести. Любка, що вже цілком опанувала себе, махнула рукою просто по вулиці. Біля будинку, що видався їй підходящим для дочки шахтовласника, вона попросила спинити машину.

В супроводі лейтенанта, що ніс чемодан, Любка з перекинутим через руку пальтом увійшла в під'їзд незнайомого їй будинку. Тут вона завагалась на мить: чи постаратися їй уже тут відкараскатись од лейтенанта, чи постукати при ньому в перші-ліпші двері? Любка нерішуче глянула на лейтенанта, і він, хибно зрозумівши її погляд, вільною рукою притяг її до себе. Ту ж мить вона без особливого навіть гніву досить сильно ляснула його по рожевій щоці й побігла вгору по сходах. Лейтенант, сприйнявши й це як належне, з тою самою усмішкою, яка в старовинних романах називається кривою, покійно поніс за Любкою її чемодан.

Зійшовши на другий поверх, вона постукала в перші ж двері кулачком так рішуче, немовби вона після довгої відсутності повернулась додому. Двері відчинила висока худорлява дама з ображеним і гордовитим виразом обличчя, яке зберігало ще сліди колишньої якщо не краси, то ретельного дбання про красу,— ні, Любці таки щастило!

— Данке шен, герр лейтенант! 1 — сказала Любка, дуже сміливо і з жахливою вимовою виклавши весь свій запас німецьких слів, і простягла руку по чемодан.

Дама, що відчинила двері, дивилась на німецького лейтенанта й на цю німкеню в яскраво-барвистім платті з виразом жаху, не мігши його приховати.

— Moment!!2 — Лейтенант поставив чемодан, моторним рухом витяг з планшета, який висів у нього через плече, блокнот, вписав щось товстим, нефарбованим олівцем, і простяг Любці аркушик.

Це була адреса. Любка не встигла ні прочитати її, пі обдумати, як саме вчинила б на її місці дочка шахтовласника. Вона швидко засунула адресу під бюстгальтер і, недбало кивнувши лейтенантові, що взяв під козинок, увійшла в передпокій. Любка чула, як дама замикала за нею двері на безліч замків, засувів та ланцюжків.

— Мамо! Хто це був? — спитала дівчинка з глибини кімнати.

— Тихше! Зараз! — сказала дама.

Любка увійшла в кімнату з чемоданом в одній руці, з пальтом на другій.

— Мене до вас на квартиру поставили... Не заважатиму? — сказала вона, приязно поглянувши на дівчинку, кидаючи оком на квартиру, велику, добре мебльовану, але занедбану: в ній міг жити лікар, або інженер, або професор, але почувалося, що тієї людини, для якої вона в свій час була так добре мебльована, тепер тут нема,

— Цікаво, хто ж вас поставив? — спитала дівчинка із спокійним подивом.— Німці чи хто?

Дівчинка, як видно, тільки-но прийшла додому,— вона була в коричневому береті, рум'яна од вітру,— товста дівчинка років чотирнадцяти, з повною шиєю, шоката, міцна, схожа на гриб-боровик, в який хтось увіткнув жвавi карі очиці.

1 Дуже дякую, пане лейтенант! (Нім.)

2 Одну секунду! (Нім.)

— Тамочко! — строго сказала дама.— Нас це зовсім не стосується.

— Як же не стосується, мамо, коли її поставлено до нас на квартиру? Мені просто цікаво.

— Пробачте, ви — німкеня? — спитала дама в замішанні.

— Ні, я росіянка... Я — артистка,— сказала Любка не зовсім упевнено.

Запала невелика пауза, протягом якої дівчинка все для себе з'ясувала щодо Любки.

— Російські артистки евакуювались!

І гриб-боровик, зашарівшись від обурення, вплив з кімнати.

Отже, Любці доводилось випити до дна всю гіркоту, що отруює переможцеві радощі життя в окупованій місцевості. Все ж вона розуміла, що їй вигідно зачепитися за цю квартиру і саме в тій ролі, в якій її, Любку, сприймають.

— Я ненадовго, я підшукаю собі постійну,— сказала вона. Все-таки їй дуже хотілося, щоб до неї ставилися в цьому домі приязніше, і вона додала: — їй-богу, я скоро підшукаю!.. Де можна переодягтись?

Через півгодини російська артистка в голубім крепдешиновім платті та в голубих черевичках, перекинувши через руку пальто, спустилась до залізничного переїзду в низину, що поділяє місто на дві частини, і небрукованою вулицею пішла нагору, на Кам'яний Брід. Вона приїхала до міста на гастролі й шукала собі постійну квартиру.

Розділ тридцять сьомий

Як людина обережна, Іван Федорович волів по змозі не користуватися з явок, залишених йому, в тім числі й по Ворошиловграду. Але після загибелі Яковенка, першого з територіальних секретарів, Іванові Федоровичу побувати у Ворошиловграді конче було потрібно. Як людина смілива, він зважився скористатися з старовинного

знайомства — піти до Катині подруги, самотньої тихої жінки з нещасливим особистим життям. Звали її Маша Шубіна. Вона була кресляркою на паровозобудівному заводі і не евакуювалася з Ворошиловграда ні в першу, ні в другу евакуацію заводу тільки з любові до рідного міста: всупереч усьому і всім, вона вірила, що місто ніколи не здадуть і що вона зможе стати в пригоді.

Івап Федорович вирішив піти до Маші Шубіної за порадою дружини, вирішив це тої ж ночі, коли сидів з дружиною в погребі Марфи Корнієнко.

Взяти з собою дружину Йван Федорович не міг: вони багато років працювали у Ворошиловграді і вдвох були б надто помітні. Але й із ділових міркувань Катерині Павлівні вигідніше було залишитись тут — для зв'язку з партизанськими групами та підпільними організаціями в окрузі. І вони вирішили тоді ж, у погребі, що Катерині Павлівні краще лишитися в Марфи так, ніби вона родичка, обжитися і, коли буде змога,— влаштуватися вчителькою в одному з найближчих сіл.

А коли вони так вирішили, мимоволі їм спало на думку, що за все спільне життя вони розлучаються вперше і розлучаються в таку пору, коли — може статись — вони більше ніколи не побачаться.

Вони замовкли і довго сиділи обнявшись. І раптом відчули, що їм гарно та любо сидіти ось так, обнявшись, в цьому темному й вогкому льосі.

Як і в багатьох родин, що склались давно й склались міцно од спільності поглядів, у трудовім житті не тільки чоловіка, а й жінки, і заради дітей,— їхній союз уже не потребував безугавного зовнішнього вияву почуттів. Почуття жило в них, приховане, як жар у попелі. Воно раптом спалахувало в дні життєвих випробувань, суспільних потрясінь, горя, радості. О, з якою силою вставали тоді в пам'яті їхні перші зустрічі в луганському саду, і цей всевладний запах акацій над містом, і в зорях небо нічне, що розкинулось над їх молодістю, і невгамовні юнацькі мрії, і радість першого фізичного визнавання, і щастя в народженні найпершої дитини, і терпкі плоди невідповідності в характерах! Які це були все-таки чудові плоди! їх звідавши, тільки слабкі душі розпадаються, сильні зростаються навик.

Для любові однаково потрібні й суворі випробування, і живі спогади про те, як воно, кохання, починалось. Перші зв'язують людей, другі не дають старіти. Велика є сполучна сила спільного шляху, коли тебе завжди хвилює почуття, яке можна висловити лише двома словами: "А пам'ятаєш?.." Це навіть не спогад. Це вічне світло молодості, поклик у дальшу путь, у майбутнє. Щасливий є той, хто зберіг це в серці своєму...

Оце от щасливе почуття охоплювало Івана Федоровича й Катю, коли вони сиділи в темному погребі Марфи Корнієнко.

Вони сиділи й мовчали, а в їх серці звучало: "А пам'ятаєш? Ти пам'ятаєш?.."

Особливо пам'ятним був у них день остаточного освідчення. Вони зустрічалися вже багато місяців, і, власне, вона вже все знала — знала з його одчайдушних слів та вчинків. Але вона ніяк не дозволяла йому висловитись до кінця й сама нічого не обіцяла.

Напередодні він уговорив її, щоб вона другого дня зайшла по нього в двір гуртожитку, де він жив,— він учився на обласних партійних курсах. І те, що вона згодилась, було великою перемогою: отже, вона вже не соромилась перед його товаришами,— адже в ці години, після занять, двір завжди був повен курсантів.

І вона ввійшла в двір гуртожитку, повний народу. Посеред двору курсанти грали в скраклі. Він також грав, був він в українській сорочці без шнурка, з розхристаним коміром, веселий і збуджений. Він підбіг до неї, привітався й сказав: "Підожди, зараз дограємо..." Всі курсанти в дворі поглядали тим часом на них, потім розступились, даючи їй місце, і вона стала дивитись на гру, але дивилась вона тільки на нього.

Її завжди трохи бентежило те, що він невеликий на зріст, а тепер вона мов уперше побачила його всього, який він сильний, спритний, бешкетливий. Найскладніші, найвищадливіші фігури він виносив з города однією палицею,— вона відчувала, що все це він робить задля неї. І весь той час він кепкував з противника.

Тоді саме вперше залили асфальтом Ленінську вулицю, день був жаркий, вони ступали по розм'яклому асфальту, щасливі. Він ішов поруч з нею в українській сорочці, але вже підперезаний шнурком, русяве волосся хвилями розпадалось на голові його, і він усе говорив та говорив. Він купив мимохідь з лотка сушених фініків та й ніс їх перед собою в пакуночку з газети. Фініки були гарячі, солодкі, але тільки вона сама їх їла, бо він без упину говорив. Найдужче їй запам'яталося, що на такій чудовій заасфальтованій вулиці немає урн для сміття, нікуди навіть було випльовувати кісточки, вона залишала їх у роті, сподіваючись позбутись їх, звернувши на яку гіршу вулицю.

Раптом, замовкнувши, він глянув на неї такими очима, що вона зникла. І він сказав:

— От візьму й поцілую тебе зараз при всіх на вулиці! Тоді в ній озвалось перекірливе почуття, вона скося блимнула на нього з-під вій і сказала:

— Тільки спробуй, я на тебе всі фінікові кісточки виплюну!

— А багато? — спитав він цілком серйозно.

— Штук дванадцять!

— А нумо в сад? Бігцем! — викрикнув він, не даючи їй отямитись, і схопив її за руку. І вони, сміючись, забувши про людей, побігли в сад.

"Ти пам'ятаєш?.. Пам'ятаєш, яка була ніч у саду?.."

Тепер, у темному льосі, як тоді, в луганському саду, під зорями, Катя довірливо сховала гаряче обличчя десь у чоловіка між його затишним сильним плечем і шиєю та оброслою м'яким волоссям щокою. Так і просиділи вони до світанку, навіть не задрімавши.

Потім Іван Федорович на мить іще міцніше пригорнув дружину й трохи одвів лице своє й послабив руки.

— Пора, ой пора, ластівко моя, голубонько! — сказав він. Але вона не одривала від нього обличчя. І вони сиділи

так, аж поки на волі зовсім розвиднілось.

Корнія Тихоновича з онуком Іван Федорович вирудив на Митякинську базу — дізнатися, що сталося з загonom. Іван Федорович довго вчив старого, як треба діяти невеликими групами та як створювати нові партизанські групи з селян, козаків та колишніх військових, що осіли по селах.

Поки Марфа годувала їх, якийсь дід, далекий родич Марфи, прорвався-таки через кордон малюків і нагодився в акурат на обід. Цікавий до всього, Іван Федорович так і вчепився в діда, бажаючи знати, як звичайний селянський дід розцінює теперішнє становище. Оцей дід був той третій бувалий дід, який колись віз Кошового та його рідню, в якого перехожі німецькі інтенданти все-таки відняли буланого коника, що й вернуло його на село до родичів. Дід зразу збагнув, що має справу не з простим чоловіком, почав петляти.

— Ось, бачиш, яке воно діло... Три з гаком тижні сунуло їхнє військо. Велика спла пройшла! Червоні тепер не повернуться, ні... Та що балакать, як уже бої йдуть за Волгою, під Куйбишевом, Москву оточено, Ленінград узято! Гітлер казав, що Москву візьме на змор.

— Так я й повірю, що ти віриш у ці брехні! — з чортів-ською іскрою в очах сказав Іван Федорович.— От що, друже запічний, ми з тобою вроді одного зросту, дай мені яку-небудь одержу-обужу, а я тобі залишу свою.

— Вот оно как, гляди-ка,— по російському сказав дід, все зразу зміркувавши.— Одержу я тебе мигом принесу.

В одержині цього діда, з торбою за плечима, невеличкий Іван Федорович, сам хоч і не дід, але добре-таки оброслий бородою, увійшов до кімнатки Маші Шубіної на Кам'яному Броді.

Днійте почуття опанувало його, коли він ішов під чужою личиною по вулицях рідного міста.

Іван Федорович тут народився й працював чимало років. Багато будівель — підприємств, установ, клубів, житлових — звелись при ньому, в значній мірі його зусиллями. Він пам'ятав, наприклад, як на засіданні президії міської Ради запланували цей сквер, і Іван Федорович сам наглядав, як його розмічають, садять куші. Скільки зусиль він сам поклав на впорядкування рідного міста, і все-таки в міськкомі завжди сварилися, що в дворах і на вулицях у них не досить чисто, і це була правда.

Тепер частина будівель загинула під бомбуванням,— в запалі оборони в око не так впадало, як це спотворило місто. Але річ була й не в цьому: місто за кілька тижнів так занехаяли, що, здавалось, нові хазяї й самі не вірять у те, що оселилися в ньому навіки. Вулиці не поливано, не метено, квіти по скверах зів'яли, бур'ян глушив газони, папірці, недокурки вихором крутилися в густій рудючій куряві.

Це була одна із столиць вугілля. Сюди привозили колись більше товарів, ніж у багато інших районів країни,— натовп на вулицях був барвистий, гарно вбраний. Відчувалося, що це південне місто: завжди було багато фруктів, квітів, голубів. Тепер юрба порідшала, стала непомітною, сірою, люди були одягнені з недбалою одноманітністю, немов навмисне опустили, складалось враження, що вони й не

миються. А зовнішнього колориту вулицям надавали мундири, погони та бляшки солдатів і офіцерів ворога — найбільше німців, італійців, але також румунів та угорців,— тільки їхню говірку було чути, тільки їхні машини, виспівуючи клаксонами, мчали по вулицях, здіймаючи смерчі куряви. Ще ніколи в житті не відчував Іван Федорович такого кривого, особистого жалю й любові до міста і його людей.

Було таке почуття, що ось він мав дім, і його вигнали з цього дому, і він, нишком прокравшись у рідний дім, бачить, що нові хазяї грабують його майно, закаляють нечистими руками все дороге йому, принижують його рідних, а він може тільки бачити це й безсилий вдіяти що-небудь проти цього.

І на подрузі його жінки лежала ця ж загальна печать пригніченості й занехаяності: вона була в поношеному темному платті, русаве волосся недбало закручене вузлом; на ногах, давно не митих, капці, і видно було, що вона так і спить з немитими ногами.

— Машо, хіба ж можна так занепадати! — не витримав Іван Федорович.

Вона байдуже оглянула себе й сказала:

— Справді? Я й не помічаю. Всі так живуть, та ось так і вигідніше: не чіпляються... А втім, і води ж у городі нема...

Вона замовкла, і Йван Федорович уперше помітив, як вона змарніла і як порожньо, незатишно у неї в кімнаті. Він подумав, що вона, мабуть, голодує і давно спродала все, що мала.

— Ну, от що, поснідаймо... Мені тут одна жінка наготувала всячини,— така розумнісінька жінка! — збентежено озвався він, заметушившись над своєю торбою.

— Боже мій, хіба в цім річ! — Вона затулила лице руками.— Візьміть мене з собою! — раптом промовила вона пристрасно.— Візьміть мене до Каті, я готова служити вам усім, чим зможу!.. Я готова бути вашою служницею, аби тільки не це щоденне підле приниження, не це повільне вмирання без роботи, без мети в житті!

Як завжди, вона казала йому "ви", хоч знала його з днів одруження Каті, з якою приятелювала з дитинства. Він і раніше здогадувався, що не звертається вона до нього на "ти", не можучи позбутись усвідомлення відстані, яка відділяла її, звичайну креслярку, від нього, значного працівника.

Важка поперечна зморшка лягла на відкритім лобі Йвана Федоровича, і його живі сині очі набрали суворого, заклопотаного виразу.

— Я з тобою розмовляти буду прямо, може, грубо, — сказав він, не дивлячись на неї.— Машо! Коли б мова йшла про тебе, про мене, я б міг забрати тебе до Каті й сховати вас обох і сам сховатися,— сказав він з недоброю гіркою усмішкою.— Але ж я слуга держави, і я хочу, щоб і ти найкраще послужила нашій державі: я не тільки не заберу тебе звідси, я хочу тут кинути тебе в саме пекло. Скажи мені прямо: згодна? Маєш на те силу?

— Я згодна на все, аби тільки не жити отим життям, яким живу! — відповіла вона.

— Ні, то не відповідь! — суворо мовив Іван Федорович.— Я пропоную тобі вихід не для спасіння душі,— я питаю: чи згодна ти служити народові й державі?

— Я згодна,— тихо кивнула вона.

Він хутко схилювся до неї через ріжок столу і взяв її за РУКУ-

— Мені треба встановити зв'язок із нашими людьми ось тут, у місті, але тут були провали, і я не певен, на яку явку можна звіритись. Ти повинна знайти в собі мужність і хитрість, як у самого диявола,— перевірити явки, що я дам тобі. Підеш на це?

— Піду,— сказала вона.

— Провалишся, катуватимуть на повільному вогні. Не викажеш?

Вона помовчала, ніби звіряючися з власною душею.

— Не викажу,— промовила вона.

— Так слухай же...

І він при тьмянім-тьмянім світлі каганця, ще ближче схилившись до неї, так, що вона побачила свіжий рубець на зализині біля скроні, дав їй явку тут же, на Кам'яному Броді, яка, йому здавалося, була надійніша від інших. Ця явка була особливо потрібна, бо через неї він міг зв'язатися з Українським партизанським штабом і дізнатися, що діється не в одній області, а й на радянській стороні, й повсюди.

Маша ладна була зразу ж туди бігти, і це поєднання наївної жертвовності з недосвідченістю так і пройняло серце Івана Федоровича. Лукава іскорка на одній ніжці застрибала з одного ока в друге.

— Хіба ж так можна! — сказав він з веселим і добрим докором.— Це ж потребує витонченої роботи, як у модному магазині. Пройдеш вільно, серед білого дня, я тебе навчу, як і що... Мені ж треба ще й із тилу себе забезпечити! В кого ти живеш?

Маша наймала кімнату в будиночку, який належав старому робітникові паровозобудівного заводу. Будинок був мурований і розділений наскрізним коридором з двома виходами — на вулицю й на подвір'я, обмежене низькою кам'яною огорожею,— розділений на дві половини: в одній половині були кімнати й кухня, в другій — дві маленькі кімнатки, одну з яких наймала Маша. Старий мав дітей багато, але всі вони давно вже відділились: сини були хто в армії, хто в евакуації, дочки — заможем в інших містах. За словами Маші, хазяїн квартири був чоловік статечний, трохи, правда, відлюдько, книжник, але чесний.

— Я скажу, що ви — мій дядько з села, материн брат,— мати моя теж була українка. Скажу, що сама я написала, щоб ви приїхали, а то, мовляв, трудно жити.

— Ти одведи свого дядька до хазяїна, побачимо, який він там відлюдько! — сказав, усміхнувшись, Іван Федорович.

— А яка вже там робота, де ж працювати? — понуро бубонів "відлюдько", зрідка блимаючи великими витрішкуватими очима на бороду Йвана Федоровича й на рубець на правій зализині.— Двічі ми самі устаткування з заводу вивозили, та німці бомбили нас кілька разів... Будували паровози, будували танки й гармати, а нині лагодимо примуси й запальнички... Деякі коробки цехів, правда, залишились, і, якщо понишпорити, багато ще устаткування є по заводу — то там, то тут, але ж це, як сказати, потребує справжнього господаря. А нинішні...— він махнув зашкарубленим невеличким кулаком.— Несерйозний народ!.. Плавають мілко і — злодії. Повіриш, приїхало на один завод зразу три хазяїни: Крупп,— раніш завод був гартманівський, так

його акції колись Крупп скупив,— управління залізниць і електрична компанія — тій ТЕЦ дісталась, її, правда, наші перед відходом висадили в повітря... Ходили німці, ходили по заводу і давай ділити його на три частини. І сміх і гріх: зруйнований завод, а вони його стовпами перегородили, як селяни при царі свої нивки, навіть поперек доріг, що зв'язують завод, ями порили, як свині. Поділили, стовпів наставили, і кожен рештки устаткування повіз до себе в Німеччину. А тим, що дрібніше та гірше, тим вони торгують наліво й направо, як спекулянти на товчку. Наші робітники кепкують: "Ну, дав бог хазяїв!.." Наш брат за ці роки звик, сам знаєш, до якого розмаху, а на цих йому не те що працювати, а й дивитись гидко. Ну, а взагалі сміх виходить крізь сльози...

Вони сиділи при світлі каганця, Іван Федорович, з довгою своєю бородою, принишкла Маша, скоцюрблена бабуса та "відлюдько",— їх страшні тіні сходились, розходились, розпливались по стінах, по стелі; всі вони, хто сидів тут, схожі були на печерних жителів. "Відлюдькові" зайшло років під сімдесят, він був маленький на зріст, охлялий, а голова велика, йому трудно було тримати її, говорив він понуро, однотонно, все зливалось в одне "бу-бу-бу-бу". Але Йван Федорович залюбки його слухав не тільки тому, що старий говорив розумно і казав правду, а й тому, що йому подобалось: от робоча людина так ґрунтовно, докладно знайомить з промисловими ділами при німцях його, селянина, який випадково зайшов.

Іван Федорович все-таки не витримав і виклав свої міркування:

— Ми на селі в себе ось як думаєм: йому в нас на Україні промисловість розвивати нема ніякого роцоту, промисловість у нього вся в Німеччині, а від нас йому потрібні хліб та вугілля. Україна йому — наче колонія, а ми йому — негри...— Іванові Федоровичу здалося, що "відлюдько" глипнув на нього з подивом, він усміхнувся й сказав: — В тому, що наші селяни так міркують, нічого дивного нема, народ сильно виріс.

— Так-то воно так...— сказав "відлюдько", нітрохи не здивувавшись з міркувань Івана Федоровича.— Ну, добре,— колонія. Виходить, вони хазяйство на селі посунули вперед, чи що?

Іван Федорович тихо засміявся.

— Озимину сіємо по просапних та по стерні озимого та ярового, а землю обробляємо сапачками. Сам розумієш, скільки насіємо!

— Отож-бо й є! — сказав "відлюдько", не здивувавшись й тут.— Не вміють вони господарювати... Звикли зривати з чужих, як шахраї, з того й живуть, і думають з такою, прости господи, культурою підкорити весь світ — дурні звірі,— беззлобно сказав він.

"Еге, діду, та ти такому хліборобові, як я, сто очок даси вперед!" — вдоволено подумав Іван Федорович.

— Ви коли до своєї племінниці проходили, чи вас не бачив хто-небудь? — не змінюючи тону, спитав "відлюдько".

— Бачити не бачив, та чого мені боятись? Я при всьому документі.

— Це я розумію,—ухильно сказав "відлюдько",— але ж тут порядок, що я повинен

заявити про вас у поліцію, а коли ви ненадовго, то краще так обійтись. Тому я скажу вам прямо, Йване Федоровичу, що я вас одразу впізнав, адже ви в нас скільки на заводі бували, не приведи господи, впізнає вас і лиха людина...

Ні, жінка правильно завжди казала Йванові Федоровичу, що він народився в сорочці.

Рано-вранці другого дня Маша, сходявши на явку, привела до Йвана Федоровича незнайомого чоловіка, який, на превеликий подив Івана Федоровича й Маші, привітав "відлюдька" так, немовби вони тільки вчора бачились. Від цього чоловіка Іван Федорович дізнався, що "відлюдько" належав до своїх людей, залишених у підпіллі.

Від цього ж таки чоловіка Йван Федорович уперше дізнався, як далеко заліз німець у глиб країни: це була пора, коли зав'язувалась велика Сталінградська битва.

Усі найближчі дні Йван Федорович перевіряв, а часом і відновлював зв'язки — по місту й по всій області.

І в розпал цієї діяльності той самий чоловік, через якого Йван Федорович промкнувся до міської організації, привів йому Любку-артистку.

Вислухавши все, що могла сказати Любка про загибель ув'язнених краснодонської тюрми, Іван Федорович с"їдів похмурий, не маючи сили говорити. Жаль, до болю жаль було Матвія Костьовича та Валька. "Такі добрі козаки були!"—думав він. Раптом йому спала на думку дружина: "А як вона там сама?.."

— Так...— сказав він.— Тяжке підпілля! Такого тяжкого ще не було в світі...— І він заходив по кімнаті й заговорив з Любою так, наче розмовляв сам із собою.— Порівнюють наше підпілля з підпіллям за тієї інтервенції, при білих, а яке може бути порівняння? Сила терору в цих каті и така, що біляки — дітлахи перед ними,—ці винищують людей мільйонами... Але є в нас перевага, якої тоді не було: наші підпільники, партизани спираються на всю могутність нашої партії, держави, на сили Червоної Армії... В наших партизанів і свідомість вища, і організація вища, і техніка вища — озброєння, зв'язок. Це треба народові пояснити... У ворогів є слабе місце, таке, як ні в кого: вони — тупі, все роблять за указкою, за розкладом, живуть і діють серед народу нашого в цілковитій темряві, нічого не розуміючи... От що треба використати! — сказав він, зупинившись перед Любою, й знов заходив з кутка в куток.— Це все, все треба пояснити народові, щоб їх не боявся й навчився обманювати. Народ треба організувати,— він сам дасть із себе сили: всюди створювати невеликі підпільні групи, які могли б діяти в шахтах, по селах. Люди повинні не в ліс ховатися,— ми, хай йому чорт, живемо в Донбасі! Треба йти на шахти, на села, навіть до німецьких установ — на біржу, в управу, в дирекції, сільські комендатури, в поліцію, навіть у гестапо. Розкласти геть усе диверсією, саботажем, нещадним терором ізсередини!.. Маленькі групки з місцевих жителів — робітників, селян, молоді, чоловік по п'ять, але всюди, в усіх шпаринах... Неправда! Заклацає в нас ворог зубами від страху! — він виснував це з таким мстивим почуттям, що воно передалося й Любці, і їй стало трудно дихати. Тому Іван Федорович згадав про те, що Любка передала йому "з доручення старших".—У вас, виходить, діла вгору йдуть? Так вони й по інших місцях ідуть. А без

жертв у такому ділі не буває... Тебе як звуть? — спитав він, знову зупинившись проти неї.— Он воно як,— тож не діло, така гарна дівчина не може бути Любка, а Люба! — І весела іскорка стрибнула у нього в очі.— Ну, ще кажи, що тобі треба!

Миттю Любка яро собі уявила, як вони стояли, семеро в кімнаті, вишикувавшись у шереду. Низькі темні хмари бігли за вікном. Кожен, хто виходив перед строем, бліднув, і голос, що проголошував клятву, підіймався до високої дзвінкої ноти, приховуючи благоговійне тремтіння. І текст клятви, написаний Олегом та Ванею Земнуховим і стверджений ними всіма, в цей момент раптом відділився від них і став пад ними, суворіший і непорушніший, ніж закон. Любка згадала це, й від хвилювання, що знову її охопило, обличчя її сполотніло, на ньому з незвичайною силою виразності сяйнули голубі дитячі очі з жорстоким стальним полиском.

— Нам потрібні порада й допомога,— сказала вона.

— Кому вам?

— "Молодій гвардії"... У нас за командира Йван Турке-нич, він лейтенант Червоної Армії, попав в оточення, бо поранили. Комісар — Олег Кошовий, з учнів школи імені Горького. Тепер нас чоловік тридцять, що присягнули на вірність... Організовані по п'ятірках, саме так, як ви казали,— Олег так запропонував.

— Мабуть, йому старші товариші порадили, — сказав, зразу що треба зрозумівши, Іван Федорович,— але все одно, молодець ваш Олег!..

Іван Федорович напрочуд жваво сів до столу, посадив Любку проти себе й попросив, щоб вона назвала всіх членів штабу й охарактеризувала кожного з них.

Коли Любка дійшла до Стаховича, Іван Федорович опустив крайки брів.

— Зажди,— сказав він і торкнув її за руку.— Як його ввуть?

— Євген.

— Він був із вами весь час чи прийшов звідки? Любка розповіла, як Стахович з'явився в Краснодарі і що

він розповідає про себе.

— Ви до цього парубка ставтесь обережно, перевірте його.— І Йван Федорович розповів Любці про дивні обставини, за яких Стахович зник із загону.— Коли б він у німецьких руках не побував,— сказав він, роздумуючи.

На Любчинім обличчі відбилосся занепокоєння, ще дужче від того, що вона Стаховича не любила. Вона мовчки поглядала на Йвана Федоровича, потім риси її обличчя розгладились, очі посвітлішали, і вона спокійно сказала:

— Ні, цього не може бути. Видно, він просто злякався і втік...

— Чому так думаєш?

— Товариші його давно знають як комсомольця, він хлопець із фанаберією, а на таке не піде. У нього сім'я дуже хороша, батько старий шахтар, брати-комуністи в армії... Ні, не може того бути!

Надзвичайна чистота її мислення вразила Йвана Федоровича.

— Розумнісінька дівчина! — зітхнув він з незрозумілою їй журбою в очах.— Був час, і ми так думали. Але, бачиш, яке діло,— сказав він їй так просто, як можна було б

сказати дитині,— на світі ще чимало людей розтлінних, що для них ідея, як одешинка, на час, а то й маска,— фашисти виховують таких людей мільйонами по всьому світу,— а є люди просто слабкі, яких можна зламати...

— Ні, не може того бути,— заперечила Любка, маючи на увазі Стаховича.

— Дай боже! А коли злякався, може злякатись і ще раз.

— Я передам Олегові,— коротко мовила Любка.

— Ти все зрозуміла, що я говорив? Любка кивнула головою.

— Отак і робіть!.. Ти тут, у місті, зв'язана з тим чоловіком, що привів тебе? Його й тримайся.

— Спасибі,— сказала Любка, дивлячись на нього повеселілими очима.

Вони обоє підвелись.

— Передай наш бойовий більшовицький привіт товаришам молодогвардійцям.— Він своїми невеликими, точними в рухах руками обережно взяв її за голову й поцілував в одне око і в друге і злегка відштовхнув од себе.— Іди,— сказав він.

Розділ тридцять восьмий

Ці кілька днів у Ворошиловграді вона перебувала в підлеглості в тої людини, яка звела її з Іваном Федоровичем. І для цієї людини багато важило, що в Любки зав'язались отакі стосунки з німецьким інтендантським полковником та його ад'ютантом і що вона потрапила на квартиру, де її вважають не за того, хто вона є.

Їй не довелося вивчати шифр, бо лишився він такий, яким вона його знала перед від'їздом з курсів, але тепер вона мусила взяти радіопередавач із собою, бо з Ворошилов-града на ньому дуже трудно було працювати.

Ця людина вчила її, як міняти місця, щоб її не запеленгували. І сама вона не повинна була довго сидіти в Краснодоні, а наїздити до Ворошиловграда й інших пунктів і не тільки підтримувати зв'язки, які в неї створились, а зав'язувати нові серед офіцерів — пімців, румунів, італійців та угорців.

Їй навіть пощастило домовитися з хазяями квартири, де жила, що вона, приїжджаючи до Ворошиловграда, спинятиметься в них, бо їй не сподобались ті квартири, які їй пропонували. Дівчинка, схожа на гриба-боровика, як і доти, ставилась до Любки з глибоким презирством, але мати цієї дівчинки розуміла, що Любка — це все-таки краще, ніж німецькі чини.

В Любки не було інакшого способу, як тільки знову використати попутну німецьку машину. Але тепер вона вже не піднімала руку перед легковими машинами, навпаки,— її цікавила більше вантажна машина з солдатами. Солдати були й добріші, й не такі здогадливі, а в чемадапі серед її баракла лежала тепер ця штучка.

Зрештою вона попала в санітарний фургон. Правда, в фургоні, крім п'яти-шести солдатів-санітарів, сидів старший офіцер медичної служби й кілька молодших. Але всі були напідпитку, а Любка давно переконалася, що п'яних офіцерів легше обдурювати, як тверезих.

З'ясувалося, що везуть вони спирт до фронтового госпіталю, багато спирту в великих плескатих бляшанках. І Любка враз подумала, як добре було б роздобути в них

побільше спирту, бо спирт одмикає будь-які замки та двері й за нього можна придбати все.

Кінчилось тим, що вона вговорила старшого офіцера медичної служби не гнати цей величезний важкий фургон серед ночі, а заночувати в її доброї знайомої в Краснодарі, куди вона, Любка, їде на гастролі. Вона дуже налякала матір, втягнувши в квартиру стільки п'яних німецьких офіцерів та солдатів.

Німці пиячили цілу ніч, і Любці довелось навіть танцювати перед ними, бо ж вона вдавала артистку. Вона танцювала як на лезі бритви,— і все-таки знов перехитрувала їх: вона загравала водночас і з офіцерами, і з нижніми чинами, і нижні чини з ревнощів заважали офіцерам залицятись до Любки, так що старший офіцер медичної служби навіть ударив одного санітара чоботом у живіт.

Коли вони так розважались, Любка раптом почула з вулиці довгий поліцейський сюрчок. Поліцай свистів десь біля клубу імені Горького, свистів щосили, не випускаючи сюрчка.

Любка збагнула не зразу, що це сигнал тривоги, але сюрчання дужчало, наближаючись до її дому. За вікнами шпарко виник і так само несподівано щез важкий тупіт ніг,— хтось пробіг униз по вулиці, до малих "шанхайчпків", що ліпилися вздовж балки. А згодом прогупали за вікном важкі чоботи поліцай, котрий сюрчав що було сили.

Любка й ті з-поміж німців, хто ще держався на ногах, вискочили на ґанок. Ніч запала тиха, темна, тепла. Сюрчання,— воно вже відходило геть,— стрибкий конус світла від електричного ліхтаря позначали трасу поліцай,— він біг униз по вулиці. І, ніби відповідаючи йому, сюрчали свистки вартових з базару та з-за пустиря за балкою — від жандармерії — і навіть з другого залізничного переїзду, що був далеко звідси.

Німецькі військові медики, похитуючись, бо хміль розквасив у них той найважливіший стрижень, який підтримує людину у вертикальному стані, трохи постояли на ґанку в глибокій мовчанні. Потім старший офіцер послав санітара по електричний ліхтар і помаяв струменем світла по палісаднику з занедбаними клумбами, з рештками паркана та понівеченими кущами бузку. Далі він освітив фургон на подвір'ї, і всі повернулись до кімнати.

Саме в цей час Олег, помітно випередивши свого переслідувача, побачив на пустирі за балкою спалахи ліхтарів,— поліцаї від жандармерії бігли йому навперейми. Він тут же зрозумів, що не сховається в малих "шанхайчиках": собаки,— вони збереглися тільки в цих місцях, бо ніхто з німців не хотів жити в глиняних мазанках,— собаки видадуть Олега своїм гавканням. Збагнувши це, Олег звернув праворуч, на Восьмидомики, й припав до стінки найближчого стандартного будинку. За хвилину-дві поліцай прогупав чобітьми повз нього. Він пробіг так близько, що Олегові аж позакладало вуха від сюрчання.

Олег переждав трохи, потім, намагаючись нічим не зрадити себе, пішов задвірками тієї ж вулиці, по якій тільки-но біг, до пагорбів, звідки почав свою путь.

Стан збудження, що піднялось до якихось невгамовних веселощів, коли він на

клубному ґанку наскочив на поліцая, а потім тікав од нього по вулиці, змінився почуттям тривоги. Олег чув сюрчання в районі базару й жандармерії та другого переїзду і розумів тепер, що його необачність поставила в трудне й небезпечне становище не тільки його самого, а й Серьожку з Валею, Стьопу Сафонова з Тосею Мащенко.

Це був у них перший вихід у світ з листівками, написаними Олегом та Ванею Земнуховим, перший крок, що з нього населення мало дізнатись про існування "Молодої гвардії".

Скільки сил було потрібно, щоб одвести пропозицію Стаховича, який вважав, що за одну ніч можна обклеїти листівками все місто й зразу справити враження! Олег, ближче пізнавши Стаховича, вже не мав сумніву в щирості його замірів, але як же він, Стахович, не розуміє, що чим більше людей втягнуто до справи, тим легше провалитись! І брала досада, що Серьожка Тюленін, як завжди, теж був ладен вдатися до крайніх заходів.

Але Туркенич і Ваня Земнухов підтримали пропозицію Олега — розклеїти листівки тільки в одному районі, а через кілька днів — у другому, а потім — у третьому, щоб одвертати увагу поліції всякий раз на хибний слід.

Олег запропонував ходити обов'язково парами,— один витягає листівку, другий маже, і поки один наклеює, другий ховає пляшечку,— і щоб ходили обов'язково юнак з дівчиною: якщо застукає поліцай, можна пояснити прогулянку в таку недозволену пору мотивами любовними.

Замість мучного клейстеру вони вирішили взяти рідкий мед. Клейстер треба було б десь варити, і це само вже могло дати навідний слід поліції, вже не кажучи про те, що клейстер на одязі полишав сліди. Для клейстеру, крім того, потрібні були щіточки, посуд, який незручно носити, а мед можна було носити в маленькій пляшечці з затичкою й вихлюпувати помалу просто з шийки на зворотний бік листівки.

Крім розклеювання листівок по ночах, Олег розробив дуже нескладний план розповсюдження листівок серед білого дня в місцях великого скупчення народу — в кіно, на базарі, коло біржі праці.

Для першої нічної операції вони вибрали район шахти № 1-біс з прилеглими до нього Восьмидами й базаром. Базар припав Серьожці та Валі. Восьмидомики — Стьопі Сафонову й Тосі. До району шахти № 1-біс Олег пішов сам.

Йому, звичайно, дуже хотілось піти з Ніною, але він сказав, що піде з Мариною — своєю гарненькою тіточкою.

Туркенича вирішили залишити дома, щоб на цей перший випадок, коли в них ще не було ніякого досвіду, кожна пара по закінченні роботи могла б зразу доповісти командирові, як усе пройшло.

Одначе, коли всі порозходились, Олег мимохіть задумався: яке він мав право притягати до такої небезпечної справи матір трилітньої дитини, навіть не порадившись з дядею Колею, батьком цієї дитини?

Звичайно, недобре було порушувати порядок, ним же встановлений, та Олега

охопив уже такий хлоп'ячий азарт, що він вирішив піти без нікого.

Надвечір, коли ще можна було вільно ходити по місту, Олег, засунувши кілька листівок до внутрішньої кишені піджака, а пляшечку з медом до кишені штанів, вийшов з дому. Пройшовши вулицею, де жили Осьмухін та Земнухов, він опинився коло балки, через яку проходила дорога на шахту № 5. Це була та сама балка, що, простягаючись далі праворуч, відділяла Восьмидомики від пустиря з жандармерією. Тут балка була зовсім не заселена. Олег завернув праворуч балкою і, не дійшовши до малих "шанхайчиків", по одній з низинок, що наче вливалися в балку, вибрався на пагорби. Вони простягались довгим перепадистим пасмом, на якому лежало ворошиловградське шосе, і панували над цією частиною міста.

Ховаючись поміж пагорбами, Олег дійшов майже до перехрещення ворошиловградського шосе з дорогою з центральної частини міста в Первомайку. Тут він заліг, дожидаючи темноти. Придивляючись крізь вигоріле бадилля бур'яну, він добре бачив і роздоріжжя, і околицю Первомайки по той бік шосе, і зруйновану шахту № 1-біс з величезним териконом, і клуб імені Горького нижче по вулиці, де жила Люба Шевцова, і Восьмидомики, і пустир зі школою імені Ворошилова та жандармерією.

Поліцейський пост, що являв загрозу для Олега, стояв на перехресті доріг,— пост обслуговували два поліцаї. Один із них не сходив з роздоріжжя і, якщо дозволяв собі з нудьги прогулятися, то тільки вздовж шосе. А другий патрулював по дорозі від перехрестя до шахти № 1-біс і далі, до клубу імені Горького, вздовж вулиці, де жила Люба Шевцова, до малих "шанхайчиків".

Сусідній пост містився в районі базару, і його також обслуговували два поліцаї, що з них один лишався невідступно на території базару, а другий патрулював од базару до того пункту, де малі "шанхайчики" вливались у великий "Шанхай".

Ніч запала чорна, але така тиха, що було чути кожен шерех. Тепер Олег міг довіряти лише своєму слухові.

Він мав наклеїти кілька листівок біля входу в шахту № 1-біс та на клубі імені Горького. (Вони вирішили не клеїти на житлові будинки, щоб не підводити мешканців). Скрадаючись, Олег спустився з пагорбів до крайнього стандартного будинку. Тут починалась вулиця, де жила Люба Шевцова. Вхідна будка шахти № 1-біс була насупроти Олега через майдан.

Він чув, як розмовляють патрульний та постовий. На мить він побачив навіть їхні обличчя, що схилились до вогника запальнички. Треба було перечекати, поки патрульний зійде вниз по вулиці, бо інакше він міг застати Олега на відкритому майдані. Але поліцаї довго ще стояли, розмовляючи стиха.

Нарешті патрульний пішов, коли-не-коли освітлюючи собі шлях електричним ліхтарем. Олег стояв за будинком і чув кроки поліцая. Тільки-но кроки віддалились, Олег вийшов на вулицю. Важку ходу ще було чути. Патрульний все ще освітлював шлях кишеньковим ліхтарем, і Олег міг бачити, як він поминув клуб імені Горького. Нарешті поліцая не стало видно: за будинком Шевцових починався крутий спуск до балки. Тільки відблиски розсіяного відбитого світла говорили про те, що поліцай, як і перед

тим, подеколи освітлює собі шлях ліхтариком.

Як і всі великі шахти, висаджені в повітря в годину відступу, шахта № 1-біс не працювала. Але з наказу лейтенанта Швейде на шахті створили адміністрацію з чинів німецького гірничорудного батальйону. І частина робітників, із числа тих, хто не зміг чи не встиг евакуюватися, щоранку приходила на роботу "по відбудові",— так називалося в офіційних документах очищення захаращеного мотлохом двору; кілька десятків чоловіків мляво тинялись по подвір'ю, перевозячи з місця на місце в ручних дерев'яних тачках брухт і сміття.

Тепер тут було тихо й похмуро.

Олег наклеїв листівку на мур, що облягав двір шахти, потім на вхідну будку й на дошку об'яв поверх усяких оповіщень та наказів. Йому не можна було довго тут лишатись — не тому, що міг його помітити сторож,— дід уночі міцно спав,— а тому, що патрульний, повертаючись, міг пройти мимо шахти й освітити будку. Але кроків патрульного не було чути, і світло ліхтарика не спалахувало здаля: патрульний міг затриматись коло малих "шанхайчиків".

Олег перейшов майдан і спустився до клубу. Цей най-просторіший і найневигідніший та найхолодніший будинок у місті був зовсім непридатний для житла і тепер стояв порожній. Він дивився фасадом на вулицю, по якій з раннього ранку люди поспішали на базар з Восьмидомиків, Пер-вомайкп та найближчих хуторів і по якій ішов головний рух з міста в напрямі Ворошиловграда і в напрямі Каменська.

Олег заходився ліпити листівки по фасаді й зненацька почув кроки поліцая знизу, від балки. Олег обійшов будівлю й принишк по той бік. Кроки поліцая ставали все чутніші. Та тільки-но поліцай, простуючи вулицею вгору, підійшов до будівлі, кроки стихли. Олег завмер, чекаючи, коли поліцай помипе клуб, стояв хвилину, дві, п'ять, та кроків не було чути.

А що як поліцай, проходячи, освітив фасад клубу, помітив листівки і тепер спинився й читає? Звичайно, він тут же почне їх здирати й виявить, що їх ось тільки наклеєно. Тоді можна чекати, що він обійде з ліхтариком круг будинку: адже людині, що наклеїла листівки, нікуди сховатись, тільки за цим будинком!..

Олег прислухався, тамуючи подих, але чув тільки поштовхи свого серця. Йому кортіло відірватись од стіни й тікати, але він розумів, що це може тільки зашкодити йому. Ні, єдиний вихід — перевірити, куди подівся поліцай!

Олег висунувся з-за рогу,— ніяких непевних звуків. Тримаючись біля стіни, високо піднімаючи ноги й ступаючи обережно на землю, Олег тихо посувався до вулиці. Кілька разів він зупинявся й прислухався, але все довкола було тихо. Так він дійшов до другого рогу будинку і, тримаючись однією рукою за стіну, а другою взявшись за ріг, визирнув. Під його рукою зненацька вломився шматок старої, сточеної дощами штукатурки й упав на землю, як здалось Олегові, із страшним грюкотом. В ту ж мить Олег побачив над нижніми сходишками під'їзду вогник сигаретки й зрозумів, що поліцай просто сів спочити й покурити. Вогник сигаретки тут же метнувся вгору, на східцях щось грюкнуло, а Олег, щосили відштовхнувшись од рогу, побіг униз вулицею, до балки.

Розляглося різке сюрчання, і на якусь частку секунди Олег

потрапив у конус світла, але зразу ж вирвався з нього кількома ривками.

Заради справедливості треба сказати, що з моменту, коли виникла ця безпосередня небезпека, Олег уже не зробив жодного безрозсудного вчинку. Він міг би за одну хвилину заплутати поліцаїв в Восьмидомиках і сховатися в Любки чи в Іванцових, та Олег не мав права їх підводити. Він міг би вдати, що біжить до базару, а насправді опинився б у "Шанхаї", де його не зламав би й сам чорт. Але так можна було підвести Серьожку й Валю. І Олег побіг до малих "шанхайчиків".

І ось тепер, коли обставини таки примусили його звернути на Восьмидомики, він не став заглиблюватися в цей район, щоб не підводити Стюпу Сафонова й Тосю. Він ішов назад, на пагорби, до роздоріжжя, де його міг перейняти постовий.

Його гризла тривога за друзів і за можливу невдачу всієї операції. І все-таки почуття хлоп'ячого бешкетництва знов опанувало його, коли він почув шалене собаче гавкання на малих "шанхайчиках". Він уявив собі, як зійшлись разом патрульний, що переслідував його, і поліцаї з жандармерії і як вони обмірковують, де зник невідомий, і нишпорять довкола з ліхтариками.

На базарі вже не свистіли. З вершини пагорба, де знову опинився Олег, він бачив по спалахах ліхтарів, що поліцаї, які бігли йому навперейми, повертаються назад через пустир до жандармерії, а патрульний, його переслідувач, стоїть на дальньому кінці вулиці й освітлює якийсь будинок.

Чи помітив поліцаї листівки, наклеєні на клубі?.. Ні, звичайно, не помітив! Інакше не сидів би й не кутив так на східцях під'їзду. Тепер вони перетрусили б усі Восьмидомики, шукаючи його, Олега!

На душі йому стало легко.

Ще не світало, коли Олег тихо-тихо стукнув тричі у віконницю до Туркенича, як умовились. Туркенич ледве чутно прочинив вхідні двері. Вони, скрадаючись, пройшли через кухню й світлицю, де спали люди, до кімнати, де Ваня жив сам. Каганець стояв високо на шафці. Видно було, що Ваня ще не лягав. Він не виявив ніякої радості, побачивши Олега, обличчя його було суворе й бліде.

— П-попався хто-небудь? — дуже заникуючись і також полотноючи, спитав Олег.

— Ні, тепер усі цілі, — сказав Туркенич, уникаючи зустрічатися з ним очима. — Сідай... — Він показав Олегові на табуретку, а сам сів на збиту постіль: як видно, він цілу ніч то ходив по кімнаті, то сідав на це ліжко.

О**

— І як? Щасливо? — спитав Олег.

— Щасливо, — не дивлячись на нього, сказав Туркенич. — Вони в мене всі тут зійшлись — і Серьожа, і Валя, і Стюпа, і Тося... Ти, значить, один ходив? — Туркенич звів на Олега очі й знову опустив.

— Як ти дізнався? — спитав Олег з хлоп'ячим винуватим виразом.

— Турбувалися за тебе, — ухильно сказав Ваня, — потім я вже не витримав, пішов до Миколи Миколайовича, дивлюсь — Марина дома... Всі наші хотіли тебе тут чекати, але

я відговорив. Якщо,— кажу,— він попався, гірше буде, коли й нас серед ночі застукать ось тут усією компанією. А завтра, сам знаєш, який трудний день для наших,— знову базар, біржа...

Олег, з дедалі більшим почуттям провини, причину якої він не цілком усвідомлював, побіжно розповів, як він поспішив перейти від шахти до клубу і що сталось біля клубу. Все-таки він пожвавішав, згадуючи, як усе було.

— Ну, потім, коли вже все обійшлося, я, пробач, трохи збешкетував і, повертаючись, іще дві листівки прпшльопав на школі імені Ворошилова...

Він дивився на Туркенича, широко всміхаючись.

Туркенич, який мовчки слухав його, встав, сунув руки в кишені і згори вниз дивився на Олега, що сидів на табуретці.

— От що я скажу тобі, тільки ти не ображайся...— мовив Туркенич тихим голосом.— Це вперше й востаннє ходив ти на таке діло. Зрозумів?..

— Не з-розумів,— сказав Олег.— Діло зроблепо, а що не все гаразд, то без цього не буває. Це не п-прогулянка, це боротьба, де є й супротивник!..

— Справа не в супротивнику,— сказав Туркенич,— а не можна бути хлопчиськом, ні тобі, ні мені не можна. Так, так, я хоч старший за тебе, а я це прикладаю й до себе. Я тебе поважаю, ти знаєш, тому я з тобою так і говорю. Ти хлопець хороший, кріпкий, і знань у тебе, мабуть, більше, як у мене, але ти — хлопчисько... Адже я наших ледве вговорив, щоб вони не пішли тобі на поміч. Умовляв, а мало сам не пішов,— сказав Туркенич, усміхаючись.— Ти, може, думаєш, що ми тільки за тебе всі п'ятеро отут переживали? Ні, ми за все діло переживали. Пора, брат, звикнути, що ти вже не ти, а я вже не я... Я собі цілу ніч докоряв, що відпустив тебе. Хіба ми можемо тепер ризикувати собою без потреби, через дрібниці? Ні, брат, не маємо права! Ти вже мені пробач, я це рішенням штабу проведу. Тобто заборону й тобі, й мені брати участь в операціях без спеціальної на те вказівки.

Олег з дитячим виразом мовчки, серйозно дивився на нього. Туркенич став лагідніший.

— Я, брат, не помилився на слові, що в тебе, може, знань більше, як у мене,— сказав він з виною в голосі.— Це від виховання залежить. Я своє дитинство все на вулиці босоніж пробігав, як Серьожка, і вчився хоч, а справжні знання почали приходити до мене, коли я вже став дорослий. У тебе, знаєш, все-таки мати вчителька, і вітчим був людина політично вихована, а мої старі, сам знаєш,— і Туркенич з добрим виразом кивнув на двері до світлиці.— Оці ось твої знання саме пора настала пустити в справжнє діло,— розумієш? А поліцаїв дражнити, це, брат, мілко плавати. Не цього від тебе й усі наші ждуть. А коли вже говорити всерйоз...— Туркенич значливо вказав великим пальцем кудись високо поза спину,— так ці люди, знаєш, як на тебе надіються!..

— Ох, і х-хороший же ти хлопець, Ваню! — з подивом сказав Олег, весело дивлячись на нього.— І правду кажеш, ох, яку п-правду! — мовив він і покрутив головою.— Що ж, проводь через штаб, коли так...

Вони засміялися.

— Все-таки треба тебе привітати з удачею, я й забув...— Туркенич простяг йому руку.

Олег потрапив додому вже на світанку. І саме в цю хвилину Любка, збираючись до нього в гості, випроваджувала своїх німців. Не спала вона цілу ніч і все-таки не могла не розсміятись, бачивши, як фургон, повний п'яних німців і ведений п'яним шофером, витворяв по вулиці дивовижні викрутаси.

Мати Любці докоряла на чім світ, але дочка показала їй чотири великі бляшанки спирту, які вона встигла вночі поцупити з машини. І мати, хоч була вона проста жінка, зрозуміла, що Любка діяла з якимось своїм розрахунком.

Розділ тридцять дев'ятий

"Земляки! Краснодонці! Шахтарі! Колгоспники!

Усе брешуть німці! Москва була, є та й буде наша! Гіт-лер бреше про кінець війни. Війна тільки розгоряється. Червона Армія ще повернеться в Донбас.

Гітлер жене нас у Німеччину, щоб ми на його заводах стали вбивцями своїх батьків, чоловіків, синів, дочок.

Не їдьте до Німеччини, якщо хочете незабаром на своїй рідній землі, в себе дома обійняти чоловіка, сина, брата!

Німці мучать нас, катують, убивають найкращих людей, щоб залякати нас, поставити на коліна.

Бийте проклятих окупантів! Краще смерть у боротьбі, як життя в неволі!

Батьківщина в небезпеці. Але в неї вистачить сил, щоб розгромити ворога. "Молода гвардія" розповідатиме в своїх листівках усю правду, хоч би яка гірка вона була для Росії. Правда переможе!

Читайте, ховайте наші листівки, передавайте їх зміст із дому в дім, із селища в селище.

Смерть німецьким загарбникам!

"Молода гвардія"

Звідки взявся він, цей маленький аркушик, вирваний із шкільного зошита, край базарного майдану, що кишів людьми, на щиті, де колись вивішувано з обох боків районну газету "Соціалістична Батьківщина", а тепер висять німецькі плакати в дві фарби, жовту й чорну?

Люди із сіл і станиць ще вдосвіта сходились на базар неділешнього дня — з кошиками, лантухами; якась там жінка принесла, може, тільки одне курча, загорнене в гапчірку, а в кого багато вродило овочів або залишилося борошно з минулого врожаю, той привіз своє добро на тачці. Од волів уже не лишилося й згадки — всіх забрав німець, а що вже казати про коней!

Оці ще тачки,— їх народ запам'ятає на багато років! Це тачки не того фасону, щоб возити глину, на однім колесі, а тачки для всякого вантажу, на двох високих колесах,— їх штовхають перед собою, взявшись руками за поперечину. Тисячі, тисячі людей пройшли з ними через увесь Донбас, з кінця в кінець, і в спеку, і в куряву, і в дощ, і в

грязь, і в мороз та сніг, але частіше ніж із добром на базар — шукати собі притулок чи могилу.

Ще вдосвіта люди з близьких сіл несли на базар городину, хліб, птицю, садовину, мед. А міський люд виніс з раннього рана — хто шапку, хто хустку, хто спідницю, хто чоботи, а то цвяхи чи сокиру, або сіль, або завалящого ситчику, а може, навіть мадеполаму або старовинного крою сукню з мереживом з бабусиної заповітної скрині.

Мало якого сміливця, або дурня, чи просто підлу людину веде в такий час на базар нажива,— у такий час женуть людину на базар біда й злидні. Німецькі марки ходять тепер по українській землі, та хто їх зна, чи справжні вони і чи вдержаться ті марки, та й, щиро сказати, хто ж їх має? Ні, вже краще старовинний дідівський спосіб,— скільки разів виручав він у лиху годину: я — тобі, а ти — мені... І від раннього ранку юрмляться люди на базарі, тисячі разів обертаючись одне круг одного.

І всі люди бачили: стояв собі щит край базару, стояв, як багато літ підряд. І, як усі останні тижні, висіли на ньому німецькі плакати. І раптом на одному з них — якраз на тому самому, де віялом розляглись фотографії, що зображували парад німецьких військ у Москві, німецьких офіцерів, що купаються в Неві біля Петропавловської фортеці, німецьких офіцерів, які, під руку з нашими дівчатами, гуляють по набережній Сталінграда,— саме на цьому плакаті виник білий аркуш, акуратно списаний чорнилом, зробленим з хімічного олівця.

Поцікавилась нараз одна людина, потім підійшли ще двоє, ще та й ще і от уже купка народу, переважно жінок, стариків, підлітків, зібрались біля щита, і всі просують голови, щоб прочитати папірець. А хто ж пройде повз купку людей, що втупили очі в списаний аркушик білого паперу, та ще на базарі!

Величезний натовп нуртував біля щита з аркушиком. Передні стояли мовчки, але не відходили: непереборна сила спонукувала їх знов та знов перечитувати ці слова. А задні, намагаючись пропхатись до листівки, галасували, сердилися, питали, що там написано. І хоч ніхто не відповідав і пробитись не можна було, величезна юрба, дедалі більшаючи, знала вже, про що волає маленький цей листочок, вирваний із шкільного зошита: "Неправда, що німецькі війська йдуть парадом по Красній площі! Неправда, що німецькі офіцери купаються біля Петропавловської фортеці! Неправда, що вони гуляють з нашими дівчатами по сталінградських вулицях! Неправда, що нема вже на світі Червоної Армії, а тримають фронт монголи, найняті англійцями!" Все це — неправда. Правда в тому, що лишилися в місті свої люди, які знають правду, і вони безстрашно кажуть єдину цю правду народів.

Чоловік з пов'язкою поліцая, неймовірно довгий, у картатих штанах, заправлених у яловичі чоботи, і в такому ж картатому піджаку, з-під якого звисала важка кобура з жовтим шнуром, увійшов у юрбу, і його вузька голова у старомоднім картузі стирчала над нею. Люди, озираючися, впізнавали Гната Фоміна й розступались перед ним з раптовим виразом переляку чи запобігливості.

Серьожка Тюленін, насунувши кепку на брови й ховаючись за людей, щоб Фомін не впізнав його, пошукав очима в юрбі Васю Пиріжка. Знайшовши, підморгнув на Фоміна.

Але Пиріжок добре знав, що він має робити,— він за Фомі-ним уже проштовхувався до щита.

Хоч Пиріжка й Ковальова вигнали з поліції, в них збереглись добрі стосунки з усіма поліцейськими, які зовсім не вважали вчинок Пиріжка й Ковальова за такий уже й гапєбний. Фомін озирнувся, впізнав Пиріжка й нічого йому не сказав. Вони разом добрались до цього аркушика. Фомін спробував здерти його нігтем, але аркушик міцно прилип до німецького плаката й не відривався. Фомін проколупав дірку в плакаті й видер аркушик разом з клаптем плаката і, пожмакавши, засунув у кишеню піджака.

— Чого зібралися? Чого не бачили? Геть звідси! — засичав він, обернувши до натовпу жовте обличчя скопця, і маленькі сіренькі очиці вилізли з численних зморщок шкіри, що оточували їх.

Пиріжок, ковзаючи та в'ючись круг Фоміна, як чорний змій, викрикував хлоп'ячим голосом:

— Чули? Розходьтєся, панове, краще буде!

Фомін, розчепіривши довгі руки, звис над юрбою. Пиріжок на мить немов прилип до нього. Юрба розпалась і стала розбігатись. Пиріжок вибіг уперед.

Фомін похмуро сунув по базару в важких яловичих чоботях. Люди, покинувши свої торговельні справи, дивились йому в спину хто з переляком, хто з подивом, а хто з виразом зловтіхи: на спині Фоміна, на його картатий піджак хтось пришпилив аркушик, на якому великими друкованими літерами було виведено:

"Ти продаєш наших людей німцям за шмат ковбаси, за ковток горілки й за пачку махорки. А заплатиш своїм підлим життям. Стережись!"

Ніхто не спинив Фоміна, і він із цим зловісним попередженням на спині пройшов через увесь базар до поліції.

Білява кучерява голова Серьожки та чорна голівка Пиріжка то виринали, то зникали в базарнім юрмищі — там, тут, сновигаючи в метушінні тіл, мов комети по своїх незбагнених орбітах. Вони не самі: враз випірне на якому-небудь завороті русява голівка Тосі Мащенко, тихої, скромно вдягненої дівчини з розумненькими очицями. А коли тут голівка Тосі Мащенко, значить, шукай поблизу її супутника, білу голову Стьопа Сафонова. Світлі пронизливі очі Серьожки схрещуються в натовпі з темними оксамитними очима Вітьки Лук'янченка,— схрестяться й розійдуться. І довго кружляє між яток і столиків Валя Борц із своїми світло-русявими золотавими косами; в руках у неї кошик, прикритий сировим рушником, а що вона продає і що купує, цього не бачить ніхто.

І люди знаходять листівки у своїм кошику, в порожньому мішку, а то й просто на прилавку під сахарним качаном капусти або під кавуном, сіро-жовтим, темно-зеленим чи немовби розписаним ієрогліфами,— іноді це навіть не листівка, а просто вузенька смужка паперу, на якій виведено друкованими літерами що-небудь таке:

"Геть гітлерівських двісті грамів, хай живе радянський кілограм!"

І стріпнеться серце в людини.

Серьожка в котрий уже раз обійшов ряди столиків і випірнув на товчку, де

продавали з рук, і раптом віч-на-віч зустрівся з лікарем міської лікарні Наталею Олексіївною. Вона стояла в запорошених спортивних тапочках, в ряді інших жінок, тримаючи в пухлих дитячих руках маленькі дамські туфлі, досить-такі зношені. Вона зніяковіла, впізнавши Серьожку.

— Здрастуйте! — сказав він, теж розгубившись, і стяг з голови кепку.

В очах Наталі Олексіївни миттю з'явився той самий, знайомий йому вираз, прямий, нещадний, практичний вираз,— вона спритним рухом пухлих ручок загорнула туфлі й сказала:

— Дуже добре. Ти мені он як потрібен.

Серьожка й Валя мали разом перейти з базару в район біржі праці, звідки сьогодні виступала на Верхньодуванну перша партія молоді, яку женуть до Німеччини. І раптом Валя побачила, як Серьожка і кругленька — здалеку здавалось — дівчинка з жіночою зачіскою вийшли з базарної юрби до мазанок Лі Фан-чі й зникли за ними. Гордість не дозволила Валі піти слідом. Повна верхня губа її ледь помітно здригнулась, в погляді виник холодний вираз. І Валя з кошиком, де ще лишилось під картоплею кілька листівок, потрібних на новому місці, гордовитою ходою, пішла до біржі праці.

Майданчик на пагорку перед білою одноповерховою будівлею біржі був оточений німецькими солдатами. Молоді люди, що мусили сьогодні покинути рідне місто, матері, батьки, родичі з клунками та чемоданами і просто цікаві юрмились перед оточеним місцем, по схилах пагорка. Останнім часом стояли похмурі, сірі дні. Вітер, знявшись зранку, з лютою одноманітністю гнав по небу темні хмари, не давав пролитись дощу. Вітер шарпав різнобарвні сукні жінок і дівчат на схилах пагорка і котив дорогою повз будинки районного виконкому та "скаженого пана" важкі вали курави.

Похмуре враження справляла ця юрба жінок, дівчат, підлітків, непорушна, мовчазна, скам'яніла в своєму горі. Якщо де й заговорять, то півголосом або пошепки, навіть плакати голосно бояться: якась мати тільки змахне сльози рукою, а дочкаховає нараз очі в хустинку.

Валя зупинилася з краю натовпу, на схилі пагорка, звідки видніли район шахти № 1-біс і частина залізничної вітки.

Все нові люди підходили з різних кінців міста. Молодь, що розкидала листівки по базару, теж майже вся перекочувала сюди. Раптом Валя побачила Серьожку — він ішов залізничним насипом, нахиливши голову, щоб вітром не здуло кепку. Деякий час його не було видно, потім він виник із-за округлості горба,— він ішов без дороги, оглядаючи натовп, і ще здалека побачив Валю. Верхня повна яскрава губа її самолюбно здригнулась.

Валя не дивилась на нього й ні про що не питала.

— Наталя Олексіївна...— тихо сказав він, зрозумівши, що Валя сердиться.

Він схилився до її вуха й прошепотів:

— Ціла група молоді в селищі Краснодоні... Просто самі собою... Скажи Олегові...

Валя була зв'язковою від штабу. Вона кивнула головою. У цей час вони побачили Уляну Громову, що йшла дорогою від Восьмидомиків, і з нею незнайому дівчину в

береті й пальті. Уля й ця дівчина, долаючи опір вітру й одвертаючи обличчя від куряви, несли вдвох чемодан.

— Якщо доведеться туди піти, ти згодна? — знову шепнув Серьожка.

Валя кивнула головою.

Обер-лейтенант Шпрік, директор біржі, зрозумів пареш-ті, що молодь так і стоятиме поза оточеним майданчиком із рідними своїми, якщо її не підігнати. Він вийшов на ганок, цей німець, гладенько виголений і вже не в шкіряних трусах, як він ходив у спеку в себе на біржі й по вулицях, а в повній формі, вийшов у супроводі писаря й зіпнув, щоб ті, хто від'їздить, одержували документи. Писар повторив це українською мовою.

Німецькі солдати, оточивши приречених, не пускали до них рідню й тих, хто прийшов проводити. Почали прощатись. Матері й дочки, вже не стримуючи себе, заплакали вголос. Хлопці тримались, але страшно було дивитись на їхні обличчя, коли матері, бабуні, сестри бились у них на грудях і старі батьки, що десятки років провели під землею й не раз бачили смерть віч-на-віч, похнюпившись, змахували сльози з вусів.

— Пора...— суворо сказав Серьожка, намагаючись не показати Валі свого хвилювання.

Вона, ледве стримуючись, щоб не розплакатись, не чуючи його, машинально рушила крізь юрбу до біржі. Так само машинально вона витягала з-під картоплі складений учетверо аркушик і вкладала його кому-небудь у кишеню пальта або тужурки, чи просто під ручку чемодана, чи за мотуз кошика.

Біля оточених раптовий потік людей, що в паніці ринули од біржі, відтіснив Валю. Поміж тими, хто проводжав, чимало було підлітків, дівчат, молодих жінок, і хтось із них, проводжаючи сестру чи брата, випадково потрапив у коло солдатів і вже не міг звідтіля вийти. Це так розвеселило німців, що вони стали хапати, хто попадався до рук, і хлопців, і дівчат, і тягнули їх до оточених. Залунали крики, благання, плач. Якась жінка стала битися в істериці. Молодь із жахом кинулась від оточеного місця.

Серьожка, виринувши не знати звідки, з виразом страждання й гніву на обличчі, витяг Валю за руку з юрби просто на Ніну Іванцову.

— Слава богу... А то ці іроди...— Ніна схопила обох за руки своїми великими ніжними смаглявими руками.— Сьогодні о п'ятій у Кашука... Попередь Земнухова й Стаховича,— шепнула вона Валі.— Уляну не бачили? — І побігла розшукувати Улю: Ніна, як і Валя, була зв'язковою від штабу.

А Валя й Серьожка ще трохи постояли разом,— їм обом дуже не хотілося розлучатись. У Серьожки було таке обличчя, немовби він от-от скаже щось дуже важливе, але він так нічого й не сказав.

— Я побіжу,— лагідно мовила Валя.

Все-таки вона постояла ще трохи, потім усміхнулась до Серьожки, озирнулась, засоромилась і побігла з пагорка із своїм кошиком, мигтячи міцними засмаглими ногами.

Уля стояла біля самого місця оточення, дожидаючи, поки Валя Філатова вийде з

будинку біржі. Німецький солдат, пропустивши Валю з чемоданом, схопив був і Улю за руку, але вона спокійно й холодно глянула на нього. На мить їхні очі зустрілись, і в очах солдата промайнула подоба людського виразу. Він одпустив Улю, одвернувся і раптом люто загорлав на біляву молоду простоволосу жінку, що не відпускала од себе сина, підлітка років шістнадцяти. Нарешті жінка відірвалася від сина, і з'ясувалось, що женуть не його, а її: підліток, плачучи, мов дитина, дивився, як вона з клучком у руці ввійшла в будинок біржі, востаннє всміхнулась до сина з порога.

Цілу ніч Уля та Валя просиділи, обійнявшись, у маленькій, прикрашеній осінніми квітами світличці на квартирі

Філатових. Старенька Валина мама то підходила й гладила по голівці й цілувала їх обох, то перебирала речі у Валиному чемодані, то тихо-тихо сиділа в кутку на кріселку: з від'їздом Валі вона лишалася зовсім одна.

Валя, знеможена від сліз, і теж принишкла, часом злегка здригалася в обіймах Улі. А Уля з жахливим усвідомленням неминучості того, що мало статися,— вона розм'якла й подорослішала,— з почуттям водночас дитячим і материнським, мовчки все гладила й гладила русяву Валину голівку.

При світлі каганчика в темній кімнаті тільки й видно було їхні обличчя та руки — двох дівчат і старенької матері.

Якби ніколи цього не бачити! Цього прощання Валі та її мами, цієї безконечної путі з чемоданом під завивання вітру, цих останніх обіймів перед цепом німецьких солдатів!

Але все це було, було... Все це ще триває... Уля стояла біля самого цепу німецьких солдатів, не зводячи погляду з дверей біржі, і обличчя її було сповнене похмурої сили.

Юнаки, дівчата, молоді жінки, які проходили за лінію солдатів, з наказу товстого ефрейтора лишали на майданчику біля стіни свої клунки та чемодани,— казали, буцім речі привезуть машиною,— і входили в приміщення. Німчинова під наглядом обер-лейтенанта видавала їм картку, єдиний документ, який протягом подорожі засвідчував їхню особу для першого-ліпшого представника німецької влади. На картці не було ні імені, ні прізвища її власника, а тільки номер і назва міста. З цією картою вони виходили з приміщення, і ефрейтор ставив їх на місця в шерегах уздовж майдану.

От вийшла й Валя Філатова, пошукала очима подругу й ступила кілька кроків до неї, але ефрейтор спинив її рукою і підштовхнув до шерог, що саме шикувались. Валя потрапила в третю, а може, й четверту шерогу, в дальній кінець, і подруги більше не могли бачити одна одну.

Горе цієї немислимої розлуки дало людям право на вияв любові. Жінки в натовпі намагались прорватися крізь кордон, вигукували останні слова прощання або поради дітям. А молоді у шерогах, здебільшого дівчата, вже, либонь, належали до іншого світу: вони відповідали впівголоса, або просто помахом хустинки, або мовчки, з сльозами, що текли по щоках, дивились і дивились на дорогі обличчя.

Але ось обер-лейтенант Шпрік вийшов з приміщення з великим жовтим пакетом у руці. Натовп притих. Усі погляди звернулись до нього.

— Still gestanden! 1 — скомандував обер-лейтенант.

— Still gestanden! — повторив товстий єфрейтор жахливим голосом.

У колоні все завмерло. Обер-лейтенант Шпрік ішов перед першою шерогою і, тикаючи товстим пальцем у кожного переднього з чотирьох, що стояли один за одним, перелічив усіх: у колоні було понад двісті чоловік.

Обер-лейтенант передав пакет товстому єфрейторові і змахнув рукою. Група солдатів кинулась розчищати дорогу, загачену натовпом. Колона по команді єфрейтора повернулася, заколивалася і поволі, немов нехотя, рушила дорогою в супроводі конвойних, з товстим єфрейтором попереду.

Юрба, відтручувана солдатами, ринула обабіч колоні й слідом за нею, і плач, зойки та крики злилися в один протяжний стогін, підхоплений вітром.

Уля, на ходу стаючи навшпиньки, все намагалася відшукати Валю в колоні і нарешті побачила її.

Валя, широко розкривши очі, озиралася по боках колоні, шукаючи подругу, і в її погляді був вираз муки від того, що в останню хвилину вона не могла побачити Улю.

— Я тут, Валечко, я тут, я з тобою!..— кричала Уля, відштовхувана юрбою.

Але Валя не бачила й не чула її і все озиралася з цим болісним виразом.

Уля, все далі відстаючи від колоні, кілька разів ще побачила Валине обличчя, потім колона за будинком "скаженого пана" спустилась до другого переїзду, і Валі не стало видно.

— Уляно! — сказала Ніна Іванцова, зненацька виникпш перед Улею.— Я тебе шукаю. Сьогодні о п'ятій у Кашука... Любка приїхала.

Уля, не чуючи, мовчки дивилася на Ніну чорними, страшними очима.

Розділ сороковий

Олег, трохи зблідши, витяг із внутрішньої кишені піджака записну книжку і, зосереджено гортаючи її, сів до столу, на якому стояли пляшка з горілкою, кухлі й тарілки без ніякої закуски, і всі, змовкши, з серйозними обличчями, теж посідали: хто до столу, хто на диван. Всі мовчки дивились на Олега.

1 Струпко! (Нім.)

Ще вчора вони були просто шкільні товариші, безтурботні й пустотливі, і от з того дня, як вони дали клятву, кожен з них ніби попрощався з собою колишнім. Вони немов розірвали колишній безвідповідальний дружній зв'язок, щоб вступити в новий, вищий зв'язок — дружби по спільноті думки, дружби по організації, дружби по крові, яку кожен поклявся пролити в ім'я визволення рідної землі.

Велика кімната в квартирі Кошових, така сама, як у всіх стандартних будинках, з нефарбованими лутками, де лежали недозрілі помідори, з горіховим диваном, на якому стелили Олегові, з ліжком Олени Миколаївни, де височіла купа підбитих подушок, покритих мереживною накидкою,— ця кімната ще нагадувала їм безтурботне життя в батьківській домівці і zarazом була вже конспіративною квартирою.

І Олег був уже не Олег, а Капгук: це було прізвище вітчима, замолоду досить відомого на Україні партизана, а в останній рік перед смертю — завідувача земельного відділу в Каневі. Олег прибрав собі за кличку його прізвище; з ним у нього зв'язані

були перші героїчні уявлення про партизанську боротьбу і все те мужнє виховання — з роботою в полі, полюванням, кіньми, човнами на Дніпрі,— яке дав йому вітчим.

Він розгорнув сторінку, записав, що слід, умовними позначками, і надав слово Любці Шевцовій.

Любка встала з дивана й примружилась. Їй уявився весь її шлях, повний таких неймовірних труднощів, небезпек, зустрічей, пригод,— їх не можна було б переповісти й за дві ночі.

Ще вчора вдень вона стояла на перехресті доріг з цим чемоданом, який став заважкий для її руки, а тепер знову була серед своїх друзів.

Як вона зарані й зговорила з Олегом, Любка насамперед переказала членам штабу все, що Йван Федорович розповів їй про Стаховича. Вона, звісно, не назвала ймення Йвана Федоровича, хоч і зразу впізнала його,— сказала, що зустріла випадково чоловіка, який був із Стаховичем у загоні.

Любка була дівчина пряма й безстрашна і навіть по-своєму жорстока в тих випадках, коли вона кого-небудь не любила. І вона не приховала припущення цього чоловіка, що Стахович міг побувати в руках у німців.

Поки вона розповідала все це, члени штабу боялись навіть глянути на Стаховича. А він сидів, зовні спокійний, поклавши на стіл худі руки, й просто дивився перед собою,— вираз обличчя в нього був сильний. Але при останніх словах Любки він зразу змінився.

Напруження, в якому він тримав себе, спало, губи й руки його розтулились, і він раптом ображено й здивовано і zarazом відкрито обвів усіх очима й зразу став схожий на хлопчика.

— Він... він так сказав?.. Він міг таке подумати? — кілька разів повторив він, дивлячись Любці в очі з тим ображеним дитячим виразом.

Всі мовчали, і він опустил обличчя в долоні й трохи так посидів. Потім одняв від обличчя руки й тихо сказав:

— На мене впало таке підозріння, що я... Чом же він тобі не розповів, як нас уже тиждень ганяли й казали, що треба розходитись по групах? — спитав він, звівши очі на Любку, і знов одкрито оглянув усіх.— Я, коли лежав у кущах, подумав: вони йдуть на прорив, щоб урятуватись, і більшість, коли не всі, загинуть, і я, може, загину разом з ними, а я можу врятуватись, бути ще корисним... Це я тоді так подумав... Я тепер, звичайно, розумію, що це викрут. Огонь був такий... дуже страшно,— наївно сказав Стахович.— Але все-таки я не вважаю, що вчинив надто великий злочин... Адже вони також рятували себе... Уже стемніло, і я подумав: плаваю я добре, мене одного німці можуть і не помітити... Коли всі втекли, я ще полежав трохи, огонь тут припинився, потім схопився в іншому місці, дуже сильний. Я подумав: пора, і поплив на спині, тільки ніс на поверхні,— плаваю я добре,— спочатку до середини, а потім за течією. От як я врятувався!.. А таке підозріння. Хіба це можна?.. Адже й він сам, той чоловік, зрештою, також урятувався?.. Я подумав: раз я плаваю добре, я це використаю. І поплив собі на спині. От як я врятувався!..

Стахович сидів скуйовджений і скидався на хлопчика.

— Припустімо, так,— ну, ти врятувався,— сказав Ваня Земнухов,— а чому ти нам сказав, що тебе послано від штабу загону?

— Бо мене, правда, хотіли послати... Я подумав: коли я залишився живий, ніщо ж не касується!.. Зрештою я ж не просто рятував шкуру, я ж хотів і хочу боротись проти загарбників. У мене є досвід, я ж брав участь в організації загону й побував у боях,— от чому я так сказав!

У всіх було так тяжко на душі, що після пояснень Стаховича всі відчули деяку полегкість. І все-таки це була дуже прикра історія. І треба ж їй трапитись!

Всі розуміли, що Стахович каже правду. Але відчували, що вчинив погано й погано розповідає про свій вчинок, а було це прикро та незрозуміло, і вони не знали, що робити з ним.

Стахович і насправді не був чужою людиною. Він не був

і кар'єристом чи людиною, що шукає особистої вигоди. А він був з породи юнаків, з дитячих років наближених до значних людей і зіпсованих постійним запозиченням деяких зовнішніх виявів їхньої влади в таку пору його життя, коли він ще не міг розуміти істинного змісту й призначення народної влади й того, що право на владу ці люди заробили наполегливою працею та вихованням характеру.

Здібного хлопчика, якому все давалось легко, його ще на шкільній лаві помітили значні в городі люди, помітили тому, що його брати, комуністи, теж були значні люди. Змалку перебуваючи серед цих людей, звикши серед своїх однолітків говорити про цих людей, як про рівних собі, поверхово начитаний, вміючи легко висловлювати усно й на письмі не свої думки, яких він іще не міг виснувати, а чужі, які він часто чув, він, іще нічого в житті не зробивши, був серед працівників районного комітету комсомолу відомий як активіст. А рядові комсомольці, що особисто його не знали, бачивши на всіх зборах тільки в президії чи на трибуні, звикли вважати його чи то за районного, чи то за обласного працівника. Не розуміючи справжнього змісту діяльності ти1: людей, серед яких він жив, він добре орієнтувався в їх особистих і службових стосунках, хто з ким суперничає і хто кого підтримує, і створив собі хибне уявлення і про мистецтво влади, немовби воно полягає не в служінні народові, а в спритнім маневруванні одних людей щодо інших, щоб тебе підтримувало якнайбільше людей.

Він запозичав у цих працівників манеру насмішкувато-зверхнього поводження одного з одним, їхню грубувату прямоту й незалежність міркувань, не розуміючи, яке велике й трудне життя стоїть за цією манерою. І замість живого безпосереднього вияву почуттів, такого властивого юності, він сам був завжди нарочито стриманий, розмовляв штучним тихим голосом, особливо коли доводилось говорити по телефону з незнайомою людиною, і взагалі вмів у стосунках з товаришами підкреслити свою вищість.

Так з дитячих років він звик вважати себе за неабияку людину, для котрої не обов'язкові звичайні правила людського співжиття.

Чому, насправді, він повинен був загинути, а не врятуватись, як інші, як той партизан, що його зустріла Любка? І яке право мав він, той чоловік, звести на нього

таку підозру, коли не він, Стахович, а інші, відповідальніші люди, винні в тому, що загін потрапив у таке становище?

Поки всі, вагаючись, мовчали, Стахович навіть трохи підбадьорився такими міркуваннями. Але раптом Серьожка гостро зауважив:

— Схопився вогонь в іншому місці, а піп ліг собі на сиинку й поплав! А вогонь схопився тому, що загін на прорив пішов, коли кожна людина дуже потрібна. Виходить, усі пішли, щоб його врятувати?

Ваня Туркенич, командир, сидів, ні на кого не дивлячись, із своєю військовою виправкою, з обличчям незвичайної чистоти й мужності. І він сказав:

— Солдат повинен виконувати наказ. А ти втік під час бою. Коротше кажучи — дезертирував у бою. У нас на фронті за це розстрілювали або здавали в штрафний батальйон. Люди кров'ю покутували свою провину...

— Я крові не боюсь...— заявив Стахович і зблід.

— Ти просто зазнайко, от і все! — сказала Любка.

Всі подивились на Олега: що ж він про це думає? І Олег промовив дуже спокійно:

— Ваня Туркенич уже все сказав, краще не скажеш. А з того, як Стахович тримається, він, видно, зовсім не визнає дисципліни... Чи може така людина бути в штабі нашого загону?

І коли Олег таке сказав, прорвалось те, що кипіло в усіх па душі. Молоді люди в запалі накинулись на Стаховича. Адже вони разом давали клятву,— як же міг Стахович давати її, коли на його совісті був такий вчинок, як же він міг не признатися в ньому? Ну, добрячий товариш, коли здатен був осквернити такий святий день! Звичайно, не можна ні хвилини держати такого товариша в штабі. А дівчата, Люба і Уля, навіть нічого не говорили, з таким презирством вони ставилися до Стаховича, і це його найдужче ображало.

Він зовсім стерявся й поглядав принижено, намагаючись всім зазирнути в очі, і все повторював:

— Невже ви мені не вірите? Дайте мені яке завгодно випробування...

І тут Олег справді показав, що він уже не Олег, а Ка-шук.

— Але ж ти розумієш, що тебе не можна залишити в штабі? — спитав він.

І Стахович мусив визнати, що, звісно, його не можна залишити в штабі.

— Важливо, щоб ти сам розумів це,— сказав Олег.— А завдання ми тобі дамо, і не одне. Ми тебе перевіримо. За тобою zostanie твоя п'ятірка, і в тебе немало буде можливостей відновити своє добре ім'я.

А Любка сказала:

— У нього сім'я така хороша,— аж прикро!

Вони проголосували за виведення Євгена Стаховича із штабу "Молодої гвардії". Він сидів похнюпившись, потім підвівся і, перемагаючи себе, сказав:

— Мені це дуже тяжко, ви самі розумієте. Але я знаю, ви не могли вчинити інакше. І я не ображаюсь на вас. Я клянусь...— У нього затремтіли губи, і він вибіг з кімнати.

Всі тяжко мовчали. Трудно давалось їм це перше серйозне розчарування в

товаришеві. І дуже трудно було різати по живому.

Та Олег широко всміхнувся й сказав, трохи заникуючись:

— Т-та він ще в-виправиться, товариші, їй-богу!

І Ваня Туркенич підтримав його своїм тихим голосом:

— А ви думаєте, на фронті таких випадків не бував? Молодий боець спочатку злякається, а потім такий ще з нього солдат, любо-дорого!

Любка зрозуміла, що настав час докладно розповісти про зустріч з Іваном Федоровичем. Вона промовчала, правда, про те, як потрапила до нього,— взагалі вона не мала права розповідати про той, другий, бік її діяльності,— але показала навіть, пройшовшись по кімнаті, як він прийняв її та що казав. І всі пожвавішали, коли Любка сказала, що представник партизанського штабу визнав їх і похвалив Олега й на прощання поцілував її. Мабуть, він був справді задоволений з них.

Схвильовані, щасливі, з деяким навіть подивом, так по-новому вони бачили себе, вони стали тиснути руки й вітати одне одного.

— Ні, Ваню, подумай тільки, тільки подумай! — з наївним і щасливим виразом говорив Олег Земнухову.— "Молода гвардія" існує, її визнало навіть обласне керівництво!

А Любка обняла Улю, з якою вона подружилася з тої наради в Туркенича, але з якою ще не встигла поздоровкатись, і поцілувала її, як сестру.

Потім Олег знову зазирнув у свою книжку, і Ваня Земнухов, якого на минулому засіданні виділили в організатори п'ятірок, запропонував намітити ще керівників п'ятірок,— адже організація буде рости.

— Може, почнемо з Первомайки? — сказав він, весело глянувши на Улю крізь професорські окуляри.

Уля встала, опустивши руки, і враз на всіх обличчях неусвідомлено відбилось те прекрасне, щасливе, некорисливе почуття, яке в чистих душах не може не викликати дівоча врода. Але Уля не помічала цього кохання нею.

— Ми, тобто Толя Попов і я, пропонуємо Вітю Петрова та Майю ПеглІванову,— сказала вона. Раптом вона побачила, що Любка з хвилюванням дивиться на неї.— А на Восьмидомиках хай Любка підбере: будемо сусідами,— сказана вона спокійним та вільним грудним голосом.

— Ну, що ти, справді! — Любка почервоніла й замахала біленькими ручками: який же вона, справді, організатор!

Але всі підтримали Улю, і Любка зразу вгамувалась: за мить вона уявила себе організатором на Восьмидомиках, і це їй дуже сподобалось.

Ваня Туркенич зрозумів, що настав час подати пропозицію, про яку вони умовилися вночі з Олегом. Він розповів усе, що трапилося з Олегом і чим це загрожувало не тільки йому, а й усій організації, і запропонував схвалити рішення, яке назавжди забороняло б Олегові брати участь в операціях без дозволу штабу.

— Я думаю, цього навіть пояснювати не треба,— сказав він.— Звичайно, це рішення має стосуватися й мене.

— Він п-правий,— сказав Олег.

І вони одностайно прийняли цю ухвалу. Потім устав Серьожка й дуже зніяковів.

— А в мене аж два повідомлення,— хмуро сказав віп, випнувши підпухлі губи.

Всім раптом стало так смішно, що який час йому навіть не давали говорити.

— Ні, я хочу спочатку — про цього Гната Фоміна. Невже ми терпітимемо цю сволоту? — раптом сказав Серьожка, червоніючи од гніву.— Цей Іуда зрадив Остапчука, Валька, і ми ще не знаємо, скільки наших шахтарів лежить на його чорній совісті!.. Я що пропоную?.. Я пропоную його вбити,— сказав Серьожка.— Доручить це мені, бо я його все одно вб'ю,— сказав він. І всі раптом зрозуміли, що Серьожка таки вб'є Гната Фоміна.

Обличчя Олегове стало дуже серйозним, великі подовжні зморшки пролягли на лобі. Всі члени штабу змовкли.

— А що? Він правильно каже,— спокійним голосом мовив Ваня Туркенич.— Гнат Фомін — злісний зрадник. І його треба повісити. Повісити в такому місці, де його бачили б паші люди. І лишити на грудях плакат, за що повішено. Щоб інші начувались. А що насправді? — сказав він з несподіваною для нього жорстокістю в голосі.— Вони, либонь, нас не помилують!.. Доручить це мені й Тюленіну...

Після того, як Туркенич підтримав Тюленіна, у всіх на душі немов полегшало. Хоч яка велика жила в їхніх серцях ненависть до зрадників, у першу мить не важились вони переступити через це. Але Туркенич сказав своє переконливе слово, це був їхній старший товариш, командир Червоної Армії,— отже, так і має бути.

— Звісно, ми повинні дістати дозвіл на це від старших товаришів,— сказав Олег,— але для цього треба мати нашу спільну думку... Я поставлю спочатку на голосування пропозицію Тюленіна про Фоміна, а потім — кому доручити,— пояснив він.

— Питання досить ясне,— сказав Ваня Земнухов.

— Так, питання ясне, а все-таки я поставлю окремо про Фоміна,— сказав Олег з якоюсь похмурою наполегливістю.

І всі зрозуміли, чому Олег так наполягає на цьому. Вони дали клятву. Кожен повинен був знову вирішити це в своїй душі. В суворому мовчанні вони проголосували за страту Фоміна й доручили стратити його Туркеничу й Тюленіну.

— Правильно вирішили! Так з ними й треба, із сволотою! — з гарячим блиском в очах говорив Серьожка.— Переходжу до другого повідомлення...

Лікар Наталя Олексіївна, та сама жінка з маленькими пухлими ручками й очима нещадного практичного виразу, розповіла Серьожці, що за вісімнадцять кілометрів од міста, в селищі, яке також має назву Красnodон, організувалась група молоді на боротьбу проти німецьких окупантів. Сама Наталя Олексіївна не перебувала в цій групі, а дізналась про її існування від своєї сусідки по квартирі в селищі, де жила мати Наталі Олексіївни,— від учительки Антоніни Єлисеєнко, і обіцяла їй допомогти встановити зв'язок з містом.

За пропозицією Серьожки штаб доручив зв'язатися з цією групою Валі Борц,— доручив заочно, бо зв'язкові Ніна та Оля Іванцови й Валя не були присутні на засіданні

штабу, а разом з Мариною сиділи в сараї на подвір'ї й охороняли штаб.

Штаб "Молодої гвардії" скористався з того, що Олена Миколаївна й дядя Коля виїхали на кілька днів до району, де жила рідня Марини,— обміняти деякі речі на хліб. Бабуся Віра Василівна, вдавши, ніби вона вірить, що молодь зібралась на вечірку, вивела тьотю Марину з маленьким сином у сарай.

Поки вони засідали, вже стемніло, і бабуся Віра несподівано увійшла в кімнату. Поверх окулярів, у яких одна дужка, заправлена за вухо, була відламана й прикручена чорною ниткою, бабуся Віра глянула на стіл і побачила, що пляшка з горілкою незаймана і кухлі порожні.

— Ви хоч би чай пили, я вам підігріла! — сказала вона, дуже збентеживши підпільників.— А Марину я вговорила лягти спати з сином у сарай, там повітря чистіше.

Бабуся привела Валю, Ніну й Олю і принесла чайник, і з якогось дальнього денця далекої шухляди — навіть не буфета, а комода,— видобула кілька цукерок, потім причинила віконниці, засвітила каганець і вийшла.

Тепер, коли молоді люди самі zostались при цьому чадному каганчику, маленьке хистке полум'я якого виділяло з напівтемряви тільки випадкові деталі облич, одягу, речей,— вони справді стали скидатися на змовників. Голоси їхні звучали глухіше, таємничіше.

— Хочете послухати Москву? — тихо спитав Олег.

Всі зрозуміли це як жарт. Тільки Любка влегка здригнулась і спитала:

— Як Москву?

— Тільки одна умова: ні про що не питати.

Олег вийшов на подвір'я і майже зразу ж повернувся.

— Потерпіть трошечки,— сказав він. Він сховався в темній кімнаті дяді Колі.

Молодь сиділа мовчки, не знаючи, чи вірити цьому. Але хіба можна було цим жартувати тут, у такий час!

— Ніночко, допоможи мені,— покликав Олег. Ніна Іванцова пройшла до нього.

І раптом з кімнати дяді Колі долинуло неголосне, таке знайоме, але всіма сливе забуте шипіння, легке потріскування, звуки музики: десь танцювали. Вдирались раз по раз німецькі марші. Спокійний голос літньої людини англійською мовою перелічував цифри вбитих на земній кулі, і хтось усе говорив і говорив по-німецькому, хутко, несамовито, немов боявся, що не дадуть йому договорити.

І раптом крізь легке потріскування в повітрі, яке немовби входило в кімнату хвилями з великого-великого простору, дуже виразно, на оксамитних, майже невагомих низах, урочисто, звичайно, вільно заговорив знайомий голос диктора Левітана:

"...Від Радянського Інформбюро... Оперативне введення за сьоме вересня... вечірнє повідомлення..."

— Записуйте, записуйте! — раптом засичав Ваня Земну-хов і сам схопився за олівець.— Ми завтра ж випустимо його!

А цей вільний голос з вільної землі промовляв через тисячоверстий простір:

"Протягом сьомого вересня наші війська вели запеклі бої з противником на захід та південний захід від Сталін-града, а також у районах Новоросійська і Моздока... На інших фронтах істотних змін не відбулось..."

Відгомін великого бою немовби ввійшов до кімнати.

Юнаки та дівчата, подавшися вперед, напружені, як струни, з іконописними обличчями і очима, темними й великим-и при світлі каганця, німо промовисті, слухали цей голос вільної землі.

Біля порога, припавши до дверей, непомічена ніким, стояла бабуса Віра з худим, покарбованим зморшками бронзовим обличчям Данте Аліг'єрі.

Розділ сорок перший

Електричне світло подавали тільки до німецьких установ. Дядя Коля скористався з того, що лінія до дирекціону й комендатури проходила не вулицею, а по межі а сусіднім двором,— один із стовпів стояв біля самого дому Коростильових* Радіоприймач зберігався в його кімнаті під дошками підлоги, під комодом, а дріт, коли користувались приймачем, виводився в квартиру і зчіплювався з дротом, який обвивав довгу жердину з гачком, а жердину підвішували на головний провід, біля стовпа.

Зведення Інформбюро... Будь-що їм потрібна була друкарня!

Володя Осьмухін, Жора Арутюнянц і Толя "Грім гримить" викопали в парку лише рештки шрифту. Можливо, люди, які закопували його, не мали тари напохваті, поспішаючи, висипали шрифт у яму й пригорнули землею. А німецькі солдати, копавши ложементи для машин та зенітних установок, попервах не добрали, що це таке. Вони порозкидали частину шрифту разом із землею, а потім, схаменувшись, доповіли начальству. Мабуть, шрифт кудись таки здали, але дешиця лишилась на дні ями. Два-три дні, терпляче порпаючись у землі, хлопці знаходили рештки шрифту в радіусі кількох метрів од місця, де його позначено в плані, і вибрали все, що там було. Для потреб Лютнкова цей шрифт був непридатний. І Пилип Петрович дозволив Володі використати шрифт для "Молодої гвардії".

Старший брат Земнухова, Олександр, що перебував тепер в армії, був за фахом друкар. Він працював довгий час у місцевій друкарні газети "Соціалістична Батьківщина", куди Ваня частенько заходив до нього. І от під наглядом Вані Володя сконструював невеличкий друкарський верстат. Металеві частини Володя нишком виточив у механічному цеху, а Жора взявся зробити дерев'яний ящик, у якому все це мали скласти, і каси для набору.

Батько Жорин був столяр. Правда, всупереч сподіванням Жори, ні батько його, ні навіть мати, з її характером, після приходу німців не взялись до зброї. Але все-таки Жора не мав сумніву, що поступово він привчить їх до своїх занять.

Після зрілого обдумування він вирішив, що його мати надто енергійна жінка і її треба привчати в останню чергу, а слід почати з батька. І Жорин батько, людина літня, тиха, зростом до підборіддя синові,— син цілком удався в матір, з її характером, з її зростом і кольором волосся, як вороняче крило,— батько Жорин, дуже невдоволений з того, що підпільники передали таке делікатне замовлення через неповнолітнього сина,

потай від дружини зробив і ящик, і каси. Звичайно, він не міг знати, що Жора й Володя були тепер самі значними людьми — керівниками п'ятірок.

Дружба хлопців перейшла вже в такі взаємини, коли вони й дня не могли прожити, не бачивши один одного. Тільки з Люсею Осьмухіною в Жори досі зберігались напружено-офіційні стосунки.

Без сумніву, це був той випадок, коли люди не можуть зійтись характерами. Вони обоє були дуже начитані, але Жора любив книги науково-політичного змісту, а Люсю бентежили в книгах переважно пристрасті,— треба сказати, вона була старша за нього роками. Правда, коли Жора намагався проникнути поглядом у туманне майбутнє, йому приємно було, що Люся цілком вільно володітиме трьома іноземними мовами, але все-таки він вважав таку освіту за не досить ґрунтовну і, може, був не такий уже й тактовний, намагаючись зробити з Люсі інженера-будівельника.

Взагалі з першої ж секунди, як вони зустрічалися, світлий палахкотливий зір Люсі і чорний рішучий Жорин погляд схрещувались, як сталіні клинки. І увесь час, поки вони були разом, здебільшого не самі, вони атакували одне одного короткими репліками, гонористими й ущипливими в Люсі та підкреслено стриманими й дидактичними в Жори.

Нарешті настав день, коли вони вчотирьох зібралися в кімнаті в Жори — він сам, Володя Осьмухін, Толя "Грім гримить" і Ваня Земнухов, їхній старший товариш і керівник, який не стільки як поет, скільки як автор більшості листівок і лозунгів "Молодої гвардії" був, звісна річ, найбільше зацікавлений у друкарні. І от верстат вони вже склали. І Толя Орлов кілька разів, сопучи й кашляючи, як у бочку, пройшовся з ним по кімнаті, щоб показати, як верстат може в крайнім разі перенести одна людина.

У них уже були і пласка щіточка, і валик для прокатки. А замість друкарської фарби Жорин батько, який протягом життя мав справу тільки з фарбуванням та лакуванням дерева, приготував, як він сказав, "оригінальну суміш". Вони тут же почали сортувати літери по касах, а короткозорий Ваня Земнухов, якому всі літери здавалися одною літерою "о", сидів на Жоринім ліжку й казав, що він не розуміє, як з одної цієї літери можна зробити всі літери російської абетки.

Саме в цей час хтось постукав у запнене вікно, але вони не розгубились: німці та поліцаї ще ні разу не заходили на цей далекий кінець висілків. І справді, це прийшли Олег і Туркенич,— вони ніяк не могли всидіти дома, їм хотілось мерщій надрукувати що-небудь у своїй друкарні.

Але потім виявилось, що вони зовсім не такі вже простаки! Туркенич тихенько покликав Жору, й вони разом вийшли на вгород, а Олег любісінько лишився допомагати Володі й Толі.

Туркенич і Жора лягли біля межі проти сонечка, що частенько вкривалось хмарами і гріло вже по-осінньому,— земля й трава були ще вологі після дощу. Туркенич схилився до Жори й зашепотів йому на вухо. Як він і сподівався, Жора зразу рішуче йому відповів:

— Правильно! Це й справедливо, й повчально для інших падлюк!.. Звичайно, я

згоден.

Після того як Олег і Ваня Туркенич дістали дозвіл од підпільного райкому, треба було виконати найтонше діло — знайти поміж хлопцями таких, хто не тільки піде на це в почуття справедливості та почуття дисципліни, а в кого високе моральне почуття обов'язку так перетворилося на волю, що рука його не здригнеться.

Туркенич і Серьожка Тюленін намітили першим Сергія Левашова: це був цільний хлопець і сам уже багато чого зазнав. Потім вони зупинились на Ковальові: він був сміливий, добрий і фізично дуже сильний,— така людина їм потрібна. Серьожка запропонував і Пиріжка, але Туркенич ваперечив: Пиріжок надто вже був охочий до авантур. Найкращого друга свого, Вітьку Лук'янченка, Серьожка в думці не ввів із жалощів до нього. Нарешті вони зупинились на Жорі. І не помилились.

— А ви не затвердили склад трибуналу? — спитав Жора.— Не треба, щоб він довго розглядав справу, але хай обвинувачений бачить, що його карають по суду.

— Ми самі затвердимо трибунал,— сказав Туркенич.

— Ми будемо його судити від імені народу. Тут зараз ми — законні представники народу.— І чорні мужні очі Жори спалахнули.

"Ах, орел хлопець!" — подумав Туркенич.

— Треба б іще когось,— сказав він.

Жора замислився. Володя спав йому на думку, але Володя був занадто тонкої душевної організації для такого діла.

— У мене в п'ятірці в Радик Юркін. Знаєш? З нашої школи. Думаю, він підійде.

— Він же хлопчисько. Ще переживатиме.

— Та що ти! Хлопчиська ні чорта не переживають. Це ми, дорослі люди, завжди щонебудь переживаємо,— сказав Жора,— а хлоп'яки, знаєш, ні чорта не переживають. Він такий спокійний, такий одчайдушний!

Поки Жорин батько столярував у себе під повіткою, свою матір застав Жора під дверима і мусив їй навіть сказати, що людина він цілком самостійна і товариші його дорослі люди: хай вона не дивується, коли всі вони завтра одружаться.

Жора і Ваня Туркенич повернулися саме вчасно: шрифт уже розібрали, і Володя вже склав кілька рядків у стовпчик. Жора миттю вмочив щіточку в "оригінальну суміш", а Володя приклав аркуші й прокотив валиком. Друкований текст був у траурній рамці від металевих пластинок, які Володя, не маючи досвіду, мало сточив у себе в механічному цеху. Крім того, літери були неоднакового розміру, але з цим уже доводилось миритись. Але найважливіше було те, що вони мали справжній друкований текст, і всі змогли прочитати те, що набрав Володя Осьмухін:

"Не лишайся на самоті з Ванею не нервуй все одно ми знаємо тайну твого серця Айяйй".

Володя пояснив, що ці рядки він присвячує Жорі Ару-тюнянцу і що він намагався добирати слова з літерою "й", і навіть "Айяйй" набрав заради неї, бо літери "й" в їхній друкарні виявилось найбільше. Розділових знаків він не набрав тільки тому, що забув, що їх треба набирати, як літери.

Олег увесь так і загорівся:

— А ви знаєте, що на Первомайці дві дівчини просять прийняти їх до комсомолу? — спитав він, дивлячись на всіх великими очима.

— У мене в п'ятірці теж є хлопець, який хоче вступити до комсомолу,— сказав Жора.

Цей хлопець був знову той самий Радик Юркін, бо п'ятірка Жори Арутюнянца складалась поки що з самого Радика Юркіна.

— Ми зможемо в друкарні "Молодої гвардії" друкувати тимчасові комсомольські квитки! — вигукнув Олег.— Адже ми маємо право приймати до комсомолу: нашу організацію затверджено офіційно!

Хоч би куди пересувалось, хоч би які рухи руками чи ногами робило довге тіло чоловіка з вузькою головою, в старомоднім картузі, з очима, як у пітона, захованими поміж численними брижами шкіри, чоловік цей був уже мертвий.

Помста йшла слідом за ним, удень і вночі, по чергуваннях і облавах, вона стежила за ним через вікно, коли він розглядав з жінкою речі й ганчірки, відібрані в сім'ї щойно вбитої людини; помста знала кожен його злочин і вела їм лік. Помста переслідувала його в образі юнака, майже хлопчика, моторного, мов кішка, з очима, котрі бачили навіть у п'їтмїї Та коли б Фомін знав, яка вона нещадна, ця помста з босими ногами, він уже зараз припинив би всякі рухи, що створювали видимість життя.

Фомін був мертвий тому, що в усіх його вчинках і діях ним керувало тепер навіть не бажання наживи і не почуття помсти, а приховане під машкарою статечності й благовид-ності почуття безмежної та всеосяжної злоби — на своє життя, на всіх людей, навіть на німців.

Ця злоба поволі спустошувала душу Фоміна, але ніколи вона не була така страшна та безнадійна, як тепер, тому що загинула остання, хоч і підла, а все-таки духовна підпора його існування. Хоч які великі були злочини, що їх він заподіяв, Фомін сподівався, що прийде до влади, коли всі його будуть боятись, а з остраху будуть поважати й схилитись перед ним. І, оточений загальною повагою, як це бувало в старовину в житті людей багатих, він прийде до пристановища достатку й самостійності.

А виявилося, що він не тільки не набув, але й не мав ніякої надії набути визнану майнову підпору в житті. Він крав речі людей, яких арештовував і вбивав, і німці, котрі дивились на це крізь пальці, зневажали його як найманого, залежного, темного негідника й злодія. Він знав, що потрібен німцям тільки доти, поки робитиме це для них, щоб утверджувати їхнє панування, а коли це панування утвердиться й прийде законний порядок — Ordnung, вони проженуть чи просто знищать його.

Багато людей, правда, його боялись, але й ці люди, і всі інші зневажали і уникали його. А без утвердження себе в житті, без поваги людей навіть речі і ганчірки, які він приносив жінці, не давали ніякого вдоволення. Вони жили 8 жінкою гірше звірів: звірі все-таки мають свої радощі від сонця та їжі і продовжують у житті самих себе.

Крім арештів та облав, у яких брав участь, Гнат Фомін, як і всі поліцаї, ніс

караульну службу — дозорцем по вулицях чи на посту при установах.

Цієї ночі він був черговий при дирекції, що займав приміщення школи імені Горького в парку.

Вітер поривами шарудів листям і стогнав у тонких стовбурах дерев, і змiтав вогке листя по алеях. Ішов дощ не дощ, дрібна мжичка,— небо звисло темне, каламутне, і все-таки ввижались за цією каламуттю чи то місяць, чи то зорі, групи дерев проступали темними і теж каламутними плямами, вологі краї яких зливалися з небом, немовби розчинялися в ньому.

Цегляна будівля школи та висока глуха дерев'яна споруда літнього театру, як темні брили, громадились одна проти одної, через алею.

Фомін у довгому, чорному, застебнутому наглухо осінньому пальті з наставленим коміром ходив туди-сюди по алеї між будівлями, не заглиблюючись в парк, наче він був на припоні. Іноді він зупинявся під дерев'яною аркою воріт, притулившись до одного з стовпів. Так він стояв і дивився в темноту вздовж по Садовій, де жили люди, коли рука, що міцно обхопила його ззаду попід саме підборіддя, здавила горло — він не зміг навіть захрипіти — і зігнула його назад через спину так, що в хребті щось хруснуло, і він упав на землю. Ту ж мить відчув кілька пар рук на своєму тілі. Одна рука, як і раніш, тримала його за горло, а друга залізними лещатами здавила ніс, і хтось забив кляп до судорожно роззявленого рота і туго зав'язав усю нижню частину обличчя чимось схожим на сировий рушник.

Коли він очунав, він лежав із зв'язаними ногами й руками на спині під дерев'яною аркою воріт, і над ним, немов розрізане темною дугою, звисало каламутне небо з цим розсіяним, розчиненим не світлом, а туманом.

Кілька темних постатей, що їх обличчя він не міг бачити, непорушно стояли по обидва боки.

Один чоловік, стрункий силует якого вимальовувався серед ночі, глянув на арку воріт і тихо сказав:

— Оце те, що треба.

Маленький худенький хлопчик, спритно снуючи гострими ліктями й колінами, заліз на арку, трохи поморочився на її середині, і раптом Фомін побачив високо над собою товстий мотузаний зашморг, що погойдувався в розсіяному каламутному світлі неба.

— Зав'яжи подвійним морським,— суворо мовив знизу трохи старший хлопчик у кепці з чорним козирком, що стирчав у небо.

Фомін почув цей голос і раптом уявив свою світлицю на "Шанхаї", заставлену діжками з фікусами, і кремезну постать чоловіка з цятками на обличчі, що сидів біля столу, і цього хлопчика. І Гнат Фомін став страшенно звиватись на мокрій холодній землі довгим, як у черв'яка, тілом. Звиваючись, він сповз з того місця, куди його поклали, та чоловік в просторій куртці, схожій на матроський бушлат, присадкуватий, з дужими руками й неймовірно широкими плечима, ногою відсунув Фоміна на те саме місце.

Фомін впізнав цього чоловіка,— то був Ковальов, який разом з ним служив у поліції і якого потім вигнали. Крш Ковальова, Фомін упізнав ще одного з шоферів дирекціону, також дужого, кремезного хлопця, якого він іще сьогодні бачив у гаражі, куди забігав мимохідь, перед чергуванням, покурити. Хоч як дивно це було в його становищі, але Фоміп миттю подумав, що, мабуть, цей шофер є головним винуватцем незрозумілих і численних аварій машин дирекціону, на що нарікала німецька адміністрація, і що про це слід донести. Але в цю мить він почув голос, який тихо й урочисто заговорив з легким вірменським акцентом:

— Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік... Фомін миттю припишк і звів очі до неба і знову вздрів

над собою товсту мотузяну петлю в розсіянім світлі неба й худенького хлопчика, що тихо сидів на арці воріт, обійнявши її ногами, й дивився вниз. Але от голос із вірменським акцентом перестав ввучати. Фоміна охопив такий жах, що він знову став дико звиватись на землі. Кілька чоловік узяли його дужими руками й поставили сторч, а худенький хлопчик на перекладині зірвав рушник, що стягав йому щелепи, й надів йому на шию зашморг.

Фомін був спробував виштовхнути затичку з рота, кілька разів судорожно сіпнувся в повітрі й повис, трохи не дістаючи ногами землі, в чорному довгому пальті, застебнутому на всі гудзики. Ваня Туркенич повернув його обличчям до Садової вулиці й припиливав на грудях папірця, що пояснював, за який злочин страчено Гната Фоміна.

Потім вони розійшлись, кожен своєю дорогою, тільки маленький Радик Юркін подався ночувати до Жори на висілки.

— Як ти себе відчуваєш? — блискаючи в темноті чорними очима, страшним пошептом питав Жора в Радика, якого тіпав дроз.

— Спати хочеться, спасу нема... Адже я звик дуже рано лягати,— сказав Радик і поглянув на Жору тихими, лагідними очима.

Серьожка Тюленін у роздумі стояв під деревами парку. От нарешті здійснилось те, в чім він заприсягнув перед собою того дня, коли дізнався, що великого й доброго чоловіка, якого він бачив у Фоміна, виказав сам хазяїн німецьким властям. Серьожка не тільки наполіг на здійсненні вироку, він оддав цьому всі свої фізичні й душевні сили, і ось це здійснилося. В душі його мінилися почуття вдовolenня й азарт удачі, і останні запізнiлі спалахи помсти, і страшна втома, і бажання начисто вимитись гарячою водою, і незвичайне жадання чудесної дружньої розмови про щось зовсім-8овсім далеке, дуже наївне, ясне, як шепотіння листя, дзюрчання струмка або світло сонця на заплющених стомлених повіках...

Найбільшим щастям було б зараз десь опинитись разом з Валею. Але він ніколи не зважився б зайти до неї вночі, та ще в присутності матері й маленької сестрички. Та Валі й не було в місті: вона пішла в селище Краснодон.

От як сталося, що цієї незвичайної каламутної ночі, коли в повітрі осідала якась дрібна-дрібна мжичка, Серьожка Тюленін, промерзлий, у самій тільки вогкій сорочці, з задубілими від грязюки й холоду босими ногами, постукав у вікно до Вані Земнухова.

Спустивши на вікно затемнення, при світлі каганця, вони сиділи вдвох на кухні. Вогник потріскував, на плиті грівся великий сімейний чайник,— Ваня вирішив так вимити друга гарячою водою,— і Серьожка, підібгавши босі ноги, тулився до плити. Вітер поривами бив у вікно і обсипав шибку міриадами росинок, і їх множинне шелестіння й натиск вітру, який навіть тут, на кухні, трохи коливав полум'я каганчика, говорили друзям, як зараз кепськр самотньому мандрівникові серед степу і як добре вдвох у теплій кухоньці.

Ваня, в окулярах, босий, казав глухуватим баском:

— Я так ось його й бачу в цій маленькій хатинці, навкруги виє метелиця, а з ним тільки няня Орина Родіонів-на... Виє метелиця, а няня сидить з веретеном, і веретено дзижчить, а в грубі потріскує вогонь. Я його дуже відчуваю, я сам із села, і мама моя, ти знаєш, теж зовсім неписьменна жінка, з села, як і твоя... Я, як зараз, пам'ятаю нашу хатинку; я лежу на печі, років шести, а брат Саша прийшов із школи, вірші вчить... А то, пам'ятаю, женуть овець із отари, а я баранця осідлав і ну його лаптями поганяти, а він мене скинув...

Ваня раптом зник, помовчав, потім заговорив знову:

— Звичайно, в нього бувала й величезна радість, коли приїздив хто-небудь із друзів... Аж бачу, як, наприклад, Пущин до нього приїхав... Він почув дзвіночок. Що, думає, таке? Чи не жандарми часом по нього? А це — Пущин, його друг... А то сидять вони собі з нянею; десь далеко заметене снігом село, без вогнів, адже тоді лучиною світили... Пам'ятаєш... "Буря млою небо криє..."? Ти, напевне, пам'ятаєш. Мене завжди хвилює це місце...

І Ваня, вставши чомусь перед Серьожкою, глухувато прочитав:

...Ясна молодості зоре. Нум же, випиймо в тиші... Де ти кварта? Вип'єм з горя — Стане краще на душі.

Заспівай-но, як синиця За морями десь жила, Як дівчина до криниці х Із коновочкою йшла¹.

Серьожка тихо сидів, тулячись до плити, випнувши підпухлі губи; в очах його, звернених до Вані, стояв суворий і ніжний вираз. На чайнику застрибала на плиті покришка, і вода весело забулькотіла, засичала.

— Досить віршів!...— Ваня немов прокинувся.— Роздягайся! Я, брат, вимию тебе за першим розрядом,— весело запропонував він.— Ні, брат, зовсім, зовсім, чого соромитись! Я й мочалку припас.

Поки Серьожка роздягався, Ваня зняв чайник, витяг з-під варистої печі таз, поставив його на табуретку й поклав на ріжок обмилений шматок простого, для прання, з поганим запахом мила.

— У нас на селі, в Тамбовській області, був один дід. Він, розумієш, служив усе життя за банщика в Москві, в купця Сандунова,— розповідав Ваня, сидячи верхи на табуреті, розставивши довгі босі ступні.— Ти знаєш, що це значить — банщиком? От, скажімо, прийшов ти в лазню. Скажімо, ти пан чи просто лінуєшся митись, наймаєш банщика, він тебе й тре, такий собі вусатий чорт,— розумієш? Він, цей дід, казав, що

вимив за своє життя не менш як півтора мільйона чоловік. А що ти думаєш? Він цим пишався,— стільки людей зробив чистими! Але ж, знаєш, людська натура,— через тиждень знову брудний!

Серьожка, посміхаючись, скинув останню одежинку, долив води, щоб гарячіша була, і з насолодою занурив у таз кучеряву шорстку голову.

— Гардероб у тебе завидний,— сказав Ваня, розвішуючи його вогкий одяг над плитою,— ще кращий за мій... А ти, я бачу, порядок розумієш. От вилий сюди, в погане відро, і ще разок, та не бійся бризкати — підітру.

Раптом в обличчі його з'явилась грубувата й zarazом покірна усмішка: він іще більше зсутулився й дивно звисив довгі кисті рук, так що вони аж ніби поважчали, набрякли, і сказав, ще більше згустивши свій басок:

— Поверніться, ваше степенство, по спинці пройдуся... Серьожка мовчки намилив мочалку, скося глянув на

1 Переклад К. Дрока.

приятеля й пирснув. Він подав мочалку Вані й уперся руками в табуретку, підставивши Вані дуже засмаглу, худеньку і все-таки мускулясту спину ^випнутими хребцями.

Ваня, погано бачачи, невміло заходився терти йому спину, а Серьожка сказав буркотливо, з несподіваними папськими інтонаціями:

— Ти чого ж це, братику мій? Ослаб? Чи лінуєшся? Я невдоволений з тебе, братику мій...

— А харч який? Самі скажіть, ваше степенство! — дуже серйозно, винувато й басовито озвався Ваня.

В цей час двері на кухню відчинились, і Ваня, в рогових окулярах, з засуканими рукавами, і Серьожка, голий, з наміленою спиною, обернувшись, побачили Ваниного батька, що стояв на порозі в спідній сорочці й підштаниках. Він стояв, високий, худий, опустивши важкі руки, такі самі, як у Вані, і дивився на хлопців білястими очима. Так він постояв трохи, нічого не сказав, повернувся й вийшов, причинивши за собою двері. Чути було, як він прочовгав через передпокій до світлиці.

— Гроза минула,— спокійно сказав Ваня. Однак він тер спину Серьожці вже не так заподадливо.— На чайок би з вас, ваше степенство!

— Бог подасть,— відмовив Серьожка, не цілком певний, чи кажуть таке банщикам, і зітхнув.

— Так... Не знаю, як у тебе, а будуть у нас труднощі з нашими батьками й матерями,— серйозно сказав Ваня, коли Серьожка, чистенький, рожевий, причесаний, знову сидів біля столика перед плитою.

Але Серьожка не боявся труднощів з батьками. Він неуважно подивився на Ваню.

— Чи ти можеш мені дати клопоть паперу й олівця? Я зараз піду. Мені треба дещо записати,— сказав він.

І от що він записав, поки Ваня, короткозорий, удавав, буцім треба щось прибрати в кухні.

"Валю, я ніколи не думав, що буду так переживати, що ти пішла сама. Думаю весь час: що, що з тобою? Не розлучаймось більш ніколи, щоб усе робити разом. Валю, якщо я загину, прошу про одне: прийди на мою могилу й пом'яни мене незлим, тихим словом".

Босими своїми ногами він знову пройде всю кружну дорогу по "шанхайчиках", по балках і вибоїнах, під оцим тужливим бурханням вітру й студеною мжичкою — знову до парку, на Дерев'яну вулицю, щоб устигнути на самому світанні вручити цю записку Валиній сестричці Люсі.

Розділ сорок другий

Думка: "А як же мама?" — отруювала Валі всі принади походу того раннього похмурого ранку, коли вона йшла степом разом з Наталею Олексіївною, яка прудко й діловито дріботіла пухленькими ніжками в спортивних тапочках по вогкій лиснючій дорозі.

Перше самостійне завдання, зв'язане з особистою небезпекою, але — мама, мама!.. Як вона подивилась на дочку, коли Валя з незалежним виразом сказала, що просто-напросто йде на кілька день у гості до Наталі Олексіївни! Яким, либонь, жорстоким холодом відбився в материнськiм серці егоїзм дочки — тепер, коли немає батька, коли мати така самотня!.. А коли мама вже підозрює що-небудь?..

— Тося Єлисеєнко, з якою я зведу вас, учителька, вона сусідка моєї матері, точніше — Тося і її мама живуть разом з моєю мамою в двокімнатній квартирі. Вона — дівчина характеру незалежного й сильного і набагато старша за вас, і я одверто скажу, вона буде збентежена тим, що я до неї замість бородатого підпільника приведу гарненьку дівчинку,— говорила Наталя Олексіївна, як завжди, дбаючи про точний зміст своїх слів і зовсім не дбаючи про те, яке враження вони справляють на співрозмовника.— Я добре знаю Серьожу, як цілком серйозного хлопчика, я вірю йому в певнім розумінні більше, ніж собі. Коли Серьожка мені сказав, що ви од районної організації, це так і є. І я хочу вам допомогти. Якщо Тося буде з вами не досить одверта, ви зверніться до Колі Сумського,— я особисто певна, що він у них найголовніший, з того, як Тося ставиться до нього. Вони, треба сказати, дають наздогад Тосиній і моїй мамі, немовби в них стосунки любовні, але я, хоч і не зуміла ще сама, через перевантаженість, організувати особисте життя, я дещо тямлю в справах молоді. І я знаю, що Коля Сумський закоханий у Л іду Андросову, вельми кокетливу дівчину,— несхвально сказала Наталя Олексіївна,— але теж безперечного члена їхньої організації,— додала вона вже з чистого почуття справедливості.— Якщо вам треба буде, щоб Коля Сумський особисто зв'язався з районною організацією, я скористаюся з свого права лікаря районної біржі, дам йому дводенний невихід на роботу через хворобу, він працює на якійсь там шахтині,— кажучи точно, крутить корбу...

— І німці вірять вашим папірцям? — спитала Валя.

— Німці! — вигукнула Наталя Олексіївна.— Вони не тільки вірять, вони підкоряються всякому папірцеві, якщо він іде від офіційної особи... Адміністрація на цій шахтині своя, руська. Правда, при директорі, як і всюди, є один сержант із технічної

команди, якийсь єфрейтор, барбос барбосом... Ми, руські, для них настільки на одне обличчя, що вони ніколи не знають, хто вийшов на роботу, а хто ні.

І все сталося так, як завбачила Наталя Олексіївна. Валі судилось провести в цьому селищі, такому розкиданому, незатишному з його казарменого типу великими будівлями, здоровенними чорними териконами й завмерлими копрами, без цятки зелені,— пробути в ньому дві доби серед людей, котрим нелегко було втовкмачити, що за довгими темними віями та золотавими косами стоїть могутній авторитет "Молодої гвардії".

Мама Наталі Олексіївни жила в старовинній, більш обжитій частині селища, яка виникла із злитих до купи хуторів. Там були навіть садки при будиночках. Але садки вже пожовкли. Від недавніх дощів утворилася сметанкувата, по пояс, грязюка на вулицях, якій уже, видно, судилось лежати аж до зими.

Протягом цих днів через селище без перерви сунула якась румунська частина, простуючи на Сталінград. її гармати й хури з худючими кінями, що билися в посторонках, годинами стояли в цій грязюці, і їздові, з голосами степових волинок, лаялись по-російському на ціле селище.

Тося Єлисеєнко, дівчина років двадцяти трьох, важкої української статури, повна, красива, з чорними очима, до непримиренності пристрасними, сказала Валі напрямки, що вона звинувачує районний підпільний центр, бо той, мовляв, недооцінює таке шахтарське селище, як селище Краснодон. Чому досі жоден з керівників не одвідав селища Краснодон? Чому на їхню просьбу не прислали відповідальну людину, яка навчила б їх працювати?

Валя вирішила, що має право назвати себе представником тільки молодіжної організації "Молода гвардія", котра діє під керівництвом підпільного райкому партії.

— А чому хто-небудь не прийшов із членів штабу "Молодої гвардії"? — питала Тося, блискаючи недобрими очима.— У нас теж молодіжна організація,— самолюбно додала вона.

— Я довірена особа від штабу,— гоноровито, закопильовуючи горішню яскраву губу, говорила Валя,— а посилати члена штабу в організацію, яка ще нічим себе не виявила в нашій діяльності, було б необачно й неконспіративно... коли ви в цьому хоч що-небудь тямите,— додала Валя.

— Нічим не виявили своєї діяльності? — гнівно вигукнула Тося.— Добрий мені штаб, що не знає діяльності своїх організацій! А я не дурна розповідати про нашу діяльність людині, якої ми не знаємо.

Можливо, вони так і не домовились би, ці миловиді за-гонисті дівчата, коли б Коля Сумський не прийшов на допомогу.

Правда, коли Валя згадала його прізвище, Тося прикинулася, що й не чула такого. Але тут Валя прямо й холодно сказала, що "Молода гвардія" знав керівне становище Сумського в організації і, якщо Тося не введе її з ним, Валя розшукає його сама.

— Цікаво мені, як ви його розтпукаєте? — не без тривоги поспитала Тося.

— Хоч би й через Ліду Андросову.

— У Ліди Андросової нема причин поставитись до вас інакше, ніж я!

— Тим гірше... Я шукатиму його сама і не внаючи адреси, можу його випадково провалити.

І Тося Єлисеєнко здалась.

Все обернулось інакше, коли вони опинилися в Колі Сумського. Він жив на самому краю селища в просторій сільській хаті,— за хатою починався вже степ. Батько його раніш був возієм на шахті, весь їх побут був напівселян-ський.

Носатий, смаглявий, з розумним обличчям, сповненим старовинної, дідівської запорозької звитяги та хитрості й zarazом прямої, що й становило його привабливість, Сумський, примружившись, вислухав гордовиті Валині пояснення й пристрасні Тосині й, ні слова не мовивши, запросив дівчат із хати. Приставною драбинкою вони зішли за ним на горище. Звідти з шумом шугонули в небо голуби, а деякі обсіли плечі й голову Сумського й намагалися сісти на руки, і він нарешті підставив руку немовби вирізаному по лекалу турманові, такому сліпучому, справді-таки чистому, як голуб.

Юнак, що сидів на горищі, статурою — справжній геркулес, дуже зніяковів, побачивши чужу дівчину, і похапцем прикрив щось біля себе сіном, але Сумський дав йому знак: усе в порядку. Геркулес, посміхнувшись, відкинув сіно, і Валя побачила радіоприймач.

— Володя Жданов... Валя Невідома, чи що,— без усмішки сказав Сумський.— Ось ми троє — Тося, Володя і аз, грішник у пеклі,— ми і є керівна трійка нашої організації,— говорив він, обліплений голубами, що туркотіли, лащились до нього і враз наче спалахували своїми крилами.

Поки вони вмовлялися, чи зможе Сумський піти з Валето до міста, Валя відчувала на собі погляд Геркулеса, і погляд цей бентежив її. Валя знала серед молодогвардійців такого багатиря, як Ковальов, що його за силу й доброту звали в околиці царком. Але цей був надзвичайно благородних пропорцій і в обличчі, і в усьому тілі, шия в нього була як вилита з бронзи, від нього віяло відчуттям сили, спокійної та красивої. І, невідомо чому, Валя згадала раптом Серьожку, худенького, босого, і такий щасливий ніжний біль пройняв її серце, що вона замовкла.

Всі четверо підійшли до краю горища, і враз Коля Сумський схопив турмана, що сидів у нього на руці, і, вільно розмахнувшись ним знизу, щосили запустив його в похмуре мжичливе небо. Голуби знялися з його плечей. Всі стежили крізь косий отвір вікна в покрівлі за турманом. А він, завившись стовпом, зник у небі, як дух божий.

Тося Єлисеєнко, сплеснувши руками, присіла й завищала. Вона завищала з таким виразом щастя, що всі озирнулись на неї й засміялись. Цей вираз щастя і в голосі її, і в очах немовби промовляв до всіх: "Ви думаєте, я недобра, а ви краще дивіться, яка я гарна дівчина!"

Ранок застав Валю та Колю Сумського в степу по дорозі до міста. Все хмариво немовби змило за ніч, сонце так припекло після світанку, що довкола вже було сухо. Степ навкруги розлігся в самих тільки прив'ялих билинках, і все-таки прекрасний у

світлі ранньої осені, світлі розтопленої міді. Тонке довге павутиння все линуло й линуло в повітрі. Німецькі транспортні літаки сповнювали степ рокотанням,— вони летіли все в тім же напрямі, на Сталінград,— і знову ставало тихо.

Пройшовши з півдороги, Валя та Сумський прилягли спочити проти сонця на схилі пагорка. Сумський закурив.

І зненацька до їх вуха долинула пісня, що вільно пливла по степу, пісня, така знайома, що мотив її зразу зазвучав у душі у Валі та Сумського... "Сплять кургани зоряні..." Для них, жителів донецького степу, це була рідна пісня, але як же опинилась вона, люба, тут цього ранку?.. Валя й Коля, підвівшись на ліктях, повторювали в думці слова пісні, яка все наближалась до них. Співали її два голоси, чоловічий та жіночий, дуже юні,— співали аж до відчайдушності голосно, з викликом усьому світові:

Сплять кургани зоряні, Літнім сонцем зморені, І туман над нивами Стелеться, як дим. Луками зеленими, Тихими просторами Вийшов на Донеччину Хлопець молодий

1 Переклад М. Пригари.

Валя хутко майнула на вершину горба, визирнула нишком, потім висунулась до пояса й засміялась.

Дорогою до них ішли, побравшись за руки, Володя Ось-мухін та його сестра Людмила і співали цю пісню,— вони просто горлали.

Валя зірвалася з пагорка й чимдуж, як у дитинстві, помчала їм назустріч. Сумський, не дуже здивувавшись, поволі пішов слідом.

— Ви куди?

— На село до дідуся, хлібця роздобути. Хто це кульгає за тобою?

— Це свій хлопець. Коля Сумський із селища.

— Можу рекомендувати тобі ще одну співчуваючу, мою рідну сестру Людмилу, зараз у степу відбулась розмова,— сказав Володя.

— Валю, судіть самі: хіба це не свинство? Адже всі мене знають, а рідний брат усе від мене приховує. А я ж усе бачу! Аж до того, що натрапила на його шрифт із друкарні та якийсь смердючий розчин, яким він його промивав, і частину вже промив, а частину ще ні, коли раптом сьогодні... Валю! Чи знаєте ви, що сталося сьогодні? — раптом вигукнула Люся, швидко поглянувши на Сумського, що саме підійшов.

— Зажди,— серйозно мовив Володя,— наші мехцехівські самі бачили, вони ж мені все й розказали... Словом, ідуть вони повз парк, дивляться: на воротах хтось висить у чорнім пальті, і записка на грудях. Спочатку вони думали: німці кого-небудь з наших повісили. Підходять, дивляться — Фомін. Ну, знаєш, ця сволота, поліцай? А в записці: "Так будемо робити з усіма зрадниками". І все... Розумієш? — понизивши голос до шепотіння, сказав Володя.— Оце робота! — вигукнув він.— Дві години при денному світлі висів! Адже там його пост, нікого поблизу з поліцаїв не було. Безліч народу бачила, сьогодні в місті тільки про це й розмови.

Ні Володя, ні Валя не тільки не знали про рішення штабу скарати Фоміна, але не могли навіть гадати, що таке рішення можливе. Володя був певен, що це зробила підпільна більшовицька організація. Але Валя раптом так зблідла, що блідість

проглянула навіть крізь її золотавий загар: вона знала одну людину, здатну на це.

— А не чув, минулось це для наших добре, жертв не було? — спитала вона, ледь ворущачи губами.

— Блискуче! — вигукнув Володя.— Ніхто ні чорта не знає, і все в порядку. Але в мене дома компот... Мама певна, що це я повісив того сучого сина, і почала пророкувати, що мене теж повісять. Я вже став підштовхувати Люську, кажу:

"Ти бачиш, мама приглухувата і в неї температура, і взагалі нам пора до дідуся".

— Колю, ходімо,— раптом сказала Валя Сумському.

Поки дійшли до міста, Валя мало не загнала свого супутника, і він нічим не міг пояснити зміни, що сталася в ній. Ось каблуки її застукали по рідному ґанку. Сумський слідом за нею, ніяковіючи, ввійшов до їдальні.

В їдальні мовчки й напружено, як на іменинах, сиділи одна проти одної Марія Андріївна в темному платті, яке щільно облягало її повне тіло, і маленька бліда Люся із світлим золотавим волоссям до плечей.

Марія Андріївна, побачивши старшу дочку, хутко встала, хотіла щось сказати й задихнулася, кинулась до дочки, одну мить з підозрою дивилась то на неї, то на Сумського і, не витримавши, стала нестямно цілувати дочку. І тільки тепер Валя зрозуміла, що мати переживала те ж, що й мати Володина: вона підозрювала, що рідна її дочка, Валя Борц, брала участь у страті Фоміна і саме тому не була дома в ці дні.

Забувши про Сумського, який збентежено стояв біля дверей, Валя дивилась на матір, і очі мовби промовляли: "Що я можу сказати тобі, мамо, ну що?"

А тут маленька Люся мовчки підійшла до Валі й простягла записку. Валя машинально розгорнула, навіть не встигла прочитати, а впізнала тільки почерк. Щаслива дитяча усмішка осяяла її засмагле, запорошене з дороги обличчя. Вона хутко озирнулась на Сумського, і в неї зашарілись навіть шия та вуха. Валя схопила матір за руку й потягла за собою до другої кімнати.

— Мамо! — сказала вона.— Мамо! Те, що ти думаєш, це все дурниці. Але невже ти не бачиш, не розумієш, чим ми, я, всі мої товариші, живемо? Невже ти не розумієш, що ми не можемо жити інакше? Мамо! — щаслива, червона, говорила Валя, просто дивлячись в обличчя матері.

Обличчя Марії Андріївни, яке аж пашіло здоров'ям, зблідло, стало навіть натхненним.

— Доню моя! Хай благословить тебе бог! —■ промовила Марія Андріївна, яка все життя й у школі, й поза школою дбала про антирелігійне виховання.— Хай благословить тебе бої І — сказала вона й заплакала.

Розділ сорок третій

Тяжко батькам, котрі, не знаючи душевного світу дітей своїх, бачать, що дітей втягнуто в приховану, таємничу й небезпечну діяльність, а батьки неспроможні ввійти в світ їхньої діяльності й неспроможні заборонити її.

Уже за вранішнім чаєм з понурого обличчя батька, що не дивився на сина, Ваня відчув наближення грози. І гроза грянула, коли сестра Ніна, сходявши до колодязя по

воду, принесла чутку про страту Фоміна і те, що говорять про все це.

Батько змінився на обличчі, і на худих щоках його набрякли жовна.

— Ми, мабуть, у себе вдома краще можемо взнати,— сказав він уїдливо, не дивлячись на сина,— інформацію...— Він любив інколи вставити отаке слово.— Чого мовчиш? Розповідай. Ти ж там, як би сказати, ближче,— тихо додав батько.

— До кого ближче? До поліції, чи що? — збліднувши, спитав Ваня.

— Чого Тюленін учора приходив? У заборонений час?

— Хто його дотримується, того часу? Немовби Нінка в цей час на побачення не ходить! Приходив побазікати, не вперше.

— Не бреші І — зойкнув батько й ударив ребром долоні об стіл.— За це — тюрма! Коли йому своєї голови не жаль, ми, твої батьки, за що будемо відповідати?

— Не про те, батьку, ти говориш,— тихо мовив Ваня й підвівся, не звертаючи уваги на те, що батько бив долонею по столу й кричав: "Ні, про те!" — Ти хочеш знати, чи перебуваю я в підпільній організації? От що ти хочеш знати. Ні, не перебуваю. І про Фоміна я теж почув тільки-но від Ніни. А скажу лише: так йому й треба, падлюці! Як бачиш з її слів, і люди так кажуть. І ти теж так думаєш. Але я не приховую: я, скільки можу, допомагаю нашим людям. Усі ми повинні допомагати їм, а я — комсомолец. А не казав про це тобі й мамі, щоб марно вас не турбувати.

— Чула, Насте Йванівно? — І старий сливе безумно глянув на дружину своїми білястими очима.— Ось він, печальник про нас!.. Сорому в тобі нема! Я все життя працював на вас... Забув, як жили в сімейному домі дванадцять родин, на підлозі валялися, самих дітей двадцять вісім штук? Заради вас, дітей, ми з вашою матір'ю вичерпали всі свої сили. Ти на неї поглянь!.. Олександра вчили — не довчили. Нінку не довчили, поклали все на тебе, а ти сам стромляєш голову в зашморг. На матір подивись! Вона зовсім очі за тобою виплакала, тільки ти нічого не бачиш.

— А що, по-твоєму, я мушу робити?

— Іди працювати! Нінка працює, іди й ти. Вона, рахівник, працює за чорнороба, а ти що?

— На кого працювати? На німця? Щоб він більше наших убивав? От прийдуть наші, я перший піду працювати... Твій син, мій брат, у Червоній Армії, а ти велиш мені йти німцям помагати, щоб його скоріше вбили! — гнівно казав Ваня.

Вони вже стояли один проти одного.

— А жерти що? — кричав батько,— А краще буде, коли перший із тих, за кого ти дбаєш, продасть твою голову? Німцям продасть! Ти знаєш хоча б людей на нашій вулиці? Хто чим дихає? А я — знаю! У них своя турбота, своя користь. Тільки ти один дбайливець за всіх!

— Неправда!.. Була в тебе користь, коли ти відправляв державне майно в тил?

— Не про мене мова.

— Ні, про тебе мова! Чому ти думаєш, що ти кращий од інших людей? — говорив Ваня, зіпершись пальцями одної руки на стіл і вперто схиливши голову в рогових окулярах.— Користь! Кожен за себе!.. А я тебе питаю: яку мав користь у ті дні, коли ти

вже вихідну допомогу одержав, знав, що лишаєшся тут, що ця справа може тобі зашкодити, хворий, вантажив не своє майно, не спав ночей? Невже ти один такий на землі? Навіть по науці таке не виходить!

Сестра Ніна, що в неділезній день була о цій порі дома, сиділа на ліжку, насупившись і не дивлячись ні на батька, ні на Ваню, і, як завжди, не можна було зрозуміти, що вона думає. А мати, рано й дуже зістарівшись, добра, слабосила жінка,— все коло її життя обмежувалось роботою в полі та поранням біля печі,— найбільше боялася, щоб Олександр Федорович спересердя не вигнав і не прокляв Ванюшу. І коли говорив батько, вона запобігливо кивала йому, щоб умилосердити його, а коли говорив син, вона знов-таки дивилась на чоловіка з фальшивою усмішкою, моргаючи, немовби пропонуючи йому все-таки прислухатись до сина й простити хлопцеві, хоч вони обое, старі, бачать, як нерозумно він балакає.

Батько, в довгому піджаку поверх злинялої від прання косоворотки, стояв серед кімнати, в туфлях на напівзігнутих по-старечому ногах, в настовбурчених і залатаних на колінах, витертих штанах і, то судорожно тулячи до грудей кулаки, то безпомічно опускаючи руки, кричав:

— Я доводжу не по науці, а з життя!

— А наука не з життя? Не тільки ти, а й інші люди шукають справедливості! — одвічав Ваня з несподіваним у ньому запалом.— А ти соромишся в собі визнати хороше!

— Мені соромитись нема чого!

— То доведи, що я неправий! Криком переконати не можна. Можу змиритися, замовкнути — це так. А діяти все одно буду по совісті.

Батько зломився враз, а білясті очі його потемніли.

— Ось, Насте Йванівно,— зойкнув він,— вивчили синка... Вивчили — й більш не потрібні. Адью!..— Він розвів руками, обернувся й вийшов.

Анастасія Іванівна, дрібно перебираючи ногами, виступила за ним. Ніна, не підводячи голови, сиділа на ліжку й мовчала.

Ваня безцільно потинявся з кутка в куток і сів, не вгамувавши докорів сумління. Спробував навіть, як колись, виляти душу віршованим посланням до брата:

Мій відданий і славний друг, Мій брат прекрасний Сашо.

Ні:

Найкращий друг, мій рідний брат...

Ні, віршоване послання не йшло на лад. Та й не можна було послати його братові.

І тоді Ваня зрозумів, що йому робити: треба піти до Клави в Нижньоолександрівський.

Олена Миколаївна Кошова потерпала ще більше від того, що не могла вирішити, чи повинна перешкодити діяльності сина, чи допомогти йому. Її, як і всіх матерів, невпинно, день у день, позбавляючи здатності діяти, спати, виснажуючи душевно й фізично, накладаючи на обличчя зморшки, мучила туга — страх за сина. Інколи страх цей аж набирив тваринного характеру: їй хотілося вдертись, нагримати, силоміць одвести сина від страшної долі, яку він готував собі.

Але в ній в самій були риси її чоловіка, Олегового вітчима, єдиної глибокої й палкої любові її життя,— в ній самій клекотіло таке полум'я битви, що вона не могла не співчувати синові.

Вона часто мала на нього образ: як він може критись перед нею, перед своєю мамою, адже він був завжди такий одвертай, любовно-ввічливий, слухняний! Особливо ображало те, що її мати, бабуса Віра, була, видно, залучена до

8мови онука і теж таїлась від дочки, брат Коля, судячи з усього, був також причетний до змови. І навіть зовсім стороння жінка, Поліна Георгіївна Соколова, або тьотя Поля, як її звали в родині Кошових, стала тепер, здавалось, ближчою Олегові, ніж рідна мати. Як, коли, з чого це почалося?

Колись Олена Миколаївна й тьотя Поля були такі нерозлучні, що люди, знявши річ про одну, не могли не згадати й другу. Вони дружили, як можуть дружити зв'язані роботою та спільністю думок зрілі жінки, що немало зазнали в житті. А з початком війни тьотя Поля раптом замкнулася в собі і перестала вчащати до Кошових, і коли Олена Миколаївна за старою звичкою одвідувала її, тьотя Поля неначе ніяковіла й через свою корову, й через те, що торгує молоком, і через те, що Олена Миколаївна може осудити її за відхід у своє, особисте, від діяльності на благо Батьківщини. І Олена Миколаївна навіть не знаходила в душі своїй змоги заговорити з Полею про це. Так їхня дружба розпалася сама собою.

А знов з'явилась Поліна Георгіївна в домі Кошових, коли в місті вже хазяйнували німці. Вона прийшла з серцем відкритим і кровоточивим, і Олена Миколаївна впізнала її колишньою. Тепер вони часто зустрічалися, щоб полегшити душу, але, як завжди, говорила більше Олена Миколаївна, а тиха й скромна тьотя Поля дивилась на неї розумними втомленими очима. І все-таки, хоч яка вона була тиха, тьотя Поля, Олена Миколаївна не могла не помітити, що вона, її давня подруга, ніби приворожила Олега. Завжди він виникав біля неї, тільки-но з'являлась Поліна Георгіївна, і часто Олена Миколаївна ловила блискавичний погляд, що зненацька мигтів між ними, погляд людей, котрі мають що сказати одне одному. І справді, коли Олені Миколаївні випадало вийти, а потім повернутись до світлиці, відчувалося, що вони, коли входила, припиняли свбю, опрічну розмову. А коли Олена Миколаївна виходила в сіни проводити подругу, та казала сором'язливо й хутко: "Ні, ні, не турбуйся, Леночко, я сама!" І ніколи не казала так, якщо її виходив проводити Олег.

Як же це все могло статись? Як можна було все це терпіти материнському серцю? Хто ж серед усіх людей на землі зможе краще зрозуміти її сина, поділити його діла й думи, захистити його силою любові в лиху годину життя? А правдивий голос підказував їй, що син уперше криється перед нею саме тому, що в ній не певен.

Як усі молоді матері, вона більше бачила хороших рис єдиної дитини, але вона справді-таки знала свого сина.

Відколи в місті почали з'являтися листівки з таємничим підписом "Молода гвардія", Олена Миколаївна не мала сумніву, що син її не тільки причетний до цієї організації, але й відіграє в ній керівну роль. Вона хвилювалась, пишалася, страждала, але не мала

за можливе штучно викликати сина на одвертість.

Тільки одного разу вона ніби ненароком спитала:

— З ким ти більше дружиш тепер?

Він з несподіваною в ньому хитрістю перевів розмову ніби на продовження колишньої розмови про Лену Позднишеву, сказав, трохи зніяковівши:

— Д-дружу з Ніною Іванцовою...

І мати чомусь піддалась на цю хитрість і сказала нещиро:

— А Лена?

Він мовчки витяг щоденник і подав їй, і мати прочитала все, що її син думав тепер про Лену Позднишеву та про колишнє захоплення нею.

Але цього ранку, коли вона почула від сусідів про страту Фоміна, в неї мало не вирвався звіриний крик. Вона стримала його й лягла в ліжку. І бабуся Віра, незламна й таємнича, як мумія, поклала їй на лоб холодний рушник.

Олена Миколаївна, як і всі матері, ні на мить не підозрювала сина в причетності до самої страти. Але ось який був той світ, де жив тепер її син, ось яка жорстока була боротьба! Та чим же він це все спокутує? В її душі все ще не було відповіді синові, але слід було нарешті зруйнувати цю страшну таємничість,— так жити не можна!..

А тим часом син її, як завжди, охайно вдягнений, чисто вимитий, засмаглий, втягнувши голову в плечі, одне з яких було трохи вище за друге, сидів у сараї на койці, а навпроти нього, підмостивши полінця, сидів носатий, смаглявий і спритний в рухах Коля Сумський, і вони різалися в шахи.

Всю їхню увагу прикувала гра, лиш подеколи вони мовби побіжно обмінювались репліками такого змісту, що людина недосвідчена могла б подумати, що має справу з запеклими злочинцями.

Сумський. Там на станції зсипний пункт... Як тільки звезли зерно першого обмолоту, Коля Миронов і Палагу-та запустили кліща...

Мовчання.

Кошовий. Хліб зібрали?

— Примушують увесь зібрати... Але більше стоїть у скиртах і полукіпках: нічим обмолотити й вивезти.

Мовчання.

Кошовий. Скирти треба палити... В тебе тура під загрозою!

Мовчання.

Кошовий. Це добре, що у вас б свої хлопці в радгоспі. Ми в штабі обговорювали й вирішили: обов'язково — осередки на хуторах. Зброю маєте?

— Мало.

— Треба збирати.

— Де ж її збереш?

— В степу. І в них треба красти,— вони живуть безтурботно.

Сумський. Звиняюсь, шах...

Кошовий. Він, брат, тобі відригнеться, як агресорові.

— Агресор-бо не я.

— А заїдаєшся, наче який сателіт!

— У мене, скорше, становище французьке,— усміхнувшись, відмовив Сумський.
Мовчання.

Сумський. Пробач, коли не так питаю: цього підвісили не без вашої участі?
Кошовий. Хтозна.

— До-обре,— сказав Коля вдоволено.— Я думаю, взагалі їх варто більше вбивати, хоч би й просто з-за рогу. І не стільки холуїв, скільки хазяїв.

— Абсолютно варто. Вони живуть безтурботно.

— Ти знаєш, я здамся, мабуть,— зважився Сумський.— Становище безвихідне, а мені пора додому.

Олег акуратно склав шахи, потім підійшов до дверей, визирнув і повернувся.

— Прийми клятву...

Не було ніякого переходу від тої хвилини, як вони сиділи й грали в шахи, але ось уже й Кошовий, і Сумський, обидва однакові на зріст, тільки Олег ширший у плечах, стояли один проти одного, опустивши руки, й дивилися нехитро й просто.

Сумський з кишеньки в гімнастерці витяг невеличкий клаптик паперу й зблід.

— Я, Микола Сумський,— тихим голосом заговорив він,— вступаючи в лави "Молодої гвардії", перед лицем своїх друзів по зброї, перед лицем рідної многотраждальної землі, перед лицем усього народу урочисто клянусь...— Пойняло його аж таке хвилювання, що забринів у голосі метал, але, боячись, щоб не почули у дворі, Сумський угамував свій голос— ...Якщо ж я порушу цю священну клятву під катуванням чи з боягузтва, то нехай моє ім'я, мої рідні будуть навіки прокляті, а мене самого скарає сувора рука моїх товаришів. Кров за кров, смерть за смерть!

— Вітаю тебе... Віднині твоє життя належить не тобі, а партії, всьому народові,— з почуттям сказав Олег і потис йому руку.— Приймеш клятву від усієї краснодонської групи...

Найголовніше — це потрапити в дім, коли мама вже спить чи вдає, буцім спить, тихо роздягтися й лягти. І тоді не треба відводити погляду від ясних та змучених очей мами і не треба вдавати, начебто нічого не змінилося в житті.

Ступаючи навшпиньках і сам відчуваючи, який він великий, він увиходить на кухню, потихеньку прочиняє двері й заходить до кімнати. Вікна, як завжди, наглухо затулені віконницями й затемнені. Сьогодні палили в плиті — в домі нестерпна духота. Каганець, поставлений, щоб не бруднити скатертину і щоб вище було, на стару перекинуту бляшану банку, вирізняє з мороку опуклості й грані речей.

Мати, завжди така охайна, сидить чогось на розібраній постелі одягнена й причесана, зчепивши покладені поміж коліна маленькі, смагляві, з потовщеними суглобами руки, й дивиться на вогник каганця.

Як тихо в домі! Дядя Коля,— він тепер майже всі дні сидить у свого приятеля інженера Бистрикова,— повернувся й спить, і Марина спить, а маленький племінник, мабуть, давно вже спить, випнувши губи. Бабуся спить і не хропе нітрохи. Навіть

цокання годинника не чути. Не спить сама тільки мама. Прекрасна моя!..

Але головне — не піддаватись почуттю... Отак ось, мовчки, пройти повз неї навшпиньках і лягти, а там зразу можна вдати, що спиш...

Великий, важкий, він скрадається до матері, вклякає перед нею на коліна, схиляє до її колін обличчя. Він відчуває її руки на своїх щоках, відчуває її невіддільне тепло, й ледве вловимий, мовби здалеку принесений, дівочий дух жасмину, й інший, трохи гіркуватий, чи то полину, чи то листочків баклажана,— та чи не все од-но!..

— Прекрасна моя! Прекрасна моя! — шепоче він, осяваючи її знизу світлом своїх очей.— Ти ж усе, все розумієш... прекрасна моя!

— Я все розумію,— шепоче вона, схиливши над ним голову й не дивлячись на нього.

Він шукає її очей, а вона все ховає очі в його шовковистім волоссі й шепоче, шепоче:

— Завжди... скрізь... Не бійся... будь сильний., орлику мій... до останнього подиху.

— Годі, ну, годі... Спати пора...— шепоче він.— Хочеш, я випущу їх на волю?

І він, мов у дитинстві, намагає руками одну та другу скріпочки в її волоссі, починає виймати шпильки. Ховаючи обличчя, вона все хилить голову йому на руки, але він виймає шпильки всі до одної й випускає її коси, і вони, розгорнувшись, падають з таким звуком, як падають яблука в саду, й укривають усю маму.

Розділ сорок четвертий

Щоб відлучитись на кілька днів до Нижньоолександрівського, Ваня Земнухов повинен був дістати дозвіл штабу.

— Річ, розумієш, не тільки в тому, щоб одвідати дівчину,— казав він Олегові.— Я вже давно планую доручити їй усю організацію молоді на козаких хуторах,— казав Ваня збентежено.

Та Олег, здавалось, пропустив повз вуха незаперечні Ва-нині підстави.

— Деньок, два зачекай,— сказав він.— Можливо, ти дістанеш інше завдання... Ні, ні, т-там же,— зненацька з широкою усмішкою сказав Олег, помітивши, що обличчя Вані набрало відлюдкуватого виразу. Воно завжди набирало відлюдкуватого виразу, коли Ваня не хотів, щоб догадались про його справжні почуття.

Останніми днями Поліна Георгіївна наполегливо вимагала, щоб Олег дав тямущого хлопця в розпорядження Лютикова. Хлопець потрібен був як зв'язковий за спеціальним маршрутом Красно дон — Нижньоолександрівський. І Олег подумав про Земнухова.

Тьотя Поля, переказуючи бажання Пилипа Петровича, кілька разів повторювала:

— Але потрібен лише тямущий, лише перевірений. Дуже тямущий, дуже перевірений...

І не далі як другого дня по розмові Земнухова з Олегом короткозорий Ваня в тапочках на босу ногу, пов'язавши голову носовою хустинкою, на якій стирчали чотири вушка, вже прямував степовою дорогою, між обрідними незнятими хлібами проти нежаркого сонця.

Дуже добре усвідомлюючи важливість своєї нісії, зосереджений на думках, породжених цією новою його роллю,— а зосередження на власних думках було

найхарактернішим станом короткозорого Вані в час мандрівки,— він ішов степом, проходив багато населених пунктів, майже не помічаючи того, що траплялось йому по дорозі.

Людина зі сторони,—якби могла бути така людина,— опинившись у сільських районах німецької окупації, була б вражена незвичайними, похмурими, несподіваними по контрасту картинами, що відкрилися б її очам. Вона побачила б десятки й сотні згарищ, де на місці сіл, станиць, хуторів лишилися комини, та головешки, та самотня кішка на пригрітому сонцем напівобгорілому й пророслому бур'яном ґаночку. І побачила б хутори, де навіть не ступала німецька нога, крім хіба мародерів-солдатів, що випадково навідалися раз-другий.

Та були й такі села, де німецька влада утвердилась так, як вона вважала за найвигідніше й найзручніше для себе, де прямого воєнного грабунку, тобто грабунку, вчинюваного частинами армії, які проходили, і всякого роду насильств та звірств було не більше іг не менше, ніж це історія поклала для німецького військово-окупаційного панування в Росії, де хазяйновитість німців була представлена, так би мовити, в найчистішому вигляді.

Саме до такого роду хуторів і належав хутір Нижньоолек-сандрівський, де в родичів по материній лінії знайшли притулок Клава Ковальова з її мамою.

Козак, у якого вони жили, рідний брат матері, до приходу німців був рядовим колгоспником. Він не був ні бригадиром, ні конюхом, а був тим звичайним колгоспником, який працює з родиною в бригадах артілі на громадському полі й живе з того, що виробляє на трудодні й дістає із своєї садиби.

І Йван Никанорович, Клавин дядько, і вся його родина з моменту приходу німців зазнали не більше й не менше того, що відпустила історія на рядовий звичайний селянський двір в пору німецького панування. Їх пограбували, коли проходила там, наступаючи, німецька армія, пограбували в тій мірі, в якій їхня худоба, птиця й харчові запаси були на видноті, тобто пограбували дуже сильно, але не дочиста, бо немає жодного селянина в світі, який мав би таке багатовікове вміння приховувати своє добро в лихоліття, як руський селянин.

Після того як пройшла армія й почав складатися "новий порядок" — Ordnung, Іванові Никаноровичу, як і іншим, повідомили, що земля, закріплена за Нижньоолександрівською артіллю в довічне користування, тепер, як і вся земля, стане власністю німецької держави. Але! — говорив устами рейхс-комісара з Києва "новий порядок" — Ordnung,— але цю землю, котру з такими зусиллями й випробуваннями вдалося з'єднати в одну велику артільну землю, тепер знову поділять на дрібні клапті, які перейдуть в одноосібне користування кожного козака. Але! Цей захід проведуть лише тоді, коли всі козаки й селяни матимуть власне сільськогосподарське знаряддя й тяглову силу. А тому що тепер вони їх мати не можуть, земля лишиться в попередньому стані, але вже як власність німецької держави. Щоб землю обробляли, над хутором поставлять старосту, руського, але від німців,— і його таки поставили,— а селян розділять на деся-тидвірки. Над кожною десятидвіркою поставлять старшого, руського,

але від німців,— і старших таки поставили,— і за роботу на цій землі селяни одержуватимуть хліб за певною нормою. А щоб селяни працювали добре, вони повинні знати, що лише ті з них, хто тепер працюватиме добре, одержать потім ділянку землі в одноосібне користування.

Для того щоб добре працювалось на цій великій землі, німецька держава поки що не може дати машин і пального для машин і не може дати коней. Хлібороби повинні орудувати косами, серпами, сапачками, а за силу тяглову брати власних корів. А хто жалітиме своїх корів, той навряд чи зможе сподіватись дістати в майбутньому землю в одноосібне користування. При всьому тому, що такий спосіб праці потребував особливо багато робочої сили, німецька влада не тільки не прагнула зберегти цю силу на місці, а й дбала об тім, щоб найздоровішу й найбільш працездатну частину населення погнати в Німеччину.

Тому що німецька держава не могла зараз передбачити, скільки їй потрібно буде м'яса, молока, яєць, на перший раз із хутора Нижньоолександрівського взяли по одній корові з кожних п'яти дворів, і по одній свині з кожного двору, і ще п'ятдесят кілограмів картоплі, двадцять штук яєць і триста літрів молока з кожного двору. Але! Тому що могла ще виникнути потреба,— і ця потреба справді виникала й виникала,— козаки та селяни не можуть різати худобу й птицю для себе. А коли вже, на крайній випадок, скоротить заколоти свиню, то чотири двори, з'єднавшись, можуть її заколоти, тільки вони мусять при цьому здати три свині німецькій державі.

Щоб узяти все це з двору Йвана Никаноровича та його односельців, крім старших над десятидвірками й крім старости над хутором, тоді-таки створено апарат районної сільськогосподарської комендатури на чолі з зондерфюрером Сандерсом. І зондерфюрер, зважаючи на жаркий клімат, як обер-лейтенант Шпрік, по селах і хуторах їздив у мундирі й трусиках, і козачки, його вздрівши, хрестилися й плювались, немов бачили сатану. Ця районна сільськогосподарська комендатура підлягала ще багатолюднішій окружній сільськогосподарській комендатурі на чолі з зондерфюрером

Глюккером, котрий ходив, правда, в штанях, але сидів уже так високо, що звідти не спускався. А ця комендатура, в свого чергу, підлягала ландвіртшафтсгрупі, чи, скорочено, групі "ля", на чолі з майором Штандером. Ця група стояла вже так гранично високо, що її просто ніхто не бачив. Але й ця група була тільки відділом віртшафтскомандо-9, чи, скорочено, "вікдо-9", на чолі з доктором Люде. А вже віртшафтскомандо-9 підлягала, з одного боку, фельдкомендатурі в місті Ворошиловграді, тобто, попросту кажучи, жандармському управлінню, а з другого боку — головному управлінню державних маєтків при самому рейхскомісарі в місті Києві.

Відчуваючи над собою всю цю драбину дедалі більше обтяжених чинами нероб та злодіїв, які розмовляли незрозумілою мовою, яких усе-таки треба було годувати, щодня відчуваючи плоди їхньої "діяльності", Іван Никанорович та його односельці зрозуміли, що німецька фашистська влада не тільки влада звіряча,— це вже було видно зразу,— а влада несерйозна, злодійська і, можна сказати, дурна влада.

І тоді Йван Никанорович та його односельці, як і жителі найближчих станиць та

хуторів — Гундорівської, Давидова, Макарового Яру й інших, почали так поводитися з німецькою владою, як тільки може й повинен поводитись козак, що поважає себе, з дурною владою,— вони стали обдурювати її.

Обдурювання німецької влади зводилось переважно до видимості роботи замість справжньої роботи на землі і в розвіюванні за вітром, а якщо була змога — в розтяганні по власних дворищах того, що встигали виробити, і в затаюванні худоби й птиці та харчів. А щоб зручніше було обдурювати, козаки й селяни дбали, щоб старші над десятидвірка-ми й старости над хуторами й селами були своїми людьми. Як усяка звіряча влада, німецька влада знаходила досить звірів, щоб саджати їх на місце старост, але, як кажуть, людина не вічна. Був староста, а от уже й нема, як у воду впав чоловік.

Клаві Ковальовій сповнилось вісімнадцять років, і вона була далека від усіх цих справ. Вона тільки страждала через те, що дуже невільно стало жити, і не можна вчитись, і нема подруг, і невідомо, що з батьком. Вона скрашувала своє життя тим, що мріяла про Ваню, мріяла в дуже ясній життєвій формі,— як уся ця плутанина коли-небудь скінчиться, й вони одружаться, і в них будуть діти, і вони дуже добре житимуть разом з дітьми.

Ще вона скрашувала існування своє тим, що читала книжки, але дуже трудно було добувати книжки в Нижньо-олександрівському. І коли вона почула, що на хутір прибула нова, вже від нової районної влади, вчителька, замість старої, яка встигла евакуюватись, Клава вирішила попросити в цієї вчительки книжок.

Вчителька жила при школі, в кімнатці, де мешкала раніше стара вчителька,— користувалась навіть її меблями та речами, як базікали сусідки. Клава постукала і, не чекаючи відповіді, одчинила двері своєю повною сильною рукою і, вже вступивши в запнену завісою кімнату, що виходила на північ, стала скося розглядати — хто ж тут є. Вчителька, схилившись впівоберта до Клави, обмітала пташиним крилом підвіконня, повернула голову, і раптом одна з її вигнутих густих брів піднялась, і жінка сахнулась, припала до лутки, потім випросталась і знов уважно подивилась на Клаву.

— Ви...

Вона не договорила, винувата усмішка виникла на обличчі в неї, і вона пішла назустріч Клаві.

Це була струнка білява жінка, одягнена в просту сукню, з прямим, навіть суворим поглядом сірих очей, губами, чітко окресленими, але від того ще миліша була проста ясна усмішка, що часом виникала на її обличчі.

— Шафа, де була шкільна бібліотечка, розбита,— в школі стояли німці. Сторінки книжок можна бачити в зовсім не підходящому місці, але дещо лишилось, ми з вами подивимось,— говорила вона, так правильно й чисто вимовляючи фразу, як може вимовляти тільки хороша російська вчителька.— Ви тутешня?

— Можна сказати, тутешня,— нерішуче відповіла Клава.

— Чому ви застереглись? Клава зніяковіла.

Вчителька прямо дивилась на неї.

— Сідайте. Клава стояла.

— Я бачила вас у Краснодоні,— сказала вчителька. Клава скоса мовчки дивилась на неї.

— Я думала, ви виїхали,— додала вчителька, ясно всміхнувшись.

— Я нікуди не виїздила.

— Значить, проводжали когось.

— Звідки ви знаєте? — Клава кліпала на неї збоку перелякано й цікаво.

— Знаю... Але ви не тривожтесь... Ви, мабуть, думаєте: приїхала від німецької влади і...

— Нічого я не думаю...

— Думаєте.— Вчителька засміялась, навіть обличчя в неї зашарілось.— Кого ж ви проводжали?

— Батька.

— Ні, не батька.

— Ні, батька.

— Ну, добре, а батько ваш хто?

— Службовець тресту,— сказала Клава, вся багровіючи.

— Сідайте, не соромтесь мене.

Учителька лагідно ледве торкнулась Клавиної руки. Клава сіла.

— Ваш друг виїхав?

— Який друг? — У Клает навіть серце забилося.

— Не крийтеся, я все знаю...— З очей учительки зовсім зник суворий вираз, вот іскрились від сміху, доброго й задерикуватого.

"Не скажу, хоч заріж?" — подумала Клава, враз лютішати.

— Не знаю, про що ви кажете... Негарно так! — пирхнула вона й устала.

Учителька, вже не в силі стримувати себе, голосно сміялась, втішно складаючи й рознімаючи засмагли руки й схиляючи біляву голову то на один бік, то на другий.

— Мила ви моя... пробачте... ваше серце назовні,— сказала вона, хутко встала, сильним рухом притягла Клаву за плечі й припала до неї.— Я все жартую, ви не бійтесь мене. Я просто російська вчителька, жити ж бо треба, а не обов'язково навчати поганого, навіть при німцях.

У двері загрюкали.

Вчителька, відпустивши Клаву, шпарко підійшла до дверей і трохи прочинила їх.

— Марфо...— сказала вона неголосно й радісно.

Висока, сильної кості жінка в сліпуче білій хустці і з засмаглими, аж чорними, запорошеними босими ногами, з подорожнім клунком під пахвою, вступила до кімнати.

— Здрастуйте,— сказала вона, запитливо глянувши на Клаву.— Живемо наче близько, а он аж коли зібралась провід ага ^ — голосно, з усмішкою, що відкрила міцні зуби, сказала вона вчительці.

— Як вас звуть?... Клава? Я проведу вас до класу, і ви собі виберіть книжку, тільки не тікайте, я скоро звільнюсь.

— Що? Ну, що? — збентежено спитала Катерина Павлівна, повернувшись.

Марфа сиділа, затуливши очі великою натрудженою засмаглою рукою, гірка зморшка позначилася в куточках її ще молодих губ.

— Не знаю, чи радість, чи горе,— сказала вона, одвівши руку.— Прийшов до мене хлопець з хутора Погорілого, каже — живий мій Гордій Кориїтко, в полоні, Катерино, порадь мені Г — сказала вона, підвівши голову, й заговорила по-російському: — На Погорелом, в сельхозе, пленные работают, под охраной, человек шестьдесят, рубят лес для армии, и мой Гордий там. Живут у бараку, одлучитись не можна... З голоду опух. Як мені бути? Чи йти мені туди?

— Як він дав тобі знати?

— Там і вольні працюють. Сталось так, що йому пощастило шепнути одному з хутора. А німці не знають, що він тутешній.

Катерина Павлівна мовчки дивилась на неї. Це був один з тих випадків життя, коли не можна давати пораду. Марфа могла тижні прожити на цьому хуторі Погорілому, змучитись — і так і не побачити чоловіка. В найкращім разі вони могли побачити одне одного здалеку, але це додало б до фізичних страждань її чоловіка нестерпні моральні муки. І навіть їжі підкинути йому ніяк: можна собі уявити, що це за барак для військовополонених!

— Роби по совісті!

— А ти пішла б? — спитала Марфа.

— Я пішла б,— зітхнувши, сказала Катерина Павліна.— І ти підеш, а тільки марно...

— От і я кажу — марно... Не піду,— поклала Марфа й затулила очі рукою.

— Корній Тихонович знає?

— Каже, якби дозволили йому з загоном, могли б визволити...

Обличчя Катерини Павлівни набрало зосередженого й сумного виразу. Вона знала, що партизанську групу, якою командував Корній Тихонович, не можна використати для цієї побічної мети.

Через Ворошиловградську область проходили тепер найважливіші комунікації німецької армії. Все, геть усе, що перебувало під орудою Йвана Федоровича, все, що наново він створював, спрямовувалось тепер на те, щоб там, за сотні й сотні кілометрів від Донбасу, виграти велику битву за Сталінград.

Усі партизанські загони області, розділені на безліч дрібних груп, діяли тепер по шосейних, ґрунтових дорогах і трьох залізницях, що йдуть на схід і на південь. І все-таки сил було ще мало. І Йван Федорович, місцеперебування якого було відоме тепер тільки самій Катерині Павлівні, Марфі Корнієнко та зв'язковій Кротовій, переключав діяльність усіх підпільних райкомів області на диверсії по дорогах.

Катерина Павлівна добре знала це, бо всі численні ниті зв'язків пасмом сходилися в її маленьких точних руках і вже тільки у вигляді однієї ниті йшли від неї до Івана Федоровича. От чому вона нічого не відповіла на передану Марфою їй на здогад пропозицію Корнія Тихоновича, хоч і розуміла, що Марфа тільки й прийшла до неї з цією потаємною надією.

Зв'язок Катерини Павлівни з чоловіком був не безпосередній, а через Марфу,

точніше — через Марфину квартиру.

Катерина Павлівна, однак, не спитала про Йвана Федоровича: коли Марфа нічого не каже про нього, значить, вістей нема.

Клава стояла біля шафи з книгами,— це були книги, читані в дитинстві,— сумна від зустрічі з друзями дитинства. Сумно було дивитись на чорні порожні парти. Вечірнє сонце косо падало у вікна, і в його тихому й густому світлі була якась печальна й зріла усмішка прощання. Клаву навіть не мучила вже цікавість, звідки її знає вчителька,— так сумно було Клаві жити на світі.

— Щось вибрали? — Вчителька прямо дивилась на Клаву, різко окреслені губи її були щільно стулені, але в сірих очах, десь дуже далеко, мрів журливий вираз.— От бачите, доля-розлучниця поводить ся інколи жорстоко,— казала вона.— А замолоду ми живемо суєтно, не знаючи: те, що нам дано, дано на все життя... Коли б я могла знову стати такою, як ви, я це вже знала б. Але я не можу навіть вам передати це... Якщо ваш друг прийде, обов'язково познайомте мене з ним.

Катерина Павлівна не могла вгадати, що саме в ту хвилину Ваня Земнухов уже входив у Нижньоолександрівський, і входив з прямим дорученням до неї, Катерини Павлівни.

Ваня передав їй шифровку — звіт про діяльність Красно-донського підпільного райкому. А Катерина Павлівна виклала йому вимогу Йвана Федоровича розгорнути підпільну організацію Краснодона в бойовий партизанський загін і посилити диверсії на дорогах.

— Передайте, що справи на фронті зовсім не погані. Можливо, незабаром усім нам доведеться виступити із зброєю в руках,— сказала Катерина Павлівна, допитливо вдивляючись в незграбного юнака, котрий перед нею сидів, ніби хотіла дізнатися, що ж там криється за його окулярами.

Ваня сидів мовчазний, зсугулюючись, і раз по раз чепував рукою непокірне волосся. Та коли б знала ця жінка, яким вогнем палала душа його!

Все-таки вони розговорилися.

— Страшно обертаються долі людей! — казала Катерина Павлівна, тільки-но від Вані вислухавши похмуру повість про загибель Матвія Костьовича та Валька.— У Остапчука, як ви його називаєте, лишилась родина в німців і теж, може, закатована, або десь блукав бідна жінка з дітьми по чужих людях і все-таки сподівається, прийде ж він коли-небудь врятувати її та дітей, а його вже й у живих немає... Або ось була в мене жінка...— Катерина Павлівна розповіла про Марфу та її чоловіка.— Поряд, а навіть побачитись неможливо. А потім поженуть його куди-небудь глибше, і загине він... Яка ж кара справедлива за це їм, оцим:!-- сказала вона, стуливши в кулак сильну маленьку руку.

— Погорілий — це біля нас, там один наш хлопець живе,— сказав Ваня, згадавши про Вітю Петрова. Невиразна думка зашумувала в ньому, але він навіть сам іще не усвідомив її.— Полонених багато? Охорона велика? — питав він.

— Спробуйте згадати, хто з наших людей, здатних організувати інших, лишився в

живих у Краснодоні? — раптом спитала вона в якомусь своєму внутрішньому зв'язку.

Ваня назвав.

— Аз військових, що осіли після оточення чи з інших причин?

— Таких багато.— Ваня згадав військових із числа поранених, прихованих по квартирах: він знав од Серьожки, що Наталя Олексіївна і далі таємно подає їм медичну допомогу.

— Скажіть-по тим, хто вас послав, щоб устали з ними зв'язки й залучили їх... Вони скоро, дуже скоро будуть потрібні й вам. Будуть потрібні, щоб командувати вами, молодими. Народ ви хороший, але вони старші за вас,— сказала Катерина Павлівна.

Ваня виклав свій план зробити у Клави явочний пункт для зв'язку "Молодої гвардії" з молоддю села й попросив Клаві в цім допомогти.

— Нехай краще вона не знає, хто я,— усміхнулась Катерина Павлівна,— ми будемо з нею просто дружити.

— А звідки вп все-таки знаєте нас? — не витерпів Ваня.

— Цього я вам ніколи не скажу, а то вам буде дуже ніяково,— сказала вона, і обличчя її враз набрало лукавого виразу.

— Що там у вас за секрети? — ревниво питала Клава у Вані, коли вже в цілковитій темноті вони сиділи в кімнаті в домі Йвана Никаноровича, і мама Клавіна, що давно, а особливо після подій на переправі, ставилась до Вані, як до своєї людини в домі, спокійно спала на пишно збитій і жаркій до запаморочення козачій перині.

— Ти вмієш додержувати таємниці? — на вухо спитав Ваня.

— Питаєш...

— Поклянись!

— Клянусь!

— Вона сказала, що один наш красnodонець переховується поблизу, і просила переказати рідним, а потім розбалакалися про дрібниці... Клаво! — тихо й урочисто сказав він, узявши її за руку.— Ми створили організацію молоді для боротьби проти загарбників, чи вступиш ти до неї?

— А ти в ній перебуваєш?

— Аякже!

— Звичайно, вступаю! — Вона приклала теплі-теплі губи до його вуха.— Я ж твоя, розумієш?

— Я прийму від тебе клятву. Ми писали її з Олегом, і я знаю її напам'ять, і тобі доведеться її вивчити.

— Я її вивчу, я ж зовсім твоя...

— Тобі доведеться організувати молодь тут і по найближчих хуторах.

— Я тобі все організую.

— Ти не стався до цього так легковажно. На випадок провалу це загрожує загибеллю.

— А тобі? — І мені.

— Я готова загинути з тобою.

— Але я думаю, нам краще обом лишитися живими.
— Звичайно, багато краще.
— Ти знаєш, мені постелили там, у хлопців, треба йти, а то незручно.
— Ну навіщо тобі туди йти? Я ж твоя, ну, розумієш, цілком твоя,— шепотіла йому на вухо Клава теплими губами.

Розділ сорок п'ятий

До кінця вересня організація "Молода гвардія" на Перво-майському руднику, разом з Восьмидомиками й районом шахти № 1-біс, стала вже однією з найкрупніших підпільних груп молоді. Все, що було найдіяльнішого серед молоді, яка вчилася в старших класах Первомайської школи, все залучили до організації.

Первомайці встановили свій радіоприймач і випускали зведення Інформбюро та листівки, що їх писали тушшю на сторінках шкільних зошитів.

Скільки пережили вони з цим радіоприймачем! У зовсім різних домах вони виявили давно закинуті поламані дешеві радіоприймачі — і радіоприймачі викрали. Борис Главан, молдаванин, що втік з батьками з Бессарабії й оселився в Краснодарі,— в групі його звали "Алеко",— взявся сконструювати з них один хороший радіоприймач. Але дорогою додому його з окремими частинами апаратів і лампочками схопив на вулиці поліцай.

Главан розмовляв у поліції лише румунською мовою, репетував, що поліція його родину позбавляє засобів до існування, бо весь цей матеріал йому потрібен, щоб робити запальнички, і присягався, що поскаржиться командуванню румунської армії: в Краснодарі завжди бували на постої якісь румунські офіцери з перехожих частин. На квартирі Главана знайшли кілька готових запальничок і кілька ще не дороблених,— він справді здобував на прожиття, виробляючи запальнички. І поліція відпустила цього представника союзної держави, хоч і одняла в нього частини радіоприймачів. Але він все-таки зробив радіоприймач із тих частин, які ще залишились.

Первомайці мали самостійні зв'язки з ближніми хуторами — через Лілю Іваніхіну, яка, очунявши після полону, пішла вчителювати на хутір Суходіл. Вони були головними постачальниками зброї, яку збирали в степу, роблячи інколи дуже далекі походи в райони боїв на Дінці, і крали її в німецьких та румунських солдатів і офіцерів, що спинались на постій. Зброю цю, після того як усі юнаки-первомайці, члени організації, вже озброїлись, здавали Серьожці Тюле-ніну, і вона йшла на склад, місце якого знав тільки Серьожка та ще кілька людей.

Подібно до того, як душею всієї організації "Молода гвардія" були Олег Кошовий та Іван Туркенич, а душею організації в селищі Краснодар — Коля Сумський і Тоня Єлисеєнко, так душею організації на Первомайці стали Уля Громова й Анатолій Попов.

Толі Попов штаб призначив на командира первомай-ської групи, і з його організаційним досвідом, набутим у комсомолі, і з властивою йому серйозністю він вкладав у все, що робила молодь Первомайки, дух відповідальної дисципліни й рішучої сміливості, яка спиралась на глибоко погоджену роботу всіх товаришів.

А Уля Громова була автором усіх починань і автором більшості відозв та листівок

первомайців. Тільки тепер стало видно, якого величезного морального авторитету серед подруг і товаришів набула ця дівчина ще з тої пори, коли, рівна серед рівних, вона вчилася з усіма й ходила в стен, і співала, й танцювала, як усі, і читала вірші, і водила піонерів,— висока струнка дівчина з важкими чорними косами, з очима, які то бризкають ясним сильним світлом, то сповнюються таємничої сили, скоріше мовчазна, ніж пустотлива, скоріше врівноважена, як пристрасна, але і така, і сяка заразом.

Молодості властиво судити про показне та справжнє, про живе й нудне, фальшиве й значне не на основі вивчення й досвіду, а 8 першого погляду, слова, руху. Уля не мала тепер подруг, особливо наближених до неї, вона була однаково уважна, й добра, і вимоглива до всіх. Але досить було дівчатам бачити її, обмінятися з нею двома-трьома словами, щоб відчувати, що це в Улі не від душевного убозтва, а стоїть за цим величезний світ почуттів і роздумів, різних оцінок людей, різних ставлень до них, і цей світ може виявити себе з несподіваною силою, особливо тоді, коли заслужиш її моральний осуд. Від таких натур навіть рівне ставлення сприймається як нагорода,— а що сказати, коли вони хоч на мить розкриють своє серце?

І така ж рівна була з усіма юнаками. Ніхто з них не тільки не міг сказати, що вона дружніша з ним, як з іншим, жоден з них внутрішньо не смів навіть припустити цю можливість для себе. З її поглядів, рухів кожен юнак розумів, що має справу не з самолюбним перебільшенням своєї особи і тим паче не з бідністю почуття, а з тим цільним прихованим світом справжніх пристрасей, які ще не знайшли того, на кого вони виллюються повною великою чистою мірою і які не можуть витрачати себе по краплині. І Уля була оточена тим неусвідомленим дбайливим і пекорисливим обожнюванням юнаків, яке припадає на долю надзвичайно сильних і чистих дівчат.

Саме тому, а не тільки тому, що вона була начитана й розумна, вона природно, вільно, навіть непомітно для самої себе владала душами подруг і товаришів первомайців.

Дівчата зібрались у сестер Іваніхіних, де вони тепер здебільшого збирались: вони робили індивідуальні пакети з перев'язувальним матеріалом для поранених.

Перев'язувальний матеріал поцупила Любка ще в тих офіцерів і солдатів медичної служби, які гуляли в неї,— вона поцупила його так, мимохідь, легковажно. Але Уля, дізнавшись про це, зразу пустила його в діло.

— Кожен з наших хлопців повинен мати при собі індивідуальний пакет, вони ж не те, що ми, їм доведеться битись,— казала вона.

І, мабуть, вона дещо знала, коли говорила:

— Дуже скоро настане час, коли ми виступимо всі. Тоді нам потрібно буде багато-багато перев'язувального матеріалу...

Насправді Уля тільки передала своїми словами те, що сказав Ваня Земнухов на засіданні штабу. А звідки йому це було відомо, вона не знала.

Так вони сиділи й робили пакети, і навіть Шура Дуброві-на, студентка, яку колись вважали за негромадську людину, за якусь просто індивідуалістку, помагала в цій роботі, бо вона з любові до Майї Пегліванової теж вступила до "Молодої гвардії". А

тоненька Саша Бондарева говорила:

— Знаєте, дівчатка, на кого ми всі схожі зараз? На бабусь, що колись працювали на шахтах, а потім повиходили на пенсію чи на утримання дітей,— я на них стільки надивилась у своєї бабусі. Вони ось так само, одна по одній, зберуться, бувало, в моєї бабусі та й сидять: одна плете, друга шие, третя пасьянс кладе, четверта допомагає бабусі картоплю чистити,— і мовчать... Мовчать, мовчать, потім одна встане, потягнеться й каже: "А що, бабоньки, гульнем?" Бабуні всміхнуться собі під ніс, а якась відкаже: "Та не гріх би й гульнути". І тут уже в них складчина, по п'яти-алтинному з носа,— дивишся, і чвертка на столі, чи ж багато їм треба, бабуням тим? Вип'ють по наперстку, попідпирають щоки ось так рукою й заспівають: "Ой ти, колечко моє позолочене..."

— Ох, уже ця Сашка, і завжди вона щось таке вигадася! — сміялись дівчата.— А чи не заспівати й нам що-небудь таке, як ті бабусі?

Та тут з'явилась Ніна Іванцова,— тепер вона вже не часто приходила просто так, посидіти з дівчатами, тепер вона завжди приходила як зв'язкова від штабу, а де він був, цей "штаб", і з кого він складався, дівчата не знали. Зі словом "штаб" пов'язувалось у них уявлення про якихось дорослих людей, що сидять десь у підпіллі, можливо, в бліндажі під землею, і стіни навкруг завішано картами, і самі ці люди озброєні, і можуть вони тут же по радіо зв'язатися з фронтом, а то навіть і з Москвою. І от прийшла Ніна Іванцова і викликала Улю на вулицю, і дівчата вже розуміли, що, значить, Ніна прийшла з новим завданням. І справді, незабаром Уля повернулася і сказала, що вона повинна йти. Потім вона покликала Майю Пегліванову й звеліла їй, щоб індивідуальні пакети дівчата розібрали по домівках, а штук сім-вісім щоб однесла вона до Улі, бо можуть незабаром знадобитись.

Не минуло й чверті години, як Уля, підібравши спідницю й перекинувши через тин спочатку одну, потім другу довгі стрункі ноги, перелізла із свого садочка в садок Попових, де на пожухлій травичці в тіні під старою вишнею лежали один проти одного на животах Анатолій Попов, в узбецькій шапочці на вівсяного кольору волосся, і Вітя Петров, з непокритою темною головою, і вивчали карту району.

Вони здалеку помітили Улю, і, коли вона підійшла до них, вони, тихо перемовляючись, продовжували дивитися в карту. Уля недбалим рухом витнутої кисті руки закинула за спину коси, що були впали їй на груди, і, обібравши по ногах спідницю, присіла біля них навпочіпки, стуливши коліна, і теж стала дивитися в карту.

Справа, вже відома Анатолієві та Вікторові, заради якої викликали Улю, була першим серйозним випробуванням для первомайців: штаб "Молодої гвардії" доручив їм визволити військовополонених, що працювали в лісгоспі на хуторі Погорілому.

— Охорона далеко живе? — поспитав Анатолій.

— Охорона живе праворуч від дороги, уже в самому хуторі. А барак на одшибі, ліворуч, біля гаю того, пам'ятаєш? Там раніше склад був. Вони тільки нари зробили та обгородили дротом. І один лише вартовий.. Я думаю, охорону вигідніше не чіпати, а зняти вартового... А жаль: добре б їх усіх передавити,— сказав Віктор з лютим виразом.

Віктор Петров дуже змінився, відколи загинув його батько. Він лежав у темній оксамитній курточці і, похмуро поглядаючи на Анатолія сміливими очима, гризучи суху бадилінку, міркував:

— Вночі полонені на замку, але можна взяти Главана з інструментом, він усе впорає нечутно.

Анатолій звів очі на Улю.

— Як ти гадаєш? — спитав він.

Хоч Уля й не чула початку розмови, вона з тим миттєвим розумінням з півслова, розумінням, яке з самого початку їхньої діяльності встановилося в них само собою, зразу збагнула суть того, на що ремствував Віктор.

— Я Вітю дуже добре розумію: правда, хотілось би знищити охорону. Але ми ще не дозріли для таких операцій,— зауважила вона спокійним та вільним грудним голосом.

— І я теж так думаю,— сказав Анатолій.— Треба те робити, що простіше й найближче до мети.

Надвечір другого дня вони зійшлися поодиноці в лісі під хутором Погорілим, на березі Дінця, п'ятеро — Анатолій та Віктор, їхні товариші по школі Володя Рагозін, Женя Шепелев, наймолодший із них, і Борис Главан. Всі були озброєні револьверами. Віктор мав ще старовинну батьківську фінку, яку тепер носив на поясі під оксамитною курточкою. Борис Главан прихопив общеньки, "фомку" й викрутку.

Стояла свіжа безмісячна зоряна ніч ранньої південної осені. Хлопці лежали під правим крутим берегом річки.

Чагарник, що підступив тут до самого берега, ворухився над ними, ріка світліла трохи й текла майже безшумно, тільки десь нижче, біля обваленого берега, тихі струмені її, чи то просочуючись крізь шпари обваленої землі, чи то за-тягаючи й знов відпускаючи якусь лозинку, породжували звук, схожий на смоктання та прицмокування, немовби теля ссало матку. Протилежний низький степовий берег десь губився в каламутній, ледь сріблястій імлі.

Вони чекали півночі, коли зміниться варта.

Така була таємнича і прекрасна ця ніч ранньої осені з ледь сріблястим туманним серпанком за рікою і з цим посмоктуванням та прицмокуванням, з якимось дитячим звуком, що кожен із хлопців не міг позбутися дивного почуття: невже ж їм прийдеться покинути й річку, й цей звук і вступити в боротьбу з німецьким вартовим, з якимись дротяними загородженнями, замками? Адже й ріка, і цей звук,— все це було таке близьке й знайоме їм, а те, що вони мали намір зробити, вони мусили робити вперше,— ніхто з них навіть не уявляв собі, як це буде. Але вони ховали один від одного це почуття й пошепки розмовляли про те, що було їм близьке.

— Вітю, ти пам'ятаєш це місце? Адже це те саме, правда? — спитав Анатолій.

— Ні, те трохи нижче, он, де обвалилося, де смокче. Адже мені довелося з того берега пливти, я вже боявся, що тебе потягне нижче, просто у вир.

— Заднім числом сказати, я все-таки дуже злякався,— з дитячою усмішкою сказав Анатолій.— Я ж тоді вже майже захлинувся.

— Ми з Женькою Мошковим виходимо з лісу і — ах, чорт забирай! І я, головне, ще й плавати не вмів,— озвався дуже худий, довготелесий хлопець Володя Рагозін у насуненій на очі кепці з таким довгим козирком, що зовсім не видно було обличчя.— Ні, якби Женька Мошков не кинувся з кручі просто в одежі, тобі його не витягти б,— сказав він Вікторові.

— Звісно ж, не витягти,— признався Віктор.— А що було ще чути про Мошкова?

— Нічого,— сказав Рагозін.— Та що, молодший лейт<з>-нант, ще й у піхоті! Це ж низовий командир, вони, брат, гинуть, як мухи...

— Ні, у вас Донець — тихий, от у нас Дністер — ото річка! — підвівшись на лікті, зітхнув Боря Главан, блиснувши в пітьмі білими зубами.— Бистрий! Красень! У нас, коли втопишся, не врятуєшся. І потім, слухай, що це у вас за ліс? Ми теж у степу живемо, але в нас такий ліс по Дністру!

Осокори, тиси — не обіймеш, верховіття — попід саме небо...

— Отам би й шив,— сказав Женя Шепелев.— Це все-таки обурлива річ, що не щастить людям там жити, де їм подобається... Всі ці війни і взагалі... А то жили б собі кожен, де кому подобається. Подобається в Бразилії — будь ласка. Я собі жив би спокійно в Донбасі. Мені тут особисто дуже подобається.

— Ні, слухай: якщо вже хочеш жити справді спокійно, приїзди, коли настане мир, до нас у Сороку, в повітове наше місто, а ще краще до мого села, у нього, брат, і назва гучна, історична — Царград,— сказав Главан, тихо сміючись.— Тільки приїзди, знаєш, не на клопітну посаду. Не дай бог, скажімо, на посаду уповноваженого Заготскоту! Приїзди головою місцевого товариства Червоного хреста. Будеш утримувати самі тільки перукарні, робити зовсім нічого, знай винце попивай. Ні, їй-богу, посада на заздрість! — весело говорив Главан.

— Тихше ти, розвеселився! — добродушно гримнув Анатолій.

І знов почули вони той самий звук: посмокування й прицмокування на річці.

— Пора...— сказав Анатолій.

І те просте, натуральне відчуття природи й щастя жити, яке щойно володіло ними, зразу їх покинуло.

Краєм просіки, обминаючи відкриті ділянки, один за одним, на чолі з Віктором, що знав тут кожен куш, вони ввійшли в гай, за яким стояв не видний звідси барак. Тут вони полежали трохи, прислухались. Дивна тиша панувала довкола. Віктор подав знак рукою, і вони поповзли.

І от вони лежали вже на самому узліссі. Барак, високий, з односкатним дахом, чорнів перед ними, звичайний барак, але в ньому тримали людей, і він здавався похмурым, жахливим. Місцевість навколо барака була зовсім гола. Зліва од барака темніла постать вартового. Ще лівіше йшла дорога, а за нею починались будиночки хутора, але їх не видно було відсіль.

Ще з півгодини лишалось до зміни сторожі, і весь цей час вони лежали, не зводячи зору з темної нерухомої постаті вартового.

Нарешті вони почули звук ходи, що нарастав звідкілясь спереду зліва, і, ще й тих не

бачивши, хто там ішов, почули, як двоє людей, відбиваючи крок, вийшли на дорогу й наближаються до них. Це були розводящий і змінний. Їх темні постаті наблизились до вартового, який, зачувши їх, завмер у позі "струнко".

Пролунали приглушена німецька команда, брязкання зброї, гупання каблуків. Дві постаті відділились, і знову стало чути кроки по накоченій дорозі, вони все даліли, ставали глухішими й зникли в ночі.

Анатолій повернув був голову до Жетгі Шепелева, але той уже відповзав у глиб гаю. Женя мав пройти околицею хутора й зайняти позицію біля будиночка, де жила охорона.

Вартовий ходив понад горожею туди й сюди, туди й сюди, як вовк біля ґрат. Він ходив швидко, закинувши за плече гвинтівку на ремені, і чути було, як він потирає долоні: мабуть, він спросоння змерз.

Анатолій намацав руку Віктора, несподівано гарячу, й тихо потис її.

— А може, вдох? — прошепотів він, раптом наблизивши губи до його вуха.

Це вже була дружня слабкість. Віктор заперечливо похитав головою й поповз уперед.

Анатолій, Борис Главан і Володя Рагозін, зацаївши подих, стежили за ним і за вартовий. При кожнім шереху, що йшов од Віктора, їм здавалося, що він викрив себе. Але Віктор усе далі відповзав од них, ось його оксамитна курточка зпикла в сутіні, його вже не видно й не чути було. Здавалось, от-от має статися це, і вони всі стежили за темною постаттю вартового, але вартовий ходив понад горожею туди й сюди, і нічого не відбувалось, і здавалось, що мипуло вже дуже багато часу і незабаром почне світати...

Як у дитячій напівзабутій грі, ще в піонерські часи, коли так хотілось перехитрувати товариша, що стояв на посту, Віктор повз, припавши до землі, але не волочив живота, а по черзі пересував руку, потім ногу і знову руку й ногу, тдо стали дуже гнучкі. Коли вартовий ішов до нього, Віктор завмирав; коли вартовий відходив, Віктор знову повз, стримуючи себе, щоб не повзти швидко.

Серце йому калатало, але страху не було в душі його. До того моменту, як він почав повзти, він усе примушував себе думати про батька, щоб знову й знову викликати мстиве почуття. Але тепер він зовсім забув про це: всі його душевні сили пішли на те, щоб непомітно підкрастись до вартового.

Так він доповз до самого рогу дротяної загорягі, що прямокутником облягала барак, і завмер. Вартовий дійшов до протилежного рогу й завернув назад. Віктор витяг фінку, взяв її в зуби й поповз назустріч вартовому. Очі його так звикли до темряви, що він бачив навіть дротини, і йому здавалось, що, мабуть, вартовий також звик до темряви і, коли підійде впритул до нього, побачить його па землі. Але вартовий дійшов до проходу в дротяній загорожі й зупинився.

Віктор анав, що це не звичайний прохід, а з якимось пристроєм, схожим на обмотані колючим дротом козла. Віктор напружено чекав, але вартовий, не знімаючи гвинтівки з-за плеча, сунув руки в кишені і так завмер — спиною до барака, трохи

схиливши голову.

І враз Вікторові видалось те саме, що здавалось і його друзям, які з завмиранням серця ждали його дій,— йому видалось, наче сплигло вже багато часу й скоро почне світати. І, не думаючи вже про те, що вартовому тепер легше його побачити і особливо почути, бо звуки власних кроків уже не приглушували йому інших звуків, Віктор поповз просто на нього. Не більше як два метри розділяло їх, а вартовий усе стояв так, засунувши руки в кишені, з гвинтівкою за плечима, схиливши голову в пілотці, трохи погойдуючись. Віктор не пам'ятав, чи проповз іще трохи, чи зразу скочив, але він був уже на ногах збоку від вартового й замірився фінкою. Вартовий розплющив очі й миттю повернув голову,— це був підстаркуватий, худорлявий німець, зарослий щетиною. Очі його набрали божевільного виразу, і він, не встигши витягти руки з кишень, тихо й дивно видихнув:

— Их...

Віктор щосили вдарив його фінкою в шию, лівіше од підборіддя. Фінка по саму колодку ввійшла в щось м'яке за ключицею. Німець упав, і Віктор упав на нього, и хотів ударити ще раз, та німець уже засіпався, і кров пішла йому з рота. Віктор сахнувся й кинув скривавлену фінку. І раптом він почав блювати з такою силою, що затулив собі рота рукавом лівої руки, щоб не було чути, як він блює.

В цю мить він побачив перед собою Анатолія, як"й тицяв йому фінку й шепотів:

— Візьми, лишиться доказ...

Віктор сховав фінку, а Рагозін ухопив його під руку я сказав:

— На дорогу!..

Віктор витяг револьвер і з Рагозіним разом вибіг на дорогу, і вони залягли тут.

Боря Главан, боячись у темряві заплутатися в цих коалах з колючим дротом, з професійною швидкістю орудуючи кусачками, зробив прохід поміж двома стовпами в огорожі. Разом з Анатолієм вони кинулись до дверей барака. Главан намацав засув,— це був звичайний залізний засув із замком. Главан увіткнув "фомку" в замок і зламав його. Вони відсунули засув і, страшенно хвилюючись, розчахнули двері. На них війнуло нестерпно важке, сморідно-тепле повітря. Люди прокинулись, хтось ворухився справа, і зліва, і попереду від них, хтось перелякано питав спросоння.

— Товариші!...— подав голос Анатолій, та в бентезі пе зміг більш нічого сказати.

Пролунало кілька приглушених радісних вигуків, на них зашикали.

— Лісом тікайте до річки й понад річ/кою вгору та вниз,— сказав Анатолій, опанувавши себе.— Чи е тут Гордій Корнієнко?

— Є! — відповів хтось із купи тіл, що ворухились у темряві.

— Ідіть додому, до жінки...— Анатолій вийшов із барака й став біля дверей.

— Голубе... Спасибі... Визволителі...— долинало до Анатолія.

Передні побігли були до козел, обплутаних дротом, але Главан перепинив і завернув до проходу в огорожі. Полонені ринули в прохід. Раптом збоку хтось схопив Анатолія обома руками за плече і зашепотів несамовито радісно:

— Толя?.. Толя?..

Анатолій, здригнувшись, наблизив обличчя до самого обличчя людини, що тримала його.

— Мошков Женя...— сказав Анатолій, чомусь навіть не здивувавшись.

— Впізнав тебе по голосу! — сказав Мошков.

— Зажди... Підемо разом...

Було ще далеко до світанку, коли, відділившись од інших хлопців, Анатолій, Віктор і Женя Мошков, босий, в якомусь вонючому лахмітті, з ковтуном на голові, сіли відпочити на дні вузької, порослої кущами балки.

Тепер здавалось просто чудом, що вони визволили з полону Мошкова, про якого тільки-но балакали на березі Дінця. Невважаючи на втому, Анатолій був радісно збуджений. Він усе згадував то один, то другий момент операції, що завершилась так щасливо, хвалив Віктора, і Главана, й інших хлопців, то знов повертався до того, як це вони визволили Женю Мошкова. Віктор відповідав похмуро, коротко, а Мошков мовчав. Нарешті Анатолій теж замовк. В балці було дуже темно й тихо.

І несподівано десь нижче по Дінцю спалахнула заграва. Зайнялась вона зразу, роз'ятривши чи не все небо, яке над місцем пожегу все більше провисало, мов багряна запона; аж у балці стало видно.

— Де це? — тихо спитав Віктор.

— Біля Гундорівської,— сказав Анатолій, трохи помовчавши.— Це Серьожка,— сказав він, притишивши голос.— Сирти палить. Він тепер їх щоночі палить...

— Училися в школі, бачили перед собою такий широкий, ясний шлях життя, а от що змушені робити! — раптом із силою сказав Віктор.— І виходу іншого нема...

— Хлопці! Невже ж я вільний? Хлопці! — хринко видихнув Женя Мошков і, затуливши обличчя руками, впав на пересохлу траву.

Розділ сорок шостий

Зайшла пора, коли навіть бездомні люди зі своїми татками побоювались ходити по шосейних та ґрунтових дорогах, а сунули путівцями чи прямо степом, так часто підривались тепер на мінах вантажні й легкові автомобілі й цистерни з бензином.

Ще не змовкали чутки про велику аварію де-небудь па шосе між Матвієвим Курганом та Новошахтинськом на півдні, а вже пливли нові — про загибель цілого транспорту з бензином поміж Старобільськом та Біловодськом на півночі.

Раптом злетів у повітря залізобетонний міст через річку Крепенку на головному шосе Сталінградського напрямку, і ніхто не міг збагнути, як це сталось: міст був у чималому населеному пункті Боково-Платово і його добре пильнували німці. А через кілька днів гримнув у річку величезний залізний міст біля Каменська на магістралі Воронеж — Ростов. Вибух на цьому мості, що його охороняв взвод німецьких автоматників з чотирма станковими кулеметами, був такий сильний, що гуркіт докотився вночі до Краснодона.

Олег здогадувався, що цю операцію гуртом підготували, мабуть, підпільні партійні організації Краснодона й Каменська. Він здогадувався про це тому, що тижнів за два перед тим, як стався вибух, Поліна Георгіївна знову зажадала, від імені Лютикова,

зв'язкового, щоб послати його до Каменська.

Олег виділив Олю Іванцову.

Два тижні Оля ні разу не з'являлася в орбіті діяльності "Молодої гвардії", хоч Олег знав од Ніни, що Оля кілька разів поверталась додому в Краснодар і знов ішла кудись. Вона виникла на Олеговій квартирі через два дні після того, як стався цей знаменитий вибух, і скромно взялась до виконання своїх щоденних обов'язків зв'язкової штабу "Молодої гвардії". Олег розумів, що її ні про що не можна розпитувати, але іноді ловив себе на тому, що з інтересом придивлявся до її обличчя. Але вона ніби не помічала цього, була все така ж рівна, спокійна, неговірка. Непорушне обличчя її з неправильними сильними рисами, дуже нечасто освітлюване усмішкою, було ніби навмисне створене для зберігання таємниць.

На ту пору по дорогах району й далеко поза його межами орудували вже три постійні бойові групи "Молодої гвардії".

Одна група — на дорозі між Краснодоном і Камен-ськом; вона чинила напади переважно на легкові машини з німецькими офіцерами. Керував цією групою Віктор Петров.

Друга група — на дорозі Ворошиловград — Лиха; нападали вони на машини-цистерни: знищували водіїв та охорону, а бензин випускали на землю. Керував цією групою визволений з полону Женя Мошков, лейтенант Червоної Армії.

І третя група — група Тюленіна, що орудувала всюди. Вона затримувала німецькі вантажні машини із зброєю, продовольством, обмундируванням і полювала на німецьких солдатів, що повідбивалися й повідставали,— полювала навіть у самому місті.

Бійці груп сходились на завдання й розходились після нього поодиночі; кожен тримав свою зброю в певному місці в степу, закопану.

Визволивши з полону Мошкова, "Молода гвардія" дістала ще одного досвідченого керівника.

Оклигавши після пережитих знегод, кремезний, кріпкень-кий, мов дубок, Мошков ходив не кваплячись, перевальцем, з обмотаним круг шиї плетеним шарфом, що робив його помітно товщим, взутий у чоботи й калоші, що їх зняв з підшого по зросту поліцая, вбитого при розгромі поліцейської дільниці на хуторі Шевирівка. Сердитий на вигляд, він був добрягою в душі. Але перебування в армії, особливо після того, як його прийняли на фронті в партію, привчило його до витримки та самодисципліни.

Він найнявся, за своїм фахом слюсаря, все до того ж механічного цеху майстерень при дирекції № 10, і, за порадою Лютикова, його ввели до штабу "Молодої гвардії".

Хоч і мала вже "Молода гвардія" за плечима кілька гучних бойових діл, ніщо не показувало, що німці стурбовані існуванням цієї організації.

Як ото струмки та ріки утворюються з непомітного для ока найменшого руху підземних вод, так і дії "Молодої гвардії" непомітно вливались у глибоко прихований широкий рух мільйонів людей, що прагнули повернутись до свого природного стану, в якому перебували до приходу німців. І в цій безлічі спрямованих проти німців великих і малих вчинків довгий час німці не бачили окремого сліду "Молодої гвардії".

Фронт відсунувся тепер аж так далеко, що німцям, я;" стояли в Краснодону це місто здавалось чи не глухою а.*-штатною провінцією німецького рейху. Коли б не дії партизанів на дорогах, було б схоже, буцім тут навіки ствердився "новий порядок".

Все припинило на фронтах війни — на заході й на сході, на півночі й на півдні,— наче прислухаючись до громів ликої Сталінградської битви. І в щоденних коротких повідомленнях протягом вересня, потім жовтня про бої в райомії Сталінграда і в районі Моздока було вже щось таке звичне та постійне, що здавалось — так завжди й буде.

Зовсім припинився потік полонених, що їх гнали чероз Краснодон зі сходу на захід. Але з заходу на схід, знай, сунули німецькі та румунські військові частини, обози, гармати й танки; вони йшли ж не вертались,, а все йшли нові, і в Краснодоні завжди днявали й ночували німецькі, румунські солдати й офіцери, і теж здавалося, що так завжди буде-

В домі Коростидьових та Кошових кілька днів стояли водночас німецький офіцер, льотчик-ас, що повертався на фронт з відпустки після поранення, і румунський офіцер а денщиком — веселим хлопцем, який розмовляв по-росііі-єькому й крав, що потрапляло під руку, аж до зубків часнику й рамок від родинних фотографій.

Офіцер-румун у формі салатного кольору, нри галстуці, з крученими золотими погончиками був маленький, з чорними вусиками й банькатими очицями, дуже моторний, навіть кінчик його носа перебував у безнастаннім русі. Оселившись у кімнатці дяді Колі, він усі дні був поза домом, ходив по місту в цивільній одежі, обслідуючи шахти, установи, військові частини.

— Чому це твій хазяїн у цивільному ходить? — спитая дядя Коля в денщика, з яким у нього встановились майже приятельські стосунки.

Веселий денщик надув щоки, ляпнув по них долонями, вистріливши повітрям, як у щрку, і дуже добродушно сказав:

— Шпіон!..

Після цієї розмови дядя Коля так і не знайшов своєї люльки.

Німецький ас розташувався у великій кімнаті, випхавши Олену Миколаївну до бабусі, а Олега в сарай. Це був здоровий блідий чоловік з червовими очима, весь в орденах за бої над Францією і за Харків. Він був феєрично п'яний, коли його привели сюди з комендатури, і прожив тут кілька днів тільки тому, що не переставав пити вдень і вночі і ніяк ае міг протверезитися. Намагаючись втягти в пияцтво всіх у домі, крім румунів, що їх існування він просто не помічав, він буквально секунди не міг проіснувати без співбесідників. Нестерпною німецько-російською мовою він пояснював, як він поб'є спочатку більшовиків, потім англійців, потім американців, і як тоді вже все буде гаразд. Але під кінець перебування він украй схмарнів.

— Сталінград!.. Ха!..— волав він, підносячи багровий вказівний палець.— Більшовик стріляйт... пуі Мені капут!..— І прикрі сльози зволожували його червоні повіки...

Перед від'їздом він протверезився саме настільки, щоб настріляти собі з маузера курей по дворах. Йому нікуди було їх сховати, він зв'язав їх за ноги, і вони лежали біля ганку, поки він пакував свої речі.

Румун-денщик покликав Олега, надув щоки, вистрілив повітрям, як у цирку, і показав на курей.

І Олег більш ніколи вже не бачив свого складаного ножика.

При "новому порядку" в Краснодоні виникли такі ж "вершки суспільства", наче в яким-небудь Гейдельберзі чи Баден-Бадені,— ціла драбина чинів, становищ. На вершині цієї драбини стояли гауптвахтмайстер Брюкнер, вахтмайстер Балдер і глава дирекціону лейтенант Швейде. Звикши працювати в раз і назавжди заведений і з усіх боків завбаченій чистенькій обстановці німецьких закладів, лейтенант Швейде сам не помітив, як перетворив на своєрідну програму господарювання висловлених колись Баракову подив з приводу підлеглих йому підприємств. І справді, якщо робітників нема, механізмів нема, інструментів нема, транспорту нема, кріпильного дерева нема, та й самих шахт, власне кажучи, нема, то, звісно, й вугілля нема. І він акуратно виконував свої обов'язки тільки в тому, що регулярно вранці перевіряв, чи дають російські конюхи вівса німецьким коням дирекціону, і підписував папери. Решту часу він з іще більшою енергією присвячував власній пташарні, свинарні й корівникові та влаштуванню вечірок для чинів німецької адміністрації.

Трохи нижче на шаблях цієї драбини стояли Фельднер, вступник Швейде, оберлейтенант Шпрік та зондерфюрер Саядерс у своїх трусиках. Ще нижче — начальник поліції Соліковський та бургомістр Стаценко, дуже солідний, п'яний зранку, він о певній годині акуратно прямував з парасолькою по грязюці до міської управи й так само акуратно повертався з неї, немовби він і справді чимось управляв. А на самім низу драбини перебував унтер Фенбонг із своїми солдатами, і вони-от усе й робили.

Яке незатишне й нещасне було улюблене містечко шахтарів, коли завзялися жовтневі дощі! Усе в грязюці, без палива, без світла, без парканів, з вирубаними палісадниками, з повибиваними шибками в порожніх будинках, в яких речі повикрадали перехожі солдати, а меблі — чини німецької адміністрації, що меблювали свої квартири. Люди не впізнавали одне одного, зустрічаючись,— так усі змарніли, обшарпались, прожилися. І, бувало, навіть найпростіша людина раптом зупинялась посеред вулиці або прокидалась уночі в постелі від думки: "Та невже все це правда? Чи не сон це? Не мара? Чи не збожеволів я?"

І тільки раптом, невідомо звідки взявшись, на стіні будинку чи телеграфному стовпі, маленька, мокра від дощу листівка, що обпікала душу вогняним словом "Сталінград", та гуркіт чергового вибуху на дорозі знов та знов казали людям: "Ні, це не сон і не мара, це правда. Боротьба триває!"

В один з таких днів, коли буйний осінній дощ із вітром перішив уже кілька діб, Любку довезла з Ворошиловграда німецька сіра машина низької посадки, і молодий лейтенант, німець, вистрибнувши першим, подержав їй дверцята й відкозиряв, коли вона, не озираючись, з чемоданчиком у руці вискочила на ґанок рідного дому.

На цей раз Єфросинія Миронівна, мати її, не витримала і, коли вони лягали спати, сказала:

— Ти побереглась би, Любонько... Прості люди, знаєш, що кажуть? "Надто вона

близька до німців..."

— Люди так кажуть? Це добре, мамочко, це мені аж навіть зручно,— сказала Любка, засміялась і заснула, згорнувшись клубочком.

Другого ранку Ваня Земнухов, дізнавшись, що вона приїхала, майже бігцем промчав на довгих ногах через величезний пустир, що відділяв його вулицю од Восьмидомиків, і в грязюці по коліна, задубівши від дощу, вскочив у простору світлицю до Шевцових, навіть не постукавши.

Любка, сама-самісінька, тримаючи в руці маленьке дзеркальце, а другою — то поправляючи нерозчесані, розкручені локони, то пригладжуючи па талії просте зелене домашнє платтячко, ходила по діагоналі кімнати босоніж і жебоніла приблизно таке:

— Ах ти, Любка-Любонька! І за віщо так люблять тебе хлопчиська, я просто не розумію... І чим же ти така хороша? Фу! Рот завеликий, очиці маленькі, обличчя неправильне, фігурка... Ні, фігурка, правда, нічого... Ні, фігурка таки й справді нічого... А так, якщо роздивитись... І хоч би ти ганяла за ними, а то ж зовсім ні! Фу! Бігати за хлопцями! Ні, я просто не розумію...

І, схиляючи перед дзеркальцем голову то на один бік, то на другий, стріпуючи кучерями, вона, дзвінко вибиваючи босими ногами, пішла дрібушкою по діагоналі кімнати, нл-співуючи:

Любко, Любонько, Любовько-гоаубсхвыво."

Ваня, з незворушним спокоєм спостерігаючи її, вирішив, що настав час кахикнути.

Любка, не тільки не збентежившись, а набравши скортгт? виразу задерикуватого, поволі опустила дзеркало, обернулась, впізнала Ваню, примружила голубі очі й дзвінко розсміялась.

— Доля Серьожки Левашова мені цілком ясна,— сказав Ваня глухуватим баском.— Йому доведеться діставати черевики для тебе в самої цариці...

— Ти знаєш, Ваню, це просто дивно, я навіть тебе люблю більше, як цього Серьожку! — признавалась Любка, трохи все-таки ніяковіючи.

— А я так погано бачу, що, одверто кажучи, мені всі дівчата видаються на одне обличчя. Я розпізнаю їх по голосу, і мені подобаються дівчата з голосами низькими, як у диякона, а в тебе, розумієш, він якось дзвіночком! — незворушно бубонів Ваня.— В тебе дома хто є?

— Нікого... Мама в Іванцових.

— Сядьмо. І поклади дзеркало, щоб не дратувати мене... Любов Григорівно! За своїми повсякденними справами чи думала ти, що скоро двадцять п'ята річниця Великої Жовтневої революції?

— Звичайно! — мовила Любка, хоч, по совісті сказати, вона про це просто забула.

Ваня схилювся до неї й щось шепнув їй на вухо.

— От ловко! От молодці! Вигадали що! — І вона від щирого серця поцілувала Ваню просто в губи, і він мало не впустив окуляри від збентеження.

Мамочко! Ти фарбувала колись яку-небудь одержу? Мати дивилась на Любку не розуміючи.

— Скажімо, мала ти білу кофтину, а хочеш, щоб вона стала... синя.

— Як же, доводилось, доню.

— А щоб червона була, теж доводилось?

— Та це ж однаково, яка фарба...

— Навчи мене, мамочко, може, я собі що-небудь пофарбую.

— ...Тьотю Марусю, чи тобі не доводилось перефарбовувати одержу з одного кольору в інший? — питав Володя Осьмухін у своєї тітки Литвинової, що жила з дітьми неподалік від дому Осьмухіних.

— Звичайно, Вово, доводилось.

— Чи не могла б ти мені перефарбувати в червоне дві-три наволочки?

— Вони ж, буває, мажуться, Вовочко, в тебе стануть щоки червоні й вуха.

— Ні. я не буду на них спати, я вдень їх надіватиму лиш для краси...

— ...Тату, я вже пересвідчився, що ти добре готуєш фарби не тільки для дерева, а навіть для металу. Чи не можеш ти пофарбувати в червоний колір одне простирало? Розумієш, знову просять мене ці підпільники: "Дай нам одне червоне простирало". Ну, що ти їм скажеші — так говорив Жора Арутюнянц батькові.

— Пофарбувати можна. Але... все-таки простирало! А мама? — з побоюванням відповів батько.

— З'ясуєте нарешті між собою, хто з вас головний у домі — ти чи мама? Нарешті!.. Питання ясне: потрібне абсолютно червоне простирало...

Після того як Валя Борц одержала записку від Серьож-ки, вона ніколи не говорила з ним про цю записку, і він ніколи не питав про це. Але відтоді вони були вже нерозлучні. Вони поривались одне до одного, щойно займався день. Найчастіше Серьожка перший з'являвся на Дерев'яній вулиці, де не тільки звикли до худенького хлоп'яка з цупким кучерявим волоссям, що ходив босоніж навіть у ці холодні дощові дні жовтня, а полюбили його — і Марія Андріївна, і особливо маленька Люся, хоч він здебільшого мовчав у їх присутності.

Маленька Люся навіть спитала якось:

— Чому ви так не любите ходити в черевиках?

— Босому танцювати легше,— усміхаючись, відповів Серьожка.

Але після того він уже приходив у черевиках,— йому просто бракувало часу, щоб їх полагодити.

В той день, коли серед молодогвардійців раптом виник інтерес до фарбування тканин, Серьожка й Валя мали вже вчетверте порозкидати листівки під час кіносеансу в літнім театрі.

Літній театр, у минулому клуб імені Леніна, містився в дощаній високій довгій будівлі з незатишною, завжди відкритою сценою, перед якою в дні сеансів спускали полотно. Люди сиділи на нефарбованих довгих лавах, вкопаних у землю,— рівень їх вищав помалу до задніх рядів. Коли німці зайняли Краснодар, тут стали демонструвати німецькі фільми, здебільшого воєнно-хронікальні; іноді виступали мандрівні естрадні трупи з цирковими номерами. Місця в театрі були не нумеровані, вхідна плата

однакова для всіх,— на яке місце сісти, залежало від енергії та заповзятливості глядача.

Валя, як завжди, пробралась на той бік залу, ближче до задніх рядів, а Серьожка лишився по цей бік входу, ближче до передніх. І коли погасло світло і в залі ще йшла боротьба за місця, вони пустили віялом листівки в публіку.

Пролунали крики, зойки. Листівки розхапали. Серьожка й Валя зійшлися в звичайнім умовленім місці, біля четвертого від сцени стовпа, який підпирав будівлю. Народу, як вавжди, було більше, ніж місць. Серьожка й Валя zostались поміж глядачами в проході. В ту мить, як з будки на екран упав синій з іскрами, курний конус світла, Серьожка злегка торкнув ліктем лікоть Валі й показав очима лівіше від екрана. Затуляючи всю ту частину сцени, звисав із софіта великий темно-червоний, з білим кружалом та чорною свастикою посередині, німецько-фашистський прапор; він трохи коливався від руху повітря в залі.

— Я — на сцену, а ти вийдеш разом з усіма, заговориш із білетеркою... Якщо підуть зал прибирати, затримай хоч хвилину на п'ять,— шепнув Серьожка Валі на вухо.

Вона мовчки кивнула головою.

На екрані, над німецькою назвою фільму, виник, білими літерами, напис по-нашому: "її перше переживання".

— Потім до тебе? — несміливо спитав Серьожка. Валя кивнула головою.

Ледве погасло світло перед останньою частиною, Серьожка відійшов од Валі й зник. Він зник безслідно, як міг зникати тільки Серьожка. Ніде в проходах, де стояли люди, не помітно було ніякого руху. Все-таки їй цікаво було, як він це зробить. Валя стала просуватись ближче до виходу, не зводячи очей з маленьких дверцят праворуч від екрана, через які Серьожка тільки й міг непомітно пробратись на сцену. Сеанс закінчився. Публіка з гомоном посунула до виходу, спалахнуло світло, а Валя так нічого й не побачила.

Вона вийшла з театру з юрбою й спинилась проти виходу під деревами. В парку було темно, холодно, мокро, листя не все опало й від вогкості ворушилося з таким звуком, немовби зітхало. От уже останні глядачі виходили з театру. Валя підбігла до білетерки, нагнулась, немовби чого шукаючи на землі в прямокутнику тьмяного світла, що падало з залу крізь одчинені двері.

— Чи не знаходили тут гаманця, маленького, шкіряного?

— Що ти, дівчино, коли б це я шукала, тільки-но люди вийшли! — сказала немолода білетерка.

Валя, нагинаючись, мацала пальцями то там, то тут розтоптану ногами грязюку.

— Він неодмінно десь тут... Я, коли вийшла, витягала хусточку, трохи відійшла, дивлюся — гаманця нема.

Білетерка теж стала дивитись навколо.

А тим часом Серьожка, вибравшись на сцену не через дверцята, а просто через бильця оркестру, звідти, зі сцени, щосили смикав прапор, намагаючись зірвати його з софіта, але щось держало. Серьожка вчепився вище і, підскачівши, звис на зігнутих

руках. Прапор обірвався, і Серьожка мало не впав з ним в оркестр.

Він стояв на сцені сам перед напівосвітленим порожнім залом з широко відчиненими дверима в парк і акуратно, не поспішаючи, згортав величезний фашистський прапор спочатку вдвоє, потім учетверо, потім у вісім разів, щоб його можна було сховати за пазухою.

Сторож, замкнувши будку механіка, вийшов з темноти на світло, що падало з залу, до білетерки з Валею, котрі шукали гаманця.

— Світло! Чи не знаєш, що за це буває! — сердито сказав сторож.— Гаси, будемо замикати...

Валя метнулась до нього й схопила за борти піджака.

— Рідненький, одну секундочку! — сказала вона, благаючи.— Гаманця загубила, нічого ж не видно буде, одну секундочку! — повторила вона, не випускаючи піджака.

— Де ж його тут знайдеш! — сказав сторож лагідніше, очима нишпорячи навкруги.

В цю мить хлопчисько в глибоко натягненій на очі кепці, неймовірно череватий, на тоненьких, особливо тоненьких у порівнянні з його черевом ногах вискочив з порожнього театру, підстрибнув, дригнув цими тоненькими ніжками, жалібно простогнав:

— Ме-е-е-е...

І зник у темряві.

Валя встигла ще лицемірно сказати:

— Ах, який жаль!..

Але сміх так душив її, вона затулила обличчя руками і, давлячись, майже побігла від театру.

Розділ сорок сьомий

Після розмови Олега з матір'ю ніщо вже не протистояло його діяльності: весь дім прилучився до неї, рідні стали його помічниками, і мати була першою між ними.

Ніхто не міг би сказати, в якому тиглі серця сплавилось у цього шістнадцятилітнього юнака щось із найціннішого досвіду старших поколінь, непомітно запозичене з книг, з розповідей вітчима, а особливо навіюване йому тепер його безпосереднім керівником, Пилипом Петровичем Лютиковим,— як сплавилось це в його серці з його власним досвідом, з досвідом його тозаришів, досвідом перших поразок, здійснення перших задумів. Але в подальшій діяльності "Молодої гвардії" Олег набував щораз більшого впливу на своїх товаришів і сам дедалі більше усвідомлював це.

Він був такий товариський, життєлюбний, безпосередній, що не тільки думка про старшинування над товаришами, а навіть неувага до них, до їхніх поглядів та досвіду були йому огидні. Але він все більше усвідомлював, що успіх або неуспіх їхньої діяльності багато в чому залежить від того, як він, Олег, серед усіх своїх друзів зможе все передбачити або помилиться.

Він був завжди збуджено-діяльний, завжди веселий і zarazом акуратний, обачний, вимогливий. Там, де справа стосувалась його самого, в ньому ще давався взнаки хлопчисько,— йому хотілося самому розклеювати листівки, палити скирти, красти

зброю та бити німців з-за рогу. Але він уже розумів відповідальність за все і за всіх, яка випала йому на долю, й угамовував себе.

Він був зв'язаний дружбою з дівчиною, старшою від нього, дівчиною незвичайної простоти, безстрашною, мовчазною та романтичною, з цими важкими, темними кучерями, що спадали на її округлі сильні плечі, з красивими, смаглявими до чорноти руками і з цим виразом виклику, пристрасті, польоту в розкриллі брів над карими широкими очима. Ніпа Іванцова вгадувала кожен його погляд, рух і — беззаперечно, безстрашно, точно — виконувала кожне його доручення.

Завжди заклопотані — то листівками, то тимчасовими комсомольськими квитками, то планом якоїсь місцевості, вони могли годинами мовчати одне біля одного, не нудьгуючи. А якщо вони вже розмовляли, то вони летіли високо над землею: все, створене величчю людського духу та доступне дитячому зорові, пролітало перед їхньою уявою. А інколи їм було так безпричинно весело вдвох, що вони тільки сміялись,— Олег нестримно, по-хлоп'ячому, потираючи кінчики пальців, просто до сліз, а вона з дівочою, тихою, довірливою веселістю, а то враз по-жіночому, трохи навіть загадково, немовби таїла щось від нього.

Якось, дуже зніяковівши, він попросив у Ніни дозволу прочитати їй вірші.

— Чиї, твої? — спитала вона здивовано.

— Ні. Ти послухай...

Він почав, ще більше зникаючи, але після перших рядків раптом опанував себе:

Співай, подруго, переможну пісню,

Не побивайся, не сумуй.

Скоро наші дорогії

Краснокрилі соколи

Прилетять, відчинять тюрми,

Прокладуть широкий шлях.

Сонце висушить сльозину

На ясних твоїх очах:

Знову вільною ти станеш

І веселою, як Май.

До розплати клич, подруго,

За коханий рідний край...¹

— Тут я ще не все доробив,— сказав Олег, знову зніяковівши.— Тут має бути, як ми підемо до армії разом... Ти хотіла б?

— Це ти мені присвятив? Мені, еге ж?..— спитала вона, осяваючи його світлом своїх променистих очей.— Я зразу зрозуміла, що це твої. Чому раніше ти не казав, що пишеш?

— Я соромився,— признався він, широко всміхнувшись, задоволений, що вірші їй сподобались.— Я давно пишу. Але я нікому не показую. Я найбільше перед Ванею соромлюсь. Адже він, знаєш, як пише! А я що... В мене, я відчуваю, розмір не витримано, та й риму я насилу добираю,— говорив він, щасливий, що Ніна визнала його

вірші.

Так уже сталося, що в найтяжчу цю добу життя Олег вступив у найщасливішу добу розквіту всіх своїх юнацьких сил.

Шостого листопада, напередодні Жовтневих свят, удень, штаб "Молодої гвардії" зібрався в повному складі дома в Кошового з участю зв'язкових — Валі Борц, Ніни і Олі Іван-цових. Олег вирішив відзначити цей день урочистим прийняттям до комсомолу Радика Юркіна.

Радик Юркін уже не був хлопчиком з тихими лагідними очима, який сказав Жорі Арутюнянцу: "Адже я звик рано лягати". Після страти Фоміна його зачислили до бойової групи Тюленіна, і Радик Юркін брав участь у нічних нападах

1 Переклад А. М'ястківського.

на німецькі вантажні машини. Він досить упевнено сидів на стільці біля дверей і прямо, не кліпаючи, дивився у вікно навпроти, через кімнату, поки Олег виголошував вступну промову, а потім Тюленін давав характеристику йому, Радикові. Інколи в ньому прокидалась цікавість, що ж це за люди вирішують його долю. І він переводив свій спокійний погляд з-під довгих сірих вій на членів штабу, що сиділи круг великого обіднього столу, сервірованого як на званому обіді. Але дві дівчини — одна білява, друга чорнява — зразу ж починали так ласкаво всміхатись до нього, і обидві були такі гарні, що Радик раптом відчував приплив страшеного зниковіння й одвертав погляд.

— Б-будуть запитання до товариша Радика Юркіна? — спитав Олег.

Усі мовчали.

— Нехай біографію розповість,— озвався Ваня Туркенич.

— Розкажи б-біографію...

Радик Юркін підвівся й, дивлячись у вікно, дзвінким голосом, яким відповідав урок у школі, сказав:

— Я народився в місті Краснодарі тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року. Вчився в школі імені Горького...— На цьому й кінчалась біографія Радика Юркіна, але він сам відчував, що цього замало, і вже не так упевнено додав: — А як німці прийшли, тепер уже не вчуся...

Всі знов помовчали.

— Громадських обов'язків не виконував? — спитав Ваня Земнухов.

— Не виконував,— глибоко по-хлоп'ячому зітхнувши, сказав Радик Юркін.

— Завдання комсомолу знаєш? — знову спитав Ваня, втупившись у стіл крізь свої рогові окуляри.

— Завдання комсомолу — бити німецько-фашистських загарбників, поки не лишиться жодного,— дуже чітко сказав Радик Юркін.

— Що ж, я вважаю, хлопець цілком політично грамотний,— сказав Туркенич.

— Звичайно, прийняти! — запропонувала Любка, яка всім серцем уболівала за те, щоб у Радика Юркіна все вийшло добре.

— Прийняти, прийняти! — підтримали й інші члени штабу.

— Хто за те, щоб прийняти в члени комсомолу товариша Радика Юркіна? — широко

всміхаючись, спитав Олег і сам підніс руку.

Всі піднесли руки.

— Од-диоголосно,— сказав Олег і встав.— Підійди сюди...

Радик, трохи зблідлий, підійшов до столу між Туркени-чем і Улею Громовою, які розсунулися, щоб дати йому місце, й серйозно дивились на нього.

— Радику! — урочисто сказав Олег.— З доручення штабу вручаю тобі тимчасовий комсомольський квиток. Бережи його, як власну честь. Членські внески будеш сплачувати в своїй п'ятірці. А коли повернеться Червона Армія, райком комсомолу обміняє тобі цей тимчасовий квиток на постійний...

Радик простяг тонку засмаглу руку й узяв квиток. Такого розміру, як і справжній, квиток був зроблений із цупкого паперу, на яким рисують плани та карти, складений удвоє. На чільнім боці вгорі маленькими стрибучими друкарськими літерами було надруковано: "Смерть німецьким окупантам!" Трохи нижче: "Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді". Ще нижче літерами трохи більшими: "Тимчасовий комсомольський квиток". На розвороті квитка зліва написали прізвище, ім'я та по батькові Радика, рік народження; нижче — час вступу до комсомолу: "6 листопада 1942 року"; ще нижче — "Видала комсомольська організація "Молода гвардія" в м. Краснодарі. Секретар: Кашук". На правім боці квитка були накреслені клітинки задля сплати членських внесків.

— Я зашию його в курточку й завжди носитиму з собою,— сказав Радик ледве чутно й сховав квиток у внутрішню кишеню куртки.

— Можеш іти,— сказав Олег.

Всі поздоровили Радика Юркіна й потисли йому руку.

Радик вийшов на Садову. Дощу не було, але було дуже вітряно й холодно. Западали сутінки. Цієї ночі Радик мав очолити групу з трьох хлопців, що дістала святкове завдання. Мацаючи в себе на грудях квиток, Радик, суворий і щасливий, поспішав додому.

Спускаючись до другого переїзду, біля будинку районного виконкому, де містилась тепер сільськогосподарська комендатура, Радик, трохи підбравши нижню щелепу, розтулив губи й пронизливо свиснув,— просто так, щоб німці знали, що він існує на світі.

Цієї ночі не тільки Радик Юркін, а майже вся організація брала участь у великому святковому завданні.

— Не забудьте: хто звільниться, прямо до мене! — наказував Олег.— Крім первомайців!

Первомайці влаштовували на квартирі сестер Іваніхіних жовтневу вечірку.

В кімнаті лишилися Олег, Туркенич, Ваня Земнухов та

14 5—283

417

зв'язкові — Ніна й Оля. На обличчі Олега рантом спалахнуло хвилювання.

— Д-дівчата, м-милі, п-пора,— сказав він, дуже зани-куючись. Він підійшов до

дверей у кімнату Миколи Миколайовича й постукав.— Тьотю Марино! П-пора...

Марина в пальті, пов'язуючи на ходу хустку, вийшла з кімнати, за нею дядя Коля. Бабуся Віра та Олена Миколаївна також вийшли із своєї кімнати.

Марина, Оля та Ніна, одягшись, вийшли з дому — вони мали охороняти найближчі вулиці.

Небезпечно це було зухвальство: зважитись на це в таку пору, коли в домах не спали і люди ще ходили по вулицях, але хіба можна було це пропустити?!

Сутінки згусли. Бабуся Віра спустила затемнення й засвітила каганця. Олег вийшов на подвір'я до Марини. Вона одділилась од стіни дому.

— Нема нікого.

Дядя Коля висунувся з кватирки й, озирнувшись, про-стяг Олегові кінець дроту. Олег причепив його до жердини й підвісив жердину на провід біля самого стовпа, так, що жердина й стовп злилися в темноті,

Олег, Туркенич та Ваня Земнухов сиділи в кімнаті дяді Колі біля письмового столу, тримаючи наготові олівці. Бабуся Віра, випроставшись, з непроникливим обличчям, і Олена Миколаївна, подавшись вперед, дивлячись наївно й трохи злякано, сиділи віддалік на ліжку, звернувши очі до апарата.

Тільки дядя Коля з його спокійними, точними рухами міг так зразу й безшумно знайти потрібну хвилю. Вони ввімкнулися просто в овації. Розряди в повітрі заважали розібрати голос, який говорив:

— Товариші! Сьогодні ми святкуємо двадцятип'ятиліття перемоги Радянської революції в нашій країні. Минуло двадцять п'ять років з того дня, як встановився в нас Радянський лад. Ми стоїмо на порозі наступного, двадцять шостого року існування Радянського ладу...

Туркенич з обличчям спокійним та серйозним і Ваня, наблизивши окуляри майже до самого зошита, швидко записували. Записувати було нетрудно: Сталін говорив не поспішаючи. Інколи він змовкав на який час і чути було, як він наливає в склянку воду, ставить склянку на місце. Все-таки спершу всі їхні душевні сили йшли на те, щоб нічого не пропустити. Потім вони пристосувались до ритму промови, і тоді усвідомлення незвичайності, майже неможливості того, в чому вони беруть участь, опанувало кожного з них.

Той, хто не сидів при світлі каганця в нетопленій кімнаті чи в бліндажі, коли не тільки лютує надворі осіння холоднеча,— коли людина принижена, розтоптана, вбога,— хто не ловив закостенілою рукою біля потайного радіо вільну хвилю своєї Батьківщини, той ніколи не зрозуміє, з яким почуттям слухали вони цю промову з самої Москви.

— ...людоджер Гітлер каже: "Ми знищимо Росію, щоб вона більше ніколи не змогла підвестися". Здається, ясно, хоч і дурнуватو.

Сміх у великому залі, долинувши сюди, миттю збудив усмішки на їхніх обличчях, а бабуся Віра навіть затулила рота рукою.

— У нас немає такого завдання, щоб знищити Німеччину, бо неможливо знищити Німеччину, як неможливо знищити Росію. Але знищити гітлерівську державу можна й

треба... Наше перше завдання саме в тому й полягає, щоб знищити гітлерівську державу та її натхненників.

Буря оплесків будила потребу виявити й себе в шумному русі, але вони не могли цього зробити і тільки переглядалися.

Все, що неусвідомлено жило в патріотичному почутті цих людей, від шістнадцятилітнього хлопчика до старої жінки,— все це поверталось до них тепер, втілене в простій прямій правді фактів, цифр.

Це вони, прості люди, на долю яких випали такі немислимі страждання й муки, говорили зараз усьому світові:

— Гітлерівські мерзотники... чинять насильство і вбивають цивільне населення окупованих територій нашої країни, чоловіків і жінок, дітей і стариків, наших братів і сестер... Тільки підлі люди й негідники, що втратили честь і дійшли до стану тварин, можуть дозволити собі такі неподобства проти безневинних неозброєних людей... Ми знаємо винуватців цих неподобств, будівників "нового порядку в Європі", всіх цих новоспечених генерал-губернаторів і просто губернаторів, комендантів і підкомендантів. Їхні імена відомі десяткам тисяч замучених людей. Нехай знають ці кати, що їм не уникнути відповідальності за свої злочини і не минути караючої руки замучених народів...

Це говорила їхня надія і помста...

Подих величезного світу, що оточує їхнє маленьке містечко, затоптано в грязюці чобітьми солдатів ворога, могутнє двигіння рідної землі, дихання нічної Москви влітали в кімнату й сповнювали їхні серця щастям од усвідомлення своєї приналежності до цього світу...

Шум овацій покривав кожну здравицю промови.

— Нашим партизанам і партизанкам — слава!

— Ви чули!..— вигукнув Олег, дивлячись на всіх блискучими, щасливими очима.

Дядя Коля вимкнув радіо, і враз запанувала страшна тиша. Щойно це було, і ось уже нема нічого... Бряжчить квартира. Осінній вітер свище за вікном. Вони сидять у напівтемній кімнаті, і сотні кілометрів горя відділяють їх од світу, який тільки-но прошумів...

Розділ сорок восьмий

Ніч була така чорна, що, впритул зіткнувшись обличчями, люди не бачили одне одного. Вогкий, холодний вітер мчав по вулицях, завихрюючись на перехрестях; він гримотів дахами, стогнав по димарях, свистів у проводах, дуднів у стовпах. Треба було знати город ось так, як вони, щоб по непролазній грязюці, в пільмі, вийти точно до прохідної будки.

На цьому відтинку дороги — від ворошиловградського шосе до клубу імені Горького — звичайно ходив уночі черговий поліцей. Але, видно, грязюка й холоднеча загнали його куди-небудь під дах.

Прохідна будка була мурована,— це була не будка, а ціла башта з зубцями зверху, як у замку, внизу була контора й прохід на територію шахти. Праворуч та ліворуч від

башти йшов високий мур.

Вони були наче створені для того, щоб виконати це вдвох,— ставний Сергій Левашов і Любка із своїми сильними ногами й легка, як вогонь. Сергій виставив коліно й простяг Любці руки. Вона, не бачачи їх, зразу потрапила в них маленькими своїми ручками й тихо засміялась. Вона поставила ногу в ботику на коліно йому і в ту ж мить була вже в нього на плечах і поклала руки на мур. Він міцно тримав її за ноги над ботиками, щоб вона не впала. Сукня її тріпотіла йому над головою, як прапор. Любка лягла животом на горожу, вчепившись з того боку за стіну підібганими руками: руки в неї були не досить сильні, щоб підтягти Сергія, але в такій позі вона змогла вдержатись, поки він, міцно взявшись за її талію і впираючись ногами в стіну, сам підтягся на руках і хутким сильним рухом переніс одну, потім другу руку на мур. Тепер Любці лишилось тільки звільнити для нього місце,— він же опинився поряд з нею.

Мокра поверхня товстого муру стирчала ребром — дуже легко можна було ковзнути вниз. Але Сергій стояв міцно, притулившись лобом до стіни башти і розвівши по ній руки.

Тепер Любка вже сама злізла йому на плечі по спині, все-таки він був дуже сильний. Зубці башти опинились на рівні її грудей, і вона легко злізла на башту. Вітер так шарпав її сукню й жакет, що здавалось — от-от скине її. Але тепер найтрудніше лишилось позаду...

Вона витягла з-за пазухи пакуночок, намацала мотузочку, затягнуту крізь оборку з вузького краю, і, не даючи розмаятись по вітру, причепила до флагштока. І щойно вона відпустила, вітер підхопив це з такою лютою силою, що в Любки закалатало серце від хвилювання. Вона дістала другий, менший пакуночок і прив'язала біля самого підніжжя флагштока, так, що це вже було всередині, за зубцями. Тим самим робом, по спині Сергія, вона спустилась па мур, але не зважилася стрибнути в грязюку й сіла, звисивши ноги. Сергій стрибнув і знизу тихо покликав її, підставивши руки. Вона його не бачила, а тільки відчувала його з голосу. У неї враз завмерло серце — вона простягла вперед руки, зажмурила очі й стрибнула. Вона впала йому просто в руки і обняла за шию, і він так її трохи подержав. Але вона вирвалася, стрибнула на землю і, дихаючи йому в обличчя, збуджено зашепотіла:

— Серьожко! Візьмемо гітару, га?

— Гаразд! І я переодягнуся, ти всього мене закаляла своїми ботиками,— сказав він, щасливий.

— Ні-ні! Приймуть нас, які е! — Вона весело засміялась. Валі й Серьожці Тюленіну припав центр міста — найно-

безпечніший район: німецькі вартіві стовбичили біля будинку райвиконкому, біля біржі, поліцай чергував біля дирекціону, під горою була жандармерія. Але пітьма й вітер сприяли їм. Серьожка облюбував порожній будинок "скаженого пана", і, поки Валя вартувала по той бік будинку, що був обернений до райвиконкому, Серьожа зліз по гнилій драбині, приставленій до горища, мабуть, іще в ті часи, коли живий був "скажений пан",— і з усім упорався за п'ятнадцять хвилин.

Валя дуже змерзла і рада була, що все так хутко скінчилось. Але Серьожка, схилившись до самого її обличчя і сміючись, тихо сказав:

— А в мене ще один у запасі! Давай — на дирекціон!

— А поліцай?

— А пожежна драбина?

І справді, пожежна драбина була з боку, протилежного до головного під'їзду.

— Ходім,— сказала вона.

В чорнильній пітьмі вони спустились на залізничну вітку й довго йшли по шпалах. Валі здавалося, що вони йдуть уже до Верхньодуванної, але це було не так: Серьожка в темряві бачив, як кішка.

— Ось тут,— сказав він.— Тільки йди за мною, а то зліва косогір і вилізеш просто на школу поліцаїв...

Вітер бушував поміж деревами парку, стукав голим віттям і кропив Валю та Серьожку холодними краплями з гілок. Серьожка впевнено й швидко вів її з алеї в алею, і Валя здогадалася, що вони підійшли до школи,— так голосно гуркотів дах.

Ось перестала двигтіти й залізна драбина, по якій ліз Серьожка. Його не було й не було... Валя стояла сама в темноті, біля підніжжя драбини. Яка незатишна й жахлива була ця ніч, оце тихе постукування голих гілок. І які слабкі, безпорадні в цьому темному, жахливому світі жили її мама, й вона, Валя, і маленька Люся... А батько? Що, як віп плен-тає зараз десь без притулку, напівсліпий?.. Валя уявила величезну просторінь Донецького степу, висаджені в повітря шахти, мокрі містечка й селища без світла, з оцими жандармеріями... Раптом їй здалося, що Серьожка ніколи не спуститься з цієї грімкої покрівлі, і мужність покинула її. Але в цю мить вона відчула, як дрижить драбина, і обличчя її стало холодним і незалежним.

— Ти тут?..— Він усміхнувся в темноті.

Вона відчула, що він простяг до неї руку, і подала свого. Рука його була холодна, як крижинка... Чого він тільки не зазнавав,— худенький, у драних черевиках, в яких він уже стільки годин ходив по грязюці,— мабуть, вони були повні води,— в старенькій драній курточці нарозхрист?.. Обома руками вона взяла його за щоки, вони тем": були холодні, як крижинки.

— Ти ж зовсім задубів,— сказала вона, не віднімаючи рук від його обличчя.

Він миттю стих, і так вони простояли трохи, тільки голі гілки стукотіли. Потім він прошепотів:

— Більше не будемо кружляти... Відійдімо трохи — й через паркан.

Вона відняла руки.

До Олегової хати вони наблизилися з того боку, де жили сусіди. Раптом Серьожка схопив Валю за руку, і вони обоє припали до стіни. Валя, нічого не розуміючи, підставила йому вухо до самих губ.

— Ішли двоє назустріч. Почули нас і також зупинились...— прошепотів він.

— Здалося!

— Ні, стоять...

— Давай звідси в двір!

Та тільки-но вони обійшли будинок од сусідів, як Серьожка знову спинив Валю: ті двоє завмерли з протилежного боку будинку.

— Тобі почулось, мабуть...

— Ні, стоять.

Відчинились двері в квартирі Кошових, хтось вийшов і здивався з людьми, від яких ховалися Серьожка й Валя.

— Любка? Чому ви не заходите? — пролунав тихий голос Олени Миколаївни.

— Тсс...

— Свої! — сказав Серьожка і, схопивши Валю за руку, потяг за собою.

Задзвенів у темряві тихий Любчин сміх. І вона та Сергій Левашов із гітарою, і Серьожка й Валя, давлячись од сміху та хапаючи одне одного за руки, вбігли на кухню до Кошових. Вони були мокрі, брудні й такі щасливі, що бабуса Віра підняла довгі кістляві руки в квітчастих рукавах і сказала:

— Рятуйте, люди добрі!

За все їхнє життя не було в них такої вечірки, як ця, при світлі каганчика, в нетопленій хаті, в місті, де вже понад три місяці панували німці.

Було дивно, як усі молоді люди, дванадцять чоловік, вмістилися на одному дивані. Тулячись одне до одного і схилившись головами, вони по черзі читали вголос доповідь, і на обличчях мимоволі проступало те, що одні відчували сьогодні, сидячи біля радіо, а інші — в цьому нічному поході по грязюці. Обличчя їхні виявляли й те любовне почуття, яке зв'язувало декого з них і немовби струмом передавалось іншим, і те напродиво щасливе почуття спільноти, що виникає в юних серцях, коли вони стикаються з великою людською думкою, а особливо з тою, яка виражає найважливіше в їхнім житті зараз. На їхніх обличчях був такий щасливий вираз дружби та світлої молодості, і того, що все буде добре... Навіть Олена Миколаївна відчувала себе молодою га щасливою між ними. І тільки бабуса Віра, сперши худе обличчя на смагляву долоню, з якоюсь боязкістю і несподіваним почуттям жалощів нерухомо дивилась на молодих людей з висоти своєї старості.

Молоді люди прочитали доповідь і задумались. На обличчі бабусі РИНИК лукавий вираз:

— Ой, дивлюсь я на вас, хлопці й дівчата, — сказала вона, — та хіба ж так можна? Таке велике свято! На стіл погляньте! Невже ж та горілка тільки для краси! Треба ж її випити!

— Ой бабуню, ти ж у мене краща за всіх!.. До столу, до столу!.. — закричав Олег.

Головне було — не дуже галасувати, і всім було дуже смішно хором шикати на того, хто підносив голос. Вирішили все-таки по черзі вартувати біля будинку, і дуже смішно було виганяти на вартування того, хто упадав коло сусіда чи сусідки або просто дуже-таки розвеселився.

Білоголовий Стьопа Сафонов у звичайному стані міг розмовляти про що завгодно, але, якщо йому випадало випити трохи вина, він міг розмовляти тільки про улюблений

предмет. Веснянкуватий носик Стьопа Сафонов вкрився рісками поту, і він став розповідати своїй сусідці, Ніні Іванцовій, про птицю фламінго. Всі на нього зашикали, і його негайно вигнали на вартування. Він повернувся саме в ту мить, коли відсунули стіл і Сергій Левашов узяв гітару.

Сергій Левашов грав у тій недбалій руській манері, особливо популярній серед робітництва, коли вся поза і надто лице виконавця виявляють цілковиту байдужість до того, що відбувається: він не дивиться на танцюристів, не дивиться на глядачів і вже, звісно, не дивиться на інструмент, він не дивиться ні на що зокрема, а руки його самі собою вшкварюють таке, що аж кортить піти в танець.

Сергій Левашов узяв гітару й заграв якийсь модний перед війною закордонний бостон. Стьопа Сафонов кинувся до Ніни, і вони закружляли.

У цьому закордонному танці Любка-артистка була, звісно, краща від усіх. Але з чоловіків на першому місці був Ваня Туркенич, високий, стрункий, галантний — справжній офіцер. І Любка танцювала спочатку з ним, а потім з Олегом, якого вважали за одного з найкращих танцюристів у школі.

А Стьопа Сафонов знай не відпускав припиншклу, начебто заляклу Ніну, і танцював з нею всі танці, і дуже докладно пояснював Ніні, чим різниться оперення в самця-фламінго і в самиці-фламінго і скільки самиця-фламінго несе яєць.

Зненацька обличчя в Ніни стало червоне й негарне, і вона сказала:

— Мені з тобою, Стєпо, зовсім незручно танцювати, бо ти маленький і мені на ноги наступаєш, і весь час базикаєш.

І вона вирвалась від нього і втекла.

Стьопа Сафонов поспішив був до Валі, але та вже пішла з Туркеничем. Тоді він підхопив Олю Іванцову. Це була спокійна, серйозна дівчина і ще мовчазніша, ніж її сестра, і Стьопа міг цілком безкарно розповідати їй про незвичайну птицю.

Все-таки він не забув образи і при нагоді пошукав Ніну очима. Вона танцювала з Олегом. Олег упевнено й спокійно кружив її велике міцне тіло, і усміх сам собою мерехтів на губах у Ніни, очі її стали щасливі, і вона була напрочуд гарна.

Бабуся Віра не витримала й заводала.

— Ото ще мені танці! І що вони вигадали в тій заграни-ці! Серьожко, давай гопака!..

Сергій Левашов, навіть бровою не зморгнувши, перейшов на гопака. Олег за два стрибки проскочив усю кімнату, підхопив бабусю за стан, і вона, нітрохи не сконфузившись, несподівано легко полинула разом з ним, вистукуючи черевиками. Тільки з того, як плавно літав над підлогою темний поділ її спідниці, видно було, що бабуся танцює вміючи — обережно, і хвацькість у неї не стільки в ногах, скільки в руках, а особливо у виразі обличчя.

Ні в чому вільно так не виявляється народний характер, як у пісні й танці. Олег з лукавством, не в губах і навіть не в очах, а десь у тремтливих кінчиках брів, з розхристаним коміром сорочки, з крапельками поту, що виступили на лобі під волоссям, вільно й майже нерухомо тримаючи велику голову та плечі, йшов навприсядки з таким — одірви голову! — завзяттям, що в ньому, як і в його бабусі,

зразу стало видно природного українця.

Білозуба, чорноока красуня Марина, що заради свята начепила все своє намисто, не втерпіла, тупнула каблуком, розвела руки, наче випустила щось дороге, і вихором пішла круг Олега. Але дядя Коля наздогнав її, а Олег знову підхопив бабусю за стан, і вони полинули в дві пари, тупаючи закаблуками.

— Ой помреш, стара! — раптом уся зашарівшись, скрикнула бабуся і впала на диван, обвіваючись хустинкою.

Всі загомоніли, заворушилися, заляпали в долоні, танець припинився, та Сергій Левашов, байдужий до всього, ще грав гопака, мовби це все його не стосувалось, і враз урвав на половині ладу, поклавши руки на струни.

— Україна пододала! — залементувала Любка.— Серьожко! Давай нашу вуличну!

І не встиг Сергій Левашов торкнутися струн, як вона вже пішла "руську", зразу так задріботіла каблуками, що вже ні на що не можна було дивитись, як тільки на її ноги. Так вона пройшла, несучи плавно голову й плечі, і вийшла перед Серьожкою Тюленіним, тупнула ногою і відійшла назад, поступившись йому місцем.

Серьожка з тим байдужим поглядом, з яким не тільки грає, а й танцює російський робочий люд, недбало пішов на

Любку, тихо постукуючи драними й безліч разів латаними черевиками. Так він пройшовся в міру й знову вийшов на Любку, тупнув і відступив. Вона, вихопивши хусточку, пішла на нього, тупнула й попливла по колу, з незбагненною вправністю несучи непорушну голову і лише несподівано даруючи глядачеві якийсь ледве помітний, недбалий, легкий поворот, у якому, здавалось, бере участь самий тільки носик. Серьожка ринув за нею й нум чесати нога за ногу все з тим же байдужим поглядом, з опущеними руками, але з такою відданістю ділу, яку його ноги виявляли з недбалою й трохи кумедною старанністю.

Любка, круто зламавши ритм слідом за гітарою, що заграла дрібнішу, раптом повернула на Серьожку, але він усе наступав на неї так одчайдушно, в такому безнадійно любовному захваті тупаючи черевиками, що від черевиків стали відлітати грудки вислого болота.

Особливістю його танцю було граничне відчуття міри,— це було завзяття, але завзяття глибоко приховане. А Любка казна-що витівала повними сильними ногами, обличчя її стало рожеве, золотаві кучері струшувались, ніби щирозлотні, і на всіх обличчях, звернених до неї, бринів вираз: "Оце так Любка-артистка!" І тільки закоханий в Любку Сергій Левашов не дивився на неї, обличчя його було канонічно байдуже до всього, тільки сильні нервові пальці хутко бігали по струнах.

Серьожка, одчайдушно змахнувши рукою, наче брязнув шапкою об землю, й відважно пішов на Любку, в такт музиці ляскаючи себе долонями по колінах і підметках, і так вія загнав Любку в коло глядачів, що оточило їх, і обоє вони зупинились, притупнувши каблуками. Навкруги засміялися, заплескали, і нараз Любка сумно мовила:

— Ось вона, наша вулична...

І потім вона вже більше не танцювала, а все сиділа поряд із Сергієм Левашовим, поклавши йому на плече свою маленьку білу руку.

Того дня штаб "Молодої гвардії", з дозволу підпільного райкому, видав грошову допомогу деяким родинам фронтовиків, що перебували в найскрутнішому стані.

Кошти "Молодої гвардії" складалися не так із членських внесків, як від продажу з-під поли цигарок, сірників, білизни, всяких продуктів, особливо спирту, що їх цупили хлопці з німецьких вантажних машин.

Удень Володя Осьмухін зайшов до своєї тітки Литвинової й простяг їй пакуночок з радянськими грішми: вони ходили побіч з марками, тільки за дуже низьким курсом.

— Тьотю Марусю, це тобі та Калерії Олександрівні від паших підпільників,—сказав Володя.— аи що-небудь дітям заради великого свята...

Калерія Олександрівна була сусідка Литвинової, також дружина командира. Обидві мали дітей і обидві дуже бідували: німці не тільки відібрали в них усі речі, але й вивезли вантажного машиною більшість меблів.

Калерія Олександрівна й тьотя Маруся вирішили відзначити свято званою вечерею, купили трохи самогонки й спекли пшеничний пиріг з капустою й картоплею.

О восьмій годині на квартирі Калерії Олександрівни, де вона жила з матір'ю та дітьми, зібрались Лизавета Олексіївна — мати Володина, його сестра Людмила й тьотя Маруся з двома дівчатками. Хлопці, сказавши, що вони повинні побувати в товаришів, обіцяли прийти пізніше. Дорослі випили трохи, побідкались, що таке свято доводиться святкувати нишком. Діти проспівали стиха кілька радянських пісень. Матері трохи поплакали. Люся дуже нудьгувала. Потім дітей послали спати.

Було вже досить пізно, коли прийшов Жора Арутюнянц. Він страшенно зніяковів, потрапивши в світло,— бо ж весь був у болоті, бо не застав товаришів, бо довелось йому сісти поруч з Люсею. Від ніяковості він випив півсклянки самогону, яким Люся почастувала його, і сп'янів. Коли прийшли Володя й Толя Орлов, Жора був такий похмурий, що навіть прихід товаришів не вивів його з цього стану розчарування.

Хлопці теж випили. Дорослі зайшли в свої розмови. З уривків фраз, якими обмінювались хлопці, Люся зрозуміла, що вони були не в гостях.

— Де? — пошепки спитав Володя, перегнувшись до Жори через Толю "Грім гримить".

— Лікарня,— похмуро відповів Жора.— А ви?

— Наша школа...— Володя, що його вузькі й темні очі спалахнули завзяттям і хитруватістю, ще більше перегнувся до Жори й збуджено зашепотів йому на вухо.

— Як? Не маскування? — спитав Жора, на мить вийшовши із свого стану.

— Ні, справжню! — сказав Володя.— Школу жалко, та ні чорта, збудуємо нову!

Люся, образившись, що вони від неї криються, сказала:

— Якщо призначаєш побачення, сиди дома. Цілий день бігали хлопці й якісь дівчата: "Володя дома? Володя дома?"

— Я — як Васька Буслай: "Всі на Васьчин двір!" — засміявся Володя.

Толя "Грім гримить" із своїм сірим клочкуватим волоссям і маслакуватими

кінцівками раптом підвівся й не зовсім певно сказав:

— Вітаю всіх з двадцятип'ятиліттям Великої Жовтневої революції!

Він посміливішав тому, що був п'яний. Він вельми розрум'янився, очі йому стали хитрі, і він заходився дражнити Володю якоюсь Фимочкою.

А Жора, ні до кого не звертаючись, похмуро дивлячись перед себе в стіл чорними вірменськими очима, говорив:

— Ясна річ, це не сучасно, але я розумію Печоріна. Звичайно, це, можливо, й не відповідає духові нашого суспільства... Але іноді вони варті саме такого ставлення...— Він помовчав і похмуро додав: — Женщини...

Люся демонстративно встала з місця, підійшла до Толі "Грім гримить" і почала ніжно цілувати його в вухо, приказуючи:

— Толечко, ти ж у нас зовсім п'яненкокий...

Словом, почався такий різнобій, що Лизавета Олексіївна, з властивою їй різкістю й життєвою практичністю, сказала, що пора розходитись.

Звикши піклуватись про дім та дітей, тьотя Маруся прокинулась, ледве розвиднілося; всунула ноги в капці, накинула домашнє плаття, швиденько розгнітила в печі, й поставила чайник, і, задумавшись, підійшла до вікна, що виходило на пустир. По ліву руч видніли будівлі дитячої лікарні та школи імені Ворошилова, а по праву, на горбі,— будівлі райвиконкому та "скаженого пана". І раптом у неї вихопився легкий крик... Під похмурим небом, з низькими рваними хмарами, що мчали по ньому, на будівлі школи Ворошилова майорів на вітрі червоний прапор. Вітер то напинав його так дуже, що весь він витягався в трепетний прямокутник, то ледь відпускав його, і тоді він спадав складками, і краї його мерехтіли.

Ще більший червоний прапор майорів на домі "скаженого пана". Чимала група німецьких солдатів і кілька чоловік у цивільній одежі стовбичили коло будинку, біля приставної драбини, і дивились на прапор. Двоє солдатів стояли на самій драбині, один у тому місці, де вона спиралась на дах, другий — трохи нижче, і то поглядали на прапор, то перемовлялися з тими, що стояли внизу. Але чомусь ніхто з них не ліз далі й не знімав прапора. На цій найвищій точці велично маяв прапор, який було видно всьому місту.

Тьотя Маруся, не тямлячись, геть скинула капці, сунула ноги в туфлі і, навіть не запнувшись хусткою, нечесана, побігла до сусідки.

Калерія Олександрівна в спідній сорочці, з опухлими ногами, ставши колінами на підвіконня, взявшись руками за наличники, дивилась на прапори з виразом екстазу на обличчі. Сльози текли ручаями по її худих темних щоках.

— Марусю! — сказала вона.— Марусю! Це зроблено для нас, радянських людей. Про нас пам'ятають, нас не забули наші. Я... я вітаю тебе...

І вони кинулись одна одній в обійми.

Розділ сорок дев'ятий

Червоні прапори майоріли не тільки над будівлями "скаженого пана" й школи імені Ворошилова. Червоні прапори майоріли над дирекцією і над колишньою

райспоживспіл-кою, над шахтами № 12, № 7—10, № 2-біс, № 1-біс, над шахтами Первомайки і селища Краснодон.

З усіх кутків міста люд стікався дивитись на прапори... Коло будинків і пропускних будок збирались чималі юрби. Жандарми й поліцаї збилися з ніг, розганяючи людей, але ніхто з них не зважився зняти прапори: біля підніжжя кожного прапора був клапоть білої тканини з чорним написом: "Заміновано".

Унтер Фенбонг, вилізши на будівлю школи імені Ворошилова, вздрів там дротину, що йшла від прапора в вікно на горищі. І на горищі справді лежала міна під закрайком даху,— її навіть не замаскували.

Ні в жандармерії, ні в команді СС не було нікого, хто вмів би знешкоджувати міни. Гауптвахтмайстер Брюкнер послав машину до окружної жандармерії в Ровеньки по мінерів. Але мінерів не знайшли і в Ровеньках, і машина помчала до Ворошиловграда.

Десь о другій годині дня мінери, прибувши з Ворошиловграда, розрядили міну на горищі школи, а в усіх інших місцях мін не виявили.

Поголос про червоні прапори, вивішені в Краснодоні па честь Великої Жовтневої революції, пройшов по всіх містах і селищах Донецького басейну. Ганьбу німецької жандармерії вже не можна було приховати від фельдкоменданта області в Юзівці, генерал-майора Клера. І майстер Брюкнер дістав наказ будь-що розкрити й виловити підпільну організацію, а інакше йому пропонували зняти з погонів срібні блискавки й піти в солдати.

Нічогісінько не знаючи про організацію, яку мав виловити, майстер Брюкнер вчинив так, як робили на його місці всі жандармерії та гестапо: знову запустив свій "густий волок", як назвав це колись Сергій Левашов: у місті і в районі тоді заарештували десятки безневинних людей. Але, хоч який густий був волок, він не захопив нікого з районної партійної організації, що за її вказівкою вивішено прапори, і нікого з членів "Молодої гвардії". Німці не припускали, що організація, котра на ділі це здійснила, складається з хлопчаків та дівчаток.

І правда, трудно було це припустити, якщо в ніч найстрашніших арештів видатний підпільник Стьопа Сафонов, схиливши набік білу голову, слинячи олівця, записував у своєму щоденнику:

"Годині о п'ятій до мене зайшов Сенька, покликав у гості на Голуб'ятники, сказав: будуть гарні дівчата. Ми пішли, посиділи трохи. Двоє-трое дівчат були нічогенькі, а решта мотлох..."

У другій половині листопада від своїх людей із хуторів "Молода гвардія" дізналася, що німці женуть у тил з Ростовської області велику череду худоби, півтори тисячі голів. Черета вже пройшла мостом через Донець біля Каменська на правий берег і суне поміж рікою та великою ґрунтовою дорогою Каменськ — Гундоровська. При череді, крім пасту-хів-українців з Дону, йшла озброєна гвинтівками варта, два-надцять-тринадцять пристаркуватих німецьких солдатів із господарської команди.

Тої ж ночі, коди це стало відомо, групи Тюленіна, Петрова й Мошкова, озброєні гвинтівками і автоматами, зібралися в лісистій балці на березі річечки, що впадає в

Сіверський Донець, коло дерев'яного мосту, де ґрунтова дорога перетинає річечку. Розвідка донесла, що череда ночує кілометрів за п'ять від них поміж скиртами, що їх порозкидали пастухи й солдати на корм худобі.

Йшов буйний холодний дощ із снігом, сніг танув, під ногами замісилась багниста каша. Хлопці, що притягли на ногах із степу пуди грязюки, збивалися в купи, зігріваючись теплом один від одного, жартували:

— Нічого собі, потрапили на курорт!

Світанок заходив такий темний, імлистий, сонний і так довго не міг прочуняти, ніби роздумував: "Чи варто вставати в таку гидку погоду, чи не вернутись назад та й залягти собі спати?.." Але почуття обов'язку перебороло в ньому ці ліниві вранішні роздуми, і світанок прийшов на донецьку землю. В мішанині дощу, снігу й туману можна було щось бачити кроків за триста.

За наказом Туркенича,— він очолював усі три групи,— хлопці, тримаючи наготові гвинтівки заляклими, негнучкими пальцями, залягли на правому березі річечки — з того боку, звідки німці повинні були вийти на міст.

Олег, який теж брав участь в операції, і Стахович, якого вони взяли, щоб перевірити його в бойовому ділі, лежали на тому ж березі нижче, там де річечка вигиналась.

За час, який минув з дня виводу Стаховича зі штабу, Стахович брав участь у багатьох ділах "Молодої гвардії" і майже відновив своє добре ім'я. Це було йому тим легше зробити, що для більшості членів "Молодої гвардії" він ніколи й не втрачав його.

За доброю властивістю натури, притаманною іноді й людям принциповим, люди неохоче змінюють, вважають навіть за щось незручне міняти ставлення до людини, яке звично склалося, перейшло вже в побут, хоч незаперечні факти й показали, що людина ця зовсім не така, якою здавалась. "Виправиться!.. Ми всі не без вад",—кажуть у таких випадках люди.

Не тільки рядові члени "Молодої гвардії", які нічого не знали про Стаховича, а й більшість тих, хто був близький до штабу, за звичкою ставились до Стаховича так, наче з ним нічого не сталося.

Олег і Стахович мовчки лежали в чагарнику на опалім листі й оглядали голу, мокру горбкувату місцевість, намагаючись якнайдалі пробитись поглядом крізь запону дощу й снігу, що мріла в тумані. А до них, усе наростаючи, вже долинали різноголосе мукання сотень голів, що зливалось в якусь какофонічну музику, немовби диявол грав на дудці.

— Пити хочуть,— озвався Олег.— Вони будуть їх у річці напувати. Це нам зручно...

— Дивись! Дивись! — збуджено сказав Стахович.

Попереду, ліворуч од них, з туману виникли червоні голови — одна, друга, третя, десять, двадцять, безліч голів з дивними тонкими рогами, що ростуть майже просто вгору й загинаються гострими кінцями всередину. Голови були немовби й коров'ячі, але в корів, навіть у безрогих, виразно позначаються поміж вухами опуклості, нарости, що з них розвиваються роги. А в цих істот, тулуби яких не можна було бачити крізь туман, що загуск біля самої землі, роги росли просто з гладенького тімені. Вони, ці

істоти, виникли з туману, як химери.

Вони йшли, мабуть, не перші в череді, а крайні від її лівого крила; там, у глибині за ними, лунало могутнє ревище й відчувався дужий рух тіл, що труться одне об одне, і тупотіння тисяч ратиць, від якого стугоніла земля.

І тут до слуху Олега й Стаховича долинула жвава німецька розмова, що наближалася спереду, правіше по дорозі. Чути було по голосах, що німці відпочили й перебувають у доброму настрої. Вони бадьоро чвакали своїми черевиками по грязюці.

Олег і Стахович, пригинаючись, майже бігцем перейшли на те місце, де лежали їхні товариші.

Туркенич стояв біля глинястої невисокої берегової кручі н© далі як за десять метрів од мосту, з автоматом, який він підтримував лівою рукою. Трохи висунувши голову поміж кущиками жухлої мокрої трави, він дивився в далечінь по дорозі. Біля самих його ніг сидів дуже сердитий, ясно-рудий Женя Мошков, з плетеним шарфом на шиї, теж з автоматом, почепленим на лівій руці, і дивився на міст. Хлопці лежали уступами один за одним по діагоналі вздовж берега. Переднім у цій лінії був Серьожка, а замикав її Віктор,— вони обидва теж тримали автомати.

Олег і Стахович лягли між Мошковым і Тюленіним.

Безтурботна, некваплива говірка немолодих німецьких солдатів звучала вже, здавалось, над самою головою. Туркенич став на одне коліно, тримаючи автомат наготові. Мошков ліг, поправив зручніше підібгану мокру ватянку і теж виставив свій автомат.

Олег з наївним дитячим виразом дивився на міст. І раптом по мосту загупали черевики, і група німецьких солдатів у забрюханих шинелях, хто недбало несучи гвинтівку на ремені, а хто закинувши її на спину, вийшла на міст.

Цибатий ефрейтор з пишними світлими ландскнехтськими вусами, йдучи поміж передніми солдатами, розповідав щось, оглядаючись, щоб чули й задні. Він озирався, обертаючи обличчя до хлопців, що лежали на березі, і солдати з підсвідомою цікавістю перехожої людини до нового місця теж дивились на річку праворуч і ліворуч од мосту. Але, не сподіваючись тут побачити партизанів, вони їх і не бачили.

І в цю мить гострим, оглушливим звуком, що зливався в одну лінію, заторохтів автомат Туркенича, за ним Мошкова, і ще, і ще, й посипались безладні постріли з гвинтівок.

Все вийшло так несподівано й не схоже на те, як Олег собі уявляв це, що він не встиг вистрілити: в першу мить він дивився на все це з дитячим подивом, потім відчув внутрішній поштовх, що треба стріляти і йому, але все вже скінчилось. Жодного солдата вже не видно було на мосту: більшість упали, а двоє, що тільки-но ступили на міст, побігли назад по дорозі. Серьожка, за ним Мошков, за ними Стахович вискочили на верхній берег і застрелили їх.

Туркенич, а за ним ще кілька хлопців вибігли на міст. Там ще корчився один, і вони його добили. Потім відтягли солдатів за ноги в кущі, щоб не видно було з дороги, а зброю забрали з собою. Черета, розсипавшись на кілька кілометрів уздовж по річечці,

пила воду — просто з берега, або вступивши передніми, а то й усіма чотирма ногами в воду, або перебрівши на той бік,— пила, роздимаючи вологі ніздрі, з таким одностайним могутнім звуком всмоктування, ніби тут працювало кілька насосів.

У велетенській цій череді змішались звичайні робочі воли, червоні, сиві, рябі, дуже неквапливі, й товсторогі грудасті бугаї, як вилляті на своїх сталних ратицях; корови різних порід, граціозні ялівки й матки на самій порі з роздутими боками, недоєні, з набряклим вим'ям та червоними, розпухлими дійками; ці дивні, що тримались окремо, ясно-червоні корови з рогами, які ростуть просто з плоского тім'я; великі чорпо-строкаті й червоно-строкаті голландки, такі поважні в своїх білих розводах, що здавалося, немовби вони в очіпках та фартухах.

Пастухи-погоничі, старезні діди, які за життя своє наче перейняли забарну поваду своїх корів, а може, просто звикли за час війни до мінливостей долі, не звертаючи уваги на стрілянину, яка знялась поблизу, посідали колом на мокру землю, позаду череди, й залюлячили. Проте вони одразу повставали, побачивши озброєних людей.

Хлопці шанобливо скидали шапки, віталися.

— Здрастуйте, пани-товариші! — сказав грибкуватий дід з викрученими ступнями, одягнений поверх полотняної сорочки в педублену кожушанку без рукавів.

З того, що в руках у нього був плетений гарапник, а не довгий пастуший батіг, як у інших, ясно було, що він старший поміж ними. Видно, щоб заспокоїти своїх дідів, вій обернувся до них і сказав:

— То ж партизани!..

— Пробачте, добрі люди,— знову знявши й надівши шапку, сказав Олег,— німецьку охорону ми порішили, просимо допомогти худобу розігнати по степу, щоб німцям не дісталась...

— Гм... Розігнати! — трохи помовчавши, сказав другий дід, невеличкий, моторний.— То ж наша худоба, з Дону, чого нам її в чужому краю розганяти?..

— Що ж, ви її назад поженете? — сказав усміхнувшись Олег.

— Воно так, назад не поженеш,— зразу ж сумно погодився дідок.

— А розженемо — може, свої розберуть...

— Ай-я-яй, така ж сила! — раптом сказав маленький дід 8 одчаєм та захопленням і схопився за голову.

І стало видно, що переживають ці діди, приневолені гнати всю цю величезну силу худоби 8 рідної землі в чужу, німецьку землю. Хлопцям стало жаль і худоби, й дідів. Але вволікати було не можна.

— Діду, дайте-но свій батіг! — сказав Олег і, взявши його з руки маленького дідка, пішов до череди.

Череда, поки воли й корови вдовольняли спрагу, помалу переходила на той бік річки, і частина розбрелась, шукаючи решток сухої трави, дихаючи в мокру голу землю. Частина сумовито стояла, підставивши спину під дощ, або озиралась,— де, мовляв, ви, пастухи, що нам робити далі?

З певністю та спокоєм, наче він потрапив у свою стихію, Олег, де відштовхнувши

рукою, де ляснувши по животі чи по шиї, де гучно хльоснувши батогами, розчищав собі дорогу між худобою. Він перейшов річку й виліз у самісінький тлум череди. Дід у кожушаній душоґрійці прийшов на допомогу /із своїм гарапником. За ним рушили й решта дідів і всі хлопці.

Гукаючи та ляскаючи батогами, вони на превелику силу розділили череду надвоє, згаявши на це чимало часу.

— Ні, це не діло,— сказав дід у душоґрійці,— Ударте 8 автоматів, усе одно пропадати...

— Ай-я-яй!..— Олег скривився, як від болю, і майже в ту ж мить обличчя його мимохіть набрало лютого виразу. Він зірвав з-за плеча автомат і пустив чергу по череді.

Кілька волів та корів упало, інші, підранені, ревучи й стогнучи, ринули в степ. І вся ця половина череди, почувши запах порошу та крові, віялом сипонула по степу,— аж земля застугоніла. Серьожка й Женя Мошков пустили по черзі з автоматів у другу половину череди, і вона теж розсипалась.

Хлопці бігли вслід і там, де ще трималось по кілька десятків голів, стріляли в худобу. Весь степ сповнився пострілами, муканням та ревінням скотини, тупанням ратиць, лясканням батогів і страшними та жалібними криками людей. Траплялося, бугай, на бігу підстрелений, разом спинявся, поволі підгинав передні ноги й важко падав уперед, на ніздрі. Підстрелені корови, ревучи, підводили свої прекрасні голови й знов безсило опускали їх. Вся місцевість довкола вкрилась тушами, що червоніли в тумані на чорній землі...

Коли хлопці поодинокі розходились, кожен своєю дорогою, довго ще стрічались їм то тут, то там воли й корови, що розбрелись по степу.

Трохи переогодом над степом закурів димок. Це Серьожка Тюленін за дорученням Туркенича підпалив дерев'яний місток, що якимось дивом досі вцілів.

Олег і Туркенич ішли разом.

— Ти помітив цих корів з рогами, які ростуть неначе просто з тім'я, а вгорі загинаються всередину, майже сходяться? — збуджено питав Олег.— Це із східної частини Сальського степу, а може, навіть із самого Астраханського. Це індійська худоба... лишилась вона ще з часів Золотої Орди...

— Звідки ти знаєш? — недовіжливо спитав Туркенич.

— Коли я був ще малий, вітчим, їдучи в цих справах, завжди брав мене з собою, він у цім ділі був чоловік тямущий.

— А Стахович сьогодні молодець! — сказав Туркенич.

— Т-так...— невпевнено мовив Олег.— їздили ми тоді з вітчимом. Знаєш, Дніпро, сонце, стада величезні в степу... І хто б міг подумати, що я... що ми...— Олег знову скривився, як від болю, махнув рукою й мовчав уже до самого дому.

Розділ п'ятдесятий

Після того, як німці обманом погнали до Німеччини першу партію жителів міста, люди навчилися розуміти, чим це їм загрожує, і уникали реєстрації на біржі.

Людей виловлювали в них удома й на вулицях, як за рабовласництва виловлювали негрів у заростях.

Газета "Нове життя", видавана у Ворошиловграді сьомим відділом фєдьдкомендатури, з номера в номер друкувала листи до батьків од їхніх вигнаних дітей про немовби привільне, сите життя в Німеччині й про добрі заробітки.

У Краснодоні теж часом одержували листи від молоді, що працювала здебільшого в Східній Пруссії на найнижчих роботах — за наймитів, за домашню прислугу. Листи надходили без викреслень цензури, в них багато чого можна було прочитати між рядків, але вони скупі говорили тільки про зовнішні обставини життя. А більшість батьків зовсім не одержували листів.

Жінка, яка працювала на пошті, пояснила Улі, що листи, які надходять з Німеччини, переглядає спеціально посаджений на пошті німець від жандармерії, який знає російську мову. Листи він затримує й кидає в шухляду стола, де вони зберігаються під замком, поки їх багато не набереться,— тоді він їх спалює.

Уля Громова за дорученням штабу "Молодої гвардії" відала всією роботою проти вербування та вигнання молоді: Уля писала й випускала листівки, влаштовувала в місті на роботу тих, кого мали вигнати, або добивалася з поміччю

Наталі Олексіївни звільнення по хворобі, інколи навіть переховувала на хуторах зареєстрованих і тих, що втекли.

Уля робила це не тільки тому, що це їй доручили, а й за якимось внутрішнім обов'язком: мабуть, вона відчувала якусь свою провину, що не змогла вберегти Валю від страшної долі. Це почуття провини дедалі більше краяло Улину душу, бо ні вона, ні Валина мама не мали од Валі ніяких вістей.

При початку грудня з поміччю жінки на пошті хлопці-первомайці вночі викрали зі столу цензора невручені листи. І ось вони лежали перед Улею в мішку.

Коли настали холоди, Уля знову жила в будиночку разом з усією родиною. Як і більшість молодогвардійців, Уля приховувала від рідні свою приналежність до організації.

Вона пережила тяжкі хвилини, коли батьки, боячись за неї, спробували було влаштувати її на роботу. Мати, лежачи в постелі, то нестямно дивилась на неї своїми чорними очима великої дикої птиці, то починала плакати, а старий Матвій Максимович уперше за багато літ нагримав на дочку. Обличчя його скрасніло аж до лисуватого тімені, але щось було в нім жалюгідне, неважаючи на величезну кощаву постать батька і на страшні кулаки, жалюгідне в залишках його кучерів на лисіючій голові і в неспроможі його вплинути на дочку.

Уля сказала, якщо батько й мати ще хоч раз пострікнуть її шматком, вона піде з дому.

Матвій Максимович і Мотрона Савелівна збентежились: вона була їхньою улюбленицею. І вперше стало ясно, що старий Матвій Максимович уже втратив свою владу над дочкою, а мати надто хвора, щоб наполягати.

Приховуючи свою діяльність, Уля особливо старанно хазяйнувала в хаті, а коли

йшла з дому надовго, посилалась на те, що все життя таке принижене й бідне, що тільки й можна одвести душу з подругами. І щораз частіше вона відчувала на собі довгий скорботний погляд матері,— мати немов дивилась їй у душу. А батько навіть ніяковів перед Улею і при ній більше мовчав.

Інше становище було в Анатолія: коли батько пішов на фронт, Анатолій став головним у домі; мати, Таїсія Прокопівна, і молодша сестричка обожнювали його й корились у всьому. І от Уля сиділа над цим мішком з листами не в себе дома, а в Анатолія,— він пішов того дня до Лілі Іваніхіної на Суходіл,— і довгими пальцями з конвертів, обрізаних цензурою, витягала листи, похапцем переглядала перші рядки й кидала на стіл.

Імена та прізвища, звернення до батьків, сестер з традиційними поклонами, зворушливі у своїй наївності, рябіли в очах Улі. Їх було так багато, цих листів, що саме переглядання їх забрало в неї немало часу. Та між ними не було листа від Валі...

Уля сиділа, зсугулюючись, опустивши руки на коліна, і дивилась перед собою з виразом безсилля... Тихо було в будиночку. Таїсія Прокопівна та сестричка Толика вже спали. Вогник каганчика з ледь помітним димком кіптяви то спадав, то зводився, похитуваний диханням Улі. Ходики над її головою лічили секунди з іржавим звуком: трік-трак... трік-трак... Будиночок Попова, так само як і будиночок Улі, стояв окремо серед хуторів, і це відчуття відірваності їхнього життя від життя людей властиве було Улі змалку, особливо в осінні та зимові ночі. Будиночок Попова був добрячий, тонке бриніння вітру, вже трохи зимове, ледве долиняло з-за віконниць.

Уля відчувала себе зовсім-зовсім самотньою в цьому світі, повному таємничих недобрих звуків, і з цим вогником каганця, який то спадав, то підносився...

Чому так улаштовано світ, що люди ніколи не можуть до кінця віддати своє серце іншому?.. Чому, коли такі зіллі були з самого раннього дитинства їх душі, Улі та Валі, чому вона, Уля, не покинула свого дому з його повсякденними турботами, не відмовилась од усіх звичок життя, від рідні й товаришів і не присвятила всі сили тому, щоб урятувати Валю? Раптом опинитись там, поряд з нею, осушити її сльози, відкрити їй шлях до свободи?.. "Тому, що це неможливо... Тому, що ти віддала своє серце більше ніж одній Валі,— ти віддала його визволенню рідної землі",— відповідав їй внутрішній голос. "Ні, ні,— казала вона собі,— не шукай виправдань, ти не зробила цього навіть тоді, коли ще було не пізно, бо ти не знайшла почуття в своєму серці, ти виявилась такою самою, як і всі".

"Але невже цього не можна зробити тепер?.." — думала Уля. І вона віддалась дитячим мріям: вона знаходить мужніх людей, ладних слухатись її заклик, вони переборюють усі перешкоди, обдурюють німецьких комендантів, і там, у цій жахливій країні, Уля знаходить Валю й каже їй: "Я зробила все, я себе не пощадила, щоб урятувати тебе, і ось ти вільна..." Коли б це було можливо!.. Але це неможливо. Таких людей нема, і вона, Уля, просто не має сил для цього... Ні, це міг би зробити друг — юнак, якби він був у Валі.

Та хіба в неї самої, в Улі, є такий друг? Хто зробив би це заради неї самої, якби Уля

потрапила в таке становище? Немає в неї такого друга. І, мабуть, таких друзів нема на світі...

Але ж є десь на світі чоловік, якого вона покохає? Який він? Вона його не бачила, та він жив у її душі — великий, правдивий, сильний, з мужнім добрим поглядом. Невимовна жага любові стіснилася в її серці... Заплющити очі, все забути, віддати всю себе... І в чорних очах її, що відбивали димно-золотий вогник каганця, то зникали, то спалахували щасливі й грізні відблиски цього почуття.

Браз тихий-тихий стогін, схожий на поклик, долинув до Улі. Вона вся здригнулась, і тонко вирізані її ніздрі затріпотіли... Ні, це простогнала вві сні сестричка Анатолія^ Купа листів лежала перед Улею на столі. Тонкі струмені кіптяви стікали з язичка вогню. Ледь долинали з-за віконниці тихе бриніння вітру, і ходики все лічили й лічили своє: "трік-трак... трік-трак..."

На щоках Улі загравав рум'янець. Навіть собі самій вона не могла б пояснити, чому вона засоромилась: чи тому, що замріявшись, облишила роботу, чи то в її мріях було щось недоговорене, чого вона засоромилась. Г вона, сердячись на себе, стала уважно переглядати листи, шукаючи такі, що їх можна було б використати.

Уля стояла перед Олегом і Туркеничем і говорила:

— Ні, якби ви їх прочитали! Це жахливо!.. Наталя Олексіївна каже, що за весь час німці вигнали з міста близько восьмисот чоловік. І приготували вже таємний список ще на півтори тисячі з адресами й усім іншим... Ні, треба зробити щось страшне, може, напасти, коли вони поведуть партію, може, вбити цього Шпріка!..

— Вбити його ніколи не завадить, т-та нового пришлють,— сказав Олег.

— Знищити списки... І я знаю як: треба спалити біржу! — нараз мовила вона вся в жадобі помсти.

Це одне з найфантастичніших діл "Молодої гвардії" здійснили разом Серьожка Тюленін і Любка Шевцова з допомогою Віті Лук'янченка.

У ці дні вже позначився перелом на зиму, проти ночі досить сильно приморожувало, і мерзлі, тверді грудки й борозни розтовченої машинами грязюки держались на вулицях до тої пори, коли опівдні починало пригрівати і все потроху відтавало.

Збірний пункт був на вгороді Віті Лук'янченка. Вони пройшли залізничною віткою, потім по горбу, без дороги. Серьожка й Вітька несли бачок з бензином та кілька пляжок із запалювальною сумішшю. Вони були озброєні. А в

Любки все озброєння складалося з пляшки з медом та газети "Нове життя".

Ніч зайшла така тиха, що чути було найменший звук. Невдалий крок, необережний рух бачком з його металевим звуком міг викрити їх. І так було темно, що вони, чудово знаючи місцевість, часом не могли лівнати, де саме вони зараз. Вони ступали крок і слухали, потім ступали другий — і знову слухали...

Так без краю довго плинув час; здавалося, йому кінця не буде. І хоч як це було дивно, коли почули кроки вартового коло біржі, вони стали менше боятись. Хода вартового то виразно звучала серед ночі, то стихала, коли він, може, зупинявся й

прислухався, а може, просто відпочивав біля ґанку.

Будинок біржі довгастим фасадом і ґанком обернений був до сільськогосподарської комендатури. Вони все ще не бачили його, але по ході вартового знали, що вийшли до бічної стіни будинку, і вони обминули його зліва, щоб зайти від задньої, від довгої стіни.

Тут, метрів за двадцять від будинку, Вітька Лук'янченко лишився, щоб менше було шуму, а Серьожка та Люба підкрались до вікна.

Любка облила медом нижню довгасту шибку та обклеїла її газетним аркушем. Серьожка видавив скло, що тріснуло в багатьох місцях, але не розпалось, і витяг його. Робота ця вимагала терпіння. Те саме вони зробили і з шибкою другої рами.

Після цього вони відпочили. Вартовий тупцяв на ґанку, видно, змерз, і їм довелось довго ждати, поки він знову піде: вони боялися, що з ґанку він почує Любчині кроки в будинку. Вартовий пішов, і Серьожка, трохи присівши, підставив Любці зчеплені руки. Любка, тримаючись за раму вікна, ступила однією ногою Серьожці на руки, а другу перенесла через підвіконня і, вхопившись рукою за стіну зсередини, сіла верхи на підвіконня, відчуваючи, як нижні планки рам врізались їй у ноги. Але вона вже не могла зважати на такі дрібниці. Вона чимраз глибше сповзала тією ногою, щоб дотягтися до підлоги. І от Любка була вже там, усередипі.

Серьожка подав їй бачок.

Вона пробула там досить довго. Серьожка боявся, щоб не наскочила вона поночі на стіл або стілець.

Коли Любка повернулась до вікна, від неї дуже тхнуло бензином. Вона всміхнулась до Серьожки, перенесла ногу через підвіконня, потім висунула руку й голову. Серьожка, схопивши під пахви, допоміг їй вилізти.

Серьожка сам стояв біля вікна, звідки тхнуло бензином, стояв доти, поки, за його розрахунками, Люба та Вітька не відійшли досить далеко.

Тоді він витяг із-за пазухи пляшку з запалювальною рідиною і щосили жбурнув її в зяюче вікно. Спалах був такий сильний, що на змиг осліпив його. Він не став більше кидати пляшок і помчав по горбу до залізничної вітки.

Вартовий кричав і стріляв позад нього, і якась куля проспівала над Серьожкою дуже високо. Усе довкола то освітлювалось якимось мертвотним світлом, то знову поринало в пітьму. І раптом полум'я стовпом знялося, і стало видно, як удень.

Тої ночі Уля лягла не роздягаючись. Тихо, щоб нікого не збудити, вона підходила інколи до вікна і трохи відсувала затемнення. Проте було темно довкола. Уля непокоїлась за Любку та Серьожку, і часом їй здавалося, що негаразд вона це все придумала. Ніч тяглась повільно-повільно. Уля змучилася й задрімала.

Нараз вона схопилась і кинулась до виходу, з грюкотом зваливши стільця. Мати злякано спитала щось таке спросоння, та Уля не відповіла їй і вискочила в самому платті на подвір'я.

Заграва стояла за горбами над містом, чути було далекі постріли і, як Улі здалося, крики. Відблиски полум'я навіть у цьому дальньому районі міста виділяли з пітьми дахи будинків і прибудову на подвір'ї.

Але вигляд цієї заграви не викликав в Улі того почуття, з яким вона дожидала його. Заграва й відблиски її на прибудові, крики, й постріли, і зляканий голос матері — все це злилося в Улиній душі в невиразне тривожне почуття. Це була тривога і за Любку з Серьожкою, і особливо гостра за те, як це відіб'ється на всій організації, коли їх так шукають. І це була тривога за те, щоб у всій цій страшній вимушеній діяльності руйнування не втратити щось найбільше й добре, що жило в світі і що вона відчувала у власній душі. Таку тривогу Уля зазнавала вперше.

Розділ п'ятдесят перший

22 листопада 1942 року десятки таємних радіоприймачів у всіх районах Ворошиловградської області прийняли повідомлення Радянського Інформбюро "В останню годину" про те, що радянські війська відрізали дві залізниці, які живлять німецький фронт під Сталінградом, і взяли силу-силенну в полон. І вся та невидна підземна робота, яку поступово, день за днем, готував і скеровував Іван Федорович Проценко, раптом вийшла на поверхню й стала набирати розмаху всенародного руху проти "нового порядку".

Кожен день приносив вісті про те, що радянські війська розвивають свій успіх під Сталінградом. І все, що неясно мріло в душі кожної радянської людини, як чекання, як надія, раптом кипучою кров'ю вдарило в серце: "Йдуть!"

Раннього ранку 30 листопада Поліна Георгіївна, як завжди, принесла Лютикову молоко в бідоні. Пилип Петрович нічого не змінив у розпорядку, заведеному з того дня, як він став до роботи в майстернях. Був ранок понеділка. Поліна Георгіївна застала Пилипа Петровича одягненим у старий костюм, лиснючий од металу та мастила,— Пилип Петрович збирався на роботу. Це був усе той же костюм, у якому Пилип Петрович і раніш, до окупації, ходив на роботу. Прийшовши до себе в конторку, він натягав поверх костюма ще й синій робочий халат. Різниця полягала в тому, що раніше цей халат так і зберігався в шафі, в конторці, а тепер Пилип Петрович, згорнувши, носив його під пахвою. Халат уже лежав у кухні на табуретці, дожидаючись, поки Пилип Петрович попоїсть.

З обличчя Поліни Георгіївни він зрозумів, що та знов принесла новини, і новини добрі. Пожартувавши для годиться з Пелагією Іллівною, хоча в цьому не було ніякої потреби,— за всі місяці спільного життя Пелагія Іллівна, вірна собі, ні разу не показала, що вона бодай що-небудь бачить,— Лютиков і Поліна Георгіївна пройшли до нього в кімнатку.

— Ось, переписала спеціально для вас... Прийнято вчора ввечері,— схвильовано сказала Поліна Георгіївна, дістаючи г?-під кофточки на грудях дрібно списаний клаптик паперу.

Вчора вранці вона передала йому повідомлення Рад-інформбюро "В останню годину" про великий наступ радянських військ на Центральному фронті, в районі Великих Лук та Ржева. Тепер це було повідомлення про вихід наших військ на східний берег Дону.

Пилип Петрович нерухомо витріщився на папірець, потім звів на Поліну Георгіївну

суворі очі й сказав:

— Капут... Гітлер капут...

Він сказав тими словами, які, за оповіданнями очевидців, говорили німецькі солдати, здаючись у полон. Але він сказав це дуже серйозно і обняв Поліну Георгіївну. Сльози щастя навернулись їй на очі.

— Розмножити? — спитала вона.

Останнім часом вони майже не випускали власних листівок, а розповсюджували друковані повідомлення Радінформ-бюро, що їх скидали в умовлених місцях радянські літаки.

Але вчорашнє повідомлення було таке важливе, що Пили Петрович звелів готувати листівку.

— Нехай об'єднають в одну. Цієї ночі вивісимо,— ске зав він.

Він витяг із кишені запальничку, підпалив клопоть па перу над попільницею, розтер попіл і, штовхнувши ква тирку, видув попіл у город.

В лице Пилипові Петровичу війнуло морозяне повітря і Пилип Петрович затримав погляд на інеї, що вкрив обпа лене морозом соняшничиння й гарбузиння на вгороді.

— Міцний мороз був? — спитав він заклопотано.

— Як і вчора. Калюжі до дна попромерзали, ще й не тануть.

На лобі Пилипа Петровича зібрались зморшки, і вія стояв, думаючи про щось своє. Поліна Георгіївна чекала ще якихось розпоряджень, але старий наче забув про неї.

— Я піду,— тихо сказала вона.

— Так, так,— озвався він, немов прокинувшись, і так глибоко, тяжко зітхнув, що Поліна Георгіївна подумала: "Чи здоровий він?"

Пилип Петрович не був здоровий: його мучили подагра, задишка, але він давно вже був такий недужий і не це викликало його глибокий роздум.

Пилип Петрович знав, що в їхньому становищі біда завжди приходить з того кінця, звідкіль не ждеш.

Становище Лютикова, як керівника організації, було вигідне. Вигода полягала в тому, що він не мав безпосередніх зносин з німецькою адміністрацією і міг діяти наперекір їй, не відповідаючи перед нею. Відповідальність перед німецькою адміністрацією ніс Бдраков. Але саме тому там, де справа стосувалась виробництва, Бараков, за вказівкою Лютикова, робив усе, щоб виглядати й перед адміністрацією, і перед робітниками директором, котрий старається для німців. Усе, крім одного: Баракову не слід було помічати того, що Лютиков чинить проти німців.

Зовні це відбувалось так: енергійний, діяльний, розпорядливий Бараков докладає сил, щоб будувати,— і це бачать усі; непомітний, скромний Лютиков усе руйнує,— і цього не бачить ніхто. Діло не йде? Ні, загалом навіть іде, але йде повільніше, ніж хотілось би. Причини? Причини все ті самі: "Робітників нема, механізмів нема, інструментів нема, а на катма й дубця нема".

За розподілом праці, що існував поміж Бараковим і Лютиковим, Бараков, шанобливо прийнявши від начальства купу розпоряджень та вказівок, попереджав про

них Лютикова і розгортав шалену діяльність, щоб здійснити ції вказівки й розпорядження. А Лютиков усе руйнував.

Шалена діяльність Баракова по відбудові виробництва була цілком безплідна. Але вона чудово прикривала іншу, що давала наочні плоди, діяльність Баракова як керівника та організатора партизанських наскоків і диверсій на дорогах, котрі проходять через Краснодонський і близькі до нього райони.

Лютиков після загибелі Валька взяв на себе організацію саботажу на всіх вугільних та інших підприємствах міста й району і насамперед — у Центральних електромеханічних майстернях: від них головне й залежала відбудова устаткування в шахтах і на інших підприємствах.

Підприємств у районі було багато, контролювати їх адміністрація не могла, бо не мала потрібного числа вірних їй людей. І всюди відбувалось те, щт) народ віддавна охрестив словом "волинка": люди не працювали, а воловодили.

Знаходились люди, які добровільно, з власного почину брали на себе роль головних "волинщиків".

Наприклад, Віктор Бистринов, приятель Миколи Миколайовича, працював у дирекції на посаді, схожій на посаду діловода чи писаря. Інженер за освітою і за покликанням, він не тільки сам нічого не робив у дирекції, але групував довкола себе всіх тих, хто нічого не робив на шахтах, і вчив їх, що треба робити, щоб решта людей на шахтах теж нічого не робила.

Останнім часом до нього внадився ходити старий Кіндратович, котрий zostався після загибелі своїх товаришів — Шевцова, Валька та Костьовича — сам-один, як старий засохлий дуб на пагорбі. Старий не мав сумніву, що німці не зачепили його через сина, який, шинкарюючи, вів дружбу з поліцією та нижніми чинами жандармерії.

Проте в нечасті хвилини душевної ширості син запевняв, що німецька влада для нього не така вигідна, як радянська.

— Зубожіли люди, ні в кого грошей пема! — признавався він, аж наче вболіваючи.

— Зачекай, брати з фронту повернуться, будеш ти па небесі, іде же несть-бо ні печалі, ні воздыханія,— спокійно казав старий низьким хрипким голосом.

Кіндратович, як і доти, ніде не працював і цілі дні тинявся по дрібних шахтах і по шахтарських квартирах і, непомітно для себе, став збирачем усіх підлот, дурниць та похибок німецької адміністрації на шахтах. Як у старого робітника з великим досвідом і вмінням, його презирство до німецьких адміністраторів росло з тим більшою силою, чим більше він пересвідчувався в їхній господарській нікчемності.

— Подумайте лишень самі, товариші молоді інженери,— казав він Бистринову та дяді Колі,— все в них у руках, а пс цілому району — дві тонни на добу! Ну, я розумію,— капіталізм, а ми, так би мовити,— на себе. Але ж у них позаду — півтора століття, а нам двадцять п'ять років,— учили ж їх чого-небудь! І до того ж — знамениті на цілий світ хазяї, вславлені фінансисти, всесвітній грабунок організували. Тьху, прости господи! — хрипів старий на страховинних своїх низах.

— Вискочні! В них і з грабунком у двадцятому столітті не виходить: чотирнадцятого

року їх побили, і тепер поб'ють. Хапнути люблять, а творчої уяви нема. Люмпени та міщани на верхівці життя... Цілковитий господарський провал перед очима всього людства! — злісно вискалюючись, говорив Бистринов.

І два молоді інженери, і старий робітник без особливих труднощів розробляли плани на кожен день, як зруйнувати ті незначні зусилля, що їх Швейде докладав до видобування вугілля.

Так діяльність багатьох десятків людей живила діяльність підпільного райкому партії.

Трудніше й небезпечніше було чинити все це Пилипові Петровичу в майстернях, де він сам працював. Він дотримувався такого правила: не відмовляючись, виконувати всі дрібні замовлення, які самі собою багато не важать у виробництві, і зволікати без краю, виконуючи замовлення більші. В майстернях, з перших днів їх роботи при німцях, ремонтувалось кілька пресів, насосне устаткування кількох великих шахт, але й досі нічого ні відремонтували, ні відбудували.

Однак не можна було так підводити директора Баракова, щоб усі його заходи були марні. Тому от деякі роботи доводили до кінця чи майже до кінця, але несподівана аварія все припиняла. Безперестань псувався мотор,— в нього просто підсипали пісочку. Поки ремонтували мотор, ставили двигун, але раптом псувався й двигун: перегрівали циліндр і пускали холодну водичку. Для цих дрібних і найдрібніших диверсій у Пилипа Петровича по всіх цехах були свої люди, які формально підлягали начальникам цехів, а на ділі виконували тільки вказівки Лютикова.

Останнім часом Бараков найняв чимало нових робітників — з-поміж колишніх військових. В ковальському цеху стали за молотобійців два комуністи — офіцери Червоної Армії. Це були командири партизанських груп, які ночами чинили великі диверсії на дорогах. Щоб виправдати відсутність своїх людей на виробництві, широко практикувались фіктивні відрядження на підприємства в інші райони по інструмент чи для того, щоб поповнити устаткування. А щоб не збуджувати підозри в робітників, не втягнених до підпільної організації, тим також давали такі відрядження: робітники бачили, що й справді не можна роздобути ні устаткування, ні інструментів, а начальство бачило, що директор і керівники цехів стараються. Діло не посувалось на законних підставах.

Майстерні перетворились на центр підпільної організації Краснодона: нікому не відомі сили зосередились в одному місці, завсігди під рукою,— зв'язуватися з ними було легко й просто. Але крилася в цьому й своя небезпека.

Бараков діяв сміливо, витримано й організовано. Військова людина й інженер, він був уважний до дрібниць.

— У мене, знаєш, так діло поставлено, що її голки не підсунеш,— казав він Пилипові Петровичу в хорошу хвилину.— Навіщо нам виходити з того, буцімто ми від них дурніші? — питав він.— А коли ми розумніші за них, то мусимо перехитрувати. І перехитруємо!

Пилип Петрович схилив собі на груди масивне підборіддя, так що лице ще дужче

обпливало донизу,— це завжди було в нього ознакою невдоволення,— і говорив:

— Надто легко міркуєш. Це ж німці — фашисти. Вони не розумніші, не хитріші від тебе, це так. Навіщо їм знати, правий ти чи ні? Побачать, діло не йде, і скрутять в'язи тобі, навіть не скривляться. А на твоє місце поставлять падлюку, і всім нам або край, або — тікати. А тікати не маємо права. Ні, брат, ми ходимо на вістрі ножа, і вже коли ти обережний, будь обережніший утричі.

От про що все частіше думав Пилип Петрович, важко ворочаючись на ліжку в темній своїй кімнатці, і сон тікав од нього. І ще він думав про те, що час іде собі та йде...

Що довше зволікали вони, виконуючи замовлення, що більше неполадок, зривів, аварій набиралось на рахунку Ба-ракова, то двозначнішим ставало його становище перед німецькою адміністрацією. Але ще небезпечнішим було те, що все ширшало коло людей, які працювали в майстернях,— а між ними було багато досвідчених робітників,— усе більше людей приходили й не могли не прийти до розуміння того, що хтось на цьому підприємстві свідомо шкодить справі.

Баранова, що бував межи німцями й розмовляв по-німецькому, був вимогливий на виробництві, вважали поміж робітниками за людину німецьку. Його цурались, і тут, у майстернях, на нього навряд чи могла впасти підозра. Підозра могла впасти тільки на Пилипа Петровича. Все-таки дуже мало знайшлось людей у Краснодоні, котрі повірили, що Лютиков щиро працює на німців. Він належав до того типу робітників Росії, яких називали в старовину совістю робітничого класу. Всі його знали, довіряли йому,— народ не помиляється.

В цеху під орудою Пилипа Петровича працювало кілька десятків чоловік. І хоч як би Пилип Петрович відмовчувався, хоч як би скромно він тримався, люди на виробництві по могли не бачити, що вказівки Пилипа Петровича, висловлювані побіжно, мовби в якійсь непевності чи в нестямку перед труднощами, йдуть на шкоду виробництву.

Діяльність його складалася з дрібниць, кожна з них зокрема не була помітна. Але час минав, дрібниці нашаровувались одна на одну, перетворювались на щось більше, і Пилип Петрович ставав також усе помітніший. Люди, які оточували Пилипа Петровича, були здебільшого свої люди. Він догадувався, що поміж підлеглими йому — немало людей, схожих на його хазяйку Пелагію Іллівну. Вони все бачать, співчують йому, але й знаку не подають про це — ні йому, ні іншим, ані навіть собі. Та щоб тебе викрили, не потрібно багато негідників — при нагоді досить і одного боягуза.

Найвідповідальнішою роботою, покладеною на майстерні, була відбудова найбільшої краснодонської водокачки, що постачала воду групі шахт, постачала воду центральній частині міста й самим майстерням. Роботу цю поклали на Ба-ракова місяців два тому, а він передоручив її Пилипові Петровичу.

Нескладну цю роботу, як і всі інші, там виконували всупереч здоровому глуздові. Водокачка, однак, була дуже потрібна. Пан Фельднер кілька разів особисто перевіряв роботу й дуже сердився, що йде вона повільно. Навіть коли водокачку закінчили,

Пилип Петрович все не здавав її в експлуатацію під приводом, що водокачка має пройти випробування. Ранками все дужче брались морози, передчасні цього року, а вся система стояла, повна води.

Під кінець робочого дня в суботу Пилип Петрович прийшов приймати водокачку. Він усе прискіпувався, що бак і труби протікають, і ретельно підкручував гайки та крани. Старший по роботах ходив слідом за ним, бачив, що все справне, мовчав. Робітники дожидали на вулиці.

Нарешті Пилип Петрович разом із старшим вийшов до робітників. Пилип Петрович, витягнувши з кишені піджака кисет і складену для закрутки газетку "Нове життя", мовчки частував робітників січеним самосадом з корінцями. Робітники, жвавіючи, потяглись до тютюну. Навіть самосад був тепер рідкістю. Курили гнилу суміш із сіном пополам,— тютюн цей називали всюди "матрац моєї бабусі".

Вони мовчки стояли біля водокачки, курили. Робітники часом запитливо поглядали то на старшого, то на Лютикова. Пилип Петрович кинув недокурок на землю й затоптав чоботом.

— Ну, тепер, здається, все, шабаш,— сказав він.— Сьогодні, видно, здавати роботу вже нікому: пізно. Підождемо до понеділка...

Старий відчув, як усі поглянули на нього трохи розгублено: навіть звечора дуже брався мороз.

— Воду спустити б,— невпевнено мовив старший.

— Зима, чи що? — строго сказав Пилип Петрович.

Йому дуже не хотілося зустрічатися з тим старшим очима, але ненароком це вийшло. І Пилип Петрович зрозумів, що старший теж усе зрозумів. Мабуть, зрозуміли й інші, так усі раптом зніяковіли. Пилип Петрович, володіючи собою, сказав неуважливо:

— Ходімо...

І вони в глибокому мовчанні пішли од водокачки.

Про це й згадав Пилип Петрович, коли прочинив кватирку й побачив густий іній на пожухлому від морозу листі соняшників та гарбузів.

Як і сподівався Пилип Петрович, уся бригада чекала його біля водокачки. Можна було й не казати, що труби полопались, уся система зіпсувалась, все треба було починати з самого початку.

— Жалко... Та хто ж би міг думати! Такі морози! — сказав Пилип Петрович.— Що ж, не будемо занепадати духом. Труби треба змінити. їх, правда, нема ніде, але постараємось роздобути...

Всі дивились на нього сторопіло. Він збагнув, що всі шанують його за сміливість і всі страшаються того, що він зробив, а ще більше страшаються його спокою.

Так, люди, що з ними працював Пилип Петрович, були свої люди. Але ж доки можна вивіряти долю?

За встановленим між ними неписаним порядком взаємин, Бараков і Лютиков ніколи не зустрічались поза роботою, щоб нікому й на думку не спала не тільки їхня дружба, а навіть те, що можуть вони знатись поза службою. Якщо треба було негайно

поговорити, Бараков викликав Пилипа Петровича до кабінету, а перед Пилипом Петровичем і після нього обов'язково викликав також інших начальників цехів.

На цей раз була пильна потреба зустрітись.

Пилип Петрович пройшов до своєї конторки в цеху, кинув на стілець згорнений халат, який він завсідги носив під пахвою, зняв кепку, пальто, пригладив сиве волосся, поправив гребінцем коротко підстрижені шорсткі вуса й пішов до Баракова.

Контора майстерень містилась у центральному будиночку в дворі.

На відміну од більшості установ і приватних квартир у Краснодоні, в яких узимку стало холодніше, ніж на вулиці, в конторі майстерень було так само тепло, як у всіх установах та будинках, де працювали й жили німці. Бараков сидів у своєму теплому кабінеті в сукняній просторій блузі з відкладним широким коміром, з-під якого виднів добре випрасуваний голубий комірець, пов'язаний яскравим галстуком. Бараков дуже схуд і засмаг, і це ще більше молодило його. Він одпустив волосся й збив собі попереду кучерявий кок. Цим збитим коком волосся, і ямочкою на підборідді, і заразом ясним, прямим, сміливим поглядом великих очей, і твердо стуленими повними губами помітно сильної складки він справляв за нинішніх обставин двоїсте враження.

Бараков сидів у кабінеті й нічогісінько не робив. Він дуже зрадів Лютикову.

— Уже знаєш? — спитав Пилип Петрович, сідаючи проти нього й відхекуючись.

— Так їй і треба! — Посмішка ледь торкнула повні губи Баракова.

— Ні, я про зведення.

— Також знаю...— У Баракова був свій радіоприймач.

— Ну, і як же це воно буде в нас на Україні? — з усмішкою спитав по-українському Лютиков. Росіянин, який зріс у Донбасі, він часом дозволяв собі таку втіху.

— А ось як,— у тон йому відповів Бараков.— Будемо готувати загальне...— Бараков обома руками зробив широкий круглий рух, так що Пилипові Петровичу стало цілком ясно, яке таке "загальне" готуватиме Бараков.— Як тільки наші підійдуть...— Бараков непевно покрутив над столом кистю руки й поворошив пальцями.

— Точно...— Пилип Петрович був задоволений з свого напарника.

— Завтра я тобі весь план принесу... Не вистачає нам пе діточок, а паличок-стукалочок та цукерочок...— Бараков випадково сказав майже в риму й засміявся. Мова йшла про те, що людей знайдеться досить, але мало гвинтівок і патронів.

— Скажу хлопцям, хай постараються,— вони здобудуть. Справа не в водокачці,— сказав Пилип Петрович, раптом переходячи до того, що на ділі найбільше хвилювало його.—

Справа не в ній. А справа в тому... Ти й сам розумієш У чому.

На перенісці в Баранова позначилася глибока зморшка.

— Знаєш, що я запропоную? Давай-но я тебе звільню,— твердо сказав він.— Причеплюсь до того, що ти водокачку заморозив, і звільню.

Пилип Петрович задумався: справді, міг бути й такий вихід.

— Ні,— сказав він переогодом,— сховатися мені нема куди. А якби й було куди,— не можна. Зразу все зрозуміють, і тобі — край, а з тобою й іншим. Утратити таке

становище, як наше тепер,— ні, це не годиться,— рішуче заперечив Він.— Ні, будемо дивитись, як там у наших на фронті. Якщо Паші швидко підуть, почнемо працювати на німців так запопадливо, що коли хто в чомусь нас і підозрював, зразу поочить, що помилився: німцям погапо, а ми стараємось! Однак усе нашим дістанеться!

Надзвичайна простота цього ходу в першу мить вразила Баракова.

— Але ж, коли фронт підійде близько, пас поставлять ремонтувати озброєння,— сказав він.

— Коли фронт підійде, ми покинемо все до чортової матері — і в партизани!

"Є снага в старого!" — вдоволено подумав Бараков.

— Треба ще один центр керівництва створити,— сказав Пилип Петрович,— поза майстернями, без нас із тобою, мовби про запас.— Він хотів був висловити яке-небудь втішливе, напівжартівливе зауваження, на кшталт: "Він, звісно, й не знадобиться, отой центр, та береженого..." — і т. д., але відчув, що не потрібно це ні йому, ні Баранову, і сказав: — Люди в нас тепер з досвідом, коли що станеться, чудово впораються без нас. Чи так?

— Так.

— Доведеться райком скликати. Адже ж ми з тобою скликали його ще перед тим, як прийшли німці. Де ж внутріпартійна демократія? — Пилип Петрович суворо блимнув на Баракова і підморгнув.

Бараков засміявся. Райком вони справді не скликали, бо його майже не було змоги скликати в умовах Краснодопа. Але все найважливіше вони вирішували, тільки порадившись з інніми керівними людьми в районі.

Повертаючись по цеху до себе в конторку, Пилип Петрович побачив Моткова, Володю Осьмухіна й Толю Орлова,— вони працювали біля сусідніх лещат.

Вдаючи, ніби перевіряє роботу, Пилип Петрович пішов понад довгим, на половину цеху, столом при стіні, біля якого

працювали слюсарі. Хлопці, котрі тільки-но безтурботно курили й базікали, для годиться взяли терпуги.

Коли Пилип Петрович підійшов ближче, Мошков звів на нього очі й сказав стиха зі злою посмішкою:

— Що, ганяв?

Пилип Петрович зрозумів, що Мошков чув уже про водокачку й питає про Баракова. Мошков, як і решта хлопців, не знав правди про Баракова і вважав за людину німецьку.

— Не кажи...— Пилип Петрович так похитав головою, ніби й справді тільки-но дістав прочухана.— Як діла? — спитав він, схилившись до лещат Осьмухіна, немовби розглядаючи деталь, і тихо сказав крізь колючі вуса: — Олега до мене сьогодні вночі, як тоді...

Це був іще один вразливий пункт у підпільній організації Краснодона "Молода гвардія".

Розділ п'ятдесят другий

Що ясніше визначалися успіхи Червоної Армії вже не тільки в районі Сталінграда й на Дону, а й на Північному Кавказі та в районі Великих Лук, то все ширшого розмаху набирала й ставала все одчайдушнішою діяльність "Молодої гвардії".

"Молода гвардія" була вже великою, розгалуженою по всьому району організацією, яка все росла і налічувала понад сто членів. А ще більше було в неї помічників.

Організація росла і не могла не рости, бо розвивала свою діяльність. Зрештою, вона до цього була покликана. Правда, юнаки відчували, що стали якось помітнішими в порівнянні з тим часом, коли діяльність починали. Але що вдієш,— в певному розумінні це було неминуче.

Та що ширше розгорталась діяльність "Молодої гвардії", то все вужче сходились круг неї крила "густого волока", закинутого гестапо та поліцією.

На одному з засідань штабу Уля раптом сказала:

— А хто з нас вивчив азбуку Морзе?

Ніхто не спитав, навіщо це потрібно, і ніхто не пожартував з Улі. Можливо, вперше за весь час їхньої діяльності члени штабу подумали про те, що можуть їх арештувати. Але це був скороминущий роздум. Адже їм поки що нічого не загрожувало.

І саме в цю пору Олега викликали для особистої розмови з Лютиковим.

Вони так і не бачились після тої першої зустрічі й один в одному помітили великі зміни.

Пилип Петрович ще дужче посивів і якось поширшав, роздався. Відчувалося, що це не від здоров'я. В час їхньої розмови він часто підводився й ступав кілька кроків по кімнаті туди-сюди. Олег чув його дихання,— видно, Лютикову важко було носити своє велике тіло. Тільки очі Пилипа Петровича дивилися все з тим же суворим виразом, ніякої втоми не відчувалося в них.

А Лютиков відзначив, що Олег виріс, виріс навіть фізично. Це був зовсім дорослий хлопець у кращу свою пору. Риси вилицюватого обличчя начебто глибше лягли, визначились, і тільки в великих очах його ідесь у складці повних губ часом виникав колишній хлоп'ячий вираз, особливо коли Олег усміхався. Але в цю зустріч він сидів задумливий, зсутулившись, втягнувши голову в плечі, і на лобі йому позначились широкі подовжні зморшки.

Пилип Петрович докладно, прискіпливо, по кілька разів повертаючись все до того ж, розпитував його і про старі, і про наново створювані групи "Молодої гвардії", вимагав прізвищ і характеристик. Відчувалося, його цікавить не так зовнішня сторона справи,— її він добре знав через Поліну Георгіївну,— як внутрішній стан в організації, а особливо те, як Олег бачить свою організацію і як розуміє її справу.

Пилипа Петровича цікавило, чи багато членів організації знають одне одного, як здійснюється зв'язок штабу з групами, зв'язок та взаємодія між групами. Він пригадав операцію з розгоном худоби і довго розпитував, як технічно штаб оповіщав групи про майбутні операції, як у самій групі її керівник оповіщав хлопців і як усі вони збирались. Його цікавили й звичайніші заходи,— наприклад, розклеювання листівок,— і також головним чином зв'язок та керівництво.

Повторимо, що, ведучи розмову з будь-якою людиною, Пилип Петрович давав змогу висловитись і не квапився виявляти власну думку. Він ніколи не прилаштовувався по співбесідника, а в нього само собою виходило, що він зі старим і малим говорив, як із рівним.

Олег відчував це. Пилип Петрович розмовляв з ним, як з політичним керівником, прислухався до його думки. В інший час таке ставлення до нього щасливою гордістю сповнило б серце Олега. Але тепер він відчував, що Пилип Петрович не зовсім задоволений з "Молодої гвардії". Пилип Петрович розпитував його, і враз підводився, й починав ходити, що було йому таке непритаманне. Потім він уже й не питав, а тільки ходив. І Олег також замовк. Нарешті Пилип

Петрович важко сів на стілець проти Олега й звів на нього суворі свої очі.

— Виросли ви: організація виросла, і самі виросли,— сказав Пилип Петрович,— це добре. Користь од вас велика. Народ вас чує, настане час, він скаже вам і добре слово. А я скажу, що у вас негаразд... Жодної людини не приймайте більше до організації без мого дозволу,— досить! Тепер час такий, коли навіть найбоязкіший і найледачіший буде нам допомагати, не обов'язково йому бути в організації. Зрозумів?

— Зрозумів,— тихо сказав Олег.

— Зв'язок...— Пилип Петрович помовчав.— Кустарна справа. Надто вже багато бігаєте одне до одного з хати в хату. А найбільше біганини круг твоєї квартири і Туркенича. Це небезпечно. Коли б я, скажімо, був простий житель на твоїй вулиці, і то помітив би: чому б то день у день, а то й уночі, коли й ходити не велено, бігають та й бігають до вас хлопці й дівчата? Чого це вони бігають? Ось так би я подумав, простий житель. Ну, але ж ті вас шукають, вони й поготів це помітять. Ви народ молодий, інколи, гляди, збираєтесь і не для політики, а просто так, погуляти? — добродушно й хитрувато всміхаючись, спитав Пилип Петрович.

Олег зніяковів, посміхнувся й кивнув головою.

— Не годиться. Доведеться трохи понудьгувати. Наші прийдуть — нагуляємося,— сказав Пилип Петрович дуже серйозно.— Штаб, і той збирати якнайменше. Час настав воєнний. Є у вас командир, комісар,— працюйте, як на фронті в бойовій обстановці. А зв'язок доведеться поставити на рівні вашої організації. Добре б вам придумати таке місце, куди кожен міг би приходити вільно, щоб ніхто з того не дивувався. Що тепер у клубі імені Горького?

— Стоїть порожній,— сказав Олег. Він пригадав, як клеїв листівки на стіні клубу й мало не попався поліцаєві. "І давно ж це було!" — здалось йому.— Ні під устанovu, пі під житло він не придатний. От і стоїть порожній,— пояснив Олег.

— А ви зверніться до начальства й зробіть там справжній клуб.

Олег помовчав, і на лобі в нього зібралися зморшки.

— Не розумію,— сказав він.

— І розуміти нема чого: клуб для молоді, для населення. Організуйте хлопців і дівчат, далеких від політики, хто думає тільки про розваги, нудьгує, створіть ініціативну групу з вашою участю і зверніться до пана бургомістра, щоб дозволив узяти будинок

під клуб. Скажіть, хочемо, мовляв, культурно обслуговувати населення в дусі нового порядку.

І просто нехай, мовляв, молоді танцюють, а то марно тиняються, і тільки думки шкідливі в голову лізуть! Сам отой негідник, звісно, нічого не вирішить, але він спитає в начальства. Можуть дозволити. Вони ж і самі з нудьги здихають,— сказав Лютиков.

З властивою йому не по роках — не дрібножитейською, а великою практичною — кмітливістю Олег зразу збагнув, що в клубі можна влаштувати своїх товаришів зі штабу і через них тримати зв'язок з керівниками п'ятірок. Але можливість втягтися мимоволі в антилюдяний світ, можливість будь-якої співучасті в гидких ділах цього чужого світу збентежила Олегові совість. Самим утверджувати в людях найпідліші звичаї або хоч би навіть побічно сприяти цьому... Ні, все що завгодно, тільки не це! Він мовчки схилив голову, не в силі глянути на Пилипа Петровича.

— Так я й думав,— спокійно зауважив Лютиков.— Не зрозумів! А коли б зрозумів, великий подарунок зробив би ти й мені, і всій організації.— Пилип Петрович підвівся й важко ступив кілька кроків по кімнаті.— Ти хлопець, а боїшся... забруднитись... Хто чистий, той не забрудниться! І які в них там до чорта агітатори? Зайвий гучномовець поставлять у клубі, так він і без того кричить. Треба так зробити, щоб цей клуб у наших руках був. Наша агітація буде не гучна, а дужча за їхню агітацію. Скажу відверто, що й ми до вашого діла трохи примажемося. Правда, так, що ви й не помітите, за це пробачте. А програму даватимете нейтральну. Якщо ти кинеш на це діло таких хлопців, як Мошков, Земнухов або Осьмухін, а ще краще Любу Шевцову,— вони тобі все це організують.

І довго ще старий Лютиков переконував свого юного товариша, навіть і після того, як Олег погодився з ним. Олег уже й не радий був, що здався на хибне почуття.

— Я до того веду, що й товариші твої скажуть тобі те саме, що й ти мені сказав. То щоб ти знав, що відповідати,— говорив Лютиков. І все вчив та вчив Олега.

Діставши підтримку адміністрації шахти № 1-біс, Ваня Земнухов, Мошков та дві дівчини, не причетні до "Молодої гвардії", пішли до бургомістра Стаценка. Вони й справді представляли групу молоді, яку вдалося згуртувати на цей випадок.

Стаценко прийняв їх у холодному й брудному приміщенні міської управи. Він, як завжди, був п'яний. Виклавши на зелене сукно свої маленькі руки з набряклими пальцями, Стаценко нерухомо дивився на Ваню Земнухова, який був скромний, чемний, витіюватий і крізь рогові окуляри дивився не на бургомістра, а в зелене сукно.

— До міста просочуються брехливі чутки, мовби німецька армія зазнає поразки під Сталінградом. Від цього в умах молоді спостерігається...— Ваня непевно поліпив повітря тонкими пальцями,— деяка хисткість. Підтримувані паном Паулем,— він назвав прізвище уповноваженого гірничорудного батальйону по шахті № 1-біс,— і паном...— він назвав прізвище завідувача відділу освіти міської управи,— про що вас, пане бургомістре, мабуть, уже сповістили, нарешті, просто від імені молоді, відданої новому порядку, ми просимо вас особисто, Василю Іларіоновичу, знаючи ваше чуйне серце...

— З мого боку, панове... Хлопці! — раптом ласкаво вигукнув Стаценко.— Міська

управа...— сльози виступили в нього на очах.

І Стаценко, і панове, і хлопці знали, що міська управа сама нічого вирішити не може, а все вирішить старший жандармський вахтмайстер. Але Стаценко був "за": він — як точно вгадав Пилип Петрович — "сам здихав з нудьги".

Так 19 грудня 1942 року в клубі імені Горького відбувся з дозволу гауптвахтмайстера перший естрадний вечір.

Глядачі сиділи й стояли в пальтах, у шинелях, у кожухах. У клубі було холодно, але глядачів зібралось вдвоє більше, ніж клуб міг умістити, і незабаром з запотілої стелі почало капати.

В перших рядах сиділи гауптвахтмайстер Брюкнер, вахтмайстер Балдер, лейтенант Швейде, його заступник Фельднер, зондерфюрер Сандерс з усім складом сільськогосподарської комендатури, оберлейтенант Шпрік з Німчиною, бургомістр Стаценко, начальник поліції Соліковський з жінкою і недавно присланий йому на допомогу слідчий Кулешов. Це був чемний, тихий чоловік, з округлим веснянкуватим лицем, з голубими очима та ріденькими рудими брівками, одягнений у довге чорне пальто, в кубанці з червоним дном, перехрещеним золотом. Присутні були також і пани Пауль, Юнер, Беккер, Блошке, Шварц та інші ефрейтори гірничорудного батальйону. Були там і перекладач Шурка Рейбанд, кухар гауптвахтмайстера і головний кухар лейтенанта Швейде.

У дальших рядах, вирізняючись своїм обмундируванням серед місцевих жителів у похмурих одержинах, поношених хустках та шапках, сиділи солдати перехожих німецьких та румунських частин, солдати жандармерії та поліції. Не було унтера Фенбонга, переобтяженого на посаді, бо він і взагалі не любляв розваг.

"Знатні гості" сиділи перед старою цупкою завісою, прикрашеною по всьому полю гербами СРСР з серпом і молотом. Та коли завіса відкрилась, на задньому плані сцени глядачі побачили величезний у фарбах портрет фюрера, написаний місцевими силами з деяким недодержанням пропорцій обличчя, але все-таки дуже близький до оригіналу.

Вечір почався з старовинного водевіля, де роль похилого батька нареченої грав Ваня Туркенич. Вірний традиції та своїм художнім принципам, він був загримований під садівника Даниловича. Краснодонська публіка зустрічала й проводжала свого улюбленця оплесками. Німці не сміялись, бо не сміявся гауптвахтмайстер Брюкнер. Проте, коли водевіль скінчився, майстер Брюкнер кілька разів приклав одну долоню до другої. Тоді заплескали й німці.

Струнний оркестр, окрасою якого були два найкращі в місті гітаристи — Вітя Петров і Сергій Левашов, зіграв вальс "Осінній сон" і "Вийду я на річеньку".

Стахович, адміністратор і конференсьє, в темнім костюмі й наваксованих до блиску черевиках, худий, витриманий, вийшов на сцену.

— Артистка обласної луганської естради... Любов Шевцова!

Публіка зааплодувала.

Любка вийшла в голубій крепдешиновій сукні та в голубих черевичках і під акомпанемент Валі Борц на дуже розстроєному роялі проспівала кілька сумних та

кілька веселих пісеньок. Любка мала успіх, її довго викликали. Вона вихором вилетіла на сцену вже в своїй яскраво-барвистій сукні та в кремових черевичках, з губною гармонікою, й почала чортзна-що викручувати своїми повними ногами. Німці заревли й провели її оваціями.

Знову вийшов Стахович у темнім костюмі.

— Пародії на циганські романси... Володимир Осьмухін! Акомпанемент на гітарі Сергій Левашов!..

Володя, заломлюючи руки й неприродно витягаючи шию, а то раптом без усякого переходу пускаючись в бурхливий танець, заспівав "Ой матінко, скучно мені". Похмурий Сергій Левашов з гітарою ходив за ним слідом, як Мефісто-фель.

Публіка сміялась, і німці також.

Володя виходив на біс. В цій своїй манері, неприродно обертаючи голову, він проспівав, необачно поближуючи на портрет фюрера:

Розкажи, розкажи, волоцюго, Чий ти родом і звідки ти? Скоро ти дістанеш по васлузі,

Тільки ясне сонечко пригрів,

Ти заснеш міцним, глибоким сном...¹

Люди повставали з місць і галасували від захоплення. Володю викликали безліч разів.

Вечір закінчився цирковими номерами бригади під керуванням Ковальова.

Поки в клубі йшов концерт, Олег та Ніна прийняли повідомлення "В останню годину" про великий наступ радянських військ у районі Середнього Дону, про зайняття нашими Нової Калитви, Кантемирівки та Богучара, тобто тих самих пунктів, що їх німці взяли перед їхнім проривом на півдні в липні цього року.

Олег і Ніна переписували це повідомлення до світанку. І враз почули над головами рокотання моторів, що їхній особливий звук вразив їх. Вони вигулькнули на подвір'я. Видні простим оком у яснім морозянім повітрі, йшли над містом радянські бомбардувальники. Вони йшли не поспішаючи, сповнивши весь простір дзвінким звуком своїх моторів, і скинули бомби десь перед Ворошиловградом. Гучні бомбові удари чути було і в Краснодоні. Ворожі винищувачі не потривожили радянських бомбардувальників, і тільки з деяким запізненням почала бити зенітна артилерія, але бомбардувальники, повертаючись назад, так само неквапливо пройшли над Краснодоном.

Розділ п'ятдесят третій

В ці історичні місяці — листопад, грудень 1942 року — радянські люди, а особливо ті, хто перебував у глибокому тилу в німців, не могли бачити справжніх масштабів події, яка увійшла в історичну пам'ять народів одним словом-символом: Сталінград.

Сталінград — це не тільки оборона, котра не мала собі рівних в історії,— оборона вузького, притиснутого до Волги клаптя землі в зруйнованому дотла місті проти ворога, який зосередив такі величезні сили в такому універсальному поєднанні родів зброї і при такому багатстві досконалої тех-піки, яких не знали жодна з найбільших битв за

весь час існування людства.

Сталінград — це великий вияв полководчого генія воєначальників, вихованих новим, радянським ладом. За гранично малий строк, менше ніж півтора місяця, за єдиним струнким задумом, здійсненим у три етапи, на невиданому

1 Переклад А. М'ястківського.

обширі приволзьких і донських степів,— радянські війська оточили двадцять дві дивізії і розгромили тридцять шість дивізій противника. І потрібен був усього лише один місяць, щоб оточеного противника знищити й полонити.

Сталінград — це найкращий доказ організаторського генія людей, породжених новим, радянським ладом. Щоб зрозуміти це, досить уявити собі, які маси людей і воєнної техніки прийшли в рух згідно з єдиним планом, з єдиною волею, які людські та матеріальні резерви були збережені й створені, щоб здійснити цей план, яких організаторських зусиль і матеріальних ресурсів вимагало пересування цих мас до фронту, постачання їм харчів, обмундирування, боєприпасів, пального і, нарешті, яку всесвітньо-історичного значення навчальну й виховну роботу проведено, щоб сотні тисяч досвідчених у військовій справі й політично вихованих командирів та воєначальників, від сержантів до маршалів, очолили цей рух і перетворили його на свідомий рух мільйонів озброєних людей.

Сталінград — це найвищий показник переваги господарства нового суспільства, з його єдиним планом, над старим суспільством, з його анархією. Жодна держава старого типу не змогла б через півтора року після вторгнення в глиб країни багатомільйонної ворожої армії, яку озброювали й постачали промисловість та сільське господарство більшості країн Європи, після завданих їй, цій державі, немислимих матеріальних руйнувань і спустошень,— жодна держава старого типу не змогла б у своїм господарстві розв'язати задачу такого наступу.

Сталінград — це вираз духовної могутності та історичного розуму народу, визволеного від ланцюгів капіталу. І цим він увійшов в історію.

Як і всі радянські люди, Іван Федорович Проценко не міг знати справжніх масштабів події, свідком і учасником якої він був. Але, підтримуючи зв'язок по радіо й через живих людей з Українським партизанським штабом та Військовою радою Південно-Західного фронту, котрий мав першим просунутись на територію України, Іван Федорович більше від інших радянських людей, що боролись проти ворога на території Ворошиловградської області, знав про характер і розміри наступальних операцій радянських військ.

Іван Федорович прожив у Ворошиловграді саме стільки, скільки було треба для того, щоб розгорнути діяльність усіх чотирьох підпільних райкомів міста. Але на той час, коли одержали повідомлення, що радянські війська прорвали німецький фронт на Середньому Дону, Іван Федорович встиг уже кілька разів змінити своє місцеперебування. З кінця листопада він лишався переважно в північних районах області.

Ніхто не підказував Іванові Федоровичу, що він повинен тепер перебувати саме в

цих північних районах. Але простим здоровим глуздом або чуттям він збагнув, що йому тепер важливіше перебувати там, де фронт радянських військ найближче і де найшвидше партизанським загонам пощастить увійти в бойову взаємодію з регулярною радянською армією.

Наближалась година, якої Йван Федорович так довго доживав, година, коли знову можна було зводити дрібні партизанські групи в загони, зугарні на великі операції.

Іван Федорович оснувався тепер в одному з сіл Біловод-ського району, в родичів Марфи Корнієнко, де переховувався також визволений з полону гвардії сержант Гордій Корнієнко, Марфин чоловік. Корнієнко створив у селі партизанську групу, яка, крім своїх прямих обов'язків, охороняла Йвана Федоровича від усяких несподіванок. Всіма партизанськими групами Біловодського району командував директор того самого радгоспу, де працювали влітку учні красно-донської школи імені Горького, директор, що віддав Марії Андріївні Борц останню вантажну машину для евакуації дітей. Оцьому от самому директорові Йван Федорович звелів звести всі групи Біловодського району й сформувати загін чоловік на двісті.

Світ не звістили ще про новий могутній наступ радянських військ у районі Середнього Дону, коли радист Івана Федоровича прийняв шифроване повідомлення про глибокий прорив німецького фронту з північного сходу на дільниці Нова Калитва — Монастирщина, і зі сходу — в районі Бо-ковське, на річці Чир. Водночас Іванові Федоровичу передали наказ: кинути всі партизанські сили, які має, на комунікації ворога на північ — до Кантемирівки й Марковки, і на схід — до Міллерова, Глибокої, Каменська, Лихої. Це був наказ Військової ради фронту.

— Настав наш час! — урочисто промовив Іван Федорович і обняв радиста.

Вони поцілувались, як брати. Та Йван Федорович нараз легенько відштовхнув радиста і, як був роздягнений, вискочив з хати.

Стояла ясна морозна ніч, вся в зорях. Останніми днями падав сніг,— дахи будинків, далекі горби тихо дрімали під сніговою пеленою. Іван Федорович стояв, не чуючи морозу, груди йому розпирало, він жадібно вдихав зимове повітря й не стримував сліз, що текли йому з очей і замерзали на щоках.

Іван Федорович згаяв годину, щоб добратись до свого житла. Радиста з апаратом він узяв з собою. Кремезний гвардієць Гордій Корнієнко, тільки-но повернувшись з операції, де знищував поліцейські пости на хуторах, міцно спав. Одначе сон миттю злетів з нього, як тільки Йван Федорович торкнув його за плече й виклав новини.

— Коло Монастирщини! — вигукнув Корнієнко, і очі йому загорілись.—Я ж сам з того фронту, я там і в полон попав... Через кілька день наші будуть тут, спом'янеш моє слово!

Старий солдат крякнув од хвилювання й хутко став одягатись.

Під руку Гордієві Корнієнку віддавались усі північні партизанські групи, і він мусив негайно виступати в район Марковки — Кантемирівки. А сам Іван Федорович у супроводі радиста з апаратом і двох партизанів мав добутись до села Городища, де базувався директор радгоспу зі своїм загonom: Іван Федорович розумів, що саме тепер

настав час, коли краще бути при загоні.

В ці дні блукань йому беззмінно служила зв'язковою подруга його дружини Маша Шубіна, яку він узяв з Ворошиловграда. Як він і сподівався, вона виявилась однією з тих стійких, відданих натур, які в житті такі гранично скромні, що потрібне гостре око організатора, щоб зуміти вибрати їх з маси людей. Та коли вибір падає па них, вони, ці натури, виявляють таку нелюдську працьовитість, цілковите забуття самих себе, що їм на плечі лягає все практичне виконання розказів їхніх начальників та керівників. Без допомоги таких людей навіть найбільші завдання так би й лишались завданнями, ніколи не ставши ділом.

Маша Шубіна розучилась відрізняти ніч від дня, так їй було ніколи. Коли б люди, які працювали поряд з нею, спробували б уявити, що ж було найхарактернішим у її житті й роботі, їх вразило б те, що ніхто не тямив, коли вона спить. Якщо вона й спала, то спала так мало, а головне, так непомітно, що здавалось, буцім вона й не спить зовсім.

Душа цієї жінки горіла не видимим нікому величним пафосом роботи. Єдина особиста радість, яка зігрівала їй душу, була радість відчуття, що вона не самотня. Правда, їй не можна було водитися з Катєю, її подругою,— з Катєю вона була зв'язана тільки через Марфу Корнієнко. Але Маша знала, що найкраща і єдина її подруга десь близько і що вони працюють для спільної справи. А Йванові Федоровичу Маша була безкорисливо віддана всією душею — за те, що він помітив її серед багатьох і довірився їй. Ось за це довір'я вона могла б віддати за нього життя.

Іван Федорович, увесь захвачений величчю подій, розвиткові яких він у міру сил сприяв, давав Маші останні розпорядження:

— У Марфи ти особисто зустрінешся з командиром Мн-тякинського загону. Район його дії — дороги на Глибоку та Камепськ. Нехай виступав негайно, орудує вдень і вночі, не дає ворогові передихнути. А Каті нехай Марфа скаже, щоб негайно кидала своє вчителювання і — сюди...

— На цю квартиру? — перепитала Маша.

— На цю... А ти, не гаючи й години,— до Ксенії Кротової. Дорогу знайдеш?

— Знайду.

Коли Йван Федорович вводив Машу в коло її обов'язків, він дав їй цю адресу: село Успенка, медпункт, лікар Валентина Кротова. Ксенія, сестра Валентини, працювала тепер по зв'язку між Катериною Павлівною, дружиною Про-цеика, та всіма райкомаами, розташованими на південь од Дінця.

— Ксенії скажеш: район дії — по дорогах на Лиху, Шахти, Новочеркаськ, Ростов, Таганрог,— провадив далі Йван Федорович.— Орудувати вдень і вночі, не давати ворогові передихнути. Скрізь, де фронт підійде близько, захоплювати населені пункти, відвертати ворога на себе... Катина головна квартира, виходить, ліквідується. Головна квартира буде в Марфи. Пароль міняю...— Він нахилився до Маші й на вухо назвав їй пароль.— Не забудеш?

— Ні.

Він подумав трохи й сказав:

— Усе.

— Все? — Вона звела на нього очі. Запитання її, власне, було таке: "А я?" Але її очі нічого не виявляли.

Як людина пам'ятлива, Іван Федорович перевірів у голові своїй, чи не забув чогонебудь, і згадав, що не сказав, як Маші бути далі.

— Так... Як потрапиш до Ксенії, перейдеш у її розпорядження. Працюватимеш по зв'язку з Марфою. Скажи від мене, щоб більше нікуди тебе не посилали...

Маша опустила очі. Вона уявила собі, як зараз піде сама все далі й далі од цих місць, куди не сьогодні-завтра прийдуть наші. Так, через кілька днів там, де стоїть зараз вона з Іваном Федоровичем, уже не лишиться жодного ворога і вступить у свої права той ясний світ, якого всі вони так довго дожидали, заради якого не щадили життя.

— Що ж, Машо,— сказав Іван Федорович,— бракує часу і мені, і тобі... Спасибі за все...

Він міцно обняв її й поцілував просто в губи. Вона на мить притихла в руках його й не змогла відповісти йому.

Одягнена, як одягались найбільшні жінки в німецькому тилу, вона взяла торбу й вийшла з хати. Іван Федорович не пішов проводити її. І вона рушила в свою далеку самотню путь цієї ранньої досвітньої години, рипаючи по сніжку, з обличчям немолодим і zarazom таким іще дівочим, непомітна жінка з залізною душею.

А небагом виступив і Йван Федорович зі своєю невеликою групою. Ранок займався морозний, тихий. Рання сувора зимова зоря проступала крізь мертвотну імлу. Ані найменшого руху — ні на землі, ні в небі,— ні звуку, ні навіть шелестіння вітру не чути було в широкій, скільки сягало око, білій пустелі з плямами чагарників, що сіріли де-не-де по низинах балок та схилах горбів. Все спало довкола, вкрите снігом. Все було таке незатишне, бідне, холодне, безлюдне і, здавалось, лишиться таким навіки. А Йван Федорович ішов по цій безкрайній пустелі, і громи перемоги гуркотіли в його широко отвореній душі.

Трохи менше п'яти діб минуло поміж тихим ранком, коли Йван Федорович виступив до загону, і тим пізнім вечором, коли партизан у підшитому ерзацхутром німецькому капюшоні привів до Йвана Федоровича в занедбану пустку біля Городища його дружину Катю. Громи велетенського бойовища, яке мовби розпалось на шматки, страшно стрясаючи повітря й землю, перекочувались по неосяжних просторах цієї землі. І сам Йван Федорович сидів і дивився в прекрасне обличчя дружини своєї, весь чорний од пороху.

Все змішалося, заклекотіло, заблискало навкруг. Ночами блискавиці ракет і навіть спалахи гармат можна було бачити за десятки кілометрів. Гримотіло на землі й у небі. Розгортались гігантські танкові й повітряні бої. Люди з загону Йвана Федоровича, які знали вже, що назустріч їм рветься танковий корпус, котрий тільки-но дістав звання гвардійського, не могли позбутись ілюзій: здавалось, вони фізично чують скреготіння

броні танкових мас, які налітали одна на одну. Свої й ворожі літаки в небі прокреслювали білі спіралі, які годинами непорушно стояли в морозянім повітрі.

Тили німецьких частин, змішавшись, сунули по грейдерних шляхах на захід і південний захід, а незліченні степові дороги всі були під владою Івана Федоровича. Як це буває під час сильної поразки, коли переможець навалює наступом, всі сили німецької зброї, ще здатні до опору, відбивали цю головну, грізну небезпеку,— не до партизанів їм було!

В більших і дрібних населених пунктах, а особливо по берегах річок Камигана, Деркул, Євсуг, які впадають у Сіверський Донець, де створили зарані тривалі укріплення, а тепер хутко мурувались нові, сиділи німецькі гарнізони. Довкола кожного з таких укріплених пунктів, навіть тоді, коли його обходили і він лишався на терені радянських військ, розгорталися запеклі, затяжні бої. Німецькі гарнізони бились до останнього солдата: вони дістали наказ Гітле-ра — не відступати, не здаватись. А розрізнені групи німецьких солдатів та офіцерів, котрі тікали по степових дорогах,— рештки раніш розбитих чи полонених частин,— ставали здобиччю партизанів.

Як хутко розгортався наступ радянських військ, можна було бачити з того, що за ці п'ять днів тилові німецькі аеродроми, які вже кілька місяців стояли сливе порожні, перетворились на діючі аеродроми і на них обрушувалась уся могутня сила радянської авіації. Німецька бомбардувальна авіація далекої дії негайно перебазувалася в глибокий тил.

Вони сиділи вдвох у занедбаній пустці — Катя, котра тільки-но скинула селянський кожушок, ще рум'яна від морозу, та Йван Федорович, чорний від безсоння. Чортячі іскри пострибували з одного його ока до другого, і Йван Федорович говорив:

— Усе робимо, як наказують нам з політвідділу гвардійського танкового корпусу, і добре робимо! — І він засміявся.— Катю, викликав я тебе, бо більш нікому не можу я довірити це діло. Догадуєшся, яке?

Ще вона відчувала його перші рвучкі обійми й поцілунки на очах своїх, і очі в неї ще були вологі й сяяли, бо дивились на нього. А він уже не міг говорити ні про що, крім найважливішого, котре цікавило його тепер. І вона зразу догадалась, навіщо він викликав її. Ні, їй навіть не треба було догадуватись, вона зразу збагнула це, як тільки побачила його. Не мине й кількох годин, як їй доведеться знову покинути його й іти,— вона знала куди. Чому вона це знала, не могла вона й пояснити. Просто вона любила його. І Катерина Павлівна, відповідаючи на його запитання, лише кивнула головою й знов підвела на нього свої вологі, сяючі очі, що були такі прекрасні на її чітко окресленому, обвітреному, трохи навіть суворому обличчі.

Він хутко скочив, перевірів, чи замкнено двері, і витяг з планшета кілька невеличких аркушків цигаркового паперу.

— Дивись...— Він обережно розіклав папірці на столі.— Текст, як бачиш, я весь зашифрував. Ну, а карту не зашифруєш.

Справді, аркушики були пописані з обох боків заструганим олівцем аж так дрібно, що трудно уявити, як могла зробити це людська рука. А на один з аркушків лягла

тонко накреслена карта Ворошиловградської області, поцяткована квадратами, кружечками й трикутниками. Якої праці потребувала ця скрупульозна робота, потверджувало те, що найбільші з тих знаків були, як тля, а найдрібніші — як шпилькова головка. Це були ретельно збирані протягом п'яти місяців, перевірені й доповнені за останніми даними відомості про розташування головних ліній оборони, укріплених пунктів, вогневих позицій та розташування аеродромів, зенітних батарей, автопарків, ремонтних майстерень, про кількість військ, гарнізонів, їхнє озброєння й про багато що інше.

— Скажи, що у Ворошиловграді й на Дінці чимало чого зміниться проти моїх даних, зміниться на користь супротивника. А все, що перед Дінцем, так буде, як є. Ще скажи: дуже укріплюють Міус. Висновки зроблять самі, мені їх не вчити. А тобі скажу: коли вони укріплюють Міус, значить, нема в Гітлера віри, що вони зможуть удержати Ростов. Зрозуміла?

Іван Федорович засміявся дзвінко, весело, — так він сміявся звичайно в родинному колі, особливо з дітьми, в ті нечасті хвилини, коли бував зовсім-зовсім вільний. На мить вони забули, що чекає на них. Іван Федорович двома руками взяв її за голову, й трохи відхилив, і очима, повними ніжності, оглядаючи її обличчя, все повторював:

— Ах ти ж ластівко моя, ластівко моя... Стривай! — вигукнув він. — Я ж найголовнішого тобі не сказав: наші вступили на українську землю. Дивись...

Він витяг з планшета велику склеєну воєнну карту й розстелив її на столі. І перше, що впало Каті в очі, — це були товсто обведеш синім та червоним олівцем населені пункти по північно-східній околиці Ворошиловградської області, вже зайняті радянськими військами. Гаряча хвиля так і пойняла Катине серце: деякі з цих пунктів були зовсім близько від Городища.

Зустріч Івана Федоровича й Каті відбулася в ті дні, коли ще не завершилися другий і третій етапи великої Сталін-градської операції і друга лінія оточення ще не замкнула назавжди сталінградську групу німців. Але тієї ночі вже було відомо, що німецькі війська, які рвалися на допомогу сталінградському угрупованню в районі Котельникова, розгромлено і вже одержано перші відомості про наступ наших військ на Північному Кавказі,

— Залізницю Лиха — Сталінград наші перетяли в двох місцях: ось тут, на Чернишевській і Тацинській, — весело казав Іван Федорович, — а Морозовський іще тримають німці. Тут ось, по річці Калитві, майже всі населені пункти зайняли наші. Залізницю Міллерово — Воронеж форсовано від Міллерова ось до цього пункту, на північ од Кантемирів-ки. А Міллерово ще в німців. Вони його дуже укріпили. Та, схоже, наші його обійшли, — бачиш, куди танки вирвалися... — Іван Федорович провів пальцем по річці Камишній десь на захід од Міллерова і подивився на Катю.

Катя напружено приглядалась до карти, саме до тих місць, де наші були найближче до Городища, і в її очах з'явилося щось яструбине. Іван Федорович зрозумів, чому вона так дивиться, і замовк. Катя одвела очі від карти і дивилась просто перед собою. Це був уже її звичайний, розумний, задумливий, трохи сумовитий погляд. Іван Федорович

зітхнув і наклав аркушик цигаркового паперу з намальованою на ньому картою поверх великої карти.

— Поглянь сюди, це все ти повинна запам'ятати, в дорозі дивитись на цю картинку тобі вже не доведеться,— сказав він.— Листочки сховай так, щоб, коли що станеться... Одним словом, проковтнеш. І добре поміркуй: хто ти? Здається мені, ти біженка. Біженка, вчителька,— ну, скажімо, з Чира. Тікаєш від червоних. Так ти будеш німцям і поліцаям казати. А місцевим жителям... Місцевим жителям скажеш: іду з Чира до рідних у Старобільськ,— важко жити самій. Добра людина пожаліє й пригріє, а лихий також причепитись нема до чого,— міркував Іван Федорович тихим, глухуватим голосом, не дивлячись на дружину.— Запам'ятай: фронту — як його тут розуміють,— нема. Наступають наші танки — там, тут... Німецькі укріплені пункти обминай так, щоб не бачили тебе. Але скрізь можуть бути німці випадкові, прохідні, цих бійся найдужче. А коли дійдеш ось до цього рубежу, далі вже не рипайся, дожидай наших. Бачиш, тут у мене й на карті нічого не позначено, тут ми нічого не знаємо, а розпитувати тобі не можна,— небезпечно. Знайди яку-небудь самотню бабусю чи жінку й лишайся в неї. Зав'яжеться бій, лізьте в льох і сидіть...

Все це він міг би й не говорити Каті, але йому так хотілось допомогти їй, бодай порадою. З якою радістю пішов би він сам замість неї!

— Тільки вийдеш, я зразу передам туди, що вийшла. Якщо не зустрінуть, зголосись до першої нашої тямущої людини й проси одвести в політвідділ танкового корпусу...— Раптом жвава іскорка стрибнула в його оці, і він сказав: — А як потрапиш до політвідділу, не забудь на радощах, що в тебе все-таки чоловік є, і попроси, щоб мені передали: "Прийшла, мовляв, усе гаразд..."

— Ще й не так скажу. Скажу: або наступайте швидше, визволяйте мого чоловіка, або пустіть мене до нього назад,— мовила Катя і засміялась.

Іван Федорович раптом зник.

— Хотів я обминути це питання, та, видпо, його не обминеш,— сказав він, і обличчя його стало серйозне.— Хоч як би швидко наступали наші, я ж їх дождати не буду. Наше діло відступати разом з німцями. Наші сюди, а ми з німцями — туди. Нас тепер з німцями водою не розіллеш. Поки останній німецький солдат не забереться геть з нашої ворошиловградської території, буду я їх бити по цей бік. Інакше що ж би про мене подумали паші старобільські, ворошил овградські, краснодонські, рубіжанські, краснотуцькі партизани й підпільники?.. А повертатися тобі до мене безрозсудно: не буде вже на це ніякої потреби. Послухай мене...— Він схилювся до неї, й поклав шкарубку свою долоню на тонкі пальці її руки, і потиснув їх.— Ти при корпусі не залишайся, там тобі робити нічого, просись у розпорядження Військової ради фронту. А там проси дозволу побувати в дітей. Ганебного в тому нічого нема, заїлушила. А діти? Ми ж навіть не знаємо, де вони тепер,— чи в Саратові, чи Де? Чи живі, чи здорові?

Катя дивилась на нього й не відповідала. Гуркіт далекого нічного бою стрясав цю на одпгибі від хутора маленьку хатинку.

Душа Йвана Федоровича повнилась любов'ю й жалощами до неї, його подруги,

коханої жінки. Адже тільки він один знав, яка вона справді ласкава, добра, якою нелюдською силою характеру перемагала вона, його Катя, всі небезпеки й злигодні, приниження, смерть близьких людей. Іванові Федоровичу хотілось мерщій перенести свою Катю туди, де були вільні люди, де було світло, тепло, де були діти. Але не про це думала його Катя.

Вона все дивилась, дивилась на Йвана Федоровича, потім випростала свою руку і ласкаво провела по його русьвому зачесаному волоссю, яке за ці місяці ще далі відступило від скронь, од чого високий лоб його здавався ще вищим. Вона провела ласкавою рукою по цьому м'якому русьвому волоссю й заговорила:

— Не кажи, нічого не кажи мені... Не кажи, я сама все знаю. Нехай використають мене як треба, а проситись я нікуди не стану. Поки ти будеш тут, я завжди буду так близько від тебе, як тільки мені дозволять...

Він хотів ще заперечити їй, але раптом усе обличчя його пом'якшало. Він схопив обидві її руки, й уткнув своє обличчя їй у долоні, й затримався так якусь хвилину. Потім звів на неї сині очі свої й сказав дуже тихо:

— Катю...

— Так, пора,— зрозуміла вона і встала.

Розділ п'ятдесят четвертий

Супроводжував її величезний на зріст ведмедкуватий дід з місцевих,— всі називали його "старий Хома". На початку походу, коли Катерина Павлівна і старий Хома ще мали змогу перемовитись двома-трьома словами, Катя встигла з'ясувати, що прізвище його Корнієнко, що він один із численних Корнієнків, перших українських старожилів у тутешньому степу і, як усі Корнієнки, доводиться далекою ріднею Гордієві Корнієнку.

Потім розмовляти вже було не можна.

Йшли вони цілу ніч — то глухими дорогами, то прямо степом. Сніг іще тільки вкрив поля, йти було неважко. Інколи то по північному, то по південному обріях лягало світло фар і миттю щезало. Там, далі на північ і на південь, пролягали великі грейдерні дороги. Хоч і далеко це, було чути рух машин по них. Десь там, на півдні, відходили німецькі частини, розбиті в районі Міллерова, а як трохи на північ, то там відходили частини від Баранниківки — першого населеного пункту Ворошиловградської області, взятого нашими військами.

Катерина Павлівна й старий Хома йшли на схід, але часто міняли напрям, обминаючи села та укріплені пункти в степу. Шлях видався Каті надзвичайно довгим, і все-таки вони ближче та ближче підходили до району боїв: усе чутніші ставали важкі зітхання гармат і ясніш позначались їх спалахи то там, то тут по обрію. Перед світанком зачав сіятись дрібний сухий сніжок, приглушив усі звуки, і нічого не стало видно.

Катя йшла в стоптаних біженських валянках, з полотняною торбою за плечима, оповита снігом. І все довкола — і величезний дід Хома в шапці з настовбурченими, але не зав'язаними хутряними вухами, що розпадались на два боки, і шурхіт кроків, і цей сніг, що мигтів перед очима,— все здавалось примарним. Душа Катина поринула в

напівдрімоту, в напівсон... Раптом вона відчула під ногами твердий ґрунт. Старий Хома спинився, Катя наблизилася до нього обличчя своє, і щось одразу штовхнуло їй у серце: тут вони мали попрощатись.

Старий Хома з виразом ласкавим і заклопотаним вдивлявся в її обличчя, а темна рука його вказувала вздовж степової дороги, туди яку вони вийшли. Катя поглянула за його рукою. Вже світало. Старий великими руками взяв її за плечі, обняв і гаряче прошепотів, лоскочучи вуха та щоку вусами й бородою і

— Не більше як сажнів двісті. Ви чуєте мене?

— Прощайте,— шепнула вона у відповідь.

Пройшовши трохи путівцем, вона озирнулася: Хома Корнієнко ще стояв на дорозі. Катя зрозуміла, що старий буде стояти доти, поки вона не зникне з-перед його очей. І справді, одійшовши метрів п'ятдесят, вона ще змогла розпізнати його силует,— кремезний дід стояв, завіяний снігом, схожий на Діда Мороза. А коли вона озирнулася втретє, старого Хоми вже там не стало. Це було останнє село, де Катя могла сподіватись на допомогу своїх людей,— далі мала вона пробиратись, надіючись тільки на себе. Сільце лежало позад висунутих на схід високих укріплень, які являли собою тільки частину нашвидку створеної тут німцями оборонної лінії. В найзручніших будинках, як сказав Каті Іван Федорович, оселились офіцери й штаби невеликих підрозділів, що займали укріплені пункти.

Іван Федорович попереджав дружину, що становище її може ускладнитись, якщо до її приходу село буде загарцане частинами, вибитими з німецького оборонного рубежу по річці Камишній. Річка ця, що впадає в річку Деркул, притоку Дінця, тече з півночі на південь, неподалік од межі Ростовської області, майже паралельно до залізниці Кантеми-рівка — Міллерово. В одне з сіл, розташованих коло річки Камишної, і мала вийти Катерина Павлівна, щоб там чекати наших.

Крізь павутиння снігу Катя вздріла силует ближньої хати, звернула з дороги й пішла полем, обходячи село, не спускаючи з ока стріх. Їй сказали, що її хата третя по порядку. Ставало все світліше. Катя підійшла до малесенької хатки й припала до затуленого віконницею вікна. В хатинці було тихо. Катя не постукала, а пошкрябала, як її навчили.

Довго їй ніхто не відповідав. Серце калатало. Згодом тихо з хатки відгукнувся голос — голос підлітка. Катя пошкрябала ще раз. Малі ноженята протупали по долівці, двері прочинились, і Катя ввійшла.

В хаті було зовсім темно.

— Звідкіля ви? — тихо спитав дитячий голос. Катя сказала умовну фразу.

— Мамо, чуєте? — покликав хлопчик.

— Тихо... — пошепки озвався жіночий голос. — Хіба ж ти не розумієш по-руському? То ж руська жінка, хіба ти не чуєш? Ідіть сюди, сідайте на ліжко. Покажи, Сашко...

Хлопчик змерзлою рукою взяв теплу, нагріту в рукавиці руку Катерини Павлівни й потяг Катю за собою.

— Підожди, я кожушок скину,— сказала вона.

Але жіноча рука, простягнена назустріч, перейняла Катину руку з руки підлітка й потягла на себе.

— Сідайте так. У нас холодно. Ви німецьких патрулів не бачили?

— Ні.

Катерина Павлівна скинула торбу, зняла хустку, струсила, потім розстебнула кожушок і, придержуючи за поли, обтрусила його на собі і тільки тоді сіла на ліжку поряд з жінкою. Хлопчик ледве чутно сів з другого боку і,— Катя сприйняла це материнським чуттям,— припав до матері, до її теплого тіла.

— Німців багато в селі? — спитала Катя.

— Не так уже й багато. Вони тепер і не ночують тутечки, а більше там, у льохах.

— Льохах...— посміхнувся хлопчик.— У бліндажах!

— А все одно. Тепер, кажуть, має прийти підмога до них, тут ось триматимуть фронт.

— Скажіть, вас Галиною Олексіївною звуть? — спитала Катя.

— Звіть Галею, я ще не стара, Галя Корнієнкова.

Так і казали Каті, що вона потрапить іще до одних Корнієнків.

— Ви до наших ідете? — тихо спитав хлопчик.

— До наших. Пройти туди можна?

Хлопчик помовчав, потім сказав з загадковим виразом:

— Люди проходили...

— Давно?

Хлопчик не відповів.

— А як мені звати вас? — спитала жінка.

— За документом — Віра...

— Віра так Віра,— люди тут свої, повірять. А хто не повірить, нічого не скаже. Може, і є такий дурний, хто виказав би вас, та хто ж тепер насмілиться? — спокійно всміхаючись, мовила жінка.— Всі знають, скоро наші прийдуть... Розбирайтесь, лягайте на ліжку, а я вас укрию, щоб тепло було. Ми з сином удвох спимо, то нам тепло...

— Я вас зігнала?! Ні, ні,— жваво сказала Катя,— мені хоч па лаві, хоч на долівці, все одно я спати не буду.

— Заснете. А нам однаково вставати.

У хаті справді було дуже холодно,— відчувалося, що в ній не палено цю зиму. Катя вже звикла до того, що в хатах при німцях не палять, а їжу — нехитру юшку, або кашу, чи картоплю — люди варять нашвидку — на трісочках, на соломці.

Катя скинула кожушок, валянки й лягла. Хазяйка накрила її стьобаною ковдрою, а зверху кожушком. І Катя не помітила, як заснула.

Розбудив її страшний гучний удар, який вона вві сні не так сприйняла на слух, як відчула всім тілом. Ще нічого не розуміючи, вона підвелась на ліжку, і в цю мить ще та ще кілька вдарів-вибухів струсонули повітря, весь навколишній світ. Катя почула густе ревіння моторів,— літаки промчали низько над селом один за одним і зразу набрали висоту по неймовірній кривій. Катя не те що зрозуміла, вона просто пізнала по звуку,

що це наші їли.

— Наші! — вигукнула вона.

— Так, то наші,— стримано мовив хлопчик, що сидів на лаві біля вікна.

— Сашко, одягайся,, одягайтесь і ви, Віро, чи як вас! Наші-бо, наші, а як дадуть — не встанеш! — говорила Галя, стоячи посеред хати з полиновим, віником у руці.

Хоч у хаті й було холодно, Галя стояла на долівці боса, з оголеними руками, і хлопчик також сидів роздягнений.

— Нічого вони не дадуть,— сказав хлопчик з усвідомленням своєї вищості над жінками,— вони по укріпленнях б'ють.

Він сидів, підібгавши під лаву схрещені босі ніжки, щуи-ЛИЙ хлопчик з серйозними очима дорослої людини.

— Наші їли — в таку погоду! — гаряче казала Катя.

— Ні, то з ночі заліпило,— заперечив хлопчик, піймавши її погляд, звернений до вкритих памороззю шибок.— Погода гарна, сонця немає, а сніг уже не йде...

Звикнувши, будучи вчителькою, справу мати з підлітками його віку, Катя відчувала, що хлопчик цікавиться нею і що йому хочеться, щоб вона звернула на нього увагу. Але хлопчикові було таке властиве й почуття гідності, що ні в жестах, ні в інтонаціях він не дозволяв собі нічого, що можна було б сприйняти як нескромність.

Катя чула несамовиту трель зенітних кулеметів десь перед селом. Хоч яка була вона збентежена, вона не могла не відзначити, що німці ще не мають тут зенітної артилерії. Це означало, що ця лінія укріплень тільки тепер зненацька стала важливою лінією оборони.

— Швидше б уже наші приходили! — казала Галя.— У нас і льоху нема. Коли відступали, ми від німецьких літаків до сусідів бігали в погріб, а то — просто в поле,— полягаємо у бур'ян чи в межу, вуха позатуляємо й ждемо...

Нові бомбові удари — один, другий, третій — струснули хатинку, і знову наші літаки, ревучи, промчали над селом і шугонули в височінь.

— Ой рідненькі ж ви мої! — гукнула Галя і, сівши навпочіпки, затулила вуха долонями.

Ця жінка, що присіла навпочіпки, почувши літаки, була хазяйкою головної квартири партизанів цього району. Через квартиру Галі Корнієнко йшов головний потік тих, що тікали з полону, чи солдатів Червоної Армії, що виходили з оточення. Катя знала, що Галин чоловік загинув при самому початку війни і що двоє маленьких дітей її померли від дизентерії в час окупації. Було щось дуже наївне й дуже людське в цьому мимовільному русі Галі — стати нижчою, сховатись від небезпеки, бодай заткнувши вуха, щоб не чути. Катя, кинувшись до Галі, обняла її:

— Не бійтесь, не бійтесь!..— вигукнула Катя з почуттям.

— А я й не боюсь, та немов жінці так годиться...— Галя підняла до неї спокійне обличчя в темних родимках і засміялась... і

У цій хатинці Катерина Павлівна пробула цілий день. Потрібна була вся її витримка, щоб досидіти до темноти,— так хотілось мерщій вийти назустріч нашим. Цілий день

наші їли, супроводжувані винищувачами, обробляли укріплення перед селом. Ілів було небагато,— судячи з усього, дві трійки. Вони робили по два-три заходи, а відбомбившись, повертались на зарядку, заправку й прилітали знов. Так вони працювали з тієї вранішньої години, коли розбудили Катю, аж поки не стемніло.

Цілий день точились над селом повітряні бої між нашими винищувачами та "мессерами". Інколи чути було, як проходили з гудінням, дуже високо, радянські бомбардувальники на якісь далекі рубежі оборони німців. Вони, мабуть, бомбили укріплення на річці Деркул, яка впадає в Донець коло бази Митякинського загону, де в глиняній печері, завалений, стояв газик Івана Федоровича.

Кілька разів протягом дня пролітали німецькі штурмовики й скидали бомби десь поблизу, можливо, за річкою Ка-мишною. Звідти весь час було чути гуркіт важкої артилерії.

Одного разу безладна артилерійська стрілянина зайшла в близькій смузі, за німецькими укріпленнями, куди лежав тепер шлях Катерини Павліни. Стрілянина виникла начебто віддалік, а потім наблизилась і десь уже зовсім поряд, дійшовши апогею, раптом стихла. Надвечір вона знов розгорілась, ця стрілянина, снаряди розривались перед самим селом. Протягом кількох хвилин, відповідаючи, били німецькі гармати, били так часто, що в хаті не можна було розмовляти.

Катерина Павлівна та Галя значуще переглядалися. І тільки маленький Сашко все дивився перед собою з загадковим виразом.

Ці бої в повітрі і артилерійська стрілянина змусили жителів поховатись по хатах та льохах і врятували Катерину Павлівну од відвідувачів. А німецькі солдати були, видно, заклопотані своїм ділом. Здавалося, що село порожнє, і лише в оцій хатині живуть вони троє — дві жінки й хлопчик.

Що менше лишалось часу до тієї вирішальної, а може, й згубної хвилини, коли Катя мусила виступити, то важче їй було володіти собою. Вона випитувала в Галі подробиці дороги, яку мала пройти, і чи зможе хто-небудь показати їй дорогу, а Галя тільки говорила:

— Не тривожте себе, спочивайте. Встигнете ще натри-вожитись.

Мабуть, Галя й сама нічого не знала, а просто жаліла її, і це тільки посилювало Катину збентеженість. Але якби хто-небудь сторонній зайшов зараз до хати й заговорив з Катєю, не здогадався б про її переживання.

Сутінки стали густіші, і перестали вже кружляти їли, і замовкли зенітні кулемети. Все стихло довкола, і тільки в далекому безмірному просторі все ще тривало своє незрозуміле трудове, бойове життя-боротьба. Маленький Сашко спустив свої схрещені під лавою ноги у валянках, в які він усе-таки взувся вдень, підійшов до дверей і мовчки став напинати на себе латаний кожушок — колись білої, а тепер брудної шкіри.

— Пора вам, Вірочко,— сказала Галя,— саме час. Вони, чорти, ляжуть тепер трошки спочити. А Ів своїх до нас може зайти хто-небудь, краще буде, щоб вони вас не бачили.

В сутінках трудно було розгледіти її обличчя, голос звучав глухо.

— Куди хлопчик збирається? — спитала Катя з невиразним тривожним почуттям, що спалахнуло в ній.

— Нічого, нічого,— похапцем сказала Галя. Вона рвучко забігала по хаті, допомагаючи одягтись Каті й синові.

На мить Катин погляд з материнським виразом спинився на блідому личку Сашка. Так ось хто був той знаменитий провідник, який протягом п'яти місяців окупації проводив через усю глибину ворожих укріплень,— проводив і поодинці, і групами, і цілими загонами,— сотні, а може, й тисячі наших людей! А хлопчик уже не дивився на Катю. Він надягав свій козушок і всіма рухами неначе говорив: "Багато було в тебе часу подивитись на мене, так ти не догадалась, а тепер ти краще мені не заважай".

— Ви трохи зачекайте, а д вийду початую і вам скажу.— Галя допомогла Катерині Павлівні просунути руки, що не гнулися в рукавах козушка, за лямки і поправила торбу на її спині.— Попрощаймося ж, бо потім не буде коли. Дай бог вам щастя...

Вони поцілувались, і Галя вийшла з хати. Катя вже не дивувалася, що мати не приголубила сина, навіть не попрощалася з ним,— тепер Катя вже ні з чого не дивувалась. Вона розуміла, що слова "вони звикли" тут ні до чого. Сама вона, Катя, не вдержалась і зацілувала б, придушила б в обіймах свого хлопчика, коли б судилось проводити його на таке смертельно небезпечне діло. Але Катя не могла не погодитися, що Галя робить правильніше. І, мабуть, коли б Галя вчинила інакше, маленький Сашко ухилився б від її ласки, навіть сприйняв би її вороже, бо материнська ласка могла тепер тільки розм'якшити його.

Катя почувала себе ніяково наодинці з Сашком. Бо розуміла: все, що скаже, прозвучить фальшиво. Але таки не витримала й сказала вельми діловим тоном:

— Ти далеко не ходи, а тільки покажи мені, де пройти поміж тими укріпленнями. Далі я дорогу знаю.

Сашко мовчав і не дивився на неї. А тут і Галя прочинила двері й пошепки сказала:

— Ідіть, нема нікого...

Була похмура, тиха, не дуже холодна і не темна ніч,— либонь, місяць стояв за пеленою зимового туману, та й від снігу було видніше.

Сашко — не в шапці, а в дуже поношеному й надто великому для нього пожмаканому картузі, без рукавиць, у валянках — пішов не озираючись просто в поле. Видно, він добре знав, що мати не підведе: сказала "нема нікого",— отже, нікого й нема.

Хвиляста лінія пагорбів, через яку вони мали пройти, витягнена з півночі на південь, була вододілом поміж річкою Деркулом та її притокою Камипгаю. Село лежало в низинці між невисокими двома відрогами, що тяглися в степ у напрямі Деркулу, потроху знижуючись і зливаючись зі степом. Сашко йшов просто полем геть від села, щоб перетяти один із цих відрогів. Катя зрозуміла, чому взяв Сашко цей напрям: хоч як мало здіймався над степом відріг,— коли вони зайшли за нього, їх уже не можна було бачити з села. Перебравшись на другий бік відрога, Сашко повернув уздовж нього на схід. Тепер вони йшли перпендикулярно до лінії пагорбів з німецькими

укріпленнями.

Відтоді, як вони вийшли, Сашко ні разу не озирнувся, чи не відстала його супутниця. Вона покійно плентала за ним. Вони йшли тепер по негустій стерні, що стирчала з неглибокого снігу,— низинкою такою ж, як і та, де лежало село. Як і минулої ночі, добре чути було, як метушаться німецькі війська, відступаючи по рейдерних дорогах, деś од села на південь і на північ. Гармати гупали вже не так часто, але гучніше й дужче на південному сході, коло Міл-лерова. Деś далеко, чи не над річкою Камишною, повисали лампи німецьких освітлювальних бомб. Це було так далеко, що мертвотне світло їхнє тільки видніло звідси, але не розсіювало сутіні. Коли б таку лампу підвісити над однією 8 невеликих висот попереду, Катю й Сашка стало б видно тут як на долоні.

М'який сніг безшумно злягався під ногами, чути було тільки, як шарудять по стерні валянці. Потім стерня скінчилася. Сашко озирнувся, подав рукою знак підійти. Коли Катя наблизилась, він сів навпочіпки й показав, що вона має вчинити так само. Вона просто сіла на сніг у своїй козушці. Сашко хутко вказав пальцем на неї й на себе і провів по снігу рису, спрямовану на схід. Кисті його рук були сховані рукавами козушки, він випростав їх і швидко нагрів гостру грядку снігу — впоперек тільки-но проведеної лінії. Катя зрозуміла, що він накреслив лінію їхнього шляху і перешкоду, яку належало їм подолати. Потім він забрав жменьку снігу з грядки в одному місці та жменьку в другому, зробивши немовби два проходи в грядці, позначив кісточками пальців пункти укріплень по обидва боки проходів і провів лінію спочатку через один прохід, а потім через другий. Катя зрозуміла, що він показує дві можливі дороги далі.

Катя всміхнулася, згадавши суворовський вислів: кожен солдат повинен розуміти свій маневр. В очах цього десятилітнього Суворова вона, Катя, була його єдиним солдатом. Вона кивнула головою, що, мовляв, зрозуміла "свій маневр", і вони рушили.

Вони тепер ішли в обхід у північно-східному напрямі. Так вони добрались до густого плетива з колючого дроту. Сашко подав знак, щоб Катя лягла, а сам рушив понад дротом. Незабаром хлопця не стало видно.

Перед Катєю простягалась лінія дротяних загороджень приблизно рядів у дванадцять. Лінія була стара, дріт уже заіржавів,— Катя навіть помацала його. Тут не було ніяких слідів роботи Ілів. Треба думати, що лінію німці спорудили проти партизанів: вона захищала пагорб з тилу і пролягала далеко від головних укріплень.

Давно вже не зазнавала Катя такої муки дождання. Час минав, а Сашко не повертався. Минула година, друга, а хлопчик не йшов. Але за нього чомусь Катя не боялась: це був хлопчик-воїн, на якого можна було звіритись.

Вона так довго лежала без руху, що їй почала проїмати остуда. Катя ворочалась з боку на бік, нарешті не витримала й сіла. Ні, нехай маленький Суворов осудить її, але, якщо він покинув її так надовго, вона спробує хоч би оглянути місцевість. Коли хлопчик пішов, а не поповз, то вона також може трошки походити зігнувшись.

Ледве вона відійшла кроків на п'ятдесят* як нараз побачила щось таке, від чого їй пройняв дроз — від радісної несподіванки. Перед нею з'яяла нерівна воронка від

снаряда. Снаряд розірвався зовсім недавно, вивернувши чорну землю і розбризкавши її по снігу. Це була вирва саме від снаряда, а не від бомби, скинутої з літака. Це зразу можна було зрозуміти з того, як лягла вивернута земля,— більше на один бік, і саме на той бік, звідки прийшли Сашко і Катя. І, видно, Сашко звернув на це увагу, він обійшов воронку перед тим, як іти далі,— так показували сліди.

Катя блукала поглядом по снігу, шукаючи інших воронок, їх не було — принаймні близько біля Каті. Невимовний, зовсім особливого роду неспокій опанував її. Це могла бути вирва лише од нашого снаряда. Але це не була вирва од снаряда дальньобійної важкої артилерії, цю землю викинув снаряд гармати середнього калібру,— наші стріляли не з такої вже й далекої відстані. Мабуть, це був слід — один із слідів тої запеклої артилерійської стрілянини, яку чули вони втрюх у Галиній хатинці надвечір.

Наші близько! Вони — поряд! Якими словами виповісти почуття жінки, що п'ять місяців прожила далеко від дітей своїх, у безугавній боротьбі, страшній, з невгамовною мрією про ту хвилину, коли скроплена кров'ю Людина в шинелі ступить на зневажену ворогом рідну її землю й розкриє братні обійми? З якою силою рвонулася змучена її душа до неї, до Людини, котра була їй в ту хвилину ближча, як муж чи брат!

Катя почула м'яке ступання валянок по снігу, і Сашко підійшов до неї. В першу мить вона й не зауважила, що його кожушок спереду, і коліна, і валянки — не в снігу, а в землі,— хлопчик ішов, засунувши руки в рукава, мабуть, йому довелося довго повзти і він змерз. Жадібно втупила вона зір свій у його обличчя — що ж несе він їй? Але обличчя хлопчика під цим великим картузом, що сповз на вуха, було безтрепетне. Він лише випростав із рукавів кисті рук і подав знак заперечення: "Тут пройти не можна".

Цей знак приголомшив її. Хлопчик поглянув на воронку, а потім на Катерину Павлівну, очі їх зустрілись, і хлопчик раптом усміхнувся. Мабуть, вигляд цієї воронки раніше справив на нього таке ж враження, як тепер на неї. Він зрозумів усе, що діється з Катериною Павлівною, і усмішка його сказала: "Дарма що тут пройти не можна, ми пройдемо в іншому місці".

Їхні взаємини вступили в нову фазу,— вони зрозуміли одне одного. Вони, як і доти, не промовляли й слова, але вони заприязнились.

Вона уявляла, як він там повз, упираючись у мерзлу землю тонкими голими руками. Але хлопчик не дав собі сночити жодної хвилини. Він поманив Катю за собою й пішов назад по їхньому старому сліду.

Важко було б визначити почуття, яке ворухнулося в Каті до цього хлопчика. То було почуття товариськості, почуття довіри, послуху, поваги. Заразом то було й почуття материнства. То були всі ці почуття, зілліті разом.

Вона не стала розпитувати, що не дало їм тут пройти. Вона й на мить не мала сумніву, що він повернув не додому, а веде її кружним шляхом до другого проходу через укріплення. Вона йому не запропонувала своїх рукавиць зігріти руки, бо знала — він не візьме.

Незабаром вони знову звернули на північ, потім на північний схід і знову вийшли до дротяних загороджень, які оперізували основу вже другого пагорба. Сашко кудись

подався знов, а Катя ждала й ждала. Нарешті він з'явився, ще більше перемазаний землею, з цим напущеним на вуха картузом і кистями рук, схованими в рукавах. Катя дожидала його, сидячи на снігу. Він наблизив своє обличчя, підморгнув їй одним оком і всміхнувся.

Вона все-таки запропонувала йому свої рукавиці, але він odmовився.

Те, що їй здавалось найтруднішим, виявилось насправді, як це часто буває в житті, навіть не легким, а непомітним. Так, вона просто не помітила, як вони пройшли між двома укріпленими пунктами. Це було найпростіше з усього, що їй довелося пережити в цім поході! І тільки потім вона зрозуміла, чому це відбулось так просто. Навіть не могла вона пригадати, чи довго йшли, а потім — повзли. Вона пам'ятала тільки, що вся ця місцевість була геть перерита після денної роботи Ілів, і пам'ятала вона це тому, що її кожушок, валянки й рукавиці, коли Сашко й Катя вийшли в поле, теж були перемазані землею, як у Сашка.

Потім вони ще досить довго йшли по цьому широкому горбкуватому полю, по чистому снігу. Нарешті Сашко спинився, обернувся, дожидаючи Катю.

— Дорога ось де буде. Бачите чи ні? — пошепки сказав він і простяг руку.

Він показував їй, як вийти на ґрунтову дорогу, котра зв'язувала село, що з нього вони вийшли, з хутором, через який лежала її дальша путь. Тепер Катя потрапила в ту смугу, де, за картою Йвана Федоровича, було мало німецьких укріплених пунктів, але де, в зв'язку з покvapливим відступом німців, мала панувати, за висловом Івана Федоровича, страшенна мішанина. Розрізнені частини, відступаючи, могли будувати в цій смугі тимчасові укріплення та вести ар'єргардні бої. В першому-ліпшому місці можна було натрапити на німецькі підрозділи, що відступали, чи на солдатів, що відстали від своїх частин. І перший-ліпший населений пункт міг зненацька опинитись на передньому краї німецької оборони. Цю частину дороги Йван Федорович вважав за най-небезпечнішу.

Проте, якщо не вважати на все ту ж саму метушню частин, що відступали по рейдерних дорогах, і на канонаду з південного сходу, біля Міллерова, ніщо тут не вказувало на ситуацію, змальовану Йваном Федоровичем.

— ІЩасті вам,— сказав Сашко, опустивши руку.

Тут ось материнське почуття до нього перемогло всі інші, їй захотілось підхопити його на руки, пригорнути до серця й тримати так довго-довго, заступивши від цілого світу. Але, звісно, це могло вкрай зіпсувати їхні стосунки.

— Прощай. Спасибі тобі.— Вона скинула рукавицю й подала йому руку.

— Щасті,— знову повторив він.

— Еге, я забула,— сказала Катя з легким усміхом.— Чому тим проходом не можна було пройти?

Сашко суворо похнюпився:

— Фріци ховали своїх. Вели-и-ику яму викопали!..

І жорстока, недитяча усмішка з'явилась на його обличчі.

Далі Катя йшла, озираючись, щоб довше не спускати хлопчика з очей. Але Сашко

ні разу не озирнувся і незабаром зник у тьмі.

І тут сталося найсильніше потрясіння, яке на все життя лишилося в її пам'яті. Катя пройшла не більше двохсот метрів, і здавалось, що вже мала б от-от вийти на дорогу. Але, ступивши на бугор, вона просто перед собою побачила величезний танк, що стояв за тим бугром, із спрямованим навскоси до її шляху довгим стволом гармати. Дивна, темна, увінчана чимось кулеподібним споруда на башті танка, яка насамперед упала їй в око, раптом заворушилась, і виявилось, що це у відкритому люку стоїть танкіст з ребристим шоломом на голові.

Танкіст так хутко наставив проти Каті автомат, що здавалось, він уже чекав на неї з наведеним автоматом, і сказав дуже спокійно:

— Стійте!

Він сказав це тихо і водночас голосно, сказав владно, але й чемно, бо перед ним стояла жінка. Але головне — він сказав це чистою російською мовою.

Катя вже нічого не спроможна була відповісти, і сльози бризнули з її очей.

Розділ п'ятдесят п'ятий

Танки, до яких вийшла Катерина Павлівна, — їх було два, але другого, що стояв по той бік дороги, також за пагорбом, вона в першу мить не помітила, — були головним дозором передового танкового загону. А танкіст, що спинив її, був командир танка і командир головного дозору, про що, врештою, не можна було догадатись, бо офіцер був у звичайному комбінезоні. Про все це Катя дізналась пізніше.

Командир наказав їй спуститись, вистрибнув з танка, а за ним стрибнув танкіст. Поки командир з'ясовував, хто вона, Катя розглядала його лице. Командир був зовсім ще молодий. Він стомився смертельно і, видно, так довго не спав, що повіки самі собою злягали на очі йому, він ледве підіймав ці набряклі повіки.

Катя пояснила йому, хто вона й чого йде. Вираз обличчя в офіцера був такий, що все, про віщо вона каже, може бути правдою, а може бути й неправдою. Але Катя не помічала цього виразу, а тільки бачила перед собою його молоде, смертельно втомлене обличчя з набряклими повіками, і сльози знову й знову наворачтались їй на очі.

З темряви на дорозі виринув мотоцикліст, спинився біля танка й спитав звичайним голосом:

— Що сталося?

З характеру запитання Катя зрозуміла, що мотоцикліста викликали через неї. За п'ять місяців роботи в тилу ворога набула вона звичку помічати такі дрібниці, на які в звичайну пору люди не зважають. Навіть коли б із танка радиували на той пункт, де перебував мотоцикліст, він не міг би прибути так швидко. Яким же способом його викликали?

Тут з'явився й командир другого танка, скинув оком на Катю, і двоє командирів та мотоцикліст, трохи відійшовши, якусь хвилю розмовляли між собою. Мотоцикліст помчав у п'їтму.

Командири підступили до Каті, і старший трохи ніяково спитав про документи. Катя сказала, що документи вона може показати тільки вищому командуванню.

Вони трохи постояли мовчки, потім другий командир, ще молодший за першого, спитав баском:

— У якому ж місці ви пройшли? Укріплені вони здорово?

Катя сказала все, що знала про укріплення, і пояснила, як вона пройшла крізь них з хлопчиком десяти років. Вона розповіла їй про те, як німці ховали своїх і як вона бачила воронку від нашого снаряда.

— Ага! Ось де один ляснув! Бачив? — вигукнув другий командир, поглянувши на старшого з дитячою усмішкою.

Тільки тепер Катя збагнула, що то була за стрілянина, яку чула вдень, а потім надвечір у Галі в хатині, і яка то дужчала, мов наближалась, а то вщухала: стріляли головні наші танки, атакуючи укріплення противника.

Тепер взаємини з командирами в Каті встановилися дружніші. Вона зважилась навіть спитати командира головного дозору, яким чином він викликав мотоцикліста, і командир пояснив їй, що мотоцикліста викликали світловим сигналом, включивши лампочку в кормовій частині танка.

Поки вони так розмовляли, примчав мотоцикліст з коляскою. Мотоцикліст навіть козирнув Каті,— відчувалося, що він ставиться до неї вже не тільки як до своєї людини, а і як до людини важливої.

З тої хвилини, як вона сіла в коляску, Катю опанувало цілком нове почуття, в якому жила ще кілька днів по тому, коли вийшла до своїх. Вона здогадувалася, що потрапила всього лише в танковий підрозділ, який вирвався вперед, на територію, де ще панує противник. Але сили противника вона вже мала за ніщо. І противник, і все те життя, яким вона, Катя, жила ці п'ять місяців, і труднощі її шляху — все це не тільки лишилось позаду, все це раптом далеко-далеко відсунулося в її свідомості.

Високий моральний рубіж одмежував її від усього, що тільки-но її оточувало. Світ людей, з такими ж, як у неї, почуттями, переживаннями, характером мислення і поглядом на життя обіймав її. І він був такий величезний, цей світ, що в порівнянні з тим світом, де жила вона досі, він здавався просто безконечним. Вона могла їхати на цьому мотоциклі ще день і ще рік, і всюди був він, цей її світ, де не треба таїтись, брехати, робити протиприродні моральні та фізичні зусилля. Катя знову стала сама собою і — назавжди.

Морозний вітер обпікав її обличчя, а в душі бриніло таке почуття, що могла б вона заспівати.

Мотоцикліст мчав її не день, і навіть не годину,— він мчав її не більше двох хвилин. Він пригальмував, виїжджаючи на місток над припорошеною снігом і, либонь, висохлою за літо річечкою. І в низькій, з положистими краями балочці, утвореній цією річечкою, Катя побачила зразу з десятків танків та кілька вантажних машин, що мріли далі по дорозі. В машинах та біля них сиділи й стояли наші автоматники з так званої мотопіхоти,— звичайнісінькі автоматники в зимових шапках і ватянках.

Тут на Катю вже чекали. Тільки-но з'їхав мотоцикліст з містка, до неї підійшли два танкісти в комбінезонах і, підхопивши попід руки, допомогли вилізти з коляски.

— Пробачте, товаришу...— Танкіст, людина вже літня, взяв під козилок, назвав Катю прізвиськом тої вчительки з Чира, на яку був у неї фальшивий документ,— пробачте, я повинен виконати цю формальність...

Він зверху вниз освітив її паспорт кишеньковим ліхтариком і тут же повернув.

— Все в порядку, товаришу капітан! — Він обернувся до другого танкіста з обличчям, розсіченим навскоси через лоб, перенісся та ліву щок,— шрам був свіжий, щойно за-рубцьований.

— Змерзли? — спитав капітан, і з інтонацій голосу, ласкавого, ввічливого, з оксамитними перекатами, і з усієї поведінки його, скромної і в той же час владно-сміливої, Катя здогадалася, що має справу з командиром танкового загону.— І відігріти вас ніколи,— виступаємо. Проте... Якщо не гребуєте...— він невинним рухом важкої руки пересунув із-за спини наперед флягу, що висіла через плече, і витяг затичку.

Катя мовчки взяла флягу обома руками й ковтнула з неї:

— Дякую.

— Ще!

— Ні, дякую...

— Є розпорядження негайно довести вас до штабу корпусу, довести в танку,— усміхнувшись, сказав капітан.— Противника дорогою ми, правда, придушили, але зона така,— чорт його знає!

— Звідки ви взнали моє прізвисько? — спитала Катя, відчуючи, як вогнем пропікає її цей ковток розведеного спирту.

— Вас дожидають.

Отже, все це підготував Іван Федорович, її Ваня. їй стало жарко.

Довелося знову розповісти все, що вона знала про укріплення перед селом. Катя догадувалася, що танки підуть зараз брати ці висотки. І справді, поки їй допомагали піднятися на башту і спуститися в холодний танк, величезні розміри якого вона відчула, тільки ставши близько біля нього,— танки моторошно заревли, а автоматники кинулись по машинах.

Екіпаж танка, в якому вона мала їхати, складався з чотирьох чоловік. У кожного з них було своє місце,— Катерину Павлівну вони посадили просто на днище бойового відділення. В тапку було тісно, вона сиділа в ногах командира. З усього екіпажу тільки водій не був поранений.

Командира машини поранило в голову. Обмотана бинтом поверх товстого шару вати голова його не могла прийняти на себе шолом,— командир був у звичайній солдатській шапці. Його поранило ще і в руку: вона лежала на перев'язі, і він, сам того не помічаючи, дуже оберегав її, щоб не зачепитися за що-небудь, і часом кривився від поштовхів.

Йому та його екіпажеві дуже не хотілося покидати товаришів, і попервах вони холодно поставились до Каті, бо тая винна була в тому, що їх одсилають у тил. Як з'ясувалось, тільки командир і водій танка були з основного екіпажу, двох інших пересадили, зломивши їхній неймовірний опір, з інших танків і замінили здоровими

хлопцями з цього екіпажу. В момент, коли Катю підвели до танка, між командиром танка й капітаном відбулась невелика сварка — в тонах, правда, цілком коректних, але в обох був жажливий вираз облич. Одначе капітан з цим не цілком загоєним шрамом через усе обличчя наполог на своєму. Він використав від'їзд Каті, щоб звільнити загін від поранених.

Проте, коли танк рушив і танкісти роздивилися, що з ними їде молода жінка, вони змінили ставлення до неї. З'ясувалось до того ж, що Катя тільки-но пройшла крізь ті укріплення, які мав оце взяти танковий загін. Танкісти пожвавішали. Все це були молоді хлопці, років на п'ять, на сім молодші за Катю.

Командир танка тут же звелів відкрити "другий фронт",— так називали американську консервовану тушонку. Стрілець-радист мигцем відкрив той "другий фронт" і накраяв хліба велетенськими скибками, і командир лівою рукою запропонував Каті свою флягу. Від фляги вона відмовилась, але з апетитом скуштувала і тушонки, й хліба. Танкісти по черзі припадали до командирової фляги і в танку встановились цілком дружні стосунки.

Вони мчали так швидко, як тільки могли. Катю кидало з боку на бік. Раптом баштовий стрілець, що стояв у відкритому люку, присів і, сливе припавши губами до вуха командирові, сказав:

— Товаришу старший лейтенант, не чуєте?

— Почалось? — хрипко спитав командир танка і торкнув ногою плече водія.

Водій загальмував. Стало тихо, і в тій тиші всі почули часту артилерійську стрілянину. Звуки ці, сповнивши ніч, долітали з того боку, звідки прийшла Катя.

— Еге, немає у фріців освітлювальних ракет! — задоволено сказав баштовий стрілець, знову виставивши голову з танка.— Наші добре йдуть, я спалахи бачу...

— Дай погляну!

Старший лейтенант, помінявшись місцем із баштовиком, обережно виставив свою забинтовану голову. Поки він дивився, танкісти, забувши про Катю, викладали всякі припущення щодо ходу справи й знов жалкували, що вони не в своїх танках.

Командир обережно втяг забинтовану голову в танк,— вираз обличчя в нього був просто хворобливий. Проте він не міг забути, що тут Катя, й негайно припинив цю розмову. Але Катя бачила-таки з його обличчя, як гірко йому, що він не може зараз піти в бій. Він навіть мусив дозволити всім по черзі поглянути, що там діється, перед тим як вони рушили далі.

Загалом усі вони помітно занепали духом. Але Катерина Павлівна була жінка кмітлива і взялась розпитувати танкістів про бойові діла. За скреготом машини розмовляти було трудно, і вони кричали. Спогади знов розпалили їх. З їхніх плутаних оповідань Катерина Павлівна склала собі першу приблизну картину бойових дій у тій смузі, куди вона потрапила.

Радянські танкові частини форсували залізницю Вороши-ловград — Ростов на великій ділянці між Розсошшою та Міллеровим і вибили німців з їхнього оборонного рубежу на річці Камишній, а далі на північ, у районі села Новомарков-ки, вийшли

навіть до верхів'я річки Деркул. Німецькі частини, відступаючи, похапцем перетворювали вододіл між Камишною та Деркулом, зокрема ті висотки, повз які пощастило пройти Каті, на передній край оборони. Новий рубіж пролягав через Лимарівку, Біловодськ, Городище — місця, де оперували тепер загони під керівництвом Івана Федоровича, і до самого Дінця, де перебувала база Митя-кинського загону. Катя, добре знаючи ті краї, тільки тепер змогла оцінити всю силу вдару радянських військ. Водночас вона бачила і всі труднощі, які стояли на шляху наших воїнів. їм треба було подолати укріплені береги річок Деркул, Євсуг, Айдар, Борова, залізницю Старобільськ — Ста-нично-Луганська, нарешті самий Донець.

Передовий танковий загін, до якого вийшла Катя, вже дві доби був одірваний від своєї частини, яка прямувала за ним кілометрів через п'ятнадцять. Просуваючись на захід, загін подавив усі пункти опору противника, що траплялись по дорозі, зайняв кілька хуторів і сіл, а між ними й те саме село, куди, за вказівкою Івана Федоровича, мала була вийти Катя.

Танк, у якому їхала Катя, вдень був у головному дозорі й брав участь в атаці на відомі їй висоти. Головний дозор, несподівано натрапивши на вороже укріплення, відкрив гарматний і кулеметний вогонь і викликав на себе весь вогонь противника. В цій атаці танк пошкоджено, а командира поранено в голову та в руку.

Вони так віддалились од місця бою, і це вже було так непоправно, що поволі на всіх, крім Каті та водія танка, напала втома й бажання спати, які завжди долають тих бійців, котрі вирвались на спочинок після запалу боїв. Катя відчувала до них жалощі та ніжність.

Так проминули вони кілька населених пунктів. Раптом водій повернувся до Каті й крикнув:

— Наші йдуть!

Вони їхали весь час дорогою, а тепер звернули в поле, і водій спинив машину.

Стояла глибока ніч, тишу якої порушували тільки звуки дальніх та ближніх боїв — такі звичні для вуха військової людини. І в цій тиші, все наростаючи й наближаючись, долинали гудіння й скрегіт металевих мас, які сунули назустріч. Водій посигналив приглушеними вогнями фар. Командир танка та баштовий стрілець вилізли з машини, а Катя випросталася в башті.

Мотоциклісти промчали мимо, з'явилися танки та бронемашини, що насувались дорогою й степом. Вони сповнювали ніч своїм гуркотінням. Катя затулила рукавицями вуха поверх хустки. Танки, скрегогучучи, з різкими вихлопними звуками, котили мимо, масивні та важкі, з темними хоботами гармат, — вони справляли враження могутнє й страшне, ще посилюване пільмою.

Маленька бронемашинка спинилась біля їхнього самотнього танка, з неї вилізло двоє військових у шинелях. Вони вели розмову з командиром танка, кричали у вуха один одному, зрідка поглядаючи на Катю, що стояла в танковій башті. Потім військові в шинелях знову влізли в бронемашину, і вона помчала степом, випереджаючи танковий потік.

Рух танків чергувався з рухом вантажних машин, які везли мотопіхоту. Машини плавно мчали по дорозі. Автоматники поглядали на самотній танк серед степу, осторонь дороги, з якого на них, затуливши вуха рукавицями, дивилась жінка.

Катю приголомшив цей рух важких мас металу і мас людей, які в пільмі наче злилися з металом. І, мабуть, саме з цієї хвилини до того почуття внутрішнього визволення, яке переживала Катя, додалося й нове почуття, від якого вона довго не могла звільнитись. Їй здавалося, що все це бачить, переживає не вона, Катя, а хтось інший. Вона бачила себе збоку, бачила так, як бачать себе вві сні. Вона вперше відчула, що одвикла від цього світу, який линув їй у душу з такою неспогаданою силою. І в калейдоскопі, який охопив її, в калейдоскопі облич, подій, розмов, людських понять нарешті, що поміж ними були й поняття цілком нові, й такі, що їх давно вона вже не жила, — вона довго не могла знайти саму себе.

Тим дужче їй хотілось бачити Йвана Федоровича, відчувати його близькість. Її турбота за нього межувала з стражданням. Почуття любові, туги ранило їй серце, і була в тім іще більша безвихідь, бо вона давно забула, що таке сльози.

Червона Армія, з якою стрілась Катерина Павлівна, — це була армія, котра вже знала, що вона — армія-переможниця.

За півтора року війни армія-переможниця не тільки не збідніла в своєму оснащенні, вона стала перед Катериною Павлівною в такій потужності озброєння, яка переважала потужність ворога навіть у ті навіки пам'ятні дні приниження, коли ворог, озброєний усім, що могли йому дати найкращі заводи поневоленої Європи, змітаючи все, котив, невблаганний, по розпеченому донецькому степу. Але ще більше потрясали Катю люди, з якими тепер звела її доля. Так, люди, з якими в калейдоскопічній зміні зустрічалася, стикалась Катерина Павлівна, це вже були люди нового складу. Вони не тільки оволоділи силою нової техніки, вони духовними рисами своїми немовби перейшли в новий, вищий клас історії людства.

Каті боляче ставало часом, що вони, ці люди, так випередили її, аж їй ніколи вже їх не наздогнати.

Танк із цим чудовим "зведеним" екіпажем під командуванням старшого лейтенанта, пораненого в голову та в руку, довів Катю до штабу танкової бригади, яку вони зустріли на поході. Власне, це був не штаб, — тут були тільки командир бригади з оперативною групою. Вони містились на хуторі, вельми розбитому в бою з противником не далі, як учора вранці.

Молодий вогненноокий полковник з обличчям таким же чорним від безсоння, як і в штабних, що були при ньому, прийняв її в єдиному цілому будиночку. Він перепросив, що не може прийняти її краще: він сам заскочив сюди на хвилинку і мусить зараз виступати. Все-таки він запропонував Каті затриматись тут і поспати.

— Незабаром сюди прибуде наш другий ешелон, знайдеться кому доглянути й подбати про вас, — говорив він.

У будиночку було жарко. Офіцери примусили Катю зняти кожушок і обігрітись.

Хоч дуже розбитий був хутір, у ньому знайшлося ще багато жителів — здебільшого

жінок, дітей і старих. Радянські військові люди, та ще й танкісти, були їм і радістю, і новиною. Жителі збиралися всюди, де з'являлись військові, особливо — командири. Зв'язківці вже тягли й до цього будиночка, і до сусідніх напіврозбитих будиночків телефонний дріт, готуючи все для штабу та його установ.

Катя випила чаю,— це був справжній чай. А за півгодини закритий всюдихід командира мчав її до штабу корпусу. Супроводжував її тепер тільки один сержант-автоматник. І обличчя старшого лейтенанта-танкіста з забинтованою головою, і чорного полковника з вогнистими очима, і ще десятки інших облич зникли з Катиної пам'яті.

Зайнявся морозний ранок, туман обгортав усе довкола. Але десь там, за туманом, вставало сонце,— Катя мчала просто на те сонце.

їхали вони великою грейдерною дорогою, назустріч ішли війська. Коли б не всюдихід, який раз по раз виїздив у степ, укритий неглибоким снігом, Каті не скоро пощастило б дістатися до штабу корпусу. Невдовзі машина переправилась бродом через мілку тут і дуже замутнену річку Камишну, що волочила кришиво снігу, криги й піску, товчених танками, гарматами, які без упину переходили річку, і, мабуть, у багатьох місцях.

Туман трохи порідшав, сонце, на яке можна було дивитись, висіло низько над обрієм. Вздовж усієї річки, на обох її берегах, Катя бачила німецькі укріплення, зайняті тепер нашими військами. Навкруги все було переоране снарядами, танками й тягачами, які виводили на нові позиції важкі гармати.

По той бік річки по дорозі їхати стало ще важче од сили-силенної військ, які посувались на південний захід, та від стрічного руху полонених солдатів окупаційних армій, їх вели й малими групами, і великими партіями. В пропалених шинелях, неголені, брудні, вони сунули по грузькій дорозі чи просто по степу, пригнічені ганьбою поразки й полону. Земля, по якій їх вели, мала на собі страшні сліди заподіяних ними руйнувань. Родючий степ, який століттями годував хлібом, лежав пошарпаний, а села були спалені й розбиті. Там і тут чорніла снасть обгорілих танків, понівечених грузовиків, стирчав хобот підбитої гармати чи косо вивернуте крило літака з чорною свастикою. Скорчені від морозу трупі ворожих солдатів валялись на степу і просто на дорозі, їх нікому й ніколи було прибирати, і танки та важкі гармати сунули по них, плющачи їх у страхітливі оладки.

Люди, котрі йшли в колонах наступу, котрі сиділи в танках, у вантажних машинах, люди, стомлені і водночас натхнеш героїчними та важкими перипетіями битви, що тривала дів'ять, битви, в якій вони були переможцями,— люди вже не звертали уваги на трупи ворогів. І лише Катя зрідка поглядала на них з бридливою байдужістю.

А битва, одна з найбільших в історії,— вона була одною з ланок великого розгрому гітлерівських військ під Сталін-градом,— все ширше й могутніше розгорталася в своєму русі на південний захід. В тумані, що вже рідшав, то там, то тут. спалахували повітряні бої, важкі гармати гуркотіли по всьому простору степу, і всюди, куди сягало око, видно було картини велетенських пересувань війська і техніки, продовольства й снарядів,

пересувань, які супроводять великі воєнні операції.

До половини дня, що був би вже зовсім ясним, коли б не дими пожеж, які пливли в туманних випарах, Катя прибула до штабу гвардійського танкового корпусу. Це знов-таки був не штаб, а тимчасовий командний пункт командира корпусу, розташований у випадково вцілілій кам'яній залізничній будівлі однієї з станцій на північ од Міллерова. Станційне селище розбили вщент. Але, як і в усіх щойно визволених пунктах, тут насамперед впадало в очі дивне поєднання ще не згаслої бойової напруги з уже налагоджуваним радянським громадським життям.

Першим, кого вздріла Катя поміж військовими на командному пункті, був чоловік, який зразу викликав у її пам'яті мирне життя, й Івана Федоровича, і всю їхню родину, і її, Катину, працю вчительки, а потім скромної діячки народної освіти.

— Андрію Юхимовичу! Любий ви мій!..— З цим мимовільним зойком вона кинулась до цього чоловіка і обняла його.

Це був один з керівників Українського штабу партизанів, який понад п'ять місяців тому інструктував Івана Федоровича перед його відходом у підпілля.

— Обіймайте тоді всіх! — сказав худий моложавий геиерал, дивлячись на неї твердими сірими розумними очима в довгих віях.

Катя побачила засмагле жорстке обличчя генерала, акуратно підголені, вже трошки сивуваті скроні і раптом зніжковіла, затулила обличчя руками й похилила голову в теплій темній селянській хустці. Так вона й стояла в кожусі та валянках поміж цими підтягненими воїнами, затуливши обличчя руками.

— Ну от, збентежили жінку! Поводитись не вмієте,— з усмішкою сказав Андрій Юхимович.

Офіцери засміялись.

— Пробачте...— генерал ледве торкнувся тонкою рукою до її плеча.

Вона одвела долоні від обличчя, її очі сяяли.

— Нічого, нічого,— говорила вона. Генерал уже допомагав їй скинути кожушка.

Як і більшість сучасних командирів, командир корпусу був замолодий для своєї посади, для свого звання. Попри всю турботність обстановки, в якій жив зараз, він був якось не підкреслено, а природно спокійний, точний у рухах і акуратний, діловитий, повний стриманого грубуватого гумору і разом чемний. І на всіх військових людях, що його оточували, лежала печать такого ж спокою, діловитості, ввічливості і якоїсь загальною охайності.

Поки розшифровували донесення Івана Федоровича, генерал акуратно поклав поверх великої воєнної карти, що лежала на столі, аркушик цигаркового паперу з дрібно накресленою картою Ворошиловградської області, як при Каті це робив Іван Федорович. (Важко уявити, що це було всього лише позаминулої ночі!) Генерал розгладив аркушик тонкими пальцями й сказав, явно вдоволений.

— Оце робота, я розумію!.. Хай йому чорт! — раптом вигукнув він.— Вони знов укріплюють Міус. Зверніть увагу, Андрію Юхимовичу...

Андрій Юхимович схилився до карти, і на сильному його обличчі виразніше

позначились дрібні зморшки, які старили Андрія Юхимовича. Інші військові також наблизили обличчя до миленького аркушика цигаркового паперу поверх воєнної карнії.

— Нам уже не доведеться мати з ними справу на Міусі. Але їм знаєте, що це означає? — сказав генерал, кинувши на Андрія Юхимовича веселий погляд з-під своїх довгих вій.— Воші не такі вже й дурні: їм тепер справді доведеться тікати з Північного Кавказу та з Кубані!

Генерал засміявся, а Катя почервоніла,— так генералові слога збігалися з припущеннями Івана Федоровича.

— А тепер погляньмо, що тут нового для нас— Генерал узяв велику лупу, що лежала на воєнній карті, й заходився розглядати позначки та кружечки, порозставлявані точною рукою Івана Федоровича на аркушику цигаркового паперу.— Це відомо, це відомо... Так, так...— Він розбирав зміст позначок Івана Федоровича без пояснювальної записки, якої ще не розшифрували.— Що ж, виходить, ваш Василь Прохорович не такий уже й поганий, а ти все — "розвідка погана, розвідка погана!" — з тонко прихованою іронією сказав генерал масивному полковникові 8 чорними вусами, що стояв поряд з ним, начальникові штабу корпусу.

Дуже низенький, огрядний та лисий офіцер з обличчям, що не мало брів, з невимовною хитринкою в світлих жвавих очах, попередив відповідь полковника:

— Ці відомості, товаришу командир корпусу, в нас із того ж таки джерела,— сказав він без ніяковості.

Це був Василь Прохорович, начальник розвідки штабу корпусу.

— О-о, а я думав — ви про це самі дізнались! — розчаровано сказав генерал.

Офіцери засміялись. Але Василь Прохорович пустив повз вуха і насмішкувате зауваження командира корпусу, і сміх своїх товаришів по службі,— бо, видно, звик до цього.

— Ні, ви зверніть увагу, товаришу генерал, ось на ці дані, отут перед Деркулом. Вони ж Едстають! Ми вже знаємо тут більше, — спокійно сказав він.

Катя відчула, що репліка Василя Прохоровича ніби знижує вартість відомостей, зібраних Іваном Федоровичем, відомостей, заради яких вона, Катя, пройшла всю цю путь.

— Товариш, котрий вручив мені ці відомості,— сказала вона різким голосом,— товариш цей просив попередити: всі нові дані, зв'язані з відступом противника, він ще передаватиме, і, я думаю, він їх уже передає. А ця карта разом з поясненням до неї дає загальну картину становища в області.

— Правильно,— сказав генерал.— Вона більше потрібна товаришеві Ватутіну і товаришеві Хрущову. Ми їм її й перешлемо. А самі скористаємося лише з того, що стосується нас.

Тільки пізньої ночі Катерина Павлівна змогла по щирості поговорити з Андрієм Юхимовичем.

Не сиділи вони, а стояли в порожній, але теплій кімнаті при світлі трофейних німецьких каганців, і Катя питала:

— Як же ви потрапили сюди, Андрію Юхимовичу, любий?

— А чого ви дивуєтесь? Ми вступили ж на територію

України. Хоч вона ще мала, але наша! Уряд повертається на рідну землю і наводить радянські порядки.— Андрій Юхимович усміхнувся, і його мужнє обличчя в дрібних зморшках зразу помолодшало.— Війська наші, як вам відомо, вступили у взаємодію з українськими партизанами. Як же без нас тут обійтись? — Він зверху вниз дивився на Катю, очі його променіли. Та раптом обличчя його знову стало серйозним.— Хотів дати вам перепочити, а вже завтра побалакати про діло. Але ж ви людина мужня! — Він трохи зніяковів, та очі його прямо дивилися в очі Каті.— Адже ми хочемо послати вас назад — прямо до Ворошиловграда. Нам треба знати багато чого такого, про що тільки ви зможете дізнатись...— Він помовчав, потім сказав тихо й запитливо: — Звичайно, якщо ви дуже вимотались...

Але Катя не дала договорити. Серце її сповнилося почуттям гордості та вдячності.

— Спасибі,— ледве промовила вона.— Андрію Юхимовичу, спасибі!.. Та й більше нічого мені не кажіть. Та ви й не могли б сказати нічого, що зробило б мене такою щасливою,— бентежно говорила вона, і її засмагле, чіткого обрису обличчя, відтінене білявим волоссям, стало прекрасним.— І єдине прохання до вас: пошліть мене завтра ж, не везіть мене до політуправління фронту, я не потребую відпочинку!

Андрій Юхимович подумав, похитав головою, потім усміхнувся:

— Але з цим ми можемо й не поспішати,— сказав він.— Потроху будемо вирівнюватися, закріплюватися на зайнятих рубежах. Деркул, тим паче — Донець, з ходу не візьмеш. І Міллерово, і Каменськ тримають нас. А у вас є що розповісти в політуправлінні. Отже, можна поки що не поспішати. Виступите днів через два-три...

— Ах, чому не завтра! — вигукнула Катя, і серце її обіллялося кров'ю від туги та любові.

На третій день надвечір Катерина Павлівна знову опинилась у знайомому селі, у хаті в Галі. Катерина Павлівна була в тому ж таки кошушку і в темній хустці, і з тим же документом учительки з Чира.

Тепер у цьому сільці стояли наші. Але висотки в напрямі на північ і на південь лишались досі ще в руках противника. Лінія німецьких укріплень проходила по вододілу між Камишною та Деркулом, а в глибині — на захід і по самому Деркулу.

Малий Сашко, такий же акуратний і мовчазний, уночі провів Катю тою самою дорогою, якою колись вів Катю старий Хома, і вона потрапила в хатинку, де кілька днів тому напучував її Йван Федорович.

Тут один із численних Корнієнків передав їй, що Йван Федорович знає про її вихід, сам живий-здоровий, але побачити її не має змоги.

Ідучи вдень і вночі вже без усяких провідників, даючи собі спочити не більше двох-трьох годин на добу, Катя добулась до Марфи Корнієнко. І тут її приголомшила звістка про загибель Маші Шубіної.

Німці викрили явочну квартиру на медпункті в селі Успенському. Сестри Кротови, попереджені своєю людиною з поліції, встигли втекти й попередити підпільні

організації, зв'язані з ними, про раптовий провал квартири. Але звістка про цей провал прийшла до Марфи Корнієнко, коли Маша була вже на шляху до Успенки.

Спроба перейняти Машу дорогою була марна. Маша потрапила до рук жандармерії і її закатовано там же в Успен-ці. Від тої ж своєї людини вдалося дізнатися, що Маша Шу-біна до кінця заперечувала будь-який зв'язок з підпіллям і нікого не виказала.

Жахлива це була новина! Але Катя навіть не мала права терзати собі душу: їй потрібні були сили.

Через два дні вона дійшла вже до Ворошиловграда.

Розділ п'ятдесят шостий

Навіть щонайвідсталіша людина в тилу у німців, людина, яка нічого не тямилася в справах війни, зрозуміла: гітлерівцям настав кінець.

У таких віддалених од фронту місцях, як Краснодар, це насамперед зрозуміли всі з утечі молодших гітлерівських компаньйонів, компаньйонів по грабунку,— угорських та італійських найманців і недобитків армії Антонеску.

Румунські офіцери й солдати тікали по всіх дорогах, без автотранспорту й артилерії. Вдень і вночі сунули вони в своїх халабудях на зморених конях і йшли пішки, позастром-лявши руки в рукава шинелей з обсмаленими полами, у високих шапках з козячого хутра чи в пілотках, з обмороженими щоками, попідв'язуваними де рушником, де жіночими шерстяними трусиками.

Одна з халабуд спинилась коло двору Кошових, з неї вискочив знайомий офіцер і побіг до будинку. Денщик, вигнувши шию, щоб сховати відморожене вухо, вніс великий чемодан офіцера й маленький свій.

Офіцер був з флюсом і без золотих погончиків. Він, вскочивши на кухню, зразу став гріти руки біля плити.

— Ну, як діла? — спитав у нього дядя Коля.

Офіцер не те щоб заворушив кінчиком носа,— він не міг ворушити обмороженим носом,— він показав на обличчі той вираз, з яким він ворушив носом, і раптом удав обличчям Гітлера, що в нього добре вийшло завдяки вусикам та божевільному виразу очей. Він зобразив Гітлера і, ставши навшпиньки, вдавав, ніби тікав. Він навіть не всміхнувся, бо ж було не до жартів.

— Ідемо додому до хазайка! — добродушно сказав денщик, боязко скинув оком на офіцера й підморгнув дяді Колі.

Вони відігрілися, закусили, і тільки-но вийшли із своїми чемоданами, як бабуса, наче з якогось навіяння, загорнула ковдру на постелі Олени Миколаївни й не знайшла обох простирал.

Аж помолодшавши од гніву, бабуса метнулась за гостями й стала так репетувати біля хвіртки, що офіцер зрозумів: от-от він стане центром жіноцького скандалу. Він звелів денщикові одкрити маленький чемодан. В денщиковім чемоданчику й справді знайшлося одне простирало. Бабуса, схопивши його, закричала:

— А де ж друге?

Денщик люто вказував очима на офіцера, але той, сам підхопивши свій чемодан,

уже влазив у халабуду. Він так і завіз простирало до себе в Румунію, якщо тільки з нього не скористався який-небудь партизан, українець або молдаванин, що спровадив на той світ потомка стародавніх римлян разом з його денщиком.

Найризикованіші операції часом проходять краще за ретельно підготовані — саме через несподіваність. Але? частіше найбільші діла провалюються через один хибний крок.

Увечері 30 грудня Серьожка й Валя з групою товаришів, ідучи до клубу, побачили німецьку вантажну машину, щб стояла біля одного з будинків, завалена мішками, без охорони та без водія.

Серьожка й Валя злізли на машину і обмацали мішки: судячи з усього, в них були новорічні подарунки. Напередодні випав невеликий сніжок, підморозило, від снігу було навколо видно; люди ще ходили по вулицях; все-таки вони відважилися скинути з машини кілька мішків і порозтягали їх по сусідніх дворах та сарайчиках.

Женя Мошков, директор клубу, та Ваня Земнухов, художній керівник, запропонували товаришам, як тільки молодь розійдеться, перенести подарунки до клубу: там було чимало всяких схованок у підвальних приміщеннях.

Німецькі солдати, що з'юрмились біля машини, а особливо один ефрейтор у кожусі з собачим коміром та в ерзац-валянках, лаялись п'яними голосами, а хазяйка будинку, неодягнена, казала, що вона не винна. І німці бачили, що вона не винна. Нарешті німці полізли в машину, а хазяйка втекла в будинок. Звернувши до балки, німці поїхали до жандармерії.

Хлопці поперетягали мішки до клубу й сховали в підвал.

Вранці Ваня Земнухов і Мошков, зійшовшись у клубі, вирішили, що частину подарунків, особливо сигарети, варто б сьогодні, під Новий рік, пустити на базар: організації забракло грошей. Випадком був у клубі й Стахович, що підтримав цей захід.

Торгівля німецьким дрібним крамом з-під поли не була незвичайним явищем на базарі: цим промишляли насамперед німецькі солдати, що міняли все на горілку, теплі речі й харчі. Потім це перепродувалося з рук до рук; поліція дивилась на це крізь пальці. І в Мошкова був уже цілий штат вуличних хлоп'яків, які охоче продавали сигарети за проценти.

Але того дня поліція, перетрусивши найближчі до місця пропачі будинки й подарунків не знайшовши, спеціально стежила, чи не буде хтось торгувати ними на базарі. І одного хлоп'яка спіймав із сигаретами сам начальник поліції Со-ліковський.

На допиті хлоп'як сказав, що виміняв ці сигарети в дядечка на хліб. Хлоп'яка відшмагали батогом. Але це був один з тих вуличних хлоп'яків, кого шмагали в житті не раз, крім того, його виховували в тому дусі, що товаришів не можна виказувати; і побитого й заплаканого хлоп'яка вкинули в камеру до вечора.

Майстер Брюкнер, якому поміж іншими справами начальник поліції доповів про хлоп'яка, спіяманого з німецькими сигаретами, поставив це у зв'язок з іншими покращами 8 вантажних машин і захотів допитати хлоп'яка особисто.

Пізнього вечора хлоп'яка, що заснув у камері, збудили й привели в кімнату

майстера Брюкнера, де він опинився зразу перед двома жандармськими чинами, начальником поліції та перекладачем.

Хлопчисько гугнявив своє.

Майстер, обурившись, схопив його за вухо і власноруч потяг по коридору.

Хлоп'як опинився в камері, де стояли два скривавлені тапчани, звисали вірьовки зі стелі і на довгому нефарбованому столі на козлах лежали шомполи, шила, канчуки, сплетені з електричного дроту, сокира. Горіло в залізній печі. В кутку стояли відра з водою. В камері попід стінами було два стоки, як у лазні.

Біля козел на табуреті сидів огрядний лисуватий німець в окулярах із світлою роговою оправою, в чорному мундирі, з великими червоними руками, порослими білявим волоссям, і кутив.

Хлопчисько поглянув на нього, затрусився й сказав, що він одержав ці сигарети в клубі від Мошкова, Земнухова й Стаховича.

Того ж дня дівчина з Первомайки, Вірікова, зустріла на базарі свою подругу Лядську, з якою вони колись сиділи на одній парті, а з початком війни розлучились: батька Лядської перевели на роботу в селище Краснодон.

Вони не те щоб дружили,— вони були однаково виховані в розумінні своєї вигоди, а таке виховання не наводить до дружби,— вони просто розуміли одна одну з півслова, мали однакові інтереси й діставали обопільну користь від стосунків між собою. З дитячих років вони переймали в своїх батьків і в того кола людей, що з ними спілкувались їхні батьки, те уявлення про світ, за яким усі люди прагнуть тільки особистого зиску, а метою та призначенням людини в житті є боротьба за те, щоб тебе не затерли, а навпаки,— щоб ти мав успіх коштом інших.

Вірікова та Лядська виконували всякі громадські обов'язки в школі і звично та вільно поводитись із словами, які означали всі сучасні суспільні й моральні поняття. Але вони були певні, що й ці обов'язки, і всі ці слова, і навіть знання, які набували вони в школі, вигадали люди для того, щоб приховати свої прагнення до особистого зиску, до використання інших людей у своїх інтересах.

Не виявивши особливих радощів, вони були все-таки дуже вдоволені, побачивши одна одну. Вони приязно тицьнули одна одній негнучкі долоньки — маленька Вірікова в вухатій шапці, з кісками, що стирчали вперед над драповим коміром, і Лядська, велика, руда, вилицювата, з фарбованими нігтями. Вони відійшли геть од метушливого базарного натовпу й розбалакались.

— Ну їх, отих німців, теж мені визволителі! — говорила Лядська. — "Культура, культура", а вони більше дивляться, що б пожерти та безплатно побалуватись за рахунок Пушкіна... Ні, я все-таки більшого від них чекала... Ти де працюєш?

— В конторі колишній Заготскоту... — Обличчя у Вірікової набрало ображеного й злого виразу: нарешті вона мала змогу поговорити з людиною, яка осуджувала німців з правильної точки зору. — Тільки хліб, двісті, і все... Вони дурні! Зовсім дурні! Зовсім не цінять, хто сам пішов до них служити. Я дуже розчарована, — сказала Вірікова.

— А я зразу побачила: не вигідно. І не пішла, — сказала Лядська, — і жила спочатку,

правда, непогано. Там у нас була така собі тепла компанія, я від них усе їздила по станіях, міняла... Потім одна, зводячи особисті рахунки, виказала, що я не на біржі. Та я їй — дулю з маком! Там у нас був уповноважений з біржі, немолодий, такий смішний, він навіть не німець, а з якоїсь Ларінгії, чи що, я з ним пішла, погуляла, потім він мені сам добував спирт і сигарети. А потім захворів, і замість нього прислали такого барбоса, що той мене зразу — на шахту. Теж, знаєш, не мед — корбу крутити! Я тому й приїхала сюди,— може, доб'юсь чого кращого тут, на біржі... У тебе заручки там нема?

Вирікова капризно відкопилила губи.

— Дуже вони мені потрібні!.. Я тобі так скажу: краще мати справу з військовими: по-перше, він тимчасово, значить, рано чи пізно піде собі, ти йому нічого не винна. І по такі скупі,— він знає, що його можуть завтра вбити, і не таї: жалкує, щоб йому погуляти... Ти зайшла б колись?

— Куди ж заходити,— вісімнадцять кілометрів, та ще стільки до вашої Первомайки!

— А чи давно вона перестала бути вашою?.. Все-таки заходь, розкажи, як улаштуєшся. Я тобі дещо покажу, а може, й дам дещо, розумієш? Заходь! — І Вирікова їй подбало тицьнула маленьку негнучку долоньку.

Ввечері сусідка, що була того дня на біржі, передала Виріковій записку. Лядська писала, що "у вас на біржі барбоси ще гірші, ніж у селищі", і що в неї нічого не цпйпіло, і вона йде додому "вся розбита".

Вночі проти Нового року на Первомайці, як і в інших районах міста, провадили вибірко́вий трус, і у Вирікової знайшли цю записку, недбало заткнену поміж старими шкільними зошитами. Слідчому Кулешову, що провадив трус, не довелось докладати зусиль, щоб Вирікова назвала прізвище подруги і з неймовірним прибріхуванням од страху розповіла про її "антинімецькі" настрої.

Кулешов звелів Виріковій з'явитись після свят до поліції й забрав записку з собою.

Першим про арешт Мошкова, Земнухова й Стаховича дізнався Серьожка. Попередивши сестер, Надю та Дашу, і друга свого Вітьку Лук'янченка, він побіг до Олега. Він застав тут Валю і сестер Іванцових: вони щоранку збиралися в Олега, і він давав їм завдання на той день.

Олег і дядя Коля піймали й записали цієї ночі повідомлення Радінформбюро про підсумки шеститижневого наступу

Червоної Армії в районі Сталинграда, про оточення подвій ним кільцем усього велетенського угруповання німців під Сталінградом.

Сміючись і хапаючи Серьожку за руки, дівчата кинулись до нього з цим повідомленням. І хоч який міцний був Серьожка, губи його затремтіли, коли він виклав свою страшну новину.

Олег сидів білий, сплівши довгі пальці великих рук, на лобі його лягли подовжні зморшки. Потім він устав, і на його обличчі виник порив діяльності.

— Дівчата,— тихо звелів він,— знайдіть Туркенича й Улю. Обійдіть товаришів, усіх, хто близько зв'язаний із штабом, скажіть, щоб усе поховали,— що не можна сховати, треба знищити. Скажіть, години через дві повідомимо, як бути далі. Попередьте свої

сім'ї... Та не забудьте Любину маму,— сказав він (Любка була в Ворошиловграді).— А мені доведеться на часину вийти.

Серьожка теж надів ватну курточку й кепку, в якій він ходив, дарма що стояли морози.

— Ти куди? — спитав Олег.

Валя раптом почервоніла: їй здалось, буцім Серьожка одягається, щоб іти з нею.

— Постережу на вулиці, поки зберуться,— сказав Серьожка.

І вперше дійшло до всіх: те, що сталося з Ванею, з Мош-ковим і Стаховичем, це статись може й з ними в будь-яку хвилину, ось навіть зараз.

Дівчата, умовившись, хто до кого зайде, вийшли. Серьожка спинив Валю в дворі:

— Ти ж гляди, акуратніше. Якщо нас уже тут не застанеш, іди до Наталі Олексіївни в лікарню, там я знайду тебе; я без тебе нікуди не піду...

Валя кивнула мовчки головою й побігла до Туркенича.

Олег, намагаючись іти звичайною своєю ходою, подався до Поліни Георгіївни. Вона жила на одній з вулиць неподалік од біржі праці.

В ту мить, коли Олег зайшов до неї, Поліна Георгіївна поралась коло цілком мирного діла — чистила картоплю й кидала її в чавунчик, що парував на плиті. Ця спокійна, витримана жінка раптом вся сполотніла, коли Олег сказав їй про арешт товаришів. Ніж випав з її руки, кілька хвилин вона не могла промовити ні слова. Потім вона опанувала себе.

День був неробочий, перший день Нового року. Недобре було йти додому до Пилипа Петровича серед білого дня, після того як уранці вона віднесла йому молоко. Але й відкласти було не можна: багато що могло вирішитись протягом не тільки годин, але й хвилин.

Поліна Георгіївна, хоч вона й була втаємничена в усі справи "Молодої гвардії", розпитала Олега, чи знає хто-небудь з арештованих про зв'язки Олега й Туркенича з районним комітетом. Звичайно, всі арештовані знали, що зв'язок існує, але ніхто не знав, з ким персонально. Мошков сам був зв'язаний з районним комітетом, але на нього в усьому можна було звіритися. Земнухов мав зв'язок із комітетом тільки через Поліну Георгіївну. Вона так добре знала Ваню, що думка про небезпеку, яка загрожувала особисто їй, Поліні Георгіївні, не западала їй у голову.

Погано було те, що Стахович надто багато знав про "Молоду гвардію". Олег охарактеризував його як людину чесну, але слабку характером.

Поліна Георгіївна лишила Олега в себе вдома й навчила його, як відповідати, коли зайде хто-небудь сторонній.

Можна було уявити, як довго тривала для Олега ця година! На щастя, ніхто так і не зайшов у дім. Чути було тільки, як сусіди пораються за стіною.

Та нарешті вона повернулась... Мороз освіжив їй обличчя. І, видно, Пилип Петрович знайшов такі слова, які влили надію в її серце.

— Слухай мене,— вона скинула хустку і, розстебнувши пальто, сіла на табуретку проти Олега.— Велів сказати, щоб духом не занепадали. І велів усім вам іти геть із

міста," йти негайно: всім членам штабу, всім, хто близький до штабу чи близький до арештованих. Лишіть для керівництва організацією двох-трьох надійних хлопців, старшого зв'яжіть гп мною і йдіть... Якщо в кого є змога сховатися в селі або в інших містах, десь далі, нехай ховається. А членам штабу й тим, хто близький до штабу, він радить поспішити в північні райони, за Донець,— там можна або через фронт перейти, або діждатись, поки повернуться наші... Почекай, це ще не все...— мовила вона, випередивши запитання Олега.— Він звелів тобі дати одну адресу. Слухай уважно.— Обличчя Поліни Георгіївни раптом набрало камінного виразу.— Цю адресу ти маєш право довірити тільки ще Туркеничу. І тільки ви двоє маєте право скористатися з неї. Не можна її давати більш нікому, зовсім нікому, хоч би які вам дорогі були інші хлопці... або дівчата. Зрозумів? — тихо промовила Поліна Георгіївна й уважно подивилась на Олега. Він зрозумів, про кого вона думає.

Він сидів, утягнувши в плечі голову, і лоб його перетягли подовжні зморшки, як у дорослого.

— Ми обов'язково повинні йти на цю адресу — я й Туркенич? — тихо спитав він.

— Ні, звісно, ні... Але це найнадійніша адреса: там вас не тільки сховають, а й дадуть вам діло...

Вона бачила з Олегового обличчя, яка нестерпна боротьба відбувається в його душі. Але він запитав не про те зовсім, чого ждала Поліна Георгіївна:

— А хлопці в тюрмі? Як же ми підемо, навіть не спробувавши визволити їх?

— Тепер ви все одно їм не допоможете,— несподівано суворо мовила Поліна Георгіївна.— Райком зробить усе, що зможе. І ваших товаришів, що зостануться тут, ми також залучимо. Кого лишите за старшого?

— Лишиться Попов Анатолій,— сказав Олег, трохи поміркувавши.— Коли з ним щось трапиться, тоді Коля Сумський. Знаєте?

Вони трохи помовчали. Йому вже треба було йти.

— Куди ж ти все-таки думаєш? — тихо спитала Поліна Георгіївна. Вона спитала його тепер просто як близька жінка, що любить його і всю його родину. Він відчував, яка вона збентежена.

Олегове обличчя стало таким похмурим і печальним, аж вона пожалкувала, що спитала так.

— Поліно Георгіївно,— промовив він, болісно напружившись,— ви знаєте, чому я не можу скористатися з цієї адреси...

Так, вона знала: Ніна! Він не міг покинути Ніну.

— Ми разом поспробуємо перейти фронт,— сказав Олег.— Прощайте.

Вони обнялися.

Поки Олега не було, до нього додому прийшов Ваня Туркенич, а потім без усякого виклику прибули Стьопа Сафонов та Сергій Левашов, а трохи згодом Жора Арутюнянц. Він з'явився без Осьмухіна. Сьогодні вранці, першого січня, Володі сповнилося вісімнадцять років, сестра Людмила подарувала йому, сплівши до цього дня, пару теплих вовняних шкарпеток, і вони вдвох пішли в гості до діда на село.

Туркенич вислав хлопців вартувати по всіх напрямках від будинку.

Не дожидавши Улі, що жила далеко, вони почали радитись удвох: Туркенич і Серьожка.

Як вони мали тепер повестись? Це було єдине питання, на яке вони мусили дати відповідь, і дати негайно. Вони розуміли, що йдеться не тільки про долю арештованих товаришів, а й про долю всієї організації. Дожидати, як усе це обернеться? Їх могли арештувати в першу-ліпшу хвилину. Сховатись? їм нікуди було ховатись: їх усі знали.

Повернулась Валя, потім прийшли Уля з Олею Іванцо-вою та Ніна, яку стріли вони по дорозі. Ніна розповіла, що біля клубу чигають німецькі жандарми та поліцаї і нікого туди не пускають, і вже всі довкола знають про арешт керівників клубу і про те, що в підвалі клубу знайдено німецькі новорічні подарунки.

Туркенич і Ніна висловили припущення, що це — єдина причина арешту хлопців. Хоч як це тяжко само по собі, але це ще не провал організації.

— Хлопці не викажуть,— говорив Туркенич з властивою йому впевненістю.

Тут увійшов Олег і, нічого не кажучи, сів біля столу в тяжкій задумі. Потім покликав Туркенича до бабусі в кімнату. Олег переказав йому адресу, яку дала Поліна Георгіївна. Вони порадилися трохи й вийшли до дівчат і Серьожки, що чекали на них у тяжкому мовчанні. Всі запитально дивились на Олега, дивилися з надією й стражданням.

Обличчя Олега стало навіть жорстоким, коли він заговорив.

— Ми не п-повинні сподіватись на б-благополучний для нас вихід,— сказав він і подивився на всіх одвертим мужнім поглядом.— Хоч як це боляче, хоч як нам трудно, ми п-повинні відмовитись од думки, що можемо лишитись тут до приходу Червоної Армії, допомогти їй з тилу, відмовитись од усього, що ми хотіли зробити навіть завтра... Інакше ми загинемо самі й погубимо всіх наших людей,— говорив він, ледве стримуючи себе. Всі слухали його, бліді й нерухомі.— Німці розшукують нас кілька місяців. Вони знають, що ми існуємо. Вони влучили в самий центр організації. Якщо навіть нічого, крім цих подарунків, вони не знають і не дізнаються,— підкреслив він,— вони схоплять нас усіх, хто групувався довкола клубу, і ще десятки неповинних... Щ-що ж робити? — Він помовчав.— Іти... Іти з міста... Так, ми повинні розійтись. Не всі, звичайно. Товаришів із селища Красnodон навряд чи зачепить цей провал. Первомайців також. Вони зможуть працювати...— Він раптом дуже серйозно поглянув на Улю.— Крім Улі: її, як члена штабу, можуть у першу-ліпшу мить розкрити... Ми чесно боролися,— сказав він,— і ми маємо право розійтись, знаючи, що свій обов'язок виконали... Ми втратили трьох товаришів, серед них кращого із кращих — Ваню Земнухова. Але ми повинні розійтись без почуття занепаду й смутку. Ми зробили все, що могли...

Він замовк. І ніхто не хотів і не міг більше говорити.

П'ять місяців ішли вони поруч одне з одним. П'ять місяців під владою німців, де кожен день нестерпним тягарем фізичних та моральних мук і вкладених зусиль був більший, ніж просто день у тижні... П'ять місяців,— як промайнули вони! І як усі змінилися за цей час!.. Скільки пізнали високого й жахливого, доброго й чорного,

скільки вклали світлих, прекрасних сил душі у спільну справу і одне в одного!.. Тільки тепер їм стало видно, що це була за організація "Молода гвардія", чим їй вони завдячують. І тепер ось вони мусили покинути її.

Дівчата — Валя, Ніна, Оля — тихо плакали... Уля сиділа зовні спокійна, і страшно, сильне світло било з її очей. Серьожка, схиливши обличчя до столу, відкопиливши підпухлі губи, виводив нігтем візерунки на скатертині. Туркенич мовчав, дивлячись перед собою світлими очима, в тонкім рисунку його рота виразніше позначилася суворя вольова складка.

— Єсть інші д-думки? — спитав Олег. Інших думок не було, але Уля сказала:

— Я не бачу кончої потреби йти мені зараз. Ми, первомайці, мало були зв'язані з клубом. Я піджду, може, я зумію працювати далі. Я буду обережна...

— Тобі треба йти,— заперечив Олег і знову дуже серйозно подивився на неї.

Серьожка, що весь час мовчав, раптом озвався:

— їй обов'язково треба йтиі

— Я буду обережна,— знову сказала Уля.

З тяжким почуттям, не дивлячись одне на одного, вони ухвалили залишити трійку зі штабу в складі Анатолія Попова, Сумського та Улі, якщо вона не піде. Коли повернеться Люба й з'ясується, що їй можна лишитись, вона буде четвертою. Ухвалили рішення: вийти всім так хутко, як тільки можна— Олег сказав, що він і дівчата-зв'язкові не підуть, поки всіх не попередять і не встановлять зв'язку з Поповим та Сумським. Але ніхто із членів штабу й близьких до штабу сьогодні вже не повинен був ночувати вдома.

Вони викликали Жору, Сергія Левашова та Стюпу Сафонова і повідомили їх про рішення штабу.

Потім стали прощатися. Уля підійшла до Олега. Вони обнялись. г

— Сп-пасибі,— сказав Олег.— Спасибі, що ти була і є... Вона ніжно провела рукою по його волоссю.

Та коли дівчата стали прощатися з Улею, Олег не витримав і вийшов на подвір'я. Серьожка вийшов за ним. Вони стояли неодягнені на морозі, під сліпучим сонцем 1943 року,

— Ти все зрозумів? — глухо спитав Олег.

Серьожка кивнув головою:

— Все... Стахович може не витримати... Так?

— Так... І недобре було б сказати про це: недобре не довіряти, коли не знаєш. Його вже, мабуть, катують, а ми на волі.

Вони мовчали.

— Куди збираєшся йти? — спитав Серьожка.

— Спробую перейти фронт.

— І я... Ходім разом?

— Звичайно. Тільки зі мною Ніна й Оля.

— Я думаю: Валя теж піде з нами,— сказав Серьожка. Сергій Левашов з похмурим, ніяковим виразом підійшов

прощатись до Туркенича.

— Зачекай, ти що? — спитав Туркенич, уважно дивлячись на нього.

— Я ще залишусь,— похмуро відповів Левашов.

— Нерозумнр,— тихо сказав Туркенич.— Ти їй не поміч і не захист. Ти ще її не дочекаєшся, як тебе схоплять. А вона дівчина спритна: або втече, або одурить...

— Не піду,— сказав Левашов.

— Підеш до наших через фронт! — різко звелів Туркенич.— Мене поки ще не змінили, і я наказую тобі.

Левашов промовчав.

— Ну, товаришу комісар, значить, підеш через фронт? Це остаточно? — спитав Туркенич, побачивши Олега, що саме ввійшов. Він був невдоволений з того, що Олег відмовився скористатися з адреси, яку дали їм обом, але не міг переконувати Олега вчинити інакше. Дізнавшись, що вже створено групу з п'ятох чоловік, він покрутив головою: — Забагато... Отже, до зустрічі тут же — всі будемо в лавах Червоної Армії!..

Взявшись за руки, вони потяглись цілуватись. Туркенич раптом вирвався, змахнув руками й вибіг. Сергій Левашов поцілував Олега й вийшов за Туркеничем.

У Стюпи Сафонова була рідня в Каменську: він вирішив там дождити приходу Червоної Армії. А в Жори в душі йшла боротьба, про яку нікому сказати не міг. Але розумів, що йому не можна лишатись. Мабуть, доведеться таки йти в Новочеркаськ до дяді, до якого вони не дійшли тоді з Ванею Земнуховим... Жора згадав раптом весь їхній похід із Ванею, слюзи бризнули йому з очей, і він вийшов на вулицю.

Кілька хвилин вони пробули вп'ятох: Олег, Серьожка і дівчата-зв'язкові. Вирішили, що Серьожці вже не варто повертатись додому, а Оля попередить його батьків через Вітю Лук'янченка.

Потім Валя, Ніна та Оля пішли сповістити кого було треба про ухвалене рішення, а Серьожка одягся й пішов стерегти: він розумів, що Олегові треба побути самому з сім'єю.

Поки в їдальні та в бабусиній кімнаті відбувались ці наради, Олегова рідня вже знала про арешт Земнухова та інших і знала, що діти радяться про це.

В домі переховували зброю, червону тканину для прапорів, листівки,— все це Олена Миколаївна та дядя Коля частково сховали в інше місце, частково спалили. Радіоприймач дядя Коля закопав у підвалі під кухнею, утрамбував землю й поставив на те місце діжку з квашеною капустою.

Але от усе це вже зробили, і рідні, зійшовшись у кімнаті в дяді Колі й звично та не до ладу відгукуючись на базікання й пустощі трилітнього сінка Марини, як засуджені, чекали, чим скінчиться нарада.

Двері грюкнули за останнім із товаришів, і Олег увійшов до кімнати. Всі обернулись до нього. Сліди душевної боротьби та діяльності зійшли з його обличчя, але зійшов і дитячий той вираз, що так часто виникав на ньому. На обличчі була туга.

— Мамо,— сказав він.— І ти, бабусю... І ти, Колю, і Марино...— Він поклав свою велику руку на голову хлопчика, який з веселим криком обійняв його за ногу.— Мені

доведеться з вами попрощатись. Допоможіть мені зібратись... А потім посидимо наостанку разом, як бувало сиділи колись... Давно...— І відблиск усмішки, далекої, ніжної, торкнув йому очі та губи.

Всі встали і обступили його.

...Снують, снують материнські руки! Снують, як птиці, над найніжнішими з найніжніших одєжинок, коли ще і одягати нікого, коли він ще тільки гострими, ніжними до завмирання серця поштовхами стукає в материнському животі. Снують, закутуючи на першу прогулянку, снують, споряджаючи в школу. А там і в перший від'їзд, а там і в далекий похід,— життя все з проводжань та зустрічей, нечастих хвилин щастя, вічних мук серця. Снують, поки є над ким, поки є надія, снують і коли нема надії, споряджаючи дитя в могилу...

І всім знайшлося діло. Ще перебрали з дядею Колею папери. Довелося спалити щоденник. Хтось зашив у тужурку його комсомольський квиток, бланки тимчасових комсомольських квитків. Залатали білизну — одну зміну. Поскладали все в рюкзак: продукти, мило, зубну щітку, голку з нитками, білими та чорними. Знайшли стару хутрянку шапкувшанку для Серьожки Тюленіна. І ще продукти — в другий мішок, для Серьожки, адже їх п'ятеро...

Не довелось тільки посидіти, як бувало колись... Серьожка то заходив, то виходив. Потім повернулись Валя, Ніна й Оля. І вже ніч спустилась. І пора прийшла прощатись...

Ніхто не плакав. Бабуся Віра всіх оглянула, тій застєбнула ґудзик, тому поправила сумку. Судорожно пригортала до себе кожного й відтручувала, а Олега придержала довше, припавши до його шапки гострим підборіддям.

Олег узяв матір за руку; вони вийшли до другої кімнати.

— Прости мені,— сказав він.

Мати вибігла на подвір'я, і мороз ударив їй в обличчя, в ноги. Вона вже не бачила дітей, вона тільки чула, як рипить під їх ногами сніг,— ледве чути було цей звук, а от уже не стало і його. А вона все стояла й стояла під темним зоряним небом...

На світанку Олена Миколаївна, що так і не заплющила очей, почула грюкання в двері. Вона швидко накинула сукню, спитала:

— Хто?

їх було четверо: начальник поліції Соліковський, унтер Фенбонг і двоє солдатів. Вони спитали, де Олег. Олена Миколаївна сказала, що пішов по селах міняти речі на продукти.

Вони перетрусили хату й заарештували всіх, навіть бабусю Віру Василівну й Марину з трилітнім сином. Бабуся ледве встигла попередити сусідів, щоб наглядали за порожнім домом.

У тюрмі їх розвели по різних камерах. Марина з хлопчиком попала в камеру, де сиділо багато жінок, що не були причетні до "Молодої гвардії". Але поміж ними були Марія Андріївна Борц і сестра Серьожки Тюленіна — Феня, що жила з дітьми окремо від сім'ї. Од Фені Марина дізналася, що старих Тюленіних — Олександрю Василівну і навіть скарлюченого "діда" з його ковінькою — теж арештовано, а сестри Надя і Даша

встигли втекти.

Розділ п'ятдесят сьомий

Ваню Земнухова взяли на світанку. Він зібрався одвідати Клаву в Нижньоолександрівському, встав затемна, взяв окраєць хліба, надів пальто, шапку-вушанку й вийшов на вулицю.

Надзвичайної чистоти й густоти яскраво-жовта смуга досвітку лежала на обрії нижче від сіро-рожевого серпанку, що розпливався в блідому ясному небі. Кілька димків, рожевих та жовтавих, дуже купчастих і водночас дуже легких, стояло над містом. Ваня нічого цього не побачив, але він вмалку пам'ятав, що саме так буває ясного раннього морозяного ранку, і на обличчі його, без окулярів,— він сховав їх у внутрішню кишеню, щоб вони не пітніли,— з'явився щасливий вираз. З цим щасливим виразом він і зустрів чотирьох чоловік, що підійшли до будинку, поки не роздивився, що це німці-жандарми та новий слідчий поліції — Кулешов.

У той момент, коли вони підступили майже впритул до нього і Ваня впізнав їх, Кулешов уже про щось питав його, і Ваня зрозумів, що прийшли вони по нього. І в ту ж мить, як і завжди у вирішальні хвилини життя, він став до краю холодно-спокійний, і запитання Кулешова дійшло до нього,

— Так, це я,— сказав Ваня.

— Достукався...— хмикнув Кулешов.

— Я попереджу батьків,— сказав Ваня. Але він уже знав, що вони не дадуть йому ввійти в дім, і, одвернувшись, загнував у ближнє вікно — не по склу, а по хрестовині рами.

В ту ж мить Кулешов і солдат жандармерії схопили його за руки, і Кулешов швидко обмацав йому кишені пальта і крізь пальто кишені штанів.

Прочинилась квартира, і визирнула сестра; Ваня не міг розгледіти виразу її обличчя.

— Скажи папані й мамі, викликали до поліції, хай не тривожаться, скоро повернуся,— сказав він.

Кулешов хмикнув, хитнув головою і в супроводі пімця-солдата зійшов на ґанок. Вони мали вчинити трус. А німець-сержант і другий солдат повели Ваню вузькою, протоптаною вздовж ряду будинків у неглибокім снігу на цій малоїждженій вулиці. Сержантові й солдатіві довелось іти по снігу, вони відпустили Ваню й поплентали слідом за ним.

Ваню, як він був у пальті та шапці-вушанці і в потертих черевиках, зі стоптаними каблуками, вкинули в маленьку темну камеру з укритими інеєм стінами та слизькою підлогою і замкнули за ним двері на ключ. Він zostався один.

Ранішнє світло ледве пробивалось у вузьку шпарину під стелею. В камері не було ні нар, ні койки. Гострий сморід ішов від параші в кутку.

Здогади, за віщо його взято, чи їм щось відомо про його діяльність, чи просто за підозрою, чи зрадив хто-небудь, думки про Клаву, про батьків, товаришів нахлинула на нього. Але він звичним зусиллям волі, немовби вмовляючи себе: "Спокійно, Ваню,

тільки спокійно",— привів себе до єдиної і головної зараз думки: "Терпи, там видно буде..."

Ваня позасував задубілі руки в кишені пальта й притулився до стінки, схиливши голову у вушанці, і так з властивим йому терпінням простояв довго, він не знав скільки,— може, кілька годин.

Важкі кроки одного чи кількох чоловік без упину гупали вздовж по коридору, з кінця в кінець, грюкали двері камер. Долинали далекі чи ближчі голоси.

Потім кроки кількох людей затихли біля його камери, і хрипкий голос спитав:

— У цій?.. До майстера!..

І людина ця пройшла далі, і ключ заскреготів у замку.

Ваня відступив від стіни і обернув голову. Ввійшов німецький солдат, не той, що супроводжував його, а інший, з ключем, мабуть, черговий по коридору, і поліцай, обличчя якого було знайоме Вані, бо вони за цей час вивчили всіх поліцаїв. Поліцай Ваню одвів до приймальні майстера Брюк-нера, де, під охороною другого поліцає, Ваня побачив хлоп'яка, одного з тих, кого вони посилали продавати сигарети.

Хлоп'як, дуже схудлий, немитий, глянув на Ваню, знизав плечима, втягнув у себе повітря носом і одвернувся.

Ваня відчув деяку полегкість. Але йому однаково все доведеться заперечувати: коли він визнає хоч би, що він, Зем-нухов, украв подарунки, щоб трохи заробити, від нього зажадають, щоб він виказав співучасників. Ні, не слід думати, що все може минутися щасливо...

Німець-гшсар вийшов з кабінету майстера і одступився, придержуючи двері.

— Іди... Іди...— з переляканим виразом, похапливо сказав поліцай, підштовхнувши Ваню до дверей. А другий поліцай так само підштовхнув хлопчача, взявши ззаду за шию. Ваня й хлопчисько майже разом вступили до кабінету, і двері за ними зачинились. Ваня скинув шапку.

В кабінеті було кілька чоловік. Ваня впізнав майстера Брюкнера, що сидів одкинувшись за столом, з товстими брижами на шиї над коміром мундира, і дивився на Ваню очима, що округлились, як у сича.

— Ближче! Смирненький став...— хрипко, ніби голос його пробивався крізь хащі, сказав Соліковський, що стояв збоку перед столом майстера з канчуком у величезній руці.

Слідчий Кулешов, що стояв по той бік, простяг довгу руку, підхопив під руку хлоп'я й ривком підтяг до столу.

— Він? — спитав слідчий з тихою усмішкою, кліпнувши на Ваню.

— Він...— ледве вимовив хлопчисько, втяг повітря носом і завмер.

Кулешов, задоволений, глянув на майстера, потім на Соліковського. Перекладач по той бік столу, шанобливо схилившись до майстера, пояснив, що тут сталося. В цьому перекладачеві Ваня впізнав Шурку Рейбанда, з яким був знайомий, як і всі в Краснодарі.

— Зрозумів?...— І Соліковський, примружившись, поглянув на Ваню вузькими

очима, які так далеко були сховані за його набряклими вилицями, наче визирали з-поза гір.— Розкажи панові майстерові, з ким діяв. Мерщій!

— Не знаю, про що ви кажете,— просто глянувши на нього, вигукнув Ваня своїм глухуватим баском.

— Бачив, га? — обурено й здивовано сказав Соліковський Кулешову.— Оце таку совєцька влада їм дала освіту!

А хлопчисько при словах Земнухова злякано подивився на нього й зіщулився, наче йому стало холодно.

— Не совісно тобі? Хлоп'яка пожалів би, адже він за тебе страждає,— сказав Кулешов з тихим докором.— Поглянь, це що лежить?

Ваня озирнувся, куди поглядав Кулешов. Біля стіни лежав відкритий мішок з подарунками, частина яких висипалась на підлогу.

— Не знаю, при чім тут я. Хлопчика цього бачу вперше,— сказав Ваня, стаючи дедалі спокійнішим.

Майстеру Брюкнеру, якому Шурка Рейбанд перекладав усе, що вони казали, видно, це набридло, і він, побіжно глипнувши на Рейбанда, пробурчав щось. Кулешов шанобливо замовк, Соліковський виструнчився, опустивши руки.

— Пан майстер вимагає розповісти, скільки разів ти нападав на машини, задля чого, хто співучасник, що робили, крім цього,— все, все розповісти...— дивлячись повз Ваню, холодно говорив Шурка Рейбанд.

— Як я міг нападати на машини, коли я навіть тебе не бачу, це ж тобі відомо! — сказав Ваня.

— Прошу відповідати панові майстеру...

Але пан майстер, очевидно, все вже збагнув і, ворухнувши пальцями, звелів:

— До Фенбонга!

За одну мить усе змінилося. Соліковський величезною рукою схопив Ваню за комір і, злобно термоясячи його, виволік до приймальної, повернувшись до себе й щосили вдарив навхрест канчуком по обличчю. На обличчі Вані з'яскріли багряні смуги. Один удар припав на куток лівого ока, і око зразу стало запливати. Поліцай, що привів його, схопив за комір, і вони разом із Соліковським, штовхаючи Ваню й пхаючи колінами, потягли по коридору.

В приміщенні, куди його вкинули, сиділи унтер Фенбонг і два солдати служби СС; вони сиділи стомлені й курили.

— Якщо ти, мерзотнику, зараз же не викажеш своїх...— страшним пошептом почав Соліковський, схопивши Ваню за обличчя величезною рукою з твердими залізними нігтями на пальцях.

Солдати, докуривши і розтоптавши недокурки, вправно й не кваплячись позривали з Вані пальто, всю одягу і голого кинули на скривавлений тапчан.

Фенбонг червоною рукою, порослою світлим волоссям, так само не кваплячись, перебрав на столі линви, скручені з електричного дроту, і подав одну Соліковському, а другу взяв собі, випробувавши її помахом у повітрі. І вони вдвох по черзі стали бити

Ваню по голому тілу, відтягаючи линви на себе. Солдати держали Ваню за ноги й за голову. Кров виступила на його тілі після перших же ударів.

Як тільки вони взялись бити його, Ваня запрягся, що ніколи більше не розтулить рота, щоб відповідати на запитання, і вони ніколи не почують його стогону.

І так він мовчав, поки били його. Часом його переставали бити, і Соліковський питав:

— Дійшов розуму?

Ваня лежав мовчки, не підводячи обличчя, і його починали бити знову.

Не більш, як за півгодини перед ним на тому ж тапчані так само били Мошкова. Мошков, як і Ваня, заперечував будь-яку свою участь у викраденні подарунків.

Стаховича, який жив далеко на околиці, арештували пізніше за них.

Стахович, як усі молодики його складу, що в них основна рушійна пружина в житті — самолюбство, міг бути більш-менш стійким, міг навіть зробити істерично-геройський вчинок при людських очах, особливо при очах людей, йому близьких чи таких, що мають моральну вагу. Але при зустрічі з небезпекою чи трудностю сам на сам він був боягуз.

Він себе втратив уже в ту мить, коли його арештували. Але він був розумний тим спритним розумом, який мигцем знаходить десятки й сотні моральних виправдань, щоб полегшити своє становище.

При очній ставці з хлопчиськом Стахович зразу зрозумів, що новорічні подарунки — єдиний доказ проти нього та його товаришів, які не можуть не бути арештованими. І думка перевести все це в карний злочин, щиро признатися, що вони це вчинили втрюх, пустити сльозу про страшенні злидні й голод і обіцяти спокутувати все чесною працею, — думка ця миттю запала йому в голову. І він так щиро проробив усе це перед майстером Брюкнером та іншими, що вони зразу второпали, з ким мають справу. Його бити стали тут же, в кабінеті, вимагаючи назвати й інших учасників: вони ж троє були ввечері в клубі й не могли самі розвантажити машину!

На його щастя, настав час, коли майстер Брюкнер і вахт-майстер Балдер обідали. І Стаховича облишили до вечора.

Ввечері повелися з ним лагідно й сказали, що його зра-ву ж відпустять, коли назве, хто викрав подарунки. Він знову сказав, що вони зробили це втрюх. Тоді його віддали до

Сук Фенбонга й терзали доти, поки не вирвали прізвище 'юленіна. Про інших він сказав, що не розгледів у темноті. Жалюгідний, він не знав, що, зрадивши Тюленіна, себе ввергнув у пучину ще страшніших катувань, бо люди, в руках яких він був, знали, що вони повинні зломити його до кінця саме тепер, коли він виявив слабкість.

Його мучили, й відливали водою, і знов мучили. І вже перед ранком, втративши подобу людини, він став благати: він не заслужив такої муки, він був тільки виконавцем, були люди, котрі йому веліли, нехай вони й відповідають! І він виказав штаб "Молодої гвардії" разом із зв'язковими. Він не назвав тільки Уляни Громової, — невідомо чому. В якусь соту частку секунди він побачив її прекрасні чорні очі перед

собою й не назвав її.

В ці дні привезли з селища Краснодона до жандармерії Лядську і дали їй очну ставку з Віріковою. Кожна вважала, що друга винна в її халепі, і вони в присутності байдужого Балдера та Кулешова, який потішався, стали лаятись, мов ті базарні перекупки, й викривати одна одну.

— Пробач-посунься, ти була піонервожата! — червона аж до того, що не стало видно ластовиння на її вилицюватому обличчі, репетувала Лядська.

— Ох ти, вся Первомайка пам'ятає, хто збирав у кар-навку на Тсоавіахімі! — стуливши кулачки, горлала Вірікова, так і пронизуючи осоружну гострими косицями.

Вени мало не побились. Їх розвели й піддержали добу під арештом. Потім їх нарізно викликали знову до вахтмай-отера Балдера. Схопивши за руку спочатку Вірікову, а потім так само Лядську, Кулешов сичав кожній те саме:

— Будеш іще янгола корчити! Кажі, хто перебуває в організації!

І Вірікова, потім Лядська, обливаючись сльозами й присягаючись, що вони не тільки не перебувають в організації, а все життя ненавиділи більшовиків, так само як більшовики їх, назвали всіх комсомольців та всіх відомих молодих людей, які лишилися на Первомайці і в селищі Краснодон. Вони чудово знали своїх товаришів по школі і по місцю проживання, хто виконував громадську роботу, хто як настроений, і кожна назвала десятків зо два прізвищ, які досить точно визначили коло молоді, зв'язаної з "Молодого гвардією".

Вахтмайстер Балдер, люто блимаючи, кожній із них сказав, що не вірить у її непричетність до організації і повинен піддати її вкупі з виказаними злочинцями страшним катуванням. Але він її жаліє, є вихід із становища...

Вірікову та Лядську випустили з тюрми водночас, і кожна з них не знала, але гадала, що друга теж не вийшла чистенькою. Їм поклали жалування по двадцять три марки на місяць. Вони тицьнули одна одній дерев'яні руки, начебто між ними нічого й не було.

— Легко відбулися,— сказала Вірікова.— Заходь коли-небудь.

— Вже ж правда, що легко, коли-небудь зайду,— сказала Лядська.

І вони розійшлися.

Розділ п'ятдесят восьмий

Була якась дивна закономірність в арештах, і про кожен з них негайно дізнавалось ціле місто. Заарештували спочатку батьків тих членів штабу, хто з міста втік. Потім арештували батьків Арутюнянца, Сафонова та Левашова, тобто тих хлопців, близьких до штабу, хто також пішов з міста.

Раптом заарештували Тосю Мащенко і ще декого з рядових членів "Молодої гвардії". Але чому саме цих, а й інших?

Ніхто з тих, хто лишився на волі, не міг припустити, що ці нові арешти залежать від страшної стихії зізнань Стаховича. Після того, як він виказував кого-небудь, йому давали перепочинок. Починали катувати, і він знов кого-небудь виказував.

Але з працівників підпільної організації, очолюваної Лютиковим та Бараковим,

нікого не зачепили, хоча вже минуло кілька діб після арешту Мошкова, Земнухова і Стаховича. Все лишалось, як і до того, і в Центральних майстернях"

Володя Осьмухін, який пробув три дні нового року на селі в дідуся, четвертого січня вийшов на роботу. Він ще звечора дізнався від матері про арешти й про вказівку штабу "Молодої гвардії" йти з міста. Але він одмовився йти.

— Хлопці не викажуть,— сказав він матері, перед якого тепер не було потреби таїтись.

Було багато причин, з яких Володя не хотів піти з міста. Шкода було покинути матір і сестру — особливо, коли згадував, що вони тоді не евакуювались через нього. Але головною була та причина, що Володя, не бравши участі в нараді на Олеговій квартирі, не тільки не уявляв небезпеки, яка йому загрожувала, а вважав навіть, що хлопці із штабу надто поспішили. Всі троє арештованих були з числа хлопців, найближчих Володі, він їм вірив. У завзятій душі Володі ("Я, як Васька Буслай!") виросли навіть плани визволення хлопців, плани, фантастичніші один від одного.

Та тільки-но Володя прийшов у майстерні, Лютиков викликав його з якогось приводу до себе в конторку. Від старого зв'язку з домом Осьмухіних, а також тому, що з усіх молодих людей Лютиков найближче знав Володю, Пилип Петрович дуже його любив. Не тільки досвід і розум, а й серце підказували старому, яка страшна загроза звисла над його юним другом і вихованцем. Пилип Петрович запропонував Володі негайно зникнути з міста. Пилип Петрович не захотів навіть вислухати Володиних пояснень, був жорстокий і неблаганний, не радив, а наказував.

Та було вже пізно. Володя не встиг навіть обміркувати, коли й куди йому йти, як його заарештували тут же, в майстернях, на його робочому місці.

Зусилля катів, які мордували Стаховича, були спрямовані не тільки на те, щоб він викрив усіх членів "Молодої гвардії", а й на те, щоб він дав нитки, котрі ведуть до підпільної більшовицької організації в місті. Багато даних, та й звичайний здоровий глузд уже давно говорили більшим і меншим чинам жандармерії, що молодь працює під керівництвом дорослих, що центр краснодонської змови — в підпільній організації більшовиків.

Але Стахович справді не знав, яким чином Олег здійснює зв'язок з райкомом, Стахович міг тільки сказати, що зв'язок цей існує. Коли стали допитувати, хто з дорослих найчастіше одвідує дім Кошових, він, перебравши всіх у пам'яті, назвав Соколову. В перший період роботи, коли він був ще членом штабу, і пізніше, коли бував у Олега в справах організації, Стахович справді найчастіше зустрічав у домі Кошових Поліну Георгіївну. Раніше він не ставив присутність Поліни Георгіївни в будь-який зв'язок з діяльністю "Молодої гвардії". Але тепер йому пригадалося, що Олег інколи лишався наодинці та перешіптувався з Поліною Георгіївною, і Стахович назвав її ім'я.

Ниті від Соколової вели насамперед до важкого, мовчазного, загадкового чоловіка — Лютикова. Не випадковою здалась майстрові Брюкнеру і та обставина, що арештовані Мошков та Осьмухін працювали в цеху в Лютикова. Так звелися в одно всі

дані його біографії, всі факти диверсій і аварій у Центральних майстернях.

П'ятого січня, на світанку, Поліна Георгіївна, як завжди, принесла Пилипові Петровичу молоко й винесла під кофтинкою на грудях листівку, написану Пилипом Петровичем від імені "Молодої гвардії". В листівці нічого не говорилось про арешти молоді. Пилип Петрович хотів показати цією листівкою, що ворог не влучив у ціль,— "Молода гвардія" живе й діє.

Увечері, повернувшись з роботи, він застав у кухні в Пелагії Іллівни дружину, Євдокію Федотівну, та дочку Раю, які прийшли з хутора його навідати. Воістину радість завітала до нього в дім! Пилип Петрович переодягся в усе чисте, надів свіжу білу сорочку, темно-синій галстук у сіру смужку та парадний костюм, вичищений Пелагією Іллівною. В цьому святковому костюмі, спокійний, рівний, добрий, він просидів з найближчими йому людьми дотемна і жартував так, мовби нічого не трапилось.

Чи знав Пилип Петрович, що загроза згуби вже звисла й над ним? Ні, він не знав і не міг знати цього. Але він завжди припускав цю можливість, завжди був готовий до неї, а останнім часом відчував, що небезпека зростає.

Все частіше мовчазний Швейде напускався на Баракова, в нападі нестримного сказу обвинувачуючи його в саботажі. Хто міг поручитися, що німець не натрапив на певний слід?

Кілька днів тому чотири підводи з вугіллям подалися в найближчі села, немовби для того, щоб міняти вугілля на хліб. Вивозити вугілля з території майстерень — це вже було нечуваним порушенням "нового порядку". Але іншого виходу Пилип Петрович з Бараковим не мали, а чекати не могли: під вугіллям була зброя для краснодонської партизанської групи, що влилася в Митякинський загін. Хто міг поручитися, що зухвала ця справа так і минеться непомічена?

Ворог арештовував членів "Молодої гвардії" одного за одним. Хто міг знати, які приховані пружини викликали провал цілих ланок організації?

Все це розумів і відчував старий Пилип Петрович. Але в нього не було підстав і змоги відступати. Могутній дух його був не тут, він прямував через ріки й степи, через холоднечу й сніги, разом з великою армією визволення. Все, про що він розмовляв з дружиною й дочкою, все поверталось до цього велетенського наступу ваших військ. Як він міг на підставі самих тільки припущень покинути свій пост саме в ту хвилину, коли потрібне було найбільше напруження всіх його сил! Лишилися лічені тижні, а то й дні, коли він зможе нарешті скинути рабське вдавання, що гнітить душу, і відкрити людям чесне обличчя своє!.. Ну, а коли доля не приведе дожити до цієї світлої години, зостануться люди, які й без нього доведуть діло до кінця. Ще з тої пам'ятної розмови в кабінеті Баракова вони створили другий, "запасний" райком з нових вірних людей і передали їм усі явки та зв'язки.

Пилип Петрович сидів святково одягнений, веселий, трохи, можливо, добріший і балакучіший, ніж до цього звикли. І дочка дивилась на батька смішливими очима. І тільки Євдокія Федотівна, що пройшла з чоловіком довге життя і вміла розрізняти навіть найдрібніші відтінки його стану, коли-не-коли спиняла на ньому неспокійний,

допитливий погляд, який немовби говорив: "Надто вже ти вирядився, надто вже ти веселий, не подобається мені це".

Вибравши хвилину, коли жінка знову вийшла на кухню для своєї жіночої розмови з Пелагією. Іллівною, Пилип Петрович усе-таки розповів дочці про арешти в організації "Молода гвардія". Раї щойно минуло тринадцять, вона знала з розповідей про існування "Молодої гвардії", здогадувалась про батькове заняття, мріяла, що йому допомагатиме, але не сміла просити про це.

— Ви в мене не засиджуйтесь, ночувати не залишу. Іти вам звідси все одно степом, ніхто вас не побачить уночі,— казав Пилип Петрович, притишивши голос.— Мамі скажи, що так, мовляв, краще. Їй же не поясниш,— сказав Пилип Петрович з глузливою посмішкою.

— Тобі загрожує небезпека? — спитала Рая й зблідла.

— Певного нічого нема. А небезпека завжди загрожує нашому братові, та я до неї звик. Я віддав своє життя на це. Хотів би, щоб і ти була така,— спокійно сказав він.

Дочка задумалась, потім оповила батькову шию тонкими ручками й припала лицем до його лиця. Мати ввійшла, здивовано поглянула на них. Пилип Петрович став жартівливо випроваджувати дружину й дочку. Не раз уже вони стрічались в час окупації. Євдокія Федотівна, звикши до того, ще* її чоловік буває суворий, коли родинні справи стають йому завадою в роботі, не могла знати, коли він правий, а коли не правий, поступалась перед ним, навіть коли їй бувало боляче.

Євдокія Федотівна мовби новими очима побачила чоловіка в цьому добре збереженому, випрасуваному піджаку на його великому тілі і стала цілувати його чисто виголене і все-таки колоче обличчя, поцілувала навіть кудись у галстук і припала головою до грудей. Важка нижня частина обличчя його здригнулась, він обережно відхилив дружину, сказав щось жартівливе— На очах дочки сяйнули сльози, вона одвернулась і потягла матір за рукав.

Поліну Георгіївну арештували тієї ж ночі. А вранці шостого січня арештували — не вдома, а в майстернях — Пилипа Петровича та Баракова. Разом з ними з майстерень узяли кілька десятків чоловік. Як і гадав Пилип Петрович, для ворога нічого не важили докази: більшість арештованих не була причетна до організації.

Толю "Грім гримить" не арештували ні того дня, коли взяли Володю, ні в цей день масових арештів у майстернях. Ледве-ледве дотяг він до кінця роботи й пішов до Лизавети Олексіївни та до Люсі. Вони вже знали, що сталося.

— Що ти робиш? Ти ж губиш себе! Тікай негайно!..— в пориві материнського розпачу вигукнула Лизавета Олексіївна.

— Не підю я,— тихо сказав Толя.— Чого ж я підю? — І він махнув шапкою.

Ні, він не міг нікуди йти, поки Володя в тюрмі.

Його вмовляли лишитися ночувати— Але він пішов. Він пішов до Вітьки Лук'янченка порадитися, що можна зробити, щоб визволити товаришів. Він ішов уночі, звично обминаючи поліцейські пости. Яким самотнім почував він себе в рідному місті, коли нема Володі, коли нема Зеинухо-ва, Мошкова, Жори Арутюнянца та інших...

Почуття розпачу й жадоба помсти змішувалися в душі його.

На світанку хтось гучно загнував у двері дому Осьмухіних. Лизавета Олексіївна з властивою їй безстрашною рішучістю відчинила двері, не питаючи. І аж сахнулась. На порозі знову стояв Толя Орлов, дуже змерзлий, такий змарнілий, що його не можна було впізнати, з западими очима, які горіли похмурым вогнем.

— Читайте...— сказав він і простяг Лизаветі Олексіївні та Люсі пожмаканий папірець.

Поки вони читали, він пристрасно говорив:

— Ні, вам можна, вам треба сказати всю, всю правду... Вітя одержав її від одного військового, колишнього пораненого, якого він колись приховав. Я і Вітя, ми цілу ніч розклеювали її по місту. Це доручення від райкому партії. Її клеїли сьогодні десятки людей,— все місто, всі хутори і селища читають тепер цю листівку! — говорив Толя з запалом і не міг спинитися, бо йому все здавалося, що він говорить не найголовніше.

Та Лизавета Олексіївна і Люся не слухали його, вони читали:

"Громадяни Краснодона! Шахтарі, колгоспники, службовці! Всі радянські люди! Брати й сестри!

Ворог, роздавлений могутньою Червоною Армією, тікає! У безсилій звірячій злобі хапає він ні в чому не повинних людей, віддає їх на нелюдські катування. Нехай же пам'ятають виродки: ми — тут! За кожен краплину крові радянської людини вони заплатять нам усім своїм підлим життям. Хай здригнуться серця ворогів від нашої помсти! Метіться ворогові, знищуйте ворога! Кров за кров! Смерть за смерть!

Наші йдуть! Наші йдуть! Наші йдуть!

Краснодонський підпільний райком ВКП(б)".

Розділ п'ятдесят дев'ятий

Перші дні після того, як почались арешти, Уля не ночувала дома. Але арешти, як провіщав Олег, не зачепили Первомайку й селище Краснодон. І Уля повернулася додому.

Прокинувшись в своїй постелі після того, як вона стільки ночей пробула де прийшлося, Уля, щоб позбутися тяжких думок, із захватом стала поратись по хазяйству, помила підлогу, приготувала поснідати. Мати, прояснівши від того, що дочка дома, навіть устала до столу. Батько був похмурий і мовчазний. Всі дні, що Уля не ночувала вдома, а тільки вдень забігала на годину-другу одвідати рідних чи взяти що-небудь, усі ці дні Матвій Максимович і Мотрона Савелівна тільки й розмовляли про арешти в місті, уникаючи дивитись в очі одне одному.

Уля спробувала була заговорити про щось стороннє, мати незграбно її підтримала, але так фальшиво це прозвучало, що вони обидві замовкли. Уля навіть не тямала, як вимила й витерла посуд і прибрала зі столу.

Батько пішов по хазяйству.

Уля стояла біля вікна, спиною до матері, в простім темно-синім з білими цяточками домашнім платті, яке вона так любила. Важкі хвилясті коси її спокійно, вільно збігали по спині до гнучкого сильного стану; ясне світло сонця, що било у віддале вікно,

струміло крізь непригладжене волосся, що кучерявилось біля скронь.

Уля стояла, дивилась у вікно на степ і співала. Вона не

співала з тої пори, як прийшли німці. Мати латала щось, напівлежачи в постелі. Вона з подивом почула, що дочка співає, і навіть відклала роботу. Дочка співала щось зовсім незнайоме матері, співала вільним грудним голосом:

...Служив ти недовго, та чесно, Вітчизні во славу служив...

Ніколи Мотрона Савелівна не чула цих слів. Щось тяжке, скорботне забриніло в Улиному співі.

...Підніметься месник до бою, Він буде сильніший від пас...

Уля урвала пісню і все стояла так, дивлячись крізь вікно в степ.

— Що це ти співала? — спитала мати.

— Так, не думаючи, що пригадалося,— сказала Уля, не обертаючись.

В цю мить одчинились двері й до кімнати, захекана, вскочила старша Улина сестра. Вона була огрядніша від Улі, рум'яна, світла, в батька, але тепер її не можна було впізнати.

— До Попових жандарми прийшли! — сказала вона, задихаючись, пошепки, наче її могли почути там, у Попових.

Уля обернулась.

— Ось як! Від них краще далі,— не змінившись на обличчі, сказала Уля спокійно, підійшла до дверей, не кваплячись надягла пальто й запнула хусткою. Але в цей час вона вже почула гупання важких черевиків по ґанку, трохи відкинувшись до квітчастої запони, якою завішена була зимова одежа, і обернула обличчя до дверей.

Так на все життя вона й запам'яталась матері — на тлі цієї квітчастої запони, що виділила сильний профіль її обличчя, з трепетними ніздрями та довгими напівопущеними віями, які немов намагались притамувати вогонь, що бив з її очей, і в білій, ще не пов'язаній хустці, яка спадала по її плечах.

До світлиці ввійшли начальник поліції Соліковський і унтер Фенбонг у супроводі озброєного солдата.

— Ось вона й сама, красунечка! — сказав Соліковський.— Не встигла? Ай-я-яй...— сказав він, кинувши оком на її струнку постать у пальті і в цій спадаючій хустці.

— Голубчики! Рідні мої! — заголосила мати, намагаючись підвестися з постелі.

Уля враз гнівно блиснула на неї очима, і мати затнулася й замовкла. Нижня щелепа в неї тремтіла.

Почався обшук. Батько поткнувся в двері, та солдат його не пустив.

Тим часом трус провадили і в Анатолія. Обшукував слідчий Кулешов.

Анатолій стояв посеред кімнати в розхристанім пальті, без шапки, німецький солдат тримав його ззаду за руки. Поліцай наступав на Таїсію Прокопівну й кричав:

— Давай вірьовку, тобі кажуть!

Таїсія Прокопівна, ставна, червона від гніву, кричала:

— Очамрів ти,— щоб я дала тобі вірьовку рідного сина в'язати?

— Дай йому вірьовку, мамо, щоб він не верещав,— говорив Анатолій, роздимаючи

ніздрі,— їх же шестеро, як же їм вести одного незв'язаного?..

Таїсія Прокопівна заплакала, вийшла в сіни й шпурнула мотуз до синових ніг.

Улю вкинули в ту велику загальну камеру, де сиділи Марина з маленьким сином, Марія Андріївна Борц, Феня — сестра Тюленіна, а з молодогвардійців — Аня Сопова з п'ятірки Стаховича, білява, пухка, повногруда дівчина, яку вже так побили, що вона ледве могла лежати. Камеру звільнили від сторонніх, і протягом дня вона заповнилась дівчатами з Первомайки. Серед них були Майя Пегліванова, Саша Бондарева, Шура Дубровіна, сестри Іваніхіни — Ліля, Тоня — та інші...

Не було ні нар, ні койок, дівчата й жінки сідали та лягали на підлозі. Камера так захрясла людьми, що почала від-таювати, й зі стелі весь час капало.

Сусідню, теж чималу камеру, судячи з усього, відвели для хлопців. Туди весь час приводили арештованих. Уля стала вистукувати: "Хто там сидить?" Звідти відповіли: "Хто питає?" Уля назвала себе. їй відповідав Анатолій. В сусідній камері сиділа більшість хлоп'ят-первомайців: Віктор Петров, Боря Главан, Рагозін, Женя Шепелев, брат Саші Бондаревої — Вася, їх арештували разом. Коли вже так трапилось, дівчатам стало все-таки тепліше від того, що хлопці з Первомайки сидять поряд.

— Я дуже боюсь катувань,— щиро призналась Тоня Іва-ніхіна, стоячи перед дівчатами, що сиділи біля стіни,— довгонога, з крупними дитячими рисами обличчя.— Я, звичайно, вму — нічого не скажу, а тільки я дуже боюсь...

— Боятись не треба: наші близько, а може, ми ще влаштуємо втечу! — сказала Саша Бондарева.

— Дівчатка, ви зовсім не знаєте діалектики...— почала була Майя, і, хоч як тяжко було в усіх на душі, всі раптом засміялись: так трудно було уявити, що такі слова можна ви-

мовляти в тюрмі.— Звичайно! До всякого болю можна притерпітись! — говорила, не розгубившись, Майя.

Надвечір у тюрмі стало тихше. В камері світилась під стелею тьмяна електрична лампочка, обснована дротом, кутки камери лежали в пітьмі. Інколи долинав який-небудь далекий окрик німецькою мовою і хтось пробігав повз камеру. Іноді кілька пар ніг, грюкаючи, проходили по коридору, і чути було брязкання зброї. Одного разу всі вони скочили, бо долинув жахливий звірячий крик,— кричав чоловік, і від цього було особливо страшно.

Уля простукала в стінку до хлопців:

"Це не з вашої камери?"

Звідти відповіли:

"Ні, це у великих..." Так вони, за внутрішнім кодом, навивали дорослих підпільників.

Дівчата самі почули, як повели з сусідньої камери. І зра-ву ж стало чути стукання:

"Уля... Уля..."

Вона обізвалась.

"Говорить Віктор... Толю повели..."

Уля раптом виразно побачила перед собою обличчя Анатолія, його завжди серйозні очі, і здригнулась, уявивши собі, що його жде. Але тут клацнув ключ у замку, двері їхньої камери відчинились, і розв'язний голос покликав:

— Громова!..

От що лишилося в її пам'яті... Який час вона стояла в приймальні Соліковського. В кабінеті когось били. У приймальні на дивані сиділа жінка Соліковського з накрученим блідо-русявим, немов клоччя, волоссям, з вузликом у руці, і, позіхаючи, дожидала чоловіка. А поряд сиділа маленька дівчинка з таким же схожим на клоччя волоссям та сонними очима і їла пиріжок з яблучною начинкою. Двері відчинились, і з кабінету вивели Ваню Земнухова з невпізнанно спухлим обличчям. Він сливе нашттовхнувся на Улю, і вона мало не скрикнула.

Потім вона разом із Соліковським стояла перед майстером Брюкнером, і той, либонь, уже не вперше, цілком байдуже запитав її про щось. І Шурка Рейбанд, з яким вона танцювала в клубі перед війною і який намагався залицятись до неї, тепер, удаючи, наче її зовсім не знає, переклав їй це запитання. Та вона не дочула, що він їй переклав, бо, ще будучи на волі, приготувала те, що вона скаже, коли її арештують. І вона з холодним виразом обличчя сказала це:

— Я не буду відповідати на запитання, бо не визнаю за вами права судити мене. Робіть зі мною що хочете, але ви од мене більш нічого не почуєте...

17"

615

І майстер Брюкнер, який за ці дні, мабуть, багато разів чув подібні фрази, не розсердився, а ворухнув пальцями й сказав:

— До Фенбонга!..

Жахливий був не біль від катувань,— вона могла знести будь-який біль, навіть не пам'ятала, як били її,— жахливо було, коли вони кинулись її роздягати і вона, щоб уникнути їхніх рук, змушена була сама роздягтись перед ними...

Коли її вели назад до камери, назустріч їй пронесли па руках Анатолія Попова: його білява голова була закинута назад, руки звисали до підлоги; з куточка його рота цівкою текла кров.

Уля все-таки пам'ятала, що вона повинна володіти собою, коли увійде в камеру, і, може, це їй пощастило зробити. Вона вступала в камеру, а поліцай, що супроводив її, крикнув:

— Іваніхіна Антоніна!..

Уля розминулася в дверях із Тонею, що глянула на неї лагідними, повними жаху очима, і двері за Улею зачинились. Але в цю мить на всю тюрму розітнувся пронизливий дитячий крик, не Тонин, а просто якоїсь дівчинки.

— Вони взяли мою молодшу! — скрикнула Марія Андріївна Борц. Вона, як тигриця, кинулась на двері, й стала битися в них, і кричати: — Люсю!.. Вони схопили тебе, маленьку! Пустіть! Пустіть!..

Малий синок Марини прокинувся й заплакав.

Розділ шістдесятий

У ці дні Любку бачили у Ворошиловграді, в Каменську, в Ровеньках. Одного разу вона потрапила навіть в обложене Міллерово. Коло її знайомств серед ворожих офіцерів стало ширшим. Кишені були напхані дарованим печивом, цукерками, шоколадом, і вона простодушно частувала ними першого стрічного.

З нестямною відвагою та безтурботністю кружляла вона по самому краю прірви, з дитячою усмішкою та примруженими голубими очима, в яких часом проблискувало щось жорстоке.

В цю поїздку до Ворошиловграда вона знову зустрілася з тим чоловіком, що був її прямим начальником. Чоловік цей сказав їй, що німці лютують у місті. Сам він міняв квартири мало не щодня. Він був не митий, не голений, з очима, червоними від безсоння, але дуже збуджений новими нами з фронту. Йому потрібні були відомості про ближні резерви німців, про постачання, про окремі частини,— ціла купа відомостей.

Любці довелося знову здибатися з інтендантським полковником, і був момент, коли їй здалося, що навряд чи вона зможе видряпатись. Все інтендантське управління, очолюване цим полковником з несвіжим обличчям та обвислими губами, покидало Ворошиловград, покидало з нечуваною хапливістю. Тому й у самого полковника, який, чим більше пив, ставав усе склянішим, і в інших офіцерів був одчайдушний настрій.

Любка видерлась тільки тому, що їх було надто багато. Вони заважали один одному й сварились, і зрештою вона все-таки опинилась на квартирі, де жила дівчинка гриб-боро-вик. Любка навіть забрала з собою банку чудового варення, подарованого їй лейтенантом, який і досі на щось сподівався.

Любка роздяглась і лягла в постіль у холодній, нетопленій кімнаті з високою стелею. Та пролунав страшний грюкіт у двері: Любка підвела голову. В сусідній кімнаті прокинулись гриб-боровик і її мама. В двері так грюкали, наче хотіли їх виламати. Любка мерщій вискочила з-під ковдри,— від холоду вона спала в ліфі й панчохах,— сунула ноги в туплі й улізла в плаття. В кімнаті було зовсім темно. Хазяйка злякано питала в сінях, хто там, їй відповідали грубі голоси німців. Любка подумала, що це офіцери напідпитку приїхали по неї, і дуже розгубилась.

Вона ще не встигла збагнути, що їй робити, як у кімнату до неї, гупаючи важкими черевиками на товстій підметці, увійшло троє людей, і один з них освітив Любку електричним ліхтарем.

— Licht 1 — гукнув чийсь голос, і Любка впізнала лейтенанта.

Так, це були він і два жандарми. Обличчя в лейтенанта викривлялося від злості, коли він, тримаючи над головою каганця, поданого йому з-за дверей хазяйкою, вдивлявся в Любку. Він передав каганця жандармові і щосили вдарив Любку в обличчя. Потім розчепіреними пальцями він розкидав дрібні речі туалету, що лежали в головах на столі, наче шукав чого. Губна гармонійка, що була під носовичком, упала на підлогу, лейтенант злостиво настоптав на неї і розчавив каблуком.

Жандарми перетрусили всю квартиру, і лейтенант поїхав. І Любка зрозуміла, що це

не він привів жандармів, а вони знайшли Любку через нього: десь відкрилося щось, але що — цього не могла вона знати.

Дама, хазяйка квартири, і дівчинка гриб-боровик одяг-лись і, шулячись від холоду, спостерігали. Власне, дама спостерігала, а гриб-боровик із жагучим інтересом та цікавістю невідривно дивилася на Любку. В останній момент Любка рвучко пригорнула гриба-боровика до себе й поцілувала в тужаву щічку.

Любку привезли до ворошиловградської жандармерії. Якийсь чин переглянув її документи і через перекладача розпитав її, чи справді вона Любов Шевцова і в якому місті проживає. При допиті в кутку сидів якийсь хлоп'як, обличчя його Любка не роздивилась. Хлоп'як, знай, сіпався. В Любки забрали чемодан з платтям та з усіма речами, крім усякого дріб'язку, банки з варенням та строкатої великої хустки, якою вона іноді пов'язувала шию і яку попросила повернути їй, щоб зав'язати все, що в неї зосталось.

Так вона й з'явилась, у яскравому крепдешинову платті, що залишилось на ній, і з цим вузликом з усякими засобами косметики та з банкою варення, в камері первомайців — удень, коли відбувався допит.

Поліцай відчинив двері камери, вкинув її й сказав:

— Приймайте ворошиловградську артистку!

Любка, рум'яна з морозу, примруженими блискучими очима оглянула, хто в камері, побачила Улю, Марину з хлопчиком, Сашу Бондареву, всіх своїх подруг. Руки її, що в одній з них був цей вузлик, опустились, рум'янець зійшов з обличчя, воно зовсім сполотніло.

На той час, коли Любку привезли до краснодонської тюрми, тюрма була так переповнена й дорослими, і молодогвардійцями з їхньою ріднею, що люди з дітьми жили в коридорі, а ще передбачалося тут розмістити всю групу з селища Краснодон.

У місті відбувалися нові й нові арешти, що залежали, як і доти, від стихійних зізнань Стаховича. Доведений до стану закатованої тварини, він купував собі перепочинок, зраджуючи своїх товаришів, але кожна зрада приносила йому нові та нові муки. То він згадував усю історію з Ковальовим та Пиріжком. То згадував, що в Тюленіна був приятель, він навіть не знав його прізвища, але пам'ятав його прикмети і пам'ятав, що той живе на "Шанхаї".

Раптом Стахович згадував, що в Осьмухіна був друг Толя Орлов. І от уже змордований Володя і мужній "Грім гримить" стояли один перед одним у кабінеті вахтмайстера Балдера.

— Ні, я вперше його бачу,— тихо сказав Толя.

— Ні, я його зовсім не знаю,— сказав Володя. Стахович згадував про те, що у Земнухова в Нижньоолек-

сандрівському живе кохана дівчина. І через кілька день перед майстером Брюкнером стояли вже не схожий на самого себе Земнухов і Клава з косуватими своїми очима. І вона говорила ледве чутно:

— Ні... Колись учились разом. А з початку війни не бачила. Адже я жила на селі...

Земнухов мовчав.

Усю групу селища Краснодон тримали в місцевій селищній тюрмі. Лядська, що виказала групу, не могла знати, хто з них яку роль грав в організації, але вона знала, наприклад, про стосунки Ліди Андросової з Колею Сумським, у якого Ліда була закохана.

Ліду Андросову, гарненьку дівчину з гостреньким підборіддям, схожу на лисичку, били ременями, знятими з гвинтівок: вимагали розповісти про діяльність Сумського в організації. Ліда Андросова вголос лічила вдари, але відмовлялась говорити хоч що-небудь.

Щоб старше покоління не могло вплинути на молодше, їх тримали окремо й стежили, щоб межі ними не було ніякого зв'язку.

Але навіть для катів у їхній звірячій діяльності існує межа можливого. Не тільки ніхто з загартованих більшовиків, а й ніхто з арештованих молодогвардійців не признавався, що належить до організації, і не виказував товаришів. Ця не чувана в історії стійкість майже ста юнаків та дівчат, сливе дітей, поступово виділила їх серед безневинно арештованих і з-поміж родичів та близьких. І, щоб полегшити своє становище, німці стали помалу випускати всіх, хто потрапив випадково, і тих із родичів, кого взяли як заручників. Так випустили рідню Кошового, Тюленіна, Арутюнянца та інших. Випустили й Марію Андріївну Борц. Маленька Люся вийшла за який день до неї, і Марія Андріївна тільки вдома змогла в сльозах перевірити, що материнський слух її не обдурав і молодша дочка була в тюрмі. Тепер в руках у катів лишилась тільки група дорослих підпільників на чолі з Лютиковим та Бараковим і члени організації "Молода гвардія".

Рідні арештованих з ранку до ночі юрмились коло тюрми, хапаючи за руки поліцаїв та німецьких солдатів, що входили й виходили, з проханням дати звісточку або пронести передачу. Їх розганяли, вони збиралися знов, обростали перехожими й просто цікавими. Крізь дощані стіни часом лунали зойки тих, кого били, і, щоб приглушити їх, у тюрмі зранку накручували патефон. Город трусило як у лихоманці: не було людини, яка за ці дні не побувала б коло тюрми. І майстер Брюкнер мусив дати розпорядження приймати передачі для ув'язнених. Так Пилип Петрович і Бараков змогли дізнатися, що райком, створений ними, живе, діє і вишукує способи, щоб визволити й "великих" і "маленьких".

Хоч яке протиприродне було життя молодих людей у най-звірячішій із звірячих німецькій окупаційній тюрмі, вони жили в ній уже тижнів зо два, і поступово в них створився свій особливий тюремний побут з цим страховинним насильством над тілами й душами молодиків, але з усіма людськими відносинами любові, дружби і навіть звичками до розваг.

— Дівчатка, хочете варення? — казала Любка, сівши серед камери на підлогу й розв'язуючи свій вузлик. — Балда! Розтоптав мою губну гармошку! Що я тут робитиму без гармошки?..

— Зажди, зіграють вони на твоїй спині, відіб'ють охоту до гармошки! — спересердя

кинула Шура Дубровіна.

— Отак ти знаєш Любку! Думаєш, я буду хникати або мовчати, коли битимуть? Я буду лаятись, кричати. Ось так: "А-а-а!.. Дурні! За віщо ви б'єте Любку?" — заверещала вона.

Дівчата засміялись.

— І то правда, дівчата, на що нам нарікати? А кому легше? Нашим рідним ще тяжче. Вони, бідолашні, навіть не знають, що з нами. Та й хіба те ще їм доведеться пережити!..— говорила Ліля Іваніхіна.

Кругловида, світленька, вона, мабуть, до всього звикла в концентраційних таборах, вона ні на що не нарікала, всіх доглядала й була добрим духом цілої камери.

Увечері Любку викликали на допит до майстера Брюкнера. Це був незвичайний допит: прийшли всі начальники жандармерії та поліції. Любку не били, з нею були навіть запобігливо-ласкаві. Любка, що цілком володіла собою й не знала, щб їм відомо, за звичкою своїх стосунків з німцями, кокетувала й сміялась, вдаючи, буцімто не розуміє, чого від неї хочуть. Їй натякали, що було б дуже добре для неї, якби вона видала радіопередавач, а разом і шифр.

Це було в них лише припущення, але, не маючи прямих доказів, вони не сумнівалися в тому, що це так і є. Досить було дізнатися про належність Любки до організації, щоб здогадатись про характер її роз'їздів по містах та зближення з німцями. Німецька контррозвідка мала дані про те, що в області діє кілька таємних радіопередавачів. А той хлопець, присутній при допиті Любки у ворошиловградській жандармерії, був хлопець із компанії Бориса Дубинського, її приятеля по курсах, він потвердив, що Любка вчилась на цих секретних курсах.

Любці сказали, щоб вона подумала, чи не краще їй признатись, і відпустили до камери.

Мати прислала їй повен кошик харчів. Любка сиділа на підлозі, затиснувши кошик ногами, витягала звідти то сухар, то яєчко, похитувала головою і наспівувала:

Любо, Любонько, Любонько-голубонько, Як мені тебе прогодувать...

Поліцаєві, який приніс передачу, вона сказала:

— Передай мамі, що Любка жива й здорова, просить, щоб побільше передавала борщу! — Вона обернулась до дівчат і закричала: — Дівчата, налітай!..

Зрештою вона таки попала до Фенбонга, який її досить сильно побив. І вона додержала своєї обіцянки: лаялась так, що було чути не тільки в тюрмі, а й по всьому пустирю:

— Балда!.. Шолудивий дурень!.. Суча лапа!..— Це були ще найлегші з тих слів, якими вона нагородила Фенбонга.

Наступного разу, коли Фенбонг при майстері Брюкнері та Соліковському побив її скрученим дротом, Любка, хоч як кусала губи, не змогла втримати сліз. Вона повернулась до камери й мовчки лягла на живіт, поклавши голову на руки, щоб не бачили її обличчя.

Уля в світлій плетеній кофтинці, присланій з дому,— вона дуже любила до її чорних

очей та волосся,— сиділа в кутку камери й, таємниче поблискуючи очима, розповідала дівчатам, що купчилися круг неї, "Таємницю монастиря святої Магдалини". Тепер вона день у день розповідала їм щось цікаве з продовженням: вони прослухали вже "Овода", "Льодовий дім", "Королеву Марго".

Двері в коридор стояли навстіж, щоб провітрити камеру. Поліцай із руських сидів навпроти дверей на табуреті й теж слухав "Таємницю монастиря".

Любка відпочила трохи й сіла, неуважно прислухаючись до Улиної розповіді, потім глянула на Майю Пегліватюву, яка вже скільки днів лежала не встаючи. Вирікова виказала, що Майя була колись секретарем комсомольського осередку в школі, і тепер її катували більше за інших. Любка побачила Майю, і невситиме, мстиве почуття заворушилося в ній, шукаючи виходу.

— Сашо... Сашо...— тихо покликала вона Бондареву, що сиділа в групі коло Улі.— Чогось наші хлопці принишкли...

— Так...

— Чи не похнюпили носи?

— Все-таки їх, знаєш, більше мордують,— зітхнула Саша.

В Саші Бондаревої, з її різкими хлоп'ячими манерами та голосом, тільки в тюрмі розкрились раптом якісь м'які дівочі риси, і вона мовби соромилась їх, бо вони з таким запізненням виявились.

— Розбуркаймо хлопців,— сказала Любка, жвавішаючи.— Ми зараз на них карикатуру намалюємо.

Любка швидко дістала в головах аркушик паперу й невеличкий олівець — з одного кінця синій, з другого червоний,— і обидві вони, Любка та Саша, лігши на животи, обличчям одна до одної, стали пошепки обмірковувати зміст карикатури. Потім, пересміюючись та віднімаючи одна в одної олівець, намалювали худенького, знеможеного хлоп'яка з величезним носом, що переважував хлопцеві голову вниз, так що він увесь скандзюбився й уткнувся носом у підлогу. Вони вробили хлоп'яка синім, обличчя йому лишили білим, а ніс начервонили й підписали так:

Ой ви, хлопці, чом насупились, Чом задумались, похнюпились?..

Уля скінчила оповідати. Дівчата вставали, потягались, розходились по кутках, деякі обернулись до Любки та Саші. Карикатура пішла по руках. Дівчата сміялись.

— Ось де талант марнувався!

— А як передати?

Любка взяла папірця, підійшла до дверей.

— Давидов! — з викликом вона звернулась до поліцая.— Передай хлопцям їхній портрет.

— І звідки у вас олівці, папір? їй-богу, скажу начальникові, щоб потрусив! — понуро озвався поліцай.

Шурка Рейбанд, проходячи коридором, побачив Любку в дверях.

— Ну як, Любо? Скоро до Ворошиловграда поїдемо? — сказав він, заграючи з нею.

— Я з тобою не поїду... Ні, поїду, якщо ти передаси ось хлопцям, портрет ми їхній

намалювали!..

Рейбанд подивився на карикатуру, всміхнувся костяним личком і тицьнув аркушик Давидову.

— Передай, чого там,— недбало сказав він і пішов далі по коридору.

Давидов, знаючи близькість Рейбанда до головного начальника і, як усі поліцаї, підлещуючись до нього, прочинив двері до камери хлопців і вкинув аркушик. Звідти пролунав дружний сміх. Скоро застукотіли в стіну:

— Це вам здалось, дівчатка. Пожилійці нашого дому поводяться пристойно... Говорить Вася Бондарев. Привіт сестричці...

Саша взяла в головах скляну банку, в якій мати передавала їй молоко, підбігла до стінки й простукала:

— Васю, чуєш мене?

Потім вона приставила банку дном до стіни і, наблизивши губи до країв, заспівала улюблену братову пісню — "Суліко".

Та щойно почала співати, як усі слова пісні стали так нагадувати минуле, що пісня урвалася. Ліля підійшла до Саші і, гладячи по руці, сказала добрим, спокійним голосом*

— Ну, не треба... Ну, заспокойся...

— Я сама ненавиджу, коли потече ця солоня водичка,— сказала Саша, нервово сміючись.

— Стаховича! — прозвучав у коридорі хрипкий голос Со-ліковського.

— Починається...— кинула Уля. Поліцай зачинив двері й замкнув на ключ.

— Краще не слухати,— сказала Ліля.— Улечко, ти ж знаєш мою любов, прочитай "Демона", як то^і, пам'ятаєш?

...Що люди? їх життя і труд? —

почала Уля, піднісши руку.

їх смерть земних позбавить пут. Надія є — небесний суд, Що їх простить, хоч покарає! Моя ж печаль незмінно тут, їй краю, як мені, немає. І не заснуть в могилі їй Вона то лащитьсЯ, мов змій, То, мов огнем, пече без краю, То душу кам'яно стискає, І вир неугасимий цей — Надій погаслих мавзолей!..

О, як затремтіла в серцях дівочих ця поезія, ніби промовляючи до них: "Це про вас, про ваші ще не народжені пристрасті й загиблі надії!"

Уля прочитала й ті рядки поеми, де янгол несе грішну душу Тамари. Тоня Іваніхіна сказала:

— Бачите! Все-таки янгол її врятував. Як це добре!..

— Ні,— сказала Уля ще з тим поривом в очах, з яким читала.— Ні!.. Полетіла б я з Демоном... Подумайте, він повстав проти самого бога!

— А що! Нашого народу ніхто не зломить! — раптом сказала Любка з пристрасним блиском в очах.— Та хіба є ще такий народ на світі? В кого душа така хороша? Хто стільки здатен винести?.. Ми, може, й загинемо, мені не страшно. Так, мені зовсім не страшно,— з силою, від якої тіпалось її тіло, говорила Любка.— Але мені не хотілось...

Мені хотілось би ще розквитатися з ними, з оцими! Та пісень поспівати,— за цей час, мабуть, багато склали гарних пісень там, у наших! Подумайте тільки, прожили шість місяців при німцях, як у могилі просиділи: ні пісень, ні сміху, тільки стогін, кров, сльози,— з притиском казала Любка.

— А ми зараз заспіваємо: ну їх усіх к чортовій матері! — вигукнула Саша Бондарева і, змахнувши тонкою смаглявою рукою, заспівала:

Через доли, через гори йшла дивізія вперед...

Дівчата вставали, підхоплювали пісню і юрилися круг Саші. І пісня, дуже дружна, покотилась по тюрмі. Дівчата почули, як у сусідній камері до них приєдналися хлопці.

Двері в камеру, грюкнувши, відчинились, і поліцай, з лютим, зляканим обличчям, засичав:

— Та що це ви, очманіли? Замокніть!..

Не зітруть тих днів славетних В нашій пам'яті літа. Партизанські загони Визволяли всі міста...

Поліцай грюкнув дверима і десь побіг.

Згодом коридор застугонів од важких кроків. Майстер Брюкнер, високий, з низько опущеним тугим животом, з темними на жовтому обличчі мішками попід очима та з важкими складками шиї, що злягли на комір, стояв на порозі, в руці його диміла й тряслась сигарета.

— Platz nehmen! Ruhe!.. 1 — вирвалось із нього з таким оглушливим звуком, наче він стріляв з пугача.

...Мов маяк у далині, Штурмовії ночі Спаська, Волочаївськії дні...— співали дівчата.

Жандарми та поліцаї вдерлись до камери. В сусідній камері, в хлопців, зав'язалась бійка. Дівчата попадали на підлогу біля стін камери.

Любка, сама лишившись посередині, вперла в боки свої маленькі руки і, прямо дивлячись перед собою жорстокими невидючими очима, пішла просто на Брюкнера, вибиваючи закаблуками чечітку.

— А! Дочка чуми! — гаркнув Брюкнер, задихаючись.

По місцях! Замокніть! (Нім.)

Схопив своєю великою рукою Любку і, викручуючи їй руку, витяг із камери.

Любка, вишкірившись, хутко нахилила голову і щосили вчепилася зубами в цю його велику руку в цятах жовтої шкіри.

— Verdammt noch mal! 1 — заревів Брюкнер і другою рукою кулаком став бити Любку по голові. І Га вона його руки не відпускала.

Солдати ледве її одірвали від нього і з поміччю самого майстера Брюкнера, що вимахував рукою, Любку потягли по коридору.

Солдати тримали її, а майстер Брюкнер і унтер Фенбонг били її електричним дротом по тільки-но присохлих струпах. Любка люто прикусила губу й мовчала. Раптом вона почула звук мотора, що виник десь дуже високо над тюрмою. І вона впізнала цей звук, і серце її сповнилось торжеством.

— Ага, сучі сини!.. Ага!.. Бийте, бийте! Наші он голосок подають! — закричала вона.

Літак ревів, знижуючись, і те ревіння ринуло в камеру. Брюкнер і Фенбонг припинили катування. Хтось хутко вимкнув світло. Солдати відпустили Любку.

— А! Боягузи! Падлюки! Настав ваш час, виродки з виродків! Ага-а!..— кричала Любка, не маючи сили повернутись на скривавленому тапчані і люто стукаючи ногами.

Грім вибухової хвилі струсонув дощану будівлю тюрми. Літак бомбив місто.

З цього дня в житті молодогвардійців у тюрмі зайшла переміна: вони перестали приховувати свою приналежність до організації і вступили у відкриту боротьбу з мучителями. Вони грубіянили їм, кепкували з них, співали в камерах революційних пісень, танцювали, бешкетували, коли з камери витягали кого-небудь на муки.

І мордування, якому піддавали їх тепер, було вже таким немислимим, що його не може уявити людська свідомість,— немислимим з погляду людського розуму й сумління.

Розділ шістдесят перший

Олег, найбільш поінформований про становище на фронті, повів групу сливе на північ, щоб десь у районі Гундоров-ської перейти замерзлий Сіверський Донець і вийти до станції Глибокої на залізниці Воронеж — Ростов.

Вони йшли цілу ніч. Думки про рідних і товаришів не покидали їх. Майже всю дорогу вони йшли мовчки.

На ранок, обминувши Гундорововку, вони без перешкоди перейшли Донець і добре второваною воєнною дорогою, прокладеною по старій ґрунтовій, пішли в напрямі на хутір Дубовий, шукаючи очима по степу якого-небудь житла, щоб зігрітись і попоїсти.

Погода була безвітряна, зійшло сонце, стало пригрівати. Степ із його балками та могилами сяяв чистою білиною. Вторована дорога почала вже відтавати, оголились по обочинах краї канав, пішла пара, й запахло землею.

І по дорозі, якою вони йшли, і по видних далеко, особливо з пагорбів, обічних і дальніх путівцях раз у раз назустріч їм сунули розпорошені залишки німецьких піхотних, артилерійських підрозділів, служб, інтендантських частин, що не потрапили в велике кільце сталінградського оточення й зазнали поразки в наступних боях. Це були німці, не схожі на тих, які сунули на тисячах вантажних машин п'ять з половиною місяців тому. Вони йшли в розхристаних шинелях, з обмотаними головами й ногами, щоб було тепліше, оброслі щетпюю, з такими брудними, чорними обличчями й руками, ніби ЕОНИ щойно вилізли з комина.

Одного разу путівцем зі сходу на захід перейшла дорогу молодим людям група італійських солдатів, здебільшого без рушниць, а деякі несли рушниці, поклавши їх на плечі, як палиці, вгору ложем. Офіцер у літній накидці, обмотавши поверх скособоченого напівкашкета-напівкепки голову дитячими рейтузами, їхав серед своїх солдатів верхи на віслюку без сідла, мало не копирсаючи дорогу величезними черевиками. Він був такий смішний і такий символічний з замерзлими під носом соплями, цей житель південної теплої країни в снігах Росії, що друзі, презирнувшись,

зареготали.

На шляхах сунуло немало мирних жителів, зірваних війною з рідних місць. І ніхто не звертав уваги на двох юнаків і трьох дівчат, що йшли зимовою дорогою з речовими мішками.

Все це піднесло їм настрій. З безтурботною відвагою юності, яка не має реального уявлення про небезпеку, вони бачили себе вже по той бік фронту.

Ніна в валяннях та в шапці-вушанці, з-під якої важкі кучері її спадали на комір теплого пальта, вся розрум'янилась від ходи. Олег, знай, поглядав на неї. І вони, стрівшись очима, всміхались одне до одного. А Серьожка та Валя в одному місці навіть заходилися грати в сніжки і, бігаючи наввипередки, далеко лишили позаду своїх товаришів. Оля, старша поміж ними, одягнена в усе темне, спокійна й мовчазна, трималась перед цими двома парами, як поблажлива матуся.

На хуторі Дубовім вони пробули майже добу, обережно розпитуючи про фронтові діла. Якийсь інвалід, без руки, мабуть, із осілих "оточенців", порадив їм іти далі на північ, до села Дячкіного.

В цьому селі та в найближчих до нього хуторах вони протинялись кілька діб серед змішаних тилів німецьких частин, що відступали, та жителів, які ховались по підвалах. Вони потрапили тепер чи не до самісінької лінії боїв, звідки долинали безугавне ревище гармат і ночами, як зірниці, спалахувало проміння з їхніх жерл. Авіація бомбила німецькі тили, і, видно, фронт подався під натиском радянських військ, бо довкола все німецьке зрушувало з місця й текло на захід.

На них косо поглядав кожен перехожий солдат, а жителі боялися впускати, не відаючи, що за люди. Не тільки переходити фронт уп'ятьох, а просто блукати чи лишатись тут було небезпечно. В одному з хуторів хазяйка, що дун^е неприязно поглядала на них, уночі раптом тепло одяглася й вийшла. Олег, який не спав, розбудив товаришів, і вони подалися з хутора в степ. Вітер, почавшись минулого дня, дуже дошкуляв їм після сну, і прихилитись було ніде. Ніколи вони не відчували себе такими безпорадними й самотніми. І тоді заговорила Оля, старша між ними.

— Не ображайтесь на те, що я скажу,— так почала вона, ні на кого не дивлячись, затуляючи рукавом щоку од вітру.— Нам не перейти фронту такою великою компанією... І, мабуть, дуже важко перейти фронт жінці або дівчині...— Вона глянула на Олега й Серьожку, чекаючи заперечень, але ті мовчали, бо це була правда.— Нам, дівчатам, треба звільнити своїх хлопців,— твердо сказала вона. Ніна та Валя зрозуміли, що мова про них.— Ніна, можливо, заперечуватиме, але твоя мама доручила мені тебе, ми підемо в село Фокіно, там живе моя подружка по інституту, вона дасть нам притулок, і ми в неї дочекаємось фронту,— сказала Оля.

Олег уперше не знайшов, що відповісти, Серьожка й Валя мовчали.

— Чому ж я заперечуватиму? Ні, я не заперечуватиму,— сказала Ніна, мало не плачучи.

Так вони ще постояли мовчки, всі п'ятеро, в знеможі, не зважаючи на останній крок. Тоді Олег сказав:

— Оля правду каже. Навіщо наражати дівчат на ризик, коли в них є простіший вихід. І справді, нам буде легше.

І в-ви ід-діть,— сказав він, раптом почавши заникуватись, і обійняв старшу, Олю.

Потім він підійшов до Ніни, а всі інші одвернулись. Ніна рвучко обняла і вкрила поцілунками все його обличчя. Він обняв її й поцілував у губи.

— П-пам'ятаєш, як я одного разу прив'яз до тебе, все п-просив дозволу поцілувати в щоку, п-пам'ятаєш, як я казав: "Тільки в щоку, ну, розумієш, п-просто в щоку"? І от аж коли довелось поцілуватись. Т-ти пам'ятаєш? — він шепотів їй з дитячим щасливим виразом.

— Я пам'ятаю, я все пам'ятаю, я пам'ятаю більше, ніж ти думаєш... Я тебе завжди пам'ятатиму... Я дождатиму тебе,— шепотіла вона.

Він знову її поцілував і вивільнився.

Відійшовши трохи, Оля та Ніна ще гукнули до них, а потім їх зразу не стало ні видно, ні чути, тільки поземок мів по тонкій сніговій корі.

— Як ви? — спитав Олег у Валі й Серьожки.

— Ми все-таки спробуємо разом,— винувато сказав Серьожка.— Ми підемо вздовж фронту, може, де й проскочимо. А ти?

— Я все-таки тут спробую. Тут принаймні я місцевість уще знаю,— відповів Олег.

Знов запала тяжка хвилина мовчання.

— Любий друже мій, не соромся, не хнюп голову... Н-ну? — сказав Олег, розуміючи все, що діється в Серьожчиній душі.

Валя рвучко обняла Олега. А Серьожка, не полюбляючи ніжностей, потис Олегові руку, а потім злегка штовхнув його долонею в плече й пішов не озираючись, а Валя наздогнала його.

Це було сьомого січня.

Але вони теж не могли перейти фронту вдвох. Вони все ходили з села в село і так от добулись до Каменська. Казали, що вони брат і сестра, що відстали від родини в районі боїв на Середнім Дону. І люди жаліли їх, і стелили їм де-небудь на холодній долівці, і вони спали, обійнявшись, як брат і сестра в біді. А вранці щ>ву вставали й ішли. Валя вимагала, щоб вони спробували перейти фронт у першій-ліпшій місці, але Серьожка був людиною реального складу і все не хотів переходити фронту.

І нарешті вона зрозуміла, що Серьожка й не спробує перейти фронт, поки вона, Валя, ходитиме з ним: Серьожка міг перейти фронт в будь-якому місці, але він боявся занепасти її. І тоді вона йому сказала:

— Адже сама я завжди можу влаштуватись де-небудь отут, на селі, й перечекаати, поки фронт перейде через нашу місцевість...

Але Серьожка не хотів і слухати про це.

І все-таки вона його перехитрувала. В усій їхній діяльності, особливо коли вони стали все робити вдвох, він завжди був коноводом, і вона корилась йому. Але в особистих справах вона завжди брала гору, і він сам того не помічав, як ішов на повіді. Так і тепер вона сказала, що він зможе потрапити в частину Червоної Армії й

розповісти, що в Краснодарі гине молодь наша, і разом з тією частиною врятувати товаришів від загибелі, а заразом виручити й Валю.

— Я дождатиму тебе де-небудь отут поблизу,— сказала вона.

Валя, стомившись за день, міцно заснула, а коли прокинулась перед світанком, Серьожки вже не було: він пожалів будити її, щоб попрощатись.

І вона залилась сама.

Олена Миколаївна на все життя запам'ятала цю морозну ніч, це була ніч з одинадцятого на дванадцяте січня. Вся родина вже спала, коли хтось тихо постукав у віконце з вулиці. Олена Миколаївна зразу почула цей стукіт і зразу зрозуміла, що це він.

Олег з обмороженими щокми впав на стілець, від утоми навіть не знявши шапки. Всі прокинулись. Бабуся засвітила каганець і поставила під стіл, щоб світла не побачили з вулиці: поліція навідувалась до них по кілька разів на день. Олег сидів, освітлений знизу, шапка його взялась інеєм круг обличчя, на вилицях у нього були чорні плями. Він схуд.

Він кілька разів пробував перейти фронт, але він зовсім не знав сучасної системи вогню та розташування підрозділів і груп в обороні. Та й був завеликий і темно вдягнений, щоб непомітно переповзти по снігу. Думка про те, що там з товаришами в місті, весь час не облишала його. Зрештою він переконав себе, що тепер, коли вже минуло стільки часу, можна непомітно пройти до міста.

— Що про Земнухова чути? — питав він.

— Все те саме...— сказала мати, намагаючись не дивитись на нього.

Вона скинула з нього шапку, тужурку. Ні на чім було навіть чаю зігріти, але домашні й так переглядались, боячись, щоб його от-от не захопили тут.

— Уля як? — спитав він. Всі мовчали.

— Улю взяли,— тихо сказала мати.

— А Любку?

— Теж.

Він змінився на обличчі і, помовчавши, спитав:

— А в селищі Краснодарі?

Не можна було так мучити його по краплі, і дядя Коля сказав:

— Легше назвати тих, кого ще не взяли...

І він розповів про арешт великої групи робітників Центральних майстерень разом з Лютиковим та Бараковим. Тепер уже ніхто в Краснодарі не мав сумніву, що це були свої люди, залишені в німецькому тилу із спеціальним завданням.

Олег поник головою й більш ні про що не питав.

Порадившись, вони поклали вирядити його на село до родичів Марини зараз же, вночі. Дядя Коля взявся провести його.

Вони йшли дорогою на Ровеньки, степом безлюдним, видим на далеку відстань під зорями, що струмили тихе синювате світло по снігу.

Хоч він майже не відпочивав після стількох ночей блукання, часто без їжі й

притулку, після всього, що спіткало його вдома, Олег уже цілком опанував себе і дорогою розпитував у дяді Колі всі подробиці, зв'язані з провалом "Молодої гвардії" і з арештом Лютикова й Баракова. Він розповів дяді Колі свої лихі пригоди.

Вони не помітили, як скінчився довгий положистий узвіз дороги і вони досягли найвищої його точки, й круто стали сходити з пагорка метрів за п'ятдесят від околиці великого села, що темніло перед ними.

— В село простуємо, а слід би обминути,— сказав дядя Коля.

І вони збочили й пішли лівим краєм дороги, все так само метрів за п'ятдесят од села,— сніг був глибокий тільки в заметах.

Вони перейшли були одну з бічних доріг, що вели до села, як із-за крайньої хати навперейми кинулось до них кілька сірих постатей. Вони бігли й горлали по-німецькому дуже хрипко.

Дядя Коля й Олег, не змовляючись, майнули від них по дорозі.

Олег почував, що в нього немає сил бігти, чув, що його паздоганяють. Він напружив останні сили, але послизнувся й упав. На нього навалилися й заломили назад руки. Двоє ще гналися за дядею Колею й кілька разів вистрілили вслід йому з револьвера. Трохи згодом вони повернулись, лаючись і посміюючись; що не пощастило спіймати.

Олега привели у великий будинок, де раніш була, мабуть, сільрада, а тепер канцелярія старости. В соломі на підлозі спало кілька солдатів жандармерії. Олег зрозумів, що вони наскочили на жандармський пост. На столі стояв польовий телефон у темній шкірі.

Ефрейтор викрутив ґнота в лампі і, сердячись та гримаючи на Олега, заходився його обшукувати. Не знайшовши нічого підозрілого, він зірвав з Олега тужурку й став промацувати її. Великі пальці його рук були плоскі й розширені біля нігтя, і він методично й спритно орудував ними.

Так пальці його добрались до картону комсомольського квитка, і Олег зрозумів, що всьому кінець.

Ефрейтор, прикриваючи рукою викладені на стіл комсомольський квиток і бланки тимчасових комсомольських квитків, надсаджуючись, хрипко говорив по телефону. Потім він поклав трубку й щось сказав солдатіві, який привів Олега.

Аж проти ночі наступної доби Олег, супроводжуваний цим ефрейтором і солдатом замість кучера, на санях під'їхав до будинку жандармерії та поліції в місті Ровеньках, і його здали черговому жандармові.

Олег сидів сам у камері, в цілковитій темноті, обнявши руками коліна. Коли б можна було бачити його обличчя,— вираз його був спокійний і суворий. Думки про Ніну, про матір, про те, як по-дурному він попався,— він мав на все це досить часу, поки сидів у канцелярії старости і поки його везли, і це вже одійшло від нього. І не об тім він думав, що чекає на нього: він це знав. Він був спокійний та суворий, бо він підбивав підсумок усьому своєму недовгому життю.

"Нехай мені шістнадцять років, не я винен у тім, що моя життєва путь була така недовга... Що може страшити мене? Смерть? Мордування? Я зможу знести це...

Звичайно, я хотів би вмерти так, щоб пам'ять про мене лишилася в серцях людей. Але хай я помру невідомий... Що ж, так помирають тепер мільйони людей, так само, як і я, сповнені сил та любові до життя. В чім я можу попікнути себе? Я не брехав, не шукав легкого в житті шляху. Інколи був легковажний,— може, й слабкий од надмірної доброти серця... Любий Олежко-дролечко! Це не така й велика провина в шістнадцять років... Я навіть не звідав усього щастя, яке відпущено людині. І однаково я щасливий! Щасливий, що не плазував, як черв'як,— я боровся... Мама завжди казала мені: "Орлику мій!" Я не обману її віри та довір'я товаришів. Нехай моя смерть буде така ж чиста, як моє життя,— я не соромлюся сказати собі це... Ти вмиреш гідно, Олежко-дролечко..."

Риси обличчя його розгладились, він ліг на підмерзлій слизкій підлозі, підмостив під голову шапку й міцно заснув.

Він розплющив очі, відчувши, що хтось стоїть над ним. Був ранок.

Майже затуливши собою двері в камеру, перед Олегом стояв у козацій шинелі, в польській конфедератці, що ледве налізала на велику руду голову, кремезний дід з великим сизим носом, з буйним рудим ластовинням по всьому обличчі, з шаленими сльозавими очима.

Олег сів на підлозі і з подивом глянув на нього.

— А я думаю, який він такий, Кошовий?.. А він ось який... Гадюченя! Пройдисвіт такий!.. Шкода, що тебе гестапо вчитиме,— у мене тобі краще було б. Я б'ю в виняткових випадках... То ось ти який! Про тебе слава, як про Дубровського. Читав, мабуть, Пушкіна? У, гадюченя!.. Жаль, що ти не в мене,— старий нахилився до Олега, примружив одне сльозаве божевільне око і, дихаючи на Олега горілкою, таємниче зашепотів: — Ти думаєш, я чому так рано? — Він підморгнув уже зовсім інтимно й довірливо: — Сьогодні виряджаю партію туди...— Він покрутив набряклим пальцем кудись у небо.— Прийшов з перукарем усіх поголити, я завжди голю перед цим,— шепотів він. Він випростався, крикнув, підняв великий палець руки й сказав: — Культурнень-ко!.. А ти підеш по лінії гестапо, не заздрю тобі. Оревуар! — Він підніс набряклу старечу руку до козирка конфедератки й вийшов, і хтось грюкнув за ним дверима камери.

Коли Олега вже перевели до загальної камери, де сиділи зовсім невідомі йому люди з дальніх місць, він дізнався, що то був начальник ровеньківської поліції Орлов, з колишніх денікінських офіцерів, страшний кат і мучитель.

Через дві-три години Олега повели на допит. Взялись до нього самі тільки гестапівці, перекладач також був ні-мець-ефрейтор.

Іх було багато, німецьких жандармських офіцерів, у кабінеті, куди його ввели. Всі вони з одвертою цікавістю та з подивом, а деякі навіть так, як дивляться на особу визначну, дивились на нього. За своїм багато в чому ще дитячим сприйняттям світу він не міг гадати, як широко розійшлася слава про "Молоду гвардію" і як він сам, після свідчень Стаховича та після того, що довго не могли його спіймати, перетворився на постать легендарну. Його допитував гнучкий, наче він був без кісток, як мінога, німець,

з обличчям, якому страшні фіолетові попід очима півкола, що виходили з-під кутків темних, майже чорних повік, обгинали вилиці й розпускались на худих щоках у трупні плями, надавали вигляду надприродного,— така людина могла приснитися тільки в страшному сні.

На вимогу розкрити діяльність "Молодої гвардії" та виказати всіх членів і спільників, Олег сказав:

— Я керував "Молодою гвардією" сам і сам відповідаю за все, що робили її члени за моєю вказівкою... Я міг би розповісти про діяльність "Молодої гвардії", якби мене судили відкритим судом. Але річ марна для організації розповідати про її діяльність людям, які вбивають і неповинних...— Він помовчав трохи, обвів спокійним поглядом офіцерів і сказав: — Та ви й самі вже мертвяки...

Цей німець, справді схожий на мерця, все-таки ще спитав у нього щось.

— Ці мої слова — останні,— сказав Олег і опустив виї. Після того Олега вкинули в катівню гестапо, і для нього

почалось те страшне життя, котре не те що витримати, про нього не можна писати людині, яка має душу.

Та Олег витримував це життя до кінця місяця, і його не вбивали, бо чекали фельдкоменданта області генерал-майора Клера, котрий хотів особисто допитати провідирів організації й розпорядитись їхньою долею.

Олег не знав, що сюди ж, до ровеньківського гестапо, привезено на допит у фельдкоменданта й Пилипа Петровича Лютикова. Ворогам не вдалося дізнатися, що Лютиков 'був керівником підпільної більшовицької організації Краснодо-" на, але відчували вони й бачили, що це найкрупніша людина з-поміж усіх, кого вони схопили.

Розділ шістдесят другий

Ручні кулемети з трьох точок, наче з кутів трикутника, били по цьому видолинку між пагорбів, схожому на сідло двогорбого верблюда, і кулі плюхали в кашу з грязюки та снігу й при кінці льоту посвистували: "Іу-у... іу-у..." Але Серьожка був уже по той бік сідловини. Дужі руки, схопивши його вище від кисті, втягли в окоп.

— Не стыдно тебе? — мовив маленький сержант з великими очима чистою курською говіркою.— Что это такоича! Русский паренек, а поди ты... Пристращали они тебя или посулили чего?

— Я свій, свій,— сказав Серьожка, нервово сміючись,— документи в ватянці зашиті, одведіть мене до командира. У мене важливе повідомлення!

Начальник штабу дивізії й Серьожка стояли перед командиром у єдиній не розбитій хаті на хуторі неподалік од залізниці. Хутірець був колись обсаджений акаціями, тепер їх побили авіація та артилерія. Розташувався тут командний пункт дивізії, тут не проходили частини й заборонялось їздити машинами, і на хуторі, і в хаті було дуже тихо, коли не вслухатися в багатоголосся бою, що від нього без упину стугоніла земля за горами на півдні.

— Бачу не тільки з документів, а й із того, що він розповідає. Хлопчисько все знає: місцевість, вогневі позиції важкої, навіть вогневі точки в квадратах двадцять сім,

двадцять вісім, сімнадцять...— начальник назвав ще кілька цифр.— Багато чого зійшлося з даними розвідки, дещо він уточнив. До речі, береги ескарповані. Пам'ятаєте? — казав начальник, молодий, кучерявий, з трьома шпалами в петлицях, раз по раз втягаючи одним боком рота повітря й кривлячись: йому болів зуб.

Командир дивізії оглянув комсомольський квиток Се-рьожки й рукописне посвідчення з примітивним друкованим бланком, за підписом командира Туркенича й комісара Ка-шука, видане в тому, що Сергій Тюленін є членом штабу підпільної організації "Молода гвардія" в місті Краснодоні. Він подивився на квиток і посвідчення й повернув їх не начальникові штабу, від якого їх одержав, а в руки Серьож-ці і з грубуватою наївністю оглянув Серьожку з голови до ніг.

— Так...— зітхнув командир дивізії.

Начальник штабу скривився від болю, втягнув повнамя одним боком рота й сказав:

— У нього є важливе повідомлення, яке він хоче викласти тільки вам.

І Серьожка розповів їм про "Молоду гвардію" й висловив міркування, що дивізія, безперечно, повинна зразу ж піти в наступ, щоб визволити його товаришів, які сидять у тюрмі.

Начальник штабу, вислухавши тактичний план руху дивізії на Краснодон, усміхнувся, але тут же тихо простогнав і схопився рукою за щок. Але командир не усміхнувся, як видно, не вважаючи марш дивізії на Краснодон за таку неймовірну справу. Він спитав:

— Ти Каменськ знаєш?

— Знаю, тільки не звідси, а звідти, з того боку. Я звідти прийшов...

— Федоренко! — гукнув командир таким голосом, що десь задзвенів посуд.

Нікого, крім них, не було в кімнаті, але в ту ж мить

Федоренко, самозародившись з повітря, виріс перед командиром і так клацнув закаблуками, що всім стало весело.

— Єсть Федоренко!

— Хлоп'яка взути — раз. Нагодувати — два. Нехай оді-спиться в теплі, поки не викличу.

— Єсть озуті, єсть нагодувати, нехай спить, поки не викличете.

— В теплі...— і командир повчально підняв палець.— Як лазня?

— Буде, товаришу генерал!

— Іди!

Серьожка й сержант Федоренко, який по-приятельському обняв його за плечі, вийшли з хати.

— Командувач приїде,— з усмішкою сказав командир.

— Та ну-у? — ясніючи й на мить забувши навіть про зубний біль, сказав начальник штабу.

— Доведеться ж у бліндаж переходити. Звели, щоб підтопили, а то Колобок, він, знаєш, дасть перцю! — весело всміхаючись, казав командир дивізії.

На ту пору командувач армії, якого командир дивізії на-ввав любовним солдатським

прізвиськом "Колобок", іще спав. Він спав на своєму командному пункті, що містився не в будинку і взагалі не в селищі, а в колишньому німецькому бліндажі в гаю. Хоч армія наступала дуже швидко, командувач дотримувався принципу спинятись не в населених пунктах, а на кожному новому місці займати німецькі бліндажі, а якщо вони зруйновані, копати нові бліндажі для себе й для всього штабу, як у перші дні війни. Цього принципу він став дотримуватись після того, як у перші ж дні війни загинуло чимало значних військових, його товаришів, від ворожої авіації: вони не мали за потрібне рити бліндажі.

Командувач армії в недалекому минулому командував дивізією, до якої вийшов Серьожка Тюленін. Це була та сама дивізія, що з нею мав рівно півроку тому взаємодіяти партизанський загін, керований Іваном Федоровичем Про-ценком. А командувач армії, в минулому командир цієї дивізії, був той генерал, з яким Іван Федорович особисто вмовлявся в приміщенні райкому, в Краснодарі, і який так відзначився в обороні спочатку Ворошиловграда, потім Ка-менська і подальшими вмілими ар'єргардними боями під час пам'ятного відступу в липні та серпні 1942 року.

У командувача було просте селянське прізвище, яке він дістав од батька й діда. Після цих боїв воно виділилося поміж прізвищами інших воєначальників і збереглося в пам'яті жителів Сіверського Дінця та Середнього Дону. А тепер, за два місяці боїв на Південно-Західному фронті, це прізвище стало відомим усій країні, як і прізвища інших воєначальників, що прославили себе у великій Сталінградській епопеї. "Колобок" — це було його нове прізвисько, про яке він сам і не здогадувався.

Прізвисько це в певній мірі пасувало до його постави. Він був присадкуватий, широкий у плечах, грудастий, з повним, сильного виразу й дуже простим руським обличчям. При цій важкуватій статурі він був дуже моторний, прудкий, очі мав невеличкі, розумні, веселі, а рухи спритні й округлі. Однак його прозвали Колобком не за цю його зовнішність.

За збігом обставин, він наступав по тих же місцях, де відступав у липні й серпні. Хоч які були тяжкі бої в ті пам'ятні дні, він тоді досить легко одірвався від противника й відкотився в невідомому напрямі так, що противник і сліду його не міг знайти.

Влившись до складу частин, що утворили згодом Пів-нічно-Західний фронт, він разом з ними зарився в землю та й просидів так у землі з усіма, поки несамовита лють противника не розбилась об їх кам'яну стійкість. А коли настав момент, він разом з усіма виліз з-під землі і — покотився спочатку на чолі тої ж дивізії, потім армії, наступаючи на п'яти противникові, беручи тисячі полонених і сотні гармат, обганяючи й лишаючи в себе в тилу на доробку розпорошені частини противника, сьогодні однією ногою ще на Доні, а другою вже на Чиру, завтра однією на Чиру, а другою вже на Дінці.

І тоді з найпотаємнішої солдатської гуші викотилося це кругле казкове слово "колобок" і приліпилось до нього. І справді, він котився, як колобок.

Серьожка вийшов до своїх у ті переломні дні половини січня, коли розгортався колосальний наступальний рух Воронезького, Південно-Західного, Донського,

Південного, Північно-Кавказького, Волховського та Ленінградського фронтів, який привів до остаточного розгрому та взяття в полон німецько-фашистських військ, оточених під Сталінградом, до прориву більш як дворічної ленінградської блокади, до визволення за півтора лише місяця таких міст, як Воронеж, Курськ, Харків, Краснодар, Ростов, Новочеркаськ, Ворошиловград.

Серьожка вийшов до своїх саме в ті дні січня, коли почався новий могутній танковий наступ на німецькі оборонні укріплення по лінії річок Деркул, Айдар, Оскол — північних приток Дінця,— коли на ділянці залізниці Каменськ — Кан-темирівка зліквідували останній опір німецького гарнізону в обложеному Міллерові, а за два дні до того зайняли станцію Глибоку і наші частини готувались форсувати Сіверський Донець.

О тій порі, коли командир дивізії розмовляв із Серьожкою, командувач армії ще спав. Як і всі командувачі, він усе найважливіше, що стосується саме до командування, готував і робив уночі, коли люди, непричетні до цієї справи, не заважали і він був вільний од повсякденності армійського життя. Але старший сержант Мішин, зростом як Петро Великий, Мішин, який при генералі, командувачеві армії, посідав ту ж посаду, що сержант Федоренко при генералі, командирі дивізії, вже поглядав на дарований трофейний годинник на руці — чи не пора будити.

Командувач завжди недосипав, а сьогодні мав устати раніше ніж звичайно. За збігом обставин, досить частих на війні, дивізія, яка в липні під його командуванням обороняла Каменськ, мала тепер узяти це місто. Правда, в ній уже залишилось мало "стариків". Її командир, недавно підвищений у генерали, в ті дні командував полком. Таких, як він, "старожилів" ще можна було знайти поміж офіцерами, а серед бійців їх було й зовсім небагато: дивізія на дев'ять десятих складалася з поповнення, яке влилося в неї перед наступом на Середньому Дону.

Востаннє глянувши на годинник, старший сержант Мішин підійшов до полиці, на якій спав генерал. Це була саме полиця, бо генералові, який побоювався вогкості, завжди споруджували ложе на другім поверсі, як у вагоні.

Мішин, як звичайно, спочатку сильно струсонув генерала, що спав на боку з дитячим обличчям здорової людини, в якій чиста совість. Але, звісно, це не могло порушити його багатирського сну, це була тільки підготовка до того, що Мішин мав чинити далі. Він просунув одну руку під бік генералові, а другою обійняв його зверху попід пахви й дуже легко та обережно, як дитину, трохи підняв важке генералове тіло в постелі.

Генерал, що спав у халаті, миттю прокинувся, і очі його поглянули на Мішина з такою ясністю, начебто він і не спав.

— От і спасибі,— сказав він, з несподіваною легкістю зіскочив з полиці, пригладив волосся й сів на табурет, оглядаючись, де перукар. Мішин підкинув генералові туфлі під ноги.

Перукар у величезних юхтових чоботях та білосніжному фартусі поверх гімнастерки вже крутив мило в тій частині бліндажа, де містилась кухня. Нечутно, як

дух, він опинився біля командувача, заправив йому серветку за комір халата й зефірними дотиками миттю намилив обличчя, на якому пробилося за ніч цупка й темна щетина.

Не минуло й чверті години, як генерал, одягнений, в застібнутому кітелі, масивно сидів біля столика і, поки подавали сніданок, швидко переглядав папери, які, один по одному, спритно вихоплюючи їх із папки з шкіряним верхом та червоною суконною підкладкою, подавав ад'ютант генерала. Першим він подав щойно одержане повідомлення про те, що наші взяли Міллерово, але це вже не було новиною для генерала, він знав, що Міллерово неодмінно візьмуть уночі або вранці. Потім пішли всякі щоденні справи.

— Чорт їх не вчив, лишіть їм цей цукор — коли вони вже його захопили!.. Переставте Сафронова з медалі "За відвагу" на бойовий Червоний Прапор: вони там, у дивізії, думають, мабуть, що рядових можна представляти тільки до медалей, а до орденів — тільки офіцерів!.. Ще не розстріляли? Не трибунал, а просто редакція "Задушевного слова"! Розстріляти негайно, а то самих під суд віддам!.. Ух, чорти його не вчили: "Требуется приглашение на замещение..." Я хоч і з солдатів, а по-російськи не можна так сказати, їй-право. Порадь-но Клепікову, який підписав це, не читаючи, хай прочитає, виправить помилки синім або червоним олівцем і прийде до мене з цим папером особисто... Ні, ні! Ти мені підкладаєш сьогодні якусь особливу муру. Все, все зачекає,— говорив генерал, дуже енергійно беручись до сніданку.

Командувач уже допив каву, коли невеличкий на зріст генерал, доладно скроєний, з великим білим лобом, який здавався ще більшим від того, що генерал спереду лисів, з акуратно підстриженим на скронях світлим волоссям, спокійний, точний і економний в рухах, виник з папкою біля столу. Зовнішність у нього була скорше вченого, а не військового.

— Сідай,— сказав йому командувач.

Начальник штабу прийшов із справами, важливішими за ті, які підкладав командувачеві ад'ютант. Але перед тим як приступити до справ, начальник штабу з усмішкою подав генералові московську газету, останню, доставлену літаком у штаб фронту й уранці сьогодні розіслану по штабах армії.

В газеті був черговий список нагороджених і підвищених у званнях офіцерів та генералів, у тім числі деяких представлених по його армії.

З живим, веселим інтересом, властивим військовим людям, командувач швидко читав списки вголос і, натрапляючи на прізвища людей, знайомих по академії та по Вітчизняній війні, поглядав на начальника штабу то значуще, то здивовано, то з сумнівом, а то й просто з сяючим по-дитячому — особливо коли це стосувалось його армії — виразом обличчя.

У списку був уже багато разів нагороджений командир тої дивізії, якою раніше командував Колобок і з якої вийшов також теперішній начальник штабу армії. Командира дивізії нагородили за давнє діло, але досі це проходило по інстанціях і тільки тепер потрапило в пресу.

— От невчасно дізнається, коли Каменськ брати! — сказав командувач.— Ще розмагнітяться!

— Навпаки, підтягнеться,— усміхнувшись, промовив начальник штабу.

— Знаємо, знаємо всі ваші слабкості!.. Сьогодні буду в нього, поздоровлю... Чувиріну — вітальну телеграму, Харченку — теж. А Куколеву просто що-небудь людське, розумієш, не казенне, а що-небудь ласкаве. Радий, радий за нього. Я вже думав, не виправиться він після цієї Вязьми,— говорив командувач. Нараз він хитро всміхнувся: — Коли ж погони?

— Везуть! — сказав начальник штабу і знов усміхнувся. Зовсім недавно опублікували наказ про запровадження

в армії погонів для рядових та офіцерського складу й для генералів, і це цікавило всю армію.

Досить було командирові дивізії сказати начальникові свого штабу про приїзд командувача, як ця звістка миттю облетіла всю дивізію. Вона дійшла навіть до тих, хто в цей час лежав у мокрій каші із снігу й грязюки на відкритім степовім боці Дінця, звідки було видно крутий правий берег ріки та будівлі міста Каменська,— вони диміли в багатьох місцях,— і силуети наших штурмовиків, які бомбили в тумані місто.

Коли командувач на машині ще під'їздив до другого ешелону дивізії, де стрів його сам командир, а потім вони разом пішки пройшлися на командний пункт,— на всім його шляху мов ненароком виникали поодинокі постаті й цілі групи бійців та офіцерів, і всім хотілось не тільки побачити його, але щоб і він їх побачив. Всі з особливим шиком та молодечтвом цокали каблуками, і в усіх на обличчях яснів вираз старання або привітні усмішки.

— Признавайтесь, годину тому влізли в бліндаж, чорт вас не вчив, ще стіни не пропотіли! — сказав командувач, миттю викривши маневр командира дивізії.

— Так точно, дві години тому. Більше не виліземо, аж поки не візьмемо Каменськ,— казав командир дивізії, шанобливо стоячи перед командувачем, з хитрим виразом в очах та зі спокійною впевненою складкою в нижній частині обличчя, яка говорила: "Яв себе в дивізії хазяїн і знаю, за що ти будеш лаяти мене всерйоз, а це так, дрібниці".

Командувач поздоровив його з нагородою. І командир дивізії, використавши слушний момент, мовив, наче недбало:

— Поки до діла не дійшли... тут поблизу лазня в селі вціліла, гріємо. Теж, мабуть, давно не мились, товаришу генерал?

— Ну-у?..— сказав генерал дуже серйозно.— А готова?

— Федоренко!

Виявилося, що лазня буде готова тільки надвечір. Командир дивізії кинув на Федоренка такий погляд, що той зрозумів: перепаде йому за це!

— Ввечері...— командувач подумав, чи не можна оте от пересунути, а те відмінити, але раптом згадав, що по дорозі сюди вклинилося ще оте й те.— Доведеться іншим разом,— сказав він.

Командир дивізії, за порадою начальника штабу армії, якого вважали в усій армії за

незаперечний воєнний авторитет, розробив свій план узяття Каменська й почав викладати цей план командувачеві. Командувач послухав і став виявляти ознаки невдоволення.

— Тут же який трикутник: річка, залізниця, околиця міста — це ж усе укріплене...

— Я висловив ті ж сумніви, але Йван Іванович слушно зауважив...

Іван Іванович був начальник штабу армії.

— Ти її форсуєш, а потім буде нікуди розширитись по фронту. Вони весь час битимуть тебе на підході,— говорив командувач, тактовно обминаючи питання про Йвана Івановича.

Але командир дивізії розумів, що його позицію зміцнює авторитет Івана Івановича, і він знову сказав:

— Іван Іванович каже, що вони не можуть ждати лобового вдару звідси, приймуть за демонстрацію, і дані розвідки нашої це стверджують.

— Тільки-но ви прорветесь звідси в город, як вони почнуть поливати вас уздовж по вулицях і звідси, з вокзалу...

— Іван Іванович...

Командувач зрозумів, що вони не зрушать з місця, поки він не усуне перешкоду в особі Йвана Івановича, і він сказав:

— Іван Іванович помилився.

Після того він у досить м'якій формі спритними округлими рухами широкої кисті з короткими пальцями показав по карті й по уявній місцевості план обходу й штурму города з іншого напрямку.

Командир дивізії згадав про хлопчиська, який уранці перейшов фронт з околиць міста, що з них командувач накреслив напрям головного вдару. І раптом план штурму сам собою легко й вільно вклався йому в голову.

До ночі все головне й вирішальне закінчили в штабі дивізії й передали полкам. І командири пішли в лазню, що випадково вціліла в руїнах сусіднього сільця.

А о п'ятій годині ранку командир дивізії та його заступник по політичній частині виїхали в полки — перевірити їхню готовість.

У бліндажі майора Кононенка, командира полку, не спали цілу ніч, тому що цілу ніч віддавались накази та роз'яснення від усе більших до все менших командирів, відповідно до їхніх маленьких, часткових, а на ділі головних та вирішальних завдань.

Невважаючи на те, що все вже наказали й роз'яснили, командир дивізії з надзвичайною методичністю й терпінням ще раз повторив те, про що вже розмовляли напередодні, і перевірів, що зробив майор Кононенко.

І майор Кононенко, молодий командир, типовий воїн-ро-ботяга, в светрі, що вибивався з-під коміра гімнастерки, в строченій ватянці й ватяних штанях, без шинелі, щоб легше було пересуватися, з відважним худим енергійним обличчям і тихим голосом, так само терпляче й не дуже уважно, бо все це знав уже, вислухав командира й відрапортував, що саме вже зробив.

Це був полк, до якого потрапив Серьожка. Він пройшов назад усі східці від штабу

дивізії до командира роти, одержав автомат і дві гранати, і його зачислили до штурмової групи, що мала першою прорватись на роз'їзд біля Камен-ська.

Протягом останніх днів над усією горбкуватою, в рідких чагарях відкритою місцевістю, що оточувала Каменськ, вихорилась тепла метелиця. Потім вітер з півдня нагнав туману. Сніг, на відкритих місцях іще не глибокий, почав танути, розвезло поля й дороги.

Села й хутори обабіч Дінця були сплюндровані бомбуванням та артилерійським обстрілом. Бійці розташувались по старих бліндажах та землянках, у наметах і просто неба, не розкладаючи вогнищ.

Цілий день напереродні штурму вони бачили в тумані розташоване по той бік річки досить велике місто, а в ньому — порожні вулиці, де над дахами житлових будинків височіла станційна водокачка, бовваніли, якимось уцілівши, заводські димарі та розбиті церковні дзвіниці. Простим оком можна було бачити на горбах перед містом і по околицях німецькі дзоти.

Складне почуття володіє радянською людиною, одягненою в солдатську шинель, перед боєм за визволення такого-от населеного пункту. Почуття морального піднесення від того, що вона, людина в шинелі, наступає, визволяє своє, кровно. Почуття жалощів до міста й жителів його, до матерів і малих діток, які поховалися в холодні підвали, мокрі щілини. Лють проти ворога, який — це знати з досвіду — чинитиме опір з подвійною, потрійною силою од усвідомлення своїх злочинів та неминучої майбутньої розплати. Почуття мимовільної душевної заминки від розуміння, що смерть загрожує і завдання трудне. А скільки сердець стискається від природного почуття страху!

Але жоден з бійців не виявляв цих почуттів, всі були збуджено веселі й грубувато жартували.

— Колобок, коли вже заповзявся, вкотиться,— казали бійці так, наче й справді не їм самим, а казковому колобкові треба було вкотитися в це місто.

Штурмовою групою, куди потрапив Серьожка, командував той самий сержант, до якого він прийшов, перетнувши лінію фронту,— маленький, моторний, веселий чоловік, з обличчям, покарбованим безліччю дрібних, зморщок, з великими очима, синіми, але такими іскристими, що здавалось, ніби вони безнастанно змінюють колір.

Прізвище його було Каюткін.

— То ти з Краснодона? — перепитав сержант з виразом водночас і радості, і немовби навіть недовіри.

— Бував, чи що? — спитав Серьожка.

— У мене був друг — дівчина — звідти,— сказав Каюткін, трохи засумувавши,— та вона евакуювалась... Я з нею в дорозі й познайомився. Дуже хороша дівчина... Проходив я через Краснодон,— додав він, помовчавши.— І Каменськ я обороняв. Всі, що обороняли,— той загинув, той у полоні, а я от знову тут. Чув віршики?

Обличчя його споважніло, й він прочитав:

Не від кожної атаки Я ношу на тілі знаки. Тричі ворог в кліщі брав, Тричі я ті кліщі

рвав.

Хоч було і скрутно зовсім,— Та лишався я живим. Під вогнем прямим і косим, Тришаровим, навісним...

Та сказати мушу слово — На поході в бездорожж Був я "знищений" частково І "розсіяний" також...1

— Про таких, як я, складено,— сказав Каюткін, посміявся й підморгнув Серьожці.

Так минув день, і зайшла ніч. У той час, коли командир дивізії повторював майору Кононенкові його завдання, бійці, котрі мали розв'язати це завдання, спали. Спав і Серьожка.

О шостій ранку їх розбудили днювальні. Бійці випили по чарці горілки, з'їли по півказанка м'ясного супу, засипаного крупами, та по добрячій пайці пшоняної каші. І під запоною туману, улоговинками та чагарниками, стали скупчуватись на вихідних для атаки рубежах.

Під ногами бійців, що пересувалися групами, замісилась брудна каша з мокрого снігу й глини. Метрів за двісті вже нічого не було видно. Загули важкі гармати, а останні групи бійців ще підтягались до берега Дінця й залягали в цій мокрій каші.

Гармати гатили розмірено, методично, але їх було так багато, що звуки пострілів і розриви снарядів зливалися в безугавне гудіння.

Серьожка, лежачи поруч з Каюткіним, бачив то круглі, то з вогнистими хвостами червоні опуки, що перелітали в тумані через річку, праворуч од них і просто над ними, чув їхнє ковзне шарудіння, різкі вибухи на тому боці й гуркіт далеких розривів у місті, і ці звуки збуджували його, як і його товаришів.

Німці тільки підкидали міни в місця, де, як вони гадали, мало бути скупчення піхоти. Іноді з міста відповідав шестиствольний міномет. І Каюткін з деяким побоюванням казав:

— Ач, зарипів...

І разом здалеку, з-за Серьожчиної спини, покотився громовий гуркіт. Він усе наростав, ширився по обрію. І над головами бійців, що залягли на березі, загуло, заспівало, і страшні вогняні розриви, обкутувані густим чорним димом, запнули весь протилежний берег.

— "Катюші" заграли,— сказав Каюткін, весь підібрався, і його обличчя, покарбоване зморшками, набрало запеклого виразу.— Зараз "іван-довбай" іще дасть, тоді вже...

І ще не змовк гуркіт позад них, і ще гриміли розриви на тому березі, коли Серьожка, який не чув, чи була яка коман-

да, чи ні, а тільки побачив, що Каюткін висунувся вперед і побіг, також вискочив з окопчика й побіг на лід.

Вони бігли по кризі, здавалось, в абсолютній тиші. Насправді ж по них били з того берега, і люди падали на льоду. Чорний дим та сірчаний запах хвилями накочувались на них крізь нуртування туману. Але відчуття того, що все вийшло правильно і все буде гаразд, уже охопило всіх бійців.

Серьожка, приголомшений цією раптовою тишею, отямився, коли вже лежав поруч з Каюткіним на тому березі, у воронці розритої задимленої землі. Каюткін із страшним обличчям бив у щось просто перед себе з автомата, і Серьожка не далі як кроків за п'ятдесят од них побачив хобот кулемета, що виткнувся з напівзасипаної щілини й без упину дрижав,— і теж став бити в цю щілину. Кулемет не бачив ні Серьожки, ні Каюткіна, а бачив щось далше, і миттю захлинувся.

Місто лежало далеко праворуч, по них майже не стріляли, і вони все далі й далі відходили од берега в глиб степу. Потім уже, трохи згодом, на степ, де тільки що гони йшли, стали лягати снаряди, що летіли з міста.

Біля втоплених у тумані, але добре знайомих Серьожці хутірців їх знову зустрів сильний вогонь кулеметів і автоматів. Вони залягли й лежали досить довго, поки їх не наздогнали легкі гармати, які майже впритул стали бити по хутірцях. Зрештою групи бійців прорвались на хутірці разом із цими гарматами, що їх усе котили й котили перед собою ставні, веселі й підхмелені артилеристи. Тут виник зразу ж і командир батальйону, а зв'язківці вже тягли провід у підвал розбитого кам'яного будиночка.

Так усе йшло добре, аж поки не почали просуватись до роз'їзду, кінцевої мети їхньої маленької, часткової операції. Якби в них були танки, вони давно були б уже на тому роз'їзді, але танків на цей раз не пускали в діло, бо їх не витримував лід на Дінці.

Тепер солдати наступали в цілковитій темряві. Командир батальйону, який сам очолював цю операцію, щойно противник відкрив огонь, мусив був піти в атаку з тими групами, котрі мав під рукою, бо головні сили ще не підійшли. Бійці вскочили в цей хутір, група Каюткіна пробилась досить глибоко по вулиці й зав'язала бій за будинок школи.

Вогонь зі школи нараз відкрився такий сильний, що Серьожка перестав стріляти й увіткнув обличчя в кашу з грязюки. Куля пропекла йому ліву руку понад ліктем, але кістки не зачепила, і зопалу він не відчув болю. А коли зважився нарешті підвести голову, нікого вже не було біля нього.

Найпевнішим могло б стати припущення, що його товариші, не витримавши вогню, відійшли на околицю до своїх. Але Серьожка, досвіду не маючи, був подумав, що всіх товаришів убито, і жах увійшов йому в серце. Він одповз за ріг будинку й став прислухатись. Двоє німців пробігли повз нього. Він уже чув німецькі голоси праворуч, і ліворуч, і позаду. Стрілянина тут ущухла, вона дужчала на околиці, а потім і там стала вщухати.

Далеко над містом, забарвлюючи не саме небо, а густі чорні клуби диму, коливалась величезна заграва, і звідти долинало стозвучне ревіння.

Поранений Серьожка сам лежав у холодній каші з грязі й снігу на хуторі, зайнятому німцями.

Розділ шістдесят третій

Друже мій! Друже мій!.. Я приступаю до найскорботніших сторінок повісті й мимоволі згадую про тебе...

Якби ти знав, яка бентежність обіймала мене в ті далекі дні дитинства, коли ми

їздили з тобою до міста вчитись! Понад п'ятдесят верст розділяло нас, і, вирушаючи з дому, я так боявся, що не застану тебе, що ти вже поїхав,— адже ми не бачились ціле літо!

Сама гадка про таке лихо невимовною тугою краяла мені серце в ту годину ночі, коли я за спиною в батька в'їздив на підводі у ваше село і притомлений кінь аж так поволі чвалав вулицею. Ще не доїжджаючи до вашої хати, я стрибав з воза, я знав, що ти завжди спиш на сіннику, і коли тебе нема там, значить, тебе нема... Та був хіба хоч би один випадок, щоб ти не дочекався мене,— я знаю, ти ладен був би спізнитися в школу, аби тільки не лишити мене самого... Ми вже не стуляли очей до світанку, ми сиділи, звисивши босі ноги з сінника, і все говорили, говорили й прискали в долоні так, що кури на сідалі стріпували крилами. Пахло сіном, осіннє сонце, визирнувши з-за лісу, раптом освітлювало наші обличчя, і тільки тоді могли ми бачити, як ми змінились за літо...

Я пам'ятаю, як одного разу ми, юнаки, стояли в річці по коліна в зеленій воді, закачавши штани, і ти мені признався, що ти закоханий... Скажу одверто, вона мені не подобалась, але я сказав тобі:

— Ти закоханий, не я! Будь же ти щасливий!..

І ти засміявся й сказав:

— Справді, можна навіть порвати стосунки, щоб людину стримати від поганого вчинку, але хіба можна давати поради в коханні? Як часто найближчі люди втручаються в справи кохання, зводять, розводять, переказують погане, що чують про людину, яку ти кохаєш... Якби вони знали, скільки завдають зла, скільки отруюють чистих хвилин, які ніколи в житті не повторяться!..

Ще я пригадую, коли прийшов цей, я не хочу називати його ймення, цей Н., і став безтурботно, глузливо усміхаючись, базікати про своїх друзів: "Цей по вуха закоханий у таку-от, він просто плазує перед нею, а в неї нечисті нігті,— тільки це між нами... А цей, ви знаєте, вчора так напився в гостях, аж навіть блював,— тільки це між нами... А такий-от ходить у поношеній одежі, вдає з себе бідного, а насправді він просто скупий, я це точно знаю,— він не соромиться пити пиво на чужий кошт,— тільки це між нами..."

Ти глянув на нього й сказав:

— От що, Н., іди звідси геть, та тільки мерщій...

— Як — геть? — здивувався Н.

— А просто геть... Що може бути мерзенніше за людину, яка нічого не може розповісти про обличчя свого товариша, бо вона завжди дивиться на нього ззаду? І що може бути мерзенніше за молодого плетуна?..

З яким захопленням я дивився на тебе! Я думав так само ж, але, може, я не зміг би вчинити так гостро...

Та найкраще збереглось у моїй пам'яті те літо, коли далеко від тебе я зрозумів, що немає в мене іншого шляху, ніж вступити до комсомолу...

І от ми, як завжди, зустрілись восени на тому ж сіннику, і я в тобі почув якусь ніяковість і відчуженість, і я сам почув це щодо тебе. Ми, як у дитинстві, сиділи,

звісивши босі ноги, й мовчали. Потім ти сказав:

— Може, ти не зрозумієш мене і навіть осудиш за те, що я вирішив так, не порадившись з тобою, але я, живучи тут сам улітку, зрозумів, що іншого шляху нема. Ти знаєш, я вирішив вступити до комсомолу...

— В тебе з'являться нові обов'язки й нові друзі, а як же я? — сказав я, щоб випробувати нашу дружбу.

— Так,— сумно відповів ти,— це, звісно, так буде. Я, звісно, розумію, це діло совісті, але як було б добре, коли б і ти вступив до комсомолу!

І я вже більше не міг тебе терзати: ми просто подивились в очі один одному й засміялись.

Може, ніколи вже не було в нас такої щасливої розмови, як цього останнього разу, на твоєму сіннику, з цими курми

на сідалі й сонцем, яке визирнуло з-за осик, коли запряся г-лись ми, що ніколи вже не збочимо з того шляху, на який вступили, і завжди будемо вірні нашій дружбі...

Дружба! Скільки людей на світі вимовляють це слово, розуміючи під ним приємну розмову за пляшкою вина га поблажливість до вад іншого! Але ж у цьому з дружбаю — ані подоби!

Ні, ми чубилися з будь-якого приводу, ми зовсім не щадили самолюбства один одного,— так, коли були ми незгодні, завдавали один одному рани! А дружба наша від цього тільки міцнішала, вона мужніла, наче набувала ваги...

Я так часто несправедливий був до тебе, та, коли я усвідомлював, що помилився, я не тікав од відповіді перед тобою. Правда, єдине, що я міг у таких випадках сказати, це те, що я неправий. А ти казав:

— Не карай себе,— це марно... Якщо ти все зрозумів, забудь, чи те ще буває,— це боротьба...

А потім ти доглядав мене краще, ніж найдобріша з добрих госпітальних сестер, і, може, навіть краще, ніж мати, бо ти був грубуватий, не сентиментальний юнак.

А тепер мені доведеться розповісти, як я тебе втратив,— це було так давно, а мені здається, що це було не в ту війну, а в цю... Я тяг тебе через очерети від озера, і кров твоя текла мені на руки, і сонце пекло нестерпно, і там, на березі, мабуть, уже нікого не лишилося в живих, такий вогонь був скерований на цю порослу очеретом вузьку смужку землі. Я тяг тебе, тому що я не міг уявити собі, що ти можеш не жити... І ось ти лежав на оберемку очерету, ти був при пам'яті, тільки губи в тебе зовсім зашерхли, і ти сказав:

— Пити... Дай мені трохи попити...

Але тут уже не було води, і в нас не було ні кухля, пі казанка, ні фляги, а то я сходив би назад до озера. Тоді ти сказав:

— Зніми з мене обережно чоботи, вони в мене ще зовсім добрі.

І я зрозумів твою думку. Я стяг з тебе великий солдатський чобіт, що стоптав стільки доріг,— ми стільки днів були в поході, не міняли онуч, але я пішов з тим чоботом до озера, а потім поповз,— я сам хотів пити нестерпно. Звичайно, не можна

було й мріяти, щоб я встиг напиться під таким вогнем,— це було диво, що мені пощастило набрати в чобіт води й долізти назад.

Та коли я доліз до тебе, ти лежав мертвий. Обличчя було в тебе дуже спокійне. Я вперше побачив, який ти великий,— недарма нас так часто не могли розрізнити. Сльози хлинули мені з очей. Нестерпно хотілось пити, і я припав до твого чобота, до цієї грубої гіркої чаші нашої солдатської дружби, і, плачучи, випив її до дна...

Не відчуваючи ні холоду, ні страху, змучена, промерзла, голодна, як вовчиця, блукала Валя вздовж фронту від хутора до хутора, ночуючи інколи просто в степу. І хвили відступу пімців, після кожного нового пересування фронту, її теж примушували подаватися все ближче до рідних місць.

Вона блукала день, два, тиждень, блукала, сама не знаючи навіщо. Може, вона сподівалася ще перейти фронт, а потім сама повірила в те, чим обдурила Серьожку: а чому б і насправді йому не прийти сюди з якою-небудь частиною Червоної Армії? Він сказав: "Я обов'язково прийду". А він завжди виконував те, що обіцяв.

Тої ночі, коли зав'язався бій у самому Каменську і величезна заграва на клубах чорного диму видніла на десятки верст довкола, Валя знайшла притулок на хуторі, кілометрів за п'ятнадцять від Каменська. На хуторі не було німців, і Валя, як і більшість жителів, не спала цілу ніч, дивлячись на заграву. Щось примушувало її ждати, ждати...

Десять близько одинадцятої години дня стало на хуторі відомо, що частини Червоної Армії прорвалися в Каменськ і йде бій у самому місті, і німців вибили вже з більшої частини міста. Зараз рине сюди найстрашніший з ворогів — ворог, побитий в бою... Валя знову взяла свій мішок, у який хазяйка, вболіваючи, вкинула окраєць хліба, і вийшла з хутора...

Вона йшла, сама не знаючи куди. І досі ще була відлига, але вітер уже змінив напрям, став холодніший, туман зійшов, і снігові хмари, втративши чіткі обриси, запнули все небо. Валя спинилась посеред дороги й стояла довго-довго, худюща, з мішком за плечима, і вітер ворухив мокрий русявий кучерик її волосся, який вибився з-під берета. Потім вона поволі поплептала цією розквашеною в сніговій воді дорогою в напрямі на Краснодон.

А Серьожка з одвислою рукою в скривавленому рукаві, без зброї на ту пору стукав у віконце крайньої хати з другого кінця хутора.

Ні, доля не судила йому загинути на цей раз... Він довго лежав у брудному мокрому снігу посеред того хутора, біля роз'їзду, поки не вгамувались німці. Не можна було сподіватися, що свої знову прорвуться на хутір цієї ночі. Треба було тікати, тікати геть від фронту. Він був у цивільній одежі, зброю можна було покинути тут. Не вперше йому переходити через розташування ворога!

Стояла тьмяна ранішня каламуть, коли він, ледве тягнувши поранену руку, переповз через колію залізниці. О такій порі в хаті вже встає добра хазяйка й запалює каганця до світанку. Але добрі хазяйки сиділи в підвалах із своїми дітлахами.

Серьожка відповз од залізниці метрів сто, потім підвівся й пішов. Так він доплентав до цього хутора.

Дівчина з русавою косою, яка тільки-но принесла воду в відрі, зробила йому перев'язку, розпоровши щось із старого дрантя, замила скривавлений рукав і затерла попелом. Господарі так боялися, що от-от нагрянуть німці; навіть не нагодували Серьожку гарячим, а тільки дали йому дещо в собою.

І Серьожка, цілу ніч не спавши, пішов по хуторах вздовж фронту — шукати Валю.

Як це часто буває в донецькому степу, погода завернула знов на зиму. Пішов сніг, він уже не танув. Потім узявся мороз. В останніх числах січня Феня, Серьожчина сестра, що жила собі окремою родиною, якось прийшовши з базару, застала двері замкненими.

— Мамо, ти сама? — спитав із-за дверей її старший синок.

Серьожка сидів біля столу, зіпершись однією рукою, друга висіла. Він завжди був худий, а тепер і зовсім змарнів, зсутулився, тільки очі його зустріли сестру з колишнім живим та діяльним виразом.

Феня розповіла йому про арешт у Центральних майстернях і про те, що більша частина "Молодої гвардії" в тюрмі. Вона знала вже від Марини й про арешт Кошового. Серьожка сидів мовчки, очі його страшно блищали. Трохи згодом він сказав:

— Я піду, не бійся...

Він відчув, що Феня непокоїться й за нього, й за своїх дітей.

Сестра перев'язала йому руку. Переодягла його в жіноче плаття, а одєжипу, що була на ньому, склала в клуночок і в присмерку провела його додому.

Батька після знегод, яких він зазнав у тюрмі, так скрутило, що він майже не вставав з ліжка. Мати ще трималася. Сестер не було — ні Даші, ні любимочки його Наді: вони теж подалися кудись у напрямі фронту.

Серьожка став розпитувати: чи не чули, де Валя Борц?

За цей час батьки молодогвардійців зблизились між собою, але Марія Андріївна нічого не казала матері Серьожчиній про свою дочку.

— А там її нема? — похмуро спитав Серьожка. Ні, в тюрмі Валі не було: це вони знали напевне. Серьожка роздягся і вперше за цілий місяць ліг у чисту постіль, у свою постіль.

Каганець блимав на столі. Все було таке ж, як і в часи його дитинства, але він нічого не бачив. Батько, лежачи в сусідній світлиці, кашляв, аж дрижали стіни. А Серьожці здавалося, що в світлиці незвично тихо: не було чути звичайного порання сестер. Тільки маленький племінник лазив у світлиці в "діда" по долівці й лопотів про щось своє.

Мати вийшла по господарству. В "дідову" світлицю ввійшла сусідка, молода жінка. Вона заходила майже щодня, а Серьожчині батьки, в своїй душевній наївності й чистоті, ніколи не задумувались над тим, чому вона до них так учащає. Сусідка зайшла й розговорилась з "дідом".

Дитина, що лазила по долівці, підняла щось і поповзла в світлицю до Серьожки, лопочучи:

— Дядю... дядю...

Жінка мигцем зазирнула до світлиці, побачила Серьожку, потім іще поговорила з "дідом" і пішла. Серьожка зібгався на койці й затих.

Мати й батько вже спали. Темно й тихо було в домі, а Серьожка в тузі ще не спав...

Раптом у двері загрюкали з двору:

— Відчини!..

Ще секунду тому здавалося, що та невгамовна сила життя, яка вела його через усі випробування, вже назавжди покинула його,— здавалось, його вже зломило. Але в ту ж мить, як пролунало грюкання, тіло зразу стало спритним та гнучким і, безшумно скочивши з постелі, він підбіг до віконця і трохи підняв крайок затемнення. Все було біле навкруги. Все заливало рівне сяйво місяця. Не тільки постать німецького солдата з автоматом напоготові, який стояв біля вікна, навіть тінь його була немов вирізьблена на снігу.

Мати й батько прокинулися, злякано перемовилися спросоння й принишкли, прислухаючись до грюкання в двері. Серьожка однією рукою, як уже звик, натяг штани й сорочку, взувся, тільки не міг зав'язати шкіряні шнури червоно-армійських черевиків, виданих йому в дивізії, і вийшов до світлиці, де спали батько й мати.

— Відчиніть хто-небудь, світла не світить,— тихо сказав він.

Мазанка, здавалось, от-от розпадеться під ударами. Мати заметалась по кімнаті, вона зовсім розгубилась.

Батько тихо встав з постелі, і з мовчазних його рухів Серьожка відчув, як старому трудно рухатись і як йому тяжко все це.

— Нічого не вдієш, доведеться відчиняти,— сказав батько дивним тонким голосом.

Серьожка зрозумів, що батько плаче.

Батько, стукаючи ковінькою, вийшов у сіни й сказав:

— Зараз, зараз...

Серьожка нечутно вислизнув за батьком.

Мати важко вибігла в сіни і там торкнула щось металеве, і немовби дихнуло морозним повітрям. Батько відчинив сінешні двері, і притримуючи їх, став збоку.

Три темні постаті, одна за одною, вступили в сіни з прямокутника місячного сяйва. Останній причинив за собою двері і сіни освітив прожектором сильного електричного ліхтаря. Промінь упав спочатку на матір, яка стояла в глибині, біля дверей, що вели з сіней у прибудову — хлів для корови. Серьожка з свого темного кутка побачив, що заціпку на дверях піднято й двері напіввідчинено, і зрозумів, що мати це зробила для нього. Але в цю мить світло прожектора впало на батька й на Серьожку, який сховався за його спиною: Серьожка не думав, що вони освітять сіни ліхтарем, і сподівався вислизнути надвір, коли вони пройдуть у світлицю.

Двоє схопили його за руки, Серьожка скрикнув, такий біль відчув у пораненій руці. Його втягли в світлицю.

— Світи світло! Чого стоїш, як молода роза! — загорлав Соліковський на матір.

Мати тремтячими руками довго не могла засвітити каганця, і Соліковський сам чиркнув запальничкою. Серьожку тримали солдат-есесівець і Фенбонг.

Мати, побачивши їх, заридала й упала до ніг. Велика, важка, вона повзла, перебираючи по долівці круглими, старечими руками. Старий стояв, зігнувшись до землі, зіпершись на ковіньку, і його тіпало.

Соліковський учинив побіжний трус — вони вже не раз обшукували квартиру Тюлейних. Солдат витяг із кишені штанів віршовку й став скручувати Серьожці руки ззаду.

— Син єдиний... пожалійте... візьміть усе, корову, одержу...

Бог знає, що вона говорила... Серьожці так до сліз було жалко її, що він боявся озватись, аби не розплакатись.

— Веди,— сказав Фенбонг солдатів.

Мати заважала йому, і він гидливо відсунув її ногою. Солдат, підштовхуючи Серьожку, пішов уперед, Фенбонг і Соліковський за ним. Серьожка обернувся й сказав:

— Прощай, мамо... Прощай, мій батьку...

Мати кинулась до Фенбонга й стала бити його своїми все ще сильними руками, викрикуючи:

— Душогубці, вас убити малої Заждіть, ось прийдуть наші!..

— Ах ти... знов туди ж захотіла! — заревів Соліковський і, не звертаючи уваги на хрипкі, уривчасті благання, що зривалися в "діда", поволик Олександрю Василівну в старому платті-капоті, в якому вона завжди спала, на вулицю. "Дід" ледве встиг викинути їй пальто й хустку.

Розділ шістдесят четвертий

Серьожка мовчав, коли його били, мовчав, коли Фенбонг, закрутивши йому руки назад, підняв його на дибку, мовчав, терплячи страшний біль у пораненій руці, і тільки коли Фенбонг проткнув рану шомполом, Серьожка заскреготав зубами.

Все-таки він був на диво живучий. Його вкинули в одиночну камеру, і він зразу ж почав вистукувати в обидва боки, дізнаючись про сусідів. Ставши навшпиньки, він оглянув щілину під стелею,— чи не можна як-небудь розширити її, виламати дошку й вислизнути хоч би на подвір'я тюрми: він був певен, що втече звідусіль, якщо вирветься з-під замка. Він сидів і згадував, як розташовано вікно в приміщенні, де його допитували й катували, і чи на замку ті двері, що ведуть з коридора надвір. Ах, коли б не поранена рука!.. Ні, він іще не мав гадки, що все втрачено. В ці ясні морозяні ночі гудіння артилерії на Дінці чути було навіть у камерах.

На ранок вчинили очну ставку йому та Вітьці Лук'ян-ченкові.

— Ні... чув, що живе поряд, а ніколи не бачив,— говорив Вітька Лук'янченко, дивлячись повз Серьожку темними оксамитними очима, які тільки й живі були на його обличчі.

Серьожка мовчав.

Потім Вітьку Лук'янченка вивели, і через кілька хвилин у камеру в супроводі Соліковського ввійшла мати.

Вопи зірвали одяг зі старої жінки, матері одинадцяти дітей, кинули її на скривавлений тапчан і стали бити електричним дротом перед очима в її сина.

Серьожка не одвертався, він дивився, як б'ють його матір, і мовчав.

Потім Серьожку били перед очима його матері, а він мовчав. І навіть Фенбонт оскаженів і, схопивши зі столу залізний ломик, перебив Серьожці в лікті здорову руку. Серьожка сплотнів, піт виступив на його лобі. Він сказав:

— Це — все...

Того дня до тюрми привезли всю групу арештованих із селища Краснодон. Більшість уже не могли ходити, їх тягли по підлозі, взявши попід пахви, і вкидали в переповнені й без того камери. Коля Сумський ще рухався, але одне око в нього було вибите канчуком і витекло. Тося Єлисеєнко, та сама дівчина, яка колись так життєрадісно закричала, побачивши турмана, що полинув у небо, Тося Єлисеєнко могла тільки лежати на животі: перед тим як везти сюди, її посадовили на розпечену плиту.

І щойно їх привезли, як до дівчат у камеру увійшов жандарм по Любку. Всі дівчата й сама Любка були певні, що її ведуть на страту. Вона попрощалася з дівчатами, і її вивели.

Та Любку повели не на страту. З наказу фельдкомендап-та області генерал-майора Клера її повезли в Ровеньки на допит до нього.

Був день передачі, морозяний, тихий, ні подуву; цюкання сокири, брязкіт відра біля колодязя, кроки пішоходів далеко линули в повітрі, що іскрилось від сонця та снігу. Лизавета Олексіївна та Людмила,— вони завжди носили передачу разом,— зав'язавши в хустинку харчі та прихопивши подушку, яку Володя просив в останній записці, підходили стежкою, в снігу второваною через пустир, до продовгастого будинку тюрми, яка своїми білими стінами та снігом на даху, що з тіньового боку вигравав синявою, зливалася з навколишньою місцевістю.

Обидві вони, і мати, й дочка, так схудли, що стали схожі одна на одну, мов сестри. Мати, завжди поривчаста й різка, тепер і зовсім була, здавалося, зіткана з самих нервових жил.

І вже з голосів жінок, що з'юрмились біля тюрми, і з того, що всі жінки стояли з вузликами і не було ніякого руху до дверей тюрми, Лизавета Олексіївна та Люся відчували лихе. Біля самого ґаночка, не дивлячись на юрбу жінок, стояв, як завжди, німецький вартовий, а на ґаночку, на бильцях, сидів поліцай у жовтій кошушці. Але він не приймав передач.

Ні Лизаветі Олексіївні, ні Люсі не треба було розглядати, хто тут стоїть: вони зустрічались тут щодня.

Мати Земнухова, маленька бабуся, стояла біля сходів ґанку, тримаючи перед собою вузлик та пакуночок, і просила:

— Візьми хоч що-небудь із продуктів...

— Не треба. Ми його самі нагодуємо,— казав поліцай не дивлячись.

— Він простиральце просив...

— Ми дамо йому сьогодні хорошу постіль...

Лизавета Олексіївна підійшла до ґанку й сказала своїм різким голосом:

— Чому передачі не приймаєте? Поліцай мовчав, ніби не чув.

— Ми не поспішаємо, будемо стояти, поки не вийде хтось, хто відповість! — сказала Лизавета Олексіївна, озираючись на юрбу жінок.

Так вони й стояли, поки не залунали кроки багатьох людей на подвір'ї тюрми і хтось почав грюкати, одмикаючи ворота. Жінки завжди користалися з такої нагоди, щоб зазирнути в вікна тюрми, які виходять на цей бік,— іноді їм щастило навіть побачити своїх дітей, що сиділи в цих камерах. Юрба жінок ринула на лівий бік воріт. Але з воріт, під командою сержанта Большана, вийшло кілька солдатів, і вони стали розганяти жінок.

Жінки відбігали й знову повертались. Багато з них почали голосити.

Лизавета Олексіївна та Люся відійшли вбік і мовчки дивились на все це.

— Сьогодні їх стратять,— сказала Люся.

— Ні, я тільки про одне молю бога, щоб до самої смерті не зламали йому крил, щоб не тремтів він перед цими псами, щоб він плював їм в обличчя! — говорила Лизавета Олексіївна з низьким хриплим клекотінням у горлі й страшним блиском в очах,

А тим часом їхні діти проходили останні й найстрашніші 8 випробувань, що припали їм на долю.

Земнухов, похитуючись, стояв перед майстером Брюкне-ром, кров текла по обличчю, голова безсило хилилась, але Ваня раз по раз намагався її підняти і все-таки підняв і вперше за ці чотири тижні мовчання заговорив.

— Що, не можете?..— сказав він.— Не можете!.. Скільки країн захопили... Відмовились од честі, од совісті... а не можете... сил немає у вас...

І він засміявся.

Пізнього вечора двоє німецьких солдатів внесли до камери Улю,— її обличчя було бліде, голова закинута назад, чорні коси волочились по підлозі,— й швиргнули до стіни.

Уля, застогнавши, перевернулася на живіт.

— Лілечко...— сказала вона старшій Іваніхіній.— Закоти мені кофтинку, пече...

Ліля, що сама ледве рухалась, але до останньої хвилини доглядала ПОЯПУГ, як няня, обережно закотила до пахов набряклу від крові кофтинку, перелякано відсахнулася і заплакала: на спині Улі, скривавлена, горіла п'ятикутна гірка.

Ніколи, поки не зійде в могилу останнє з цих поколінь, ніколи жителі Краснодона не забудуть цієї ночі. Напрочуд ясний, сліпучий ущербний місяць косо стояв у небі. На десятки кілометрів видно було довкола в степу. Мороз брався нестерпучий. На півночі вздовж усього Дінця спалахували вірниці й долинали то тихший, то дужчий гуркіт великих і малих боїв.

Ніхто з рідних не спав тієї ночі. Та й не тільки рідні не спали: всі знали, що цієї ночі стратять молодогвардійців. Люди сиділи біля каганчиків, а то й у цілковитій темряві в своїх нетоплених квартирах і халупах, а хто вибігав надвір і довго стояв на морозі, прислухаючись, чи не долинуть голоси, або гурчання машин, чи постріли.

Ніхто не спав і в камерах, крім тих, хто вже був непритомний. Ті з

молодогвардійців, яких брали на катування останніми, бачили, що до тюрми приїхав бургомістр Стаценко. Всі знали, що бургомістр приїздить до тюрми перед стратою, коли на вирок потрібен його підпис...

В камерах теж чути було величне гуркотіння, яке перекочувалось по Дінцю.

Уля боком, напівлежачи, припавши до стіни головою, вистукувала сусідам-хлопцям: — Товариші, чуєте, чуєте?.. Тримайтесь... Наші йдуть... Все одно наші йдуть...

В коридорі загупали солдатські черевики, застугоніли двері камер. Ув'язнених стали виводити в коридор і на вулицю не через двір, а прямо через головний вхід. Дівчата, що сиділи в камері в пальтах або в теплих жакетах, допомагали одна одній надіти шапки, пов'язатись хустками. Ліля одягла Аню Сопову, що лежала нерухомо, а Шура Дубро-віна — свою улюблену подругу Майю. Деякі дівчата писали останні записки й ховали в тому шматті, яке вони кидали тут.

З минулою передачею Улі передали чисту білизну, вона почала тепер зв'язувати стару в клунок. Зненацька сльози стали душити її, вона була не в силі вгамувати їх і, схопивши цю скривавлену білизну та затуливши нею обличчя, щоб не було чути, ткнулася в куток камери й трохи так посиділа.

їх виводили на пустир, заллятий світлом місяця, і садовили в дві вантажні машини. Першим винесли Стаховича, зовсім знесиленого, божевільного, і, розгойдавши, кинули в машину. Багато хто 8 молодогвардійців не міг іти сам.

Винесли Анатолія Попова, якому німці одрубали ступню. Вітю Петрова з виколотими очима вели попід руки Рагозін та Женя Шепелев. Володі Осьмухину відрубали праву руку, але він ішов сам. Ваню Земнухова винесли Толя Орлов та Вітя Лук'янченко. За ними, хитаючись, як билинка, йшов Серьожка Тюленін.

їх посадовили в різні вантажні машини — дівчат і юнаків.

Солдати, піднявши бічні відкидні стінки грузовиків, залізли через борти в переповнені машини. Унтер Фенбонг зайняв місце поряд з водієм на передній. Машини рушили, їх везли дорогою через пустир, повз будинки дитячої лікарні та школи імені Ворошилова. Передньою йшла машипа з дівчатами. Уля, Саша Бондарева й Ліля заспівали:

Замучений тяжко в неволі, Ти славною смертю поліг...

Дівчата приєднались до них. Заспівали й хлопці па задній машині. Спів їхній далеко линув у морозному непорушному повітрі.

Грузовики, поминувши зліва останній будинок, виїхали на дорогу, що веде до шахти № 5.

Серьожка, притиснутий до задньої стінки машини, жадібно вбирав ніздрями зимне повітря... Ось машини поминули поворот на висілки, скоро мають переїхати через балку. Ні, Серьожка знав, що він не в силі це зробити. Але поперед нього, стоячи на колінах, їхав Ковальов із зв'язаними за спиною руками. Він був іще сильний, не даром йому зв'язали руки. Серьожка штовхнув його головою. Ковальов обернувся.

— Тільки... Зараз балка... — прошепотів Серьожка й кивнув головою вбік.

Ковальов, скосивши оком назад, поворушив зв'язаними руками. Серьожка припав

зубами до вузла, що зв'язував руки Ковальова. Серьожка був такий кволий, що кілька разів відкидався до стінки машини з потом на лобі. Але він боровся так, як боровся б за свою свободу. І от вузол був розв'язаний. Ковальов, як і доти, тримаючи руки за спиною, повернувшись ними.

Підніметься месник до бою, Він буде сильніший від нас...—
співали дівчата й юнаки.

Машини з'їхали в балку, і передня вже виходила на узвіз. Друга, пирхаючи та буксуючи, теж почала виїздити. Ковальов, ставши ногою на задню стінку, зіскочив і побіг по балці, зорюючи сніг.

Пройшла перша мить розгубленості, а машина в цей час виповзла з балки, і Ковальова не стало видно. Солдати, не зважаючи на вистрибнути, щоб не порозбігались інші арештовані, почали навмання стріляти з машини. Почувши постріли, Фенбонг зупинив машину й вистрибнув. Грузовики стали. Фенбонг люто лаявся баб'ячим голосом.

— Утік!.. Утік!..— з невимовною силою торжества кричав Серьожка тонким голосом і лаявся найстрашнішими словами, які тільки знав. Але ці лайки звучали зараз в устах Серьожки, як святе заклання.

Ось уже видно було копер шахти № 5, який косо звалився набік після вибуху.

Юнаки й дівчата заспівали "Інтернаціонал".

Їх усіх скинули в промерзле приміщення лазні при шахті й трохи продержали тут: дожидаючи, поки приїдуть Брюкнер, Балдер і Стаценко. Жандарми заходилися тих роздягати, в кого були добра одежа і взуття.

Молодогвардійці дістали змогу попрощатись одне з одним. І Клава Ковальова змогла сісти поруч із Банею і покласти йому руку на лоб і вже не розлучатися з ним.

Їх виводили невеликими партіями й скидали в шурф по одному. І кожен, хто міг, устигав сказати ті кілька слів, які він хотів лишити світові.

Побоюючись, що не всі загинуть у цьому шурфі, куди водночас скинули кілька десятків тіл, німці спустили па них дві вагонетки. Але стогін із шахти чути було ще протягом кількох діб.

Вони стояли перед фельдкомендантом Клером, зв'язані за кисті рук, Пилип Петрович Лютиков та Олег Кошовий. Увесь час, поки їх тримали в Ровеньках, вони не знали, що сидять в одній тюрмі. Але цього ранку їх звели й зв'язали разом і повели на очну ставку, сподіваючись примусити їх вказати слід усього підпілля — не тільки в районі, а й по всій області.

Навіщо вони їх зв'язали? Вони боялися їх незв'язаних. Вороги хотіли також показати, що їм відомо, яку роль грали ці двоє в організації.

Сиве волосся на голові Пилипа Петровича злипло від засохлої крові, подерта одежа прилипла до ран на його великому тілі, і кожен рух завдавав йому страшного болю, але він нічим не виявляв цього. Тяжкі муки й голод підсушили тіло Пилипа Петровича, і на його обличчі гостріш позначились ті ознаки сили, які робили його лице таким помітним замолоду й свідчили про його велику душевну міць. Вираз очей у нього

був спокійний та суворий, як завжди.

Олег стояв, безсило звисивши праву перебіту руку; його обличчя майже не змінилось, тільки скроні в нього стали зовсім сиві. Великі очі з-під темних золотавих вій дивились так ясно, ясніше, як завжди.

Так стояли вони перед фельдкомендантом Клером, народні ватажки — старий і молодий.

І Клер, закоснілий в убивствах, бо нічого іншого він не вмів робити, піддав їх новим страшним випробуванням, але можна сказати, що вони вже нічого не відчували: дух їхній ширяв безмежно високо, як тільки може ширяти великий творчий дух людини.

Потім їх розлучили, і Пилипа Петровича знов одвезли до краснодонської тюрми. У справі Центральних майстерень ще й досі не скінчили слідства.

Проте товариші в підпіллі так і не змогли подати поміч ув'язненим, не тільки через те, що тюрму охороняли пильно, а й через те, що тепер усе місто було вщерть повне відступом ворожих військ.

Пилипа Петровича Лютикова, Миколу Баракова та його товаришів спіткала та ж доля, що й молодогвардійців: їх скинули в шурф шахти № 5.

Олега Кошового розстріляли в Ровеньках тридцять першого січня вдень, і його тіло разом з тілами інших людей, розстріляних того дня, закопали в спільній ямі.

А Любу Шевцову мучили ще до сьомого лютого, все намагаючись здобути в неї шифр і радіопередавач. Перед розстрілом їй пощастило переслати на волю записку матері:

"Прощай, мамо, твоя дочка Люба йде в сиру землю".

Коли Любу вивели на розстріл, вона заспівала одну з своїх улюблених пісень:

На широких московських просторах...

Ротенфюрер СС, який вів її на розстріл, хотів поставити її на коліна і вистрілити в потилицю, та Любка не стала на коліна й прийняла кулю в обличчя.

Розділ шістдесят п'ятий

Пилип Петрович, передаючи через Поліну Георгіївну адресу, з якої, він гадав, скористаються Олег та Ваня Туркенич, додержуючи обережності, не велів казати їм, що це за адреса. Пилип Петрович знав, що Марфа Корнієнко, до якої він їх надсилав, сповістить про їхній прихід Проценка або його дружину. А там уже зуміють використати керівників "Молодої гвардії".

Те, що Пилип Петрович зважився передати цю найпо-таємнішу адресу Олегові й Туркеничу, само собою говорило, як він довіряв їм, цинив їх і як тривожився за їхню долю.

Але хоч Поліна Георгіївна й не пояснила Олегові, куди Лютиков посилає його й Туркенича, Ваня зразу здогадався, що це шлях до партизанів.

Поміж усіма учасниками "Молодої гвардії" тільки він і Мошков були вже сформованими, дорослими людьми. Ваня Туркенич, як і його товариші, важко переживав арешт друзів своїх. Усі сили його душі були зосереджені на тому, як їх виручити. Але, на відміну од товаришів, Туркенич бачив події в їх реальному світлі. І

думка про допомогу друзям мала в нього характер цілком практичний.

Найближчий шлях до визволення друзів — це був шлях у партизани. Туркенич знав, що радянські війська вже вступили на територію Ворошиловградської області й ідуть уперед, а в Краснодоні готується збройний виступ. Він не мав сумніву, що йому, людині з воєнним досвідом, дадуть загін або принаймні дадуть змогу сформувати загін. І Туркенич без вагань скористався з адреси, переданої Олегом.

Він припускав, що прізвище його може бути відоме вже в усіх жандармських управліннях та поліцейських пунктах, і не зважився взяти з собою документи, що підтверджували його особу. Документів на чуже ім'я він не мав, роздобувати їх ніколи було. Ваня рушив у путь, на північ, без усяких документів. На кисті його лівої руки з дитинства була витатуйована початкова літера його ймення. Тому він лишив собі ім'я своє, а прізвище вигадав — Крапивін.

Становище його було важке. І виправкою своєю, і просто за віком він аж ніяк не належав до категорії людей, котрі можуть тинятися з місця на місце без документів і без діла в німецькому тилу, та ще й так близько до фронту. Пояснення, які він міг би дати, потрапивши до рук гестапо чи поліції,— скажімо, втік од червоних з Ольхового Рога Ростовської області, коли їхні танки вдерлись на хутір, навіть документів не встиг захопити,— ці пояснення в кращому разі могли зберегти йому життя. Але вони, ці пояснення, неминуче прирікали його на тиллові роботи в німецьких військах або на вигнання до Німеччини.

Ваня йшов удень і вночі, обминаючи населені пункти, де, на його думку, можна було наскочити на поліцаїв, ішов то дорогами, то степом, вибираючи глухіші місця. Якщо відчував, що його занадто видно звідусіль, він удеп'я відлежувався, а вночі йшов. Він дуже мерз у чоботях, особливо коли не міг іти, і майже нічого не їв. Душевні муки загартували його дух. Фізично він був такий витривалий, як тільки може бути російський робітник, та ще молодий, та ще й пройшовши школу Вітчизняної війни.

Так він добувся до Марфи Корнієнко.

У селі, де вона жила, навіть у її хаті, по всіх сусідніх хуторах — Давидів, Макарів Яр та інших — стояли ворожі війська. На правому боці Сіверського Дінця, як і на лівому, будували міцні оборонні укріплення. Цей рубіж німецької оборони так одділив північну частину Ворошиловградської області од південної, що зв'язок між Марфою та Іваном Федоровичем став майже неможливий. А коли б він і став можливий, цей зв'язок, у ньому не було тепер потреби. Загони північних районів області вступили в безпосередню взаємодію з частинами Червоної Армії і воювали за вказівками командування цих частин, а не за вказівками Івана Федоровича. Загони південних районів, до яких фронт наблизився тільки в половині лютого, діяли тепер залежно від обставин. Проценко, відділений од них десятками та сотнями кілометрів, не міг брати до уваги ці обставини й не міг керувати загонами.

Біловодський загін, що в ньому перебував тепер Іван Федорович, покинув свою базу в селі Городище, де стояли німці, і вже не мав постійної бази, а діяв у тилу німецьких військ за вказівками радянського командування. Марфа не мала зв'язку ні з Іваном

Федоровичем, ні з своїм чоловіком. Вона втратила зв'язок і з Корнієм Тихоновичем, і взагалі з будь-ким із Митякинського загону, який теж покинув свою базу: в районі Митякинської стояли німецькі війська, що будували там укріплення. На ту пору, коли Туркенич потрапив до Марфи, Катерина Павлівна давно вже була в Ворошиловграді, і зв'язку з нею також не стало.

Сама зустріч Марфи й Туркепича змогла відбутись тільки через його винахідливість і сміливість. І то було щастя, що Марфа йому повірила,— повірила так, без документів, просто на слово: ніякої змоги перевірити Туркенича в неї не було. З удаваною байдужістю вона зустріла його спокійний, серйозний погляд; їй зразу впало в око стомлене худе обличчя з мужніми складками, вона потроху відзначала його військову виправку, скромну манеру триматись, і раптом так повірила, як можуть вірити лише жінки-слов'янки — зразу й без помилки. Правда, вона не зразу показала, що повірила йому, але тут сталося ще одне диво. Після того як вона потвердила, що вона справді-таки Марфа Корнієнко, Ваня згадав Гордія Корнієнка, про визволення якого з табору військовополонених він знав од свого тезка, від Вані Земнухова, та від учасників операції, і спитав, чи не родич він Марфі?

— Ну, нехай родич,— сказала Марфа з живим виразом, що зненацька промайнув у її чорних молодих очах.

— Це наші хлопці з "Молодої гвардії" визволили його...— і він розповів, як це сталось.

Марфа не раз чула це оповідання від чоловіка. І вся вдячність її жіночого, материнського серця, яку вона не могла висловити хлопцям, що визволили її Гордія, вилилась на Ваню Туркенича, вилилась не в словах, не в жестах: вона просто дала Вані адресу своєї рідні десь коло Городища.

— Там до фронту ближче, допоможуть вам через фронт перейти,— сказала вона.

Ваня кивнув. Через фронт він не прагнув, але йому потрібні були партизани, які діяли взаємно з нашими частинами і, звісно, він міг найпевніше знайти їх там, кудп його виряджала Марфа.

Вони розмовляли не в селі а в степу за могилою. Вже починало сутеніти.

Марфа сказала, що пришле чоловіка, який проведе його через Донець цієї ж ночі, й пішла собі. Із скромності та ч гордості він не попросив її принести йому попоїсти. Але пе така була Марфа, щоб забути про це. Маленький дід,— той самий, що з ним Іван Федорович обмінявся колись одежиною,— приніс Вані сухарів у шапці та шматок сала. Балакучий дід зловісним шепотом пояснив Вані, що не поведе його через Донець, бо нема такого чоловіка, який зважився б зараз не те що провести партизана, а й самому перейти річку. Але він, дід, покаже йому шлях, де найлегше й найближче можна перейти Донець.

І Туркенич перейшов Донець. Через кілька діб він добувся до глухого села Чугинки, кілометрів за тридцять па південь од Городища. Він ішов тепер по місцевості, де часто траплялись ворожі укріплення, де пересувались крупні німецькі частини. Від тутешніх жителів Ваня дізнався, що в Чугинці міститься невеликий поліцейський пункт і що

через село часто проходять загони то німецькі, то румунські. Ваня дізнався також, що Чугинка — найближчий населений пункт від зайнятого нашими села Волошино на річці Камишній, неподалік од її впадіння в ріку Деркул. І він вирішив будь-що-будь пробратися в Чугипку: в тутешніх жителів могли бути зв'язки з нашими військами.

Тут йому не пощастило: коло самого села схопила його поліція. Його привели до приміщення "сільської управи", де йшла пиятика — її не можна описати через гидоту людського падіння,— пиятика росіян, поліцейських чинів на німецькій службі.

Туркенича роздягли аж до білизни, зв'язали руки й ноги й укинули в підвал з наскрізь промерзлими стінами. Ваня був такий виснажений походом, всіма переживаннями й цим останнім потрясінням, що попри страшенний холод, що кидав його в дрож, заснув на смердючій підстилці, знайденій у кутку після того, як він виповзав по долівці все це гидке приміщення.

Прокинувся він од вихлопних звуків машини, які спросоння здались йому пострілами. Тут же він почув, як ревуть кілька важких машин, що загальмували на вулиці за стіною. Підлога застугоніла над головою його. Трохи перегодом двері до підвального приміщення відчинилися, і в світлі зимового ранку Ваня побачив у темних ватянках радянських автоматників, що входили в підвал. Сержант, що був попереду, навів на Ваню електричний ліхтарик.

Туркенича визволила наша розвідка, що вскочила в село на трьох трофейних німецьких бронемашинах. Крім поліцаїв, яких уже пов'язали, в селі містилася ще рота німецьких солдатів, що налічувала всього лінійне сім бійців разом з офіцером та кухарем. Коли з'явилися німецькі бронемашини, кухар,— він щойно взявся готувати страви,— не виявив занепокоєння, а навіть про всяк випадок виструнчився: в машинах могло прийти начальство. А за кілька хвилин, уже ставши полоненим, він залюбки показував, де спить командир роти. Ведучи за собою радянських автоматників, він став навшпиньки у величезних ерзац-валянках із соломі, хитро підморгував, прикладав палець до губ і сичав: "Тс-сс!.."

Старший лейтенант, командир розвідки, яка через нестачу пального вже мала повертатись до своєї частини, запропонував Туркеничу їхати разом з ними. Але Ваня відмовився. Розмова ця відбулася вже тоді, коли бронемашини були оточені місцевими жителями, які вітали червоноармійців, а тепер благали їх не кидати село. І тут виявилось, що є чоловік, котрий їх не покине... Люди? Ось вони! Він знайде і ще стільки людей, скільки потрібно буде! Зброя? Давайте йому для початку зброю полоненої німецької роти, решту він здобуде сам. І не відмовте зв'язати його з нашими частинами на Камишній...

Так було покладено початок партизанського загону Івана Крапивіна, що прогрімів на всю область. Уже через тиждень загін налічував понад сорок бійців і мав усю сучасну зброю, крім гармат. Загін базувався на колишній молочнотоварній фермі в селі Олександрові, а обороняв район кількох сіл у безпосередньому тилу німецького фронту. І до самого приходу наших військ німці не могли вибити партизанів Івана Крапивіна з цього району.

Але так і не пощастило Вані визволити "Молоду гвардію". Фронт стабілізувався на цій ділянці до двадцятих чисел січня. Сіверський Донець на чималому протязі форсували радянські війська тільки в лютому, причому спочатку форсували Донець частини, які діяли далеко вище по річці — в районі Красного Лиману, Ізюма, Балаклєї.

Ваня не знав про трагічну долю більшості своїх друзів по "Молодій гвардії". Але що далі зволікався час походу на Краснодон, то більше мучилась і страждала душа його. І тим вищими, чистішими, благороднішими виростали в очах його юнаки і дівчата, з якими він звершив стільки славних діл, яким він оддав кращу частку свого серця.

Якось дівчата, доярки молочнотоварної ферми, завагались, виконуючи один його наказ, і одверто признались, що бояться німецьких фашистів. Крапивін, він же Ваня Туркенич, замість того, щоб на дівчат розгніватись, гірко сказав:

— Ех ви, дівчата! Хіба такі наші дівчата?..

І, забувши про все, він став розповідати дівчатам про Улю Громову, про Любу Шевцову та їхніх подруг. Дівчата завмерли, присоромлені й разом приворожені неспогаданим щасливим блиском його очей. Раптом Ваня затнувся, змахнув обома руками й пішов, не договоривши.

Тільки в лютому Туркенич із своїм загonom влився до регулярної частини Червоної Армії,— в лавах цієї частини, що з боями форсувала Сіверський Донець, він підійшов до Краснодона.

Жителі Краснодона тим часом зазнали всіх лих, яких завдавала, тікаючи, німецька армія. Частини СС, відступаючи, грабували та зганяли жителів з їхніх місць, висаджували в повітря в місті та й по всьому району шахти, підприємства, всі великі будинки.

Люба Шевцова не дожила тижня до того, як Червона Армія ввійшла в Краснодон і у Ворошиловград. П'ятнадцятого лютого радянські танки прорвалися в Краснодон, і з ними разом до міста повернулась Радянська влада.

Протягом багатьох і довгих днів, при величезному напливі народу, шахтарі витягали з шурфа шахти № 5 тіла загиблих більшовиків та молодогвардійців. І протягом усіх цих днів не відходили матері й дружини загиблих від стовбура шахти, приймаючи на руки спотворені тіла своїх дітей та чоловіків.

Олена Миколаївна пішла в Ровеньки ще в ті дні, коли Олег був живий. Але не змогла нічого зробити для сина, і він не знав, що мати поблизу від нього.

Тепер при матері Олега та при всій його рідні жителі міста Ровеньки витягли з ям тіла Олега та Люби Шевцової.

Трудно було впізнати в маленькій літній жінці, з темними запалими щоками, з очима, що виявляли те глибоке страждання, яке найдужче вражає цільні натури,— трудно було впізнати в ній колишню Олену Миколаївну Кошову. Але те, що вона всі ці місяці була помічницею сина, а особливо загибель його, яка прирекла її на ці страждання, розкрила в ній такі душевні сили, які підняли її над особистим горем. Немов спала завіса буднів, яка приховувала від неї великий світ людського боріння, зусиль і пристрастей. Вона ввійшла в цей світ слідом за сином, і перед нею відкрилась

велика дорога громадського служіння.

В ці дні розкрились подробиці ще одного злочину німців: розрили в парку могилу шахтарів. Коли їх почали відкопувати, вони так і стояли в землі: спочатку відкривались голови, потім плечі, тулуби, руки. Серед них виявлено тіло Валька, Шульги, Петрова та жінки 8 дитиною на руках.

І молодогвардійців, і дорослих, витягнених із шурфа шахти № 5, поховали в двох братських могилах у парку.

В похороні брали участь усі члени краснодонської підпільної організації більшовиків та члени "Молодої гвардії", що залишилися в живих: Іван Туркенич, Валя Борц, Жора Арутюнянц, Оля та Ніна Іванцови, Радик Юркін та інші.

Туркенич дістав відпустку з частини, яка вже виступила з Краснодона на річку Міус,— щоб попрощатися з загиблими друзями.

Валя Борц від Каменська добулась додому, і Марія Андріївна вирядила її до близьких людей у Ворошиловград, де Валя й зустріла Червону Армію.

Не було серед живих Сергія Левашова,— коли він переходив лінію фронту, його вбили.

Загинув і Стьопа Сафонов. Він перебував у тім районі міста Каменська, який зайняла Червона Армія в першу ніч штурму, в складі одного з підрозділів брав участь у боях за місто, і його вбили.

Анатолія Ковальова переховав робітник на висілках. Дуже тіло Ковальова було таке посічене, що являло собою суцільну рану. Перев'язати його змоги не було, його просто обмили теплою водою й угорнули в простирало. Ковальов переховувався в них кілька днів, але небезпечно було тримати його далі, і він подався до родичів. Він жив у тій частині Донбасу, яка ще не була тоді визволена.

Іван Федорович Проценко з загonom увесь час посувався попереду відступаючих німців, воюючи з ними в їхньому безпосередньому тилу, поки Червона Армія не зайняла Ворошиловград. Тільки там Іван Федорович уперше зустрівся з дружиною, з Катєю, після їхньої розлуки коло Городища.

За дорученням Івана Федоровича група партизанів на чолі з Корнієм Тихоновичем витягла з заваленого кар'єру біля станиці Митякинської знаменитий газик, який стояв собі цілісінкий, повний бензину, навіть із запасним баком. Німці не знайшли його. Він був вічний, цей газик, як час, що його породив.

На цьому газикі Іван Федорович і Катя поїхали в Краснодон, а дорогою завезли на часину до Марфи її чоловіка Гордія Корнієнка. І тут їм довелося почути оповідання Марфи про останні дні ворога в її селі.

За день до того, як село зайняли радянські війська, Марфа в супроводі старого, що віз колись рідню Кошового і що віддав Іванові Федоровичу свою одежину, пішла до приміщення сільради, де спинились чини німецької жандармерії та поліції, які втекли з-за Дінця. Багато жителів села товклося коло сільради, жадаючи почути ненароком, чи далеко, чи близько Червона Армія, і просто щоб мати втіху, бачивши, як тікають фашисти.

Поки вони тут стояли, Марфа та дід, примчав на санях ще якийсь поліцейський чин. Зіскочивши з саней біля самого діда й озирнувшись божевільними очима, він звернувся до діда з квапливим запитанням:

— Де пан начальник?

Дід примружився й сказав:

— Пап-то воно пан, а видать, товариші наздоганяють?.. Поліцейський чин вилаявся, але так поспішав, що навіть діда не вдарив.

Німці, жуючи на ходу, вибігли з хати й хутко помчали геть на кількох санях, тільки сніг закурився за ними.

А другого дня до села ввійшла Червона Армія.

Іван Федорович і Катя прибули в Краснодон ушанувати пам'ять загиблих більшовиків та молодогвардійців.

У Йвана Федоровича тут були й інші справи: відроджувати трест "Краснодонвугілля", відбудовувати шахти. Крім того, він хотів зпати подробиці загибелі дорослих підпільників і молодогвардійців, дізнатися, що сталося з їхніми катами.

Стаценкові й Соліковському пощастило втекти з своїми хазяями, але слідчого Кулешова впізнали жителі, затримали й передали до рук радянського правосуддя. І від нього довідались про зізнання Стаховича, про те, яку роль у загибелі "Молодої гвардії" зіграли Вірікова та Лядська.

Над могилами загиблих більшовиків та молодогвардійців їхні товариші, які лишилися в живих, запряглись помсти-

тися за друзів. На могилах тоді поставлено тимчасові пам'ятники — прості дерев'яні обеліски. На тому 8 них, який споруджено над дорослими підпільниками, написано їхні імена на чолі з Пилипом Петровичем Лютиковим і Бараковим, а на гранях обеліска "Молодої гвардії" написано імена всіх їх учасників-бійців, що полягли за Батьківщину. Ось вони, ці імена:

Олег Кошовий, Іван Земнухов, Уляна Громова, Сергій Тюленін, Любов Шевцова, Анатолій Попов, Микола Сумський, Володимир Осьмухін, Анатолій Орлов, Сергій Левашов, Степан Сафонов, Віктор Петров, Антоніна Єлисеєвко, Віктор Лук'янченко, Клавдія Ковальова, Майя Пегліванова, Олександра Бондарева, Василь Бондарев, Олександра Дубровіна, Лідія Андросова, Антоніна Мащенко, Євген Мошков, Лілія Іваніхіна, Антоніна Іваніхіна, Борис Главан, Володимир Рагозін, Євген Шепелев, Ганна Сопова, Володимир Жданов, Василь Піріжок, Семен Остапенко, Геннадій Лукашов, Ангеліна Самошина, Ніна Минаєва, Леонід Дадішев, Олександр Шищенко, Анатолій Ніколаєв, Дем'ян Фомін, Ніна Герасимова, Георгій Щербаков, Ніна Старцева, Надія Петля, Володимир Куликов, Євгенія Кийкова, Микола Жуков, Володимир Загоруйко, Юрій Віценовський, Михайло Григорієв, Василь Борисов, Ніна Кезікова, Антоніна Дяченко, Микола Миронов, Василь Ткачов, Павло Палагута, Дмитро Огурцов, Віктор Суботін.

1943-45-51 pp.

Переклад: Олександр ІЛЬЧЕНКО